

Українська КЕРАМОЛОГІЯ

■
Національний
науковий
щорічник

ЗА РІК 2008

Книга IV

Том 1

*Пам'яті видатного керамолога,
доктора історичних наук, професора
Олександра Бобринського
(04.08.1930 – 01.10.2010)*

National Academy of Sciences of Ukraine | Ministry of Culture of Ukraine
Institute of Ceramology – Branch of Ethnology | National Museum of Ukrainian Ceramics
Institute (National Academy of Sciences of Ukraine) in Opishne

UKRAINIAN CERAMOLOGY

The National Scientific Yearbook

For the year 2008

Book 4 / Volume 1

**AN EXPERIMENT
IN THE MODERN CERAMOLOGY**

Edited by
Oles Poshyvailo,
Doctor of History

«The Ukrainian Ethnology Publishers»

Opishne • 2013 • Ukraine

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення
Інституту народознавства НАН України

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

УКРАЇНСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ

Національний науковий щорічник

ЗА РІК 2008

Книга IV / Том 1

ЕКСПЕРИМЕНТ У СУЧАСНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ

За редакцією
доктора історичних наук
Олеся Пошивайла

«Українське Народознавство»

Опішне • 2013 • Україна

УКРАЇНСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ: Національний науковий щорічник. За рік 2008: Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук

Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – 592 с.: іл.

ISSN 1810-4835

В основу чергового тому Національного наукового щорічника «Українська керамологія» покладено матеріали Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» (Опішне, Полтавщина, 28–30.05.2008). Метою його проведення було з'ясування місця й ролі експериментів у сучасних керамологічних дослідженнях, виявлення позитивних і негативних моментів у використанні їх під час вивчення давнього гончарства, впровадження в практику сучасних керамологічних студій спеціальних методів дослідження історичної кераміки. У додатках подано статті керамологічної проблематики провідних українських і російських учених.

Щорічник присвячено пам'яті видатного керамолога, доктора історичних наук, професора Олександра Бобринського (04.08.1930 – 01.10.2010)

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України та інших країн світу

КЛЮЧОВІ СЛОВА: культурна керамологія, технічна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, російська керамологія, археологія, гончарство, кераміка, керамологічний експеримент, Олександр Бобринський

The materials of the International Scientific and Practical Ceramological Seminar *Experiment in the Modern Ceramology: a Way to the Scientific Truth or the Profanation of Scientific Knowledge?* (Opishne, the Poltava Region, May 28-30, 2008) are the basis of the next volume of the National Scientific Yearbook *The Ukrainian Ceramology*. The aim of the Seminar was to ascertain the role and place of experiments in the modern ceramological researches, to reveal positive and negative moments in their usage during the study of the ancient pottery, to introduce the special methods of studying of the historical ceramics in the practice of the modern ceramological studies. The articles, written by the leading Ukrainian and Russian ceramologists and dealing with the range of ceramological problems, are given in the addenda.

The Yearbook is dedicated to the memory of an outstanding ceramologist, Doctor of History, Professor Aleksandr Bobrinsky (04.08.1930 – 01.10.2010).

The book is intended for ceramologists, historians, archaeologists, ethnologists, art critics, museologists, regional explorers, for all the people, who are interested in the cultural heritage of Ukraine and other countries of the world

KEY WORDS: cultural ceramology, technical ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, Russian ceramology, archaeology, pottery, ceramics, ceramological experiment, Aleksandr Bobrinsky

РЕЦЕНЗЕНТИ: АНАТОЛІЙ ГЕЙКО, кандидат історичних наук
ОКСАНА КОВАЛЕНКО, кандидат історичних наук, доцент

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

вул.Партизанська, 102,
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел. +38 (05353) 42175, 42416, 42415,
факс +38 (05353) 42175, 42416

Свідоцтво про реєстрацію
КВ 5424 від 30.08.2001

E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net,
ceramology_inst@poltava.ukrtel.net;
www.opishne-museum.gov.ua,
www.ceramology-inst.gov.ua,
www.ceramology.gov.ua

СЛУЖБА РЕАЛІЗАЦІЇ:

тел. +38 (05353) 42417

Права видавництва «Українське Народознавство» поширюються на всі країни. Перевидання, репродукції, відтворення, виконання за допомогою розмножувальної, аудіовізуальної техніки чи будь-якими іншими засобами, а також приватні копії можуть бути виконані лише з дозволу видавництва «Українське Народознавство»

■ All rights reserved. No part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner

■ Думки авторів статей не завжди збігаються з уявленнями упорядника й офіційною думкою Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

■ Редакція залишає за собою право наукового редагування керамологічної термінології, відповідно до сучасного рівня керамологічних знань і уніфікованого термінологічного словника, затвердженого Вченими радами Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

•Наукове видання•

Рекомендовано до друку вченими радами
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Видання здійснено в рамках виконання відомчого наукового проекту
Національної академії наук України
«Гончарство і проблеми збереження національної ідентичності в Україні
(XIX – початок XXI століття)» (держ. реєстр. №0107U007039)
та відповідно до тематики наукових студій
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Упорядник і науковий редактор
доктор історичних наук, професор

Ольга ПОШИВАЙЛО

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук

Анатолій ЩЕРБАЇ

Літературні редактори

Людмила ГУСАР

Ольга ПОШИВАЙЛО

Вікторія ЯРОВАТА

Коректори

Людмила ГУСАР

Ольга ПОШИВАЙЛО

Вікторія ЯРОВАТА

Макет

Юлія ДАВИДОВА

Юрко ПОШИВАЙЛО

Олена УСТИМЕНКО

Комп'ютерний набір

Юлія ДАВИДОВА

Олена ЗУБАЇ

Ольга ПОШИВАЙЛО

Олена УСТИМЕНКО

Художній редактор, дизайнер
заслужений працівник культури України

Юрко ПОШИВАЙЛО

Переклад англійською мовою
кандидат історичних наук

Костянтин РАХНО

Директор випуску

Юрко ПОШИВАЙЛО

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

■ **Голова**

Ольга ПОШИВАЙЛО, доктор історичних наук, професор (Опішне)

■ **ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ, АРХЕОЛОГІЧНОЇ, ЕТНОГРАФІЧНОЇ
(АНТРОПОЛОГІЧНОЇ), МУЗЕЄЗНАВЧОЇ КЕРАМОЛОГІЇ**

Валентина БОРИСЕНКО, доктор історичних наук, професор (Київ)

Степан МАКАРЧУК, доктор історичних наук, професор (Львів)

В'ячеслав МУРЗІН, доктор філологічних наук, професор (Запоріжжя)

Микола МУШИНКА, іноземний член НАН України,
доктор історичних наук, професор (Тряшів, Словаччина)

Всеволод НАУЛКО, член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Степан ПАВЛЮК, академік НАН України, доктор історичних наук,
професор (Львів)

Ігор ПОШИВАЙЛО, кандидат історичних наук (Київ)

Петро ТОЛОЧКО, академік НАН України, доктор історичних наук,
професор (Київ)

■ **ВІДДІЛ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ (ХУДОЖНЬОЇ) КЕРАМОЛОГІЇ**

Орест ГОЛУБЕЦЬ, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

Олена КЛИМЕНКО, кандидат мистецтвознавства (Київ)

Володимир ОВСІЙЧУК, член-кореспондент Національної академії
мистецтв України, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

Михайло СЕЛІВАЧОВ, доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Дмитро СТЕПОВИК, доктор мистецтвознавства,
доктор філософських наук, доктор богословських наук,
професор (Київ)

Олександр ФЕДУРУК, академік Національної академії мистецтв
України, доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Ольга ШКОЛЬНА, кандидат мистецтвознавства (Київ)

Ростислав ШМАГАЛО, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

■ **ВІДДІЛ КЕРАМОЛІНГВІСТИКИ**

Павло ГРИЦЕНКО, доктор філологічних наук, професор (Київ)

Роман КИРЧІВ, доктор філологічних наук, професор (Львів)

Михайло НАЄНКО, доктор філологічних наук, професор (Київ)

Любов СПАНАТІЙ, кандидат філологічних наук, доцент (Миколаїв)

Михайло ХУДАШ, доктор філологічних наук (Львів)

Микола СТЕПАНЕНКО, доктор філологічних наук, професор
(Полтава)

■ Переднє слово Олеса Пошивайла ЕКСПЕРИМЕНТ У СУЧАСНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ – РЕФЛЕКСІЇ ЕКСТЕНСИВНОГО ПОСТУПУ	12
--	----

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «ЕКСПЕРИМЕНТ У СУЧАСНІЙ
КЕРАМОЛОГІЇ: ШЛЯХ ДО НАУКОВОЇ ІСТИНИ ЧИ ПРОФАНАЦІЯ НАУКОВИХ ЗНАТЬ?»**

▪ Мета. Учасники	13
▪ Привітання. Проблематика доповідей	16
▪ Рішення	23
▪ Практична частина	44
▪ Висвітлення роботи Семінару в періодичних виданнях. Опублікування матеріалів	62

ШЛЯХ ДО НАУКОВОЇ ІСТИНИ ЧИ ПРОФАНАЦІЯ НАУКОВИХ ЗНАТЬ?

▪ Існуюча практика проведення експериментів у вітчизняній керамології	64
▪ Перший в Україні керамологічний експеримент	
✓ Політичні передумови	66
✓ «Площадки»	67
✓ Дослідження кераміки й глини	69
✓ Експеримент з випалювання глиняної обмазки	71
▪ Заклинальне моделювання й спалювання трипільського житла як театралізована промоція	
✓ Трипільський моделізм Костянтина Зіньковського	75
✓ Театралізовані археовистави	83
✓ Спешиал промоутери трипільського моделізму	88
✓ Неуважне прочитання першотекстів, незнання специфіки й технології випалювання глиняних виробів	92
✓ Школярсько-студентський моделізм як рефлексія трипільських «експериментів»	94
✓ Утаємничені ризики трипільської міфтворчості	98
▪ Аматорство сучасних керамологічних експериментів	104
▪ Суперечливі аспекти експериментальних студій	113

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ЛЕГЕНДА СВІТОВОЇ КЕРАМОЛОГІЇ .....
 123 |

▪ Концепт	124
▪ Звернення до етнографії гончарства	126
▪ Остракізм	128
▪ Кабінет? Лабораторія? Група!	130
▪ Ризики створення повноцінної керамологічної лабораторії	132
▪ Автономізація керамологічних студій	132
▪ Підтримка керамологічних ініціатив Опішного	133
▪ Видавничі проєкти	136
▪ Спроби громадського пошанування	141
▪ Актуалізація спадкоємності керамологічних знань	141
▪ Публікаційний лаконізм	150
▪ Критицизм	151
▪ Скромність	155
▪ Надлом	156
▪ Передухіддя	158
▪ Міфологізація образу вченого як фактор збереження пам'яті й популяризації наукової спадщини	160

▪ Труднощі засвоєння методики Олександра Бобринського.....	161
▪ Епістолярна спадщина.....	162
▪ Постскриптум.....	164
ДОДАТКИ	
1. Думки учасників наукового форуму.....	167
2. Александр Бобринский. Этнографические особенности гончарства в междуречье Десны и Сейма (по материалам обследования современных очагов гончарства на территории Сумской области Украинской ССР в 1963 г.).....	169
3. З епістолярної спадщини Олександра Бобринського.....	176
4. Олександр Бобринський на світлинах з Національного архіву українського гончарства.....	213
ДЖЕРЕЛА	
Література.....	227
Архіви.....	235
Веб-сайти.....	238
■ Слово куратора Семінару Анатолія Щербаня «ГОЛОВНЕ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ – ЦЕ ЛЮБОВ».....	240
■ МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР «ЕКСПЕРИМЕНТ У СУЧАСНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ: ШЛЯХ ДО НАУКОВОЇ ІСТИНИ ЧИ ПРОФАНАЦІЯ НАУКОВИХ ЗНАТЬ?»	
• Інформаційне повідомлення.....	242
• Загальні відомості.....	243
• Найголовніші заходи.....	246
• Програма.....	248
■ МАТЕРІАЛИ КЕРАМОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ	
Ногтевые отпечатки на керамике как источник исторической информации <i>Александр Бобринский (Москва, Российская Федерация)</i>	254
Експеримент в изучении древнего гончарства: теория и практика исследований <i>Юрий Цетлин (Москва, Российская Федерация)</i>	281
Основні різновиди сучасних керамологічних експериментів <i>Оксана Коваленко (Опішне, Україна)</i>	294
Определение пола индивидов по отпечаткам концев пальцев на археологических предметах из обожжённой глины <i>Ирина Гей (Москва, Российская Федерация)</i>	300
Экспериментальные работы Самарской экспедиции по изучению древнего гончарства <i>Ирина Васильева, Наталия Салугина (Самара, Российская Федерация)</i>	309
Середньовічне гончарство за результатами експериментальних студій Північної експедиції Інституту археології НАН України <i>Ігор Готун, Олександр Коваль, Андрій Петраускас (Київ, Україна)</i>	318
Про глиняну матрицю для виготовлення кахель <i>Анатолій Гейко (Опішне, Україна)</i>	335
Историко-культурный и семантико-технологический подходы к изучению неолитической керамики <i>Ирина Калинина (Санкт-Петербург, Российская Федерация)</i>	342
Традиції декорирования неолитической керамики Западной Сибири (опыт экспериментального моделирования) <i>Екатерина Дубовцева (Екатеринбург, Российская Федерация)</i>	348

Експеримент як метод перевірки гіпотези про технологію нанесення фляндрівки на глиняні вироби доби Київської Русі <i>Олександра Кушнір, Віталій Кушнір (Косів, Україна), Анатолій Щербань (Опішне, Україна)</i>	358
Експериментальне дослідження зображення на денці посудини скіфського часу <i>Богдан Пошивайло (Опішне, Україна)</i>	364
Археологічний артефакт як джерело світоглядних реконструкцій <i>Костянтин Рахно (Опішне, Україна)</i>	368
Древнее гончарство в свете данных биомеханики и физических полей человека <i>Рустам Сингатулин (Саратов, Российская Федерация)</i>	373
Експериментальне вивчення технології «обварювання» глиняного посуду <i>Валентина Троцька (Опішне, Україна)</i>	384
Проблема реконструкции гончарных кругов по отпечаткам на донышках глиняных сосудов <i>Ольга Шарганова (Москва, Российская Федерация)</i>	390
Експериментальне дослідження призначення пружків на глиняному посуді <i>Анатолій Щербань (Опішне, Україна)</i>	406
Експеримент у «ювелірно-архітектурному фарфорі» Лядро: вектори неосимволізму в Ар Деко у світлі постпостмодерних тенденцій <i>Ольга Школьна (Київ, Україна)</i>	411
Надмірне експериментаторство – шлях до нереалізованих можливостей <i>Олена Щербань (Опішне, Україна)</i>	426
Исследование археологического текстиля: некоторые вопросы сохранения и научной атрибуции <i>Татьяна Крупа (Харьков, Украина)</i>	432
■ РІШЕННЯ СЕМІНАРУ	443
■ СТУДІЇ З АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ	
До питання про технологічні особливості однієї керамологічної колекції з Дубна <i>Віра Гупало (Львів, Україна)</i>	448
Литейные формы и техническая керамика поселения Линёво-1 <i>Лилия Кобелева, Людмила Мильникова, Игорь Дураков (Новосибирск, Российская Федерация)</i>	463
Древняя керамика и методы естественных наук <i>Вячеслав Молодин, Людмила Мильникова (Новосибирск, Российская Федерация)</i>	469
Традиції культур Центральної Європи в кераміці трипільської культури етапу С-II <i>Михайло Відейко (Київ, Україна)</i>	481
Кількісно-віковий розподіл поховань ямної культури та глиняного посуду в них на території України <i>Роман Луговий (Полтава, Україна)</i>	504
Антропоморфні образи ранньотрипільської кераміки <i>Наталія Бурдо (Київ, Україна)</i>	513
Кераміка трипільського поселення Збручанське у Західному Поділлі <i>Михайло Сохацький (Борщів, Тернопільщина, Україна)</i>	536
Колекція амфор у збірці Національного музею історії України <i>Ірина Мезенцева (Київ, Україна)</i>	545
Про методику дослідження ранньосередньовічних гончарних горнів (попередній фотозвіт з розкопок городища в с.Мохнач) <i>Володимир Колода (Харків, Україна)</i>	553
■ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	560
■ ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	568
■ ІНФОРМАЦІЯ	576

■ The Foreword by Oles Poshyvailo	
EXPERIMENT IN THE MODERN CERAMOLOGY – THE REFLECTIONS OF AN EXTENSIVE PROGRESS	12
THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL SEMINAR	
<i>EXPERIMENT IN THE MODERN CERAMOLOGY: A WAY TO THE SCIENTIFIC TRUTH OR THE PROFANATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE?</i>	
▪ Aim. Participants.....	13
▪ Greetings. Subject Matter of Papers.....	16
▪ Decision.....	23
▪ Practical Part.....	44
▪ The Treatment of the Seminar Work in the Periodicals. The Publication of Materials.....	62
A WAY TO THE SCIENTIFIC TRUTH OR THE PROFANATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE?	
▪ The Existing Practice of Carrying Out Experiments in the National Ceramology.....	64
▪ The First Ceramological Experiment in Ukraine	
✓ Political Preconditions.....	66
✓ <i>Building Sites</i>	67
✓ The Investigations of Ceramics and Clay.....	69
✓ Experiment with the Burning of Clayey Coat.....	71
▪ Voodoo Modeling and the Burning of a Trypillian Dwelling as a Dramatized Promotion	
✓ The Trypillian Modeling of Kostyantyn Zinkovsky.....	75
✓ Dramatized Archaeoshows.....	83
✓ Special Promoters of the Trypillian Modeling.....	88
✓ The Inattentive Perusal of Originals, the Ignorance of the Specific Character and the Technique of Earthenware Burning.....	92
✓ Schoolchildren's and Students' Modeling as a Reflection of the Trypillian <i>Experiments</i>	94
✓ The Covert Risks of the Trypillian Myth-Making.....	98
▪ Amateurishness of Modern Ceramological Experiments.....	104
▪ The Questionable Aspects of Experimental Studies.....	113
ALEKSANDR BOBRINSKY – THE LEGEND OF THE WORLD CERAMOLOGY	123
▪ Concept.....	124
▪ An Appeal to the Ethnology of Pottery Craft.....	126
▪ Ostracism.....	128
▪ An Office? A Laboratory? A Group!.....	130
▪ The Risks of the Creation of a Full-Valued Ceramological Laboratory.....	132
▪ The Autonomization of Ceramological Studies.....	132
▪ The Support of the Opishne Ceramological Initiatives.....	133
▪ Impracticable Publishing Projects.....	136
▪ The Attempts of Public Homage.....	141
▪ The Actualization of the Continuity of Ceramological Knowledge.....	141
▪ Publication Laconism.....	150
▪ Criticism.....	151
▪ Modesty.....	155
▪ Personality Breakdown.....	156
▪ Before Leaving.....	158
▪ The Mythologization of the Image of a Scientist as a Factor of the Preserving of Memory and Popularization of Scientific Heritage.....	160
▪ The Difficulties of the Mastering of Aleksandr Bobrinsky's Methods.....	161
▪ The Epistolary Heritage.....	162
▪ Postscript.....	164

ADDENDA

1. Thoughts of the Participants of the Scientific Forum.....	167
2. Aleksandr Bobrinsky. The Ethnographical Peculiarities of Pottery Craft in the Interfluvium of the Desna and Seym Rivers (Based on the Materials of the Investigation of the Modern Pottery Centers on the Territory of the Sumy Region of the Ukrainian SSR in 1963).....	169
3. From the Epistolary Heritage of Aleksandr Bobrinsky.....	176
4. Aleksandr Bobrinsky on the Photos from the National Archives of Ukrainian Pottery.....	213

SOURCES

Literature.....	227
Archive.....	235
Websites.....	238

■ The Word of Anatoly Shcherban, the curator of the Seminar «THE MAIN THING IN THE HUMAN'S LIFE IS LOVE...»	240
--	-----

■ THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CERAMOLOGICAL SEMINAR AN EXPERIMENT IN THE MODERN CERAMOLOGY: A WAY TO THE SCIENTIFIC TRUTH OR THE PROFANATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE?

Informational Report	242
General Information	243
Principal Actions	246
Programme	248

■ MATERIALS OF THE CERAMOLOGICAL SEMINAR

Nail Imprints on the Ceramics as a Source of Historical Information

<i>Aleksandr Bobrinsky (Moscow, Russian Federation)</i>	254
---	-----

The Experiment in the Study of Ancient Pottery: The Theory and Practice of Investigation

<i>Yury Tsetlin (Moscow, Russian Federation)</i>	281
--	-----

The Main Varieties of Modern Ceramological Experiments

<i>Oksana Kovalenko (Opishne, Ukraine)</i>	294
--	-----

The Sexing of Individuals by Touch Ball Imprints on the Archaeological Articles from Burnt Clay

<i>Irina Gey (Moscow, Russian Federation)</i>	300
---	-----

The Experimental Works of the Samara Expedition, Aimed to the Study of Ancient Pottery

<i>Irina Vasilyeva, Nataliya Saluginina (Samara, Russian Federation)</i>	309
--	-----

The Medieval Pottery according to the Results of the Experimental Studies of the Northern Expedition of the Archaeology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine

<i>Ihor Hotun, Oleksandr Koval, Andriy Petrauskas (Kyiv, Ukraine)</i>	318
---	-----

On the Clay Matrix for Tile Producing

<i>Anatoly Heyko (Opishne, Ukraine)</i>	335
---	-----

The Historical and Cultural Approach and the Semantic and Technological Approach to the Study of Neolithic Ceramics

<i>Irina Kalinina (Saint Petersburg, Russian Federation)</i>	342
--	-----

The Traditions of the Decoration of the Neolithic Ceramics of the Western Siberia (an Experience of the Experimental Modelling)*

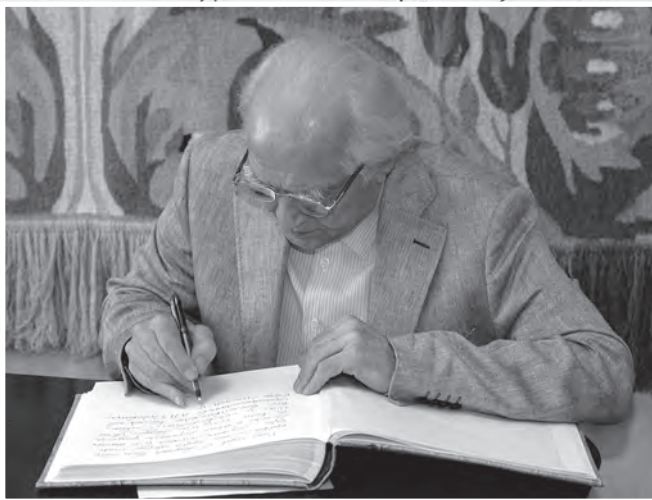
<i>Yekaterina Dubovtseva (Yekaterinburg, Russian Federation)</i>	348
--	-----

The Experiment as a Method for Verifying the Hypothesis on the Technique of the Flyandrivka Laying on the Earthenware from the Kievan Rus Age

<i>Oleksandra Kushnir, Vitaly Kushnir (Kosiv, Ukraine), Anatoly Shcherban (Opishne, Ukraine)</i>	358
--	-----

The Experimental Study of a Drawing on the Bottom of one Vessel of the Scythian Time <i>Bohdan Poshyvailo (Opishne, Ukraine)</i>	364
An Archaeological Artifact as a Source of World Outlook Reconstructions <i>Kostyantyn Rakhno (Opishne, Ukraine)</i>	368
Ancient Pottery in the Light of the Data of Biomechanics and of the Physical Fields of the Man <i>Rustam Singatulin (Saratov, Russian Federation)</i>	373
The Experimental Study of the Technique of the Scalding of Earthenware <i>Valentyna Trotska (Opishne, Ukraine)</i>	384
The Problem of the Reconstruction of Pottery Wheels with the Help of Imprints on the Bottoms of Figulines <i>Olga Sharganova (Moscow, Russian Federation)</i>	390
The Experimental Study of the Function of Ribs on Earthenware <i>Anatoly Shcherban (Opishne, Ukraine)</i>	406
The Experiment in the Lladro Jewellery and Architectural Porcelain: The Vectors of Neosymbolism in Art Deco in the Light of Postmodernist Tendencies <i>Olga Shkolna (Kyiv, Ukraine)</i>	411
An Excessive Experimentation as the Way to the Outstanding Opportunities <i>Olena Schcherban (Opishne, Ukraine)</i>	426
The Study of Archaeological Textiles: Some Questions of Their Preservation and Scientific Attribution <i>Tetyana Krupa (Kharkiv, Ukraine)</i>	432
■ THE CONCLUSION OF THE SEMINAR	443
■ THE STUDIES OF ARCHAEOLOGICAL CERAMOLOGY	
Towards the Question on the Technological Peculiarities of One Ceramic Collection from Dubno <i>Vira Hupalo (Lviv, Ukraine)</i>	448
Casting Molds and the Technical Ceramics of the Linyovo-1 Settlement <i>Liliya Kobeleva, Lyudmila Mylnikova, Igor Durakov (Novosibirsk, Russian Federation)</i>	463
The Ancient Earthenware and the Methods of the Natural Sciences <i>Vyacheslav Molodin, Lyudmila Mylnikova (Novosibirsk, Russian Federation)</i>	469
The Traditions of the Central European Cultures in Pottery of the Trypillian Culture (Stage C-II) <i>Mykhailo Videiko (Kyiv, Ukraine)</i>	481
Quantitative and Age Distribution of Burials of the Pit Grave Culture and the Found Earthenware on the Territory of Ukraine <i>Roman Luhovy (Poltava, Ukraine)</i>	504
The Anthropomorphic Images of the Early Trypillian Ceramics <i>Natalya Burdo (Kyiv, Ukraine)</i>	513
The Ceramics of the Trypillian Settlement of Zbruchanske in the Western Podolia <i>Mykhailo Sokahtsky (Borschiv, the Ternopil Region, Ukraine)</i>	536
The Collection of Amphorae in the Funds of the National Museum of the Ukrainian History <i>Mezentseva Iryna (Kyiv, Ukraine)</i>	545
On the Technique of the Study of the Early Medieval Pottery Kilns (the Preliminary Photographic Report from the Excavation Site of the Settlement in the Village of Mokhnach). <i>Volodymyr Koloda (Kharkiv, Ukraine)</i>	553
■ INDEX OF NAMES	560
■ INDEX OF PLACES	568
■ INFORMATION	576

ЕКСПЕРИМЕНТ У СУЧАСНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ – РЕФЛЕКСІЇ ЕКСТЕНСИВНОГО ПОСТУПУ

© Олесь Пошивайло, 2008

«Пишу отзыв об увиденном. Если быть кратким, то могу сказать твёрдо только одно – поражен, потрясен и в высшей степени испытал огромную радость от всего того, что увидел, услышал и почувствовал! Словом, все восхитительно! Коллектив единомышленников А.Н.Пошивайло очень сплочен и работает слаженно и успешно. Желаю сохранить деловой настрой на долгие годы. Рад за Вас и за себя, и что все это увидел своими глазами!»

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ, доктор історичних наук, професор.
Опішне: 30.05.2008 [155]

Рад за Вас и за себя, и что все это увидел своими глазами.
30.05.2008.

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «ЕКСПЕРИМЕНТ У СУЧАСНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ: ШЛЯХ ДО НАУКОВОЇ ІСТИНИ ЧИ ПРОФАНАЦІЯ НАУКОВИХ ЗНАТЬ?»

■ МЕТА. УЧАСНИКИ

Упродовж 28-30 травня 2008 року в керамологічній столиці України – містечку Опішному (Полтавщина) відбувся Міжнародний науково-практичний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» [див.: 76; 77; 132; 186; 187]*. Ініціаторами його проведення були Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Співорганізаторами виступили також Національна академія наук України та Міністерство культури і туризму України.

Метою наукового форуму було задекларовано з'ясування місця й ролі експериментів у сучасних керамологічних дослідженнях, виявлення позитивних і негативних моментів у використанні їх під час вивчення давнього гончарства; впровадження в практику сучасних керамологічних студій спеціальних методів дослідження історичної кераміки.

Планувалося обговорити різні **аспекти семінарської теми**, зокрема: історія й перспективи використання експериментів у керамології // нові здобутки у використанні експериментів для керамологічних досліджень // суперечливі аспекти експериментальних студій та їх перехресна перевірка // сучасні спеціальні методи дослідження історичної кераміки // експериментальні й фізико-хімічні методи дослідження давньої кераміки: синтез задля майбутнього [77, с.3].

* Усі виділення (напівжирністю, підкресленням), у тому числі в цитатах, належать автору переднього слова.

Усі відомості про авторів подано на час подання статей до видавництва «Українське Народознавство»

Обкладинка програми Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?». Опішне. 2008. Дизайн Юрка Пошивайла. Репринт [77]

Фактично Семінар перетворився на грандіозну робочу зустріч українських і російських керамологів. Подібних наукових зібрань доти не було ні за доби СРСР, ні після його розпаду. Окрім керамологів Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства (Опішне, Україна; **Анатолій Гейко, Оксана Коваленко, Богдан Пошивайло, Олень Пошивайло, Костянтин Рахно, Валентина Троцька, Анатолій Щербань, Олена Щербань**), до Опішного прибули науковці Державного підприємства «Охоронна археологічна служба України «Слобідська археологічна служба» (Харків, Україна;

Учасники й слухачі Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?»: (зліва направо, перший ряд) Ірина Шрамко, Анатолій Щербань, Анастасія Корохіна, Ірина Васильєва, Ірина Калініна, Наталя Салугіна, Олень Пошивайло, Юрій Цетлін, Олександр Бобринський, Катерина Дубовцева, Марія Лосик, Ірина Голубєва, Оксана Коваленко, Людмила Метка, Тарас Пошивайло, Інна Прокopenко, Юрко Пошивайло; (другий ряд) Світлана Пошивайло, Ольга Шарганова, Тетяна Крупа, Галина Панасюк, Олена Щербань, Тетяна Хрипун, Андрій Петраускас, Ірина Мирко, Рустам Сінгатулін, Олександр Балановський, Ігор Готун, Анатолій Гейко, Тетяна Солов'ян, Богдан Пошивайло, Наталя Зубань, Оксана Канівець, Олена Чуб, Олена Харитонова, Віктор Міщанин, Людмила Пошивайло, Олена Мороховець, Валентина Саун, Валентина Троцька, Валентина Кульбака, Ольга Карунна, Ірина Чирка, Микола Пошивайло, Вікторія Кохан, Оксана Андрущенко. Опішне. 28.05.2008. Фото Богдана Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Ірина Голубева), Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету імені Василя Каразіна (*Харків, Україна*; **Тетяна Крупа**), Львівської національної академії мистецтв (*Львів, Україна*; **Марія Лосик**), Інституту археології НАН України (*Київ, Україна*; **Ігор Готун**, **Андрій Петраускас**), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України (*Київ, Україна*; **Ольга Школьна**), завідувач Лабораторії «Історія кераміки» Інституту археології РАН (*Москва, Російська Федерація*; **Олександр Бобринський**) та його колега (**Юрій Цетлін**), учені Інституту історії й археології Поволжя (*Самара, Російська Федерація*; **Ірина Васильєва**, **Наталія Салугіна**), Уральського державного університету (*Єкатеринбург, Російська Федерація*; **Катерина Дубовцева**), Державного Ермітажу (*Санкт-Петербург, Російська Федерація*; **Ірина Калініна**), Педагогічного інституту Саратовського державного університету імені Миколи Чернишевського (*Саратов, Російська Федерація*; **Олександр Балановський**, **Рустам Сінгатулін**), Московського державного університету імені Михайла Ломоносова (*Москва, Російська Федерація*; **Ольга Шарганова**).

Участь у Семінарі в статусі слухачів також брали інші науковці Інституту керамології, музею-заповідника та організацій України, у тому числі аспірантка Інституту археології НАН України **Анастасія Корохіна** (*Київ, Україна*), заступник директора Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» **Тетяна**

Пошивайло (Київ, Україна), керівник Державного підприємства «Охоронна археологічна служба України «Слобідська археологічна служба», доцент Кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна **Ірина Шрамко** зі своїм колегою, археологом **Костянтином Пеляшенком** (Харків, Україна), співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету імені Василя Каразіна **Станіслав Задніков** (Харків, Україна) та викладач Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара **Олена Харитонова** (Дніпропетровськ, Україна).

Куратором Семінару був завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук **Анатолій Щербань**.

■ ПРИВІТАННЯ. ПРОБЛЕМАТИКА ДОПОВІДЕЙ

Під час пленарного засідання до присутніх зі вступним словом звернувся голова оргкомітету Семінару, директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, доктор історичних наук **Олесь Пошивайло**. Він наголосив, що Інститут керамології як провідний академічний центр вивчення давнього й сучасного гончарства в Україні виокремив проблему ефективності експериментального вивчення кераміки з огляду на захоплення керамологічними експериментами в середовищі археологів, які проводять їх у польових і в лабораторних умовах. Науковий рівень подібних експериментів нерідко є сумнівним і викликає багато запитань. Тому актуальною стала зустріч керамологів України й Російської Федерації з метою огляду сучасних досягнень і обговорення існуючих проблем у цьому напрямку керамологічних студій.

Привітальне слово також виголосили співаголови семінарських засідань – завідувач Лабораторії «Історія кераміки» Інституту археології РАН, доктор історичних наук, професор **Олександр Бобринський** і старший науковий співробітник тієї ж лабораторії, доктор історичних наук **Юрій Цетлін** (Москва, Російська Федерація). Вони звернули увагу, що експериментальне вивчення давнього гончарства, заодно з аналізом археологічної кераміки й використанням порівняльних матеріалів з етнографії гончарства, постають основою сучасних наукових студій у галузі археологічної керамології. На думку провідних російських керамологів, **експериментальні дослідження є найважливішим засобом перевірки й обґрунтування наукових гіпотез, сформульованих ученими під час вивчення етноархеологічних даних, постають фактично єдиним способом надання їм доказовості.** «Этого не может дать, – наголосили вони, – ни автономное изучение археологических или этнографических данных, ни широкое привлечение к изучению керамики средств и методов современных естественных наук. Однако для того, чтобы эти возможности эксперимента были реализованы на практике необходимо соблюдение определенных правил его организации и проведения» [132, с.178].

Деякі робочі матеріали Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?». Опішне, 28-30.05.2008. Дизайн Юрка Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Репринти [187]

Далі **Юрій Цетлін** зупинився на теоретичних і методичних проблемах експериментальних досліджень давнього гончарства. Він охарактеризував види керамологічних експериментів (*науковий, довідковий, демонстраційний, квазі*); сформулював джерела виникнення експериментальних проблем (*археологія, етнографія гончарства, теоретичні уявлення про характер трудової діяльності й закономірності її розвитку*); виділив 5 методологічних підходів і принципів наукового експерименту (*вибір методологічного підходу, чітке формулювання дослідницької проблеми, системність, досягнення «мінімального» й «максимального» результатів, визначення достовірності результатів експерименту*). Учений зупинився також на обов'язкових етапах програми наукового експерименту, на прикладах вирішення експериментальних проблем у рамках історико-культурного підходу й актуальності напрацювання системи інструментальних методів техніко-технологічного аналізу кераміки; окреслив перспективи розвитку керамологічних експериментів.

Кандидат історичних наук **Оксана Коваленко** (*Опішне, Україна*) проаналізувала основні різновиди сучасних керамологічних експериментів і напрямки їх реалізації. Також визначила проблеми експериментальних пошуків в українській керамології, які потребують першочергового вирішення.

Доктор історичних наук **Олександр Бобринський** зупинився на значенні дослідження відбитків нігтів на кераміці як джерелі історичної інформації. Він повідомив про накопичений досвід вирішення проблемних питань, що виникали на шляху створення методики визначення статі гончарів, подав приклади визначення статі людей за конкретними зразками кераміки, виявленої під час археологічних розкопок. На переконання вченого, здійснювані дослідження дозволяють залучати до наукового обігу не лише нові дані про гончарів та їх помічників, але й нові знання про зв'язки між предметним світом, який керамологи вивчають за речовими залишками, й світом людей, які їх створювали впродовж багатьох тисячоліть; інформація про ставату належність носіїв різних чи споріднених гончарних традицій дозволить краще зрозуміти реальні причини, які викликали консервацію чи зміни в гончарній технології.

Означеній вище проблемі була присвячена й доповідь учениці та колеги Олександра Бобринського – кандидата історичних наук **Ірини Гей** (*Москва, Російська Федерація*), яка не змогла прибути до Опішного. На підставі багаторічних досліджень відбитків нігтів на кераміці доби бронзи й доби заліза, їй вдалося виявити 47% жіночих, 25% чоловічих і 27% дитячих відбитків. Отримані результати сприяють формуванню конкретних уявлень про людей, залучених до процесу виготовлення кераміки. На думку керамолога, **матеріали доповіді до певної міри спростовують існуючі в середовищі археологів уявлення, немовби в більш ранні епохи гончарством займалися лише жінки.**

Про значний досвід експериментальної роботи з вивчення давнього гончарства на базі Самарської експедиції йшлося в доповіді її засновників і керівників, кандидатів історичних наук **Ірини Васильової** й **Наталі Салугіної** (*Самара, Російська Федерація*). Нині польові студії здійснюються в двох напрямках: *науково-дослідному й навчально-популяризаційному*. Зокрема, вчені зупинилися на детальному викладі

двох аспектів першого напрямку: 1) створенні еталонних баз для всіх ступенів гончарного виробництва та 2) індивідуальних експериментальних роботах і програмах, спрямованих на вивчення конкретних проблем дослідження.

Археологи **Ігор Готун** і кандидат історичних наук **Андрій Петраускас** (Київ, Україна) доповіли про результати експериментальної роботи на базі Північної експедиції Інституту археології НАН України поблизу села Ходосівка Києво-Святошинського району Київської області. Вони ставили за мету відтворити повний технологічний цикл давньоруського гончарства, від добування сировини до використання глиняного посуду (2003), «виготовлення нового гончарного круга, формування посуду, зведення копії горна, випалювання продукції».

Археолог **Ірина Голубева** (Харків, Україна) подала результати петрографічного, спектрального й хімічного аналізів глиняного посуду доби пізнього середньовіччя, віднайдених під час розкопок Цареборисівської фортеці біля с.Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області. При цьому звернула увагу на особливості побутування різних технологічних традицій у зонах контактів українських і російських гончарів [132, с.179].

1992 року керамологічна експедиція Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному у відомому осередку гончарства – селі Глинськ Роменського району Сумської області – виявила невідомий доти глиняний виріб, який було атрибутовано як матриця-негатив для виготовлення лицьового боку кахель. Подібні предмети трапляються дуже рідко. Кандидат історичних наук **Анатолій Гейко** (Опішне, Україна) здійснив спеціальні дослідження, щоб з'ясувати, чи дійсно за допомогою глинської знахідки гончарі виготовляли кахлі. Про перебіг дослідження й історію використання глиняних матриць в українському кахлярстві XVII–XIX століть учений розповів учасникам Семінару.

З доповіддю про хіміко-фізичні дослідження середньовічної кераміки, здійснені старшим науковим співробітником Відділу археології Інституту українознавства НАН України, кандидатом історичних наук **Вірою Гупало** (Львів, Україна), доцентом Кафедри художньої кераміки Львівської національної академії мистецтв, кандидатом технічних наук **Марією Лосик** (Львів, Україна) та науковим співробітником Ягелонського університету, доктором історичних наук **Барбарою Шибовіч** (Краків, Польща) виступила **Марія Лосик**. Дослідниця повідомила про результати рентгеноструктурного й електронно-мікроскопічного дослідження середньовічного гончарства Західної України й акцентувала особливу увагу на необхідності проведення комплексних фізико-хімічних досліджень давньої кераміки для перевірки інформації, отриманої під час керамологічних експериментів.

Кандидат історичних наук **Ірина Калініна** (Санкт-Петербург, Російська Федерація) означила доповідь як таку, що концептуально знаходиться на периферії керамологічної школи Олександра Бобринського й, водночас, є немовби її відгалуженням. На переконання дослідниці, вивчення орнаментики кераміки уральського неоліту засвідчило, що технологічний аналіз виявляє не тільки нову інформацію для осмислення неолітичних орнаментів як етнокультурного явища, але й дозволяє з іншого ракурсу з'ясувати проблеми генезису, розвитку і взаємодії

археологічних культур. Зокрема, варте більш прискіпливої уваги співвідношення морфологічного й технологічного аспектів у етнокультурних дослідженнях. Тому науковець **засумнівалася в правильності послідовності дослідницької процедури, за якої технологічний аналіз випереджає морфологічна систематизація матеріалів. В її дослідницькій практиці досвід морфологічного аналізу не тільки не сприяв навчанню, але інколи й заважав технологічному «баченню» матеріалу.** Знання, отримувані на кафедрі археології, дозволяють орієнтуватися в археологічних культурах, але для вивчення давньої технології, виявлення технологічних дій необхідно володіти навичками експериментального дослідження. Тому **для розвитку технологічних досліджень необхідно готувати фахівців зі стародавніх технологій, впроваджувати в університетах спецкурси з технології кераміки***. Нині технологічні дослідження спрямовані на вивчення археологічних культур, виявлення їх стадіальних і специфічних ознак. Проте в технологічних дослідженнях **поняття археологічна культура «не працює» і навіть гальмує їх розвиток.** Ірина Калініна переконана, що в існуючій нині системі вивчення гончарної технології не враховується розуміння «бачення» гончарем створюваного ним виробничого процесу. Тому вона **запропонувала впроваджувати семантико-технологічний підхід, а саме – вивчення історичних закономірностей технології у взаємозв'язку зі світоглядними уявленнями;** з точки зору історичної семантики розвиток технології зумовлюється не одним лише еволюційним удосконаленням, а пов'язаний зі зміною семантики архаїчних образних систем.

З проблемами вивчення традицій декорування неолітичної кераміки Західного Сибіру за допомогою експериментального моделювання учасників Семінару ознайомила Катерина Дубовцева (Єкатеринбург, Російська Федерація). Дослідженнями було виявлено чимало природних орнаментирів, якими користувалися прагончарі (щелепи й кістки тварин, викопні молюски тощо). Метою розвідки стало виділення культурних (орнаментальних) традицій неолітичного гончарства через з'ясування таких вузлових питань: *орнаментальна традиція й етнос // технологія як основа орнаментальної традиції // процедура технологічного дослідження орнаменту.* Самі орнаментири за формою робочого краю науковець поділила на: *стержні, зубчасті інструменти, фігурні й гладкі*

*2005 року на цю актуальну проблему підготовки археологів звертав увагу і Юрій Цетлін. «...Современное преподавание методов археологического исследования вещественных источников, – означав керамолог, – ...ведеться почти исключительно с позиций эмоционально-описательного подхода к изучению археологического материала. Как некое «орнаментальное украшение» на некоторых исторических факультетах читается особый курс «статистические и формализованные методы анализа источников». Он обычно остается оторванным от практики, сохраняя свой чисто теоретический характер. Поэтому очень редко начинающие исследователи потом используют эти методы в своей практической работе... Сегодня... первоочередной задачей является работа по разъяснению существа современных методов изучения керамики, их возможностей и самое главное – пределов их применимости. С этим напрямую связана задача организации соответствующего преподавания этих методов на исторических факультетах университетов» [134, с.74]

штампи; за походженням: на природні й штучні. Вона також охарактеризувала виділені нею орнаментальні традиції (*прокреслено-наколена, гребінцева, ямково-гребінцева*) й зробила висновок, що **слабко розвинена методика вивчення семантики давніх орнаментів не дозволяє поки що пов'язувати виділені типи орнаментики з певними етносами**. На її переконання, цього цілком достатньо для археологічної класифікації, але абсолютно недостатньо для повноцінних історичних реконструкцій.

Свою спільну доповідь **Олександра Кушнір, Віталій Кушнір** (*Косів, Україна*) й **Анатолій Щербань** (*Опішне, Україна*) присвятили спростуванню поширеної в радянській археології думці, немовби фляндровані орнаменти на глиняних облицювальних плитках і писанках доби Київської Русі виконували, розливаючи з тигельків розплавлені різнокольорові емалі. Для цього дослідники проаналізували історіографію питання й здійснили кілька експериментів, які дозволяють стверджувати, що виявлений фляндрований декор глиняних виробів було виконано за допомогою ангобів у спосіб, як це звично робили українські гончарі й упродовж XIX–XX століть.

Анатолій Щербань також виступив із повідомленням про експериментальне дослідження призначення пружків на глиняному посуді; зробив підсумковий висновок про необхідність додаткових експериментів для отримання більш обґрунтованих висновків щодо цього питання [132, с.180].

Богдан Пошивайло (*Опішне, Україна*) повідомив про результати вивчення техніки нанесення солярного знаку на денцеві глиняної посудини скіфського часу.

Тим часом **Ольга Шарганова** (*Москва, Російська Федерація*) технологічні сліди на денцях посудин використала як джерело реконструкції будови гончарних кругів, що побутували на одній із пам'яток Смоленського Подніпров'я в X – на початку XI століття. Вона виявила й дослідила 34 посудини з відбитками технічного походження й прийшла до висновку, що для виготовлення кераміки було застосовано головним чином ручні круги із грибоподібним диском. Більшість цих пристроїв мали одну рухомию вісь. Рідкісними є посудини, виготовлені на гончарному крузі зі шпицями, ймовірно, ножному. Відбиток лише на одному денцеві можна пов'язати з ручним кругом зі шпицями. Підсумовуючи, керамолог зазначила, що способи використання гончарного круга дозволяють з'ясувати навички гончарів, а заодно – й гончарні традиції населення.

Валентина Троцька (*Опішне, Україна*) представила результати експериментального вивчення технології «обварювання» глиняного посуду, у тому числі змін водонепроникності й забарвлення виробів, залежно від «обвари» різного складу й концентрації (ячмінне й житнє борошно, настій чистотілу).

Костянтин Рахно (*Опішне, Україна*) проаналізував символіку ранньосередньовічного горщика з могильника Брез'їв над Зречами в Словенії. На думку вченого, «спроба поглянути інакше, під іншим кутом зору на звичні речі, нібито самі собою зрозумілі, – це теж експеримент, тільки теоретичний... Від дослідника світоглядні реконструкції... вимагають не лише обізнаності в етнології й культурології, але й здатності до аналізу, транскультурних і трансісторичних порівнянь».

Непідробне зацікавлення учасників Семінару викликали спільна доповідь **Олександра Балановського** й **Рустама Сінгатуліна**, а також окрема доповідь **Рустама Сінгатуліна** (*Саратов, Російська Федерація*) про сучасні пошуки використання інформаційних технологій для вивчення палеогончарства. Зокрема, перспективним їм бачиться дослідження електромагнітних і акустичних випромінювань, які фіксуються в глиняних виробах у процесі їх виготовлення. Рустам Сінгатулін вважає перспективним вивчення: 1) *трасологічних слідів на глиняних виробах, виготовлених на гончарному крузі, які фактично є своєрідними діагностичними сигналами, що дозволяють отримувати інформацію про фізіологічні показники організму гончаря;* 2) *шкіри пальців рук гончаря, які беруть участь у формуванні поверхні глиняних виробів.* Для реалізації всіх цих новітніх дослідницьких ідей, на переконання доповідача, **необхідне усвідомлення авторами історичних досліджень важливої ролі біомеханіки в процесі формування навичок трудової діяльності й реалізації взаємодії в системі «гончар–виріб–круг»,** необхідно також не лише виробляти нові концепції, гіпотези, але й зважати на накопичені знання в інших суміжних науках, зокрема адаптувати сучасні методи і засоби медико-біологічних аналізів до потреб археології.

Темі виготовлення новітніх порцелянових виробів відомою фірмою «**Лядро**» як своєрідному промислового й маркетинговому експерименту присвятила доповідь **Ольга Школьна** (*Київ, Україна*). Дослідниця подала коротку історію заснування й розбудови знаменитої компанії, проаналізувала художні достоїнства творів початку XXI століття.

Виявилось, що надмірне експериментаторство може мати й негативні наслідки у вигляді **нереалізованих можливостей**. Саме про один із прикладів цього йшлося в доповіді **Олени Щербань** (*Опішне, Україна*). У даному випадку експериментом, на думку доповідача, стало відкриття Полтавським губернським земством Опішненської зразкової гончарної навчальної майстерні (1894–1899). Це був перший гончарний навчальний заклад у Російській імперії, а тому основні навчальні завдання й набуття досвіду вирішувалися головним чином через проведення численних експериментів організаційно-технічного спрямування (*налагодження навчального й виробничого процесів, освоєння новітнього технологічного обладнання, добір кадрів фахівців*), а також із матеріалами (*глини, формувальні маси, ангоби, поливи, емалі*), техніками (*формування виробів у гіпсових формах*). У Опішному домінування експериментальної діяльності над повсякденною навчально-виробничою практикою призвело до закриття навчального закладу.

Важливим історичним джерелом є текстиль. Для його вивчення нині широко застосовують методи природничих наук (*хімічний аналіз, мікроскопія, рентгенографія тощо*). Проте археологи часто зустрічаються з випадками, коли текстиль не зберігається, а на глиняних виробах виявляються його відбитки. На специфіці їх дослідження акцентувала увагу **Тетяна Крупа** (*Харків, Україна*). Вона подала приклади вивчення тканини за відбитками на кераміці салтівського часу (VIII–X століття) та втока списа, покритого прикипілою й зі слідами корозії

металу тканиною. Дослідниця нагадала керамологам і археологам, як треба поводитися у випадках виявлення на кераміці з розкопу відбитків текстилю: таку посудину необхідно вилучити з пам'ятки разом із навколишнім ґрунтом. Надалі будь-яка польова камеральна обробка забороняється. Предмет необхідно передати реставратору, який здійснить його очищення й дослідить кераміку і тканину [про основні тези доповідей див. також: 132].

■ РІШЕННЯ

На підсумковому засіданні 30 травня 2008 року учасники Семінару ухвалили рішення, в якому **акцентували увагу на двох невіршених проблемах, які потребують першочергового вирішення:**

- **Обов'язковість дотримання наукових принципів проведення експерименту:**

«Досить часто дослідники гончарства проводять експерименти без належного обґрунтування доцільності такого проведення, без програми і без фіксації результатів. При цьому використовують неперевірені методики, нехарактерні для давнього гончарства сировину й інструменти. Тому вкрай важливо науково обґрунтувати експерименти й трактувати їх результати. Необхідно перевіряти отримані під час експериментів висновки за допомогою методів інших наук» [109].

- **Необхідність унормування й уніфікування керамологічної термінології:**
«Описуючи результати експериментів, дослідники гончарства послуговуються мішаниною термінів, зафіксованих етнографами, часто додаючи власні вигадані неологізми. Цю термінологію донині не уніфіковано. Для вирішення цієї проблеми доцільно створити робочу групу з обґрунтування вживання тих чи інших термінів, проводити круглі столи й семінари з означеної проблематики» [109].

Українські й російські керамологи також рекомендували заснувати Міжнародну асоціацію керамологів; один раз на п'ять років проводити Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар, присвячений проблематиці спеціальних методів дослідження кераміки; провести Міжнародний керамологічний семінар (симпозіум) з гончарної орнаментики; вважати необхідним укладання наукового словника керамологічних термінів; створити міждержавну (українсько-російську) робочу групу з досліджень у галузі експериментальної керамології; ініціювати запровадження спецкурсу з технології кераміки (історичної технології) і більш широкого курсу керамології на історичних факультетах університетів; створити в Україні Національний центр експериментальної керамології. За підсумками Семінару Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України звернувся до Кабінету Міністрів України з проханням ухвалити рішення про створення Національного центру технології та спеціальних методів дослідження кераміки. Проте ніякої відповіді на звернення так і не надійшло.

Доповідь Юрія Цетліна

Робочі миттєвості Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?». Опішне. 28-30.05.2008.

Фото Богдана Пошивайла, Олесь Пошивайла, Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

У центрі – Олександр Бобринський

Анатолій Щербань

Жанна Чечель

Олеся Пошивайло

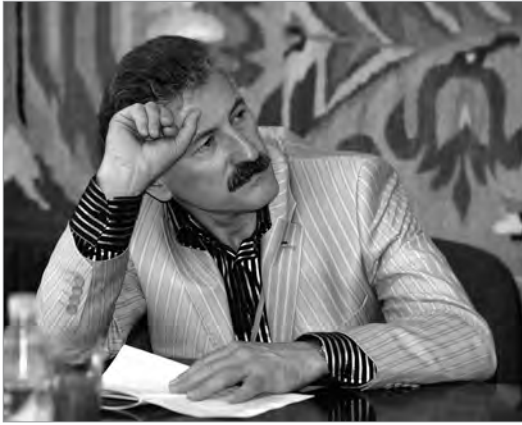
Ірина Калініна

Марія Лосик

Наталія Салугіна, Ірина Васильєва

Олесь Пошивайло

Доповідь Ірини Голубевої

Доповідь Оксани Коваленко

Доповідь Олександра Бобринського

Юрій Герасименко

Юрій Цетлін

Олександр Бобринський

Олесь Пошивайло

Олександр Балановський

Юрій Цетлін

Ірина Васильєва, Олександр Бобринський

Віктор Міщанин

Доповідь Ігоря Готуна

Анатолій Щербань

Світлана
Пошивайло

Анатолій Гейко

Андрій Петраускас

Рустам Сінгатулін

Оксана Коваленко

Анастасія Корохіна

Катерина Дубовцева

Тарас
Пошивайло

Ольга Шарганова

Марія Лосик

Тетяна Крупа

Запитання Валентини Троцької

Доповідь Андрія Петраускаса

Доповідь
Марії Лосик

Запитання Ірини Васильєвої

Запитання Олександра Бобринського

Запитання Юрія Цетліна

Святковий
стіл
з нагоди
відкриття
Семинару

Катерина Дубовцева

Олександр Балановський, Рустам Сінгатулін

Наталія Салугіна,
Юрій Цетлін

Богдан Пошивайло

Доповідь Ірини Калініної

Доповідь
Катерини Дубовцевої

Валентина Троцька, Наталя Візір

Олеся Пошивайло

Костянтин Рахно

Ольга Шарганова, Катерина Дубовцева

Людмила Метка, Тетяна Крупа

Доповідь Анатолія Щербаня

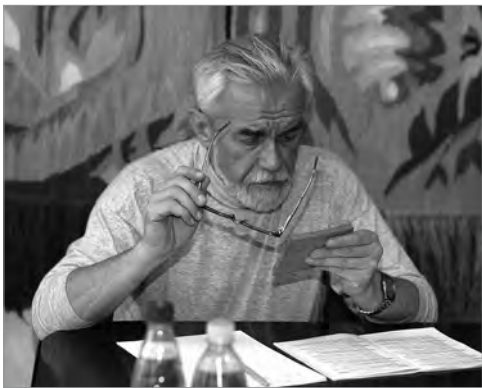

Тетяна Солов'ян

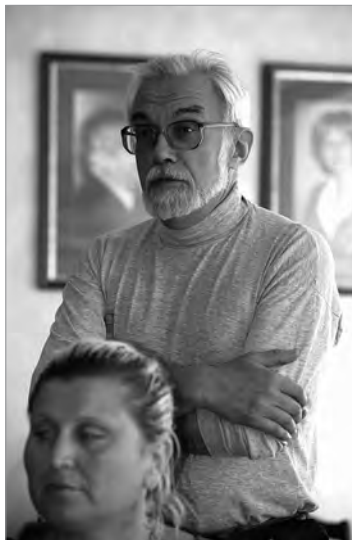
Валентина Кульбака

Тетяна Заїка

Юрій Цетлін

Запитання Юрія Цетліна

Запитання
Марії Лосик

Доповідь Костянтина Рахна

Доповідь Наталі Салугіної

Доповідь
Анатолія Гейка

Андрій Петраускас

Юрій Цетлін, Олесь Пошивайло

Доповідь Олени Щербань

Доповідь Богдана Пошивайла

Олександр
Балановський

Доповідь Рустама Сінгалуліна

Запитання Ольги Школьної

Доповідь Тетяни Крупі

Доповідь Ольги Шарганової

Доповідь Валентини Троцької

Доповідь Людмили Меткої

Доповідь Ірини Васильєвої

Людмила Пошивайло

Тетяна Литвиненко

Світлана Конюшенко

Олександр Бобринський,
Ірина Калініна

Інтерв'ю Юрія Цетліна;
Олена Щербань,
Юрій Герасименко

Автограф Андрія Петраускаса;
Оксана Андрушенко

Костянтин Рахно, Анастасія Корохіна

Юрко Пошивайло

Під час перерви між робочими засіданнями

Людмила Метка, Олександр Бобринський, Олесь Пошивайло

Прощальні обійми: Олександр Бобринський, Олесь Пошивайло, Юрій Цетлін

■ ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Цікавою й насиченою була практична частина Семінару. Насамперед, відбулися захоплюючі презентації нових книг. Монографію «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами)» завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук **Анатолій Щербань** присвятив комплексному дослідженню й систематизації глиняних виробів, пов'язаних із прядінням і ткацтвом (кружала, важки, катушко- і блокоподібні вироби), а також відбитків тканин на глиняних виробах. До аналізу дослідник залучив більше двох тисяч виробів, віднайдених на 80 археологічних пам'ятках досліджуваного регіону. Такий масив артефактів дозволив ґрунтовно з'ясувати роль прядіння й ткацтва в забезпеченні життєдіяльності місцевого населення, виявити застосовувані на той час пристрої для прядіння (веретена з кружалами різних типів) і ткання (ткацькі верстати з глиняними деталями); звернути увагу на значущість кружал і блокоподібних виробів для сфери вірувань населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя початку доби раннього заліза. Для контексту керамологічного Семінару важливо було те, що автор провів експерименти, які дозволили реконструювати вигляд двох типів веретен з кружалами, чотири способи прядіння та два типи ткацьких верстатів. У підсумку було відтворено технологію виготовлення ниток, тканин і глиняних виробів, пов'язаних з прядінням і ткацтвом. До аналізу, окрім керамологічних і археологічних, залучено значну кількість етнографічних джерел [149, с.157-158].

Обкладинка презентаційного прес-релізу монографії кандидата історичних наук Анатолія Щербаня «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами)». Опішне. 2008. Дизайн Юрка Пошивайла. Репринт [187]

Миттєвості презентації монографії кандидата історичних наук Анатолія Щербаня «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами)»: (1) (зліва направо) Юрій Цетлін, Олесь Пошивайло; (2, 3) Анатолій Щербань; (4) Тетяна Крупа; (5) (зліва направо) Наталя Салугіна, Ірина Васильєва, Олена Щербань. Опішне. 28.05.2008.

Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

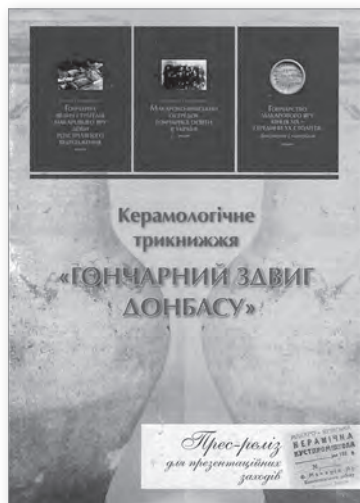

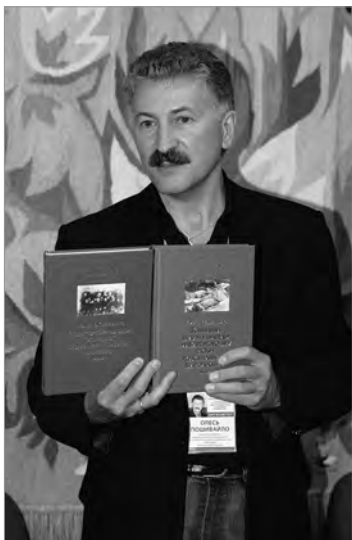
Ще одне видання презентував Відділ керамології новітнього часу Інституту керамології та Відділ етнографії гончарства Музею-заповідника. **Унікальне керамологічне трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу»** – плід спільних наукових пошуків двох українських керамологів – кандидата історичних наук **Людмили Овчаренко** й доктора історичних наук **Олеся Пошивайла**. До нього ввійшли книги:

- Книга 1. *«Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби Розстріляного Відродження»* [100];
- Книга 2. *«Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні»* [84];
- Книга 3. *«Гончарство Макарового Яру кінця XIX – середини XX століття: Документи і матеріали»* [35].

Це фундаментальне дослідження про феноменальне явище національної культури. У першій половині XX століття в крайньому східному українському гончарному осередку Макарів Яр, що знаходився на межі Слобожанщини й Півдня України, на державному кордоні України й Росії, органи місцевого самоврядування, народні майстри, творча інтелігенція намагалися створити регіональний центр народної творчості, який у перспективі мав постати своєрідною гончарною мистецькою столицею найпотужнішого промислового регіону Східної Європи. Яскравою сторінкою в художній культурі України була діяльність Макарово-ярівської керамічної кустарно-промислової школи (1927–1935). Вона стала правдивим відображенням злетів і трагізму української культури доби Розстріляного Відродження, уособленням трагедійності гончарного шкільництва України 1930-х років. Окреслено перипетії розробки нової концепції художньої освіти в Україні впродовж першої половини 1920-х років і наступної розбудови мережі гончарного

Обкладинка презентаційного прес-релізу керамологічного трикнижжя *«Гончарний здвиг Донбасу»*. Опішне. 2008. Дизайн Юрка Пошивайла. Репринт [187]

1

2

3

4

**Миттєвості презентації керамологічного трикнижжя
«Гончарний здви́г Донбасу»: (1) Олесь Пошивайло;
(2) Людмила Овчаренко; (3) Олександр Бобринський;
(4) Ірина Васильєва. Опішне. 29.05.2008.**

Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Миттєвості презентації керамологічного трикнижжя
«Гончарний здви́г Донбасу»: (1) Тетяна Крупа; (2) Марія Лосик;
(3) (зліва направо) Ірина Калініна, Людмила Дяченко, Людмила Метка,
Людмила Овчаренко, (другий ряд) Валентина Троцька,
Вікторія Спільник. Опішне. 29.05.2008. Фото Тараса Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

шкільництва на тлі тогочасної соціально-економічної політики влади. Досліджено аспекти розвитку вітчизняних гончарних шкіл 1920-х – початку 2000-х років, визначено їх досягнення, недоліки й існуючі проблеми. Модель реалізації «Гончарного здвигу Донбасу» мала концептуальний характер, виявилася настільки креативною й прогностичною, що не втратила своєї актуальності й донині. Тогочасні історичні уроки, як і тотожні напрацювання полтавського земства, тільки впродовж 1980-х – 1990-х років було вповні використано авторами для розбудови керамологічних структур і збереження всесвітньо відомої столиці українського гончарства (Опішне). Аналогів цьому багатотомному монографічному дослідженню знакового центру народної художньої культури України на пострадянському й постсоціалістичному просторах немає.

Науковці ознайомилися з діяльністю Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, оглянули керамологічні експозиції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, у тому числі Меморіальний музей-садибу гончарки Олександри Селюченко, Меморіальний музей-садибу гончарської родини Пошивайлів; виставку творів видатного українського художника-кераміста, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України Сергія Радька (Межиріч, Черкащина, Україна); виставку «Згадаймо старої макітри життя!» (куратор Світлана Конюшенко). Бібліографічну виставку літератури з проблематики керамологічних експериментів і спеціальних методів дослідження кераміки презентувала Гончарська книгозбірна України – спеціалізована бібліотека країни з проблематики українського й світового гончарства. Також діяла виставка-продаж літератури спеціалізованого керамологічного видавництва Музею-заповідника «Українське Народознавство». Учасників семінару гостинно приймав у своїй приватній домівці-майстерні й корифей опішнянського гончарства, заслужений майстер народної творчості України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка Василь Омеляненко.

Учасники Семінару також жваво знайомилися з діяльністю й виставковими експозиціями унікального на європейських обширах мистецького загальноосвітнього навчального закладу – Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату «Колегіум мистецтв у Опішному», вихованці якої з першого класу опановують основи гончарства, слухають курси «Етнографія гончарства» й «Основи керамології». Колегіум став місцем щорічного проведення Всеукраїнських гончарських фестивалів і Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів.

Археологи з особливим зацікавленням оглянули відомі пам'ятки археології – залишки великого скіфського кургану (VII–V століття до н.е.) й водночас пам'ятку селітроварного виробництва XVII–XVIII століть, найбільший майдан України «Розрита могила»; найбільше в Східній Європі Більське городище скіфського часу (VII–III століття до н.е.). Наукові дискусії й творче спілкування продовжилися на величому городищі роменської культури (VIII століття), що знаходиться на окраїні Опішного.

1

2

Миттєвості практичної частини Семінару.

Перебування в Меморіальному музеї-садибі гончарки Олександри Селюченко (1, 2).

Перебування в Меморіальному музеї-садибі гончарської родини Пошивайлів (3, 4, 5):

фрагмент експозиції музею-садиби (3); завідувач музею-садиби Марія Яценко

й науковий співробітник Наталя Гринь зустрічають гостей з пирогами й узваром (4, 5).

Опішне. 28-30.05.2008. Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

3

4

5

Юрій Цетлін

Ірина Васильєва

Наталія Салугіна

Миттєвості практичної частини
Семінару: ознайомлення з художніми
виставками: «Згадаймо старої
макітри життя!» та творів видатного
українського художника-кераміста
Сергія Радька (1, 2, 3, 4).

Ознайомлення з Національною
галереєю монументальної
керамічної скульптури:

Андрій Петраускас, Олесь Пошивайло,
Ігор Готун (5), Юрій Цетлін (6), Ігор Готун (7),

екскурсовод Музею-заповідника Ірина Чирка (8). Опішне. 28-30.05.2008.

Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Ірина Васильєва,
Марія Лосик,
Валентина Троцька

5

6

7

8

Миттєвості практичної частини Семінару: перебування в найстарішого гончаря Опішного, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Василя Омеляненка.

Опішне. 28-30.05.2008.

Фото Олеса Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Олександр Бобринський

Наталія Салугіна,
Василь Омеляненко

Наталія Салугіна, Василь Омеляненко

Юрій Цетлін, Василь Омеляненко

1

2

Миттєвості перебування учасників Семінару в Державній спеціалізованій художній школі-інтернаті «*Колегіум мистецтв у Опішному*»:

(2) Ігор Готун, Юрій Цетлін, Наталя Салугіна оглядають виставку робіт Другого Міжнародного молодіжного гончарського фестивалю;
 (3) Андрій Петраускас, Ірина Васильєва, Олександр Бобринський. Опішне. 28.05.2008.

Фото Тараса Пошивайла.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

3

1

2

Миттєвості перебування учасників Семінару в Державній спеціалізованій художній школі-інтернаті «Колегіум мистецтв у Опішному»:

(1) Андрій Петраускас, Валентина Троцька;

(2) (на передньому плані) Марія Лосик, Анастасія Корохіна,

Ірина Калініна. Опішне. 28.05.2008.

Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

1

2

3

4

Миттєвості перебування учасників Семінару в Державній спеціалізованій художній школі-інтернаті «*Колегіум мистецтв у Опішному*»:

(1) Людмила Овчаренко, Олександр Бобринський;
(2) Гончарка Наталя Гурін і Олександр Бобринський у гончарній майстерні Колегіуму;

(3) Андрій Петраускас, Анастасія Корохіна, Катерина Дубовцева, Ольга Шарганова.
Опішне. 28.05.2008.

Фото Тараса Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
Публікуються вперше

Анатолій Щербань

Ольга Шарганова

Наталія Салугіна

Анатолій Щербань, Олександр Бобринський, Олена Щербань, Ольга Шарганова, Ірина Васильєва, Наталія Салугіна, Юрій Цетлін; (на передньому плані) Мар'яна Пошивайло, Богдан Щербань

Миттєвості ознайомлення учасників Семінару з археологічними пам'ятками довкола Опішного: на найбільшому в Східній Європі скіфському Більському городищі. Більськ, Полтавщина.

31.05.2008. Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Юрій Цетлін, Олесь Пошивайло, Олександр Бобринський

Миттєвості ознайомлення учасників Семінару з археологічними пам'ятками довкола Опішного: на найбільшому в Східній Європі скіфському Більському городищі (1, 2); козацька каша й багаття на городищі роменської культури (3, 4, 5). Більськ (1, 2), Опішне (3, 4, 5), Полтавщина. 29 (3, 4, 5) 31 (1, 2).05.2008. Фото Тараса Пошивайла, Олесь Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

2

Ольга Шарганова, Олександр Бобринський, Ірина Васильєва, Наталя Салугіна, Юрій Цетлін

3

4

5

■ ВИСВІТЛЕННЯ РОБОТИ СЕМІНАРУ В ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ. ОПУБЛІКУВАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Робота Семінару знайшла відображення в українській пресі [див., напр.:49] та в науковій періодиці Російської Федерації. Зокрема, Юрій Цетлін опублікував у провідному російському академічному археологічному виданні – «*Российская археология*» – ґрунтовну інформацію про перебіг роботи й підсумки міжнародного наукового форуму [див.: 132]. Він акцентував увагу на тому, що «*исключительно большое значение имел сам факт встречи и общения исследователей, работающих в области экспериментального изучения древней керамики. Широкий спектр представленных докладов показал, что перспективное развитие таких работ возможно только при условии выработки и освоения, особенно молодыми исследователями, ряда обязательных методологических и методических принципов подготовки, организации и проведения научных экспериментов*» [132, с.180-181].

У даному томі Національного наукового щорічника «*Українська керамологія*» опубліковано більшість доповідей Міжнародного науково-практичного семінару «*Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?*». На жаль, ще й донині не викоренено ганебну практику пострадянських наукових форумів, коли окремі науковці не подають текстів своїх доповідей для опублікування. Зокрема, з-поміж учасників Семінару проігнорували прохання Організаторів надати матеріали для збірника: Олександр Балановський і Рустам Сінгатулін свою спільну доповідь «*Проблеми нових методів дослідження давнього гончарства*»; Віра Гупало, Марія Лосик і Барбара Шибовіч – спільну доповідь «*Хіміко-фізичні дослідження середньовічної кераміки*»; Ірина Голубева – «*Експеримент і можливості природничих дисциплін у вивченні давньої кераміки*». Також відмовився надати доповідь «*Технологічне дослідження праболгарської кераміки Криму VII – першої половини X століття: проблеми та перспективи*» провідний науковий співробітник Відділу «*Судацька фортеця*» Національного заповідника «*Софія Київська*», кандидат історичних наук Вадим Майко (*Сімферополь, АР Крим, Україна*), який не зміг прибути до Опішного.

За період, що минув від часу проведення Семінару до появи на світ цього щорічника, деякі його учасники (Ірина Гей, Ірина Калініна, Оксана Коваленко, Валентина Троцька) фрагментарно чи повністю вже опублікували свої доповіді в інших виданнях [див., напр.: 30; 61; 65; 126]. Проте звертаю увагу керамологів, що матеріали одних і тих же авторів у різних виданнях не є тотожними, а тому рекомендуємо ознайомлюватися з усіма варіантами статей, а не вибірково.

У черговому томі «*Української керамології*», заодно з матеріалами Міжнародного науково-практичного семінару «*Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?*», подано статті українських і російських керамологів, які дотичні до теми вивчення палеогончарства, зокрема стародавньої кераміки. Окремі з цих матеріалів написано кілька років тому: їх було подано для опублікування в «*Українському керамологічному журналі*» чи

в Національному науковому щорічнику «Українська керамологія» ще впродовж 2002–2008 років. Відтоді вони не друкувалися в інших виданнях. З огляду на те, що статті й донині не втратили свого наукового значення, редколегія прийняла рішення опублікувати їх у цьому томі щорічника. Це дослідження кандидатів історичних наук, археологів **Наталі Бурдо** (Київ, Україна), **Михайла Відейка** (Київ, Україна) й **Володимира Колоди** (Харків, Україна), археологів **Романа Лугового** (Полтава, Україна), **Ірини Мезенцевої** (Київ, Україна) та **Михайла Сохацького** (Борщів, Тернопільщина, Україна). Частину матеріалів на пам'ять про славетного професора Олександра Бобринського подали співробітники Інституту археології та етнографії Сибірського відділення РАН (Новосибірськ, Російська Федерація) – академік РАН, доктор історичних наук, професор **В'ячеслав Молодін**, кандидати історичних наук **Ігор Дураков**, **Лілія Кобелева** й **Людмила Мильникова**.

Фрагмент статті Юрія Цетліна про Семінар у «Российской археологии». Москва, Російська Федерація. 2009. Репринт [132, обкладинка, с.178, 179]

ШЛЯХ ДО НАУКОВОЇ ІСТИНИ ЧИ ПРОФАНАЦІЯ НАУКОВИХ ЗНАТЬ?*

■ ІСНЮЮЧА ПРАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ

У процесі наукових досліджень перед археологами нерідко постають проблеми, які не можна вирішити ніякими аналітико-теоретичними методами, й водночас неможливо спостерігати за досліджуванним явищем у реально існуючих умовах. Тоді виникає потреба моделювати певні виробничі або технологічні процеси з метою порівняння отриманих результатів зі спостереженнями, зробленими під час розкопок або аналізів [44; 195]. Керамологічний експеримент передбачає створення умов, максимально наближених до автентичних, пов'язаних із використанням глини чи виготовленням і функціями глиняних виробів, перевірку за допомогою змодельованого середовища й реалій тієї чи іншої наукової гіпотези.

За своєю суттю експеримент є комплексним методом дослідження. Він передбачає наявність у експериментаторів ґрунтовних керамологічних знань, поєднання ними як загальноісторичних (спостереження, створення спеціальних ситуацій, структурно-функціональний, порівняльно-історичний, компонентний аналіз), так і природничих (діагностики, лабораторних аналізів) методів дослідження. Відповідно до поставленої мети, за кінцевим результатом, експерименти можуть бути констатуючими, тобто такими, що лише підтверджують існуючу гіпотезу, або формулюючими, тобто такими, що дозволяють не лише підтверджувати припущення, але й отримувати нові знання про давню гончарну культуру.

Основними вимогами до експериментальних студій є:

- 1) чітке визначення проблеми, яку необхідно з'ясувати і яка важлива для інтерпретації керамологічної пам'ятки;
- 2) аналіз попередніх теоретичних напрацювань, на основі яких обґрунтовується гіпотеза;
- 3) формулювання основних завдань експерименту та його прогнозованого результату;
- 4) виявлення суттєвих і несуттєвих факторів;
- 5) виявлення наслідків зміни одного з факторів за умови постійності іншого;
- 6) ретельність фіксування перебігу експерименту й формулювання кінцевих результатів [див. також: 23, с.77].

Кожний експеримент розпадається на кілька послідовних етапів, головними з яких є: **підготовчий, практичний, аналітичний**. Проведення експерименту

---

*Висловлюю вдячність кандидатам історичних наук, археологам Анатолію Гейку й Оксані Коваленко за прочитання тексту цього розділу на стадії підготовки макета книги, висловлені зауваження, поради й побажання

передбачає точну фіксацію його перебігу за допомогою писемного документування, фото-, кіно- чи відеозйомки. **Супроводжуюча документація має містити:**

- сформульовані тему, мету, завдання експерименту;
- загальну характеристику місця проведення;
- загальну характеристику авторів експерименту (експериментаторів) із зазначенням їх фахової підготовки;
- наукове підґрунтя експерименту (існуючі знання, уявлення);
- формулювання гіпотез, які необхідно підтвердити чи спростувати;
- означення нових знань чи відомостей, які передбачається отримати;
- зазначення використаних методів дослідження;
- зазначення складу використаних матеріалів (у тому числі глини), глиняних виробів та їх подібності до матеріалів з археологічних пам'яток;
- опис перебігу експерименту з ретельною фіксацією всіх дій експериментаторів;
- способи отримання наукової експериментальної інформації;
- використані технічні засоби й способи фіксації отриманих результатів;
- методи обробки й інтерпретації емпіричних даних;
- автори лабораторних досліджень та інтерпретатори отриманих аналізів;
- офіційні висновки лабораторій щодо проведених досліджень;
- узагальнений висновок щодо керамологічного експерименту (основні результати); виявлені недоліки й прорахунки під час його проведення.

Поодинокі експерименти в галузі археологічної керамології вчені проводять для підтвердження власних наукових гіпотез. Особливо це стосується дописемного періоду, від якого маємо лише матеріальні пам'ятки. Нерідко їх дуже складно інтерпретувати в контексті проблематики їх виготовлення й з'ясування функцій у традиційно-побутовій культурі. Саме в таких випадках учені звертаються до експериментів, як до останньої можливості підвести під свої суто логічні міркування й гіпотетичні побудови більш-менш наукове підґрунтя.

За доби існування СРСР, як і на нинішньому пострадянському просторі, ніколи не було спеціалізованого керамологічного науково-дослідного центру, який би фахово займався лабораторним вивченням давньої кераміки й проведенням наукових експериментів. Тому археологи фактично були кинуті напризволяще й мусили самостійно шукати підтвердження власним здогадам, лише інколи оббиваючи пороги різних фізико-хімічних лабораторій і намагаючись експериментувати в польових умовах, не маючи для цього відповідних керамологічних знань. У підсумку, більшість здійснених ними експериментів мали аматорський характер. Щоправда, самі дослідники факту аматорства не визнавали, як і сумнівної доказовості їхніх результатів.

Наголошу ще раз, що досі археологи самі проводили експерименти головним чином задля підтвердження власних гіпотез, висновків, і майже ніколи – для їх спростування чи пошуку нових фактів. Тому постановочні, відповідно до

ідей дослідників, експерименти, майже в усіх випадках *«успішно»* підтверджували їхні попередні висновки*. Інакше й не могло бути, бо фактично вчений самостійно моделював надуману ним ситуацію й причинно-наслідкові зв'язки, які впливали з його уявлень і знань про те чи інше природне або виробниче явище. Відповідно, у процесі експериментування увага концентрувалася довкола основного завдання: довести певний теоретичний постулат практичними діями. Оскільки протилежні завдання, а саме – спростування певної гіпотези чи отримання нових знань – не поставали в процесі експериментування, то й дії, які б могли заперечити можливість настання очікуваних наслідків, не здійснювалися. Внаслідок цього, у більшості випадків експерименти в галузі археологічної керамології мали значною мірою суб'єктивний характер, а їх результати легко спростовуються іншими вченими, незаангажованими конкретною проблематикою й суб'єктивними висновками окремих дослідників. Особливо легко це робити, якщо володіти ґрунтовними знаннями особливостей традиційного гончарного виробництва, зафіксованими впродовж ХІХ–ХХ століть. Тому тему наукового семінару проілюструю трьома прикладами проведення в Україні експериментів, віддаленими в часі понад 70 роками: у одному випадку – з метою наукового дослідження, у другому – задля аматорського доказування хибної й донині бездоказової гіпотези, у третьому – задля аматорської імітації серйозних наукових студій технології палеогончарства.

■ ПЕРШИЙ В УКРАЇНІ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Політичні передумови

Почну з багаторічних досліджень одного гончарного феномена трипільської культури. Уже більше століття вчені розгадують походження глинобитних майданчиків – так званих *«площадок»* трипільської доби. Першовідкривач археологічної культури Вікентій Хвойка вважав їх залишками поховальних споруд. Археологи першої третини ХХ століття висловлювали й інші гіпотези щодо їх призначення. У період сталінських репресій проблема *«глиняних прощадок»* несподівано набула політичного значення й стала одним з найактуальніших завдань української археології. Доказувати, що майданчики є залишками житлових споруд, було необхідно й для того, щоб підтвердити місцеву тяглість населення доби Трипільля та його поступове просування на схід не з боку Балкан, Рейну чи Вісли, а з підросійської території між Дністром і Дніпром.

*Чужоземні вчені-археологи цілком справедливо наголошували, що *«на основаних експериментах нельзя твердо и безошибочно установить, был ли данный рабочий процесс таким у наших предков в далеком прошлом, или он выглядел как-то иначе. Мы не можем ни предполагать, ни требовать абсолютной доказательности»* [75, с.18]

Упродовж 1934–1938 років, коли в Україні фактично було згорнуто археологічні дослідження, вивчення пам'яток трипільської культури щедро фінансувала більшовицька влада. Її зацікавлення українськими старожитностями мало не пізнавальний, а політичний контекст, суголосий з імперськими прагненнями Росії. Це було безпосередньо пов'язано з утвердженням в основного суперника й тимчасового союзника СРСР – нацистській Німеччині – у статусі державної політичної доктрини так званої арійської теорії. Її цільними творцями були француз Жозеф Артюр де Гобіно (1816–1882), англієць Хьюстон Стюарт Чемберлен (1855–1927), німець Вільгельм Ріхард Вагнер (1813–1883). Теорія ґрунтувалася на уявленнях про те, що арійські племена впродовж III–II тис. до н.е. розселилися на значній території, рухаючись з Європи* через Кавказ і Малу Азію до Індії. Арійці були зведені до культури чи не єдиних творців і носіїв цивілізації, «*основоположників людства*», «*прометеїв людства*».

Уявлення про цивілізаційне простування аріїв на Схід постало прообразом розбудови в Німеччині Третього Рейху, забезпечення німецької нації землею на тисячі років, й відповідного ідеологічного обґрунтування масованої колонізаційної експансії на схід, як це кілька тисячоліть тому здійснили арійські племена. За таких обставин для СРСР стало важливо доказати масштабність охоплення «*колискою цивілізації*» території СРСР, що мало свідчити про успадковану цивілізаційну історичну місію Росії, й історико-етнологічно обґрунтувати існування радянської імперії та освячувати експансію більшовизму в суміжні країни. У наукових публікаціях другої половини 1930-х років цей вектор історико-колонізаційних студій учені пояснювали тією обставиною, немовби «*тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка створила всі необхідні умови для широкої археологічної роботи, радянські археологи, завдяки плановим і систематичним розкопкам цілих поселень на правобережній Україні, розкрили зовсім нову картину життя стародавніх землеробів епохи родового суспільства, задовго до панування тут скіфів і до розквіту грецьких колоній на берегах Чорного моря – за 3000 років до утворення тут Київської держави... Замість помилкових уявлень про трипільську культуру старих археологів (Хвойки та ін.), радянські дослідники..., завдяки критичному перегляду старого матеріалу, новій методиці розкопок і особливо завдяки великій кількості спостережень, зроблених у процесі розкопок останніх років, прийшли до цілком обґрунтованих висновків...*» [94, с.5].

«Площинки»

Упродовж 1934–1938 років в Україні інтенсивно працювали експедиції Інституту історії матеріальної культури АН УРСР за участю науковців ленінградської Державної академії історії матеріальної культури (з 1937 – Інституту історії матеріальної культури АН СРСР) та її московського відділення, яке представляла

*Між ученими й донині немає єдиної думки щодо первісного розселення аріїв: одні з них оселяють їх на Балканах, другі – між Рейном і Віслою, треті – між Дністром і Дніпром, четверті – між Дністром і Волгою

археолог Тетяна Пассек. Підсумовуючи п'ятирічку вивчення трипільських пам'яток, вона пояснювала нагальність таких першочергових для більшовицької влади студій: **«Основне завдання, що стояло в 1934–1938 рр. перед дослідниками трипілля, зводилося до вивчення всієї території, зайнятої трипільським родовим населенням... Неправильне розуміння трипільських пам'яток, незвичайно багатих головним чином на керамічний інвентар, гальмувало розв'язання ряду питань і більш загального характеру, як, наприклад, установлення етапів розташування трипілля в басейні Дністра, Буга і Дніпра і простеження зв'язку трипільської культури з пам'ятками попередніх і наступних епох»** [92, с.9].

Головним об'єктом польових і лабораторних студій стали «глиняні площадки». Їх результати 1940 року було опубліковано в науковому збірнику «Трипільська культура» [122]. У «Передньому слові» концептуально означувалося, що **«незадовільна методика розкопок до революції значно гальмувала розв'язання питання про те, що являли собою типові пам'ятки трипільської культури, так звані глиняні площадки, і яке їх призначення. На думку Хвойки, Штерна, площадки являли собою решки пам'яток ритуального характеру родових успалень, в яких зберігались урни з рештками спалення. Інші учені – Спіцин, Городцов, Біляшівський, Гамченко – вважали їх житлами і, нарешті, треті – Антонович, Маєвський – висловлювали думку про те, що глиняні площадки – це є рештки керамічних майстерень»** [94, с.5]. Тому, за свідченням Тетяни Пассек, **«розкопки трипільського житла з'ясували призначення глинобитних будівель, так званих площадок, цих типових для даної культури пам'яток. Попередні дослідники внаслідок тогочасних способів розкопок не могли одержати досить повних даних, що в значній мірі спричинилося до неправильного розуміння розкопаних пам'яток і невірних узагальнюючих висновків. До останнього часу у нас не було скільки-небудь об'єктивних даних, за якими можна було б визначити глиняні площадки як жилі будівлі, а також не було достатніх матеріалів, які спростовували б думку про ритуальний (будинки мертвих) або виробничий (керамічні майстерні) їх характер»** [92, с.9]. Зазначу, що віднайти відповідь на питання, **«чи лишається в силі припущення учених про існування обряду спалення і зберігання урн з попелом»**, археологам так і не вдалося.

Основним засобом доказування призначення **«площадок»** став керамологічний експеримент. 1934 року спеціально було створено лабораторії, які після війни існували більше формально й керамологічними експериментами й власне лабораторними аналізами кераміки фактично не займалися. Кераміка ставала цікавою для влади лише тоді, коли підводила історичну базу під обґрунтування експансіоністської політики тоталітарного режиму. Тому й перші керамологічні експерименти з дослідження трипільської культури в Україні стали похідними імперських загарбницьких концепцій більшовиків. Відповідно, вони фінансувалися коштами державної скарбниці, на відміну від археологічних досліджень межі ХІХ–ХХ століть, які були винятково приватною ініціативою окремих археологів і громадських товариств.

Дослідження кераміки й глини

Для розв'язання порушеної проблеми **вперше в Україні було здійснено керамологічний експеримент з випалювання глиняної обмазки**. Його провели 1935 року на окраїні села Халеп'я Обухівського району Київської області завідувач секції історичної технології Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (з 1938 – Інститут археології АН УРСР), технолог-хімік Ольга Кульська* та її науковий асистент Н.Д.Дубицька. Зокрема, вони ставили собі за мету **«відновити картину хімічних і технологічних процесів, безпосередньо зв'язаних з керамічним виробництвом того часу»**. Для цього **«дослідили фрагменти кераміки і обмазки з площадок трипільської культури, знайдені в 1934 р. під час розкопок на поселенні біля с.Халеп'я в житлі №1; також вивчалися глини, спеціально взяті з тієї ж місцевості для порівняння їх як сировини з наявними виробами»** [72, с.307]. Окремі аналізи було виконано в інших установах, зокрема температуру випалювання визначено в Науково-дослідному інституті будівельних матеріалів; петрографічний аналіз кераміки зробила лабораторія Українського геологічного тресту**.

Аналіз суджень Ольги Кульської виявляє **недостатність її особистого практичного досвіду роботи з керамікою, незнання особливостей традиційної технології гончарного виробництва, орієнтацію головним чином на тогочасну технічну літературу з проблематики керамічної технології**. Зокрема, дослідниця:

- Однозначно стверджувала про домішування прадавніми гончарями до формувальної маси **«погано подрібнених черепашок»**, які **«можна навіть неозброєним оком помітити»** і наявність яких **«показав також**

*Ольга Кульська й надалі проводила хіміко-технологічні дослідження кераміки за матеріалами інших археологічних культур з території України [див., напр.: Кульская О.А. Химико-технологическое исследование ольвийских керамических изделий // Ольвия. – К.: Издательство АН УССР, 1940. – Т.1. – С.171-186; 73]. На жаль, про її роботу й практичні результати дуже мало відомо. Зокрема те, що **Ольга Адольфівна Кульська (1907–?)** була хіміком-аналітиком, кандидатом хімічних наук. Працювала старшим науковим співробітником Інституту хімії АН УРСР (1941–1945), старшим науковим співробітником, виконувачем обов'язків завідувача хімічної й спектрографічної лабораторій Інституту геологічних наук УРСР (1944–1945).

Її родина була тісно пов'язана з наукою. Зокрема, її чоловік, **Олександр Дульнер (1902–1952)**, – був доктором технічних наук [204]; сестра, **Алла Адольфівна Кульська (1905–?)**, – хімік, кандидат хімічних наук, була науковим співробітником, завідувачем сектору археологічної технології Інституту археології АН УРСР (червень 1941; на той час Ольга Кульська з цієї посади перейшла на роботу в Інститут хімії АН УРСР); брат, **Леонід Адольфович Кульський (1903–1993)**, – хімік, доктор технічних наук, академік АН УРСР, заслужений діяч науки і техніки УРСР, професор, відомий фахівець у галузі хімії й технології очищення води, упродовж 1938–1965 років працював у Інституті хімії (згодом – Інститут загальної й неорганічної хімії АН УРСР) [60, с.268]

Детальні результати лабораторних досліджень трипільської кераміки опубліковано 1940 року в статті Ольги Кульської **«Кераміка трипільської культури (Хіміко-технологічне дослідження)» [див.: 72]

петрографічний аналіз» [72, с.308]. Проте жодного доказу того, що вони були штучною домішкою, а не природним компонентом вихідної сировини, не подала. Топографічна ситуація в місці розкопок (Халеп'я) свідчить на користь природного включення до глини черепашок, адже воно знаходилося за «3 км на захід від р.Дніпра на пониженому покритому лесом плато», «перерізаному крутими ярами і невеликими річками, що впадають у Дніпро, – рр.Красна, Суха Бобриця, Свирч, Стугна» [72, с.316; 92, с.12].

- Стверджувала, немовби «*однорідний колір черепка вказує на застосування тонко відмунених і оброблених глин*» [72., с.310]. Насправді ж, однорідність вказує передовсім на високу температуру випалювання глиняних виробів та їх тонкий черепок. Про це свідчить і подана дослідницею таблиця з характеристикою процесу випалювання різних виробів. З неї випливає, що чим вищою була температура випалювання (від 500° до 1100°С) й чим тонший черепок, тим рівномірнішим був колір зрізу черепка.
- Стверджувала, що «*кольорові тони керамічних виробів трипільської культури свідчать про те, що майстри досить добре опанували техніку керамічного виробництва*» [72, с.312]. Не заперечуючи високого технологічного рівня виготовлення тогочасних глиняних виробів, усе ж слід мати на увазі, що «*кольорові тони*» виробів залежали, насамперед, від природного складу гончарних глин, якими користувалися мешканці трипільських поселень у різні історичні періоди, а не від технічної вправності гончарів;
- Стверджувала, що «*вдавлений і рельєфний рисунки наносилися на попередню висушені і добре зглажені посудини*», «*розпис не деякі посудини наносився фарбами на зглажену поверхню необпаленого, але добре висушеного черепка*» [72, с.308]. Насправді, у традиційному гончарстві все перелічене робили на поверхні тільки дещо підсушеного (але не вповні!) виробу, бо в протилежному випадку після випалювання цей поверхневий фарбовий шар, як правило, злущується. Тим більше, що фарбою слугувала, за висновком Ольги Кульської, «*старанно відмунена і оброблена вохриста глина*» [72, с.314].
- Стверджувала в резюме, немовби «*из одной и той же глины (при достаточном навыке) трипольские гончары получали сосуды с различной керамической массой и различной окраской как черепка, так и поверхности*» [72, с.322]. На мою думку, цей висновок був некоректним, оскільки проби, взяті на місці розкопок, було порівняно з пробами лише з одного іншого місця («у відслоненні біля р.Дніпра») [див. таблиці №8 і №9: 72, с.318, 319].

У тогочасній літературі також були припущення, немовби кераміку трипільської культури з дослідженої пам'ятки було привезено з Чернігівщини чи з Полтавщини, або ж було виготовлено на місці з привізної сировини. Ольга Кульська

висловила здогад, що «сировиною для трипільських керамічних виробів у першу чергу могли бути третинні пластичні глини (червона і бура глини), відслонені в стінах балок коло стародавнього поселення» [72, с.316]. Щоб підтвердити цю тезу, дослідниця взяла «повну серію порід у відслоненні біля р.Дніпра з таким розрахунком, щоб з кожного яруса було взято по декілька проб. Крім того, відібрали ряд зразків рябих глин, залягаючих в околицях стародавнього поселення» [72, с.318]. За аналізами черепків і обмазки з пам'ятки поблизу села Халеп'я й аналізів відібраних місцевих глин дослідниця зробила висновок: «...Трипільські гончарі для виробництва керамічних виробів користалися глинами місцевого походження. Для виготовлення посудин, де потрібні більш еластичні і тонкі матеріали, що обумовлюють можливість формування і ліпіння керамічних виробів, вони, враховуючи роль пластичності, застосовували для цієї мети гончарні пластичні глини. Для обмазки, яка не потребує ні пластичності, ні вогнетривкості, ні тонкої виробки, брали як сировину лес і лесоподібний суглинок» [72, с.316, 318]. При цьому висновки про «майже тотожність» глини, використаної для виготовлення кераміки («якщо порівняти аналізи черепків з аналізами рябих і бурих глин, то можна з деякою упевненістю сказати, що хімічний склад їх майже тотожний»), і «майже повну схожість» глини, застосованої для обмазки «площадок», із пробами, взятими на місці розкопок та на березі Дніпра, є не вповні коректними. Сама Ольга Кульська не була переконана в тотожності глин, а тому пояснила розбіжності в кількості вапняку «наявністю в черепках як спіснюючих домішок черепашок» [72, с.318], нічим не підтвердивши штучності цих домішок.

Експеримент з випалювання глиняної обмазки

Також **Ольга Кульська** й **Н.Д.Дубицька** 1935 року **вперше в українській керамології провели польовий натурний керамологічний експеримент**. Його метою було підтвердження припущення щодо випалювання підлоги жител у трипільських поселеннях «з допомогою кострів», а також «з'ясування можливостей контурного обпалення глини різних сортів» [71, с.326]. Актуальність такого експерименту зумовлювалася тим, що «в процесі розкопок пам'яток трипільської культури знаходять дуже багато обпаленої глини, яка є найважливішим матеріалом стародавніх трипільських жител. Проте в літературі спеціальної роботи присвяченої дослідженню природи даного матеріалу, немає, і питання про призначення, властивості, техніку виготовлення і обпалення цієї глини досі були відкритими» [71, с.325]. Експериментатори слушно зауважили, що «деякі археологи, як, наприклад, В.В.Хвойка, С.С.Гамченко, О.А.Спіцин та ін., в своїх працях намагалися пояснити наявність таких великих кількостей обпаленої глини. Проте ці пояснення є суто умовляними і не підтверджуються ніякими спеціальними науково-експериментальними працями. Поки що не дано задовільного пояснення способу одержання обпаленої глини, яку знаходять у трипільських будівлях. Причину обпалення глини деякі з перелічених авторів пояснюють або відправлянням у будинках культових обрядів (спалення мертвих), або пожежами» [71, с.325].

Дослідники подали власні міркування, чому подібні пояснення є малоймовірними, й сформулювали першочергове завдання: «*причину обпалення глини, яку знаходять в житлах (так званих трипільських площадках), ...шукати в чомусь іншому*» [71, с.325]. Насамперед, вони висловили «*припущення, що при будіванні трипільських споруд вживали попереду оброблену і обпалену глину, яка була б будівельним матеріалом... Підлогу обпалювали, напевно, зверху, можливо, за допомогою кострів*» [71, с.325, 326].

Для перевірки гіпотези було проведено «*ряд спеціальних дослідів обпалення кострами глини на місці розкопок, а також у спеціальних лабораторних печах. Досліди були поставлені над місцевими трипільськими глинами*» [71, с.331]. Для цього на окраїні села Халеп'я знайшли стару глинобитну зруйновану будівлю. Підлога житла була у вигляді шару глини з поверхневою обмазкою («долівка»). За висновком учених, цей лесоподібний суглинок був таким же, який застосовувався й за доби існування трипільського поселення. «*На ділянці під цією будівлею знаходилися куски цеглини – сирцю і каркасу стіни, обмазаної з двох боків товстим шаром необпаленої, але вже висухлої глини, змішаної з половиною. Отже, різні частини будівлі могли служити готовим сировим матеріалом, який після обпалення міг дати картину, подібну обпаленій глині стародавніх площадок. На підставі цього вирішили з допомогою костра обпалити окремі частини будівлі, а саме: підлогу, рештки стіни і сирець цеглу*» [71, с.326].

Багаттям було охоплено площу розміром 2,5х3,5 м. Хід експерименту автори описали так: «*...На глиняну підлогу будівлі поставили на ребра у вигляді прямокутника (по краях і посередині) кілька сирцевих цеглин; крім них, посередині поклали декілька великих кусків необпаленої глини і зверху все покрили великим куском стіни (1,5х2,5 м). Між цеглинами під стіною, а також з усіх боків зовні все покрили сухими дошками і соломюю... Костер розклали так, щоб повітря вевсь час могло проходити всередину його і створити оксидаційну атмосферу обпалення. Підготовлений таким способом костер підпалили; за перші 4-5 годин полум'я костра старанно підтримували, в наслідок чого одержали велику кількість розжареного вугілля. Під цим вугіллям всередині і зверху знаходилися масивні куски підлоги, плитки, а також невеликі куски каркасу стіни. Розжарене вугілля костра після повного згорання дерева покрили зверху шаром необпаленої сирцевої цегли... і залишили в такому стані ще на 12-15 годин. На другий день костер розібрали*» [71, с.326-327].

На основі отриманого результату, вчені зробили висновки:

1. «*При порівнянні експериментально обпаленої підлоги і глини з нижньою підлогою трипільських жител одержали повну тотожність... Все це дозволяє прийти до висновку, що і в трипільських поселеннях обпалення нижньої підлоги можна було здійснити кострами*».
2. «*Обмазка стіни завдяки згорілому дерев'яному каркасові розпалася під час обпалення на невеликі куски. Останні при порівнянні з обпаленими кусками обмазки стіни з домішкою полови..., знайденими під час розкопок, також показували майже повну схожість*».

*«Експериментальне обпалювання
костром глиняної обмазки»;
«Стадії горіння і згорання костру»:*
фото з керамологічного експерименту,
проведеного Ольгою Кульською
та Н.Д.Дубицькою.
Халеп'я Обухівського району
Київської області. 1935.
Репринт [71, с.327, 335; 28, с.38]

3. «...Вигляд обпалених плиток, а також дуже великих і товстих вальків при найближчому розгляді вказував, що обпалення їх було проведене окремо... Вивчення розрізів структури і кольору вальків (взятих з матеріалів розкопок. – О.П.) показало, що останні були обпалені окремо».
4. «Обдутість і осклованість деяких кусків обпаленої глини пояснюється систематичною дією високої температури у вогнищах і печах».
5. «При будіванні стародавніх жител обпалена глина служила будівельним матеріалом, при чому останній попереду оброблявся і обпалювався».
6. «Будівельний матеріал приготувляли різних видів (з домішкою полову, з суцільної глини і різних форм вальки, плити та ін.)».
7. «Принципи застосування різних видів будівельних матеріалів простежені не повністю, але все ж можна більш-менш упевнено сказати, що один і той же вид будівельного матеріалу (наприклад, вальки, плити і ін.) міг використовуватися для різних конструктивних частин споруди» [71, с.327-238].

Експеримент з випалювання решток будівлі вчені доповнили окремим випалюванням за різних температур зразків глин, відібраних на території села Халеп'я, й здійснили їх хімічний і технологічний аналізи. Для визначення температури випалювання було виготовлено «з халеп'ївських глин цілий ряд різних зразків, тотожних своїм хімічним складом, технологічними властивостями і зовнішнім виглядом. Потім приготвлені таким способом вальки та обмазка з половиною, плитки і масивні куски обпалювалися в муфельній печі при різних температурах з допомогою термопари» [71, с.329]. Отримані результати порівняли з тотожними лабораторними дослідженнями різних видів обпаленої глини з «площадок» трипільського поселення. У підсумку прийшли до висновку: «Зразки трипільських площадок і експериментальні зразки показують майже повну тотожність щодо їх хімічного складу... Структура їх теж досить схожа» [71, с.329]. Результати хімічних і технологічних аналізів було представлено у вигляді таблиць в опублікованій статті «Будівельні матеріали трипільської культури (Хіміко-технологічне дослідження)» [71].

Таким чином, окрім експериментальної перевірки висловленої гіпотези, маємо позитивний приклад перевірки здогадів учених за допомогою лабораторних досліджень, порівняння хіміко-технологічних аналізів місцевих глин і віднайдених у тій місцевості трипільських черепків і глиняної обмазки. При цьому зауважу, що задля максимально повної відповідності експериментальних зразків глиняної обмазки археологічним знахідкам, і загалом коректності досліду, необхідно було звести аналоги підлоги, стін, печей, перекриття будівлі, а потім імітувати навмисне спалення або ж руйнівну пожежу. Надалі варто було декілька років спостерігати, що відбуватиметься з решками будівлі, унаслідок впливу природних умов. Тільки за таких умов можна було зі значною вірогідністю спростувати здогади Вікентія Хвойки та інших учених.

На жаль, повноцінного натурного керамологічного експерименту задля з'ясування комплексу питань, пов'язаних із житлом доби трипільської культури не проведено й донині за всю понадстолітню історію дослідження трипільських поселень. Натомість учені не стомлюються лише теоретизувати на теми трипільського будівництва, висловлюючи ті чи інші, інколи взаємовиключні, гіпотези.

■ ЗАКЛИНАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ Й СПАЛЮВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА ЯК ТЕАТРАЛІЗОВАНА ПРОМОЦІЯ

Трипільський моделізм Костянтина Зіньковського

10 серпня 1956 року на польському острові Біскупін, поблизу Познані, археологи-експериментатори, як стверджують чеські дослідники Рената Малінова та Ярослав Маліна, уперше у світовій практиці *«провели сожжение модели древнего дома. Дом был построен точно по плану его древнего прообраза, в его интерьере помещены были точные копии древних предметов и пища. Пожар был снят на киноплёнку вплоть до угасания, а попелище оставлено нетронутым для будущих археологов. Экспериментаторы предполагают таким путем получить ответы на вопросы о том, какие следы оставляют определенные предметы после сожжения»* [75, с.15].

Приклад польських учених почали запозичати дослідники інших країн. Тільки на початку 1970-х років моделювання й спалювання будівель стали прикметою української археології. **Одним із ентузіастів дослідження трипільського житла був археолог, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею АН УРСР Костянтин Зіньковський**. Він створював реконструкції трипільського житла, виготовляв макети й проводив їх публічне спалення, яке називав науковим експериментом з моделювання трипільського житла. **Головною метою його захоплення стало спростування результатів керамологічного експерименту з випалювання глиняної обмазки Ольги Кульської й Н.Д.Дубицької 1935 року та доказування планомірного й масового спалювання кількоповерхових жител трипільським населенням.**

Задля цього вперше *«в 1972 р. на ранньотрипільському поселенні в Олександрівці ним була здійснена спроба випалити багаттям шар глини з половиною намащений на викладений на ґрунт дерев'яний настил розміром 1,4х0,6 м. В результаті тривалого випалення **глина лише добре висушилася, але не набула вигляду трипільської площадки»*** [138, с.185]. Як писав сам експериментатор, *«идентифицировать опытный объект с археологическими типа площадок не представляется возможным»*, тому дослід *«дал отрицательный результат, опровергающий известную реконструкцию трипольского жилища по Е.Ю.Кривевскому и Т.С.Пассек»* [53, с.24]. Проте позитивного результату

не можна було досягти обпалюванням глиняної обмазки за допомогою купки «сушняку» висотою 40 см та ще й на «іграшковому» макеті в масштабі 1:10!

Нібито спростувавши цим наукоподібним дослідом висновки експерименту Ольги Кульської й Н.Дубицької, **Костянтин Зіньковський за власною режисурою здійснив ще одне макетування й спалювання, яке вже мало підтвердити його концепцію трипільського житлобудування.** «С этой целью в г.Белгород-Днестровский Одесской обл. во дворе дома по ул.Дзержинского №67 б в течение февраля – апреля 1972 г. была выстроена модель трипольского дома с с вертикальным развитием... Размеры модели по внешнему контуру в плане 1,35х0,56 м, высота 0,7 м... Соответственно предположению об искусственном характере пожаров помещения были заполнены щепками и 22 мая 1972 г., в присутствии комиссии археологов, модель была сожжена... Исследование производилось при участии сотрудников Одесского археологического музея и Института археологии АН УССР... Для геомагнитного анализа взяты образцы сотрудником ИА АН УССР В.А.Круцом» [53, с.24, 26, 27]. Звертає на себе увагу той факт, що Костянтин Зіньковський акцентує увагу на наявності «комісії археологів», на присутності співробітників «археологічного музею» та «Інституту археології», на взятті для геомагнітного аналізу зразків невідомо чого, як нічого не відомо й про те, чи було насправді зроблено ті аналізи. Усі ці захисні «мантри» мали постати гарантами й свідками науковості та позитивного результату експерименту, а саме підтвердити: **«Результаты позволяют идентифицировать остатки, полученные экспериментальным путем, с площадками... Поставленные опыты убедительно показали невозможность создания полов жилищ путем кострового обжига в соответствии с гипотезой Н.Ф.Беляшевского – Е.Ю.Кричевского – Т.С.Пассек. Они подтвердили предположение о том, что площадки – результат специально устроенных пожаров в центральных помещениях домов»** [53, с.26-27, 31]. Висновки, які ніскільки не випливають

Випалювання багаттям шару глини з половиною, викладеної на дерев'яний настил.
Олександрівка, Одещина.
1972. Автор фото невідомий.
Репринт [53, с.25]

з проведеного аматорського моделювання й спалювання, можна було б опублікувати й без експериментаторства. Але ж хто б тоді повірив вигадкам Костянтина Зіньковського! Тому **наукоподібні експерименти й потрібні були для надання хибній ідеї вигляду достовірності, немовби апробованої практичними діями.**

Інколи моделізм перетворювався на справжнє шоу для археологів, скажімо, коли 25-річний недавній випускник історичного факультету Ленінградського державного університету Костянтин Зіньковський «*на конференції Інституту археології АН УРСР (1972) здійснив експеримент по створенню макету трипільського житла (в масштабі 1:10) та його спаленню*» [141, с.186]. Цей «експеримент», «*на думку автора, підтвердив ідею вертикального розвитку в трипільському житлобудуванні*» [138, с.185]*.

Наступним був показовий «експеримент із моделювання житла з поселення Раковець (Молдова)» 1975 року, так само в масштабі 1:10. За словами кандидата історичних наук, археолога Наталі Бурдо, «*метою експерименту була реконструкція процесу будівництва та руйнування трипільських споруд. Цій меті були підпорядковані завдання експерименту: створення моделі трипільського житла, дослідження методики житлобудування, з'ясування ролі вогню, спостереження за об'єктом, отриманим в результаті штучного спалення моделі*» [18, с.158]. Як видно, власне наукової проблеми, яку необхідно було перевірити чи з'ясувати експериментом, по суті не сформульовано, як відсутні й чіткі завдання його проведення. Невідомо також, яку глину було використано для будівництва (випадкову чи з поселення Раковець); за якої температури відбувалося спалення будівлі. До того ж, який серйозний науковий експеримент із житлобудівельної проблематики давнини може бути на макеті розміром 70x135x55 см [138, с.185]?! Усі частини моделі, у тому числі стіни, міжповерхове перекриття, стеля, дах мають відмінну від автентичних будівель трипільців товщину й масу, а отже, відмінно й руйнуватимуться під час пожежі чи природного зношування, відмінно випалюватимуться у вогні. Звідси й наслідки руйнування (стихийні, природні) будуть відмінними від тих, які були в давнину. Окрім цього, влягання решток у форму майданчиків трипільських жител відбувалося впродовж сотень років, зазнаючи впливу природних явищ, частково деформуючись чи цілком руйнуючись. Тому дії Костянтина Зіньковського **мали всі ознаки імітації наукового експерименту**

---

*Того ж року подібний «експеримент провели В.Круц і Г.Загній на поселенні в Чапайці під Києвом... Ними були побудовані три моделі. Перша – піднята над ґрунтом на стовпчиках дерев'яна платформа обмащена зверху глиною. Друга – глина намащена на дерев'яний накат, що лежав на землі, та третя – глина, намащена на ґрунт. Скрізь шари глини становили 3 см... В результаті експерименту в першому випадку було одержано аналогію трипільській площадці, яка будучи засипана ґрунтом, збереглась до наступного року. В двох інших випадках глина ледь випалилась і на наступний рік розпалася. Це дослідження, – на думку Володислава Чабанюка, – як і експеримент О.Кульської та Н.Дубицької, довело, що трипільські площадки отримували випал і знизу і зверху» [138, с.185]

з метою доказування гіпотези, для якої наукових аргументів не було. Зокрема, модель будівлі було відтворено московським археологом Катериною Черниш «на основі графічної реконструкції наземного глинобитного двоповерхового будинку» [18, с.158]. За описом Наталі Бурдо, стіни, «як і конструкція даху, були встановлені гіпотетично. Всі матеріали було масштабовані відповідно до розміру моделі, на першому та другому поверхах було розставлено моделі посудин, покладені шматочки кременю. Будиночок був спалений із закладання великої маси деревини як палива через півроку його будівництва. Стіни моделі залишилися майже необпаленими. Перекриття, обпалене до світло-червоного кольору, завалилося поміж стін і через кілька місяців утворило залягання, яке нагадувало трипільську площадку» [18, с.158]. Автор і натхненники цього псевдоексперименту усвідомлювали «неповну відповідність залягання, отриманого в результаті експерименту, решткам трипільських жител», але це не стало завадою для активного впровадження в наукову літературу твердження про дво- і триповерховість трипільських жител. **Невдачу ж дослідів Костянтина Зіньковський пояснив не нікчемністю експерименту, а банально просто – «малими**

Археолог Костянтин Зіньковський проводить «експериментальне моделювання трипільського житла».

Білгород-Дністровський, Одещина. 1972.

Автор фото невідомий. Репринт [141, с.186]

Етапи «експериментального моделювання трипільського житла»: 1. Спалювання моделі житла. 2. Руїни моделі житла після пожежі.

3. Процес руйнування конструкції моделі житла під впливом часу».

Білгород-Дністровський, Одещина. 1972. Автор фото невідомий.

Репринт [141, с.158]

розмірами моделі. Усе це не стало на заваді Наталі Бурдо патетично назвати це шоу «першим досвідом з експериментального моделювання трипільського житла», який, на її переконання, «був успішним і підтвердив інтерпретацію площадок як решток обмазки дерев'яних перекриттів, піднятих над землею» [18, с.158, 159].

Одним із завдань цих «експериментальних вправ» було доведення, немовби будівлі трипільців були дво- і триповерховими, а глиняна обмазка трипільських майданчиків була не чим іншим як залишками міжповерхового перекриття. 1973 року в статті «Про Комплексне вивчення трипільських поселень», що побачила світ у журналі «Археологія», Микола Шмаглій, Валерій Дудкін і Костянтин Зінковський проголосили, що на трипільському поселенні поблизу с.Майданецьке Тальнівського району Черкаської області за допомогою аерофотозйомки було виявлено «довгий курган. Під насипом **останнього могли бути великі, навіть двоповерхові житла... Всі ці спостереження в основному мали характер передбачення, базувались на матеріалах візуальних досліджень (наземних та за даними аерозйомки)...** Перевірка даних аерозйомки для такого об'єкта, як Майданецьке поселення площею близько 300 га, за звичайними методами розкопок та шурфування пов'язувалася б з витратою часу і значних коштів, зосередженням зусиль великого колективу дослідників... Враховуючи ці обставини, ...поряд з візуальними дослідженнями, розкопками та шурфуванням використовувалися геофізичні методи... З інших особливостей трипільських будівель слід зазначити, що вони тяжіли до вертикального розвитку. **Можна припускати наявність горішніх приміщень або навіть других поверхів. На користь цього свідчать залишки обгорілих перекриттів з дерева та глини, під якими виявлено основні масу знахідок (кераміку, знаряддя праці, кістки тварин тощо)**» [147, с.25, 30]. Як впливає зі статті, без будь-яких спеціальних досліджень глиняної обмазки трипільських майданчиків та інших предметів, абсолютно

«Експеримент по спаленню житла трипільської культури».
Білгород-Дністровський, Одещина. 1972.
Автор фото невідомий. Репринт [28, с.69]

голослівно, лише на рівні гіпотези й бездоказового тлумачення глиняних макетів споруд, було породжено черговий міф трипільязнавства про двоверховість жител, який інші дослідники трипільської культури радісно, але бездумно, підхопили й почали підшукувати для нього наукоподібні аргументи-докази.

Насамперед, щоб доказувати щось своє, важливо також спростувати те, що було відомо доти. Тому історик Костянтин Зіньковський, не маючи спеціальних технічних знань, різко, огульно заперечив проведені експерименти хіміка-аналітика Ольги Кульської: «...**Задача**, – категорично заявив технологічний неофіт, – **була поставлена виключительно суб'єктивно и однобоко... Цель проверки всех известных попыток интерпретации площадок не ставилась вообще. Вместо этого проверялась возможность достижения известной степени обжига глины открытым способом для сравнения с археологическими образцами. Зачем? – Неизвестно!** (!!! – О.П.). Судя по описанию укладки горючего материала и кусков глинобита, объект и близко не был похож на модель площадки – пола... Эксперимент не установил главного – возможности строительства предполагаемым способом» [53, с.23]. Розкритикувавши вщент попередників, Костянтин Зіньковський не забув наголосити, що натомість тільки ним були «**поставлены опыты с четкой разработанной программой***, в соответствии с которой проверялись все возможные варианты реконструкции постройки и ее элементов» [53, с.23].

Проте цього було замало, й Костянтин Зіньковський, на основі власних експериментальних розваг, вигадав історико-археологічну страшилку про «**разрушение подавляющего большинства памятников колоссальными по силе и масштабам пожарами, что подтверждается обжигом глиняной забутовки перекрытий при температуре до 1200°C**, находками оплавленных сосудов, орудий со следами действия огня и полным выгоранием деревянных конструкций... Массовость явления наводит на мысль о существовании у трипольских и сопредельных племен обычая сожжения поселения, связанного с периодическими переходами на новые земли...**» [53, с.19-20].

Доказовою базою новітньої теорії глиняних майданчиків, на думку Костянтина Зіньковського, були такі аргументи:

- «**Нецелесообразность трудной и сложной плотницкой работы, связанной с созданием деревянного настила...**»;

*Напевно, саме цією «програмою» було передбачено наповнення моделі житла глиняними посудинами, випаленими за температури 300°C, чого насправді в давнину не зафіксовано. Також, за свідченням Костянтина Зіньковського, «**заведомо были нарушены... нормы строительства... Было введено и намеренное искажение...**» [53, с.27]

Дійсно, Ольга Кульська, провівши лабораторні дослідження глиняної обмазки трипільських «площадок», виявила окремі фрагменти, обпалені за температури 1100-1200°C. Але це не було масово і, на думку хіміка-аналітика, то був «кусочек кладки топки печи, який зазнав дії високої температури і язиків полум'я. Під дією температури черепок почав здиматися. Кусочек оглазурований під дією попела палива**» [72, с.317]

- «Нижняя поверхность кусков глины, покрытая отпечатки дерева, неровная...»;
- «Судя по всему, пласты обожженной глины являются остатками перекрытий верхних этажей или чердаков погибших от пожара домов»;
- «Предположение о сосуществовании многоэтажных трипольских жилищ находит подтверждение в модели двухэтажного дома, вылепленного в трипольское время и обнаруженного Е.В.Цвек на поселении Рассоховатка» [55, с.140, 147];
- «...Разлет осколков идентичен встречаемому при расчистке археологических остатков инвентаря» [53, с.27].

У поданих твердженнях є всі ознаки словоблудства, немає тільки конкретних результатів фізико-хімічних аналізів і експериментальних студій. Хто, нарешті, переконливо доказав, що трипільці спалили свої житла? Костянтин Зінковський підтверджував це такими вигадками: «Гибель жилищ в результате пожаров подтверждается следующими фактами: 1) неравномерность обжига глины, покрывавшей деревянные конструкции; 2) следами огня на некоторых орудиях труда, костях и вторичным обжигом керамических изделий; 3) обжигом глинобитного покрытия со всех сторон и случаями сплавления сосудов с ними» [55, с.140-141]. Замість того, щоб залучити до вивчення пам'ятки фахівців технічних і природничих наук, він лише на основі власних візуальних спостережень і розмірковувань однозначно вирішив: «Наблюдения, произведенные в процессе раскопок в Раковце, приводят к следующему заключению: трипольские глинобитные жилища этого поселения имели вертикальное развитие и погибли вследствие пожаров» [55, с.142]. На мою, думку, **це все гадання історика, не підтвержені жодними неспростовними експертно-аналітичними дослідженнями.** Проте археологи, які досліджують трипільські пам'ятки, консолідовано підхопили подібні нісенітниця своїх побратимів по ремеслу, які значно піднімали рейтинг досліджуваної ними культури, творці якої немовби кілька тисяч років тому вже будували дво- і триповерхові будинки [див., напр.: 69].

Схопившись за умоглядні ідеї свого навчителя, молдавського археолога, кандидата історичних наук **Всеволода Маркевича** й дофантазувавши їх до масштабів трипільського армагедону, вдячний учень Костянтин Зінковський заходився обґрунтовувати їх власними експериментами. Як він сам писав, «*эта гипотеза заставила обратиться к методике изучения и реконструкции построек*» [53, с.20]. Дослідник проголосив, що до нього для інтерпретації залишків трипільських жител «*практически не использовались этнографические данные*» (!!!), а також «*совершенно отсутствовала критическая оценка строительных норм создаваемых моделей*» (!!!). На його думку, у даному випадку, «*самым надежным способом*» встановлення істини є «*метод строительного эксперимента*». При цьому – «*изучение древнейшего строительства – объект и предмет специального исторического исследования...*» (!!!) [53, с.20].

Читаючи подібні твердження, особисто в мене склалося **враження загалом про неадекватність мислення й логічних побудов ініціатора трипільського моделізму**. Напевно, ця думка є занадто радикальною, бо археологи думали інакше. Так, за твердженням кандидата історичних наук, археолога **Івана Чернякова**, який був директором, а згодом завідувачем відділу Одеського археологічного музею АН УРСР у той час, коли там працював автор трипільського моделізму, цими аматорськими експериментами Костянтин Зіньковський *«обґрунтував концепцію трипільських архітектурних залишків у вигляді площадок, запропоновану В.І.Маркевичем*»*, розвинув його ідеї щодо вертикальної двоповерхової архітектури трипільських жител, вивчав причини їхнього спалення» [141, с.186]. Один із прихильників цієї концепції, провідний науковий співробітник Відділу археології раннях слов'ян Інституту археології НАН України, доктор історичних наук **Борис Магомедов**, усе ж відзначив і вразливе її місце: *«Хотя концепция Маркевича-Зиньковского не объясняет некоторые моменты строительства и разрушения трипольского дома, все же она на сегодняшний день наиболее полно соответствует результатам раскопок и различного рода экспериментов»* [110, с.170]. Звідси також випливає, що **моделізм став одним із головних аргументів і єдиною доказовою базою гіпотетичної концепції вертикального трипільського домобудівництва**.

Провівши в 1972 і 1975 роках наукоподібні бутафорні *«експерименти»*, Костянтин Зіньковський надалі, посилаючись на них, упродовж десятиліття займався теоретизуванням на цю тему й активно поширював свої вигадки про кількповерховість жител і циклічне спалення трипільських поселень [див.: 55; 57; 56; 53; 54]. Відповідно, після 1975 року він припинив заняття практичним трипільським моделізмом. Проте й кількох малоефективних ритуалізованих спалювань виявилось достатньо, щоб частина археологів повірила в ці гадання й почала поширювати їх у наукових публікаціях.

Так само черговим українським археологічним міфом вважаю ідею існування поселень-гігантів, яку її автори обґрунтовують лише наявністю численних залишків жител. Вони воліють мовчати про те, що ці рештки утворилися впродовж кількох тисячоліть існування трипільських поселень. Костянтин Зіньковський за етнографічними матеріалами стверджував, що одна глинобитна будівля могла слугувати від кількох десятків до ста років. Нескладно провести елементарні математичні розрахунки, щоб зрозуміти: усі виявлені будівлі зводилися в різний час; неподалік від зруйнованого житла будували нове й так упродовж кількох тисячоліть довкола накопичувалися рештки жител. Археологи ж виходять з того, що всі вони існували одночасно. Поселення-гіганти трипільської культури – це черговий фарс, наукоподібна нісенітниця в стилі *«наукових експериментів»* Костянтина Зіньковського! Саме для обґрунтування цієї хибної й неправдоподібної тези окремі

*Дивно читати в *«Трипільській енциклопедії»* про те, немовби археолог Всеволод Маркевич (Молдова) *«вніс значний вклад у вивчення типології та технології трипільської кераміки»* [42], не маючи фахової технічної освіти й не будучи технологом-керамістом чи хіміком

археологи вигадали одномоментне апокаліптичне спалення поселень і переміщення їх мешканців на іншу територію. Археологи не можуть з точністю хоча б до століття атрибутувати трипільську кераміку, а тому звично датують її тисячоліттями. Що ж тоді говорити про житла, від яких залишилася тільки глиняна обмазка, і які цілком втратили свій первісний вигляд, на відміну, скажімо, від кераміки?!

Театралізовані археовистави

У 1970-ті роки в США та Європі поширилося захоплення відтворенням давніх будівель з побутовими реаліями давніх епох. Цим займалися спершу вчені, музейники, а згодом і любителі екзотики, які нерідко залучали до цього ще й своїх дітей та інших членів родини [див.: 75, с.209-256], тобто ця справа вийшла за рамки наукового експерименту. Головним стало не стільки з'ясування наукових проблем, скільки «занурення» в стихійно давноминулого життя й набуття досвіду виживання в різних побутових умовах.

На початку XXI століття це західне «сімейно-общинне» хобі докотилося й до України. **Вітчизняним каталізатором його впровадження стала колекціонерська діяльність бізнесменів Сергія Платонова й Сергія Тарути.** Вони зробили серйозний акцент на легалізацію сформованої різними способами, у тому числі й сумнівними з точки зору відповідності законодавству про збереження національної культурної спадщини, збірки через масований піар власних старожитностей і загалом трипільської культури. Щоб привернути увагу суспільства до свого зібрання, подорожуючих виставок виявилось замало. **Потрібні були масові видовища, які не стільки б впливали на переконання вчених, скільки формували аматорські уявлення пересічних громадян і політиків про велич трипільської культури й виняткову цінність трипільських пам'яток, передовсім приватизованих підприємцями.** Акцент було зроблено на найбільш масове з мистецтв – кіно. «2002–03 рр. Платонов С.М. ініціював створення повнометражного телефільму про трипільську цивілізацію» [28, с.78]. Проте, власне, знамениті «площадки» не могли справити на глядачів особливого враження, а тому постало питання натурного відтворення трипільських жител для потреб кіношоу. Як наслідок, **з 2003 року прокотилася нова хвиля трипільського моделізму, але вже на принципово іншій основі: мотивацією було творення видовищ, розрахованих на масову публіку, а не вирішення суто наукових завдань.** Проте ці видовища й розваги для вчених-археологів, навколишніх мешканців і подорожуючих із різних куточків України, як і раніше, звично видавалися вченими за важливі наукові експерименти. Капітал замовив, проплатив видовища й отримав натомість бажане від археологів. Чи потрібна в такому випадку наука?! Питання риторичне.

Відтоді в Україні заклинанні моделювання й спалювання трипільських жител стали «родзинкою» різних масових заходів з метою популяризації трипільської культури, у тому числі й наукових. Експериментатори усвідомлювали, що «найбільшу достовірність мали б дати будинки, відтворені в натуральну величину», проте цього не робили, мотивуючи тим, що «таке відтворення досить дороге і можливо буде здійснене лише у майбутньому» [138, с.185]. Натомість,

докази ефектної багатопверховості трипільських будівель потрібні були вже в сучасності, й ніхто з археологів не хотів очікувати прирештя *«достовірного майбутнього»*: їх задовольняли будь-які результати, бо будь-який здійснюваний ними експеримент немовби все одно підтверджував їхні вигадки. Тому новітня група активістів утвердження в українській археології *«вертикальної»* концепції трипільського домобудівництва в травні 2003 року збудувала ще *«дві моделі трипільських будинків, уже в масштабі 1:4»*. За проектом кандидата історичних наук **Володимира Круця** й директора Державного історико-культурного заповідника *«Трипільська культура»* **Володислава Чабанюка** *«було побудовано споруду прямокутну в плані, розміром 2,15x1,15 м... Друга модель була зроблена за проектом **О.Корвін-Піотровського**. За розмірами вона була приблизно така ж – 2,3x1,3 м... Крім цих двох великих моделей, заздалегідь збудованих і добре висушених, на ґрунті було створено дерев'яний настил розміром 1,5x1,25 м, що за 20 годин до початку експерименту по випаленню, був обмащений зверху глиною, а поруч, на площі 1,5x0,7 м, шар глини був намащений просто на ґрунт. Експеримент по спаленню першої моделі та випаленню інших був проведений 11 травня 2003 року...»* [138, с.185-188; див. також більш детально: 140, с.212-216]. Не переказуватиму авторського опису спалювання й отриманих результатів, подам тільки прикінцеве міркування одного з ініціаторів ритуалу, яке **підтверджує фактичну безрезультатність проведеної археологами роботи: «Даний експеримент є лише проміжною ланкою у процесі вирішення проблеми трипільського житлобудування та функції вогню в ньому експериментальним шляхом. Більш точні результати можуть дати дослідження на повномасштабних об'єктах з відповідними температурами випалів»** [138, с.189].

Через два місяці, у липні 2003 року, в Черкаській області почав функціонувати Державний історико-культурний заповідник *«Трипільська культура»*. З цієї нагоди, 6-8 серпня того ж року, спільно з Інститутом археології НАН України, заклад провів у с.Тальянки Тальнівського району Міжнародну наукову конференцію *«Поселення-гіганти трипільської культури»* [див.: 138; 139; 140]. Для науковців і місцевого населення в с.Легедзине було збудовано двоповерхове трипільське житло в натуральну величину розміром 4x8 м*, яке 27 серпня було ритуалізовано спалено. *«Праобразом для її створення послужила перша модель з експериментальної програми на моделях, і котра **більше всього отвечала желательному результату** – получение объекта, похожего на «площадку»* [140, с.212]. Як впливає зі змісту цитати, кінцевий бажаний результат був наперед запрограмований усіма діями експериментаторів, а отже, він не був уповні об'єктивним. Згодом кандидат історичних наук, археолог **Михайло Відейко** назвав цю театралізовану промоцію *«рядом експериментальних досліджень»* з *«вивчення трипільського*

---

*Михайло Відейко повідомляв про розміри моделі *«4x8 м»* [29]; Володислав Чабанюк стверджував про дещо інші її параметри, а саме: *«7x4 м»*, а через кілька абзаців уже вів мову про *«сооружение высотой 6 м»* [140, с.212, 214]

житлобудування» [29]. Ініціатор чергового «експерименту», директор заповідника **Володислав Чабанюк** повідомляє: *«Проведение такого эксперимента стало возможным благодаря поддержке российского телевизионного канала ОРТ (программа «Искатели») решившего снять фильм «Атлантида на берегах Днепра», события которого должны были разворачиваться вокруг трипольского дома, реконструированного в том виде, как его представляли исследователи. Телеканалом были профинансированы все затраты, связанные с подготовкой и проведением эксперимента, но, к сожалению, согласно договоренности экспериментаторы были ограничены во времени (1 месяц). За это время дерево и глина здания не успели достаточно высохнуть, что в определенной мере повлияло на чистоту эксперимента... От времени завершения строительства до сожжения здания прошла всего одна неделя. ...Этого было недостаточно для того, чтобы глина стен, пола, покрытый полностью высохла... Возможно, результаты были бы более впечатляющими, если бы сожжение постройки происходило хотя бы через год после постройки, когда дерево и глина, входящие в ее конструкцию, могли достаточно высохнуть»* [140, с.212, 214]. Отже, уже немовби було збудовано макет трипільського житла в натуральну величину, але, як і раніше, **«чистоти» експерименту не було дотримано.** Також не було замірів температури під час спалювання житла, як і не робили лабораторних аналізів глиняної обмазки після пожежі. Усе це свідчить про загально ненауковий характер проведення експерименту. Він був, передовсім, видовищем, якого потребував російський канал ОРТ, і не більше того. Щоправда, цей факт не завадив експериментаторам стверджувати: *«Исходя из полученных результатов, мы склонны поддержать мысль о деструктивной функции огня, и считаем трипольское жилище, характерное для Буго-Днепровского региона, как двухэтажное деревянно-глинобитное сооружение»* [140, с.217].

Як впливає з поданих матеріалів про трипільський моделізм, дивовижним чином **майже всі «експерименти» останньої третини ХХ – початку ХХІ століття здійснювали працівники археологічних музеїв** (Костянтин Зіньковський – старший науковий співробітник Одеського археологічного музею АН УРСР, 1970–1978, 1982–1985; **Володислав Чабанюк** – директор Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура», з 2002 року). Посутньою мотивацією таких уподобань, напевно, було й бажання влаштовувати подібні шоу-промоції з метою популяризації музейних закладів і залучення до них нових відвідувачів. У мережі facebook про це повідомляється так: *«Ще однією цікавинкою цієї місцини є те, що директор музею кликає «Трипільську толоку». Під час якої люди спільними зусилля* будують трипільську хату. Толока – це багато глини, полови, гамору, радощів та безтурботності. Це пістрявий наповл з молоді, митців, ентузіастів-патріотів з різних куточків України. Так усі небайдужі, хто може заради власного задоволення та інтересу в ігровій формі відтворити найдавніші*

*Збережено орфографію цитованого тексту

житла, можуть зробити це тут. Якщо у вас є вільний час та бажання – вам будуть раді» [193; 194]. На одному з веб-сайтів Черкащини повідомляється, що трипільський моделізм загалом став одним із напрямків повсякденної діяльності Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура»: *«Ще один напрямок роботи заповідника – реконструкція трипільських жител. Так в 2003 році завдяки фінансовому сприянню російського телеканалу ОРТ заповідник провів в с.Легедзине повномасштабну реконструкцію двоповерхового трипільського житла і подальше його спалення з метою наукового експерименту (згідно з результатами досліджень трипільці спалювали свої поселення кожні 50 років і переходили на інші місця, заново відбудовуючи поселення)»* [194].

1
2

«Реконструкція двоповерхового трипільського будинку в заповіднику «Трипільська культура». Легедзине, Черкащина. 2003.

Автор фото невідомий. Репринт [139, с.545]

3

1

2

3

4

1. «Експериментальная модель жилища 2003 года. Процесс постройки».
2. «Експериментальная модель жилища 2003 года. Общий вид».
3. «Експреиментальная модель жилища 2003 года до обжига».
4. «Обжиг модели».

Легедзине, Черкащина. 2003.

Автор фото невідомий.

Репринт [140, с.224, 225]

Спешиал промюутери трупільського моделізму

Загалом, усі ці некоректні експерименти, на мою думку, постають складовою, за висновком професора Віталія Отрощенка, «гіпотетичного проекту «Трупільської цивілізації», який почав втілюватися групою українських археологів на початку 1970-х років. Одним із феноменальних явищ трупільської культури, яке мало не тільки вирізняти її з-поміж одночасових археологічних культур Заходу та Сходу, але й підносити її на щабель вище, була ідея дво- і триповерхового житла та його ритуального спалення. Інструментом «вживлення» цієї гіпотетичної ідеї в уже напрацьовану структуру наукових знань про Трупілля, як уже мовилося вище, став молодий випускник Ленінградського державного університету імені Андрія Жданова Костянтин Зіньковський, який займався антропологією, а за кілька років уже став експертом з трупільського житлобудівництва. Його висновки щодо походження трупільських «площадок» ґрунтувалися передовсім на результатах проведеного ним експериментального моделювання трупільського житла та його спалення. Наголошу ще раз, що всі ті експерименти проведено було некоректно, аматорськи, без залучення фахівців технічних і природознавчих наук, пов'язаних із керамологією, будівництвом, архітектурою тощо. Учений секретар Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук Олексій Корвін-Піотровський оцінив цей «с десяток проведених (по більшій частині неудоачно) експериментів» так: «...Следует отметить несколько моментов. Во-первых, значительная часть таких экспериментов была направлена на опровержение теории относительно конструктивного обжига. В них можно отметить некачественность чистоты экспериментов: положенные на деревянные плахи пласты глины не полностью перекрывали деревянные конструкции. Таким образом между огнем и ними был прямой контакт. В этих условиях конструкции прогорали и, так сказать, подтверждали невозможность конструктивного обжига. Во-вторых, поспешность в проведении экспериментов» [67, с.192]; «предположение относительно существования двухэтажных домов пока что, несмотря на более чем тридцатилетнюю разработку, не вышли на уровень серьезно аргументированной концепции» [66, с.6].

З поданого вище огляду багаторазово повтореного моделювання й спалювання макетів трупільського житла, у кожному з яких не було дотримано реальних розмірів будівель, товщини й складу глиняної обмазки, не здійснювалися лабораторні дослідження використаних матеріалів задля зіставлення їх з отриманими рештками під час археологічних досліджень, не залучалися до участі в експериментах фахівці технічних і природознавчих наук, постає одне запитання: скільки ще необхідно спалити неадекватних макетів, щоб їх творці зрозуміли, що таким чином перекожливо нічого не можна доказати? Чи не краще було б сконцентрувати кошти, викинуті на експериментальні ігрища дорослих, і провести один науковий експеримент за участю спеціалістів різних наукових дисциплін, зробити відповідні лабораторні аналізи й уже доказово вести мову про ту чи іншу концепцію домобудівництва з використанням глини?

Очевидним є той факт, що власне наукові експерименти, у даному випадку, нікого не цікавили, бо багатьох археологів задовольняли аматорські

докази «винятковості» трипільської культури. Саме тому чимало вчених – дослідників трипільської культури – почали покликатися саме на численні публікації Костянтина Зіньковського з проблематики моделювання трипільського житла як на переконливе джерело. У результаті утворився ще один пласт міфологізованих уявлень про трипільську культуру, який не додає аргументованості сучасним науковим дослідженням. Саме у зв'язку з подібним підтасовуванням фактів Віталій Отрощенко застерігав: «...*На феномені поселень-гігантів, навіть якщо їх підтягти до рангу протоміст, цивілізацію не побудуєш, скільки б словесних поверхів над нею не нарощувати. Можна, звичайно, гратися словами: протоміста називати містами, складну систему піктограм, не пов'язаних із мовою – писемністю, а на знахідках керамічних печей вибудовувати гіпотезу щодо окремої економічної сфери ремісничого виробництва. Та все ж доцільніше називати речі та явища своїми іменами, обережено інкорпоруючи Кукутень-Трипілля в контекст світового цивілізаційного процесу. Не треба силувати бідних трипільців бігти попереду локомотиву історії*» [86, с.97].

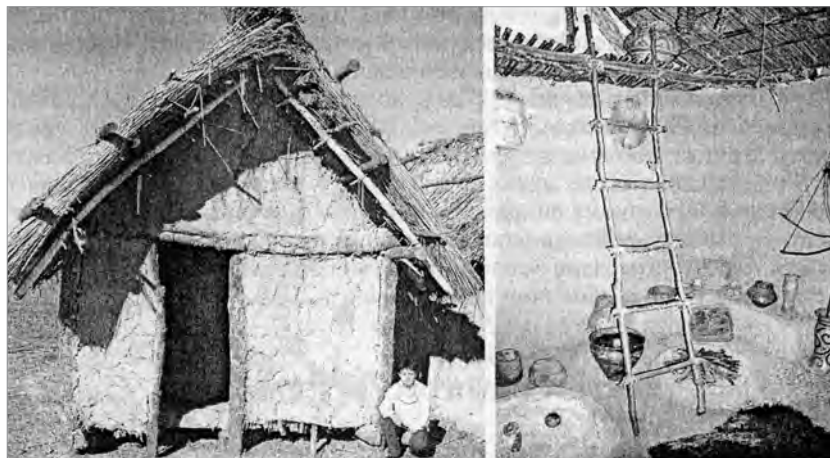
Просування результатів трипільського моделізму в українську археологічну думку, а згодом – і живлення їх у суспільну масову думку, здійснювали дедібільшого вчені-археологи з оточення житломоделістів, що й визначило успіх цієї своєрідної промо-акції. Робили це вони професійно й інтенсивно, бо добре розуміли: лише багаторазовим повторенням фантазій у наукових і популярних публікаціях з обов'язковим посиланням на статті Костянтина Зіньковського, який буцімто однозначно підтвердив їх експериментально, можна досягти бажаної мети. При цьому не забували присоромити тих, хто не бажав погоджуватися з нісенітницями, а заодно героїзували «відкриття експериментаторів». «*Реконструкції двоповерхових споруд у трипільціях спочатку сприймалися з недовірою*, – писали Михайло Відейко й Наталя Бурдо. – *Це здавалося просто неймовірним: невже між Карпатами та Дніпром сім тисяч років тому вже додумалися робити будинки на два поверхи? Голоси, що «це треба обґрунтувати і довести», «теоретично обґрунтувати», часом можна почути і досі.* Зауважимо, що за останні 20 років опубліковано чимало реконструкцій дво- і навіть триповерхових споруд, зроблених за даними розкопок поселень VI–IV тис. до н.е. у Старій Європі. *Чимало європейських дослідників посилаються при цьому на... праці 60-70-х років В.І.Маркевича та К.В.Зіньковського. Як кажуть у таких випадках, «нема пророка на Батьківщині»* [17, с.198].

Загальновідомо, що найбільш ефективним промоутером є досвідчений промоутер, який володіє максимальним обсягом інформації про явище (товар), яке просуває на ринку, вміє його представити, зацікавити найбільшу кількість потенційних споживачів, має організаторські здібності, активний, цілеспрямований. Усі ці якості втілили в собі Наталя Бурдо й Михайло Відейко, які впродовж останніх десяти років постають найактивнішими популяризаторами трипільської культури в Україні, а заодно – й моделізму та відповідних фантазій Костянтина Зіньковського. Точніше, вони перекладають їх на популярну мову, доступну для споживання патріотично налаштованою частиною українського суспільства.

У численних публікаціях на тему Трипілля вони методично повторюють нісенітниця перелічених археологів, не намагаючись навіть віднайти найменші докази їх науковості: «*В.І.Маркевич... доводив, що шар обпаленої глини із відбитками колотого дерева – «точок», «площадка», є рештками міжповерхових та горищних перекриттів будинків та інших створених трипільцями споруд. Тобто будинки трипільців могли мати не лише горища, але і не один поверх, а принаймні – два. Споруди ці загинули під час пожежі... Інший дослідник – К.В.Зінковський (він ще студентом встиг попрацювати у В.І.Маркевича), ...так само переконливо доводив, що у багатьох випадках нашарування обпаленої глини є рештками міжповерхових або горищних перекриттів – скільки шарів глини, стільки перекриттів, а отже – і поверхів... З початку 70-х років ідеї В.І.Маркевича та К.В.Зінковського використовують дослідники трипільських будівель...» [17, с.198]. Поза цим Наталя Бурдо й Михайло Відейко в одній із своїх популярних книг, розрахованих на обивателів, подали фото зовнішнього вигляду й інтер'єру реконструйованого житла культури Кукутень (румунський аналог археологічної культури Трипілля в Україні) з музейного комплексу в м.Пятра-Нямц (Румунія). І хоча це один і той же територіальний масив єдиної енеолітичної культури Кукутень-Трипілля, але як різоче реконструкція житла румунськими вченими відрізняється від реконструкційних гіпотез українських археологів!!! На жаль, автори цієї різниці воліють не помічати, а тому й не обговорюють на сторінках власної книги.*

В іншій книзі Наталя Бурдо пояснювала наукоподібні гіпотези ще більш популярно: «...Випал таких глинобитних жител, які нагадували мазанку, але іноді мали два поверхи, В.Маркевич пояснював **ритуальною пожежею...** Нині, згідно з новою концепцією, спочатку ці будинки належали живим, були

«Реконструкція житла культури Кукутень, зовнішній вигляд та інтер'єр. Музейний комплекс Кукутень та музей у м.Пятра-Нямц (Румунія)». Репринт [17, с.77]

звичайними житлами на поселеннях... На думку В.Маркевича, коли землі навкруги поселення виснажувалися і втрачали врожайність, а також **завершувався певний календарний цикл, що складав, напевне, близько 50 років, мешканці залишали свої домівки, спляючи їх під час обряду.** Цей обряд вимагав, на думку К.Зінковського, щоб кожний господар, перш ніж залишити житло, розставив речі у певному порядку, завантажив приміщення соломкою або очеретом, а потім підпалив будинок. **Причому спалювалося одразу все селище, а його мешканці переселялися в інше місце»** [16, с.78-79]. Наталя Бурдо також заявила: **«Нам здається слушною така гіпотеза, але з певним уточненням...»** і додала порцію власних вигадок: **«Найбільш вірогідним здається припущення, що ритуал спалення домівок та переселення на нове місце зумовлений певним священним календарним циклом, що він ні в якому разі не підпорядковується практичним міркуванням, а зумовлений суто сакральними чинниками, типовими, власне для аграрних суспільств усього світу»** [16, с.79]. Зверніть, увагу: науковець наголошує, що ритуал **«ні в якому разі не підпорядковувався практичним міркуванням»!** Гадаю, це не випадково, а для того, щоб учені й не намагалися відшукувати раціональне пояснення вигадкам археологів.

Цілком погоджуюся з професором Леонідом Залізнякам, що **«на шістнадцятому році незалежності... витоки українського народу все ще губляться в тумані численних міфів, наукових та псевдонаукових, часто політизованих концепцій... Поява нових ідей, як правило, супроводжується великою кількістю так би мовити «інтелектуального браку»: релігійних ересей, квазіідеологій, псевдонаукових концепцій, які за логікою побудови часто важко відрізнити від неязичницьких релігійних текстів. Адже нерідко вони будуються не на раціоналістичних причинно-наслідкових зв'язках, а на ірраціональних принципах віри... Романтико-фантастична трипільська версія походження українців розквітла за роки незалежності в середовищі патріотично налаштованих аматорів... Кількість літературних фантазій на цю тему не піддається обліку, утворюючи окремий квазінауковий жанр україністики, що вже отримав назву «трипология»** [51, с.33, 35, 37].

Твердження про кількаповерховість трипільських жител, спалювання трипільських поселень кожні п'ятдесят років і тому подібні вигадки («гіпотези»), не підтверджені науково доказаними фактами, так само як і загалом, за визначенням Леоніда Залізняка, трипільська версія походження українців **«...є породженням, з одного боку, щирого патріотизму., а з іншого – постколоніального комплексу меншовартості й аматорства. Користь для України від цього суперпатріотичного, але псевдонаукового жанру сумнівна, а шкода – очевидна.** Окрім дезорієнтації громадськості, відбувається дискредитація української історичної науки. **Така дезорієнтація шкодить розв'язанню більш важливого завдання нашої науки – утвердженню законного права українців на історичну спадщину Київської Русі як першої української держави.** Без цього історичного фундаменту неможлива побудова незалежної України. Адже будь-яка реанімація Російської імперії (навіть у східноєвропейському варіанті О.Солженіцина)

виглядатиме як «відновлення історичної справедливості» – возз'єднання колись начебто єдиного давньоруського народу, силою розчленованого агресивними сусідами» [50, с.31-32; див. також: 51, с.46].

Неуважне прочитання першотекстів, незнання специфіки й технології випалювання глиняних виробів

Окремі сучасні заперечення результатів експерименту Ольги Кульської й Н.Д.Дубицької ґрунтовані на неуважному прочитанні тексту їхньої статті й незнанні специфіки технології випалювання глиняних виробів. Так, 2010 року доктор історичних наук, професор **Владислав Гладилін** у статті «*Замітки до трипільської культури*» [32] зробив ще одну спробу «усунути декотрі з ...«білих плям» з-поміж «загадкових явищ Трипілля» [32, с.119]. Насамперед, він констатував, що останнім часом в українській археології стала домінувати гіпотеза, немовби глина трипільських майданчиків є не залишками спеціально випаленої глинобитної долівки, як це стверджували за результатами керамологічного експерименту Ольга Кульська й Н.Д.Дубицька, а «уламки горішнього і міжповерхового перекриття, зруйнованого і випаленого пожежею – природною чи штучною, навмисною» [32, с.119]. Одночасно висловив сумніви щодо правдивості цієї гіпотези, обґрунтовуючи їх власними спостереженнями під час розкопок трипільського поселення Гребені в складі експедиції Сергія Бібікова (1961–1962). «**Достовірних даних, – справедливо наголошував він, – про двоповерхові споруди на поселеннях немає..., і ідея двоповерховості в трипільському домобудівництві ґрунтується виключно на припущеннях...**» [32, с.121].

Владислав Гладилін знову актуалізував уявлення про трипільські «площадки» як залишки житлових глинобитних долівок, а не горішні чи міжповерхові перекриття, як це утверджували впродовж 1960-х – 1980-х років археологи Всеволод Маркевич, Костянтин Зіньковський і Катерина Черниш. Учений переконаний, що «глинобитні майданчики – це, скоріше, не уламки горішніх і міжповерхових перекриттів, а рештки глинобитних долівок, часто-густо неодноразово ремонтованих шляхом накладання шарів мокрої глини з подальшою їх просушкою й поверхневим випалом, де вогонь був конструктивним чинником» [32 с.119-120]. Він нагадав про немовби «неодноразові спроби експериментально отримати глиняні долівки такого самого ступеня випалу, який мають плитки на майданчиках», що «не мали успіху» [32, с.120], й при цьому зробив посилання на статтю Ольги Кульської й Н.Д.Дубицької. Також наголосив, що дослідники «висунули припущення, що плитки виготовляли десь осторонь, а потім вже в готовому, випаленому вигляді приносили на місце зведення будівлі й вкладали на зразок сучасних цегляних викладок чи кахлю» [32, с.120]. Тут шанований професор виявився не вповні коректним щодо тверджень авторів керамологічного експерименту 1935 року. По-перше, вони й не ставили перед собою завдання «експериментально отримати глиняні долівки такого самого ступеня випалу, який мають плитки на майданчиках», а тому категоричне твердження, немовби їхній експеримент «не мав успіху», є безпідставним, а отже, і неправдивим [див.: 71, с.325, 331].

По-друге, дослідники не писали, буцімто «плитки виготовляли *десь осторонь*», а вели мову лише про те, що «обпалення повинне було бути **окреим, поштучним**» [див.: 71, с.329]. Як видно, для археолога «*окреме, поштучне*» випалювання є тотожним з випалюванням «*десь осторонь*», що насправді не одне й те ж.

Більше того, Владислав Гладилін, не здійснивши жодного керамологічного експерименту для підтвердження власної гіпотези, категорично заперечив міркування Ольги Кульської й Н.Д.Дубицької, заявивши: «*Припущення це не має жодних підстав. Адже в цьому випадку плитки, напевно б, мали стандартні геометрично правильні обриси, штучно сформовані, заглажені у мокрому стані краї та однаковий випал з усіх боків. Нічого подібного на майданчиках ми не спостерігаємо. Плитки на них мають випадкові обриси, їхні торцеві краї рвані, утворені розламом, лицеві й зворотні сторони мають різний ступінь випалу: більш інтенсивний зверху і значно слабший знизу*» [32, с.120]. І знову вчений дозволив собі бути неточним. Адже Ольга Кульська й Н.Д.Дубицька звертали увагу на те, що підлога в трипільських житлах іноді накладалася двома шарами. «*В такому випадку нижня підлога складалася з вальків (глина з домішкою полову), а верхня мала вигляд плиток різної товщини (від 3 до 7 см); якщо підлога була одношаровою, то в рідких випадках вона складалася тільки з звичайних плиток. Іноді ці плитки поступово або раптово переходили в тонкий шар слабо обпаленої нижньої підлоги*» [71, с.326]. Тому й писали про виявлені в Халеп'ї на трипільській пам'ятці плитки «*з гладкими горизонтальними площинами, не зовсім правильної форми, але з певними гранями. Зустрачалися плити досить товсті і значних розмірів..., а також невеликі і тонкі. Всі вони червонувато і червонувато-рожевого кольору, досить добре і рівномірно обпалені. Рівномірне обпалення з усіх боків... Обпалення повинне було захоплювати всі боки плит, і повітря під час обпалення повинно було надходити так, щоб створити всередині оксидаційну атмосферу*» [71, с.329]. Як видно, Владислав Гладилін взагалі не розрізняє вальків і плиток на трипільських майданчиках, а схильний вести мову винятково про «*шматки колись єдиного, що потому розпалося цілого, випаленого зверху*» [32, с.120]. На підтвердження власної (зрозуміло, що «*єдино правильної*») версії він запропонував шукати «*розгадку високого ступеню випалу глини на майданчиках (інколи до міцності сучасних вогнестійких цеглин!)... в характері пального*», яке використовували для обпалювання глини. На його думку, «*це могло бути деревне чи кісткове вугілля*», а також «*підсушений коров'ячий кізяк, який і зараз широко використовують як паливо в сільській місцевості*» [32, с.120]. Цікаво, чи давно Владислав Гладилін був у «*сільській місцевості*» й бачив, як там «*зараз широко використовують*» коров'ячі кізяки (народні назви: «*кирпич*», «*дерен*») для опалення приміщень? Можливо, побувавши там, історик би більше довіряв висновкам хіміка-аналітика й не рекомендував би кому-небудь зайнятися експериментально або за допомогою спектрального аналізу перевіркою його припущення, «*не позбавленого певного сенсу*» [32, с.121]. Чи не краще було б самому провести експеримент з випалювання кізяками, деревним чи кістковим вугіллям глиняного майданчика, залучивши до тлумачення результатів фахівців технічних і природничих наук, а потім

опублікувати не чергові гадання-«припущення, ...не позбавлені певного сенсу», а науково-експериментально підтвержені висновки фахівців? Напевно, тоді археолог дізнався б, що «ступеня випалу глини... до міцності сучасних вогнестійких цеглин», які формуються з шамотної формувальної маси, досягнути за допомогою тліючих кізків (до речі, у традиційно-побутовій культурі українців використовували кізки не в чистому вигляді, а змішані з соломою) неможливо, як неможливо й отримати за такого способу випалювання рівномірного розподілу температури зверху й знизу глиняної долівки.

Школярсько-студентський моделізм **як рефлексія трипільських «експериментів»**

Започаткований недавнім студентом Костянтином Зінковським на початку 1970-х років **фарсовий експеримент, на початку ХХІ століття перетворився на школярські наукоподібні розваги київських школярів**. Так, за повідомленням завідувача Відділу енеоліту-бронзи Інституту археології НАН України, доктора історичних наук, професора Віталія Отрощенка, «на загальнодержавному конкурсі МАН перемогла школярка з Києва **О.Шатіло*** з темою «Моделі жител Кукутени-Трипілля» [85, с.126]. Згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 23.05.2006 №396 «Про підсумки проведення III етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук України у 2006 році», переможницею в Секції археології III етапу Конкурсу стала учениця 11 класу середньої загальноосвітньої школи №113 м.Києва Людмила Шатіло [203]. 2007 року вона вже згадувалася на окремих веб-сайтах як студентка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2007), а згодом – факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». За особистим свідченням, до сфери її наукових зацікавлень потрапляють сходознавство, африканістика, мистецтвознавство й історія [див.: 205].

2006 року **Олексій Корвін-Піотровський** за участю школярки **Людмили Шатіло** здійснив експеримент. За їхнім спільним повідомленням, «...на відкритому участку нами була побудована достатньо умовна модель трипольської «хатки», котора представляла собою прямокутну постройку, приподняту й установлену на чотири пеньки (170x80, висотою 100 см)... В зв'язі з неблагоприятними умовами модель не встигла висохнути, і це відобразилося на кінцевому результаті експеримента. Обжиг виробився углем. В результаті глина растрескалась, і дерево всередині конструкції прогоріло (це також сталося із-за неякісної обмазки глиною, і ко всьому цьому були ще нанесені пошкодження во время распалки)... Этот експеримент можна вважати «пробним» і в якій-то ступені підготовительним» [67, с.192-193]. З поданого опису загалом випливає **недбалість і ненауковість проведеного експерименту**.

Наступного року (2007) студентка під керівництвом Олексія Корвіна-Піотровського на базі Трипільської експедиції Інституту археології НАН України

*Тут неточність в ініціалі імені: треба було «Л.», а не «О.»

«Экспериментальная модель жилища
2006 года». Легедзине, Черкащина. 2006.
Автор фото невідомий. Репринт [67, с.204]

в с.Легедзине (Черкащина) провела власний експеримент з відтворення моделі житла трипільської культури, результати якого було опубліковано спочатку в збірнику «Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки» (2008) [67], а через два роки (2010) – в академічному журналі «Археологія» [144]. Вона заявила себе як прихильниця концепції конструктивної ролі вогню в трипільському житлобудівництві, на відміну від уявлень про його деструктивну функцію, прихильниками якої були Всеволод Маркевич, Костянтин Зінковський, а нині є Володимир Круц, Наталя Бурдо та інші археологи. Юна дослідниця цілком справедливо констатувала: **«На превеликий жаль, більшість дослідів не дали такої картини, яку можна спостерігати на розкопках трипільських «площадок», а саме отримати платформу з вальків глини з домішками полову завширшки 10-12 см теракотово-рожевого кольору, що свідчить про високу температуру, від 700° С, випалу глини, як, приміром, долівка жител на поселенні Тальянки...»** [144, с.108]. Для експерименту було **«зведено одноповерхове житло (томашівського зразка) з напівциліндричним дахом у масштабі 1:10, а саме розмірами 200x80 см і заввишки 120 см..., всі елементи (долівка, стіни і дах) якого були виконані з деревини й лози та обмазані глиною... Для експерименту ми брали суглинок, який є природною сумішшю глини з піском... Після того, як будівля підсохла, почали її випалення. Воно тривало близько 15 год.»** [144, с.108]. У процесі експерименту **«поскольку данный опыт был сделан в уменьшенном виде, то выполнение всех тонкостей подобных перекрытий с дальнейшей обмазкой крыши изнутри глиной был бы слишком проблематичным, из-за размеров модели. Поэтому мы избрали следующий вариант: влажная глина была перемешана не только с половой, но и с соломой»** [67, с.197]. Підсумовуючи результати експерименту, Людмила Шатіло звернула увагу ще на два негативні

«Процес зведення експериментальної моделі житла трипільської культури» (1); «Експериментальна модель трипільського житла» (2).

Легедзіне, Черкащина. 2007. Автор фото невідомий.
Репринт [144, с.109]

«Експериментальна модель жилища 2007 года. Общий вид». Легедзіне, Черкащина. 2007.

моменти: 1) «не вдалося досягти такої щільності долівки, яка спостерігається при розкопках «площадок»; 2) «не по всій долівці вдалося досягти теракотового кольору, ідентичного «площадці». Звідси, достатньо самокритичний висновок: «...Практично на всіх фазах були недопрацювання... Процес температурної обробки «площадки» займав багато часу і був дуже контрольований. Трипільцям треба було докласти чимало зусиль, щоб так «обробити» своє житло, аби рештки будівель мали той вигляд, який ми спостерігаємо на розкопках. Саме тому стверджувати, що трипільці спаливали поселення перед тим, як їх залишити, тобто, говорити виключно про деструктивну функцію вогню, слід обережно» [144, с.110]. Досвід моделювання 2007 року, на переконання Олексія Корвіна-Піотровського й Людмили Шатіло, «дозволяє наметити пути дальшого експериментального моделювання, которые заключаются в увеличении времени обжига, приближение используемых материалов в их соотносительных пропорциях материалам трипольцев, в развитии как мелкомасштабного, так и экспериментирования в натуральную величину» [67, с.198]. Отже, як можна зрозуміти, автори експерименту усвідомлюють його некоректність, недосконалість, а проте стверджують немовби він усе ж таки доказує теорію одноповерховості й конструктивної ролі вогню в трипільському житлобудівництві.

Перелік недоліків експерименту можна продовжити: 1) невідомо, чи відповідав суглинок, використаний у експерименті, компонентному складу глиняної обмазки з трипільського поселення; 2) невідомо, за якої температури випалювали модель житла й чи відповідала ця температура результатам лабораторних досліджень глиняної обмазки з археологічної пам'ятки; 3) невідомо, як поведилася модель у процесі випалювання; натомість авторка статті подала опис процесів, що відбуваються в глині під час її випалювання, запозичений з технічної літератури. При цьому виявилися й інші дивні речі: **студентка чомусь посилається не на етнографічні описи традиційного гончарства, а на дослідників нанотехнологій.** Так, є посилання на книгу московського академіка Юрія Третьякова «Керамика – матеріал майбутнього», присвячену проблематиці нанотехнологічного матеріалознавства. Одразу ж постає питання: яке відношення нанотехнології мають до досліджуваного питання? Бібліографічний опис джерела до статті подано так: «Третьяков Ю.Д. Керамика – матеріал майбутнього. – М., 1987» [144, с.110]. Проте, цього року під такою назвою побачили світ два видання академіка у співавторстві з його колегою, кандидатом хімічних наук Юрієм Метліним: одне видання монографічне, на 254 стор., і брошура на 48 стор. Яке з них авторка використала й навіщо, – збагнути неможливо! До речі, як важко збагнути й потребу використання дослідження харківського професора Галини Семченко «Конструкционная керамика и огнеупоры» [див.: 115], присвяченого проблемі створення жаростійких матеріалів, термостійких вогнетривів і конструкційної кераміки з використанням поверхнево-активних речовин (ПАР) і золь-гель процесу на основі каоліну й шамоту. Більше того, на зазначених сторінках книги відомостей, немовби запозичених Людмилою Шатіло, немає, а прізвище автора взагалі спотворено (Смеченко замість Семченко) [див.: 144, с.108, 111, 110]. Отже, **посилання на дану книгу є фальсифікованим.**

Таким же фальсифікатом є й посилання на книгу керамолога **Пантелеймона Мусієнка** «Керамика в архітектурі і будівництві». По-перше, книга побачила світ не 1952, а 1953 року під назвою «Керамика в архітектурі і будівництві (методи художественного оформлення керамічних изделий)» [див.: 80]. Присвячена вона оформленню архітектурної кераміки ангобами, підполив'яними й надполив'яними фарбами, поливою. Посилання Людмили Шатіло на текст книги Пантелеймона Мусієнка **виявляє повну відсутність споріднених текстів, а отже, є свідченням механічного підставлення в текст статті немовби використаної технологічної літератури.**

Таким чином, рівень проведення ще одного експерименту та його висвітлення в статтях виявляє його **аматорський характер, некоректне проведення, довільне поводження з джерелами, незважаючи на підсумковий висновок експериментаторів, немовби «проведений експеримент дозволяє говорити о том, что гипотеза относительно одноэтажности и конструктивной роли огня в трипольском домостроении остается актуальной и находит новые подтверждения»** [67, с.198]. Такі школярсько-студентські статті в академічному археологічному журналі, до певної міри, є провокативними, не додають йому наукового авторитету, а заодно й **дискредитують науковий рівень сучасних студій**

трипільської культури. Схоже на те, що й саме **опублікування цієї статті стало чийось черговим експериментом...**

Складається враження, що так само, як упродовж 1970-х – початку 1980-х років статтями Костянтина Зіньковського, на початку XXI століття статтями школярки/студентки Людмили Шатіло [див.: 143; 67; 144; 142; 145] **певна група археологів непомітно робить спробу в черговий раз перезавантажити одні гіпотетичні й бездоказові уявлення про трипільське житлобудівництво іншими, такими ж наївно-гіпотетичними, але більш «свіжими»**, оскільки в попередніх «правдоподібних» вигадках самі археологи почали сумніватися (наприклад, доктор історичних наук Владислав Гладилін, про міркування якого мова йшла в попередньому підрозділі). Характерно, що новітньо-стару концепцію житлобудівництва вкладають саме у уста студентки: жоден із «маститих» археологів досі не відважився «відкрити очі» на абсурдність і нікчемність попередньої концепції. Фактично школярка/студентка спростувала всі результати багаторічного трипільського моделізму археологів! Не маючи ґрунтовних керамологічних знань, вона «словесно» спростувала надумані висновки натурних експериментів з моделювання трипільського житла, на які, як на авторитетне джерело, упродовж останньої третини XX – початку XXI століття посилаються українські кандидати й доктори наук. Водночас продемонструвала, як можна змінювати процес експерименту, залежно від завдання доказування, задля отримання бажаного результату.

Повчально звернути увагу й на спосіб уживлення конкретної концепції в українській археології. Він достатньо простий. Обирається археолог, який регулярно друкує змістовно одні й ті ж матеріали, з окремими доповненнями, впродовж принаймні 10 років. Так було у випадку з Костянтином Зіньковським. Так, спостерігається й нині у випадку з Людмилою Шатіло. Оpubлікувавши свою першу статтю 2005 року, згодом (2008) спільно з Олексієм Корвіном-Піотровським, далі ту ж саму статтю вона розбила на дві частини, кожна з яких послідовно надрукувала в журналі «Археологія» 2010 і 2012 років, а також у збірнику «Земледельці и скотоводы Древней Европы: Проблемы, новые открытия, гипотезы» (2012) [див.: 143; 67; 144; 142; 145].

Утаємничені ризики трипільської міфотворчості

На мою думку, окремі вчені-археологи в гонитві за сенсаціями й «цивілізаційними відкриттями»* самі ж і породили те потворне явище з міфологізації трипільської культури, яке нині доводиться спостерігати в Україні.

Його піковим виявом стала своєрідна **істеризація трипільської культури на державному рівні** впродовж 2005–2009 років. Наслідками симбіозу політики,

*Наприклад, Наталя Бурдо хизувалася тим, немовби «серед землеробських цивілізацій Старої Європи трипільці були найпослідовнішими прибічниками цієї священної традиції (спалення будівель і поселень загалом. – О.П.), а вогненний ритуал сягав тут фантастичного розмаху» [16, с.88]. Такий собі виклад давньої історії в руслі сучасної маскультури, як і мотивація в популярному нині стилі «екшн»

приватних інтересів і спокуси науковців стали введення в науковий обіг, до наукових праць і популярної літератури численних вигадок з історії трипільської культури, зокрема економічного, культурного й сакрального буття давніх мешканців України. Усі відомі етнографічні матеріали, ритуали світових релігійних вчень, традиційну обрядовість середньовіччя було механістично залучено для інтерпретації пам'яток трипільської культури. До наукового обігу, за допомогою науковців і за гроші бізнесменів-колекціонерів, запущено колосальний, нечуваний досі в українській археології масив неатрибутованих глиняних виробів, невідомого походження, невідомо ким і коли виготовлених, ким, коли і де викопаних, ким і де реставрованих. Цей значною мірою фальсифікований пласт палеокераміки нині активно використовують дослідники трипільської культури для обґрунтування своїх вигадок про духовну культуру Трипілля. Деякі археологи заявили про себе в галузі керамології передовсім як професійні дилетанти, оскільки їхні знання в цій галузі наукових знань є поверховими. Тому їхні міркування на тему дослідження кераміки, гончарства, відтворення технології гончарного виробництва й давньої звичаєвості гончарів у більшості випадків є вкрай спрощені, гіпотетичні, а підсумкові висновки – значно перебільшені або й взагалі надумані*.

Таким чином відбувається своєрідна «героїзація» й міфологізація уявлень про трипільську культуру, які видаються за істину в останній інстанції, підмасковуються під наукові знання, хоча за своєю суттю не є такими. Натомість варто було б зважати на цілком слушне застереження професора Віталія Отроценка, що «*будь-які історичні реконструкції на археологічному матеріалі завжди лишатимуться гіпотетичними, а професійні науковці будуть вимушено обережними у своїх висновках. Такою є предметна реальність археології*» [87, с.51].

Українські археологи немовби й відрешчуються від участі в процесах міфологізації знань про трипільську культуру й стверджують буцімто археологічна частина наукової спільноти «*ставиться до міфотворчості негативно*» [87, с.51]. Проте вже впродовж майже 40 років не літератори-«міфотворці», а часто науковці інкорпують, вживлюють у наукові знання профанний пласт уявлень про трипільську культуру. Мета одна – надати їм більшої привабливості, вагомішої історичної ваги,

---

*Принагідно зверну увагу на важливе спостереження археолога Тетяни Пассек, про яке й донині воліють мовчати трипіллязнавці: «*Всупереч усталеній думці про перевагу в трипіллі кераміки розписаної, статистика показує, що, коли взяти абсолютно увесь матеріал, досліджений трипільською експедицією на поселенні, то переважна більшість припадає на посудини не розписані і неорнаментовані (які, до речі сказати, Хвойка брав, очевидно, як виняток... Таким чином розписані посудини становлять 1/3, 1/4 і навіть 1/6 всієї керамічної маси нахідок, тобто не більше 1/3 всієї кількості...*» [92, с.24-25]. Ця статистика відповідає й ситуації в другій половині XIX – початку XX століття з етнографічною керамікою: мальовані вироби, які стали предметом переважного вивчення науковцями й збирання колекціонерами, склали лише незначний відсоток від загального виробництва глиняних виробів провідних гончарних осередків (наприклад, Опішного, Сокалю, Косова, Пістиня й інших)

значущості, порівняно з іншими стадіально спорідненими культурами; зробити її більш оригінальною, унікальнішою, більш розвиненою, більше цивілізованою, особливо ж, якщо реально зважати на те, що, окрім мальованої кераміки, більш репрезентативних речей вона не має. Задно вчені набивають собі ціну як дослідників цієї «найдавнішої в світі» цивілізації. Окремі з них достатньо активно допомагають власникам трипільських старожитностей влаштувати виставки іноді сумнівного походження речей, готують збірники наукових праць, монографії чи енциклопедії й ілюструють їх творами кераміки невідомого походження й атрибуції, вигадуючи легенди про особливості сакрального життя трипільського населення й називаючи орнаменти кераміки зачатками писемності тощо. Останнім часом, не лише для творців трипільської Аратти, але й для окремих дослідників-археологів, Трипілля стало, за словами завідувача Кафедри історії Національного університету «Киево-Могилянська академія», доктора історичних наук, професора **Наталі Яковенко**, «добрим бізнес-проектом», який унаслідок цього й «розкручується» [97, с.31]. Чого варта одна лишень «Енциклопедія трипільської цивілізації» [47], де, за визнанням її головного редактора Михайла Відейка, правила гри визначали ті, хто платив гроші, тобто власники трипільських старожитностей, бізнесмени Сергій Платонов і Сергій Тарута [див.: 27, с.24]. Чи не тому всю кераміку з колекції «Платар» у ній подано без будь-якого датування й узагалі без будь-яких атрибутивних відомостей!!!

Подібного стибу наукоподібні «дослідження» професор Віталій Отрошенко слушно називає «псевдонауковим сурогатом, який сукупно формує угноєне поле для визрівання плодів сучасної міфотворчості» [87, с.51]. Отже, якщо вченим можна вигадувати «гіпотези», то чому не можна робити цього «аматорам», які не числяться в штаті наукових установ? Безпідставні фантазії окремих учених безмірно захоплюють й інших осіб ще більш талановито, без будь-яких наукових і службових обмежень, поза стінами науково-дослідних інститутів творити галюциновані власною уявою концепції давньої історії України. При цьому вони не забувають покликатися у своїх працях на вчених – активних популяризаторів бездоказових наукоподібних історичних реконструкцій [див., напр.: 146, с.65], ведуть мову про те, як «*дома становятся большими и преимущественно двухэтажными. В них жили парные семьи трех поколений*»; про «*около 20 трипольских (т.е. араттских) городов площадью до 70–450 га... Они сопровождалась похожими святыщами-обсерваториями... Самый большой город (возле села Тальянки) состоял из 27000 строений, в которых проживало более 14000 людей, обрабатывавших до 4500 га земли»; про те, як наприкінці пізнього етапу Трипілля «*исчезают большие города с несколькими тысячами двухэтажных домов и 10-15 тысячами жителей* – самые большие в тогдашнем мире» [146, с.67, 70-71, 72]. Багато серйозних учених України, які заперечують міфотворчість про трипільську Аратту, водночас сприймають на віру такі ж самі наукоподібні вигадки археологів, скажімо, про «масштабність поселень», «двоповерхові будинки», стіни яких «*прикрашались яскравими малюнками*»; про те, що «в Західній, Центральній чи Східній Європі в добу енеоліту не було гігантських поселень (протоміст), площа яких займала*

200-450 гектарів, на яких розміщувалися до 3 тисяч споруд, де проживало до 10-15 тисяч осіб», як це нібито було в Трипіллі [114, с.70].

Останні десятиліття були прикметні особливо інтенсивним розвитком історико-політичної **«трипалогії»** (за висловом професора Леоніда Залізняка), яка особливо розквітла, вийшовши з-під контролю радянського тоталітаризму й перейшовши під ідеологічний контроль Єльцинсько-Путінської Росії. У 1930-ті роки політичною спонукою вивчення трипільських пам'яток була ідеологічна підготовка експансії за межі підросійської України й загалом за межі існуючих кордонів СРСР. На межі ХХ–ХХІ століть політизовані теорії Трипілля-Аратти, як і теорія арійства, загрожують накликати на українські землі новітню хвилю **«цивілізаційної»** колонізації з боку сусідніх (і не тільки!) держав, які вважають колишні трипільські чи арійські території, цінності й досягнення одвічно своїми. Інтенсивно відбувається завуальована ідеологічна підготовка чергової чужоземної експансії на територію Незалежної України, насамперед, з метою відновлення колишньої Російської імперії й повернення в її лоно **«цивілізаційної коліски світу»**.

За висновком завідувача Відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, доктора історичних наук, професора **Леоніда Залізняка**, **«ці сміливі, але абсолютно відірвані від реальних археологічних матеріалів версії надто умоглядні, щоб бути переконливими. Однак вони створюють примарне, ніким не визнане археологічне підґрунтя під започатковану ще на початку ХХ ст. князем М.Трубецьким неолітерську концепцію євразійства, яка активно відроджується у сучасній пострадянській Росії»** [51, с.35-36]. Чи не тому, за свідченням Михайла Відейка, **«в останні 15 років найбільші проекти з дослідження Трипілля фінансуються переважно за рахунок грантів іноземного походження. Програма Baltic-Pontic Studies підтримана бюджетними грантами Польщі, розкопки та конференція у Тальянках – Search Foundation (США) та Qes Investment LTD (Велика Британія). Винятком став проект з археометричних досліджень трипільської цивілізації (грант Міністерства науки 1997–2000 рр.)»** [28, с.77]. Однією з найбільших колекцій трипільської кераміки нині є приватне зібрання **«Платар»**. Її власники не були помічені активністю в національних і патріотичних процесах в Україні межі ХХ–ХХІ століть. Їх любов до національної культури досі виявлялася в дивних і сумнівних речах: скуповуванні кераміки невідомого походження, у тому числі здобутої злочинним шляхом **«чорними»** копачами, популяризації її на виставках; залученні науковців до введення в науковий обіг безпаспортних і неатрибутованих творів кераміки, що призводить до поширення спотворених знань про давню гончарну культуру України. Вони також фінансували підготовку й видання не бездоганної в наукому відношенні двотомної **«Енциклопедії трипільської цивілізації»** [див.: 47], **«створення повнометражного телефільму про трипільську цивілізацію»** [28, с.78]. Напевно, не випадковим стало й зацікавлення трипільською культурою з боку російського телеканалу **«ОРТ»** (нині **«Перший»**), який є проурядовим і стало відображає позицію керівників Російської держави. Його нерідко називають **«головною пропагандистською зброєю Кремля»**. 51% акцій каналу належать державі, 49% – приватним фірмам, які контролює Роман Абрамович.

Найактивнішими пропагандистами *«трипільських цінностей»* у сучасній Україні нині постають два Юрії – Шилов і Канигін, які теж за дивним збігом обставин мають давні й тривалі зв'язки з російським світом і творенням російської панславистичної ідеологічної доктрини. Обидва навчалися в Московському державному університеті імені Михайла Ломоносова. Юрій Канигін більше чверті століття прожив у Росії [див.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Канигін_Юрій_Михайлович]. Юрій Шилов, за його ж свідченням, «в 1996-1998 рр. очолював науково-культурологічний відділ (м.Москва) Російського Общественного Движения... Голова історичної секції Всеслов'янського Собору (союзу громадських організацій слов'янських країн)» (Москва), «зав. відділом Слов'янської археології й давньої історії» «Православной Русской Академии» (Москва) [див.: <http://shilov.org.ua/>]. Він активно виступає за об'єднання слов'янських народів і створення новітнього союзу Росії, Білорусії й України під егідою Росії.

Наприклад, 24-26 лютого 2012 року в Мінську відбулася 12 Міжнародна науково-практична конференція «Славянский мир на пути к грядущему!». Секцію «Мировоззрение и славянская идеология» очолював Юрій Шилов. Одна з рекомендацій конференції, підписаних і Юрієм Шиловим, націлює: *«Принять меры по восстановлению для славян своего языка, как носителя родного мировоззрения и миропонимания. Организовать специальную комиссию по созданию соответствующих словарей. В частности, вести написания слова русский с одной буквой «с». Ввести в использование слова «русы» и «русичи». Заменить название «Россия» на «Великая Русь».* У секції «Традиции и верования славяно-русского мира», на якій теж виступив Юрій Шилов, було прийнято рішення: *«Мы – славяне, семья народов с богатой историей, древними традициями и верованиями. Славянский мир велик и многообразен, но имеет общую судьбу. У восточных славян, Русов – общая родовая основа и совместный государственный опыт строительства. Род выше государства, а Русь объединяет несколько братских этносов. Русский язык – общепринятое и проверенное веками средство общения между русскими, белорусами, украинцами и другими народами... На территории славянских государств находятся памятники древнейших культур Евразии: от палеолитических культур Костёнки, Каменная могила и Триполье (Арата) – до Онежских мегалитов и цивилизации Аркаим. Народная память сохранила космические мифы о рождении русов от небесной коровы Зимунь и быка Тура... Наши народы преодолевают социальные болезни, решают сложные научно-технические и государственные вопросы и ищут пути объединения братских народов в единый союз, скрепленный Русью»* [<http://vseslav.su/?p=564>].

Президія Міжнародного союзу громадських об'єнань «Всеславянский Собор» 13 грудня 2012 року в Москві затвердила «Конституцію Союзного государства – Русь», у якій стверджується: *«Мы, народы Республики Беларусь, Российской Федерации и Украины – одного русского корня и общей исторической судьбы, реализуя право на самоопределение, действуя в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций и нормами международного права, приняли настоящую Конституцию Союзного государства – Русь путем его одобрения*

на референдумах в государствах-участниках Договора о создании Союзного государства» [див.: <http://vseslav.su/?p=520>]; <http://vseslav.su/?p=564>; <http://vseslav.su/?p=915>].

01-10 жовтня 2012 року в селі Родниківське, що поблизу Севастополя (АР Крим), відбувся X Міжнародний науково-практичний семінар «*Откуда произошла Русь*», роботу якого привітав Юрій Шилов. Метою зібрання стала «*выработка общей платформы в возрождении корней и истоков духовной культуры Руси, традиционного мировоззрения, методов управления, системы ценностей в современном жизнеустройстве и утверждение программы движения «За Русь Единую за Русь Великую!»*». Учасники зібрання констатували: «*Чтобы противостоять геноциду народов Руси, русичи имеют право на объединение «Русь Единую!» – конфедерацию, главным девизом которой должен стать принцип: «Много родов Руси, но един Русский мир! Много национальных культур, но едина цивилизация, внёсшая огромный вклад в развитие всего человечества!... Восстановление Родовой памяти с учетом исконной Ведической традиции (приоритета Веды и Веры) послужит животельной влагой, питающей родовые корни, явится мощным источником и подлинным средством патриотического воспитания грядущего поколения!» [див.: <http://vseslav.su/?p=876>]. Як випливає з цих свідчень, у планах апологетів «Русского Мира», «Великой Руси» з центром у Москві, вивчення й поширення міфологізованих знань «*апологетами антинаукової фантастики на трипільську тему*» [51, с.41] надзвичайно важливі для «*патриотического воспитания грядущего поколения*» та формування історичного й ідеологічного підґрунтя новітньої «*единой цивилизации*». За визначенням Леоніда Залізняка, «*включивши екстрасенсоріку і ясновидіння*», Ю.Шилов..., дійшов висновку, що **Трипілля-Аратта було не тільки матір'ю усіх стародавніх цивілізацій (Шумеру, Єгипту, Китаю тощо), але ще й колицкою трьох братніх народів – українців, росіян та білорусів**. Після її розпаду... частина трипільців пішла в болота Полісся і започаткувала білорусів. Більш консервативна частина лишилася в Україні й стала пращуррами українців. **Росіяни, за Ю.Шиловим, є нащадками найактивнішої частини трипільців, які нібито сіли на кораблі кріто-мікенського типу і подалися до Малої Азії, де заснували легендарну Трою... Коли греки спалили Трою, її захисники – трипільці-росіяни – втекли до Італії... Присутність росіян на Апеннінському півострові нібито фіксує етнонім «етруски», що, за Ю.Шиловим, значить «это русские»**. Хитрі латиняни, будуючи свою Римську імперію, вигнали бідних етрусків, і ті попливли світ за очі до холодної Скандинавії, де прославилися під іменем норманів-вікінгів. Пізніше ці літописні вікінги-варяги нарешті повернулися на свою колишню трипільську батьківщину у Подніпров'я, де започаткували державу Русь. Але й тут довго вони не всиділи, і після татарського погрому Києва варяги-великороси нібито помандрували на Верхню Волгу будувати Російську імперію. Таким чином остання, за Ю.Шиловим, є «**прямой наследницей древнейшего государства Аратты, и следовательно хранительницей этнокультурного корня индоевропейских народов и земной цивилизации вообще**. С крушением Российской империи начался*

смертоносний процес», який загрожує усьому людству, і зупинити його можна лише об'єднанням Росії, Білорусії та України... «Братів славян» знову закликають гуртуватися навкруг Москви, як запоруки збереження індоєвропейської цивілізації, єдиної надії «на постробленіе коммунізма грядущего»... Так квазіпатріотична трипільська версія походження українців, яка нібито повинна піднести Україну і українство в очах сусідів, трансформувалася в черговий банальний міф, що знову тягне нас у старе імперське стійло «єдиної і неділимой» [51, с.42-43].

Отже, нині багато археологів цілком справедливо мають претензії до «колишнього археолога» Юрія Шилова, який проповідує теорію трипільської Аратти [див., напр.: 82]. На жаль, вони майже не помічають своїх колег, які подібним чином ще від 1970-х років вигадують нісенітницю про окремі явища матеріальної й духовної культури доби енеоліту, багаторазово тиражують їх у наукових виданнях, видаючи це за сучасні наукові знання. Тим часом, «одну з причин тотальної міфологізації проблеми походження українців» вбачають головним чином у «катастрофічній нестачі кваліфікованих фахівців у галузі первісної історії та археології... Винна й українська етнологія» [51, с.48].

■ АМАТОРСТВО СУЧАСНИХ КЕРАМОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ

Про значною мірою аматорський характер сучасних українських керамологічних експериментів свідчить і підготовлений групою вчених збірник наукових праць «*Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання*» [45], який побачив світ 2011 року, як зазначено, «в авторській редакції». Отже, слід розуміти, що його статті не піддавалися фаховому рецензуванню й науковому чи літературному редагуванню, хоча в книзі й згадано двох рецензентів – докторів історичних наук. У підсумку маємо наукове видання, у якому кожний автор статті представив не лише рівень своїх наукових знань і уявлень, але й власну автентичну грамотність, не приховану від читачів редакторським макіяжем. І це одна з перших суттєвих вад книги, що одразу ж кидається у вічі: низький загальнокультурний (літературний) рівень окремих авторів, який став таким наочним і повчальним із-за небажання упорядників займатися марудними

Обкладинка збірника наукових праць «*Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання*». Київ. 2011. Репринт [45]

редакторськими обов'язками. Водночас, цей факт дискредитує й наукове значення збірника. Щоб не бути голослівним, подам лише один приклад анотації до фото в статті кандидата історичних наук Тетяни Гошко й історика, інженера-будівельника Олексія Трачука: «*Рис.1. Фотографії. 1 – вижигання вугілля; 2 – мідеплавильне шорно; 3 – виготовлення повітретрувної трубки; 4 – процес дцття; 5 – штейн; 6 – ошлаковане сопло; 7 – корольки міді від 2-гої плавки*» [41, с.96]. Майже в усіх статтях – пропуски літер, граматичні помилки, відсутність знаків пунктуації, стилістичні покручі, численні русизми (в україномовних статтях). Наприклад: «с.Улянки Кагарлицького р-ну» (насправді – Уляники); у назві статті: «Сучасні керамологічні експерименти» (треба – «Сучасні...»); невідповідність назви статті в змісті і в тексті: у змісті – «Моделирование сыродутного процесса», а в тексті – «Моделирование сыродутного процесса в России»; неадекватність перекладу окремих статей з української на російську мову: українською – «Експериментальне моделювання технології «обварювання» глиняного посуду», а російською – «Експериментальное моделирование технологии «обваривания» гончарной посуды» [41, с.95; 65, с.218; 45, с.3, 104, 168, 176]. **Така авторська редакція дискредитує не тільки авторів, але й їхні наукові праці.**

Не менш, аніж «*авторська редакція*», **окремих авторів дискредитує рівень проведення керамологічних експериментів.** Так, найбільшу статтю збірника – «*Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології*» – підготували його упорядники – **Ігор Готун, Андрій Петраускас, Олександр Коваль**, а також **Олександр Казимір і Анна Петраускене.** Починається вона з короткого резюме: «*Експериментальна археологія – галузь археологічної науки, яка найбільш швидко розвивається. Одним з її напрямків є створення музеїв під відкритим небом*» [38, с.29]. З цих двох речень виникає бажання подискутувати з авторами, чи насправді одним із наукових завдань експериментальної археології є створення скансенів. Якщо автори мали на увазі створення скансенів як експеримент, то з суто науковою проблематикою археології цей процес мало пов'язаний; якщо ж уявляли використання в експозиційній діяльності музеїв результатів наукових експериментів, то це вже знаходиться поза межами експериментальної археології з її суто науково-дослідницькими завданнями.

Відповідь на всі ці сумніви дали автори в опублікованій статті. Саме з неї випливає, що вони, уже принаймні впродовж десяти років, **займаються аматорськими керамологічними експериментами.** За визначенням керамолога, кандидата історичних наук **Оксани Коваленко**, поданим у тому ж збірнику, що й стаття групи археологів, – це «*популярні*» експерименти, які «*не передбачають проведення наукових досліджень, вони є фактично приблизним імітаційним моделюванням різних аспектів давнього гончарства: етапів гончарювання, використання глиняних виробів. Широко застосовуються в музейній діяльності, проводяться окремими вченими чи фундаціями різних країн. Популярний керамологічний експеримент в будь-якому варіанті є фінансовим бізнесовим проектом, розрахованим на здобуття прибутку. Вони є способом зацікавити*

широкий загальний традиційною культурою того чи іншого народу...» [65, с.219]. Тому автори й ведуть мову про експериментальну археологію в контексті їхньої ідеї створення «експериментально-експозиційних осередків типу Ходосівки та Коростеня...» [38, с.81].

Очевидячки, вчені не бачать суттєвої різниці між науковим експериментом і звичайними «натурними реконструкціями». Останні вони назвали «сучасними репліками», «ходосівськими репліками», «театралізованими формами подачі реплік давніх речей і подій» [38, с.78, 79], хоча вони не є справжніми репліками в значенні точних копій давніх виробничих споруд чи ремісничих предметів*. При цьому археологи покладають значні надії на аматорські «відпрацьовані експериментальні об'єкти..., залишені для спостереження за процесом їх природного руйнування» [38, с.80]. До цього їх заохочують приклади «знищення штучних моделей для вивчення їх археологічних слідів». Зокрема, вони згадали «моделі трипільських жител, піддані дії вогню експериментаторами для вирішення питання їх конструктивних особливостей, у результаті чого дослідники дійшли висновку про можливість обпалювання дерев'яно-глиняних конструкцій будівель без їх деструкції та зробили низку інших суттєвих спостережень...; означеними роботами було продовжено експериментальне вивчення трипільського житлобудівництва, розпочате у 30-ті роки О.Кульською і Н.Дубицькою і продовжене у 70-ті роки К.Зіньковським та В.Круцом і Г.Загнієм...» [38, с.81].

Окремі автори статті вже багато років займаються археологічними дослідженнями й вивченням гончарного виробництва доби Київської Русі [див., напр.: 39; 40]. На жаль, їхні реконструкції технології й техніки гончарства XI–XII століть не просуваються далі механістичного перенесення етнографічних матеріалів 1920-х років та відомостей, запозичених із аматорських розповідей про гончарство першої половини 1980-х років, на керамологічні знахідки, виявлені під час археологічних розкопок. Наприклад, археолог **Андрій Петраускас**, у монографії «Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в XI–XIII ст.» (2006) [96] для відтворення технології гончарного виробництва давньоруської доби використав два джерела: брошуру Юрія Самаріна «Подольские гончары» (1929) [112] та літературно-художнє видання В'ячеслава Рисцова «При гончарному крузі» (1987) [108]. Філолог, співробітник Центрального музею народознавства (Москва) Юрій Самарін ґрунтовно не вивчав гончарства Поділля. В'ячеслав Рисцов – харківський філолог-авантюрист, який прославився головним чином тим, що вироби опішнянських гончарів видавав за свої; етнографія гончарства у його книзі цілком відсутня, бо він розповів про власну аматорську практику виготовлення кераміки. Все це не завадило Андрію Петраускасу ще й проілюструвати свою наукову працю образотворчими фантазіями Рисцова: малюнок художників із популярної

*Чеські вчені Рената Малінова та Ярослав Маліна репліками називали «тот случай, когда свойства модели соответствуют оригиналу в такой степени, что оригинал и реплика взаимозаменяемы. Оригинал – образец для создания реплики. Синоним понятия «реплика» – копия» [75, с.20]

книги Рисцова став ілюстрацією в монографії під назвою «*Видобуток глини за етнографічними даними*» [108, с.44; 96, с.64]. Окрім Юрія Самаріна й В'ячеслава Рисцова, Андрій Петраускас зробив посилання на своїх колег-археологів – знавців методики археологічних розкопок, але таких же, як і він, аматорів у галузі гончарної технології [див., напр.: 62]. Ні про працю Івана Зарецького [52], який досліджував технологію гончарства Полтавської губернії, ні про узагальнюючу розвідку Миколи Іонова [59], який студіював традиційне гончарство Київської губернії, ні про працю Олександра Прусевича [107], який вивчав гончарство Подільської губернії, ні про праці М.Могильченка [78] та М.Пакульського [88], які обстежували гончарні осередки Чернігівської губернії, він, напевно, не знає. Як наслідок, технологію гончарства XI–XII століть відтворено за викладом філологів XX століття – Самаріна й Рисцова, уперемішку з власними фантазіями. Тому й утворилася археологічно-етнографічна абракадабра: немовби в досліджуваний період «*тіло посудини формувалося спірально-джгутовим нащипом... Надання форми і профілювання вінець відбувалося за допомогою гончарного кола. Б.О.Рибаківим була висловлена думка про його ручну конструкцію. Проте за етнографічними даними для території України відзначено, майже виключно, ножне гончарне коло і навіть його архаїчну форму з нерухомою віссю*» [96, с.66]. Прикладів подібних спотворених уявлень можна віднайти багато. На жаль, усі ці уявлення згодом матеріалізувалися в експериментальній діяльності Північної експедиції Інституту археології НАН України й були розтиражовані в численних доповідях на міжнародних наукових конференціях і семінарах, у статтях і монографії [див., напр.: 37, с.203-214; 38, с.55-64; 39, с.60-65; Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.70-79].

Насамперед, з наявних публікацій про експериментальний майданчик між Ходосівкою й Лісниками так і не вдалося з'ясувати, які ж **конкретні завдання** археологи вирішували, імітуючи за аматорськими етнографічними матеріалами 1920-х і 1980-х років техніку й технологію гончарного виробництва XI–XII століть, які відомості вони хотіли підтвердити, які уявлення намагалися спростувати, які нові знання, не відомі досі, намагалися отримати.

Тим часом, метою було проголошено «*повне відтворення циклу – від добування сировини до використання виготовленого посуду*»; головним завданням – «*відтворення технології давньоруського гончарства*» [37, с.204, 206]. Однозначно, для досягнення навіть такої неконкретної мети й виконання завдань необхідно було здійснити безліч лабораторних досліджень виявленої під час розкопок кераміки (склад формувальної маси, температура випалювання, функціональне призначення, аналіз органіки глиняного посуду, трасологічні дослідження тощо), гончарних печей; підібрати тотожні їм формувальні маси; сформувати вироби за допомогою тих приладів та інструментів, якими користувалися гончарі досліджуваного періоду, збудувати тотожний горн і провести в ньому випалювання за температури, зафіксованої лабораторними дослідженнями. Насправді ж, усе було з точністю до навпаки.

Коротко проаналізую археологічні «студії з реконструкції давніх процесів і технологій... різних етапів гончарного виробництва»:

1. «Добування глини»

«Передбачалося добування глини із застосуванням одnobічної дерев'яної лопати, аналогічної зафіксованій у кар'єрах-глинищах на давньоруському гончарному осередку кінця X – рубежу XII–XIII ст. поблизу с.Автуничі... Дану операцію було скорочено; добування глини велось сучасними лопатами і... без хронометражу та фіксації трудомісткості» [37, с.205; див. також: Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.71].

Отже, в чому ж полягав експеримент у частині добування гончарної глини? Які наукові завдання вирішували археологи?

2. «Виготовлення гончарного круга»

«Б.О.Рибаківим свого часу була висловлена думка про ручну конструкцію цього пристосування в давньоруські часи. Проте, за етнографічними даними на території України відзначено, майже виключно, ножний гончарний круг і навіть його архаїчна форма з нерухомою віссю... Разом з тим, хоча безпосередніх залишків конструкцій гончарного круга в давньоруських матеріалах поки не зафіксовано, виявлено певні археологічні свідчення використання його ножної конструкції на черняхівських селищах... З урахуванням наведених даних, для виготовлення експериментального гончарного круга було відібрано декілька основних вимог, які мають наблизити його до технічних характеристик

«Гончарний круг на експериментальній базі Північної експедиції». Ходосівка, Київщина. 2003.

Автор фото невідомий.
Репринт [37, с.205]

археологічного прототипу: ніжна конструкція, як найбільш вірогідний тип для південноруських територій, незначна інерційна сила обертання, яка має відповідати легкому кругу [37, с.205, 206; див. також: Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.71-72].

Як же було визначено необхідну «незначну силу інерційного обертання»? Хто встановив, що круг має бути «легким»? У результаті, експериментатори зробили пародію на гончарний круг волоського типу із залізною віссю, який гончарі Лівобережжя почали використовувати лише наприкінці ХІХ століття! Воістину, «*на городі бузина, а в городі дядько!*».

Отже, експеримент на етапі виготовлення гончарного круга перетворився в цілковиту профанацію наукових керамологічних знань про гончарство давньоруської доби.

3. Підготовка гончарної маси

«Для приготування гончарної маси було використано пластичну глину коричневого кольору... Глина відбиралася з пластів із меншою кількістю домішок. Для зменшення ризику браку... в тісто додавався пісок... Він додавався у співвідношенні: 1 частка піску на 2 частки глини. Суміш змішувалася в сухому стані. Після цього заливалась вода і гончарна маса ретельно перемішувалася дубовою довбнею. Підготовлений таким чином запас глини зберігався в спеціальній ямі... Зверху з метою запобігання обвітренню та висиханню глинник був вкритий мокрою мішковиною... Шматок обминався руками та декілька разів із силою кидався об стіл, для того, щоб зробити глину більш щільною та видалити повітряні пухирці» [37, с.206; див. також: Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.72].

З цього опису випливає, що експериментатори навіть не намагалися підібрати глину, максимально тотожну до складу черепка відтворюваних археологічних виробів. Оскільки спосіб підготовки глини за археологічними матеріалами відтворити неможливо, археологи скористалися окремими етнографічними відомостями. При цьому виявили незнання специфіки навіть традиційних відомих способів підготовки формувальної маси, бо: в Україні до глини ніколи не додавали пісок у співвідношенні 2:1; пісок ніколи не додавали до сухої глини; глину, залиту водою, ніколи не перемішували довбнею: цей інструмент слугував для розплескування й набивання глини в кулі; накривати глинник надворі мокрою мішковиною не було потреби, оскільки вона літньої пори за кілька годин була б сухою; приготовлену глину ніхто надворі не тримав, а накопану бажано було тримати довше надворі, під впливом вітру, морозів

і дощів, щоб таким чином поліпшувалися її фізичні властивості; глину кидали з руки в руку, але ніколи не кидали на стіл.

Отже, на етапі підготовки формувальної маси археологи виявили поверхові знання традиційного способу підготовки формувальної маси й зовсім не брали до уваги склад розкопаних поблизу пам'ятки давніх виробів, що можна було з'ясувати лише лабораторними аналізами.

4. **Формування посуду**

«...Для виготовлення посуду використовувалися... виявлені авторами археологічно простежені аналоги... Розпочинали з підготовки так званого начину, в ході якого виготовлялася без технологічного переривання певна частина майбутнього виробу... Тіло посудини формувалося спірально-джгутовим наліпом, сліди використання якого добре фіксуються як на зовнішній поверхні давньоруських посудин, так і за особливостями зламу черепка*. Надання форми і профілювання вінець відбувалося за допомогою ножного гончарного круга... Час сушіння в закритому приміщенні при температурі 25-30°C складав близько двох тижнів» [37, с.206-207; див. також: Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.72].

У процесі формування «начину» технологічне переривання цілком допустиме. У традиційному гончарстві від досліджуваного періоду до ХХ століття ніколи не було такого, щоб майже всю посудину виготовляли вручну, а гончарний ножний круг використовували лише для надання форми й формування вінець. **Це взагалі археологічний абсурд на тему давньоруської гончарної технології**, оскільки весь процес формування посудини від «начину» до вінець здійснювали на ручному гончарному крузі. 1994 року й сам Ігор Готун стверджував, що посуд кінця Х – початку ХІІІ століття на давньоруському поселенні поблизу с.Автуничі, на півночі Чернігівської області, *«майже весь виготовлений на ручному гончарному крузі легкого типу... Виявлені й уламки ліпної кераміки, виготовленої на повільному гончарному крузі»* [40, с.72]. За температури 25-30°C тривалість сушіння посуду складає близько 5-7 днів.

Отже, експеримент у всіх відношеннях був некоректним і невідповідним традиціям досліджуваного часу.

*На ризики подібних до ходосівського експериментів звертав увагу керамолог Юрій Цетлін. *«...В последние годы, – писав ученый, – существенно возрос интерес археологов к изучению древней гончарной технологии, следствием чего стало появление достаточно большого числа статей и книг, посвященных этому вопросу. В большинстве случаев в этих работах констатируется, что, например, «сосуд был изготовлен по донно-емкостной программе из жгутов по спиральной траектории». При этом авторы не приводят каких-либо аргументов в пользу данного вывода, что оставляет открытым вопрос о его достоверности»* [137, с.295]

5. «Підготовка глини для будівництва тіла гончарного та залізороного горен»

«З метою зменшення ризику утворення тріщин та розривів до накопаної породи підмішувалася дрібна стружка від деревини у співвідношенні за об'ємом: 1 частина стружки на 2 частини суглинку... Під час зведення деяких частин горна для надання міцності споруді в суміш замість солом додавалися соснова глиця та дрібний хмиз, що значно полегшувало процес спорудження...» [37, с.207; див. також: Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.73].

Складається враження, що експериментатори більше дбали про полегшення своєї роботи, аніж про автентичність відтворення давньої технології. Принаймні, у традиційному гончарстві ніколи не додавали опіснюючих речовин у такій кількості, як це було зроблено на експериментальному майданчику. Незрозуміло, звідки взялося домішування деревної стружки, соснової глици й дрібного хмизу? Чи дійсно в одному горні було виявлено поєднання цих різних домішок? Це давньоруський прийом, зафіксований лабораторними дослідженнями глиняної обмазки горнів, чи ноу-хау археологів? Проте в опублікованих звітах на поставлені питання немає жодної відповіді. Згадано лише про виявлене «включення до складу глиняної маси солом» [37, с.212].

Отже, експеримент і в цій частині має всі ознаки аматорства.

6. «Спорудження гончарного горна»

«Будівництво теплотехнічних пристроїв велось із використанням польових матеріалів авторів та врахуванням публікацій щодо інших осередків давньоруського і пізньосередньовічного часу... Бралися до уваги також народознавчі студії, що зафіксували кустарне гончарство XIX–XX ст... За основу для натурної реконструкції було взято горно другої половини XI–XII ст..., вивчене біля с.Малополовецького, та конструктивно тотожне йому... горно №6 першої половини XII ст. із поселення біля с.Автуничі... У більшості з досліджених теплотехнічних пристроїв топка челюстями виходила до передгорнової ями, прикладом чого слугують уже згадані об'єкти з Малополовецького та №6 з Автуничів... Разом з тим, відомі випадки, коли горна врізалися в схили ярів чи насипів оборонних споруд... Для зменшення трудозатрат при натурному моделюванні було вирішено застосувати саме цей прийом і вивести уста топки в траншею періоду Великої Вітчизняної війни... Натурне моделювання в Ходосівці здійснювалося з огляду на геологічну специфіку експериментальної бази... З природоохоронних міркувань кілки із сирих гілок було замінено на сирі відходи пиломатеріалів аналогічних розмірів, що не порушувало «чистоти» експерименту» [37, с.207, 210; див. також:

Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.73-75].

З опису дій археологів випливає, що *«модель давньоруського горна»* насправді являла мікс конструктивних частин розкопаних горнів давньоруського часу, пізнього середньовіччя й межі ХІХ–ХХ століть. При цьому, задля зручності й мінімізації експериментальних робіт, археологи відмовилися від спорудження передгорнкової ями, використовували неідентичні матеріали тощо. Як видно, на заваді дотримання автентичності були формальні причини: *«трудозатрати», «геологічна специфіка», «природоохоронні міркування»*.

У підсумку, всі ці відступи від вимог проведення наукового експерименту, на думку археологів, «не порушували «чистоти» експерименту», а насправді звели його значення нанівець*.

Після описаної й багато разів розтиражованої псевдонаукової *«експериментальної археології»* на прикладі роботи Північної археологічної експедиції, основним підсумком якої стало осучаснення, модернізація давньоруського гончарства до стану ХХ століття (за аматорською технологією зразка В'ячеслава Рисцова 1987 року), стає сумно від перспектив об'єктивного пізнання далекого минулого нашої країни. **Трагедійність ситуації ускладнює та обставина, що самі експериментатори та їхні колеги навіть не усвідомлюють нікчемності подібних «наукових експериментів» у галузі керамології.** Вони переконані, що *«цінність означених розробок полягає в отриманні позитивних результатів, що переконує в правильності і доцільності даного напрямку робіт...»* [37, с.207]; *«Вдалося досягти позитивних результатів»* [Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.71]; *«Варто додати, що позитивні результати в моделюванні давнього гончарства були отримані і колегами...»* [37, с.204, 214].

Доктор історичних наук, нині завідувач Лабораторії *«Історія кераміки»* Інституту археології РАН **Юрій Цетлін** подібну діяльність характеризував як *«квазі-експеримент»*: *«Такие эксперименты внешне имеют вид научных и часто выдаются авторами за таковые. На самом деле они не имеют никакого отношения к науке и только дезориентируют как их авторов, так и других исследователей. Суть «квази-эксперимента» в том, что в ходе него выясняются не конкретные причины тех или иных черт археологической керамики, а воспроизводится только внешнее сходство этих черт. При этом совершенно не учитывается тот хорошо известный факт, что такое внешнее сходство может достигаться с помощью множества самых различных конкретных способов»* [137, с.289]. Учений також застерігав молодих дослідників від поширення

*На недоліки експериментальних керамологічних студій Північної експедиції Інституту археології НАН України звертала увагу й керамолог Валентина Троцька [див.: 124; 125]

практики дискредитації наукових керамологічних експериментів. Це відбувається тоді, коли *«авторы... исследованый либо идут по пути изобретения своих собственных «методик», которые, как правило, повторяют старые уже хорошо известные ошибки, либо начинают в целях экономии сил и времени применять ту или иную существующую методику в «упрощенном варианте» только для того, чтобы, как говорится, «идти в ногу со временем».* Например, примеси в керамике определяются не с помощью микроскопа, а «на глазок», без достаточной подготовки легко определяются способы конструирования сосудов, обработки поверхности и т.п. **В результате такой, с позволения сказать, исследовательской методологии они, во-первых, дискредитируют применяемую методику, во-вторых, обманывают себя и, в-третьих, что гораздо хуже – вводят в заблуждение читателей и своих коллег»** [134, с.73].

У проведених експериментах на базі Північної експедиції відсутні суто наукові здобутки. Проте вони важливі тим, що певна група археологів набула конкретного досвіду й знання особливостей гончарного виробництва. Надалі їхні публікації на тему давнього гончарства будуть більш фаховими, порівняно з багатьма іншими, що належать перу тих археологів, які мають занадто поверхові уявлення про гончарну технологію й техніку, але впевнено аналізують виявлену ними під час археологічних розкопок кераміку. Це той **обов'язковий компонент підготовки сучасного археолога, який має стати основою навчального курсу підготовки археологів на історичних факультетах університетів.** Вони подали гарний приклад самоосвіти, самовдосконалення, ентузіастичного бажання ґрунтовно пізнати специфіку палеогончарства. Переконали, що він вартий наслідування, особливо ж, беручи до уваги рівень керамологічних знань вітчизняних археологів і відсутність у країні спеціалізованих керамологічних дослідницьких лабораторій. Очевидячки, що за таких обставин більш тісно має бути співпраця археологів із єдиною в Україні спеціалізованою академічною керамологічною установою – Інститутом керамології – відділенням Інституту народознавства НАН України – та їх участь у національних і міжнародних наукових симпозіумах, конференціях і семінарах, які щорічно відбуваються в Гончарній столиці України.

■ СУПЕРЕЧЛИВІ АСПЕКТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ СТУДІЙ

Могутня хвиля зацікавлення археологічною керамікою як історичним джерелом охопила СРСР в останні роки його існування. На межі 80-х – 90-х років ХХ століття в кількох містах Росії відбулися наукові археолого-керамологічні семінари, присвячені цій проблематиці: Москва (1988), Тобольськ (1988, 1989) [див.: 63, с.3].

В Україні, а саме в Олішному, 08-10 червня 1989 року відбулася **Перша республіканська науково-практична конференція «Гончарство України: минуле й сьогодні»** [див. докладніше: 36]. **Фактично це була перша в СРСР масштабна керамологічна наукова конференція, цілком присвячена питанням археології й етнографії гончарства, мистецтву кераміки.** Участь у ній взяли провідні українські

дослідники гончарства. Лабораторію «Історія кераміки» Інституту археології АН СРСР на ній представляв її завідувач, доктор історичних наук Олександр Бобринський.

11-16 лютого 1991 року в Куйбишеві (Росія) відбулася **Перша Всесоюзна наукова конференція «Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения)»**. Насправді вона не переросла всеросійського масштабу, оскільки в ній брали участь переважно російські вчені /як виняток – Віра Гупало зі Львова (Україна) й Наталя Дубицька з Мінська (Білорусія)/ [див.: 63, с.1, 3].

Водночас почали з'являтися збірники статей (частина з них – під однаковою назвою), присвячені проблематиці вивчення давньої кераміки, у тому числі методологічним і методичним проблемам:

В Україні:

- *«Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Кн.1»* (Опішне, Україна, 1993) [127];
- *«Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Кн.2»* (Опішне, Україна, 1995) [128];
- *«Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Кн.3»* (Опішне, Україна, 1996) [129];
- *«Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Кн.4»* (Опішне, Україна, 1999) [130].

У Росії:

- *«Проблемы изучения археологической керамики»* (Куйбишев, Росія, 1988) [105];
- *«Керамика как исторический источник»* (Новосибірськ, Росія, 1989) [Керамика как исторический источник: Сборник научных трудов / Ответ. ред. чл.-кор. АН СССР В.И.Молодин. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1989. – 177 с.];
- *«Керамика как исторический источник: Подходы и методы изучения»* (Куйбишев, Росія, 1991) [63];
- *«Керамика как исторический источник»* (Тобольськ, Російська Федерація, 1996) [64];
- *«Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография)»* (Самара, Російська Федерація, 1999) [1].

Ці збірники виявляють суттєву відмінність української й російської керамології кінця 80-х – 90-х років ХХ – початку ХХІ століття. В Україні вона розвивалася як міждисциплінарна наука – культурна керамологія з її основними напрямками (історична, археологічна, етнографічна, мистецтвознавча, музеєзнавча). У Росії вона розвивається майже винятково як археологічна керамологія. При цьому знаходиться, значною мірою, в «кріпосницькому» становищі, оскільки цілком залежна від археології й підпорядкована її потребам, і фактично, постає в ролі обслуговуючої дисципліни. У Російській Федерації досі не було жодної всеросійської наукової конференції чи й навіть семінару з проблематики історичної, етнографічної, мистецтвознавчої чи музеєзнавчої керамології, як і не було жодного наукового керамологічного форуму, в якому б водночас брали участь представники різних

Обкладинки Національних культурологічних щорічників «Українське Гончарство» (книги 1, 2, 3, 4) – основних збірників наукових праць в Україні 90-х років ХХ століття, присвячених проблематиці дослідження історичної кераміки. Опішне, Україна. 1993, 1994, 1995, 1999. Репринти [127; 128; 129; 130]

Обкладинки основних збірників наукових праць у Росії кінця 80-х – 90-х років ХХ століття, присвячених проблематиці дослідження історичної кераміки:
 «Керамика как исторический источник». Новосибірськ, Росія. 1989 (1);
 «Керамика как исторический источник: Подходы и методы изучения». Куйбишев, Росія. 1991 (2);
 «Керамика как исторический источник». Тобольськ, Російська Федерація. 1996 (3);
 «Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография)». Самара, Російська Федерація. 1999 (4).

Репринти [105; Керамика как исторический источник: Сборник научных трудов / Ответ. ред. чл.-кор. АН СССР В.И.Молодин. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1989. – 177 с.; 63; 64; 1]

напрямків культурної керамології. Ця обставина є одним із негативних факторів, що значно уповільнюють сучасний поступ російської керамології загалом. Необхідно активніше консолідувати дослідників різних напрямків вивчення гончарної культури, проводити спільні наукові форуми. Тоді в суспільстві, у академічному середовищі зокрема, поступово змінюватиметься ставлення до новітньої наукової дисципліни. Адже, власне, саме Олександр Бобринський своїми багаторічними студіями переконливо доказав, що керамологія – це окрема наукова дисципліна, яка має свої предмети, методи й завдання дослідження. **Доки ж дослідники гончарства не усвідомлять своєї окремішності, специфіки керамологічних студій, а отже, й відмінності від інших наукових дисциплін, продуктивний поступальний розвиток національних шкіл, як і загалом світової керамології, у майбутньому неможливий.**

Ще 1991 року на I Всесоюзній науковій археологічній конференції «*Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения)*» [див.: 63] московський археолог **Юлія Іващенко** в доповіді «*К методике исследования гончарной керамики*» звертала увагу, що «*часто археологи игнорируют современную науку о керамике, теорию керамики и ее физико-химические исследования. Как и в других отраслях знания, видимо, корректнее идти от теории к практике и эксперименту*» [58, с.21]. На жаль, і донині звернення до теорії кераміки, ґрунтовне опанування етнографії гончарства, залучення до вивчення й інтерпретації пам'яток гончарства, кераміки фахівців-керамологів, а також представників технічних і природознавчих наук не стало позитивною прикметою археологічних студій в Україні. Сучасні вітчизняні археологи, у більшості випадків, як і 10, 50, 100 років тому воліють на власний розсуд тлумачити виявлені ними пам'ятки. Таким чином поступово накопичується колосальний пласт спотворених уявлень про еволюцію гончарної культури в Україні від найдавніших часів. Якщо ж взяти до уваги, що кераміка була, є й буде однією з найважливіших атрибутованих ознак археологічних пам'яток і археологічних культур загалом, зрозуміло, що **неправильно інтерпретовані керамологічні пам'ятки призводять до фальсифікованих знань про минуле нашої країни.**

Ця ситуація з новою силою актуалізує за давню наукову проблему, на яку археологи пострадянського простору, котрі багато років фахово досліджують кераміку, звертали увагу своїх колег ще кілька десятиліть тому. Йдеться про те, що **в сучасній археології «огромное количество накопленных эмпирических данных пришло в противоречие со старыми, уже неэффективными методами их исследования»** [23, с.76].

За таких обставин, **одним із перспективних методів керамологічних студій уявляється експеримент.** Учені різних галузей наукових знань пропонують універсальні, на їхню думку, визначення суті цього методу наукового пізнання. Так, за визначенням австрійського музеолога **Фрідріха Вайдахера**, «*експеримент – метод емпіричної перевірки зв'язків між незалежними та залежними змінними величинами в контрольованих, об'єктивних та повторюваних умовах*» [20, с.560]. Російський керамолог **Ігор Глушков** означив експеримент як «*средство превратить наши предположения о происходящем в прошлом в квалифицированное заключение*» [34, с.170].

Відомі російські керамологи, кандидати історичних наук, засновники донині єдиної на пострадянському просторі керамічної експедиції з вивчення давньої гончарної технології в Самарській області Російської Федерації **Ірина Васильєва** й **Наталія Салугіна** [див.: 83; 201; 21, с.156; 10, с.134] вважали, що *«целесообразно придерживаться наиболее широко распространенной точки зрения на эксперимент как специальный метод научного исследования, который должен быть особым образом организован»* [24, с.182]. Вони також сформулювали 4 основні концепції експерименту: *«Во-первых, представления о «теоретической нагруженности эксперимента»: эксперимент – часть теории, воплощение ее с целью проверки, или «вид деятельности»... Во-вторых, представления об эксперименте как особом методе познания, процедуре научного исследования, при помощи которой в контролируемых и управляемых условиях исследуются явления действительности... В-третьих, взгляд на эксперимент как форму научного опыта или объективный процесс активного воздействия на исследуемый объект с помощью материальных средств в фиксированных условиях для выявления и регистрации свойств объекта в целях познания и практического использования... В-четвертых, представление об эксперименте как важной подсистеме в строении процесса познания, а именно: «средство конструирования – оригинал» и «средство познания – объект познания»* [23, с.76-77]. Дослідники запропонували дотримуватися найбільш поширеної з-поміж учених точки зору на експеримент як на **спеціальний метод наукового дослідження, який має бути особливо організований** [23, с.77].

У сучасній керамології відсутня єдина усталена класифікація керамологічних експериментів. Тому в сучасній фаховій літературі представлені лише авторські точки зору на цю проблематику. Так, доктор історичних наук, керамолог **Юрій Цетлін** розрізняє: **1) науковий експеримент; 2) довідковий експеримент; 3) демонстраційний експеримент і 4) квазі-експеримент** [див. детальну характеристику кожного з них: 137, с.282-284]. Кандидат історичних наук, керамолог **Оксана Коваленко** виділила 3 основні різновиди керамологічних експериментів: **1) наукові** (*напрямки: еталонно-експериментальний, експериментальна трасологія, експериментальне моделювання, графічне й комп'ютерне моделювання та ін.*); **2) науково-популярні** (*використання фото-й відеоматеріалів, відзнятих від час наукових експериментів, для створення популярних мас-медійних програм, друкованих видань, що приносять прибуток і збільшують туристичний потік; діяльність скансенів з можливістю для відвідувачів спостерігати за ходом наукового експерименту*) **3) популярні** (*напрямки: археолого-керамологічний туризм, туристичні керамологічні школи, хобі, рольові ігри*) [65, с.218-222]. Дослідниця також акцентувала увагу на важливому аспекті керамологічних досліджень. Вона підмітила, що в повсякденній науковій практиці *«поняття керамологічного експерименту неправомірно змішується з висновками лабораторних експертиз та виноситься в наукових працях сукупно під єдиню тему «результати керамологічного експерименту»* [65, с.221]. Одним із різновидів наукового експерименту вважається *фізичне моделювання або «модельний» експеримент*, за допомогою якого реконструюються техніка й

технологічні процеси давнього гончарства [див.: 23, с.78-79; 22, с.82; 24, с.183, 187; 34, с.176-177].

Значення експерименту в керамології варіюється від допоміжної до визначальної ролі. Досі не справдилися передбачення науковців-експериментаторів, що він може стати одним із основних у археологічній керамології. Ці перспективи цілком залежать від можливості адекватного переведення інформації, отриманої за допомогою експеримента, в історичну площину атрибуції й інтерпретації керамологічних пам'яток і явищ [23, с.80]. Натомість дотеперішній досвід свідчить про те, що основним у дослідженні давньої кераміки й загалом гончарного виробництва є не експериментаторство, а лабораторне дослідження пам'яток. Суттєвого впливу на тлумачення й реконструкцію явищ прадавньої гончарної культури експерименти поки що не справляють.

Для опанування методикою керамологічних експериментів молодим дослідникам давнього гончарства рекомендовано опрацювати всі основні керамологічні праці Олександра Бобринського [див.: 3; 4; 5; 6; 8; 9; 14; 15]. Корисним буде ознайомлення і з узагальнюючою працею Ігоря Глушкова «Керамика как археологический источник» [33; див. також: 34]. Цікаву думку про ставлення до експериментів археологів висловив старший науковий співробітник Лабораторії природничо-наукових методів Інституту археології РАН, доктор історичних наук **Володимир Зав'ялов**. Учений вважає, що *«результат эксперимента (положительный или отрицательный) не может служить аргументом в подтверждении или опровержении какой либо гипотезы. На наш взгляд, задача эксперимента заключается в другом. Основная цель моделирования древних процессов – приблизиться насколько это возможно к миропониманию мастера, на основе личного восприятия попытаться определить степень сложности тех или иных технологических операций»* [48, с.105]. Отже, й позитив експериментальної діяльності Північної експедиції Інституту археології НАН України виявляється переважно в лікнепові для археологів, але поки що не в аспекті збагачення наших знань про гончарну культуру минулого.

На жаль, доводиться констатувати, що **наукові експерименти й донині не стали визначальною прикметою українських керамологічних студій**. На цей факт останнім часом неодноразово звертали увагу сучасні вітчизняні керамологи. Подам лише кілька їхніх оцінок нинішнього стану експериментальних досліджень давньої кераміки:

- *«Керамологічні експерименти в Україні знаходяться фактично в нерозвиненому стані» (Оксана Коваленко) [65, с.223];*
- *«Українські археологи наукові експерименти для вивчення декору глиняних виробів досі проводили епізодично» (Анатолій Щербань) [148, с.183];*
- *«В Україні експериментальні дослідження для вивчення давнього гончарства використовуються рідко» (Валентина Троцька) [125, с.178];*
- *«В Україні наукові дослідження стародавньої кераміки відбуваються дещо уповільнено, переважно зосереджуючись на створенні класифікації та визначенні хронології... Питання, що стосуються технологічних аспектів виготовлення глиняного посуду, як правило, не розглядаються. Увесь процес*

його наукового опрацювання у більшості випадків обмежується складанням польового опису до звіту, реставрацією, статистичними підрахунками та візуальними спостереженнями» (Анатолій Гейко) [31, с.17].

Подібна ситуація прикметна для всіх країн пострадянського простору. Причини стагнації сучасних керамологічних експериментальних досліджень сягають своїми витокami ще радянської доби, коли на цей аспект історичних пошуків ні влада, ні провідники академічних наукових інституцій не звертали належної уваги. На думку **Юрія Цетліна**, і нині дається взнаки «*намного более высокая трудоемкость экспериментальных исследований, которая проявляется, во-первых, в значительных материальных затратах на проведение таких работ; во-вторых, в том, что они требуют значительно больших временных затрат; в-третьих, в том, что серьезные экспериментальные исследования практически никогда не ведут к быстрому результату; и, наконец, в-четвертых, в большой вероятности получения отрицательного или ошибочного результата. Другой причиной малого числа экспериментальных исследований является недоступность для археологов специального оборудования и отсутствие налаженного контакта со специалистами – представителями естественных наук в изучении археологических материалов... Третьей важной причиной является слабая теоретическая и методологическая подготовленность археологов к проведению экспериментальных исследований гончарства*» [137, с.291].

Незважаючи на існуючі труднощі в розгортанні масштабних керамологічних студій, **наукові експерименти в галузі археологічної керамології стали повсякденною практикою Лабораторії «Історія кераміки»**, яку очолював професор **Олександр Бобринський**. Упродовж багатьох років він і представники створеної ним наукової школи намагалися вирішити проблему визначення й ідентифікації складу формувальних мас, з яких виготовлено археологічну кераміку. Задля цього розпочали масштабний проект із фізичного моделювання формувальних мас і виділення їх основних ознак. Отримані модельні параметри порівнювали з компонентами формувальної маси археологічної кераміки, шукаючи шляхи переведення техніко-технологічної інформації в історико-культурну. На час виконання цих робіт (1970-ті – початок 1990-х) вони здавалися вкрай перспективними з огляду на відсутність в СРСР спеціалізованих керамологічних лабораторій* [див. детальніше: 22]. Передбачалося, що банк змодельованих формувальних мас стане своєрідним еталонним довідником, передовсім для археологів, яким на той час були недоступні інструментальні високотехнологічні методи дослідження. **Проте стрімкий розвиток комп'ютерних технологій на початку XXI століття**

---

*За висновками засновника першої в Сибіру спеціалізованої лабораторії експериментальної археології, доктора історичних наук, професора, керамолога й археолога **Горя Глушкова**, «*разница во времени первого использования методов естественных наук в России и Западе составляет почти 60 лет, а более или менее широкого использования – 80 лет. Вместе с тем, англо-американская археология уступает российской в экспериментальной проработке керамических реконструкций. И это связано... с ограниченностью этнографической базы для изучения традиционных способов изготовления посуды*» [33, с.9]

вніс значні корективи в цей напрямок експериментальних керамологічних студій. Високі технології, скануюча електронна мікроскопія й мікроаналіз стали більш доступними й точними у своїх результатах. Подальше чисельне нарощення експериментальних модельованих зразків стало безперспективним, оскільки неможливо зробити їх так би мовити «*на всі випадки життя*», щоб були представлені всі можливі археологічні культури, усі відомі пам'ятки й регіони тієї чи іншої країни. Водночас, створення експериментальних зразків формувальних мас залишається важливим аспектом діяльності керамологів під час з'ясування технології давнього гончарного виробництва на окремих археологічних пам'ятках. Отримані технічними засобами аналізи нерідко доводиться уточнювати за допомогою керамологічних експериментів, оскільки вони не завжди визначають походження у формувальній масі домішок (природні чи штучні), не завжди ідентифікують органічні штучні домішки [див.: 22, с.81]. Натомість, як слушно зауважила керамолог **Оксана Коваленко**, «*синтез керамологічного експерименту та природничих наук повинен відбуватися на засадах підтвердження природничими методами результатів керамологічних експериментів*» [65, с.221].

Домінуючий розвиток у Росії археологічної керамології впродовж ХХ століття зумовив активну експериментальну діяльність дослідників давнього гончарства (Василь Городцов, Олександр Бобринський, Ірина Васильєва, Наталя Салугіна, Ігор Глушков). Поширення в радянській (російській) керамології експериментального моделювання **Ігор Глушков** також пояснював політичною ізольованістю країни й неможливістю археологів здійснювати ґрунтовне вивчення різних гончарних культур за етноархеологічними матеріалами з-поза меж СРСР. Натомість, на його думку, специфікою англо-американської археології є нерозвиненість експериментального (фізичного) моделювання, що, можливо, пояснюється «*интенсивным развитием этноархеологических исследований, а также большим выбором для изучения традиционных систем гончарства мира*» [33, с.9].

Тим часом, Іван Зарецький наприкінці ХІХ століття заклав основи розвитку в Україні етнографічної керамології, яка й донині **домінує в українських керамологічних студіях**. Натомість, натурні керамологічні експерименти ніколи не були прикметою української культурної керамології. Ольга Кульська започаткувала їх проведення 1935 року. Це було вперше в Україні й у СРСР. Відтоді й до початку 1970-х років їх в Україні ніхто не проводив.

Експерименти ніколи не приваблювали дослідників давнього гончарства в Україні, бо їх самих фактично не було. Причина – у 1920-ті – 1930-ті роки в країні було репресовано практично всіх і так нечисленних дослідників давньої кераміки або ж вони змушені були емігрувати, втікаючи від можливих репресій більшовицької влади (Валерія Козловська, Віктор Петров, Олег Кандиба (Ольжич), Вадим Щербаківський) [102, с.15, 19, 21-29].

1949 року кандидатську дисертацію на тему «*Терракоты Ольвии и их значение как исторического источника*» захистила **Галина Віницька (Мезенцева)**, а 1953 року на тему «*Керамическое производство Ольвии первых веков нашей эры*» – **Ріва Ветштейн** [26; 25]. Надалі обидві дослідниці ґрунтовним вивченням давньої кераміки не займалися: Галина Віницька від 1950 року працювала на

Кафедрі археології й музеєзнавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка (1950–1976) й займалася переважно музеєзнавством і розкопками в Канівщині, а також працювала в Одеському державному університеті (1976–1986) [90]; Ріва Ветштейн зазнала репресій під час кампанії «*боротьби з космополітизмом*» і була звільнена з роботи в Інституті археології УРСР (1951), куди повернулася тільки 1962 року [91]. Відтоді й до 1972 року (майже 20 років!) **в Україні не було захищено жодної дисертації з проблематики археологічної керамології** [див.: 103, с.186]. Це означає, що до початку 1970-х років в Україні просто нікому було фахово займатися керамологічними студіями давньої кераміки. Усе, що писали на цю тему тогочасні археологи, мало головним чином описовий і статистичний характер, нерідко – аматорський, з точки зору наукового опрацювання (атрибуції) глиняних виробів. В українській археологічній керамології другої половини ХХ – початку ХХІ століття так і не з'явилося постаті, рівновеликій Олександрю Бобринському.

Своєрідним археологічним шоу на тему експериментальної археології й, зокрема, керамології став Міжнародний науково-практичний семінар «*Експериментальна археологія: завдання, методика, моделювання*»* (Коростень, Житомирщина, 06-09.08.2009), де під виглядом показових експериментів було подано аматорські розваги на тему технології давньоруського гончарства [див.: 95, с.132-133]. Одне з «*актуальних*» завдань, що постало перед його учасниками, за свідченням організаторів, було з'ясування «*де проходить межа між науковим експериментом та декоративно-прикладним мистецтвом, що виготовляє предмети «під старовину»*» [93, с.4-5]. Невже в Україні ще є науковці, які не бачать цієї різниці?!

Загалом багатолітньою традицією української археології стало як несприйняття окремих висновків учених природознавчих наук, так і їх своєрідна фетишизація. Тим часом, навіть хімік-аналітик Ольга Кульська вважала необхідним супутні й пов'язані з натурним експериментом аналізи за матеріалами з Халеп'я доручати фахівцям інших установ, які спеціалізувалися саме у відповідній галузі наукових знань. Тим часом достатньо переглянути публікації археологів на тему давньої кераміки, гончарства й звернути увагу на списки використаної ними літератури, тобто на яких фахівців вони покликаються, вибудовуючи свої концепції в діяхронному й синхронному, локальних і загальноісторичних аспектах розвитку гончарства. Виявляється, майже винятково на праці своїх колег, тобто археологів, і лише в поодиноких випадках – на праці технологів-керамістів, учених-керамологів, фахівців керамічного матеріалознавства. І хоча неможливо в одній особі сфокусувати досконалі знання з різних галузей наукових знань, від палеоекономіки до первісного мистецтва й сакральної культури й архітектури, археологи з історичною профільною освітою частіше за все ігнорують можливості лабораторних досліджень кераміки, покладаючись на власну інтуїцію й візуальні спостереження. Найяскравішим прикладом такого аматорства й нігілістичного ставлення до наукової атрибуції

*У збірнику наукових праць за матеріалами семінару в Коростені його назву зазначено дещо інакше: «*Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання*» [див.: 93, с.5]

кераміки є опублікування в *«Енциклопедії трипільської цивілізації»*, яка, за визначенням її головного редактора Михайла Відейка, є зводом *«результатів наукового дослідження трипільської культури»* [47, т.1, с.17], кераміки з приватної колекції *«Платар»*, яка не має супроводжуючої атрибуції, а отже, яку фахівці належно не атрибутували, є невідомого походження, науково не документована.

Вітчизняні археологи вже традиційно не переймаються потребою консультуватися з фахівцями-керамологами. Вони вважають, що їхніх історичних знань цілком достатньо для опису й інтерпретації глиняних пам'яток. За крайньої необхідності, вони можуть звернутися хіба що до популярної літератури, скажімо до книги ще одного аматора в галузі гончарства, філолога В'ячеслава Рисцова [див.: 108]. Костянтин Зінковський та археологи, які підтримали його експерименти, у доказуванні певної гіпотези ніколи не покликалися на праці з технології гончарного виробництва, керамічного матеріалознавства чи на етнографічні описи технологічних процесів традиційного гончарства [див.: 53; 54; 55; 56; 57; 138; 140; 142; 143; 144; 145; 67; 69]. Єдине посилання в Костянтина Зінковського – на популярне видання *«Как самому построить дом из самана»* [53, с.32].

Тим часом, ще 1999 року керамолог Ігор Глушков наголошував, що *«знание свойств материалов, установление возможных связей между материалами и признаками зависит от знаний и способностей экспериментатора. Выполнение многих операций также зависит от его умений и навыков»* [34, с.171]. Таким чином, археологи, які беруться за експерименти, пов'язані з гончарством, керамікою, чи використанням глини в будівництві, повинні мати ґрунтовні знання в галузі керамології, або ж, за їх відсутності, залучати до проведення експериментів учених-керамологів.

* * *

Підсумовуючи викладене вище, ще раз наголошу, що дослідникам завжди слід мати на увазі, що значення експериментів у археологічній керамології, зокрема з моделювання історичних ситуацій і явищ для з'ясування тих чи інших питань палеогончарства, значною мірою перебільшується (гіперболізується). Насправді ж, їхня роль у реконструкції давнього минулого майже завжди є гіпотетичною, тобто найбільш ймовірним припущенням. Однозначно стверджувати, що результати експерименту є ідентичними з наслідками певних дій, подій чи явищ минулого, як правило, немає достатніх підстав. Поодинокі керамологічні експерименти, які нині здійснюють археологи, частіше є надуманими й наперед прогнозованими (вигаданими) і в більшості випадків закінчуються підтвердженням гіпотетичних висновків, які б не були вони фантастичними. При цьому, нерідко, експериментатори не володіють достатніми знаннями з технології й техніки гончарного виробництва, не мають елементарних навичок практичної роботи в гончарстві, що вкрай важливо для проведення будь-яких керамологічних експериментів. Основним об'єктивним джерелом підтвердження гіпотез керамологів і надалі залишаються спеціальні лабораторно-технічні методи дослідження кераміки.

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ЛЕГЕНДА СВІТОВОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

Найповажанішим учасником керамологічного Семінару в Опішному, безперечно, був **видатний учений-керамолог, доктор історичних наук, професор Олександр Опанасович Бобринський**. Він був центром наукових дискусій, суперечок і просто розповідей про можливості дослідження історичної кераміки. Всюди він був оточений своїми учнями й шанувальниками, які прибули до гончарної столиці з різних куточків України й Російської Федерації.

Олександр Бобринський за півстоліття наукової діяльності з вивчення давнього гончарства зробив неоціненний внесок у розвиток світової керамології. Заснований ним напрямок керамологічних студій, визначений ученим як техніко-технологічний аналіз кераміки, формував переконання дослідників багатьох країн про важливість і перспективність розвитку специфічної галузі наукових знань, пов'язаної з гончарством. Значною мірою саме завдяки його науковим працям

■ **Видатний учений-керамолог, доктор історичних наук, професор Олександр Бобринський під час роботи Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?».** Опішне. 29.05.2008. Фото Олесе Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

вивчення кераміки виокремилася в наукову дисципліну. За одностайною думкою українських і російських керамологів, **учений став одним із фундаторів сучасної керамологічної науки, творцем історико-культурного напрямку в галузі вивчення давнього гончарства й відповідної наукової школи в російській керамології й археології.**

■ КОНЦЕПТ

Олександр Бобринський усе своє життя присвятив вивченню археологічної кераміки. Його енциклопедичні знання про найдавніше гончарство, ретельні наукові пошуки, нестримний ентузіазм і бажання пізнати невідомі сторінки історичного минулого втілилися в численних монографіях, наукових статтях, заснуванні унікальної Лабораторії «*Історія кераміки*», підготовці когорти дослідників давнього гончарства, формуванні унікальної колекції етнографічної й археологічної кераміки різних країн.

Публікації Олександра Бобринського користуються повагою в керамологів, археологів, істориків, етнологів, музеєзнавців. Усі вони затребувані й донині! Своїми фундаментальними науковими працями вчений переконливо показав, що кераміка – це не тільки найбільш масові речові пам'ятки археологічних розкопок, але й часто єдине джерело для історичних реконструкцій. Напрацьовані ним методи дослідження археологічної кераміки стали основою для пізнання збереженої в них інформації, надзвичайно важливої для вивчення економіки, побуту, культури й світоглядних уявлень давніх етносів. Значну цінність мають і зібрані вченим під час польових керамологічних експедицій до гончарних центрів України, Білорусі, Росії, Молдови, Литви етнографічні матеріали, які постають важливими артефактами для вивчення традиційного гончарства XIX–XX століть.

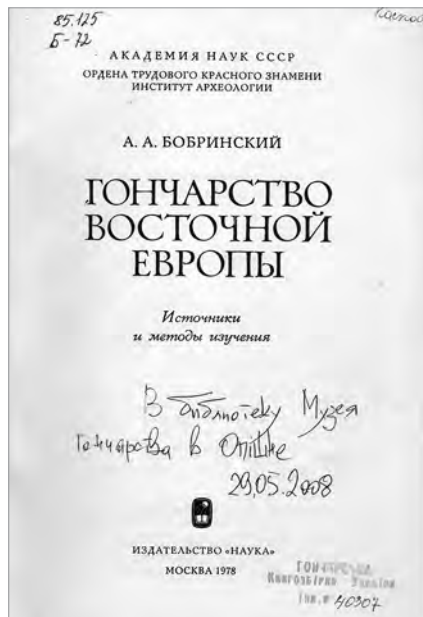
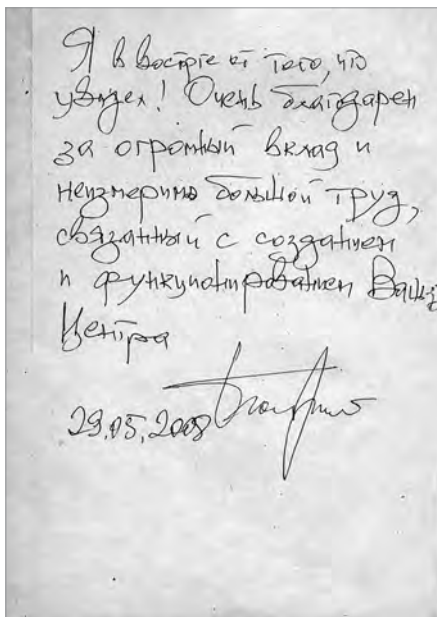
У цьому Олександр Бобринський досягнув видатних результатів. **Учений ставився до дослідження кераміки, як до одного з перспективних напрямків розвитку сучасної археології, і у своїх працях розробляв унікальні методи вивчення технології палеогончарства, зважаючи на дослідницькі завдання новітньої наукової дисципліни – керамології.** Він створив фундаментальну серію наукових публікацій, яка вповні розкриває його наукову концепцію пізнання давніх суспільств за допомогою лабораторного вивчення археологічної кераміки із залученням порівняльних матеріалів з галузі етнографії гончарства. Його керамологічна спадщина складається з праць кількох тематичних блоків, головні з яких акумулюють у собі:

- **дослідження навичок виготовлення глиняних виробів** («*Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*» [див.: 8; 7]; «*Гончарная технология как объект историко-культурного изучения*» [див.: 3]);
- **дослідження організаційних форм давнього гончарного виробництва, особливостей його функціонування, а також облаштування й класифікації гончарних горнів** («*Гончарные мастерские и горны Восточной Европы*» [5]);

- вивчення походження гончарства й гончарного круга («Происхождение гончарства»; «Гончарный круг и его происхождение»; «Происхождение гончарного круга» [див.: 15; 6; 14]).

Видатне наукове дослідження Олександра Бобринського – монографія й одночасно докторська дисертація «Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения» [див.: 8; 7] – стала класикою радянської археології, одним із вершинних досягнень тогочасних світових студій археологічної кераміки. Вона справила значний вплив на дослідників гончарства в усіх республіках колишнього СРСР, у тому числі й у Україні, а також у країнах так званого «соціалістичного табору». Якби свого часу її було перекладено англійською мовою, вона б стала світовим науковим бестселером, який на багато років забезпечив би пріоритет слов'янської керамології у світовій науці про гончарство. На жаль, видатний внесок Олександра Бобринського не лише в слов'янську, а й загалом у світову керамологію, й досі належним чином не поціновано [див.: 103, с.33-35; 2, с.210-211].

Олександр Бобринський став засновником першої наукової школи з дослідження давньої кераміки в колишньому СРСР. За його свідченням, основні зусилля представників школи спрямовувалися на розробку методів

Форзац і перша сторінка обкладинки монографії Олександра Бобринського «Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения» з автографами автора 2008 року (Опішне). Москва. 1978. Репринт [8]

аналізу археологічної кераміки як історичного джерела. При цьому об'єктами безпосереднього вивчення були:

1. Форми кераміки.
2. Орнаментальні й інші зображення на поверхні глиняних виробів.
3. Навички праці, що характеризують технологію виготовлення кераміки.
4. Знання праці, пов'язані з конструюванням посуду й обробкою його поверхні.
5. Теплотехнічні пристрої й режими термічної обробки глиняних виробів [10, с.131].

Його учень і соратник – доктор історичних наук Юрій Цетлін – сформулював 6 основних напрямків, *«которые в разное время привлекали внимание исследователя, и при разработке которых им практически во всех случаях были предложены совершенно оригинальные подходы, принципиально отличавшиеся от подходов его предшественников, если таковые и были»* [133, с.14]. Вони такі:

1. Гончарний круг, його походження й розвиток.
2. Технологія виготовлення глиняного посуду.
3. Форми глиняного посуду.
4. Гончарні майстерні й пристрої для випалювання кераміки.
5. Походження й розвиток гончарства.
6. Відбитки нігтів на глиняному посуді як джерело інформації [див.: 133, с.14].

Основні аспекти наукових досліджень Олександра Бобринського, найважливіші постулати його концепції історико-культурної інтерпретації давньої кераміки тезисно проаналізував Юрій Цетлін. Тому бажаних глибше ознайомитися з ними відсилаю як до власне праць Олександра Бобринського, так і до відповідних статей Юрія Цетліна [див.: 2, с.212-216; 135; 131; 133].

Олександр Бобринський, незважаючи на різні житейські *«сюрпризи»*, був неперевершеним дослідником давньої кераміки на всьому пострадянському просторі, світовим науковим авторитетом, прикладом для наслідування для молодих керамологів. Він – зразок відданості науковому напрямку, цілеспрямованості, жертвовності заради досягнення поставленої наукової мети. І водночас – інтелігентності, доброзичливості, щирості.

■ ЗВЕРНЕННЯ ДО ЕТНОГРАФІЇ ГОНЧАРСТВА

Одним із джерел успіху керамологічних студій Олександра Бобринського було звернення до етнографії гончарства. Він **один із перших археологів усвідомив визначальне значення значення етнографічних відомостей для інтерпретації археологічних пам'яток.** *«А.А.Бобринский очень рано понял огромное значение этнографических источников для более глубокого понимания данных археологии»*, – констатували його колеги [89, с.189]. До цього вченого спонукала, у тому числі, й наукова спадщина видатного українського керамолога Івана Зарецького, який писав 1894 року, що його особистою метою вивчення гончарства Полтавської губернії було

«проследить, главным образом, возможную генетическую связь нынешнего гончарства с гончарством доисторических времен, путем изучения современной техники, инструментов и орудий, употребляемых гончарами, форм и орнаментики гончарных произведений и сохранившихся обычаев и преданий, относящихся к гончарству... Несмотря однако на несомненную древность трех важнейших кустарных промыслов, могущих считать свое существование целыми тысячелетиями, эти промыслы еще и теперь носят много следов первобытности в своей технике, в формах изделий и проч...» [52, с.1, 2].

Олександр Бобринський акцентував увагу, що опісля реформи 1861 року *«кустарные промыслы, в том числе и гончарные производства, становятся объектами заботы со стороны земских учреждений... Земства попытались помочь мелким товаропроизводителям. С этой целью начались массовые обследования кустарных промыслов... Земские отчеты и исследования – самая обширная группа письменных источников о восточноевропейском гончарном производстве второй половины XIX – начала XX в. Однако составителей отчетов занимали прежде всего данные экономического характера. О технике и технологии производств если они и писали, то, как правило, вскользь, между прочим.*

Лишь некоторые представители земств проявили любознательность, выходящую за рамки казенных требований. Так, И.А.Зарецкий, посланный в 1894* г. для обследования гончарного промысла в Полтавской губернии, занялся серьезным изучением этого ремесла. Он составил подробное описание приемов и орудий труда местных гончаров, дополнив его несколькими рисунками. Такие дополнения, особенно для нас важные, были редкостью для литературы XIX в. Ими открылась одна из новых форм собирательской деятельности по гончарству – графическая документация наблюдений» [8, с.6].

Олександр Бобринський ретельно вивчав етнографічні матеріали про традиційне гончарство, особливо ж у осередках збережених архаїчних, реліктових форм його побутування. У вступові до своєї знаменитої монографії «Гончарство Восточної Європи. Істочники і методи изучения» (1978) він лаконічно пояснив свою пильну увагу до етнокерамологічних джерел: «*Острая нехватка многих конкретных знаний о технике и технологии, быстрое исчезновение этого ремесла и возросшая необходимость в более широких по охвату сведениях – все это побудило и автора данной работы принять участие в сборе этнографических материалов» [8, с.11].* Послугуючись особисто зібраними глиняними виробами, гончарними інструментами й накопиченими польовими знаннями, він віднаходив історично сформовані коди для «*прочитання*» археологічної кераміки. Дані етнографії, за переконанням Олександра Бобринського, є своєрідною матрицею давніх знань, які дозволяють успішно реконструювати технологію палеогончарства й атрибутувати викопні глиняні

*Тут подано дату виходу у світ монографії Івана Зарецького, а дослідження гончарного промислу Полтавської губернії він здійснив упродовж літа 1893 року

вироби. Вони також дозволяють з'ясувати особливості етнокультурного розвитку давніх мешканців будь-якого регіону світу. «...*Какие бы конкретные материалы ни рассматривались, –* наголошував Олександр Бобринський, – *все они, хотя и в различной мере, подвергаются не только технико-технологическому анализу, но и анализу тех историко-культурных явлений, которые отображаются в данных о технике и навыках изготовления глиняной посуды. К настоящему времени по этим данным наиболее строго фиксируются процессы культурного смешения и интеграции носителей разных традиций изготовления керамики.* Поясню, что речь идет о возможности выделения по керамике микропроцессов, которые в результате брачных контактов, военных захватов, миграций и т.д. возникали практически постоянно в рамках истории большинства поселений, начиная с эпохи неолита. Полагаю, что **именно эти процессы способны вывести нас на предметное обсуждение проблем этнокультурного развития восточноевропейского населения, причем на основании самого массового материала, каким является керамика**» [10, с.131].

Проаналізувавши досвід залучення Олександром Бобринським етнографічних матеріалів для реконструкції технології давнього гончарства, Юрій Цетлін прийшов до висновку, що з-поміж загальних джерелознавчих проблем вивчення гончарства найбільш актуальним завданням сучасної керамології є **«создание всемирной базы этнографических данных по гончарству. При изучении древнего гончарства основная функция этнографии состоит в том, что она помогает найти объяснение тех вопросов, которые ставит перед исследователями археология»** [136, с.240].

Саме прискіплива увага до етнографії гончарства стала довготривалим перевеслом між Олександром Бобринським і провідним на пострадянському просторі центром етнографічних студій традиційного гончарства в Опішному. Тому він так ретельно читав *«Етнографію українського гончарства»* [див.: 101], одразу ж погодився бути офіційним опонентом на захисті відповідної докторської дисертації [див.: 13; 11], упродовж двох десятиліть усіляко підтримував ініціативи опішненських керамологів.

■ ОСТРАКІЗМ

Захист Олександром Бобринським докторської дисертації *«Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения»* (1979) викликав певну **неприязнь з боку адміністрації наукової установи.** Цей негатив збігся зі смертю на початку 1978 року головного патрона наукових студій Олександра Бобринського, наукового керівника його кандидатської дисертації, завідувача Кафедри археології історичного факультету Московського державного університету імені Михайла Ломоносова, члена-корреспондента АН СРСР, доктора історичних наук, професора Артемія Арциховського (1902–1978). Як наслідок, наприкінці 1970-х років провідники Інституту археології АН СРСР виключили діяльність Лабораторії *«Історія кераміки»* зі своїх навіть короткострокових пріоритетів і почали згортати роботу з інтенсивного

дослідження давньої кераміки. 1981 року було припинено фінансування, а отже, й функціонування очолюваного Олександром Бобринським Комплексного загону з вивчення гончарства*.

Тоді ж дирекція Інституту доручила Олександрю Бобринському терміново підготувати велику монографію «*Форми посудин черняхівської культури*». Доручення було успішно виконано. Праця не мала аналогів у тогочасній археологічній і керамологічній літературі. В ній уперше було проаналізовано «*процесс постепенного освоения черняховским населением новых для него форм сосудов, появившихся в его среде благодаря влиянию античного мира. Выделение среди посуды, найденной в черняховских могильниках, «привычных» форм и «форм-подражаний», а также выделение античных прототипов последних позволило А.А.Бобринскому разработать детальную хронологию черняховской посуды... Впервые была сформулирована так называемая проблема «качеств». Даже первый опыт ее решения... позволил обоснованно разделять формы сосудов на объективно существующие, однородные внутри себя дискретные множества... Вероятно, именно необычность такого подхода, – на думку Юрія Цетліна й Олени Волкової, – привела к резкой критике работы со стороны сторонников традиционных взглядов, прежде всего, из числа некоторых археологов-античников. Печальным следствием этого было то, что данная монография так и не была опубликована» [131, с.64]. Дослідження «*Формы бытовой глиняной посуды черняховской культуры (методы анализа и классификации)*» (М., 1984) й донині залишається в рукопису. Воно не втратило свого наукового значення, а тому потребує якнайшвидшого опублікування.*

Так Олександр Бобринський опинився на межі звільнення з роботи. Від цього останнього кроку академічного остракізму** вченого-керамолога врятувала лише горбачовська «*перебудова*». Про драматичний період своїх наукових студій Олександр Бобринський писав так: «*Почему мы прекратили работы после 1981 г.? Это большой и трудный разговор. Скажу только, что с 1980 г. открыто (а скрытно и ранее) на нашу деятельность стали смотреть как*

---

*Юрій Цетлін та Олена Волкова писали, що «в начале 1980-х годов для А.А.Бобринского складывается в Институте археологии очень сложная ситуация. Его многолетние методические поиски не находят отклика ни у руководства Института, ни у многих коллег. Это привело к тому, что работы Комплексного отряда по изучению гончарства были прерваны» [див.: 133, с.63-64]

**Це був остракізм («суд черепків»), як у переносному, так і в прямому значенні: не лише спроба гоніння й вигнання, а й символічне закидання черепками, яким учений присвятив усе своє життя. І робили це переважно археологи-античники, які, ознайомившись із рукописом дослідження вченого «*Формы бытовой глиняной посуды черняховской культуры (методы анализа и классификации)*», злякалися можливого «*перевороту*» у напіввигаданій ними історії античних пам'яток!!! Нагадаю, що з грецької мови *остракізм* (остракон) – буквально означає «*черепок*». У стародавній Греції (Афіни) черепками з написаним ім'ям небажанної особи голосували на народних зборах за вигнання небезпечних для держави осіб

на деятельность чудаков, делающих никому непонятную работу, ставящих какие-то непонятные эксперименты и т.д. Словом, начались попытки и опыты по компрометации, подсиживанию и т.п. Если кратко – началась травля. На нас смотрели как на белых ворон. В результате лабораторию чуть было не закрыли, а меня хотели просто уволить. Так продолжалось вплоть до 1985 г., т.е. до перестройки. Финансирование экспедиции закрыли, и мы прекратили вести сборы материалов, а когда произошла «перестройка», то стало, по-видимому, не до нас. Оставили в покое. Но после 1980 г. у меня не было даже возможности публиковать свои работы в журнале «Советская археология». Помогли мои ученики» [166].

До моменту захисту дисертації Олександром Бобринським фаховий журнал – «Советская археология» – упродовж 1959–1977 років сім разів, а збірник «Краткие сообщения Института археологии» – тричі друкували його статті. Цьому сприяв також професор Артемій Арциховський, який з часу заснування журналу «Советская археология» (1957) й до кінця життя був його незмінним головним редактором. Від початку 1980-х років друковані органи Інституту археології АН СРСР зовсім відмовилися друкувати статті Олександра Бобринського. Відтоді поодинокі праці вченого з'являлися лише в науково-популярних часописах («Наука и жизнь», «Природа»), польських і болгарському наукових збірниках, а згодом – у виданнях регіональних наукових центрів Росії (Куйбишев, Суздаль, Краснодар, Орджонікідзе). Окремі керамологічні праці Олександра Бобринського 1993 – початку 2000-х років також побачили світ у регіональних, а не в столичних містах Росії (Барнаул, Єкатеринбург, Самара) та України (Опішне). Тільки 1990 року одна стаття побачила світ у «Кратких сообщениях Института археологии», а 1992 року – в інститутському журналі «Российская археология». Далі – чергова десятирічна пауза, й тільки 2002 року в «Кратких сообщениях Института археологии» з'явився своєрідний звіт «О работе группы «История керамики» [див: 2, с.212-216; 135]. Через наступні майже 10 років – остання публікація на тему побачила світ у журналі «Российская археология», у рубриці «Хроніка»... – скромний некролог на смерть видатного керамолога із 7 кучих абзаців, підписаний оригінально-знеособлено: «Коллектив авторов» [89]. Невдовзі на офіційному веб-сайті Інституту археології РАН «зникла» й біографічна стаття про Олександра Бобринського [див.: <http://archaeolog.ru/~bobrinskij>].

■ КАБИНЕТ? ЛАБОРАТОРІЯ? ГРУПА!

1960 року в Інституті археології АН СРСР були сформовані й почали функціонувати так звані кабінети (групи) дендрохронології, спектрального аналізу, металографії, петрографії, археомагнітного методу, палінології, археозоології [200]. «В 1963 г., – за свідченням Юрія Цетліна й Олени Волкової 2005 року, – по решению директора Института археологии акад. Б.А.Рыбакова в рамках Лаборатории естественно-научных методов, которой тогда руководил Б.А.Колчин, создается специальное научное подразделение – Кабинет «История керамики», руководство

котрим возлагається на 33-летнего А.А.Бобринского» [131, с.62]. Через 5 років уже сам Юрій Цетлін повідомляв, немовби тоді було створено не Кабінет, а Лабораторію «Історія кераміки» [див.: 133, с.13]. Насправді ж, це була малочисельна група вчених, співробітників згаданої Лабораторії природничо-наукових методів, об'єднаних не в окремому структурному підрозділі, а лише керамологічною тематикою наукових студій. Зокрема, на момент заснування в ній, окрім **Олександра Бобринського**, був лаборант **М.Г.Гусаков**; 1985-го року – **Олександр Бобринський, Юрій Цетлін і Олена Волкова**; на початку 1990-х до них приєдналася **Ірина Гей** [131, с.62, 64, 65]; 2001 року група налічувала 5 осіб (**Олександр Бобринський, Юрій Цетлін, Олена Волкова, Ірина Гей, Ольга Лопатіна**) [170]. За свідченням Олександра Бобринського, 2002 року, окрім 4 штатних співробітників (попередній склад, окрім Ольги Лопатіної), було 5 осіб, «совмещающих обучение в аспирантуре или стажировку с работой в группе на общественных началах (И.В.Болдин, О.А.Лопатина, А.М.Ефремова, О.Л.Шарганова, А.Н.Федорина; две последние – студентки кафедры археологии МГУ)» [10, с.131]. 1985 року в структурі Інституту археології АН СРСР було створено Сектор теорії й методики, до якого було переведено й групу «Історія кераміки» в повному складі [див.: 131, с.64]. Нині в Інституті археології РАН 4 співробітники, які на даний час займаються керамологічними дослідженнями, офіційно називаються **Група «Історія кераміки» Відділу теорії й методики** [192].

Сам Олександр Бобринський називав групу однодумців Лабораторією «Історія кераміки» [9, с.41; 3, с.7, 8, 54; 12, с.133; 7, с.22], таким чином акцентуючи увагу на її значущості й важливості для вивчення палеогончарства. Тільки одного разу, в офіційному звітові про роботу, опублікованому в «Кратких сообщениях Института археологии», він назвав очолюваний ним підрозділ «Группа «История керамики», тобто так, як це було заведено в його науковій установі [10].

Учений усі роки праці в Інституті археології сподівався, що рано чи пізно в провідній російській археологічній дослідницькій установі постане перша в СРСР повноцінна Лабораторія кераміки. Проте керівники установи відмовляли в її створенні, посилаючись на якийсь чиновницький припис, немовби в Інституті не може існувати кілька лабораторій. «Моя официальная «нынешняя должность», – повідомляв Олександр Бобринський 2001 року, – *руководитель Группы по изучению истории керамики ИА РАН. Но вообще-то само понятие «Группа» к нашему коллективу «приложено» по чисто формальному признаку (из соображений, что в ИА не может существовать несколько Лабораторий). Но все сотрудники (их всего 5 человек, не считая аспирантов) заняты, прежде всего, именно лабораторной деятельностью. Поэтому в научных статьях я пользуюсь обычно понятием «Лаборатория» применительно к нашему коллективу*» [170].

■ РИЗИКИ СТВОРЕННЯ ПОВНОЦІННОЇ КЕРАМОЛОГІЧНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ

Репресивна історія новаторської діяльності Олександра Бобринського була симптоматичною для науки за радянської доби. Натоді керамологічне дослідження, яке б кардинально змінювало підходи до аналізу історичної кераміки, робило б її атрибуцією більш точною й надійною, а отже, й суттєво змінювало б усталені в археології уявлення про археологічні культури та часто міфологізовані хронологічні побудови вчених-«авторитетів», що базувалися значною мірою на аматорській інтерпретації глиняних виробів, занадто зазіхало б на перегляд позанаукових концепцій багатьох провідників археологічної науки в СРСР. Невипадково саме монографія вченого «*Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*» [8], яка наочно показувала можливості керамологічних лабораторних студій, стала межею між удаваною терпимістю й реальною нетерпимістю до подібних піонерських пошуків з боку наукових адміністраторів.

Зрозуміло, що за таких суб'єктивних причин, стрімкий поступальний розвиток керамологічних студій у СРСР не міг отримати офіційної підтримки. Саме ця обставина проливає світло на здавалося б дивну ситуацію: у провідних державах світу багато десятиліть існували спеціалізовані керамологічні дослідницькі лабораторії, які цілеспрямовано опрацьовували археологічні пам'ятки, а в радянській імперії, одній із тогочасних наддержав світу, не було жодної офіційної спеціалізованої лабораторії для дослідження археологічної кераміки, обладнаної сучасними технічними засобами!

Археологія для тоталітарного режиму завжди була інструментом фальсифікації давньої історії, обслуговувала політичні колоніальні доктрини ідеологів більшовизму / комунізму. Об'єктивовані знання про давню кераміку значною мірою спростовували б імперські міфи й унеможливлювали спотворення стародавньої історії загарбаних територій у складі СРСР. На жаль, спеціалізованих керамологічних лабораторій, центрів не створено й донині на всьому пострадянському просторі. Цілком закономірно, що й Олександр Бобринський не знаходив належної підтримки своїм ініціативам, які ставали потенційно небезпечними для тогочасної консервативної археологічної науки.

■ АВТОНОМІЗАЦІЯ КЕРАМОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Остракізм керамологічних студій у стінах рідної наукової установи спонукав Олександра Бобринського до пошуків підтримки й душевного умиротворення поза межами Інституту археології й загалом Москви. Зокрема, він зосередився на автономізації керамологічних студій у регіональних осередках Російської Федерації, а також за межами країни, де знайшов однодумців, готових самовіддано працювати у сфері наукового вивчення давнього гончарства. Незважаючи на неухильне погіршення стану здоров'я, учений продовжував інтенсивно працювати, допомагати колегам, проводити заняття з аспірантами.

Оскільки представники старшого покоління науковців мало підтримували Олександра Бобринського в цей складний період наукових пошуків, учений зробив акцент на молодь. Він прагнув максимально повно передати набуті ним знання ентузіастам дослідження давньої кераміки. Для цього організовував стажування дослідників у лабораторії, активно сприяв становленню регіональних центрів археологічної керамології. **Від кінця 1980-х років Олександр Бобринський серцем і душею «прикипів» до Опішного, де на той час почав розбудовуватися новітній керамологічний центр** [див.: 103, с.193-272]. **1990 року*** було започатковано й донині єдину в Російській Федерації Експериментальну керамічну експедицію з вивчення давньої гончарної технології на турбазі «*Мир*», поблизу селища **Прібрежний, за 60 км від Самари** [див.: 10, с.134; 21, с.156; 83; 201]. Ініціаторами виступили учениці Олександра Бобринського – співробітники Інституту історії й археології Поволжя (Самара), кандидати історичних наук **Ірина Васильєва й Наталя Салугіна**. Поруч із ними щороку, як науковий консультант, був **Учитель** [21, с.156]. **Через три роки (1993) власну лабораторію для дослідження історичної кераміки почав створювати Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному**. Олександр Бобринський одразу ж приєднався до цієї роботи й усіяло сприяв розгортанню діяльності цього унікального центру керамологічних студій.

Поступово центри стали провідними в межах державних кордонів. Між ними налагоджується міжнародна співпраця, ініціатором якої постає нині Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. **Народжуються нові ідеї й ініціативи, які в майбутньому можуть стати основою нового піднесення керамологічних студій на всьому пострадянському просторі. Потужним об'єднуючим фактором при цьому залишається наукова спадщина Олександра Бобринського й пам'ять про нього вдячних учнів.**

■ ПІДТРИМКА КЕРАМОЛОГІЧНИХ ІНІЦІАТИВ ОПІШНОГО

В Україні ім'я Олександра Бобринського добре відоме й шановане. Немало українських учених завдячують йому за своє утвердження в світі керамології, пам'ятають його безкорисливу підтримку, заохочення до наукової творчості, мудрі поради й настанови. Він завжди підтримував ініціативи українських керамологів, безвідмовно надавав їм методичну допомогу.

Вчений уважно слідував за науковим поступом української керамології, провідним осередком якої від кінця 1980-х років стало Опішне. Перше знайомство відбулося 1989 року, коли в гончарній столиці України відбулася Перша республіканська науково-практична конференція «*Гончарство України: минуле й сьогодні*» (08-10.06.1989). На пленарному засіданні наукового форуму Олександр Бобринський виголосив доповідь «*Происхождение гончарства*» [див.: 15], а на секційному засіданні – доповідь «*О двух символах плодородия на украинской*

*У популярній літературі трапляються відомості про започаткування літньої керамологічної школи 1994 року [див., напр.: 83; 201]

кераміке» [12]. Обидва виступи викликали значне зацікавлення українських учених. Сам Олександр Бобринський мандрував містечком, активно спілкувався з гончарями – учасниками Першого всеукраїнського симпозиуму гончарства *«Традиції та сучасність»* (10.05 – 11.06.1989), багато розповідав про свої керамологічні експедиції гончарними осередками України впродовж середини 1950-х – середини 1970-х років, цікавився напрямками діяльності Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Листування й обговорення актуальної керамологічної проблематики тривало і в наступні роки.

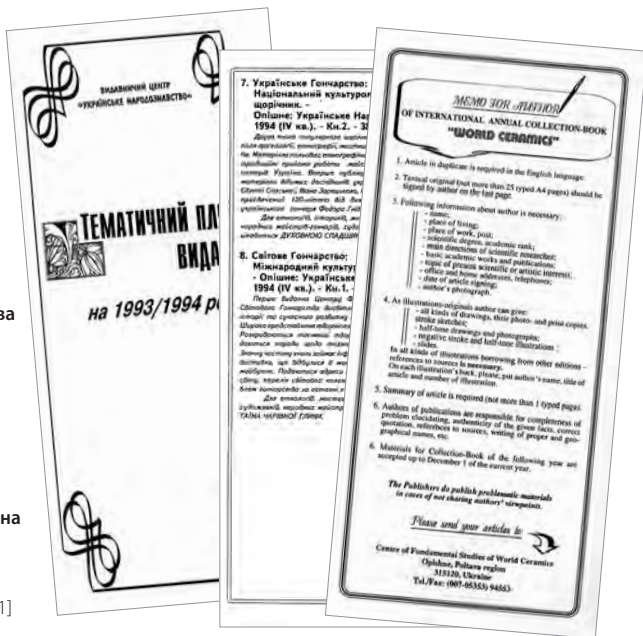
1993 року музей-заповідник активізував роботу зі створення Центру спеціальних методів дослідження кераміки. Його завідувач – Ніна Чопенко – неодноразово їздила до Олександра Бобринського, який став науковим куратором цього структурного підрозділу музею-заповідника, для отримання консультацій і стажування в Лабораторії *«Історія кераміки»*.

Олександр Бобринський з особливим ентузіазмом **підтримував видавничу діяльність Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.** На початку 1993 року музей-заповідник опублікував першу книгу Національного культурологічного щорічника *«Українське Гончарство»* [див.: 127]. Одночасно розпочалася робота з підготовки до видання вже Міжнародного культурологічного щорічника *«Світове Гончарство»*, який мав побачити світ у четвертому кварталі 1994 року [див.: 119; 118]. Його передбачуване видання неодноразово анонсувалося у виданнях музею-заповідника середини 1990-х років [див.: 151; 150; 152; 153].

Новий щорічник готував заснований 1994 року музеєм-заповідником Центр фундаментальних досліджень світового гончарства [див.: 103, с.213]. Він мав висвітлювати *«найрізноманітніші питання історії та сучасного розвитку гончарства різних країн світу»*. В анотації повідомлялося, що в ньому *«широко представлено творчість відомих художників-керамістів. Розкриваються таємниці творчості стародавніх майстрів, даються поради щодо технології гончарного виробництва. Значну частину книги займає інформація про симпозиуми кераміки, виставки, що відбулися в минулому році та плянуються на майбутнє. Подаються адреси найбільших керамічних журналів світу, перелік світових колекцій кераміки, бібліографія з проблем гончарства за останні п'ять років»* [див.: 119, с.263].

Тим часом вирішити питання фінансування міжнародного щорічника ніяк не вдавалося: в Україні посилювалася економічна криза. 1996 року Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному підготував подання до Міжнародного фонду *«Відродження»*, який на той час активно підтримував наукові дослідження в Україні й видання наукових праць, з метою фінансування поліграфічних робіт. За рекомендаційною підтримкою звернувся до Олександра Бобринського, який знав про наші пошуки й досягнення. Корифей слов'янської керамології жваво відгукнувся й невдовзі надіслав лист до Харківського відділення Фонду. *«Будучи по професії спеціалістом в області історії сучасного і древнього гончарства, – писав він, – я счел можливим висказатись по поводу рукописи «Гончарство»... Прежде всего хочу отметить, что рукопись...*

Фрагмент тематичного плану видань видавництва «Українське Народнознавство» на 1993/1994 роки з інформацією про заплановане видання Міжнародного культурологічного щорічника «Світове Гончарство» та англійською інформацією про видання для читачів і авторів. Опішне, Україна. 1993. Репринт [див.: 119, с.263; 151]

общим объемом 549 страниц, является во многих отношениях уникальной. В ней собраны работы около 40 специалистов из европейских стран по самым различным вопросам истории и практики древнего и современного гончарства. Столь представительный состав авторов и широкий круг обсуждаемых ими вопросов по существу ставят представленную рукопись в один ряд с редчайшими научными изданиями справочного характера, когда-либо выходившими в бывшем СССР или за его пределами...» [179]. Проте зусилля вчених Опішного не було підтримано, незважаючи навіть на авторитет відомого в науковому світі вченого. Щорічник так і не побачив світ. Деякі матеріали з нього було опубліковано в інших виданнях музею-заповідника, що з'явилися за кілька років, передовсім у Національних культурологічних щорічниках «Українське Гончарство» за 1995 і 1996 роки (побачили світ тільки 1999 року). При цьому в книзі за 1995 рік з'явився розділ «Зарубіжне гончарство», а в книзі за 1996 рік – «Світове гончарство» [див.: 128, с.6, 225; 129, с.6, 247]. Більшість із них так і залишилися неопублікованими.

Творча співпраця з Олександром Бобринським тривала й надалі. Очевидно, що без ментального супроводу під покровом Олександра Бобринського в Опішному ніколи б не постав і академічний Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України – провідний на пострадянському просторі науковий центр з дослідження проблематики гончарства, кераміки. Олександр Бобринський перший радісно відгукнувся на заснування Інституту. «...Поздравляю Вас с новым

великим свершением – созданием Института керамологии, – писал він 14 лютого 2001 року. – Я и раньше почитал Вас не только как ученого, но и блестящего организатора науки. Вы это вновь подтвердили, добившись открытия нового научно-исследовательского Института в рамках НАН Украины. Искренне и самым теплым образом поздравляю! ...Я готов всячески содействовать становлению и развитию Вашего нового детища» [170]. Саме на цій обставині акцентував увагу світової знаності вчений-археолог, член-кореспондент Російської академії наук, Німецького археологічного інституту й Італійського інституту Африки і Сходу, член редколегій журналів «World Archaeology» та «Российская археология», професор **Рауф Мунчаєв**, який писав, що «Александр Афанасьевич оказал... неоценимую поддержку на всех этапах создания Института и в выработке основных научных направлений его работы» [79, с.12].

Плідною була співпраця з Олександром Опанасовичем і як з членом редколегії «Українського керамологічного журналу», а також національного наукового щорічника «Українська керамологія». *«Я готов всячески содействовать становлению и развитию Вашего нового детища, – писал дослідник. – Если для этого нужно войти в состав редколлегии, то готов с благодарностью принять Ваше предложение» [170].* При цьому ставився до обов'язків члена редколегії не формально, не як до «почесного» й безвідповідального визнання своїх заслуг, а як до серйозної роботи в ім'я спільної наукової справи. *«Но для того, чтобы дать твердый ответ, – наголошував він, – хотелось бы узнать о правах и обязанностях члена редколлегии. Прошу также, если несложно, сообщить основной состав редколлегии, чтобы знать, с кем необходимо будет работать» [170].* Як найактивніший член редколегій керамологічних видань Олександр Бобринський переглядав їх матеріали, висловлював зауваження, звертав увагу на авторські помилки, роздумував про актуальні завдання й перспективи розвитку єдиного на пострадянському просторі керамологічного часопису. Водночас інформував українських колег і друзів про власні студії, про наукові пошуки російських керамологів, книжкові новинки. Він намагався завжди бути в курсі подій, жваво цікавився подіями керамологічного життя України.

Олександра Бобринського турбував незадовільний стан дослідження давнього гончарства. Він висловлював особливе занепокоєння негативними тенденціями 1990-х років, які виявлялися у втраті наукових зв'язків між ученими, занепадові матеріальної бази наукових студій, скороченні державного фінансування науки, труднощах з виданням наукових праць, відсутності ефективної підтримки молодих дослідників.

■ ВИДАВНИЧІ ПРОЖЕКТИ

Упродовж 1990-х – початку 2000-х років з Олександром Бобринським неодноразово доводилося обговорювати різні видавничі проекти. Проте у цій справі, як виявилось згодом, було більше нестримного бажання й усвідомлення актуальності новітніх публікацій, аніж реалістичного сприйняття пострадянської дійсності за умов стрімко наростаючої економічної кризи. Тим часом Олександр

Бобринський теж захопився можливостями перевидання окремих наукових праць та видання нових. «В нашу непростую епоху ломки всего и вся, – писав дослідник, – Вы сделали столько ошеломительных предложений по поводу публикаций, что я даже немного растерялся: а, реально ли все это? Но потом подумал и решил, что если Вы смогли на пустом месте создать Национальный музей-заповедник народного гончарства, наладить выпуск специальной литературы по гончарству, сделать так, что Ваше детище стало известно широко и за пределами самой Украины и т.д., то почему я должен относиться с недоверием или неверием в реальность сделанных предложений! Я их с благодарностью принимаю» (06.08.1993) [166].

Передовсім запропонував Олександр Бобринському підготувати окрему монографію під назвою «Гончарний круг: походження і розвиток». Учений із ентузіазмом відгукнувся й почав активно працювати над дослідженням. На початок 1993 року роботу загалом було завершено. Основу склали матеріали кандидатської дисертації «Гончарные круги Восточной Европы IX–XII вв.» [4] і публікації на означену тему 1960-х – 1970-х років. Проте рукопис не охоплював усіх наявних у Олександра Бобринського нових матеріалів і аспектів теми, тому він продовжував його доповнювати. «...Готовый вариант меня уже не так сильно удовлетворяет, – повідомляв у листі вчений. – Я думаю, что и Вам будет гораздо полезнее иметь информацию о всех археологических и этнографических образцах орудий, которые на сегодняшний день накоплены и лишь в очень небольшой мере опубликованы. Я начал работать над этим «куском» рукописи и к сентябрю думаю его завершить» [165].

Тим часом, не очікуючи повного завершення наукової праці, Олександр Бобринський шукав інші шляхи для її швидкого опублікування («решил поискать местных возможностей») і зупинився на пропозиції видати дослідження у двох частинах по 10 друкованих аркушів кожна: «Первая часть посвящена в основном проблеме происхождения и общей систематизации орудий такого рода, а вторая – изложению накопленных к настоящему времени конкретных археологических и этнографических материалов о гончарном круге, происходящих прежде всего с территории бывш. СССР, а также из стран Средиземноморья, Центральной, Западной Европы, Ближнего и Среднего Востока» [166].

Перша частина у вигляді препринту побачила світ 1993 року як видання Інституту історії й археології Уральського відділення РАН у Катеринославі [6]. Скорочений варіант цієї праці у вигляді окремої статті через кілька років було опубліковано й у Національному культурологічному щорічнику «Українське Гончарство» [див.: 14]. На жаль, з різних причин, повний варіант дослідження у вигляді монографії так і не побачив світ. Його підготовка занадто затягнулася. Тим часом музей-заповідник у Опішному, як і вся Україна, поступово ввійшли в добу нечуваної інфляції й справа з виданням у Опішному зайшла в глухий кут. Учені й музейники закладу зосередилися на проведенні мистецьких симпозіумів гончарства (1997–2001). У рік першого симпозіуму (1997) не з'явилося жодного музейного видання, внаслідок відсутності коштів на видавничу діяльність.

З Олександром Бобринським також велися перемовини про **перевидання знаменитої монографії «Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения»** [8]. Учений погодився з актуальністю цієї справи («*книга действительно стала недоступной тем, кто интересуется современным и древним гончарством*») [166]. Водночас він наголошував, що вже опублікований 1978 року текст «*необходимо основательно «перелопатить» і «опубликовать с изъяснениями и добавлениями*» [166].

Не реалізувалася ще одна **видавнича ідея – опублікувати унікальні матеріали анкетного опитування населення й Комплексного загону з вивчення гончарства**, ініційованого й керованого Олександром Бобринським в Інституті археології АН СРСР для збирання етнографічних і археологічних матеріалів про східноєвропейське гончарство. Загалом, зусиллями вченого, спільно з колегами, сформовано два рукописні керамологічні архіви.

Перший складають матеріали анкетного опитування сільських, селищних і міських рад на території 38 областей Росії, кількох областей України й Білорусі, зібрані автором упродовж **1958–1962*** років**. За свідченням Олександра Бобринського, він «*содержит разные по полноте данные о местной истории и современном состоянии гончарства примерно в 800*** очагах этого ремесла главным образом в сельских населенных пунктах*» [3, с.7]. «*Чтобы восполнить крупные пробелы в знаниях о технике деревенского гончарства Восточной Европы, –* пояснив учений

*За іншим свідченням Олександра Бобринського, цей період тривав упродовж **1958–1963** років [8, с.21]. У одній зі статей учений повідомляв про те, що етнографічні матеріали «*собраны главным образом путем анкетного опроса населения европейской части СССР в 1950–1970 гг.*» [9, с.41]

**За свідченням Олександра Бобринського, «*в проведении этой работы большую помощь оказала мне Л.И.Бобринская (Морозова)*» [8, с.21; див. також: 131, с.62]. Бобринська Лариса Іванівна (20.10.1934 – 24.07.2007) – дружина Олександра Бобринського

***В іншому джерелі Олександр Бобринський повідомляв про «*примерно... 750 очагов гончарного ремесла*» [див.: 7, с.5; 8, с.15]. Водночас – про те, що «*сведения по различным вопросам техники и технологии, истории, топоними и терминологии получены примерно из 1000 очагов гончарного ремесла, которые действовали в недавнем прошлом или к моменту опроса в разных районах лесной и лесостепной зон Восточной Европы. Многие ответы составлены самими гончарами или при непосредственном их участии, снабжены рисунками, схемами, фотографиями орудий и отдельных производственных моментов*» [8, с.21; див. також: 131, с.62; 133, с.21].

Тим часом на веб-сайті Інституту археології РАН повідомляється, що «*за более чем 35-летний период в лаборатории создана уникальная источниковедческая база для всестороннего изучения керамики. Она включает в себя данные по этнографии гончарства из более чем 2000 очагов этого производства с территории Восточной Европы, Средней Азии, Кавказа и Ближнего Востока, эталонные коллекции из 25000 экспериментальных образцов, охватывающие все основные стороны техники и технологии гончарного производства, археологические коллекции из более чем 1000 древних памятников с территории Восточной Европы, Сибири, Дальнего Востока, Средней Азии, Ближнего Востока, Африки и Центральной Америки*» [192]

у авторефераті кандидатської дисертації, – в 1958 г. был начат сплошной анкетный опрос населения через сельские, поселковые и городские советы депутатов трудящихся различных областей РСФСР. В анкете содержалась просьба сообщить сведения о технике местного гончарства, если это ремесло еще существует в пределах того или иного сельского, поселкового или городского совета, или же указать адреса лиц, в частности ремесленников, которые могли бы ответить на вопросы анкеты. Надежды, возлагавшиеся на такой опрос, вполне оправдались. К настоящему времени сведения о гончарной технике получены из очагов этого ремесла, существующих или существовавших в последние десятилетия на территории Архангельской, Вологодской, Ленинградской, Новгородской, Псковской, Калининской, Ярославской, Ивановской, Рязанской, Костромской, Горьковской, Кировской, Пермской, Пензенской, Куйбышевской, Ульяновской, Саратовской, Тамбовской, Липецкой, Орловской, Брянской, Курской, Калужской областей, а также Коми АССР, Удмуртской АССР, Марийской АССР, Чувашской АССР, Татарской АССР, Мордовской АССР, Карельской АССР. Общее число выявленных очагов гончарства – **более тысячи**. Лишь очень немногие из них обследовались ранее этнографами» [4, с.4].

За визначенням учнів Олександра Бобринського – **Юрія Цетліна й Олени Волкової**, це була «*бепрецендентная по новизне и объему работа по массовому анкетному опросу населения территории Европейской части СССР*» [131, с.61]. У друкарні Московського державного університету імені Михайла Ломоносова було віддруковано кілька тисяч спеціально розробленої Олександром Бобринським анкети, яка містила відомості про різні аспекти традиційного гончарного виробництва, важливі для реконструкції давніх гончарних технологій (місця залягання глини, звичаї її видобування й підготовки формувальної маси, домішки до глини, способи конструювання посудин і обробки їх поверхні, сушіння й випалювання глиняних виробів, будова гончарних кругів і горнів, механізм передачі професійної майстерності, гончарська обрядовість і вірування тощо [див.: 131, с.61-62].

Другий архів містить матеріали про традиційне гончарство, зібрані особисто Олександром Бобринським під час наукових відряджень до осередків сільського гончарства Смоленської, Псковської, Новгородської й Ленінградської областей Росії, Львівської області України, Бухарської, Самаркандської й Ташкентської областей Узбекистану [4, с.3-4] впродовж **1953–1961*** років, а також матеріали вже згаданого Комплексного загону, який провадив пошукову діяльність упродовж літньо-осінніх сезонів **1963**–1981** років (з незначними перервами), і містить матеріали про

.....
*За іншими свідченнями Олександра Бобринського, цей період тривав упродовж **1954–1960** років [8, с.21], **1954–1961** років [4, с.3]

**За твердженням Юрія Цетліна й Олени Волкової, Комплексний загін з вивчення гончарства Олександр Бобринський створив 1968 року [див.: 131, с. 62; 133, с.13, 21]. Так само в некролозі на смерть Олександра Бобринського стверджується, немовби Комплексний загін із вивчення гончарства діяв упродовж 1968–1981 років [див.: 89, с.189]

народне гончарство Росії, України*, Білорусі, Молдови, східних районів Литви, які в більшості випадків не були охоплені анкетуванням [див.: 3, с.6, 7, 54; 12, с.133]. Сам Олександр Бобринський через 30 років від часу заснування Комплексного загону лаконічно описав особливості його діяльності: *«Почему этот отряд был назван «комплексным»? Потому, что в его работе участвовали не только археологи, но и геофизики, петрографы, этнографы (правда, последних представлял я сам, будучи археологом и историком). Мы собирали образцы для геомагнитного датирования, для петрографического изучения сырья и керамики, а также этнографические и археологические материалы о прошлом и настоящем гончарного ремесла на территории Европейской части СССР. Позднее геофизики и петрографы перестали заниматься сбором новых материалов. Остались археологи с интересами к прошлому и настоящему восточноевропейского гончарства, но название отряда, осталось старым потому, что элементы комплексности в работе сохранились: по музеям (большим и маленьким) мы изучали коллекции керамики разных эпох, а на базе действующих производств керамики ставили различного рода экспериментальные работы, собирали данные о прошлом и настоящем гончарного ремесла, о технике, технологии, обычаях и т.д. Отряд начал работать в 1963 г., а закончил свою работу в 1981 г. Собран действительно большой и различный материал, который полезен для изучения гончарства. Опубликовано он только частично, фрагментарно»* [166].

Так само пропонував Олександр Бобринському **опублікувати окремим виданням його найбільш значущі наукові статті**. Проте дослідник волів краще встигнути більше зробити й опублікувати нові результати пошуків *«в дополнение к содеянному»* [166]. Зібрати ж усе до купи, на його тверде переконання, *«можно будет сделать после того, как покину этот разноцветный мир страстей, желаний, подлости и любви»* [166]. Подібне було і з пропозицією **підготувати ґрунтовні статті про перипетії створення й діяльності Лабораторії «Історія кераміки», спогади про керамологічні експедиції та про власний життєвий шлях**. *«По поводу моей биографии и лаборатории, – скромно відповів Олександр Бобринський, – напишу позже. Через пару лет мне должно «стукнуть» 75 лет. Тогда, наверное, эти разговоры будут уместнее. Надеюсь, что дотяну до этого срока. Пока все»* [173]. Отже, перевидання праць, як і підготовка нових, постійно відкладалися на майбутнє. На жаль, не вдалося зреалізувати цього й після того, як *«стукнуло» 75 років!*

*За свідченням Олександра Бобринського, йому вдалося обстежити й використати у своїй монографії *«Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения»* етнографічні матеріали з 61 гончарного осередку України початку ХХ століття, у тому числі, в Закарпатській (6), Чернівецькій (2), Львівській (2), Тернопільській (2), Хмельницькій (4), Рівненській (4), Вінницькій (1), Житомирській (5), Черкаській (16), Сумській (13), Чернігівській (3) та Одеській (3) областях [див.: 8, с.268]

■ СПРОБИ ГРОМАДСЬКОГО ПОШАНУВАННЯ

2004 року Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України спільно з Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному планували провести **2005 року Перший Міжнародний керамологічний симпозіум «Експериментальна керамологія: досягнення й завдання розвитку»**. Передбачалося присвятити його 75-літтю Олександра Бобринського. До Москви було направлено наші пропозиції щодо можливих організаторів, співорганізаторів і спонсорів наукового форуму, складу оргкомітету, переліку основних заходів. У відповідь сподівалися почути зауваження й пропозиції щодо визначальних аспектів проведення симпозіуму. Олександр Бобринський довго не відповідав, а згодом надіслав листа з відмовою влаштовувати будь-які заходи з нагоди його 75-ліття. *«Теперь по поводу юбилея. Если честно, то мне не очень по душе подобные мероприятия. Я всегда избегал и избегаю их, так как, кроме дополнительной нервной нагрузки, эти мероприятия ничего не дают. А у меня и без того нервные перегрузки сверх всякой меры. Хочу сберечь силы и успеть еще что-то полезное сделать. Поэтому, как мне представляется, не следует устраивать какие-либо мероприятия, приуроченные к моим датам рождения. Вот, если доживу до 80 лет, тогда можно будет что-то устроить. А в 75 я еще чувствую силы и не утраченное желание заниматься делом. Извините, если это мнение не совпадает с Вашим»* [174].

З 2005 року в Україні знову різко скоротилося бюджетне фінансування науки й культури. Проведення Міжнародного керамологічного симпозіуму довелося відкласти на наступні роки. Тільки з 2007 року фінансова ситуація дещо покращилася, і в Опішному поновилося проведення керамологічних симпозіумів, конференцій і семінарів. Зокрема, було проведено Міжнародний науково-практичний семінар *«Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?»*, одним із лейтмотивів якого було пошанування й поширення наукового доробку Олександра Бобринського та створеної ним наукової школи. Проте вчений і надалі традиційно відхиляв усі пропозиції щодо урочистих пошанувань. Не вдалося їх реалізувати і з нагоди 80-ліття, зважаючи на стан здоров'я ювіляра.

■ АКТУАЛІЗАЦІЯ СПАДКОЄМНОСТІ КЕРАМОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ

Олександр Бобринський умів запалювати молодих дослідників кераміки ентузіазмом, відданістю, щирістю, власними переконаннями. Він заохочував молодь до активних наукових пошуків, у тому числі польових і експериментальних; як ніхто інший радів за успіхи своїх однодумців, учнів і послідовників; постійно дбав про успадкування своїх напрацювань, опанування його методиками. Для цього безкорисливо допомагав кожному, хто звертався за консультаціями, порадами. Організовував лекції з основ керамологічних студій. Забезпечував учнів новинками керамологічної літератури. *«Посылаю Вам только что вышедшую книгу о горнах, – писав учений в одному з листів. – Надеюсь, что она будет в чем-то*

полезной» (10.08.1991) [164]. Іншого разу: «Просьба ...прислать Вашу работу в количестве десяти (10) экземпляров. Желающих ее иметь гораздо больше, но я пекусь в основном о своих сотрудниках и учениках» [165]. Так само повідомляв про нові видання своїм колегам і, за найменшої нагоди, безкорисливо ділився з ними: «Да, чуть не забыл. Только что вышла монография Г.Ф.Никитиной, посвященная Черняховской культуре. Там много места отведено керамике. Я прикладывал к этому свою руку. Если в библиотеке нет этой работы, то могу ее прислать. Имею для этого экземпляр» [162].

Учений став духовним наставником для дослідників давнього гончарства, кераміки. Кожний із них отримував моральну підтримку, доброзичливе заохочення до наукового подвижництва:

- «Желаю Вам всего самого доброго, а главное – здоровья и душевных сил, чтобы дело, которому Вы себя посвятили, крепло и обрастало такими же преданными ему последователями» (06.08.1993) [166];
- «Спешу отправить письмо с выражением поддержки Вашей просьбы о финансировании издания сборника» (17.07.1996) [167];
- «Хочу искренне надеяться, что тяжелые обстоятельства не сломят Вашего духа и Вашей энергии. Желаю Вам и всем Вашим сподвижникам крепкого здоровья и неиссякаемой веры в свои силы. Успехов Вам во всех свершениях!» (17.07.1996) [167];
- «Искренне хотел бы быть полезным в Вашей научной работе» (25.03.2000) [169];
- «На фоне того, что происходит в России с наукой вообще, и археологией в частности, Ваши новые начинания особенно примечательны и значительны» (11.07.2003) [173].

Олександр Бобринський мав дивовижний дар радити успіхам своїх побратимів у дослідженні кераміки, й ніколи не соромився про це відверто говорити:

- «Судя по Вашему письму, Ваша, фирма набирает силу. Это очень приятно сознать. Рад за Вас и желаю всяческой удачи» (05.04.1993) [165];
- «...Хотя, быть может, и с запозданием на пару лет, но от всей души еще раз поздравляю и радуюсь Вашему новому детищу» (11.07.2003) [173];
- «...Искренне порадовался Вашему новому большому успеху и всячески выражал лично свое очень положительное отношение к созданию Института и выходу нового журнала» (11.07.2003) [173].

Одночасно він жваво цікавився новими знахідками й досягненнями своїх молодших колег:

- «Совсем ничего не знаю о Вашей научной деятельности. Как Вы там живете в условиях перехода к всеобщему базару? Подозреваю, что и у вас теперь не стало бумаги и сборник, который я так жду, еще не вышел. Был бы признателен за любую достоверную информацию» (10.08.1991) [164];

- «Очень хотелось бы также узнать, не собираете ли Вы очередной съезд гончаров и всех, кто их изучает. Был бы рад принять в нем участие» (10.08.1991) [164];
- «Знаю, что живется Вам трудно» (17.07.1996) [167].

Таким чином, зусиллями Олександра Бобринського з підготовки новітніх поколінь керамологів сформувалася когорта вчених, які нині продовжують керамологічні студії свого Вчителя. «За время работы А.А.Бобринского в Институте археологии РАН, – підсумував Юрій Цетлін, – у него прошли стажировку и обучение многие молодые исследователи, которые сейчас работают в разных городах России и СНГ: **Ю.Б.Цетлин, Е.В.Волкова, И.А.Гей, О.А.Лопатина, И.В.Климкова, О.А.Шарганова, А.В.Ковальчук, Н.Ю.Петрова** (Москва); **И.Н.Васильева, Н.П.Салугина, Р.С.Кирсанов, Н.В.Иванова** (Самара); **И.В.Калинина** (Санкт-Петербург); **И.В.Болдин** (Калуга); **Н.Ф.Степанова** (Барнаул); **А.И.Гутков** (Челябинск); **Н.В.Варанкин, Н.Р.Тихонова** (Екатеринбург); **О.А.Казанцева** (Ижевск); **Л.А.Краева** (Оренбург); **В.И.Мухаметдинов** (Уфа); **В.Г.Ломан** (Казахстан, Караганда); **А.А.Косарева-Денисова** (Украина, Киев); **А.Н.Пошивайло** (Украина, Опoшня) и многие другие» [133, с.14]. Сам Олександр Бобринський з-поміж тих, хто в різні роки брав «активное участие в разработке отдельных методических приемов анализа керамики, помимо постоянных сотрудников (**М.Г.Гусакова, Ю.Б.Цетлина, Е.В.Волковой, И.А.Гей**)» називав також імена: «**Н.П.Салугина, И.Н.Васильева** (Самара), **О.А.Казанцева** (Ижевск), **В.Г.Ломан** (Караганда), **А.И.Гутков** (Челябинск), **Н.А.Тихонова** (Свердловск), **А.П.Косарева** (Киев), **Б.Дзугаева** (Владикавказ)» [3, с.8]. Участь у роботі Експериментальної керамічної експедиції в Самарській області поруч із Олександром Бобринським брали «**Ю.Б.Цетлин, Р.М.Ключникова, Н.Р.Тихонова, Е.В.Волкова, Л.С.Кулакова, Д.И.Васильева, Н.В.Иванова, Р.С.Кирсанов, Е.В.Симонова, а также студенты и аспиранты ВУЗов Волго-Уральского региона**» [21, с.156-157]. Також там були українські керамологи **Анатолій Гейко** й **Анатолій Щербань**.

Своїм особистим становленням як керамолога і я багато в чому зобов'язаний саме Олександрові Опанасовичу. Його науковий авторитет і харизма були й залишаються предметом мого багатолітнього наслідування. Олександр Бобринський був співучасником і моєї керамологічної діяльності, звичайно ж – не в буквальному значенні слова: він думками завжди був поруч і знаходив будь-який привід, щоб морально підтримати, мовити добре слово, компліментарно заохотити – чи це було створення Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, чи організація діяльності музейного видавництва «Українське Народознавство», чи формування в структурі музею-заповідника Науково-дослідницького центру з вивчення українського гончарства, а в ньому – за образом і подобою з Лабораторією «Історія кераміки» – центр спеціальних методів дослідження кераміки. Через п'ятирічку ці наукові підрозділи вже об'єдналися в академічний Інститут керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України.

Олександр Бобринський був моїм натхненником і радником у всіх справах, які стосувалися дослідження чи популяризації гончарства. Кожен його лист був душевним заохочувальним посланням:

- *«Мне особенно пришлась по душе Ваша книга. Она сделана со вкусом, очень добротно. От нее веет, если так позволительно сказать, не просто хорошей продуманностью, а поэтичностью. Все в ней вызвало у меня глубокую симпатию. Поздравляю от души с замечательной и по форме, и по содержанию работой. Уверен, что она стала весьма заметным явлением в историко-культурных трудах, когда-либо издававшихся не только на Украине. В ней собрано столько ценнейшего материала, что пройти мимо Вашей книги вряд ли смогут даже самые взыскательные читатели Будущего. Для меня она стала отныне настольной книгой, которую читаю с любопытством и большим интересом. Очень рад за Вас и желаю дальнейших удач и свершений»* (06.08.1993) [166];
- *«Вызывает самое глубокое уважение весьма нелегкий и бескорыстный труд, затраченный на собиране и подготовку будущего издания его руководителем – А.Н.Пошивайло. Обладая несомненным талантом организатора и ученого, А.Н.Пошивайло сумел не только создать Национальный музей-заповедник украинского гончарства, собрать вокруг себя коллектив единомышленников, но и включить в исследования народного гончарства специалистов различных стран»* (17.07.1996) [179];
- *«Главным двигателем всего, что делается у Вас – это Ваш собственный талант организатора науки и активного исследователя. Все остальное – вторично»* (02.03.2005) [174].

Учитель фанатично підтримував мене і в моєму прагненні захистити докторську дисертацію, поминувши кандидатську. 1993 року я звернувся до нього з проханням бути офіційним опонентом на захисті моєї докторської дисертації *«Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна)»* [див.: 101] і був вражений, коли напередодні захисту, окрім тексту офіційного відгуку, отримав від Олександра Бобринського окремого листа під назвою *«Постраничные замечания по книге А.Н.Пошивайло «Этнография украинского гончарства: Левобережная Украина»*, які призначалися не для публічного зачитування перед спеціалізованою вченою радою, а лише для мене! Вони були зігріті думкою про моє наукове зростання й мали вигляд мудрого повчання-розмірковування Вчителя для Учня. Олександр Бобринський робив власні примітки в процесі читання й підготовки опонентського відгуку. Як впливає з написання, він уважно читав книгу українською мовою, повільно, дуже ретельно, доскіпливо, з одночасним аналізом поданих мною гіпотез, заочним дискутуванням, зауваженнями й запереченнями, емоційними враженнями. Усі записи супроводжував короткими критичними висновками-репліками, наприклад: *«По-моему, здесь допущена неточность...»*, *«Это очень смелое утверждение»*; *«Возражение вызывает вторая часть фразы...»*;

Дисертант та офіційні опоненти після захисту докторської дисертації: (зліва направо) Валентин Зеленчук – завідувач Відділу загальних проблем етнографії Інституту етнографії та фольклору Академії наук Молдови, член-кореспондент АН Молдови, доктор історичних наук, професор; Олександр Бобринський – завідувач Лабораторії «Історія кераміки», провідний науковий співробітник Інституту археології РАН, доктор історичних наук, професор; Олесь Пошивайло – директор Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; Степан Макарчук – завідувач Кафедри історії та етнографії України Львівського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор. Київ. 30.03.1995. Автор фото невідомий.

«Не основательно без привлечения дополнительных доводов...»; «...Возможно здесь я чего-то не смог понять, осознать...»; «Обидно, что Вы оказались в плену столь непрофессионального мнения»; «Здесь мне «досталось на орехи». Ну, что ж, принимаю критику» та багатьма іншими. Там же можна було віднайти й безліч підтримуючих реплік після прочитання кожного розділу книги, скажімо такі: «Прочитал с удовольствием и немалой пользой. Замечаний нет»; «Все очень важно, интересно. Замечаний нет»; «Все страшно интересно и важно!»; «Читаю, словно роман какой-то. Страшно интересно!»; «Наконец-то нашел, к чему можно прицепиться!»; «Признаюсь, что внимательно этот раздел не прочитал, а только перелистал, так как выяснилось, что мне пора писать отзыв, иначе не успеваю. Откладываю этот раздел «на потом»... Сочинил отзыв и теперь решил внимательно прочитать последний раздел, посвященный семиотике. Замечаний, однако, не возникло. Прочитал с интересом...» і т.д. [13].

Ці щоденникові записи справляють враження дружнього послання, метою якого було взаємне наближення до комплексного пізнання різних сторін еволюції гончарства. Такі взаємини між Учителем і Учнем у науці можуть бути прикладом для наслідування. У доброзичливому й зацікавленому тоні зауважень, поміркованій емоційності й безпосередності висловлення думок виявляється

інтелігентність і порядність ученого, що тільки потверджує високий авторитет Олександра Бобринського в наукових колах, як одного з найповажаніших і найфундаментальніших дослідників давньослов'янського й загалом світового гончарства.

Вважаю «Постраничные замечания...» Олександра Опанасовича світовим шедевром керамологічної критики, переконливим виявом його доброї й мудрої душі! Хто ще в Україні чи в Росії останніх десятиліть пригадає подібне скрупульозне й дружнє прочитання докторської дисертації за межею офіційних вимог до відгуку й хронічної зайнятості? Учений не рахувався з дефіцитом власного часу, з різним науковим статусом його й дисертанта. Він спілкувався як із рівним собі, й у цьому виявлялася широта душі й велич наукової думки вченого. З огляду на «безприкладне» на той час в українській етнології й керамології прочитання дисертації опонентом, «Постраничные замечания...» Олександра Бобринського було опубліковано в III-й книзі Національного культурологічного щорічника «Українське Гончарство» [див.: 13].

Незважаючи на підтримку дисертації Олександром Бобринським і ще двома офіційними опонентами (завідувачем Відділу загальних проблем етнографії Інституту етнографії та фольклору Академії наук Молдови, членом-кореспондентом АН Молдови, доктором історичних наук, професором Валентином Зеленчуком та завідувачем Кафедри історії та етнографії України Львівського державного університету імені Івана Франка, доктором історичних наук, професором Степаном Макарчуком), іншими вченими, які виступали на захисті, незначна більшість членів Спеціалізованої вченої ради проголосувала проти. Скандальний провал першого захисту (1994) викликав нечуваний раніше в українській гуманітарній науці резонанс: 6 членів ради із захисту докторських дисертацій одразу ж заявили про свій вихід із ради як протест проти аморальності частини членів, які публічно виступали з підтримкою дисертації, а голосували інакше. Прокотилася хвиля різких публікацій і дискусій, від шпальт парламентського періодичного видання до спеціального рішення Вищої атестаційної комісії України, яка дозволила повторний захист. **В усій цій круговерті мене незмінно морально підтримував Олександр Опанасович, закликаючи не здаватися ні за яких обставин.** Так і вийшло: через рік (1995) успішно відбувся повторний захист (теж за участі офіційного опонента Олександра Бобринського). Як і передбачав мій захисник, **драматична подія стала могутнім каталізатором організаційного структурування української керамології, що завершилося створенням першого на пострадянському просторі академічного Інституту керамології як відділення львівського Інституту народознавства НАН України, очолюваного професором Степаном Павлюком.**

Традиційно доброзичливо вчений і надалі писав у листах: «*Искренне хотел бы быть полезным в Вашей научной работе!*»! Я завжди відчував його велич, але ніколи не помічав нав'язливого менторства, егоїстичного бажання домінувати. Він був і залишається для мене, незважаючи на різницю в роках, життєвому досвіді й звершеному, учителем, наставником, другом, просто дорогою для мене людиною, об'єктом моєї глибокої поваги й кумирного схиляння.

У Лабораторії «Історія кераміки» стажувалися й співробітники Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – Ніна Чопенко, Анатолій Щербань, Анатолій Гейко. Усі вони згодом успішно захистили керамологічні кандидатські дисертації. «...*Был бы рад увидеть Ваших хлопцев в числе слушателей лекций*» [175] – ось так, як завжди душевно й без гонору, видатний учений сучасності запрошував до себе на стажування молодих керамологів з України.

Статистичні переліки послідовників Олександра Бобринського найкрасномовніше засвідчують його унікальну роль і місце в розгортанні керамологічних студій у колишньому СРСР та на пострадянському просторі. Для всіх тогочасних дослідників давнього гончарства постать ученого була об'єднуючим стержнем, епіцентром керамологічних пошуків. Учитель горнув

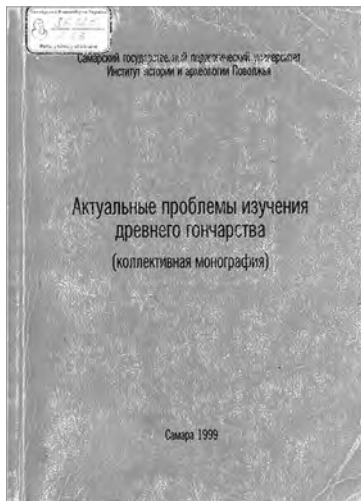
Миттєвості стажування в Лабораторії «Історія кераміки» під керівництвом професора Олександра Бобринського молодших наукових співробітників Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Анатолія Гейка (1) й Анатолія Щербаня (2). Москва, Російська Федерація. Березень 2005. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Фото Анатолія Щербаня (1), Анатолія Гейка (2). Публікується вперше (1)

усіх до себе, заохочував до наукового розкриття й подвижництва. Він був центром генерування нових ідей, обговорення звершеного й планування майбутніх перспектив; дивовижним життєтворящим магнітом, що манив до себе добротою, щирістю, ентузіастичністю, відданістю. У нього завжди був час для спілкування з творчою молоддю, бо був твердо переконаний, що за його учнями – майбутні керамологічні студії, як і загалом справи, якій він присвятив усе своє життя. Молоді керамологи намагалися віддячувати увагою, а, за можливості, моральною й видавничою підтримкою. Зокрема, упродовж трьох останніх десятиліть Олександр Бобринський друкувався переважно в обласних виданнях, пов'язаних з ентузіастами вивчення гончарства, таким чином підтримуючи їх і маючи заодно можливість публікувати власні наукові напрацювання.

Зусиллями вдячних учнів з'являлися тематичні збірники, присвячені методологічним і методичним проблемам вивчення давнього гончарства, які приручували до ювілеїв Олександра Бобринського. Зокрема, 1999 року, «в предверии юбилея» (70 років), у Самарі побачила світ колективна монографія «Актуальные проблемы изучения древнего гончарства», упорядкована **Іриною Васильєвою** та **Наталею Салугіною** [див.: 1, с.4]. 2005 року колеги Олександра Бобринського з Лабораторії «Історія кераміки» під орудою **Юрія Цетліна** ініціювали тематичний розділ «Проблемы изучения древней керамики» в журналі «Российская археология», присвячений 75-літтю провідника російських керамологів [див.: 106].

2010 року Інститут археології РАН опублікував збірник наукових праць «Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения», підготовлений **Юрієм Цетліним**, **Наталею Салугіною** та **Іриною Васильєвою**. У передмові до книги, экс-директор Іституту археології РАН, член-кореспондент РАН, доктор історичних наук, професор **Рауф Мунчаєв** зазначив, що «...сборник научных трудов по различным вопросам истории, техники и технологии гончарного производства,

Обкладинка колективної монографії «Актуальные проблемы изучения древнего гончарства», присвяченої 70-літтю Олександра Бобринського. Самара, Російська Федерація. 1999. Репринт [1]

Перша сторінка тематичного розділу «Проблемы изучения древней керамики» в журналі «Российская археология», присвяченого 75-літтю Олександра Бобринського. Москва, Російська Федерація. 2005. Репринт [106, с.69]

a также форм и орнаментации глиняных сосудов, подготовлен к 80-летию Александра Афанасьевича Бобринского – известного российского ученого, много сделавшего и продолжающего делать для развития отечественной науки. Вклад А.А.Бобринского в развитие российской археологии трудно переоценить. Он создал новое направление в нашей археологической науке, которое связано

Обкладинка керамологічного збірника «Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения», присвяченого 80-літтю Олександра Бобринського. Москва, Російська Федерація. 2010. Репринт [43]

с разработкой новых методов изучения техники и технологии, а также истории древнего и средневекового гончарства...» [79, с.11]. В анотації книги акцентувалася увага, що «исследования выполнены учениками и последователями А.А.Бобринского в рамках разработанного им историко-культурного подхода к изучению керамики» [43, с.4].

Ця прекрасна наукова традиція вияву Учнями пошани до Вчителя, вдячності за отримані знання, стимул і приклад для власної творчості продовжується й нинішнім томом «Української керамології», який Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному присвятили Олександрові Опанасовичу Бобринському. На жаль, він постає вже посмертним меморіумом, що допомагає відтворити в спогадах минуле, зберегти в пам'яті суспільства й транслювати в майбуття основні відомості про ВЧЕНОГО й нинішні здобутки його послідовників.

■ ПУБЛІКАЦІЙНИЙ ЛАКОНІЗМ

Олександр Бобринський за життя опублікував незначну кількість наукових праць. «...Я не очень слежу за тем, сколько мною опубликовано работ. По моим представлениям, – писав 1993 року в одному з листів учений, – их немного – чуть более или менее 50-60*, из них только две монографии. Единственная их особенность – все они посвящены тем или иным сюжетам, которые связаны или с историей, или же с методикой изучения древнего гончарства» [166]. Проте значення його наукового доробку вимірюється не чисельністю публікацій, а їх новизною, ґрунтовністю й переконливою аргументацією. Це особливо помітно на фоні сучасних хизувань окремих науковців кількістю опублікованих статей і монографій. Проте більшість із тих борзописців у науці не створили своєї власної наукової школи, не започаткували нового напрямку наукових досліджень, а їхні праці з роками все більше набувають лише статистичного значення.

Публікуватися частіше Олександрові Бобринському не дозволяла несприятлива атмосфера на роботі й стан здоров'я. Упродовж першого десятиліття ХХІ століття я постійно звертався до Олександра Бобринського з проханням подати статті до друкованих органів Інституту керамології. Проте він не відповідав на ці звернення: стан здоров'я заважав йому бути, як раніше, активним у підготовці наукових праць. «Здоровье не шибко крепкое, – повідомляв він 2003 року, – но настроение оптимистическое. Надеюсь еще, что успею кое-что из начатого доделать. Описанные события, естественно, сказались на планах и делах. В частности, сказались они и на моем отношении к написанию статьи для Вашего журнала и прочего, о чем Вы сообщили в письмах... Надеюсь, что со временем все можно будет поправить» [173]. Через два роки те ж саме: «О статье

*Бібліографія всіх прижиттєвих публікацій Олександра Бобринського (тези доповідей, статті, автореферати, книги) налічує близько 70 позицій [див.: 2, с.212-216; 135]

в «УКЖ». Конечно, здесь Вы правы. Мог бы давно что-то предложить вниманию читателей журнала. Но в оправдание напомню, что последние несколько лет я серьезно болел. Сделали три операции. Еще и сегодня продолжаю борьбу с недугом. И только в промежутках могу что-то еще делать и о чем-то серьезном думать. Поэтому в печати я почти ни разу «не засветился» в последние годы. Словом, имею уважительные причины для молчания. Буду, однако, думать, с чем целесообразно выступить на страницах «УКЖ» в наступившем году» [174]. Через кілька місяців: «Теперь по поводу статьи. Я давно уже ощущаю себя Вашим должником. Но жизнь поворачивается ко мне такими «местами», что не остается времени думать о чем-то менее прозаичном... Сейчас стало полегче, но относительно. Начал работу над темой «Реликтовые явления в древнем и современном гончарстве Восточной Европы». Надеюсь, что к концу года напишу статью по этой теме. Но какой по объему она будет – не очень ясно представляю (надеюсь, что не более 1,5-2 п.л.). Если такой объем для Вашего журнала подходит, то статью пришлю» [176].

■ КРИТИЦИЗМ

За видимою простодушністю переховувалася строгість, непоступливість власними принципами, безкомпромісність у відстоюванні наукових істин, відверта, але справедлива («інтелігентна») критика. Поради Олександра Бобринського не мали й натяку на менторство, зверхність. Вони передовсім мали характер дружніх побажань у стилі філософських бесід Григорія Сковороди. Це було братерське заохочення до наукових студій, до ґрунтового вивчення фахової літератури, до активної видавничої діяльності й популяризації гончарної культури.

Олександр Бобринський був надто вимогливий і принциповий у ставленні насамперед до самого себе. Як кожний Великий Учитель, він сам учився все своє життя. Ніколи не догматизував власного наукового доробку; натомість постійно шукав шляхи вдосконалення методики керамологічних студій. Критично ставився до своїх наукових праць: прагнув їх доопрацювати, вносити корективи, переглядати застарілі твердження у світлі нових відкриттів і досягнень керамології. Не соромився акцентувати увагу на еволюції власних поглядів на гончарство, на трансформації своїх уявлень про технологію роботи давніх гончарів. «Должен заметить, – писав Олександр Бобринський молодому керамологу Анатолію Гейку, – что Вы не учли изменений в моих представлениях о структуре производственного процесса в гончарстве, которые изложены в работе 1999 г., а воспользовались уже устаревшими данными 1978 г.» (28.12.2004) [161]. Навіть про свою найбільш знамениту роботу «Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения» [8], Олександр Бобринський відверто зізнавався, що вона «нуждается в дополнениях и исправлениях тех промахов, которые в ней имеются. Промахов не очень много, но они есть... Например, тогда (примерно 20 лет назад) я ничего толком не знал о проблеме происхождения и развития гончарной технологии и гончарства в целом, об истории и методике изучения приемов термической обработки и о многом другом» (06.08.1993) [166].

Олександр Опанасович не менш критично ставився до свого керамологічного курсу лекцій для аспірантів-археологів. «...Правда, я совершенно далек от мысли, что они будут совершенными, так как многие проблемы, которые в них затрагиваются, нуждаются в дальнейших исследованиях» [175].

Так само, як до своїх робіт, Олександр Бобринський критично ставився й до праць інших дослідників гончарства, передовсім молодих. Яскравим прикладом безкомпромісності й відстоювання доказовості джерельної бази й проведених лабораторних аналізів є зауваження на початковий варіант кандидатської дисертації українського керамолога **Анатолія Гейка** [див.: 161]. Учений відмовився писати офіційний відгук на роботу, щоб не гальмувати процесу передзахисту, мотивуючи свої дії наявністю численних зауважень до дисертації. При цьому не просто відмовився, але водночас ретельно її прочитав і висловив зауваження, заохочуючи дослідника до вдосконалення роботи й більш ретельного вивчення теми. «Сообщаю, – писав Олександр Бобринський, – что получил Вашу работу. Внимательно с нею ознакомился, хотя, признаюсь, некоторые слова и выражения затруднился перевести на русский язык. Должен Вас сразу же огорчить: работа показалась мне слишком сырой, чтобы писать на нее официальный отзыв. Поэтому решил изложить лишь свои замечания в надежде, что из них Вы сможете извлечь пользу, если сочтете нужным... Замечаний возникло великое множество, причем по всем разделам работы. Ограничусь лишь некоторыми наиболее важными, с моей точки зрения, замечаниями. Очень надеюсь, что Вы, вникнув в их суть, уточните свои представления о требованиях, каким должна удовлетворять диссертационная работа. Естественно, что, составляя замечания, я руководствовался теми требованиями к диссертационным работам, которые предъявляю к своим аспирантам» [161]. Зрозуміло, що Анатолій Гейко прислухався до порад корифея сучасної керамології, серйозно доопрацював дисертацію, що й стало передумовою її успішного захисту 2008 року.

Цей випадок свідчить про уважне, ретельне прочитання рецензованих праць, безкомпромісну критику, але водночас і делікатність, уміння віднайти правильні слова про грубі помилки, які не образять дослідника й не відштовхнуть його від подальших студій. Важливо також, що Олександр Бобринський не лише жорстко розкритикував молодого колегу, але й висловив слухні поради, як позбутися виявлених недоліків. До того ж запропонував безкорисливу допомогу зі стажування в Лабораторії «Історія кераміки»: «Полагаю, что Вам было бы полезно продолжить обучение методам технико-технологического анализа археологической керамики. Я готов принять Вас в качестве стажера-исследователя в нашу Лабораторию. Нужен хотя бы год, чтобы попытаться помочь Вам стать квалифицированным исследователем в области истории гончарной техники и технологии. Согласуйте, если сочтете нужным, этот вопрос со своим руководством. Никаких финансовых затрат, насколько я знаю, от руководства не потребуется. Нужно только, чтобы Вы имели средства на пропитание и жилье. Словом, подумайте над предложением» (28.12.2004) [161].

Згодом Олександр Бобринський ще кілька разів нагадував про важливість теоретичного й практичного стажування, детально розповідав про можливі умови

перебування в Москві. Тобто, всіляко турбувався про фаховий поступ молодих керамологів. «А *планируется ли приезд Ваших хлопцев на стажировку?* – настирливо нагадував він. – *Примерно с середины октября у меня запланировано чтение лекций по общим вопросам изучения древнего гончарства для местных археологов, которые обучаются методам анализа керамики в нашей лаборатории. Быть может, и Ваши смогут быть? Был бы рад*» (02.09.2005) [175]. Упродовж 2005 – першої половини 2006 років очікуване стажування пройшли два співробітники Інституту керамології – **Анатолій Щербань** і **Анатолій Гейко**. Вони записали кілька лекцій на відеоплівку й завдяки їм ми нині можемо повернутися в незабутні дні спілкування з видатним керамологом [див.: 156]

Учений намагався уникати оцінок наукових праць авторів з тих галузей знань, у яких не вважав себе фахівцем, навіть якщо вони торкалися тієї чи іншої керамологічної проблематики. **Відомі випадки, коли Олександр Бобринський із різних причин зовсім відмовлявся писати відгук на ту чи іншу роботу, публічно мотивуючи відмову недостатнім знанням теми й намаганням не зашкодити дисертанту.** Так було, наприклад, з дисертацією **Ігоря Пошивайла** «*Міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи*» (1998) [98], коли він делікатно відмовився написати відгук, мотивуючи це тим, що «*...не смог этого сделать, так как не являюсь специалистом в области культурологии и семантики. Мои интересы более земные. Не мог же я выражать своего непонимания в отзыве и тем самым невольно ставить под удар диссертанта. А писать о том, чего не смог понять – не в моих правилах*» [173]. Подібне повторилося з дисертаціями українських керамологів **Анатолія Щербаня** «*Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III ст. до н.е. (за керамічними матеріалами)*» (2005) й **Анатолія Гейка** «*Виробництво ліпленого посуду в племен скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя*» (2008). При цьому **Олександр Бобринський ніколи не забував привітати вченого, «обділеного» його увагою з успішним захистом кваліфікаційної наукової праці.** «*...Надеюсь, – писав він у одному з листів, – что защита прошла благополучно и без моего участия. Если так, то прошу передать мои запоздалые поздравления Игорю Владимировичу*» (25.03.2000) [169]. Іншого разу – такий же вияв поваги до свого молодшого колеги: «*Передайте, пожалуйста, если будет возможным, мои, правда, запоздалые поздравления с защитой кандидатской диссертации Анатолию Леонидовичу Щербаню*» (02.09.2005) [175]. 2009 року: «*Привет и поздравления с защитой Анатолию Гейко. Надеюсь, что теперь он не остынет к скифской проблематике*» (20.03.2009) [162].

Так само вчений пояснював, що «*никак не могу принимать участия в подготовке выпуска журнала (как член редколлегии), что разбирать работы современных художников-керамистов не берусь из-за иной профессиональной ориентации*» [170].

Робота Олександра Бобринського в Історичній редакції Видавництва АН СРСР «*Наука*» після закінчення інституту й навчання на редакторському факультеті Всесоюзного інституту підвищення кваліфікації працівників Міністерства культури

СРСР не минули безслідно (1956–1959). Саме тоді відшліфувався вишуканий науковий стиль ученого, його досконале володіння мовою, зокрема граматична й стилістична вправність.

Учений ретельно читав рукописи й уже опубліковані матеріали. Сам писав бездоганно грамотно й завжди помічав текстові помилки інших авторів. Проте рідко висловлював обурення виявленими недоліками – частіше тактовно радив звернути увагу на їх наявність. «Я обнаружил в них некоторые мелкие погрешности (типографские), но они не очень существенные», – писав він в одному з листів, ознайомившись із отриманими ксерокопіями своїх статей [165]. Іншого разу написав окремого листа, щоб акцентувати увагу на грубій атрибуційній помилці в одній зі статей в «Українському керамологічному журналі»: «Поводом для письма, – повідомляв він, – послужила статья Игоря Пошивайло «Глиняные скрижали Триполья», опубликованная в Украинском журнале керамологии за 2002 г. (выпуск 4, стр.16-22). Я не собираюсь разбирать достоинства и недостатки самой статьи (тематика ее далека от моих научных интересов), но хочу обратить Ваше внимание на весьма грубую ошибку, допущенную автором. На стр.19 помещена фотография трех фигурок из глины («Ритуальные фигурки богинь»), которые якобы происходят из трипольского поселения Стайки IV–III тыс. до н.э. При этом ссылка дается на ГИМ (Москва). На самом деле никакого отношения к памятникам трипольской культуры эти фигурки не имеют. Все они происходят с о.Крит, что в Средиземном море. В ГИМ поступили в 1937–38 гг. из бывш. имения графини Уваровой (с.Поречье Владимирской губ.). Подобные «ляпы» наводят на грустные размышления...» (11.05.2003) [171].

На пропозицію подати список виявлених редакторських помилок у одній зі своїх статей, Олександр Бобринський розважливо-заспокійливо відповів: «По поводу ошибок в моей статье ничего предпринимать не следует – не нужно никаких списков опечаток. Кому это будет действительно важно – поймут, что все сделано человеческими руками, а не просто «машинами». Я заметил по существу отсутствие лишь одного рисунка, от которого осталась, правда, подрисовочная подпись. Но это мелочь, которая никак не сказывается на существовании статьи. Как и все другие – она издана прекрасно. Огромное спасибо» [168].

Олександр Бобринський зацікавлено переймався тематикою публікацій «Українського керамологічного журналу». Наголошував на необхідності подавати більше матеріалів про майстрів традиційного гончарства, обговорювати й популяризувати методи історико-культурного аналізу кераміки як джерела, рецензувати статті, щоб убезпечити їх від грубих авторських помилок: «Помню, что еще писал о большом месте, какое отведено в журнале пропаганде современных художников-керамистов и мастеров различной пластики, и скромном месте, какое занимают в нем гончары-посудники – носители древних и не очень древних народных традиций в гончарстве. Еще писал, что в научном журнале такого рода хорошо бы иметь постоянный раздел: «Методы историко-культурного анализа керамики как источника». В нем можно было бы предлагать и обсуждать те

или иные методические рекомендации, вести «круглые столы» по конкретным проблемам и т.п. ...Хорошо было бы все же создать при журнале коллектив «цензоров», вылавливающих авторские ляпы, а не перекладывать все на голову главного редактора и не очень ответственных авторов. Читателю все равно, кто конкретно допустил «ляп», важно, что они подрывают авторитет самого журнала, а это – самое скверное, что можно получить в итоге. Словом, подумайте, пожалуйста, как сделать журнал не только красочным и хорошо иллюстрированным и т.д., но и строгим в научном отношении» (11.07.2003) [173].

Олександр Бобринський дуже дорожив нашою дружбою. Одного разу, коли не отримав жодної відповіді на кілька електронних листів, навіть образився, але власний стан нерозуміння мовчанки висловив делікатно: «Но меня занимает вопрос о том, а получали ли Вы мои письма по старому адресу? Я написал их несколько штук, но ни на одно письмо ответа не получил. Не знаю, может быть, это «в порядке вещей», так сегодня принято... Признаюсь, я к этому еще не привык. Поэтому прошу сообщить – желаете ли Вы поддерживать со мной деловые контакты или нет. Любой ответ меня удовлетворит» (29.06.2003) [172].

■ СКРОМНІСТЬ

Учений був надзвичайно скромною людиною. Підкуповував, «располагал» до себе простотою, аскетичністю повсякденного життя! Не любив, а тому й не заохочував похвалби на свою адресу. «У нас, – писав він, відповідаючи на компліментарні оцінки його діяльності, – принято говорить столь хорошие слова в адрес людей, которые «почили в Бозе». А Вы еще живому и такие хорошие слова...» [166]; «На днях получил Ваше щедрое на похвалы в свой адрес письмо. Спасибо за добрые слова, но Вы, по-моему, сильно преувеличиваете мою роль» [174].

Він ніколи, за сучасними мірками, себе не піарив. Уникав спілкування з журналістами, не організовував замовних статей науковців. Наприклад, 2005 року, під час роботи керамологічного табору в Самарській області журналісти хотіли взяти інтерв'ю в найвідомішого дослідника давнього гончарства. Проте «беседовать с нами, – писала згодом Катерина Новожилова, – Александр Афанасьевич отказался, однако его ученики и коллеги не только объяснили причину такого отказа, но и кратко поведали о достижениях профессора». Зокрема, учениця Олександра Бобринського, кандидат історичних наук Ірина Васильєва охарактеризувала ставлення свого Вчителя до преси: «...Он не общается вовсе не из-за стеснения. Он очень хороший рассказчик, просто у него упрямый характер и есть свои четкие и жесткие представления о прессе. Все дело в том, что рассказывать популярно о своей деятельности неархеологу он не может, да и времени ему, наверно, жаль. Он всю жизнь посвятил археологии и проникает в суть самого процесса, помогает извлечь из исторического материала ту информацию, которую только можно» [201; 83].

Водночас учений був надзвичайно цікавим і приємним у спілкуванні!

Також був прекрасним психологом: майже безпомилково діагностував «придатність» молодих дослідників присвятити себе дослідженню гончарської культури. Не терпів фальші, лицемірства, про що свідчить і його вроджена іронічність. Після кількох короткочасних зустрічей з Олександром Опанасовичем у травні 2008 року моя п'ятирічна донька Мар'яна із сумом і надією запитувала: «Коли до нас знову приїде мій професор Бобринський?»

В Олександра Бобринського часто запитували, чи не є він спадкоємцем графа Олексія Олександровича Бобринського (1852–1927) – відомого археолога й громадського діяча, праправнука імператриці Катерини II та її фаворита Григорія Орлова. У всіх випадках він відмовлявся від будь-якої спорідненості й, навпаки, в дусі радянського патріотизму, гордився своїм походженням з простої родини московських робітника й ткалі. Провідний науковий співробітник Відділу класичної археології Інституту археології РАН, доктор історичних наук **Сергій Внуков** про це загнував: «Я задавал Александру Афанасьевичу аналогічний вопрос. Он категорически отрицал свое родство с какими-либо титулованными Бобринскими и с Екатериной II и подчеркивал свое простонародное происхождение. Возможно, его предки просто из крестьян тех самых Бобринских; крестьянам часто давали «фамилии» по владельцам» [190].

■ НАДЛОМ

Постійний адміністративний тиск і неприязнь на роботі формували депресивне оточення, призводили до різкого падіння спонукальної енергетики. Олександра Бобринського немовби випробовували на міцність, очікуючи, коли ж він, нарешті, здасться. Фактично, таким чином його витискували за межі наукової установи, але так і не змогли це зробити офіційно з огляду на міжнародний авторитет ученого.

Непрості життєві колізії, службові й сімейні драми, соціально-економічні потрясіння, які негативно впливали на стан науки, несприйняття керамологічних ініціатив, скептичне ставлення до важливості створення сучасної матеріальної бази для лабораторних досліджень, ігнорування вченого як особистості множили стресові ситуації, підтримували стан постійного нервового напруження. Усе це все більше позначалося на здоров'ї. Олександр Бобринський мужньо витримував усі випробування, «носив їх у собі», вдаючи на людях, мовби нічого негативного не відбувається. За таких умов, він, як ніхто інший, постійно відчував нестримний плин життя й обмеженість відведеного йому часу для наукових студій. Тому постійно поспішав і використовував кожну, бодай найменшу, можливість для наукових досліджень.

На початку 2000-х років він зосередився на нових аспектах вивчення давньої кераміки як історичного джерела: «Сейчас работаю, – повідомляв учений до Опішного 11 липня 2003 року, – над двома темами, а именно: над «Методами анализа форм глиняной посуды» и «Отпечатками кончиков пальцев на керамике».

В первой теме основное внимание уделено выработке общих правил подготовки форм к анализу и их систематизации на основании данных об общих свойствах посуды. Во второй теме все направлено на решение двух задач, а именно: на выработку методов определения пола индивидуумов, оставивших отпечатки, и на установление их возраста. Для истории гончарства такая информация очень важна, так как до сих пор ни пол, ни возраст людей, делавших керамику в прошлом, не обеспечены документальными археологическими данными. С полом, кажется, справился. Есть решение. А с возрастом желаемого успеха пока не добился. Задача оказалась очень хитрой. Но уверен, что решение будет найдено. Пока ошибки в определениях делаются слишком большие: +/- 5-6 лет. Хочу, чтобы ошибка не превышала 1-2 лет. Это важно для дальнейшего использования информации о поле и возрасте в роли исторического источника» [173].

Упродовж останнього десятиліття ХХ століття – першого десятиліття ХХІ століття Олександр Бобринський наполегливо боровся за своє здоров'я, як за єдину можливість продовжувати наукові студії й встигнути максимально здійснити задумане. Тим часом дослідження кераміки все частіше чергувалося з періодами загострення різних хвороб, перебування в лікарнях, операціями, які унеможлилювали інтенсивну наукову діяльність. Драматизм цієї боротьби між бажаннями й можливостями, нерідко на межі життя й смерті, якнайповніше виявляють листи вченого:

- «Я здесь успел сильно поболеть и теперь все еще никак не войду в норму (чуть не помер от скрытой язвы желудка, потерял много крови и т.д.). Словом, кажется, пронесло, но похвастать здоровьем пока не могу. Всякое бывает...» (05.04.1993) [165];
- «Надеюсь, что к октябрю или ноябрю смогу закончить и эту часть (если, конечно, не случится какой-либо неприятности со здоровьем)» (06.08.1993) [166];
- «...Напишу позже. Через пару лет мне должно «стукнуть» 75 лет. Тогда, наверное, эти разговоры будут уместнее. Надеюсь, что дотяну до этого срока» (11.07.2003) [173];
- «Пришлось бегать по разным больницам ежедневно. На что-то другое ни сил, ни времени не оставалось. Сейчас стало полегче, но относительно. Начал работу над темой «Реликтовые явления в древнем и современном гончарстве Восточной Европы». Надеюсь, что к концу года напишу статью по этой теме» (08.10.2005) [176];
- «...Читать мне пока трудно (резко ухудшилось зрение – катаракта)» (21.08.2007) [177];
- «...Общее состояние духа у меня траурное, и я с трудом заставляю себя думать о чем-то менее печальном» (21.08.2007) [177].

■ ПЕРЕДУХІДДЯ

Від'їзд Олександра Бобринського з Опішного на початку червня 2008 року навіював сумні думки: було зрозуміло, що видатний учений востаннє був у Опішному, в Україні загалом, і, можливо, уже ніколи не доведеться з ним зустрітися. Щоправда, того ж року доля подарувала ще одну радісну зустріч: повертаючись наприкінці грудня до України із Санкт-Петербурга, група співробітників Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України завітали до Інституту археології РАН, де половину дня провели в Лабораторії «*Історія кераміки*» разом з Олександром Бобринським, Юрієм Цетліним та Іриною Гей. Олександр Опанасович захоплено розповідав про діяльність Лабораторії, показував архівні й керамологічні скарби, зібрані впродовж півстоліття; подарував Національному музею-заповіднику українського гончарства в Опішному шльонський гончарний круг, віднайдений ним 1963 року під час польової керамологічної експедиції гончарними осередками Сумщини. Вечірнє прощання 24 грудня 2008 року вже насправді було останнім побаченням. Олександр Опанасович вивів нас зі складного лабіринту інститутських переходів і з сумом у очах побажав щасливої дороги...

Олександр Бобринський **тако дожив до сподіваних 80 років, але, на жаль, належних урочистостей з нагоди цієї події не відбулося з огляду на стан його здоров'я.** 4 серпня 2010 року, у День народження Вчителя, відбулася тільки наша традиційна телефонна розмова. Він зрадів дзвінку з Опішного. Як завжди, скромно говорив про значне перебільшення його заслуг у дослідженні давнього гончарства, захоплювався здобутками керамологічного центру в Опішному, сподівався на наші нові зустрічі й спільні проекти. Але довше спілкуватися, як це було раніше, не зміг. Був відчутний біль і прощальні нотки в голосі МАЕСТРО. Тоді ж подумалося, що це, напевно, наша остання розмова... Менше ніж через два місяці відтоді два повідомлення з Москви на телефонний автовідповідач, у п'ятницю, 1 жовтня 2010 року, приголомшили: «*Хотим передать Институту керамологии: сегодня скончался Александр Афанасьевич Бобринский...*» (Ірина Гей*, 13 год. 03 хв. за київським часом); «*Добрый день! Это звонит дочка Бобринского Александра Афанасьевича. Я хотела бы сообщить о том, что Александр Афанасьевич умер сегодня утром...*» (Катерина Бобринська**, 16 год. 18 хв.)...

*Гей Ірина Олексіївна (1957 р.н.) – учениця й колега Олександра Бобринського; молодший науковий співробітник Відділу теорії й методики (Група «*Історія кераміки*») Інституту археології РАН, кандидат історичних наук [191]

**Бобринська Катерина Олександрівна (1966 р.н.) – дочка Олександра Бобринського; відомий російський мистецтвознавець, дослідник російського авангарду, фахівець у галузі футуризму й кубофутуризму, концептуалізму; кандидат мистецтвознавства (1993), доктор мистецтвознавства (2005); один із шести членів журі Премії Кандинського (2007, 2008, 2009); автор монографій: «*Концептуализм*» (1994), «*Футуризм*» (2000), «*Футуризм и кубофутуризм*» (2000), «*Русский авангард: истоки и метаморфозы: [Сборник статей]*» (2003), «*Русский авангард: границы искусства*» (2006) [188]

Останній прихисток Олександр Бобринський знайшов на Востряковському цвинтарі Москви, заодно з могилою дружини та матері. На жаль, на сайті Інституту археології РАН, де працював Олександр Бобринський, не знайшлося місця для гідного його постаті некролога. Там і донині можна прочитати лише скупе інформаційне повідомлення: *«1 октября 2010 г. после тяжелой болезни скончался АЛЕКСАНДР АФАНАСЬЕВИЧ БОБРИНСКИЙ. 4.08.1930 - 1.10.2010. Похороны состоятся 3 октября 2010 г. на Востряковском кладбище. Прощание будет происходить в 10.00 в морге ЦКБ РАН, Литовский б-р, д.1а»* [197]. Тим часом біографічна стаття про вченого зникла із сайту Інституту [див.: 189]. Отже, рудименти «прохолодного» ставлення в інституті до Олександра Бобринського впродовж 1980-х – 1990-х років ще такі живучі!

Олесь Пошивайло біля могили Олександра Бобринського.
Москва, Востряковський цвинтар. 03.10.2010.
Фото Людмили Пошивайло. Публікується вперше

■ МІФОЛОГІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ВЧЕНОГО ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ Й ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ

Про Олександра Бобринського виникали й досі виникають легенди. Одна з них про те, як він на мопеді об'їздив майже всі радянські республіки: *«...Александр Афанасьевич, скопив со своей небольшой стипендии некоторую сумму, приобрел мопед и отправился в поездку по всем центрам, из которых поступали сведения. Он объездил практически все советские республики, лично общался с гончарами»* [198; 74]. Насправді ж, ареал «мопедних» експедиційних мандрівок був значно скромніший і охоплював лише частину західних регіонів СРСР. За свідченням Юрія Цетліна, *«А.А.Бобринский в эти же годы, купив на аспирантскую стипендию мопед, предпринимает личное обследование очагов сельского гончарного производства на территории Прибалтийских республик и Белоруссии»* [131, с.62].

Ще одна легенда пов'язана з масштабним анкетуванням гончарних осередків, ініційованим і здійсненим Олександром Бобринським. *«А.А.Бобринский, – повідомляла журналістка Марія Курбанова, – будучи в конце 1950-х годов аспирантом МГУ (его научным руководителем был основатель новгородской экспедиции А.В.Арциховский), разработал специальную анкету для изучения этнографических данных. Эту анкету он разослал практически по всем райкомам центральной части России в надежде, что кто-то откликнется. Было разослано в общей сложности 50 тысяч анкет»* [198; 74]. За іншою версією журналістки Катерини Новожилової, *«еще будучи аспирантом он разослал через ректорат письма в каждый сельсовет Восточной Европы с просьбой откликнуться и написать о своих гончарах»* [201; 83]. Тим часом, за свідченням Юрія Цетліна та Олени Волкової, *«им было отправлено несколько тысяч писем председателям сельских советов, председателям колхозов, учителям школ и т.п.»* [133, с.20]; *«в общей сложности было получено свыше 3 тыс. писем, которые составили огромный фонд этнографических данных по гончарству»* [131, с.62].

Постать Олександра Бобринського з плином років займає все почесніше місце на п'єдесталі сучасної керамології. І вже сучасники з пієтетом стверджують: *«Знаний о керамике на сегодняшний день накоплено достаточно много, но этим базисом опыта мы обязаны одному человеку – Александру Афанасьевичу Бобринскому»* [198; 74]. Ентузіастичне студентство прагне вивчати сторінки життєвої й наукової біографії Олександра Бобринського, дошкуковуючись таємниці його самопожертви науці про кераміку, захоплюючись подвижництвом і відданістю улюбленій справі. Уже 2012 року студент 3 курсу історичного факультету Єлецького державного університету імені Івана Буніна (Липецька область, Російська Федерація) **Сергій Куліков** (науковий керівник – асистент Кафедри російської історії й археології Олександр Іншаков) [196] написав курсову роботу на тему *«Внесок О.О.Бобринського у вивчення кераміки Східної Європи»* [див.: 199]. Її метою стало *«изучение научного вклада Александра Афанасьевича Бобринского в развитие отечественной керамологии»* [199]. І хоча юний автор дослідження в основу роботи дослівно поклав

текст статті Юрія Цетліна «*Основные направления изучения древнего гончарства в трудах А.А.Бобринского*» [пор.: 133] і ще мало орієнтується в особливостях історико-культурного напрямку у вивченні давнього гончарства, проте, сподіваюся, він уже чітко усвідомив, що без ґрунтового вивчення керамологічної спадщини Олександра Бобринського не може бути фахового дослідника історичної кераміки.

Український археолог **Ярослав Володарець-Урбанович**, дізнавшись про смерть Олександра Бобринського, 2 жовтня 2010 року на одному з інтернет-форумів «*Археологическая керамика*» започаткував обговорення теми «*Памяти АЛЕКСАНДРА АФАНАСЬЕВИЧА БОБРИНСКОГО (4.08.1930 – 1.10.2010). Труды исследователя*». Він запропонував «*собрать библиографию всех его работ и рассортировать по годам. Это поможет нам пользоваться его работами, а возможно и издать Библиографию*» [190]. Ініціатива важлива, але молодий дослідник навіть не здогадувався про існування вичерпних бібліографічних списків наукових праць Олександра Бобринського, підготовлених Гончарською книгозбірнею України [див.: 2, с.212-216], Юрієм Цетліним і Оленою Волковою [131, с.67-68; 135].

■ ТРУДНОЩІ ЗАСВОЄННЯ МЕТОДИКИ ОЛЕКСАНДРА БОБРИНСЬКОГО

Останнім часом молоді археологи висловлюють і критичне ставлення до наукової спадщини Олександра Бобринського, що пов'язано головним чином із можливістю застосування напрацьованої вченим методики іншими дослідниками і загалом зі спроможністю останніх до її осмислення й застосування. Так, на одному з інтернет-форумів **Юлія Золоторьова** написала: «*Вот все пишут Бобринский, да Бобринский... А кто из вас не просто его читал, а воспользовался его методикой, кто её ввёл у себя на месте, создал школу и т.д. Короче пригодилась ли она при обработке керамики и как следствие при написании научных работ? Какой керамики?»* [190].

Дослідники все частіше наголошують на проблематичності практичного застосування методики техніко-технологічного аналізу кераміки Олександра Бобринського. Причина цього криється не лише в обмеженості власних практичних знань для її використання в дослідницькій роботі, але й у відсутності технічно обладнаних дослідницьких лабораторій. «*Практика показала, – стверджував 2006 року директор Археологічного музею-заповідника «Танаїс» (х.Недвіговка, Ростовська область, Російська Федерація), кандидат історичних наук Вадим Перевозчиков, – что для решения целого ряда непростых вопросов одного только технико-технологического анализа... недостаточно. Для получения объективных и разносторонних знаний требуется целый комплекс методов... Никак не умоляя очевидных достоинств этого метода изучения древней керамики и выдающегося вклада его автора в методикку изучения древней керамики, следует признать, что он во многом еще остается недоступным не только начинающим, но и опытным археологам. Для того, чтобы его освоить в совершенстве, недостаточно только прочитать книгу А.А.Бобринского «Гончарство Восточной Европы»...*

Необходим большой багаж непосредственных наблюдений за работой гончаров-профессионалов, изготавливающих керамику «по старинке», определенный опыт самостоятельного изготовления керамических изделий по полному циклу, многолетний опыт камеральной обработки массового керамического материала древних эпох; полезен был бы также непосредственный контакт с самим ученым или его учениками... То, что хорошо видно при непосредственном наблюдении за работой гончара, зачастую совершенно невозможно диагностировать по готовому изделию. Хороший мастер на поверхности изготовленного им изделия практически не оставляет никаких следов, свидетельствующих о применявшихся технических приемах. Даже в результате своих многолетних исследований А.А.Бобринскому и его последователям (например, И.Н.Васильевой) по целому ряду позиций не удалось предложить абсолютно надежные диагностические признаки. Поэтому, например, в части определения не только технических приемов формообразования, но и отдельных примесей, мнения у исследователей нередко расходятся. Сам автор технико-технологического анализа, в своей монографии неоднократно повторяет, что его методика не дает никаких гарантий от субъективных интерпретаций тех или иных видимых следов техники и технологии производства на поверхностях и зломах керамических изделий» [202].

■ ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА

Під час перебування Олександра Бобринського в Опішному 2008 року ми багато говорили про потребу перевидання його керамологічних праць, введення у науковий обіг його польових матеріалів, зокрема анкет опитування в гончарних осередках та епістолярної спадщини; про важливість написання ним ґрунтовних спогадів про свій життєвий і науковий шлях, зустрічі з різними людьми, перипетії власних керамологічних досліджень. Він багато розповідав про свою робітничу юність, сповнену аскетизмом і вуличними перипетіями; про взаємини з Артемієм Арциховським і Борисом Рибаківим...

Тоді ж я повідомив Олександрю Опанасовичу про свій намір у збірнику за матеріалами Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» опублікувати його листи до мене й окремих співробітників Інституту керамології. Він відповів: «Думаю, что это преждевременно. Вот когда со мной что-то случится, тогда поступайте по Вашему усмотрению, если сочтете это нужным». Гадаю, що цей час наступив, і **учні, й послідовники Олександра Бобринського мають зробити все можливе, щоб максимально зберегти пам'ять про свого Вчителя, насамперед через збереження його архіву, рукописів і введення їх матеріалів до наукового обігу.** Саме тому в цьому збірнику, як додаток до вступної статті, уперше подано вибране листування Олександра Бобринського з колегами-керамологами Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН

України – **Анатолієм Гейком, Олесем Пошивайлом, Костянтином Рахном, Анатолієм Щербанем**. У листах виявляється ставлення видатного вченого до розгортання в Україні керамологічних студій, створення Національного центру дослідження кераміки. Вони архіважливі для усвідомлення величі постаті видатного керамолога. З них постає образ класичного вченого, понад усе залюбленого в наукові пошуки, безмежно відданого улюбленій справі, образ інтелігента, людини-гуманіста*.

Переконаний, що подібне листування є й у інших дослідників, які багато років спілкувалися, простували поруч зі своїм Учителем. Сподіваюся, що нинішня ініціатива з виявлення, систематизації, коментування, аналізу й уведення в науковий обіг усієї епістолярної спадщини, пов'язаної з постаттю вченого, з роками буде реалізована: учні й знайомі Олександра Бобринського, які мають листування з ним, знайдуть можливість його опублікування. Також **прошу всіх, хто знав Олександра Бобринського, поділитися листами й спогадами про нього й надіслати їх до Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Маємо намір у майбутньому підготувати й опублікувати науковий збірник з епістолярною спадщиною Олександра Бобринського й спогадами про нього, який стане ще одним кроком на шляху утвердження пам'яті про Провісника сучасної слов'янської керамології**.

Нині в Національному архіві українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному зберігаються відеозаписи виступів Олександра Бобринського на захистах докторської дисертації Олеса Пошивайла (Київ, Україна, 1994, 1995); керамологічних лекцій, прочитаних для молодих керамологів-стажерів (Москва, Російська Федерація, 2005–2006); подій, пов'язаних із перебуванням вченого в Опішному (Опішне, Україна, 2008); розповідей Олександра Бобринського та його колег про Лабораторію «Історія кераміки» Інституту археології РАН (Москва, Російська Федерація, 2008); церемонії прощання й поховання (Москва, Російська Федерація, 2010). Також є чисельна колекція фотографій про Олександра Бобринського, відзнятих у Опішному й Москві (2008, 2010), і кілька рукописних матеріалів вченого.

Гончарська книгозбірня України має всі керамологічні публікації вченого, більшість із яких містять дарчі написи автора. Центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному зберігає кілька керамологічних експонатів, переданих у дарунок славетним дослідником гончарства.

---

*Вдячний молодшому науковому співробітнику Відділу теорії й методики (група «Історія кераміки») Інституту археології РАН, кандидату історичних наук Ірині Гей, яка надіслала до Опішного електронною поштою листи Олександра Бобринського

■ ПОСТСКРИПТУМ

На жаль, з відходом Олександра Бобринського поступово відходять в історію й напрацьовані ним перспективні методи дослідження історичної кераміки. Молоді дослідники-керамологи спрощують методиками, йдуть шляхом найменшого опору, прагнуть докласти мінімум дослідницьких зусиль і, як наслідок, усе більше формалізують інтерпретацію глиняних виробів, ґрунтовні керамологічні студії підмінюють аматорськими вигадками. Фактично, нині в пострадянській археології, як і впродовж усього ХХ століття, одноособово домінують кількісні, візуальні, формальні, емоційні методи вивчення кераміки. Ця особливість з новою силою проявилася на початку ХХІ століття, ще за життя Олександра Бобринського. Лаконічно й проникливо її окреслив у березні 2004 року **Юрій Цетлін** на ХVІ засіданні Тверського семінару, присвяченого темі «*Кераміка доби середньовіччя й нового часу*». Він писав: «...*Сегодня развитие керамических исследований идет главным образом «вширь», а не «вглубь». Добываются новые материалы, они подвергаются предварительной обработке, как правило, в полевых условиях, которая часто сводится просто к использованию уже стереотипных терминологических «ярлыков» («гребенчатая», «накольчатая», «шнуровая» и т.п. керамика)*» [134, с.74]. Упродовж кількох десятиліть постать авторитетного вченого значною мірою була стримуючим фактором для тотального домінування аматорської атрибуції археологічної кераміки.

Нині значно ослабла могутня трибуна й оплот утвердження наукових методів дослідження кераміки, роль яких півстоліття виконувала **Лабораторія «Історія кераміки»**, очолювана **Олександром Бобринським**. Симптоматичним виявом цієї ситуації й своєрідною реакцією на цитований вище висновок Юрія Цетліна стала жорстка критика його монографії «*Неолит центра Русской равнины. Орнаментация керамики и методика периодизации культур*» (2008), що побачила світ у журналі «*Российская археология*» одночасно з некрологом Олександра Бобринського [116]. Її автор – старший науковий співробітник Відділу охоронних розкопок Інституту археології РАН, автор книги «*Реконструкции в первобытной археологии*» (2009), кандидат історичних наук **Володимир Сидоров**. Рецензія з'явилася через три роки з часу появи книги Юрія Цетліна. Щоправда, це незначний проміжок часу порівняно з попередньою рецензією цього ж автора на попередню книгу опонента: та рецензія побачила світ... через 7 років від часу появи рецензованої праці [див.: 117]. Окремі міркування критика є цілком слухними, проте загальна тональність висловлювань свідчить про несприйняття ним прагнення **Лабораторії «Історія кераміки»**, у тому числі й одного з цільних її представників – Юрія Цетліна, встановлювати для археологів правила інтерпретації й загалом концепції наукового дослідження археологічної кераміки. У цьому він, напевно, став своєрідним глашатаєм усталеної позиції багатьох сучасних археологів, які утверджують своє власне, суб'єктивне право інтерпретувати давню кераміку так, як їм заманеться, без звертання до висновків дослідників-керамологів. Причина цього значною мірою криється і в тому, що вчителями Володимира Сидорова були з-поміж інших, **Ірина Круглікова**, доктор історичних наук, співробітник Інституту

археології АН СРСР з 1945 року, завідувач Сектору античної археології Інституту, відповідальний секретар журналу «Советская археология», автор навчального посібника «Античная археология» (1984) [68], а також Ростислав Розенфельдт, археолог, автор монографії «Московское керамическое производство XII–XVIII вв.» (1968) [111], які не поділяли методології Олександра Бобринського щодо способів отримання історичної інформації про палеогончарство.

Окреслена ситуація лише вкотре виявляє виняткову роль Олександра Бобринського в розвитку археологічної керамології другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Тому цей том «Української керамології», як уже мовилося вище, присвячується світлій пам'яті Великого Вченого, виявом вдячності тих поодиноких, кому вдалося віднайти свого Вчителя, за отримані знання й допомогу в становленні як керамологів. Збірник водночас постає переконливим свідченням того, що наукові праці, як і життєвий шлях Подвижника, не втрачають історичної, філософської й загалом засадничої цінності. Упевнений, що до них повертатимуться майбутні покоління керамологів, опановуючи основи наукових студій гончарства, кераміки, наснажуючись оптимізмом Учителя, його цілеспрямованістю й вірністю обраному шляху.

У пам'яті Учнів Олександр Бобринський завжди буде духовним наставником, гуру слов'янської керамології. Він учив відданості кераміці, чесності, сповідальності, взаємопідтримці, невпинному пошуку. У більшості випадків він поставав гуру в класичному визначенні цього поняття, тобто не як Учитель, що лише безпосередньо передає певну інформацію, а як Учитель, котрий передовсім пробуджує, спрямовує й підтримує бажання Учнів. Він не був ментором, а був порадиником. Він не тільки пропонував Учням власні знання, але й заохочував творити власний концепт вивчення давнього гончарства, археологічної кераміки.

Незважаючи на удавану відкритість і чутливість душі, Олександр Бобринський все ж, як мені видається, був достатньо закритою, утаємниченою й самодостатньою постаттю. І також достатньо одинокою, оскільки рівновеликих йому в керамології досі виявити не вдалося. Бо Олександр Бобринський – це епоха в дослідженні давнього гончарства і водночас – фундаментальний розділ в історії світової керамології!

Він був немовби прапором, що звав за собою до наукових пошуків, але який залишався недосяжним для інших. Йому вірили, намагалися повторювати його методики, але це вдавалося лише фрагментарно. Вповні повторити його подвижницький шлях досі не зміг ніхто з дослідників кераміки. Бо Він був неповторним, феноменальним явищем керамології другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Олександр Бобринський став легендою світової керамології*. Йому не вдалося за тривале життя досягнути всього сподіваного, а тому в наступному житті він зробить черговий посутній крок до сподіваної мрії, значною мірою – зусиллями Учнів...

*

.....>

*В історії східноєвропейської керамології відомо три етапні постаті дослідників гончарної культури, які на десятиліття визначили напрямки керамологічних студій, з-поміж яких – і Олександр Бобринський:

- **Іван Зарецький (1857–1936)**: пошук, систематизація, узагальнення польових матеріалів про традиційне гончарство; закладання основ етнографічної (антропологічної) керамології (кінець XIX – початок XX століття);
- **Василь Городцов (1860–1945)**: розробка методології дослідження давньої кераміки; напрацювання методів типологізації, класифікації й атрибуції кераміки, розвиток археологічної й музеєзнавчої керамології (перша чверть XX століття);
- **Олександр Бобринський (1930–2010)**: розробка методів техніко-технологічного аналізу кераміки, розвиток археологічної керамології, акцент на розвитку етноархеології, зокрема на важливості інтеграції керамологічних, археологічних і етнографічних знань (друга половина XX – початок XXI століття).

Наукова діяльність цих визначних постатей слов'янської керамології водночас постає визначальними етапами становлення сучасної керамології як наукової дисципліни в Східній Європі.

Зрозуміло, що окремі положення, концепції поступово переглядаються, доповнюються, оновлюються. Інші спростовуються під впливом бурхливого розвитку технічних знань і застосування в наукових дослідженнях технічних засобів. Проте дослідники кераміки, які сформувалися й зростали під визначальним впливом цих видатних постатей керамології, завжди з вдячністю й обоженням згадували (згадують, згадуватимуть) своїх Учителів, без яких наші знання про історичне минуле були б значно скромніші.

Олександр Бобринський.
Опішне, Україна. 30.05.2008.
Фото Олеся Пошивайла

ДОДАТКИ

■ ДОДАТОК 1

ДУМКИ УЧАСНИКІВ НАУКОВОГО ФОРУМУ

«Среди многих прекрасных мест Украины есть одно уникальное. Это – Опішня. Огромное спасибо за возможность посетить его. Это незабываемо!»

Олександр Бобринський. Москва, Російська Федерація → Опішне.
29.05.2008

«Я в восторге от того, что увидел! Очень благодарен за огромный вклад и неизмеримо большой труд, связанный с созданием и функционированием Вашего Центра»

Олександр Балановський. Саратов, Російська Федерація → Опішне.
29.05.2008

«Опошня – это наши материализованные мечты, олицетворение любви к гончарству, которую мы разделяем безмерно, и в то же время – самоотверженного труда и фанатичной веры в свое дело... Желаем развиваться и расцветать! А мы будем стараться помогать в меру своих сил и возвращаться в это прекрасное место на земле!»

Ірина Васильєва. Самара, Російська Федерація → Опішне. 29.05.2008

«Семінари в Опішному – це чудова можливість обмінятися думками, ідеями, методиками та досвідом дослідження давньої кераміки на теренах славетної столиці гончарства»

Ірина Голубєва, Ірина Шрамко. Харків, Україна → Опішне. 28.05.2008

«Враження від відвідання Вашого наукового осередку важко передати словами! Низький Вам уклін за Вашу подвижницьку працю!»

Ігор Готун. Київ, Україна → Опішне. 29.05.2008

«Спасибо вам за это великолепие!!! Посещение Опішни стало для меня большим праздником»

Катерина Дубовцева. Єкатеринбург, Російська Федерація → Опішне.
29.05.2008

«Дорогие друзья! Погибшее, вы правы, не оживишь, но можно возродить, сохраняя живое и бережно выращивая новый лес. Низкий поклон вам!»

Ірина Калініна. Санкт-Петербург, Російська Федерація → Опішне. 29.05.2008

«Дорогие коллеги! Спасибо за гостеприимство, плодотворную работу и впечатления! Успехов!»

Анастасія Корохіна. Київ, Україна → Опішне. 29.05.2008

«Дорогие коллеги! Трудно выразить словами то восхищение, которое вызывает в моей душе Опошня и ее интереснейшие люди! Талантливый, гостеприимный и очень красивый уголок Полтавщины! Дай Бог, чтобы в вашей жизни и в жизни городка были только хорошие моменты! Чтобы в стенах вашего уникального учреждения было реализовано самые смелые проекты! Храни Вас, Господь!»

Тетяна Крупа. Харків, Україна → Опішне. 29.05.2008

«Опішнянський керамологічний центр – одне із чудес України! Низький поклін і хвала колективу, і в першу чергу, його керівництву за велику сподвижницьку справу! Щира подяка за гостинність і організацію симпозиуму!»

Марія Лосик. Львів, Україна → Опішне. 29.05.2008

«Враження від заповідника та музею дуже чудові! Колеги! Ви робите дуже добру і важливу справу! Створення подібного осередку науки та мистецтва – це велика подія, особливо беручи до уваги той буремний і непевний період історії нашої країни! Хочу побажати наснаги, простого щастя і творчих успіхів! Сподіваюся, що подальша співпраця із Інститутом археології буде цікавою і взаємовигідною для обох установ!»

Андрій Петраускас. Київ, Україна → Опішне. 29.05.2008

«Дорогие друзья! То, что мы увидели, это сказка! Удачи вам! Сил! Терпения и времени осуществит все ваши начинания!»

Наталія Салугіна. Самара, Російська Федерація → Опішне. 29.05.2008

«От пребывания в самой Опошне, заповеднике и на семинаре у меня совершенно удивительные впечатления. Чудесная природа, очень хорошо организованная территория заповедника и огромная работа, которая в нем проводится, – все это очень способствует развитию нашей науки. Большое Вам спасибо!»

Юрій Цетлін. Москва, Російська Федерація → Опішне. 29.05.2008

«Дорогие коллеги! От всего сердца хотелось бы поблагодарить Вас за прекрасно организованный семинар и гостеприимство, не выпускавшее нас из своих объятий ни на минуту! Спасибо!»

Ольга Шарганова. Москва, Російська Федерація → Опішне. 30.05.2008

«Дуже дякую колективу Національного музею-заповідника в Опішному за гостинність і цікаві наукові враження. Приємно здивована параметрами задіяних у конференції наукових пошуків і експериментів! Особливе задоволення викликала доповідь фахівця-інженера з Саратова відносно методики дослідження стародавньої й сучасної кераміки, на основі якої можна здійснювати своєрідні «енергозрізи», що дозволяють виокремлювати творчий почерк і навіть духовну ауру людини, причетної до виготовлення творів мистецтва. Сподіваюся на подальшу співпрацю з творчою лабораторією фахівців Опішного! Відчуваю глибоко потребу спілкування зі спеціалістами вузького профілю, оскільки в царині дослідження тонкої кераміки дуже багато штрих-пунктирних ліній, які потребують різновекторних підходів»

Ольга Школьна. Київ, Україна → Опішне. 29.05.2008 [155]

■ ДОДАТОК 2

Александр Бобринский

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОНЧАРСТВА В МЕЖДУРЕЧЬЕ ДЕСНЫ И СЕЙМА

(по материалам обследования современных очагов
гончарства на территории Сумской области Украинской ССР в 1963 г.)

В настоящее время на обследованной территории зафиксировано пять основных очагов гончарства. Наиболее северный из них – с.Шатрищи С-Будского р-на, а наиболее южный – с.Линово Бурынского р-на. Как и во многих других местностях РСФСР и Украины, гончарство на обследованной территории чрезвычайно быстро затухает. Так, если в 1920-х годах в с.Линово этим ремеслом занималось около 100 семейств, то к 1963 г. их осталось только четверо. Резкое сокращение числа ремесленников наблюдается и по всем остальным современным очагам гончарства. К настоящему времени сократилось не только число ремесленников, но и число

самих очагов гончарства. Например, в Бурынском р-не в 1920–1940-е г.г. еще работали гончары в с.Новые Гончары и Старые Гончары. Теперь здесь не осталось даже и стариков, занимавшихся этим ремеслом. Процесс распространения ремесла вширь – отпочкование – возникновение новых очагов гончарства совершенно не прослеживается. Исключение составляет, может быть, случай, зафиксированный для с.Новая Слобода. Здесь до начала 1960 г. работал гончар, переселившийся из с.Линово.

Опрос современных ремесленников показывает, что и старая наследственная черта в гончарстве, когда знания передавались от отца к сыну, также почти совершенно не прослеживается. Этим ремеслом занимаются исключительно мужчины пожилого возраста (50-70 л.). И только очень незначительный процент среди современных ремесленников составляют гончары моложе 30-35 лет. Нам не приходилось наблюдать их работу, но по словам самих гончаров и в с.Шатрищи, и в с.Линово, и в г.Кролевце – таких молодых гончаров очень и очень редко можно встретить. Часто приходилось слышать, что молодежь не хочет учиться гончарству, предпочитая все другие занятия этому ремеслу.

Таким образом, мы наблюдаем сегодня два основных процесса в современном гончарстве, характеризующих быстрое затухание этого ремесла:

1. Процесс сокращения числа ремесленников.
2. Процесс исчезновения наследственного характера самого ремесла.

В условиях современной деревни Сумщины гончарство такой же анахронизм, как и во многих других местностях. Это обстоятельство интересно с двух точек зрения: во-первых, мы можем проследить изменения, какие происходят в технике гончарства при столь неблагоприятных условиях его существования; и во-вторых, отметить общие признаки, характеризующие затухание гончарства. Тому и другому мы предпосылаем описание современной гончарной техники, какой мы застали ее при обследовании в 1963 г. Почти все элементы производственного процесса зафиксированы на фотопленку и наблюдались непосредственно при работе гончаров. Общие сведения, как и частные, получены исключительно от самих ремесленников.

Современная гончарная техника в междуречье Десны и Сейма

1. Выбор и добыча глины

По существу, в обследованных очагах гончарства не существует каких-либо устойчивых взглядов относительно выбора глины. Такая задача перед ними не стоит, так как они пользуются определенными местами добычи, известными уже нескольким поколениям гончаров. «Глиница» – как обычно называют такие места, расположены, как правило, недалеко от места производства. Различают два сорта глин – «глей» и «красинку». Глей – жирная глина светло-коричневого цвета (желтоватая). «Красинка» или «крашенка», «красуха» – менее жирная глина. Очень любопытно, что повсюду под *глеем* гончары понимают одну глину и по

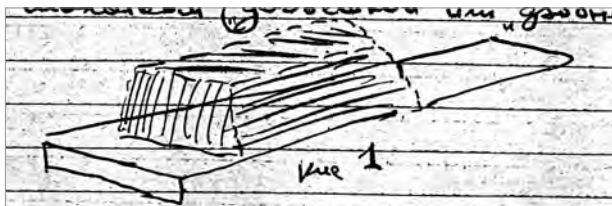
цвету, и по своим пластическим свойствам, а в качестве «краснухи» берут и белую, и черную, и красную глину.

Существование двух мест добычи – явление самое распространенное. Однако подробности относительно способов добычи и взаимного расположения глиниц не были получены при опросе. Известно только, что глину добывают и на большой глубине (до 5 м) и на поверхности – выходит в оврагах. Глину копают обычной штыковой лопатой. Наблюдать эту часть работы не удалось.

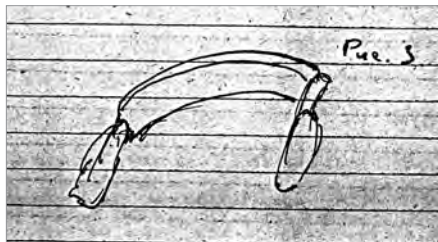
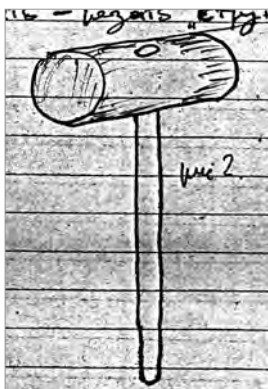
Хранение глины. Привезенную глину складывают в специальную яму, которую роют в хате. Яма прямоугольная, обложена кирпичем (с.Шатрищи).

2. Подготовка глины к работе

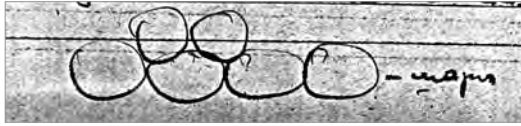
На обследованной территории прослеживается два способа подготовки глины к работе, различаются они очень мало. Первый, наиболее распространенный, состоит в следующем. Глину вынимают из ямы лопатой на специальный помост из двух или трех досок или одной широкой доски, складывают ее пластами («шарами»): пласт белой или красной и пласт «глея». Глина приобретает форму высокой грядки (рис.1), которую начинают бить деревянным молотком («довбешкой» или «довбней»).

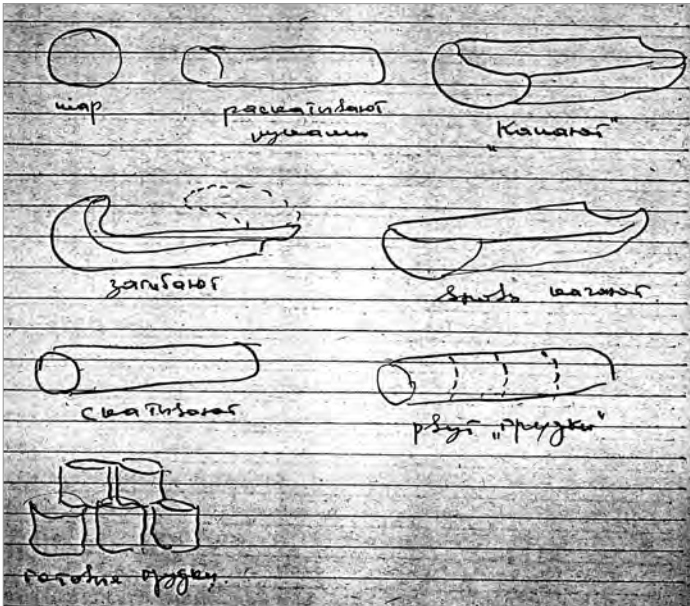
Молоток обычно состоит из толстого круглого полена, в котором высверлено отверстие и вставлена ручка (рис.2). Разбив глину, ее начинают стругать – резать «стружкой» (рис.3) на тонкие пласты.

После этого глину сбивают руками в круглые шары диаметром около 20 см и ставят рядом.

Следующая операция – «качание глины» на лавке. Схематически эта операция может быть изображена следующим образом: [шар → раскатывают руками → «качают» → загибают → снова качают → скатывают → рвут «грудки» → готовые грудки]

Выполнение этой операции часто доверяется младшим членам семьи или женщинам.

3. Формовка

Во всех обследованных очагах гончарства, исключая с.Тулиголова Крелевецкого р-на, формовка производится на ножных кругах с подвижной осью.

В с.Тулиголова остался один ремесленник, который работает на ножном круге со спицами.

Ножные круги с подвижной осью имеют почти всюду очень близкое устройство.

Они состоят из пяти основных частей:

1. Верхний диск – «*вершник*».
2. Нижний диск – «*сподняк*».
3. Оси – «*шпен*», «*шпенд*», «*щпень*», «*веретено*».
4. Подпятница – «*проплица*», «*пятка*».
5. Клещи – «*лисичка*», «*лапа*».

Очень любопытно существование различной терминологии, которая указывает, с одной стороны, на различный состав населения (русские и украинцы) и сохранение старой терминологии при использовании более современных орудий (мат. осн. и др.). Формовка начинается с постановки «*грудки*» на центр круга. После чего конусовидную заготовку «*осаживают*» (Шатрищи) и начинают тянуть вверх. Любопытна одна деталь – грудку не бросают на круг, а ставят, прихлопывают руками и только после этого придают кругу быстрое движение. Вытягивают вначале цилиндрический пустотелый сосуд, а затем уже с помощью дер. ножа делают плечики и венчик («*край*», «*бережок*»). Никто из гончаров не применяет примесей (песок и т.д.) и тряпки для вытягивания, как то принято у русских гончаров. Готовый сосуд срезают «*дротом*» с круга, для чего круг останавливают.

Сушка производится в избе на полках, которые устроены здесь же в избе под потолком.

Обжиг – наблюдать не удалось, но, судя по рассказам гончаров, он имеет много общего с процессом обжига у русских ремесленников.

ВІД УПОРЯДНИКА

24 грудня 2008 року Олександр Бобринський подарував Національному музею-заповіднику українського гончарства в Опішному шльонський гончарний круг, віднайдений ним 1963 року під час польової керамологічної експедиції гончарними осередками Сумщини. Він написав дарчу, у якій зазначив: *«Дарственная. Я, Александр Афанасьевич Бобринский, передаю на вечное хранение Национальному музею-заповеднику украинского гончарства деревянный ножной круг шлёнского типа, обнаруженный в 1963 г. в с.Линово Сумской обл. у гончара, который*

Олександр Бобринський з віссю шльонського гончарного круга

Олександр Бобринський підписує Національному музею-заповіднику українського гончарства в Опішному копію його наукового звіту *«Этнографические особенности гончарства в междуречье Десны и Сейма...»*

Ольесь Пошивайло оглядає шльонський гончарний круг

До всіх фото:

Москва. 24.12.2008. Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

перестал его использовать в связи с переходом на применение ножного круга «немецкого типа». Именно на нем гончар работал в 1963 г. А.Бобринский 24.12.2008 г.». До дарчої вчений додав копію свого наукового звіту «*Этнографические особенности гончарства в междуречье Десны и Сейма (по материалам обследования современных очагов гончарства на территории Сумской области Украинской ССР в 1963 г.)*», в якому мовиться про подарований гончарний круг. З огляду на наукове значення неопублікованого звіту для вивчення традиційного гончарства України, подаю його в цьому томі «Української керамології».

Шльонський гончарний круг, віднайдений Олександром Бобринським 1963 року в с.Линово Буринського району Сумської області (нині – Путивльський район).

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв.№КН-19440/Д-733. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Дарчої вчений
Я, Александр Агапасьевич
Бобринский, передал на
вечное хранение Националь-
ному Музею-заповеднику
українського гончарства,
дефектним
Платиной круг «Шльонського типу»
обнаруженную в 1963 г.
в с. Линово Сумской обл.
у гончара, который пере-
стал его использовать в

связи с переходом на
применение ножного
круга «немецкого типа».
Именно на нем гончар
работал в 1963 г.
А. Бобринский
24.12.2008 г.

Дарча Олександра Бобринського на шльонський гончарний круг. Москва, Російська Федерація. 24.12.2008. Репринт [154]

■ ДОДАТОК 3

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА БОБРИНСЬКОГО

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ
10.08.1991

Глубокоуважаемый Александр Николаевич!

Посылаю Вам только что вышедшую книгу о горнах*. Надеюсь, что она будет в чем-то полезной. Совсем ничего не знаю о Вашей научной деятельности. Как Вы там живете в условиях перехода к всеобщему базару? Подозреваю, что и у вас теперь не стало бумаги и сборник, который я так жду, еще не вышел**. Был бы признателен за любую достоверную информацию.

Обкладинка й перша сторінка монографії Олександра Бобринського «Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н.э.)». Москва. 1991. Репринт [5]

*Йдеться про монографію Олександра Бобринського «Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н.э.)» [5]

**Йдеться про першу книгу Національного культурологічного щорічника «Українське Гончарство», яка побачила світ лише 1993 року [127]

Очень хотелось бы также узнать, не собираете ли Вы очередной съезд гончаров и всех, кто их изучает. Был бы рад принять в нем участие.

*С искренним к Вам уважением,
[164]*

Ю. VIII. ГГ.

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ
05.04.1993

Глубокоуважаемый Александр Николаевич!

Ваше письмо было для меня полной неожиданностью. Честно говоря, я уже начал думать, что политические события, в которые все мы оказались вовлеченными, отрезали нас друг от друга... Горько это и совершенно противоестественно. Я очень далек от каких-либо политических пристрастий. Быть может, это и плохо, но все, что сейчас происходит у нас в России, лично мне чуждо. Было плохо, но сейчас даже и того, что было, не осталось. Такое впечатление, что у многих «поехала крыша» от нового поворота в нашей общей истории. Впрочем, хватит об этом, так как тема эта бесконечна и очень тяжелая...

Я очень рад был Вашему письму, так как оно поколебало мои опасения, что научные связи, как и экономические, в современном бедламе практически невозможны.

Действительно, времени прошло многовато и кое-что за это время произошло. Книгу о гончарном круге, правда, еще не опубликовал, но на этот год взял на себя обязательство (план научной работы), согласно с которым должен завершить анализ всех археологических и этнографических данных о гончарных кругах. В написанной работе у меня разбираются два основных вопроса: проблема происхождения круга и проблема развития этого орудия. В этой связи разбираются наиболее важные археологические находки и данные этнографии, но только в целях создания общей систематики этих орудий. Теперь же необходимо заполнить созданную систему конкретными материалами археологии и этнографии. Объективно это важно и хорошо. Но, если бы Вы откликнулись ранее, я бы послал бы Вам уже готовый вариант. Теперь же прошу отсрочки до осени, так как готовый вариант меня уже не так сильно удовлетворяет. Я думаю, что и Вам будет гораздо полезнее иметь информацию о всех археологических и этнографических образцах орудий, которые на сегодняшний день накоплены и лишь в очень небольшой мере опубликованы. Я начал работать над этим «куском» рукописи и к сентябрю думаю его завершить. Практически все рисунки уже сделаны. Словом, я с благодарностью принимаю Ваше предложение о публикации книги под названием: «Гончарный круг: происхождение и развитие». Речь в ней пойдет не только об общих вопросах, но и о материалах, добытых раскопками в пределах бывшего СССР,

включая Среднюю Азию, Закавказье, Украину и Белоруссию. Прошу только отсрочить присылку до осени. Быть может, кто-либо из Ваших сотрудников к тому времени приедет за чем-либо в Москву? Такой вариант меня больше всего устроил бы, так как современная почтовая связь не очень надежна. Только сообщите примерно за неделю, что тот-то и тогда-то будет и т.д. Тогда я никуда не уеду и буду ждать. Хорошо? А то я здесь повадился ездить на дачу к своим друзьям, где занимаюсь изготовлением керамики (вернее – обучаю изготовлению).

Судя по Вашему письму, Ваша фирма набирает силу. Это очень приятно сознавать. Рад за Вас и желаю всяческой удачи. Со всеми условиями публикации я согласен. Честно говоря, жаль, что Вы хотите издать книгу только на украинском языке. Она имела бы спрос и на русском... Впрочем, если так надо, то я согласен на перевод с русского на украинский и на английское изложение основных положений.

Александр Николаевич! Большая к Вам просьба, если она не очень обременительна – выслать пять или шесть экземпляров сборника*, где будут опубликованы две мои статьи, наложенным платежом на мой домашний или служебный адрес. Просьба так же, если это возможно, таким же образом (наложенным платежом) прислать Вашу работу** в количестве десяти (10) экземпляров. Желаящих ее иметь гораздо больше, но я пекусь в основном о своих сотрудниках и учениках.

Обкладинка
Національного
культурологічного
щорічника
«Українське Гончарство»,
де опубліковано дві статті
Олександра Бобринського.
Опішне, Полтавщина. 1993.
Репринт [127]

Обкладинка монографії
Олеса Пошивайла
«Етнографія
українського гончарства:
Лівобережна Україна».
Київ. 1993.
Репринт [101]

*Йдеться про статті Олександра Бобринського [15; 12], що побачили світ у Національному культурологічному щорічнику «Українське Гончарство» (Опішне, 1993) [127]

**Йдеться про монографію «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна», яка побачила світ 1993 року [101]

По поводу нового сборника и публикации в нем каких-либо материалов о гончарстве пока ничего определенного сказать не могу, так как занят сейчас исключительно темой о гончарном круге. Но позже м.б. что-то станет более ясным. До какого срока необходимо дать ответ и прислать статью в этот сборник? Напишите, пожалуйста.

Ксерокопии статей, как я понял, отсылать обратно не нужно? Я обнаружил в них некоторые мелкие погрешности (типографские), но они не очень существенные.

С нетерпением жду выхода Вашей книги. С нетерпением жду обещанный экземпляр.

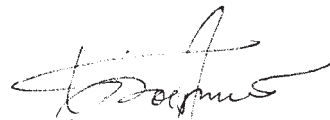
Прошу и меня извинить, что не сразу сел за ответ. Дело в том, что я здесь успел сильно поболеть и теперь все еще никак не войду в норму (чуть не помер от скрытой язвы желудка, потерял много крови и т.д.). Словом, кажется, пронесло, но похвастать здоровьем пока не могу. Всякое бывает... Поэтому и не сел сразу за ответ.

Надеюсь, что Ваше письмо не будет писаться так долго, как мое.

Желаю Вам крепкого здоровья и успехов на благо науки.

С искренним уважением к Вам,

5/IV-93r

*P.S.: Напишите, пожалуйста, согласны ли ждать рукопись до осени
Тогда я не буду искать другие возможности для публикации.*

[165]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ

06.08.1993

Здравствуйте, глубокоуважаемый Александр Николаевич!

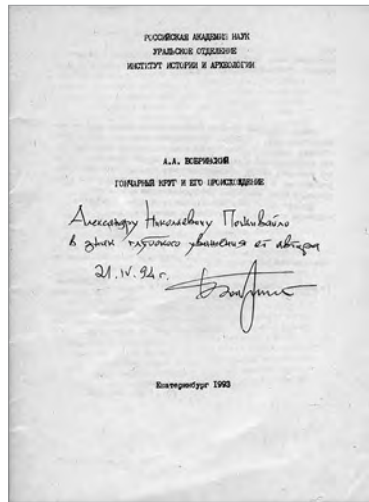
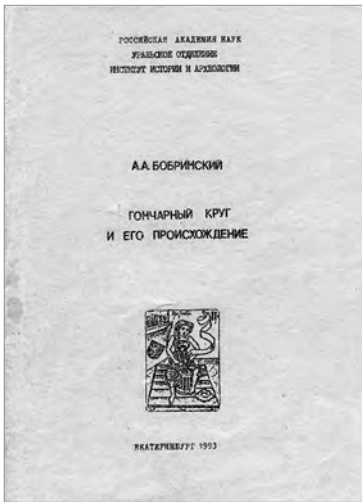
Ваше письмо получил и прочитал. Спасибо Вам за добрые слова. У нас принято говорить столь хорошие слова в адрес людей, которые «почили в Бозе». А Вы еще живому и такие хорошие слова... Еще раз спасибо. Я был искренне тронут теплотой и неподдельностью высокого мнения о проводимой работе.

В нашу непростую эпоху ломки всего и вся Вы сделали столько ошеломительных предложений по поводу публикаций, что я даже немного растерялся: а, реально ли все это? Но потом подумал и решил, что если Вы смогли на пустом месте создать Национальный музей-заповедник народного гончарства, наладить выпуск специальной литературы по гончарству, сделать так, что Ваше детище стало известно широко и за пределами самой Украины и т.д., то почему я должен относиться с недоверием или

неверием в реальность сделанных предложений! Я их с благодарностью принимаю. А теперь перехожу к деловому, как мне кажется, обсуждению самих предложений.

Ну, во-первых, о публикации всех моих наиболее значимых в научном отношении работ. Честно сказать, я не очень слежу за тем, сколько мною опубликовано работ. По моим представлениям их немного – чуть более или менее 50-60, из них только две монографии. Единственная их особенность – все они посвящены тем или иным сюжетам, которые связаны или с историей, или же с методикой изучения древнего гончарства. Но собрать их вместе и опубликовать, хотя и можно, но, мне лично кажется так, пока не нужно. Если такое или подобное желание сохранится, то это можно будет сделать после того, как покину этот разноцветный мир страстей, желаний, подлости и любви... Надеюсь, что еще 5-10 лет смогу что-то успеть сделать в дополнение к содеянному.

Теперь, во-вторых. По поводу переиздания книги «Гончарство Восточной Европы». Это очень хорошее предложение. Книга действительно стала недоступной тем, кто интересуется современным и древним гончарством. Но она нуждается в дополнениях и исправлениях тех промахов, которые в ней имеются. Промахов не очень много, но они есть. Но главное не это, а дополнения. Их гораздо больше. Они касаются и структуры работы, и содержательной ее части. Например, тогда (примерно 20 лет назад) я ничего толком не знал о проблеме происхождения и развития гончарной технологии и гончарства в целом, об истории и методике изучения приемов термической обработки и о многом другом. Если все это вносить в книгу, то ее объем может вырасти примерно на 5-10 авторских листов. По силам ли Вам будет издать книгу объемом около 25-30 авт. листов? Причем, в силу объективных причин (из-за иллюстраций прежде всего) ее потребуются издавать на хорошей бумаге, так как иначе все фотографии превратятся в серые пятна и из документа они превратятся в свою противоположность. Все фотографии, опубликованные в этой книге, отретушированные и т.д., у меня имеются. Я их в свое время получил из Издательства «Наука», где их держали, тоже желая переиздать книгу. Но произошла «перестройка» и все, что за этим последовало... Поэтому о переиздании уже не могло быть и речи – слишком специфическая тематика. Я и забрал рисунки. Словом, самое главное – иллюстрации, практически все имеются в подготовленном виде (естественно, за исключением тех, которые нужны дополнительно. Но таких не очень много – 15-20 рисунков и фотографий). С текстом сложнее. Его необходимо основательно «перелопатить». Это не трудно, но требует времени. Поэтому хотел бы узнать от Вас о сроках, в какие нужно уложиться, а, также о всех других условиях, на каких Вы готовы опубликовать с исправлениями и добавлениями книгу «Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения». От себя только хотел бы пока отметить, что мне представляется целесообразным издавать книгу на русском языке (плюс различные аннотации).

Обкладинка й перша сторінка дослідження Олександра Бобринського «Гончарный круг и его происхождение». Катеринбург. 1993.

Репринт [6]

Теперь, в-третьих. Об издании книги «Гончарный круг: происхождение и развитие». Честно говоря, я долго ждал ответа на свое письмо по поводу издания этой работы, но, так и не дождавшись, решил поискать местных возможностей. Мне предложили издать ее в двух частях по 10 п.л. каждая. Первая часть посвящена в основном проблеме происхождения и общей систематизации орудий такого рода, а вторая – изложению накопленных к настоящему времени конкретных археологических и этнографических материалов о гончарном круге, происходящих прежде всего с территории бывши. СССР, а также из стран Средиземноморья, Центральной, Западной Европы, Ближнего и Среднего Востока. Первая часть готова, а над второй я начал работать. Надеюсь, что к октябрю или ноябрю смогу закончить и эту часть (если, конечно, не случится какой-либо неприятности со здоровьем). Ваше предложение издать эту книгу на хорошей бумаге и т.д., меня больше привлекает, чем местное предложение. Но и здесь я вынужден отметить, что целесообразнее всего эту книгу издавать на русском языке из-за специфичности терминологии и других технических вещей, которые могут быть невольно искажены при переводе на украинский язык. Да и число читателей это позволит увеличить в несколько раз. Словом, и относительно этого издания я хотел бы получить конкретные разъяснения.

Перехожу к последнему предложению относительно публикации материалов Комплексного отряда по изучению гончарства. Почему этот отряд был назван «комплексным»? Потому, что в его работе участвовали не только археологи, но и геофизики, петрографы, этнографы (правда,

последних представлял я сам, будучи археологом и историком). Мы собирали образцы для геомагнитного датирования, для петрографического изучения сырья и керамики, а также этнографические и археологические материалы о прошлом и настоящем гончарного ремесла на территории Европейской части СССР. Позднее геофизики и петрографы перестали заниматься сбором новых материалов. Остались археологи с интересами к прошлому и настоящему восточноевропейского гончарства, но название отряда, осталось старым потому, что элементы комплексности в работе сохранились: помuzeям (большим и маленьким) мы изучали коллекции керамики разных эпох, а на базе действующих производств керамики ставили различного рода экспериментальные работы, собирали данные о прошлом и настоящем гончарного ремесла, о технике, технологии, обычаях и т.д. Отряд начал работать в 1963 г., а закончил свою работу в 1981 г. Собран действительно большой и различный материал, который полезен для изучения гончарства. Опубликован он только частично, фрагментарно. Почему мы прекратили работы после 1981 г.? Это большой и трудный разговор. Скажу только, что с 1980 г. открыто (а скрытно и ранее) на нашу деятельность стали смотреть как на деятельность чудаков, делающих никому непонятную работу, ставящих какие-то непонятные эксперименты и т.д. Словом, начались попытки и опыты по компрометации, подсиживанию и т.п. Если кратко – началась травля. На нас смотрели как на белых ворон. В результате лабораторию чуть было не закрыли, а меня хотели просто уволить. Так продолжалось вплоть до 1985 г., т.е. до перестройки. Финансирование экспедиции закрыли и мы прекратили вести сборы материалов, а когда произошла «перестройка», то стало, по-видимому, не до нас. Оставили в покое. Но после 1980 г. у меня не было даже возможности публиковать свои работы в журнале «Советская археология». Помогли мои ученики.

Ой, я, кажется, увлекся. Слишком много больного всплыло опять. Кончаю эту тему. Короче говоря, опубликовать собранные материалы было бы действительно интересно. Самое любопытное в них – чертежи и фотографии орудий, изделий гончаров различных регионов (украинских, русских, белорусских), а главное – записи интервью с самими гончарами о прошлом гончарного ремесла в конкретных очагах этого производства. Первые годы мы вели устные беседы с параллельной их записью, а затем перешли на магнитофонные записи. Скопился большой запас кассет с этими записями. Но, признаюсь, сейчас я не очень четко представляю, в какой форме весь этот материал можно представить. В виде «путевых» заметок? М.б. в форме дневников? Словом, я раньше никогда об этом не думал. Однако, мысль об их публикации мне представляется интересной и важной в научном отношении. Правда, сейчас это невыполнимо, так как потребует большой работы. Нужно несколько лет, чтобы подготовить эти материалы к публикации. Вот, если уволют, то займусь.

Александр Николаевич! Я, по-видимому, уже утомил своим письмом. Поэтому далее постараюсь быть более кратким. Очень может быть, что

к 1994 г. я лично смогу что-то написать для Вашего журнала. Но было бы лучше, если бы Вы смогли мне подсказать тему, которая Вас сегодня наиболее волнует. А так мне сложно строго определиться – слишком велик спектр тематики. Могу, например, предложить статью, посвященную керамике со вставками (обычно стеклянными или обсидиановыми). Такая керамика была довольно широко известна в Западной Европе, включая Скандинавию, в эпоху «великих переселений народов». У нас она известна, по преимуществу, по материалам из памятников Черняховской культуры. За пределами этой культуры керамика со вставками известна мне в памятниках Северного Кавказа и Закавказья. Но здесь она хронологически появляется гораздо раньше. В Грузии, например, с эпохи бронзы. Интерес к этой керамике пробудился уже в XIX в., но до последнего времени в литературе остается открытым вопрос о назначении такой керамики. Лично мои наблюдения (археологические и этнографические) позволяют высказать предположение о связи подобной керамики с производственной магией древних гончаров. Но я располагаю очень отрывочными сведениями и могу высказать только предположение. Если Вас эта тема заинтересовала, то, пожалуйста, сообщите. Сообщите и свои предложения о тематике статьи.

Напоследок хочу предложить Вам совершенно готовую для публикации работу объемом около 4 п.л. Хотелось бы ее издать в виде брошюры, так как для сборника она слишком велика. Издать желательно на русском языке, но, если нельзя, то и на украинском. В ней разбираются некоторые общие эволюционные процессы, которые проявляются в особенностях древней технологии. Она писалась для сборника с большими сокращениями фактического материала. Если эти сокращения уменьшить, то общий объем вырастет примерно до 5 авт. листов. Сделать это можно будет в течение 1-1,5 месяцев. Общего названия работы я еще не придумал, но суть работы состоит в том, что в истории гончарства выделяются (по степени сформированности технологии) три рода производств керамики: протогончарные, архегончарные и неогончарные производства. Может быть ее так и назвать: «Протогончарные, архегончарные и неогончарные производства керамики»? Или: «Древние гончарные производства».

Еще остался один деловой сюжет – о лаборатории, ее создании. Мысль чрезвычайно важная и перспективная. С лабораторией Вы действительно станете крупнейшим научным центром по изучению гончарства и его продукции, так как в поле Вашего внимания окажутся и материалы археологии. В сочетании с этнографией это даст богатейшую пищу для познания истории древнего населения и, естественно, не только в пределах Украины. Эту мысль я всячески приветствую и со своей стороны готов оказать необходимую помощь. Но здесь нужно трезво осознать, что создание такой лаборатории сопряжено со множеством трудностей. Прежде всего возникают организационные трудности: помещение, оборудование, сотрудники, накопление эталонного фонда сравнительных материалов, выбор направления исследований, методики

и т.д. Если я правильно понял, то Нине Семеновне* Вы поручили руководить созданием такой лаборатории. Женщина она несомненно с энергией, напористая, пробивная. Наверное, таким и должен быть руководитель. Но, помимо перечисленных достоинств, руководителю необходимо четко знать, что конкретно он должен делать и в какой последовательности. Н.С. не историк, не археолог, не этнограф. Ей много труднее решать организационные вопросы с выходом на ближайшую перспективу. Поэтому ей крайне важно было бы более серьезно познакомиться с сутью нашей методики анализа керамики, а еще лучше – освоить хотя бы какую-то часть этой методики. Для этого необходимо пройти курс стажировки. Обычно к нам приезжают на стажировку не менее чем на 6-8 месяцев. Требуется же не менее 1-2 лет. По-видимому, по семейным обстоятельствам, Н.С. сделать это очень трудно. Но она произвела впечатление вполне серьезного человека, способного к преодолению разных трудностей. Дайте ей возможность хотя

.....

*Чопенко Ніна Семенівна на той час була завідувачем новоствореної Лабораторії спеціальних методів дослідження кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Стажувалася в Лабораторії «Історія кераміки» під керівництвом Олександра Бобринського. Нині працює завідувачем Лабораторії кераміки Кафедри образотворчого мистецтва Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, кандидат технічних наук.

В одному з листів із Москви, під час перебування в Інституті археології РАН, вона повідомляла до Опішного:

«Александр Николаевич, здравствуйте!

Пишу записку, чтобы передать Вам последнюю (в смысле «свежую») информацию проводником поезда «Москва – Полтава»:

1. *Бобринский А.А. готов стать Вашим оппонентом, но его смущают финансовые вопросы и то, что он с этой недели ложится в больницу (сердце и обострилась язва желудка) на 2 недели. Вы перезвоните ему домой (он ждал Вашего звонка из Киева, и не знает, когда у Вас защита). Мне Игорь Пошивайло говорил, что в конце этого года будет защита.*
2. *Ваша книга имеет огромный успех, очень многие хотят ее приобрести, но у меня их больше нет (я брала с собой 3 экз.).*
3. *Вроде бы я нашла специалиста в нашу лабораторию: Ломан Валерий Григорьевич, археолог со стажем, кандидат исторических наук, 1959 г. рождения, знает польский и английский языки, знаком с компьютерной техникой. Он 2 года стажировался у Бобринского, и 3 года очной аспирантуры у Бобринского, и защита в Институте археологии. Последний о нем очень высокого мнения как об ученом, так и о человеке. Сам он из Караганды (Казахстан), из университета. Там сейчас обострился нац.[иональный] вопрос и перспектив в работе практически никаких. Я предложила ему работу у нас, Бобринский поддержал и очень убедительно рекомендовал действительно работать у нас. Но ряд житейских вопросов его останавливают.*

бы вникнуть в суть методики, понять, что она может сделать и как на месте своими силами. Я постараюсь помочь. Но для этого ей необходимо поработать у нас хотя бы 1-2 месяца. Иначе дело не сдвинуть. И еще одно пожелание. Ей крайне необходимы помощники – лаборанты. Для начала хотя бы 1-2 человека будет достаточно. Очень желательно, чтобы это были молодые люди, которые решили посвятить себя делу изучения древнего и современного гончарства, как исторического источника; чтобы для них была перспектива: университет, аспирантура, самостоятельная научная работа. Найти таких не очень просто (особенно в наши дни), но это сделать крайне важно, чтобы

Это:

- 3.1. Жилье (у него дочь 11 лет, мать-пенсионерка, жена-историк).
- 3.2. Трудоустройство жены (она украинка, из Запорожья, родственники живут в Полтаве).
- 3.3. Зарплата.

Конечно, о таком специалисте можно только мечтать. Он ученик Бобринского, а их всего было 4 человека (если учесть, что лаборатория Бобринского – единственная в мире и заполучить уже готового специалиста такого уровня – то такого шанса упускать, по-моему, нельзя.

Я Вам пишу эту информацию для того, что если он позвонит, то Вы были бы в курсе дела и могли ответить на эти вопросы. А может быть, и сами позвоните в Лабораторию. Валера уезжает в Караганду 13 декабря. (Может быть, он придет пока один и сможет жить с Толей Гейко, пока (ну, скажем, через год) решится жилищная проблема?)

Может быть, во мне говорит тщеславие, но в единственной на Украине лаборатории (а в дальнейшем и больше, чем лаборатория) будут работать специалисты такого уровня! Ведь скифской керамикой в свете технико-технологического исследования, изучения способов и методов гончарного производства на всех уровнях развития вообще никто не занимался (это мнение Бобринского). Давайте не упустим этого шанса.

4. Сдаю экзамен (вернее, собеседование) Бобринскому – «Глины и формовочные массы». В Москве все очень дорого, сложно и трудно. Очень хочу домой, соскучилась за Опошней.
5. Вашу книгу «Гончарство...» оценивают в 2-2,5 тыс. рублей. Книги действительно очень дороги. Если нужно реализовать, то можно передать проводником (муж Куценко, нашей сотрудницы, работает проводником поезда «Москва – Полтава»). Я встречу и сдам в отдел реализации книг. Бухгалтерия наша знает, как найти его. Только обязательно позвоните, какой вагон и когда поезд будет в Москве. Вроде бы, и все. Звоните. Прошу прощения, что все написано неаккуратно – тороплюсь.
До свидания. 7.12.1993 г.» [160]

дело, которому Вы отдаете себя сегодня, не угасло завтра... По-видимому, без естественного отбора здесь не обойтись, а значит нужен резерв для такого отбора – хотя бы несколько человек (с учетом отсева).

В заключение хочу поблагодарить за подаренные книги. Мне особенно пришла по душе Ваша книга. Она сделана со вкусом, очень добротна. От нее веет, если так позволительно сказать, не просто хорошей продуманностью, а поэтичностью. Все в ней вызвало у меня глубокую симпатию. Поздравляю от души с замечательной и по форме, и по содержанию работой. Уверен, что она стала весьма заметным явлением в историко-культурных трудах, когда-либо издававшихся не только на Украине. В ней собрано столько ценнейшего материала, что пройти мимо Вашей книги вряд ли смогут даже самые взыскательные читатели Будущего. Для меня она стала отныне настольной книгой, которую читаю с любопытством и большим интересом. Очень рад за Вас и желаю дальнейших удач и свершений.

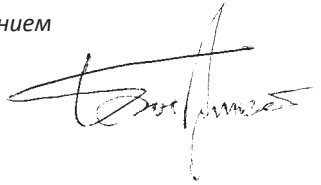
Письмо мое сильно затянулось. К тому же пора его передавать Н.С., чтобы не отсылать почтой. Поэтому заканчиваю.

Желаю Вам всего самого доброго, а главное – здоровья и душевных сил, чтобы дело, которому Вы себя посвятили, крепло и обростало такими же преданными ему последователями.

С искренним и глубоким к Вам уважением

6 августа 1993 г.

[166]

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНЬСЬКОМУ 17.10.1993

Глубокоуважаемый Александр Афанасьевич!

Как всегда, начинаю свое письмо с извинения за задержку с ответом. На этот раз все надеялся передать его Ниной Чопенко, но визит ее к Вам постоянно откладывается по разным причинам. Затягивать с ответом больше не могу, поэтому отправляю его почтой.

Прежде всего, очень благодарен Вам, что Вы нашли время принять и поработать с Ниной Чопенко, а также не возражаете против изучения Вашего богатейшего опыта работы по созданию уникальной лаборатории. Мне также было приятно прочитать от Вас положительную оценку моей работы. Ваши слова меня воодушевляют на продолжение начатого дела.

Благодарю также за предоставление экземпляра Вашей книги «Гончарство Восточной Европы...». Мы сделали ксерокопию, а также переплет (для оригинала и копии). При встрече, Нина Чопенко возвратит Вам книгу.

Теперь по поводу издания Ваших книг.

Книгу «Гончарство Восточной Европы...» мы готовы переиздать в переводе на украинский язык; с резюме на русском и английском языках; объемом до 50 усл. печ. лист.; с любым количеством иллюстраций; на мелованной бумаге; тиражом 1-2 тыс.; в течение года после получения рукописи (сюда входит и время, необходимое для перевода и согласования его с автором). Гонорар – по взаимной договоренности.

Условия издания книги «Гончарный круг: происхождение и развитие» те же. Кажется, целесообразнее издавать ее без дробления на части.

Со следующего года мы планируем издавать международный сборник «Мировое гончарство». Среди авторов хотел бы видеть и Ваше имя. Считаю, что Ваша статья о керамике со вставками придала бы солидности и значимости этому изданию. Если Вы не возражаете, статью прошу прислать (или передать) до февраля 1994 года. В этом же сборнике готов также опубликовать Вашу большую работу «Протогончарные, архегончарные и неогончарные производства керамики». К сожалению, опубликовать ее отдельной брошюрой (тонкой книгой) не представляется возможным: издательский центр принципиально отказался от подготовки подобного рода изданий, считая, что они очень быстро исчезают из поля зрения.

Если будет на то Ваша воля, рукописи прошу передать Ниной Чопенко, которая, надеюсь, в скором времени сможет снова изучать Ваш опыт.

Музей принял решение о создании не лаборатории, а научно-исследовательского отдела специальных методов исследования керамики. Для его деятельности уже закуплено компьютерное оборудование. Сейчас изучаем возможность приобретения сканирующего электронного микроскопа, понемножку приобретаем другие принадлежности для химико-физических исследований керамики. Вот вкратце и все о наших заботах. Буду рад снова узнать о Ваших планах и делах.

Желаю Вам крепкого здоровья и неиссякаемого вдохновенья, столь необходимых для свершения всего того, чему Вы посвятили свою жизнь.

С глубоким уважением, Олесь Пошивайло

Опiшне

17.10.1993

[180]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ

17.07.1996

Уважаемый Александр Николаевич!

Спешу отправить письмо с выражением поддержки Вашей просьбы о финансировании издания сборника. Писал спешно и, честно говоря, не будучи хорошо информированным о его содержании. Поэтому выраженное мнение изобилует общими местами. Но, быть может, подробности и вовсе не нужны?

Знаю, что живется Вам трудно. Хочу искренне надеяться, что тяжелые обстоятельства не сломят Вашего духа и Вашей энергии. Желаю Вам и всем Вашим сподвижникам крепкого здоровья и неиссякаемой веры в свои силы. Успехов Вам во всех свершениях!

С искренним и глубоким к Вам уважением!

Москва, 17.07.1996 г.

[167]

**ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ХАРКІВСЬКОМУ ВІДДІЛЕННЮ
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ «ВІДРОДЖЕННЯ»
17.07.1996**

В Харьковское отделение Международного фонда «Возрождение»

Уважаемые коллеги!

Будучи по профессии специалистом в области истории современного и древнего гончарства, я счел возможным высказаться по поводу рукописи «Гончарство», представленной Международному фонду «Возрождение» Национальным музеем-заповедником украинского гончарства в Опошне с целью получения финансовой поддержки для ее публикации.

Прежде всего хочу отметить, что рукопись «Гончарство» общим объемом 549 страниц, является во многих отношениях уникальной. В ней собраны работы около 40 специалистов из европейских стран по самым различным вопросам истории и практики древнего и современного гончарства. Столь представительный состав авторов и широкий круг обсуждаемых ими вопросов по существу ставят представленную рукопись в один ряд с редчайшими научными изданиями справочного характера, когда-либо выходившими в бывшем СССР или за его пределами.

В научном отношении рукопись подготовлена, с моей точки зрения, безусловно, с соблюдением всех современных норм, принятых для подобных изданий. Каждая работа снабжена справочным аппаратом, тщательно подобранными иллюстрациями и резюме на английском языке.

Все это делает будущее издание крайне важным и привлекательным не только для специалистов по истории гончарства и прикладного искусства в целом, но и для широкой читательской аудитории, живо интересующейся новой справочной информацией о современном и прошлом гончарного искусства.

Вызывает самое глубокое уважение весьма нелегкий и бескорыстный труд, затраченный на собирание и подготовку будущего издания его руководителем – А.Н.Пошивайло. Обладая несомненным талантом организатора и ученого, А.Н.Пошивайло сумел не только создать Национальный музей-заповедник украинского гончарства, собрать вокруг себя коллектив единомышленников, но и включить в исследования народного гончарства

специалистов различных стран. Именно итоги такого содружества изложены в подготовленной рукописи.

Учитывая несомненную научную значимость представленной рукописи, надеюсь, что Международный фонд «Возрождение» сумеет оказать финансовую поддержку для осуществления ее издания.

Зав. Лаборатории «История керамики»,
ведущий научный сотрудник
Института археологии РАН (Москва),
доктор исторических наук
А.А.Бобринский

[...]
[179]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ
08.09.1997

Глибокоуважаемый Александр Николаевич!

Я настолько тронут Вашим вниманием и совершенно потрясающим подарком в виде двух томов «Украинского гончарства»*, что не смог сразу же ответить. К тому же, в июле я был в экспериментальной экспедиции Института истории и археологии Поволжья, где практически каждый год (начиная с 1990 г.) ведутся работы по физическому моделированию различных звеньев гончарной технологии с целью уточнения и углубления методики изучения древнего гончарства. Когда приехал домой, то сразу же узнал, что на почте лежат бандероли. Понятно, что через час они были уже у меня.

*Сразу же могу сказать, что издание потрясающе великолепное. Вы нашли весьма удачную и строгую форму, которая, надеюсь, станет формой и для последующих томов. Смутно, но догадываюсь, какие усилия потребовались для того, чтобы эти тома увидели Свет. Если Вы даже ничего другого не успеете сделать за отведенное Богом время, **эти книги прочно обеспечивают Вам и Вашим сподвижникам самую добрую Память не только на Украине и в России, но и далеко за их пределами.** Это мое глубокое убеждение. Искренне рад за Вас и радуюсь вместе с Вами весьма ценному для науки и культуры свершению. Раньше были всякого рода высокие награды за такие свершения (Сталинские, Ленинские и т.п. премии). Будь моя воля, без колебаний присудил*

.....
*Идетсья про дві книги Національного культурологічного щорічника «Українське Гончарство» (Опішне; кн.2, 1995; кн.3, 1996) [128; 129]

Обкладинки
Національних
культурологічних
щорічників
«Українське
Гончарство».
Опішне, 1995,
1996. Репринти
[128; 129]

бы Вам самую высокую из них. Надеюсь, что и у современного руководства Академии и Правительства такая воля возобладает...

Прочитал еще не все, но внимательно просмотрел оба тома. Все очень продуманно и со вкусом сделано. Книги просто приятно держать в руках и неспешно перелистывать... По поводу ошибок в моей статье ничего предпринимать не следует – не нужно никаких списков опечаток. Кому это будет действительно важно – поймут, что все сделано человеческими руками, а не просто «машинами». Я заметил по существу отсутствие лишь одного рисунка, от которого осталась, правда, подрисовочная подпись. Но это мелочь, которая никак не сказывается на существе статьи. Как и все другие – она издана прекрасно. Огромное спасибо.

Готов и дальше сотрудничать и предлагать для публикации свои работы. Сейчас я пытаюсь обобщить наблюдения о древних гончарных производствах, а точнее – представить общую систематизацию таких производств на основе данных из истории гончарной технологии. Если объем не будет очень большим, то готов передать статью для публикации в одном из Ваших томов. Но сильные сокращения получаются пока плохо – текст уже перешел в состояние «гербария», а объем все еще остается в пределах нескольких печатных листов. Словом, продолжаю «бороться»...

Посылаю Вам для ознакомления и передачи в Вашу библиотеку две небольшие работы по гончарству, изданные моими ученицами*.

Очень прошу послать наложенным платежом два последних тома в Самару (первый у них есть) по адресу: 443043, г.САМАРА, ул. Водников, д. 22/4, кв.11, САЛУГИНОЙ НАТАЛЬЕ ПЕТРОВНЕ.

*Йдеться в тому числі про книгу кандидатів історичних наук Ірини Васильєвої та Наталі Салугіної «Не боги горшки обжигают» (Самара, 1997) [21]

Обкладинка книги учениць Олександра Бобринського
Ірини Васильєвої та Наталі Салугіної «Не боги горшки
обжигают». Самара. 1997. Репринт [21]

*Я тоже хотел бы приобрести у Вас за наличный расчет два или три экземпляра последних томов для передачи в нашу институтскую библиотеку и для подарков коллегам. Если это не очень обременительно, то **очень прошу и на мой адрес послать наложенным платежом 2-3 экземпляра.***

С искренним и глубоким уважением к Вам,

Москва, 8 сентября 1997 г.

[168]

**ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ
25.03.2000**

Дорогой Александр Николаевич!

Ничего от Вас не слышно. Как Вы там живы? Что нового успели написать и издать?

Подозреваю, что Вы могли обидеться на мой отказ написать отзыв на работу Игоря Владимировича*. Но я действительно не смог этого сделать, так как не являюсь специалистом в области культурологии и семантики. Мои интересы более земные. Не мог же я выражать своего непонимания в отзыве и тем самым невольно ставить под удар диссертанта. А писать о том, чего не смог понять – не в моих правилах. Словом, надеюсь, что защита прошла благополучно и без моего участия. Если так, то прошу передать мои запоздалые поздравления Игорю Владимировичу.

Мы здесь еще пытаемся работать. Хотя делать это с каждым годом становится сложнее – и возраст, и всякие житейские проблемы сказываются

.....
*Йдеться про дисертацію «Міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи» (1998) [98] директора Видавництва «Українське Народознавство» (1992–1996), а згодом наукового співробітника Музею Івана Гончара в Києві (з 1997) Ігоря Пошивайла. Нині він – заступник з наукової роботи генерального директора Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара», кандидат історичних наук, заслужений діяч мистецтв України

неумолимо. Когда-то я предлагал Вам для публикации работу о гончарстве как объекте историко-культурного изучения. По-видимому, большой объем этой работы Вас смутил и я не получил ответа на свое предложение. Теперь эту работу удалось опубликовать. Посылаю Вам два экземпляра: один в библиотеку, а другой лично Вам*.

Искренне хотел бы быть полезным в Вашей научной работе.

Буду рад получить информацию о Вашем житье-бытье.

С уважением и симпатией А.Бобринский

Москва, 25 марта 2000 г.

[169]

Обкладинка та перша сторінка колективної монографії «Актуальные проблемы изучения древнего гончарства», в якій опубліковано дослідження Олександра Бобринського «Гончарная технология как объект историко-культурного изучения». Самара. 1999. Репринт [1]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ 14.02.2001

Дорогой Александр Николаевич!

Во-первых, и, прежде всего, поздравляю Вас с новым великим свершением – созданием Института керамологии. Я и раньше почитал Вас не только как ученого, но и блестящего организатора науки. Вы это вновь подтвердили, добившись открытия нового научно-исследовательского Института в рамках НАН Украины. Искренне и самым теплым образом поздравляю!

Теперь по поводу Вашего предложения. Я готов всячески содействовать становлению и развитию Вашего нового детища. Если для этого нужно

.....
*Йдеться про дослідження Олександра Бобринського «Гончарная технология как объект историко-культурного изучения» [див.: 3]

войти в состав редколлегии, то готов с благодарностью принять Ваше предложение. Но для того, чтобы дать твердый ответ, хотелось бы узнать о правах и обязанностях члена редколлегии. Прошу также, если несложно, сообщить основной состав редколлегии, чтобы знать, с кем необходимо будет работать.

Моя официальная «нынешняя должность» – руководитель Группы по изучению истории керамики ИА РАН. Но вообще-то само понятие «Группа» к нашему коллективу «приложено» по чисто формальному признаку (из соображений, что в ИА не может существовать несколько Лабораторий). Но все сотрудники (их всего 5 человек, не считая аспирантов) заняты, прежде всего, именно лабораторной деятельностью. Поэтому в научных статьях я пользуюсь обычно понятием «Лаборатория» применительно к нашему коллективу.

Да, чуть было не забыл поблагодарить за книги, которые с немалыми трудностями (из-за их общего веса) привез А.Т.Калинин – исследователь различных секретов в устройстве «питейной» керамики. Книги очень ценные и весьма полезные. Огромное спасибо за столь щедрый подарок.

С искренним и глубоким уважением, А.А.Бобринский
Москва, 14 февраля 2001 г.

[170]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ **11.05.2003**

Уважаемый Александр Николаевич!

Надеялся, что на мои предыдущие письма получу ответ. Но, по-видимому, чрезмерная занятость мешает сбыться этой надежде. Поэтому решил напомнить о себе еще раз. Поводом для письма послужила статья Игоря Пошивайло «Глиняные скрижали Триполья», опубликованная в Украинском журнале керамологии за 2002 г. (выпуск 4, стр.16-22). Я не собираюсь разбирать достоинства и недостатки самой статьи (тематика ее далека от моих научных интересов), но хочу обратить Ваше внимание на весьма грубую ошибку, допущенную автором. На стр.19 помещена фотография трех фигурок из глины («Ритуальные фигурки богинь»), которые якобы происходят из трипольского поселения Стайки IV–III тыс. до н.э. При этом ссылка дается на ГИМ (Москва). На самом деле никакого отношения к памятникам трипольской культуры эти фигурки не имеют. Все они происходят с о.Крит, что в Средиземном море. В ГИМ поступили в 1937–38 гг. из бывш. имени графини Уваровой (с.Поречье Владимирской губ.). Подобные «ляпы» наводят на грустные размышления...

С уважением, Бобринский А.А.

[171]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ
29.06.2003

Уважаемый Александр Николаевич!

Только что узнал, что у Вас поменялся адрес электронной почты. Спасибо за сообщение об этом. Но меня занимает вопрос о том, а получали ли Вы мои письма по старому адресу? Я написал их несколько штук, но ни на одно письмо ответа не получил. Не знаю, может быть, это «в порядке вещей», так сегодня принято... Признаюсь, я к этому еще не привык. Поэтому прошу сообщить – желаете ли Вы поддерживать со мной деловые контакты или нет. Любой ответ меня удовлетворит.

С уважением, Бобринский

[172]

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНСЬКОМУ
08.07.2003

Уважаемый Александр Афанасьевич!

За последние два года я получил от Вас два письма в электронном виде от 11 мая и 29 июня сего года. Больше никаких писем от Вас ни на мой адрес, ни музея-заповедника, ни Института керамологии не было. В то же время, отправляя Вам очередные номера «Украинского керамологического журнала», неоднократно вкладывал в журнал письма к Вам с приглашением опубликовать в издании Ваши исследовательские материалы, сообщить Ваши замечания и пожелания о журнале, а также с просьбой уточнить Вашу научную биографию для составления картотеки керамологов. К сожалению, ни на одно письмо ответа не получили, из чего сделали вывод, что Вам это не интересно, или Вы слишком заняты.

Поэтому Ваше электронное письмо от 11 мая меня обрадовало, поскольку свидетельствовало о том, что журнал Вы всё-таки читаете и не безразличны ко всему, что в нём публикуется, хотя повод для обращения, а именно – неприпустимая ошибка для научного издания в подписи к иллюстрации в статье «Глиняные скрижали Триполья», был не очень приятным: навел и меня, Вашими словами, «на грустные размышления». В этом, конечно, прежде всего моя вина, поскольку я лично редактировал все материалы. Невозможно одинаково владеть совокупностью артефактов в археологии, этнологии, керамологии, технической керамике и т.д., поэтому больше полагался на компетентность наших авторов, что было в порядке вещей. Как видно, от подобных «проколов» не застрахован, наверно, никто. Благодарен Вам за сообщение, сожаление и желание подсказать. Прошу и дальше, если есть возможность, подсказывать, «править», учить, ибо Ваш жизненный и научный опыт уникален и лично для меня является ориентиром и примером в повседневной деятельности.

В последнее десятилетие, в условиях новой украинской реальности, постоянно приходится кому-то доказывать, что ты – не идиот, и буквально «вырывать» возможность заниматься вопросами научного изучения, сохранения и популяризации гончарной культуры. Отсюда – неимоверная занятость и невозможность нормального своевременного общения, хотя все эти годы относился к Вам с искренним уважением и стремился приобщить Вас к тем событиям в исследовании керамики, которые до сих пор происходили в Украине (симпозиумы, конференции, издания). Сожалею, что Вы не откликнулись на приглашение опубликовать статьи в наших последних изданиях, даже в новом «археологическом» номере «УКЖ», который без Вашей статьи значительно приубавил свою значимость.

Уже давно хочу представить читателям «УКЖ» Вас как учёного, чьи работы стали классикой восточноевропейской керамологии, и члена редколлегии журнала, подать информацию о Вашей уникальной Лаборатории керамики и направлениях её деятельности, о Ваших многочисленных учениках и последователях.

Если это возможно, прошу присылать соответствующие статьи, тем более, что с 2003 года журнал и ежегодник публикуют материалы на украинском и русском языках. Сейчас заканчивается подготовка третьего тома «Украинской керамологии. 2003». Имел бы за честь опубликовать в нём и Вашу статью.

В любом случае, хотел бы более интенсивного творческого сотрудничества и общения.

*С неизменным уважением,
Олесь Пошивайло
[181]*

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛО
11.07.2003

Уважаемый Александр Николаевич!

Искренне рад Вашему письму. Так как Вы, оказывается, не получили моих первых писем, должен пояснить, что и о чем в них сообщалось. Практически весь 2002 г. я неважно себя чувствовал, а в августе решил поехать отдохнуть (думал, что переутомился) на Самарскую Луку, где ежегодно вот уже второй десяток лет в это время работает Экспериментальная экспедиция, изучающая древнюю гончарную технологию путем проведения самых различных экспериментов по конструированию, составлению формовочных масс, термической обработке керамики и т.п. Экспедиция организуется Институтом археологии и этнографии Среднего Поволжья. Руководят ею две мои ученицы – Н.П.Салугина и И.Н.Васильева. Работают в ней тоже в основном мои ученики из Москвы, Самары, Оренбурга, Свердловска, Новосибирска,

Ижевска и других городов России. Всего человек 15-20. Я у них вроде научного консультанта. Считаю это приятным отдыхом для себя. По крайней мере, хорошо отсыпаясь и отвлекаясь от суетности городских будней. Так вот, перед отъездом решил сходить к врачу, чтобы пройти ежегодную диспансеризацию, которую устраивают для докторов и людей рангом повыше. При проверке у меня обнаружили опухоль моч. пузыря и предложили срочно лечь на операцию. Билеты пришлось сдать. Гм... Только что заметил, что слишком подробно обо всем говорю. Если быть кратким, то скажу, что после многочисленных обследований положили меня на операционный стол и вырезали все, что смогли. Опухоль была очень большая. Перенес операцию нормально. Метастаз не было. Постепенно пришел в рабочее состояние, но стало побаливать сердце (стенокардические приступы). Врачи сказали, что это последствие общего наркоза. А в целом ничего – стал работать и даже думать. Но в этом году (кажется в марте-апреле) при обследовании вновь обнаружили там же якобы новую опухоль. Словом, опять делали операцию (10 июня). Сегодня прошел ровно месяц после нее. Здоровье не шибко крепкое, но настроение оптимистическое. Надеюсь еще, что успею кое-что из начатого доделать. Описанные события, естественно, сказались на планах и делах. В частности, сказались они и на моем отношении к написанию статьи для Вашего журнала и прочего, о чем Вы сообщали в письмах... Надеюсь, что со временем все можно будет поправить.

Сейчас работаю над двумя темами, а именно: над «Методами анализа форм глиняной посуды» и «Отпечатками кончиков пальцев на керамике». В первой теме основное внимание уделено выработке общих правил подготовки форм к анализу и их систематизации на основании данных об общих свойствах посуды. Во второй теме все направлено на решение двух задач, а именно: на выработку методов определения пола индивидуумов, оставивших отпечатки, и на установление их возраста. Для истории гончарства такая информация очень важна, так как до сих пор ни пол, ни возраст людей, делавших керамику в прошлом, не обеспечены документальными археологическими данными. С полом, кажется, справился. Есть решение. А с возрастом желаемого успеха пока не добился. Задача оказалась очень хитрой. Но уверен, что решение будет найдено. Пока ошибки в определениях делаются слишком большие: +/- 5-6 лет. Хочу, чтобы ошибка не превышала 1-2 лет. Это важно для дальнейшего использования информации о поле и возрасте в роли исторического источника. Вот, пожалуй, и все о себе.

Теперь о том, что писал о Вашем новом журнале. Всего, правда, теперь не помню, что об этом писал. Но помню, что искренне порадовался Вашему новому большому успеху и всячески выражал лично свое очень положительное отношение к созданию Института и выходу нового журнала. На фоне того, что происходит в России с наукой вообще, и археологией в частности, Ваши новые начинания особенно примечательны и значительны. У Вас несомненный организаторский талант, чему Вы представили очередное веское доказательство. Словом, хотя, быть может, и с запозданием на пару

лет, но от всей души еще раз поздравляю и радуюсь Вашему новому детищу. Помню, что еще писал о большом месте, какое отведено в журнале пропаганде современных художников-керамистов и мастеров различной пластики, и скромном месте, какое занимают в нем гончары-посудники – носители древних и не очень древних народных традиций в гончарстве. Еще писал, что в научном журнале такого рода хорошо бы иметь постоянный раздел: «Методы историко-культурного анализа керамики как источника». В нем можно было бы предлагать и обсуждать те или иные методические рекомендации, вести «круглые столы» по конкретным проблемам и т.п. Еще жаловался, что никак не могу принимать участия в подготовке выпусков журнала (как член редколлегии), что разбирать работы современных художников-керамистов не берусь из-за иной профессиональной ориентации, что хорошо было бы все же создать при журнале коллектив «цензоров», вылавливающих авторские ляпы, а не перекладывать все на голову главного редактора и не очень ответственных авторов. Читателю все равно, кто конкретно допустил «ляп», важно, что они подрывают авторитет самого журнала, а это – самое скверное, что можно получить в итоге. Словом, подумайте, пожалуйста, как сделать журнал не только красочным и хорошо иллюстрированным и т.д., но и строгим в научном отношении.

Гм... Опять заметил, что пишу пространно. Прекращаю. В одном письме о всем не смогу сказать. По поводу моей биографии и лаборатории напишу позже. Через пару лет мне должно «стукнуть» 75 лет. Тогда, наверное, эти разговоры будут уместнее. Надеюсь, что дотяну до этого срока. Пока все.

С неизменным уважением и симпатией – А.Бобринский
[173]

КОСТЯНТИН РАХНО* – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНСЬКОМУ
22.07.2003

Уважаемый Александр Афанасьевич!

В Вашей рецензии на книгу О.Н.Пошивайло «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» Вы упоминаете о кресте, который чертили на глине перед началом работы «для удачи» и после завершения работы – «чтобы ночью черт не крутил» – ремесленники в «некоторых очагах гончарства и на Украине и в России». Не могли бы Вы уточнить, о каких именно гончарных центрах идет речь?

.....

***Рахно Костянтин** – молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук (з 2010)

Не приходилось ли Вам во время Ваших исследований гончарного ремесла сталкиваться с легендами, поверьями и т.п. о встречах, контактах гончаров с нечистой силой, прежде всего чертями? Имеет ли какое-то обоснование то обстоятельство, что храм Московской Гончарной слободы был Посвящен Никите Бесов Мучителю? Не встречались ли Вам легенды о встречах гончаров с упырями, русалками, святыми (не только славянские, но и других народов)?

Просим также, если возможно, сообщить дополнительные данные об обряде жертвоприношений огню в с.Шпеколы Львовской области и о нанесении орнамента в с.Адамовка Хмельницкой области. Если возможно, ссылаясь на печатные издания, укажите их место выхода в свет, издательство и полное количество страниц – это необходимо для библиографии.

С уважением, младший научный сотрудник

Костянтин Рахно

[158]

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНЬСЬКОМУ

02.08.2004

Уважаемый Александр Афанасьевич!

Несколько месяцев назад я говорил Вам в телефонном разговоре о намерении провести в следующем году I Международный керамологический симпозиум «Экспериментальная керамология: достижения и задачи развития». Мы хотим посвятить его Вам, как фундатору славянской экспериментальной керамологии, в связи с Вашим 75-летием.

Эта идея получила поддержку Национальной академии наук Украины. Наш Институт разработал предложения относительно возможных организаторов, соорганизаторов и спонсоров симпозиума, состава оргкомитета, перечня главных мероприятий, как они представляются мне и моим коллегам. Очень прошу Вас высказать свои предложения и размышления по этому поводу. При Вашем согласии, прошу прислать электронной почтой наши предварительные материалы с Вашими замечаниями и пожеланиями, чтобы мы могли начинать серьезную подготовку и рассылку информационных писем.

Желаю Вам крепкого здоровья, новых идей и открытий!

С глубоким уважением, Олесь Пошивайло

[182]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – АНАТОЛІЮ ГЕЙКУ*

28.12.2004

Уважаемый Анатолий Владимирович!

Сообщаю, что получил Вашу работу**. Внимательно с нею ознакомился, хотя, признаюсь, некоторые слова и выражения затруднился перевести на русский язык. Должен Вас сразу же огорчить: работа показалась мне слишком сырой, чтобы писать на нее официальный отзыв. Поэтому решил изложить лишь свои замечания в надежде, что из них Вы сможете извлечь пользу, если сочтете нужным.

Замечаний возникло великое множество, причем по всем разделам работы. Ограничусь лишь некоторыми наиболее важными, с моей точки зрения, замечаниями. Очень надеюсь, что Вы, вникнув в их суть, уточните свои представления о требованиях, каким должна удовлетворять диссертационная работа. Естественно, что, составляя замечания, я руководствовался теми требованиями к диссертационным работам, которые предъявляю к своим аспирантам. По существу самой работы могу сказать следующее.

Внешне она производит впечатление вполне организованной работы, если судить по ее Оглавлению (с.2-3). Но «содержание» сразу же вызывает вопросы и недоумения.

*На с.б. Вы пишете, что Вами изучено «...более 150000 единиц целых и фрагментированных сосудов». Это утверждение вызывает сомнения. Откуда получена такая цифра? Если Вы действительно смогли **изучить** такой объем керамических материалов, так представьте, пожалуйста, хотя бы формальные доказательства этого в виде списка изученных материалов по памятникам (с указанием авторов раскопок и мест хранения материалов, числа целых и фрагментированных сосудов). Работа от этого только выиграет. Но, может быть, Вы ошиблись числом нулей? Однако, в любом случае, сводку изученных коллекций дать надо обязательно.*

*На с.б-7, излагая научную новизну полученных результатов, Вы, в частности, утверждаете, что **«впервые полностью изучены все технологические этапы изготовления керамики и орудия труда гончаров»**. Познакомившись с соответствующими разделами работы, смею заметить, что Вы слишком легко и просто переносите желаемое в действительность. Признать это утверждение соответствующим реальному состоянию изученности материалов невозможно. И вот почему.*

.....
*Гейко Анатолий – молодший науковий співробітник (з 2003), завідувач Відділу палеогончарства (з 2013) Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук (з 2008).

**Йдеться про початковий варіант кандидатської дисертації Анатолія Гейка «*Виробництво ліпленого посуду в племен скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя*»

Начну с разбора информации о навыках отбора и добычи исходного сырья. Изложению темы посвящено 12 страниц (с.58-69). О чем идет речь на этих страницах? О чем угодно, но меньше всего о навыках отбора и добычи сырья, которые практиковали скифские гончары. У меня сложилось впечатление, что Вы, когда писали, имели не очень ясное представление о том, что в этом разделе следует излагать. Поэтому заполнили текст множеством не очень уместных общих высказываний о том, что керамика – одна из наиболее массовых археологических находок..., что важно изучать технологию гончарства..., что принято некоторыми современными керамистами называть «керамикой»..., что весь процесс изготовления керамики распадается на стадии и т.д. и т.п. Словом, множество высказываний не по существу темы, которые были бы уместны где-то во вводной, а не в основной части работы. Должен заметить, что Вы не учли изменений в моих представлениях о структуре производственного процесса в гончарстве, которые изложены в работе 1999 г., а воспользовались уже устаревшими данными 1978 г.

Если Вы действительно внимательно читали работы, в которых изложены представления о современных возможностях судить о навыках отбора и добычи исходного сырья по находкам керамики, то могли бы заметить, что эти возможности очень скромные. Но они, прежде всего, опираются на результаты анализа сырья, из которого была изготовлена добытая раскопками керамика, а также (если возможно) на результаты сравнительного изучения современной сырьевой базы с данными, полученными по археологической керамике. Ничего этого в Вашей работе я не нашел, хотя, повторяю, в этом разделе много о чем сказано, но никаких «следов», которые могли бы свидетельствовать в пользу изученности заявленной темы на основе керамики из скифских памятников, я не нашел. Поэтому вынужден заключить, что тема осталась нераскрытой.

Перехожу к другой выделенной теме: «Приготовление формовочной массы» (с.70-83). Тема обозначена ясно. Но с чего Вы начинаете ее изложение? Обсуждения собранных данных о том, что с глиной и другими составляющими формовочных масс делается после их добычи (с.70-79). Это другая тема – «Обработка исходного сырья». Она должна бы предшествовать заявленной теме.

На с.79-82, со ссылкой на меня, Вы приводите рецепты формовочных масс по шести памятникам. У меня, признаюсь, остались очень смутные воспоминания о Вашем визите в Лабораторию. Допускаю, что отдельные образцы я мог действительно посмотреть под микроскопом. Но, судя по Вашей сводке, я смотрел целые серии образцов. Это явное преувеличение. Даже на небольшую серию образцов (менее 100 экз.) у меня уходит не одна неделя напряженной работы с микроскопом. Уверяю Вас, что я бы запомнил Ваш визит. Предполагаю, что здесь Вы пошли по какому-то иному пути.

Но предположим, что Вы действительно изучили составы формовочных масс по шести памятникам. В таком случае, потрудитесь, пожалуйста, оформить эти данные как следует: укажите число и шифры изученных

образцов по каждому памятнику, какие категории посуды они характеризуют, какие рецепты для них отмечены. Только представив такую сводку, Вы вправе переходить к обобщениям. По формальным признакам никто Вам не сможет возразить. Вы же привели суммарные данные о рецептах, полученные по неизвестному числу наблюдений и неизвестно кем выполненными. Поэтому возникает множество вопросов. Мне, например, осталось непонятным, с помощью какой методикой Вы определяли концентрацию компонентов, входивших в состав формовочных масс, как Вы делали заключения о случаях использования одной или двух глин, по каким признакам фиксировали искусственно вводимый песок, траву, навоз и т.д. Никаких пояснений в тексте я не нашел. В нем есть лишь утверждения, но никаких попыток их аргументации. Поэтому вынужден заключить, что тема раскрыта лишь частично, а главное – она чрезвычайно небрежно документирована, что считаю недопустимым для диссертационных работ.

Перехожу к следующей выделенной теме: «Изготовление начина» (с.83-89). Здесь Вы оказались более конкретным. Очень хорошо, что Вам удалось выделить донные и донно-емкостные начини. Но на основе каких наблюдений эти данные выделены? В тексте я нашел лишь упоминание, что наблюдались «...изломы днищ» (с.83). А что именно в этих изломах Вы фиксировали? Ничего этого в работе нет. Поэтому для меня осталось загадкой, как Вы изучали данную тему по керамическим находкам.

В этом разделе Вы разбираете еще и следы на донных поверхностях посуды, хотя прямого отношения к заявленной теме, этот разбор и не имеет. Разбор получился не очень убедительным. Насколько я понял, Вы критикуете Б.А.Шрамко за высказанное им мнение, что отпечатки листьев, ткани, земли и т.п. на днищах скифской керамики появились после ее конструирования, когда посуда ставилась на просушку. Вы полагаете, что эти отпечатки возникли в процессе конструирования посуды. Этот взгляд подкрепляете данными экспериментов. Казалось бы, все соблюдено – элементы аргументации присутствуют. У читателей может сложиться впечатление, что Вы ближе к истине, чем Б.А.Шрамко, так как опираетесь на данные экспериментов. Но вынужден Вас огорчить: Ваш эксперимент осуществлен не вполне корректно. Вы делали лишь донные части сосудов, а не сосуды в целом. А масса тех и других заведомо разная. Если бы Вы приравнивали массу каждого образца к массе целого сосуда, например, положив на донную часть образцов «второй партии», сделанной без «подсыпок», дополнительный комок или комки глины, которые имитировали бы общую массу всего сосуда, то результаты были бы более строгими. А то, что сделали Вы – не увеличивает доказательность высказанного мнения. Не входя в подробности, все же замечу, что «земля» (т.е. почва), насколько мне известно, не использовалась в качестве «подсыпки».

Порадовала таблица на с.87. Но она была бы более информативной, если в нее внести уточнение относительно категорий сосудов, от каких происходят донные части, и представить шифры изученных образцов. Счел бы также нужным дать сводку признаков, по которым сделаны определения

в этой таблице. Надеюсь, что они есть в опубликованных работах Г.А.Пашкевич или в Ваших работах.

Не могу обойти вопрос о «подставках» и «выступах», затронутых на с.88. На его примере хочу обратить Ваше внимание на сомнительный характер логики, какой Вы часто пользуетесь в работе. Вы пишете: **«В процессе формования сосуд могли поворачивать вместе с самой подставкой, для чего начин примазывали к диску»** (с.88). И дальше сообщаете, что **«об этом свидетельствуют так называемые «выступы»**. Днища с «выступами-закраинами» зафиксированы на многих поселениях (дан перечень). После этого Вы делаете неожиданное предположение о том, **«что существовал такой способ изготовления керамики, при котором гончар ходил вокруг колоды дерева или большого горшка»** (с.88). Действительно по данным этнографии это неоднократно засвидетельствовано в разных регионах Африки и Азии. (Попутно замечу, что автор, на которого Вы ссылаетесь, почему-то не фигурирует в списке литературы). Но причем здесь скифские гончары?

Завершается изложение темы тремя выводами:

Вывод 1 – «в скифское время в исследованном регионе гончары часто использовали поворотный столик, иногда деревянные подставки или, возможно, и перевернутый вверх дном сосуд» (с.89). Но на чем основан этот вывод? В тексте я не нашел каких-либо конкретных данных. Вывод явно голословный, так как не вытекает из разбора археологических и иных материалов.

Вывод 2 – «зафиксировано использование двух программ конструирования начинов: донная и донно-емкостная (последняя преобладала)» (с.89). Я допускаю, что все ограничивалось двумя программами. Но этот вывод не подкреплен какими-либо конкретными данными. Поэтому и его нельзя признать хоть как-то обоснованным.

Вывод 3 – «...подсыпка делалась для того.., чтоб днище – начин изделия – не приставало к поверхности и легко отделялось от нее после окончания формования» (с.89). Этот вывод действительно подкреплен в тексте данными экспериментов, хотя и проведенных не вполне корректным образом (см. выше). Но мне осталось непонятным, на какие вопросы истории скифского гончарства он нацелен? Что он значит для истории скифского гончарства?

Общий вывод по теме, к сожалению, неутешительный: Вы и здесь проявили себя как археолог, который не владеет методикой выделения по находкам керамики информации о начинах.

Следующая тема: **«Изготовление полого тела. Формообразование»** (с.89-94). Начинаете Вы эту тему с сообщения, что данную тему (кроме Б.А.Шрамко) никто не изучал. Можно было бы ожидать, что здесь Вы будете оперировать в основном собственными наблюдениями. Но собственные наблюдения по существу свелись к нескольким общим утверждениям. В частности, Вы сообщаете, что **«в скифское время нередко небольшие сосуды высотой до 10 см... делались с помощью выдавливания пальцами двух рук из округлого комка глины»** (с.89). Но никаких доводов в пользу этого утверждения

не приводите, если не считать ссылки на свою работу 1995 г. и на «**додаток Е. Рис.4**». Такого «додатка» среди иллюстраций я не нашел. Не удалось найти и аргументы в пользу высказанного мнения. Возможно, что они есть в опубликованных работах. Так, пожалуйста, представьте их.

Далее Вы утверждаете, что **«у них начин не изготовляли, а дно могли формовать путем выдавливания изделия...»** (с.89). Вынужден с Вами не согласиться, так как в подобных случаях, как я думаю, мы имеем дело с полными начинками (см.: А.А.Бобринский. Гончарство Восточной Европы..., с.122, рис.40 + текст). Впрочем, Вы вправе придерживаться собственной точки зрения. Но приведите, пожалуйста, хоть какие-то аргументы в ее пользу. Тогда будет, что обсуждать...

Из текста на с.90 узнаю, что Вы, оказывается, делали «эталонные образцы» с целью изучения следов работы. Это можно только приветствовать. Но где результаты сравнительного изучения «эталонных» и археологической керамики? Почему их не представили? Ведь они могли бы служить добротным доводом в пользу Ваших высказываний. В тексте же дано лишь упоминание об этих экспериментальных работах и вывод о том, что **«...посуда в VII–III вв. до н.э. делалась спирально-лоскутным налепливанием»** (с.90). Почему я или любой другой читатель должен этому верить? Приведите доказательства. Ведь Вы пишете диссертационную работу, т.е. научное исследование, в котором должны **показать умение** анализировать, и критически разбирать, оценивать, обобщать получаемую информацию, приводить аргументы в пользу своих высказываний.

Уважаемый Анатолий Владимирович, извините, но общий уровень Вашей научной работы проблематично оценить как удовлетворительный. По существу Вы представили компилятивное сочинение, в котором прослеживаются информационные, но не исследовательские навыки.

Полагаю, что Вам было бы полезно продолжить обучение методам технико-технологического анализа археологической керамики. Я готов принять Вас в качестве стажера-исследователя в нашу Лабораторию. Нужен хотя бы год, чтобы попытаться помочь Вам стать квалифицированным исследователем в области истории гончарной техники и технологии. Согласуйте, если сочтете нужным, этот вопрос со своим руководством. Никаких финансовых затрат, насколько я знаю, от руководства не потребуется. Нужно только, чтобы Вы имели средства на пропитание и жилье. Словом, подумайте над предложением.

Поздравляю Вас с новым Президентом и Новым годом! Желаю всего доброго!

Москва, 28 декабря, 2004 г.

А.А.Бобринский

[161]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ

02.03.2005

Здравствуйте, глибокоуважаемый Александр Николаевич!

На днях получил Ваше щедрое на похвалы в свой адрес письмо. Спасибо за добрые слова, но Вы, по-моему, сильно преувеличиваете мою роль. Главным двигателем всего, что делается у Вас – это Ваш собственный талант организатора науки и активного исследователя. Все остальное – вторично.

Теперь по поводу юбилея. Если честно, то мне не очень по душе подобные мероприятия. Я всегда избегал и избегаю их, так как, кроме дополнительной нервной нагрузки, эти мероприятия ничего не дают. А у меня и без того нервные перегрузки сверх всякой меры. Хочу сберечь силы и успеть еще что-то полезное сделать. Поэтому, как мне представляется, не следует устраивать какие-либо мероприятия, приуроченные к моим датам рождения. Вот, если доживу до 80 лет, тогда можно будет что-то устроить. А в 75 я еще чувствую силы и не утраченное желание заниматься делом. Извините, если это мнение не совпадает с Вашим.

О статье в «УКЖ»*. Конечно, здесь Вы правы. Мог бы давно что-то предложить вниманию читателей журнала. Но в оправдание напомним, что последние несколько лет я серьезно болел. Сделали три операции. Еще и сегодня продолжаю борьбу с недугом. И только в промежутках могу что-то еще делать и о чем-то серьезном думать. Поэтому в печати я почти ни разу «не засветился» в последние годы. Словом, имею уважительные причины для молчания. Буду, однако, думать, с чем целесообразно выступить на страницах «УКЖ» в наступившем году. Спасибо за предложение.

О стажерах. Я разговаривал с нашим директором Института. Никаких финансовых затрат Институт не взимает за обучение. Естественно, что и меня эта сторона не интересует никак. Но на Ваше усмотрение остается вопрос о пропитании и жилье стажеров. Если есть родственники, то все проще. Если нет, – то как-то и где-то им нужно жить. Институт теперь не берет на себя обязательства по обеспечению жильем в общежитии. Если это возможно, то, пожалуйста, для начала разрешите им краткосрочную командировку (на несколько дней), чтобы я смог с ними познакомиться и понять, в чем они нуждаются больше всего. Это необходимо для того, чтобы правильно спланировать программу обучения. Сейчас у меня обучаются пять человек. Все из Москвы (ГИМ, МГУ, ИА). Начальные курсы они уже одолели (сырье, приемы обработки, навыки составления рецептов формовочных масс). Теперь изучаем самую трудную тему: «Навыки конструирования археологической керамики» (лекции и практические занятия). Курс рассчитан примерно на один год.

Когда им лучше приехать. На короткий срок – в любое удобное время. На обучение, по-видимому, после полевого сезона. Впрочем, это лучше обсудить

*«УКЖ» – «Український керамологічний журнал»

при встрече. Единственная бумага, которую Институт хотел бы получить от Вас – просьбу на имя директора Института Макарова Николая Андреевича (д.и.н., чл.-корр. РАН) разрешить стажировку в лаборатории «История керамики» под моим руководством сроком таким-то (не менее года).

Вот, пожалуй, и все, что хотелось бы срочно сообщить.

С искренним и глубоким уважением, А.Бобринский

[174]

КОСТЯНТИН РАХНО – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНСЬКОМУ
11.07.2005

Уважаемый Александр Афанасьевич!

Обратиться к Вам мне рекомендовал мой научный руководитель, доктор исторических наук Олесь Николаевич Пошивайло.

В процессе работы в Институте керамологии над своей научной темой меня очень заинтересовали Ваши книги и статьи о гончарстве. О ваших экспедициях в нашем Институте ходят легенды. Таких обширных исследований гончарных центров больше не проводилось. Поэтому я набрался смелости обратиться к Вам с некоторыми вопросами.

Меня интересуют традиции, верования, обряды, фольклор гончаров. Я уже читал о зафиксированном Вами обряде кормления горна в Шпыколосох на Львовщине. Не могли бы Вы, если нетрудно, уточнить: что ещё, кроме борща, ставили в горн? Сопровождался ли обряд какими-либо молениями, заговорами? Весьма заинтересовал меня и обычай ставить крест на круге, чтобы его ночью черт не крутил, поскольку я знаю к нему польские параллели. Поэтому для меня очень важно, в каких именно гончарских центрах это происходило. Очень хотелось бы получить ответы на эти вопросы. Может, еще какие-то проявления духовной культуры гончаров, их обрядность и фольклор не ускользнули от Вашего внимания?

Я был бы очень признателен, если бы Вы поделились такой информацией. Разумеется, она будет использована с соблюдением и указанием всех Ваших приоритетов.

С уважением, Константин Рахно

[159]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ
02.09.2005

Дорогой Александр Николаевич!

Очень тронули Ваши добрые слова и поздравления в связи с тем, что стукнуло мне 75. Большое человеческое спасибо за память и внимание. Спасибо за присланные книги и журналы. Читаю с большим интересом.

Очень порадовало, что один из выпусков журнала посвящен археологической керамике. В познавательном отношении все выпуски журнала очень добротны и полезны. Жаль, что в России они, кажется, еще мало доступны для специалистов.

Александр Николаевич! А планируется ли приезд Ваших хлопцев на стажировку? Примерно с середины октября у меня запланировано чтение лекций по общим вопросам изучения древнего гончарства для местных археологов, которые обучаются методам анализа керамики в нашей лаборатории. Быть может, и Ваши смогут быть? Был бы рад. Впрочем, понимаю, что все это не так просто, как это было возможно устроить до перестройки и т.д. Поэтому никаких других вопросов не задаю. Передайте, пожалуйста, если будет возможным, мои, правда, запоздалые поздравления с защитой кандидатской диссертации Анатолию Леонидовичу Щербаню*.

Всего Вам самого доброго. И еще раз – огромное спасибо за память и добрые слова. А.Бобринский

[175]

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНЬСЬКОМУ 07.10.2005

Дорогой Александр Афанасьевич!

Спасибо за внимание и беспокойство о стажировке наших сотрудников. Я не хотел бы упускать этот уникальный шанс слушать Ваши блистательные лекции – то, о чем мечтал много раз, но до сих пор это остается за пределами возможного. Поэтому искренне хочу, чтобы наши два Анатолия** были более удачливыми. Если возможно, прошу сообщить, когда начнутся Ваши лекции и сколько времени они будут продолжаться, чтобы точно определиться со сроком пребывания в Москве.

Александр Афанасьевич! Осмелюсь еще раз просить Вас о Вашей статье для «Украинского керамологического журнала». Очень прошу!

С уважением, Олесь Пошивайло

[183]

*Щербань Анатолій – завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (2005–2013), старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (2002–2013), кандидат історичних наук (з 2005).

*Співробітники Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, керамологи, археологи Анатолій Гейко й Анатолій Щербань

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ

08.10.2005

Дорогой Александр Николаевич, здравствуйте!

Я, было, отправил Вам ответ, но, по-видимому, чего-то напутал. Пишу снова. По поводу лекций. Я планирую прочитать короткий курс по общим вопросам методики изучения древнего гончарства. Всего – примерно 4-6 лекций. Основная их цель – попытаться донести до слушателей мысль о необходимости следовать системно-предметному принципу освоения знаний о древнем гончарстве. В этой связи вначале хочу разъяснить отличие нашего подхода к сбору исходной информации о гончарстве на основании керамических находок, и подхода, который широко и давно практикуется многими археологами. По существу, речь пойдет о «признаках» и «навыках труда» как единицах исходной информации. Вторая лекция посвящена обсуждению структуры производственного процесса в древнем и современном гончарстве. Речь пойдет в основном о широких и узких технологических задачах, которые неизменно решаются во всех производствах, и тематически разных навыках их реализации. Цель лекции – конкретизировать тематику технико-технологических наблюдений при обращении к археологической керамике. Третью лекцию предполагаю посвятить разбору современных возможностей выявления и учета тематически разной технологической информации средствами бинокулярной микроскопии. Четвертая лекция посвящена свойствам тематически разных навыков труда, их способности адаптироваться или сохраняться в различных историко-культурных ситуациях. Пятую и шестую лекции предполагаю посвятить сугубо практическому опыту использования знаний о содержательной стороне тематически разных навыков и их свойствах при изучении конкретных материалов археологии.

Таков намеченный краткий курс лекций. К сожалению, я не имею возможности прочитать их все «одним залпом», т.е. в течение одной или двух недель. Планирую по лекции в неделю. Дело в том, что помимо основной работы, я веду сейчас обучение группы аспирантов методике выявления информации о навыках конструирования археологической керамики. Занятия эти хлопотные, так как связаны с необходимостью конструирования образцов различными способами налепной технологии, разбором и анализом следов, которые при этом возникают в изломах и на поверхностях. Занятия проводятся по пятницам. Они уже начались. Предварительно наметил читать лекции по общим вопросам по вторникам, начиная с 15 ноября.

Теперь по поводу статьи. Я давно уже ощущаю себя Вашим должником. Но жизнь поворачивается ко мне такими «местами», что не остается времени думать о чем-то менее прозаичном. Практически все лето и осень у меня дома нелады, то с женой (сломала шейку бедра), то с дочерью (на почве переутомления и всяких переживаний). Словом, пришлось бегать по разным больницам ежедневно. На что-то другое ни сил, ни времени не оставалось. Сейчас стало полегче, но относительно. Начал работу над темой «Реликтовые

явления в древнем и современном гончарстве Восточной Европы». Надеюсь, что к концу года напишу статью по этой теме. Но какой по объему она будет – не очень ясно представляю (надеюсь, что не более 1,5-2 п.л.). Если такой объем для Вашего журнала подходит, то статью пришлю. Короче, был бы рад увидеть Ваших хлопцев в числе слушателей лекций. Правда, я совершенно далек от мысли, что они будут совершенными, так как многие проблемы, которые в них затрагиваются, нуждаются в дальнейших исследованиях. Вот, пожалуй, и все, что хотелось сказать. Извините, что получился многословным.

С искренним уважением,

А.Бобринский

[176]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – КОСТЯНТИНУ РАХНУ

12.10.2005

Уважаемый Константин Батькович!

Извините, что не ответил на Ваше первое письмо. У меня и сегодня нет возможности удовлетворить Вашу просьбу, так как ее реализация связана с необходимостью «поднимать» журнальные записи и многое другое, чтобы быть конкретным. А для этого пока нет элементарных условий – у нас все еще идет ремонт (меняют электропроводку по всему зданию). Словом, работать практически сложно из-за царящей кутерьмы и грязи. Архив обширный и далеко не все, что в нем имеется, моя память удерживает точно и полно. По поводу креста на круге – помню, что фиксировал такие факты и в России, и в Украине. Еще, кажется, в Белоруссии. Где именно – боюсь ссылаться на память. Надо листать записи.

По поводу «кормления горна». Деталей не помню. Но сами факты сохранения подобных обрядовых действий добывать очень сложно. То, что удалось мне, – šťastливое стечение обстоятельств. А вообще-то о таких вещах гончары предпочитают не говорить, так как иначе, по их мнению, все заговоры и прочее перестает действовать. Рекомендую поехать самому по деревням – убедитесь. Мужчины более разговорчивы, но, в большинстве своем, относятся скептически к разговорам о каких-либо обрядовых действиях, или же, как и женщины, избегают говорить на эти темы. Помню, что в 1964 г. в д. Деревно (кажется так) в пределах украинского Полесья (где-то неподалеку от Тетерева) я случайно на краю деревни «наткнулся» на гончара у горна (горн был виден с лесной дороги, по которой мы ехали на машине). Естественно, что остановились посмотреть и побеседовать. Оказалось, что гончар готовился к обжигу в горне. В руках он держал обожженный ранее горшок, а внутри него находилось несколько специально положенных туда угольков от прошлого обжига и кусочков печины. Он готовился совершить какой-то ритуал перед обжигом. Наше появление его остановило. На расспросы он практически отказался отвечать, говоря только, что «так надо». Все это пишу по памяти.

Извините, но я пока не могу удовлетворить Ваших желаний, хотя бы частично. Надеюсь, что после декабря будет полегче обстановка и тогда смогу полазить по старым журналам и т.д.

*С уважением, А.Бобринский
[163]*

**ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНСЬКОМУ
02.05.2006**

Уважаемый Александр Афанасьевич!

Редакция «Украинского керамологического журнала» планирует в №1-2 за 2006 год опубликовать библиографию Ваших основных керамологических публикаций. Гончарная библиотека Украины, на основе имеющихся в ней сведений, подготовила свой вариант библиографии.

Если Вы не возражаете и поддержите это намерение, прошу дополнить этот список неучтенными публикациями на тему керамики и проверить точность библиографического описания имеющихся в списке публикаций. Прошу также написать более подробную Вашу биографию с освещением Ваших научных интересов, полевых исследований и т.д.

Я не перестаю мечтать об опубликовании в «УКЖ» Вашей статьи. Возможно, Вы смогли бы ее подготовить для опубликования вместе с библиографией?

Огромное спасибо за предоставленную возможность стажировки под Вашим руководством для Анатолия Щербаня и Анатолия Гейко. С нетерпением ждем ее продолжения.

Институт керамологии готовит художественную фотогалерею портретов выдающихся керамологов. Без Вашего портрета эта галерея будет неполноценной. В связи с этим прошу прислать Ваше фото для изготовления большого фотопортрета.

*С глубоким уважением, Олесь Пошивайло
[184]*

**ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ
21.08.2007**

Дорогой Александр Николаевич!

Очень тронут Вашим подарком ко дню рождения. Спасибо за добрые слова и пожелания. Книга получилась весьма любопытной. Правда, я в основном ознакомился лишь с иллюстрациями, так как читать мне пока трудно (резко ухудшилось зрение – катаракта). К тому же Ваш подарок пришелся на печальные в моей жизни дни: скончалась моя жена Лариса Ивановна

Бобринская. Последние годы она тяжело и безнадежно болела (рак). Поэтому общее состояние духа у меня траурное, и я с трудом заставляю себя думать о чем-то менее печальном. Еще раз большое спасибо Вам за внимание и добрые слова.

*С искренним уважением и симпатией, А.Бобринский
21 августа 2007 г.*

[177]

**ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – ОЛЕСЮ ПОШИВАЙЛУ
06.06.2008**

Глубокоуважаемый Александр Николаевич!

Все еще нахожусь под впечатлением поездки к Вам. Но сразу перехожу к делу. Пошляю Вам статью, подрисовочные подписи и литературу. Рисунки к статье должны быть у Вас. Если что-то потребуется еще, то прошу сообщить. Известите, пожалуйста, о получении статьи. Большой привет Вашим сотрудникам, особенно Анатолиям.

*С искренним уважением и симпатией, Александр Бобринский
6 июня 2008 г.*

[178]

**ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНСЬКОМУ
08.09.2008**

Глубокоуважаемый Александр Афанасьевич!

*Учитывая Вашу многолетнюю поддержку всех керамологических инициатив, личное неравнодушное отношение к развитию Опoшнн как центра научного изучения украинского гончарства, искренне прошу Вас написать отзыв на автореферат кандидатской диссертации младшего научного сотрудника Института керамологии – отделения Института народоуедения НАН Украины **Анатoлия Гейко** «Виробництво ліпленого посуду в племен скіфського часу Дніпровського Лісостепоуого Лівобережжя». Защита назначена на 7 ноября 2008 года в Институте археологии НАН Украины.*

Если возможно, пришлите, пожалуйста, отзыв на адрес Института керамологии.

Автореферат прилагается.

С уважением, Oлесь Пошивайло

[185]

ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ – АНАТОЛІЮ ЩЕРБАНЮ
20.03.2009

Добрый день, Анатолий Леонидович!

Посылаю Вам ответы на замеченные погрешности*: 1) Исправленный список литературы, 2) Исправленный список литературы к статье И.А.Гей; 3) Рисунок 1, который вызвал у Вас неожиданные вопросы. Дело в том, что под каждым черепком должны быть масштабы. Куда они могли исчезнуть – не стану гадать.

Теперь по поводу подписей к рисункам. Поясняю, что все публикуемые фотографии керамики хранятся в лаборатории «История керамики» ИА РАН в Москве. Публикуются они не в первый раз. По поводу авторов раскопок. Некоторые авторы хорошо известны, но некоторые нам неизвестны. В частности, авторы раскопок могильника Саргатской культуры (рис.1), нам прислали черепки, а про автора рассказать забыли. Случилось это довольно давно. Словом, из-за неполноты сведений об авторах раскопок, я решил совсем не давать их имена и фамилии. Все иллюстрации выполнены автором статьи. Это же относится к рисункам в статье И.А.Гей**.

С дружеским приветом и добрыми пожеланиями Вам и Вашей семье, включая Богдана***. Хороший парень.

Передайте, пожалуйста, мои слова добрых пожеланий и здоровья Александру Николаевичу и его родным. Если нужны какие-либо лекарства или другая помощь – постараюсь быть полезным. Привет и поздравления с защитой Анатолию Гейко. Надеюсь, что теперь он не остынет к скифской проблематике.

Всем сотрудникам желаю всего самого доброго и успехов.

Да, чуть не забыл. Только что вышла монография Г.Ф.Никитиной, посвященная Черняховской культуре****. Там много места отведено керамике.

---

*Идетсья про підготовку до опублікування статті Олександра Бобринського в матеріалах Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» (Опішне, 2008). Анатолій Щербань був куратором цього Семінару, а тому звертався до Олександра Бобринського з питань підготовки статті до друку.

**Ірина Гей – учениця Олександра Бобринського, молодший науковий співробітник Лабораторії «Історія кераміки» Інституту археології РАН.

***Богдан – син Анатолія Щербаня.

****Идетсья про монографію провідного наукового співробітника Інституту археології РАН, доктора історичних наук Галини Нікітіної «Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников)» (М., 2008) [81]

Я прикладывал к этому свою руку. Если в библиотеке нет этой работы, то могу ее прислать. Имею для этого экземпляр. Но по какому адресу это лучше сделать. Подскажите, пожалуйста.

С искренним уважением и симпатией – А.Бобринский.

20.03.2009. Москва.

[162]

**АНАТОЛІЙ ЩЕРБАНЬ – ОЛЕКСАНДРУ БОБРИНЬСЬКОМУ
09.04.2009**

Глубокоуважаемый Александр Афанасьевич!

Вчера получили бандероль с книгой*. Примите нашу искреннюю благодарность за это полезное и содержательное издание, которое станет ценным экземпляром нашей Керамологической библиотеки.

С уважением и наилучшими пожеланиями, Анатолий Щербань

[157]

Обкладинка книги Галини Нікітіної «Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников)» – останнього дарунку Олександра Бобринського Національному центру керамологічних студій у Опішному. Москва. 2008. Репринт [81]

*Йдеться про монографію провідного наукового співробітника Інституту археології РАН, доктора історичних наук Галини Нікітіної «Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников)» (М., 2008) [81]

■ **ДОДАТОК 4**

**ОЛЕКСАНДР БОБРИНСЬКИЙ
НА СВІТЛИНАХ З НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВУ
УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА**

1
Олеся Пошивайло, Олександр Бобринський

2

3

4

Фото 1-10.
Олександр Бобринський розповідає про діяльність Лабораторії «Історія кераміки» Інституту археології РАН делегації Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Москва, Російська Федерація. 24.12.2008.

Фото Юрка Пошивайла, Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

Олександр Бобринський, Юрій Цетлін, Оесь Пошивайло

5

Оесь Пошивайло, Олександр Бобринський, Юрій Цетлін

6

Юрій Цетлін, Тарас Пошивайло, Ірина Гей, Юрко Пошивайло, Олександр Бобринський

7

Юрій Цетлін, Олесь Пошивайло, Олександр Бобринський

8

9

Тарас Пошивайло, Юрко Пошивайло,
Юрій Цетлін, Олександр Бобринський

10

Олександр Бобринський з книгами,
привезеними з Опішного

11

12

Олександр Бобринський, Людмила Метка

Фото 11-61.
Олександр Бобринський
у дні роботи Міжнародного науково-
практичного керамологічного
семінару «Експеримент у сучасній
керамології: шлях до наукової істини
чи профанація наукових знань?».

Опішне, Україна. 28-31.05.2008.

Фото Тараса Пошивайла,
Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

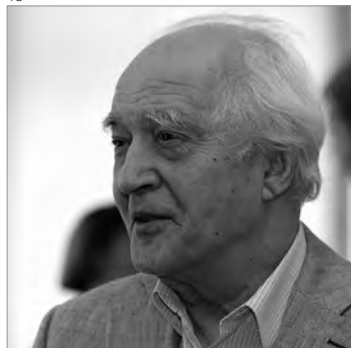
13

14

Перегляд творів II Міжнародного
молодіжного гончарського фестивалю
в Колегіумі мистецтв у Опішному (13, 14)

15

На території Національної галереї
монументальної кераміки (16, 19)

Олександр Бобринський,
Наталія Салугіна

16 17 У Колегіумі мистецтв у Опішному (17, 18)

18

Анатолій Щербань, Олександр Бобринський, Олеся Пошивайло

19

20

Олександр Бобринський, Оесь Пошивайло (20, 21)

21

22

23

На території
Національної галереї
монументальної
кераміки (22, 23)

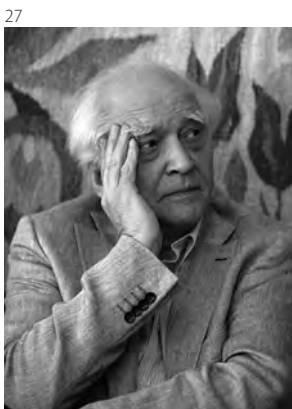

24 25

26

Під час
робочих засідань
Семінару

27

28 29

30

31

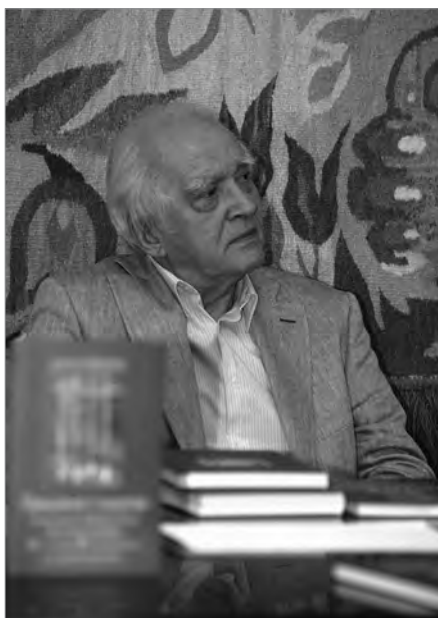
32

33

34

Під час робочих засідань Семінару

Олеся Пошивайло, Олександр Бобринський (35, 36)

35

36

37

38

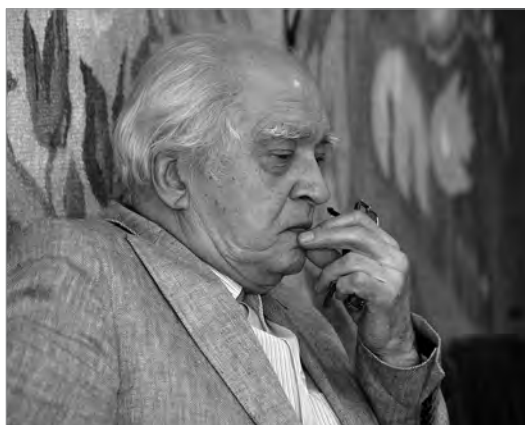
39 40

41

42 43

44

Під час робочих засідань
Семінару

45

46

47

Олександр Бобринський,
Жанна Чечель (45-47)

48

На скіфському Більському городищі

49

Під час робочих засідань
Семінару (45-47, 49)

50 51

52

53

Мар'яна Пошивайло, Олександр Бобринський

На скіфському Більському городищі (50-53)

Юрій Цетлін, Олександр Бобринський

54

Людмила Метка, Олександр Бобринський

55

Знімання відбитків нігтів
(54-55)

56

Юрій Цетлін, Олександр Бобринський
на скіфському Більському городищі

57 58

Олександр Бобринський, Мар'яна Пошивайло (57-58)

Олесь Пошивайло, Мар'яна Пошивайло,
Олександр Бобринський

59

60

51

Олександр Бобринський,
Мар'яна Пошивайло,
Людмила Пошивайло

Мить прощання
з Національним
музеєм-заповідником
українського гончарства
в Опішному:
Олександр Бобринський,
Людмила Пошивайло,
Олесь Пошивайло,
Юрій Цетлін

ДЖЕРЕЛА

Література

1. **Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография).** – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – 232 с.
2. **Андрушенко Оксана, Гирман Ольга, Карунна Ольга, Панасюк Галина, Пошивайло Олесь. Олександр Бобринський: короткий життєпис і бібліографія керамологічних публікацій** // Бібліографія українського гончарства. 2005: Національний науковий щорічник / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – Вип.7. – С.209-216.
3. **Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения** // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.5-109.
4. **Бобринский А.А. Гончарные круги Восточной Европы IX–XII вв.:** Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М.: Издательство АН СССР, 1962. – 20 с.
5. **Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н.э.).** – М.: Наука, 1991. – 216 с.: ил.
6. **Бобринский А.А. Гончарный круг и его происхождение.** Препринт. – Екатеринбург: Институт истории и археологии Уральского отделения РАН, 1993. – 56 с.
7. **Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения:** Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М.: Институт археологии АН СССР, 1979. – 42 с.
8. **Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения.** – М.: Наука, 1978. – 272 с.
9. **Бобринский А.А. Методика изучения организационных форм гончарных производств** // Керамика как исторический источник: Сборник научных трудов. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1989. – С.10-43.
10. **Бобринский А.А. О работе группы «История керамики»** // Краткие сообщения Института археологии. – М., 2002. – Вып.213. – С.131-134.
11. **Бобринський Олександр. [Відгук офіційного опонента на дисертацію Пошивайла Олександра Миколайовича «Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна)», 1994]** // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.317-322.
12. **Бобринський Олександр. О двух символах плодородия на украинской керамике** // Украинське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядкування Олеса Пошивайла. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.120-135.
13. **Бобринський Олександр. Постраничные замечания по книге А.Н.Пошивайло «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна»** // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.513-521.
14. **Бобринський Олександр. Происхождение гончарного круга** // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.249-269.

15. **Бобринський Олександр.** *Происхождение гончарства* // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядкування Олеса Пошивайла. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.39-55.
16. **Бурдо Наталія.** *Сакральний світ трипільської цивілізації.* – К.: Наш час, 2008. – 296 с.: іл.
17. **Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю.** *Трипільська культура. Спогади про золотий вік.* – Харків: Фоліо, 2008. – 416 с.: іл.
18. **Бурдо Н.Б.** *Експериментальне моделювання трипільського житла* // Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х томах. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.2. Додаток. – С.158-159.
19. **Бурдо Н.Б.** *Реконструкція будівель трипільської культури. Методика та концепції* // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст (До 100-річчя від дня народження Олега Ольжича): Збірка наукових праць. – К.: ТОВ Спадщина ЛТД, 2007. – С.28-48.
20. **Вайдакер Фрідріх.** *Загальна музеологія: Посібник* / Переклад з німецької Василя Лозинського, Ольги Лянж, Христини Назаркевич. – Львів: Літопис, 2005. – 630 с.
21. **Васильєва І.Н., Салугина Н.П.** *Не боги горшки обжигают.* – Самара: Інститут історії та археології Поволж'я, 1997. – 160 с.
22. **Васильєва І.Н., Салугина Н.П.** *О составлении программы экспериментального изучения формовочных масс* // Керамика как исторический источник: Подходы и методы изучения. – Свердловск–Куйбышев: Куйбышевский государственный педагогический институт имени Валериана Куйбышева, 1991. – С.80-85.
23. **Васильєва І.Н., Салугина Н.П.** *Роль эксперимента в изучении древнего гончарства (к постановке проблемы)* // Керамика как исторический источник: Подходы и методы изучения. – Свердловск–Куйбышев: Куйбышевский государственный педагогический институт имени Валериана Куйбышева, 1991. – С.76-80.
24. **Васильєва І.Н., Салугина Н.П.** *Экспериментальный метод в изучении древнего гончарства (к проблеме разработки структуры научного исследования с использованием физического моделирования)* // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.181-198.
25. **Ветштейн Р.И.** *Керамическое производство Ольвии первых веков нашей эры:* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К.: Отделение общественных наук АН УССР, 1953. – 15 с.
26. **Виницкая Г.Г.** *Терракоты Ольвии и их значение как исторического источника:* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К.: Киевский государственный университет имени Тараса Шевченко, 1949. – 10 с.
27. **Відейко Михайло.** *Трипільська енциклопедія і Трипільські горизонти* // Світгляд. – 2010. – №2. – С.20-27.
28. **Відейко М.Ю.** *Трипільська культура. Історія досліджень* // Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х томах. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.1. – Кн.1. – С.21-78.
29. **Відейко М.Ю. Чабанюк Володислав Васильович** // Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х томах. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.2. Додаток. – С.592.
30. **Гей І.А.** *Отпечатки кончиков пальцев на изделиях из глины (изучение, проблемы, перспективы)* // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М.: Институт археологии РАН, 2010. – С.200-213.
31. **Гейко А.В.** *Методи дослідження глиняного посуду* // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць. – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.16-28.

32. *Гладилін В.М. Замітки до тріпільської культури* // Археологія. – 2010. – №3. – С.119-122.
33. *Глушков И.Г. Керамика как археологический источник* / Отв. ред., член-корреспондент РАН В.И.Молодин. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 1996. – 328 с.: ил.
34. *Глушков И.Г. Проблемы экспериментального гончарства* // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.167-181.
35. *Гончарство Макарового Яру кінця ХІХ – середини ХХ століття: Документи і матеріали.* – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 400 с.: іл. (Керамологічне трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу», книга 3; Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», випуск 1).
36. *Гончарство України: минуле й сьогодні.* Перша республіканська науково-практична конференція. Опішне, 8-10 червня 1989 року: Подані для опублікування доповіді та виступи учасників / Упорядник Олесь Пошивайло // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.38-368.
37. *Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. Випуск І. Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р.* – К.: Видавничий дім «Стилос», 2007. – 264 с.: іл.
38. *Готун І.А., Казимір О.М., Коваль О.А., Петраускас А.В., Петраускене А.О. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології* // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць. – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.29-92.
39. *Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуніч // Археологія.* – 1993. – №4. – С.59-71.
40. *Готун Ігор, Шевцова Леся. Автунічі – селище гончарів Х–ХІІІ століть* // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.61-76.
41. *Гошко Т.Ю., Трачук О.В. Дослідження металургійного процесу виплавлення міді методом моделювання* // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць. – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.93-103.
42. *Дергачов В.О. Маркевич Всеволод Іванович* // Енциклопедія тріпільської цивілізації: У 2-х томах. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.2. Додаток. – С.326.
43. *Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения.* – М.: Институт археологии РАН, 2010. – 259 с.
44. *Дудкін В.П., Відейко М.Ю. Археометричні дослідження Тріпільської цивілізації* // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – №1 (2). – Январь-февраль.
45. *Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання:* Збірка наукових праць. – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – 224 с.: іл.
46. *Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань.* Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар: Програма. – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 36 с.: іл.
47. *Енциклопедія тріпільської цивілізації: У 2-х томах.* – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.1. – Кн.1. – 704 с.: іл.; Т.2. Додаток. – 654, 58 с.: іл.
48. *Завьялов В.И., Раткин М.А. Моделирование сыродутного процесса в России* // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць. – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.104-118.
49. *Зайченко Валентина. Археологи, етнологи з Росії та Польщі приїздили в Опішню* // Коло. – Полтава, 2008. – №23. – 5-11 червня. – С.2.

50. **Залізняк Леонід.** *Походження українців: між наукою та ідеологією.* – К.: Темпора, 2008. – 104 с.: іл.
51. **Залізняк Леонід.** *Україногенеза в тумані міфології // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей.* – К.: Темпора, 2008. – С.33-49.
52. **Зарецький І.А.** *Гончарный промысел в Полтавской губернии.* – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XIII, VI, 11 с.
53. **Зиньковский К.В.** *Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья: Сборник научных трудов.* – К.: Наукова думка, 1982. – С.19-32.
54. **Зиньковский К.В.** *К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья.* – К., 1983. – С.16-22.
55. **Зиньковский К.В.** *Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // Советская археология.* – 1973. – №1. – С.137-150.
56. **Зиньковский К.В.** *О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры // Материалы по археологии Северного Причерноморья.* – Одесса: Маяк, 1976. – Вып.8. – С.36-49.
57. **Зиньковский К.В.** *До проблеми трипільського житлобудування // Археологія.* – 1975. – Вип.15. – С.13-22.
58. **Иващенко Ю.Ф.** *К методике исследования гончарной керамики // Керамика как исторический источник: Подходы и методы изучения.* – Свердловск–Куйбышев: Куйбышевский государственный педагогический институт имени Валериана Куйбышева, 1991. – С.19-23.
59. **Ионов Н.Ф.** *Гончарный промысел в Киевской губернии // Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания.* – К.: Типография насл. К.К.Круглянского, 1912. – С.1-77.
60. **Історія Національної академії наук України (1941–1945):** Частина 2. Додатки / Упорядники: Лідія Яременко, Валентина Кучмаренко, Світлана Старовойт, Лариса Стрельська. – К.: Науково-видавничий центр Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, 2007. – 576 с.
61. **Калинина И.В.** *Историко-культурный и семантико-технологический подходы в изучении технологии древней керамики // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения.* – М.: Институт археологии РАН, 2010. – С.42-45.
62. **Калюк О.П., Сагайдак М.А.** *Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія.* – 1988. – №61. – С.36-47.
63. **Керамика как исторический источник: Подходы и методы изучения: Тезисы докладов Всесоюзной научной археологической конференции 11-16 февраля 1991 г.** – Куйбышев: Куйбышевский государственный педагогический институт имени Валериана Куйбышева, 1991. – 90 с.
64. **Керамика как исторический источник: Тезисы докладов и материалы конференции, состоявшейся 16-18 апреля в Тобольском государственном педагогическом институте им.Д.И.Менделеева.** – Тобольск: Тобольский государственный педагогический институт имени Дмитрия Менделеева, 1996. – 102 с.
65. **Коваленко О.** *Сучасні керамологічні експерименти // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць.* – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.218-224.
66. **Корвин-Пиотровский А.Г.** *Теоретические проблемы исследований поселений-гигантов // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції.* – К.: Корвін-пресс, 2003. – С.5-7.

67. **Корвин-Пиотровский А., Шатило Л.** В вопросу об экспериментальном моделировании трипольских построек Томашовской группы // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. – К.: Физическое лицо – предприниматель Корвин-Пиотровский А.А., 2008. – С.192-210.
68. **Кругликова И.Т.** Античная археология. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Высшая школа, 1984. – 215 с.
69. **Круц В.А.** Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвін-прес, 2003. – С.74-76.
70. **Кульська О.А.** Дослідження фрагментів матеріальної культури // Вісті Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1936. – №9. – Кол.51-56.
71. **Кульська О.А., Дубицька Н.Д.** Будівельні матеріали трипільської культури (Хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1940. – Т.1. – С.325-335.
72. **Кульська О.А.** Кераміка трипільської культури (Хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1940. – С.307-323.
73. **Кульська О.А.** Хіміко-технологічне вивчення кераміки із Ольвії // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1958. – Т.7. – С.77-91.
74. **Курбанова Марія.** Простой горшок не так уж прост. Керамика с отпечатками пальцев пращур // Звездный порт. – Великий Новгород, 2012. – Вып.36. – 1 февраля.
75. **Малинова Рената, Малина Ярослав.** Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайны древних эпох / Пер. с чеш.; коммент. и послесл. Е.Н.Черных. – М.: Мысль, 1988. – 272 с.
76. **Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» (Опішне, 28-30.05.2008):** Прес-реліз. – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 1 арк. А-4.
77. **Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?»:** Програма. – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 36 с.: іл.
78. **Могильченко М.** Гончарство в с.Олешні у Чернігівщині // Материяли до українсько-руської етнології. – 1899. – Т.1. – С.53-67.
79. **Мунчаев Р.М.** Предисловие // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М.: Институт археологии РАН, 2010. – С.11-12.
80. **Мусяненко П.Н.** Керамика в архитектуре и строительстве (методы художественного оформления керамических изделий). – К.: Издательство Академии архитектуры Украинской ССР, 1953. – 128 с.
81. **Никитина Г.Ф.** Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). – М.: Таус, 2008. – 448 с.
82. **Новітні міфи та фальшивки про походження українців:** Збірник статей. – К.: Темпора, 2008. – 136 с.: іл.
83. **Новожилова Катерина.** Гончарная Мекка // Площадь Свободы. – Тольятти, 2005. – №167. – 7 сентября.
84. **Овчаренко Людмила.** Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні. – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 160 с.: іл. (Керамологічне трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу», книга 2; Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», випуск 1).
85. **Отрощенко В.В.** Трипільська археологія на тлі трипільського міфу // Земледельцы и скотоводы Древней Европы: Проблемы, новые открытия, гипотезы (дополненное издание). – Киев–Санкт-Петербург: Физическое лицо – предприниматель Корвин-Пиотровский А.А., 2012. – С.124-126.

86. **Отрощенко В.В. Феномени протоміст: Таллянки та Синташта // Трипільське поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції.** – К.: Корвін-прес, 2003. – С.96-97.
87. **Отрощенко Віталій. Міфологізація етногенезу українців // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей.** – К.: Темпора, 2008. – С.51-65.
88. **Пакульський Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии.** – К.: Тип. И.И.Горбунова, 1898. – 119, IV с.
89. **Памяти Александра Афанасьевича Бобринского (1930–2010) // Российская археология.** – 2011. – №2. – С.189-190.
90. **Пам'яті Галини Георгіївни Мезенцевої // Археологія.** – 1998. – №3. – С.155-156.
91. **Пам'яті Ріви Йонівни Ветштейн // Археологія.** – 1999. – №4. – С.171-172.
92. **Пассек Т.С. Трипільське поселення Коломищчина (Розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура.** – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1940. – С.9-41.
93. **Передмова // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць.** – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.4-5.
94. **Переднє слово // Трипільська культура.** – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1940. – Т.І. – С.5-6.
95. **Петраускас А.В. Міжнародний науково-практичний семінар // Археологія.** – 2010. – №4. – С.132-134.
96. **Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст.** – К.: КНТ, 2006. – 200 с.: іл.
97. **Півторак Григорій, Яковенко Наталя. Витримки з виступів на крулому столі «Міфологізація походження українців» // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей.** – К.: Темпора, 2008. – С.29-32.
98. **Пошивайло Ігор Володимирович. Міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.** – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. – 16 с.
99. **Пошивайло А.Н. А.А.Бобринский: ученый и человек // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения.** – М.: Інститут археології РАН, 2010. – С.35-41.
100. **Пошивайло Олень. Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби Розстріляного Відродження.** – Описне: Українське Народознавство, 2008. – 240 с.: іл. (Керамологічне трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу», книга 1; Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», випуск 1).
101. **Пошивайло Олень. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна.** – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
102. **Пошивайло Олень. 100-літній шлях української керамологічної біографістики // Пошивайло Олень. Короткий академічний словник сучасних українських керамологів (культурна керамологія).** – Описне: Українське Народознавство, 2009. – 312 с.: іл.
103. **Пошивайло Олень. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга 1 (2001–2005).** – Описне: Українське Народознавство, 2007. – 776 с.: іл.
104. **Пошивайло Олень, Щербань Анатолій. Олександрю Бобринському – 75! // Український керамологічний журнал.** – 2005. – №1-4. – С.281.
105. **Проблемы изучения археологической керамики: Межвузовский сборник научных статей.** – Куйбишев: Куйбишевский государственный педагогический институт имени Валериана Куйбишева, 1988. – 214 с.
106. **Проблемы изучения древней керамики // Российская археология.** – 2005. – №3. – С.61-112.
107. **Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии.** – К.: издание Подольской Губернской Земской Управы, 1916. – С.9-118.

108. **Рисцов Вячеслав.** *При гончарному крузі: 3 мистецької практики.* – К.: Молодь, 1987. – 184 с.
109. **Рішення учасників Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?»** (Опішне, 28-30.05.2008) // *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла.* – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.444-445.
110. **Рыков С.Н.** *Домостроительство трипольского поселения Рипница 1 на Среднем Поднепровье // Земледельцы и скотоводы Древней Европы: Проблемы, новые открытия, гипотезы (дополненное издание).* – Киев–Санкт-Петербург: Физическое лицо – предприниматель Корвин-Пиотровский А.А., 2012. – С.170-185.
111. **Розенфельдт Р.Л.** *Московское керамическое производство XII–XVIII вв.* – Москва: Наука, 1968. – 124 с.
112. **Самарин Ю.А.** *Подольские гончары.* – Ленинград: издание Русского музея, 1929. – 44 с. + X табл.
113. **Самарський В.Б.** **ПЛАТАР** // *Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х томах.* – К.: Видавництво ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.2. Додаток. – С.420.
114. **Сегеда Сергій.** *Міфологізація походження українців (проблема Трипілья)* // *Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей.* – К.: Темпора, 2008. – С.67-73.
115. **Семченко Г.Д.** *Конструкционная керамика и огнеупоры.* – Харьков: Штрих, 2000. – 304 с.: іл.
116. **Сидоров В.В.** [Цетлин Ю.Б. *Неолит центра Русской равнины. Орнаментация керамики и методика периодизации культур. М., 2008. 359 с.*] // *Российская археология.* – 2011. – №2. – С.169-172.
117. **Сидоров В.В.** [Цетлин Ю.Б. *Периодизация неолита Верхнего Поволжья. М., 1991*] // *Российская археология.* – 1998. – №1. – С.194.
118. **Тематичний плян видань на 1993/1994 роки** // *Качкан Володимир. Жива Глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного.* – Опішне: Українське Народознавство, 1994. – С.215-219.
119. **Тематичний плян видань на 1993/1994 роки** // *Пошивайло Олесь.* *Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина).* – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – С.259-263.
120. **Третьяков Ю.Д., Метлин Ю.Г.** *Керамика – материал будущего.* – М.: Издательство Московского государственного университета, 1987. – 254 с.
121. **Третьяков Ю.Д., Метлин Ю.Г.** *Керамика – материал будущего.* – М.: Знание, 1987. – 47, [1] с.: ил.
122. **Трипільська культура.** – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1940. – Т.І. – 594 с.: іл.
123. **Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції.** – К.: Корвін-пресс, 2003. – 284 с.: іл.
124. **Троцька Валентина.** [Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В. *Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. Випуск І: Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003 р.* – К.: ВД «Стилос», 2007. – 264 с.: іл.] // *Бібліографія українського гончарства. 2007: Національний науковий щорічник / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла.* – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Вип.9. – С.182-184.
125. **Троцька В.І.** *До питання експериментальних досліджень гончарного виробництва // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць.* – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.177-181.

126. **Троцька В.І.** *Експериментальне моделювання технології «обварювання» глиняного посуду* // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць. – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.168-176.
127. **Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа** / Упорядкування Олеса Пошивайла. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – 522 с.: іл.
128. **Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994.** – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – 576 с.
129. **Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995.** – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – 576 с.
130. **Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999** / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – 656 с.
131. **Цетлин Ю.Б., Волкова Е.В.** *К 75-летию Александра Афанасьевича Бобринского* // Российская археология. – 2005. – №3. – С.61-68.
132. **Цетлин Ю.Б.** *Международный научно-практический семинар в Опішне «Эксперимент в современной керамологии: путь к научной истине или профанация научных знаний»* // Российская археология. – 2009. – №3. – С.178-181.
133. **Цетлин Ю.Б.** *Основные направления изучения древнего гончарства в трудах А.А.Бобринского* // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М.: Институт археологии РАН, 2010. – С.13-34.
134. **Цетлин Ю.Б.** *Современное состояние и некоторые задачи изучения древней керамики* // Российская археология. – 2005. – №3. – С.69-75.
135. **Цетлин Ю.Б.** *Список опубликованных работ А.А.Бобринского* // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М.: Институт археологии РАН, 2010. – С.32-34.
136. **Цетлин Ю.Б.** *Фундаментальные проблемы изучения гончарства* // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М.: Институт археологии РАН, 2010. – С.229-244.
137. **Цетлин Юрий.** *Експеримент в изучении древнего гончарства: теория и практика исследований* // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.281-293.
138. **Чабанюк В.В.** *Досліди з моделювання трипільського житлобудування* // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвін-прес, 2003. – С.183-189.
139. **Чабанюк В.В.** *«Трипільська культура» заповідник* // Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х томах. – К.: Видавництво ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.2. Додаток. – С.545-546.
140. **Чабанюк В.** *Новые экспериментальные данные по проблеме трипольского домостроительства* // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. – К.: Физическое лицо – предприниматель Корвин-Пиотровский А.А., 2008. – С.211-226.
141. **Черняков І.Т.** *Зінківський Костянтин Володимирович* // Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2-х томах. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – Т.2. Додаток. – С.185-186.
142. **Шатило М.** *Модели построек как идин из источников информации для реконструкции трипольского дома* // Земледельцы и скотоводы Древней Европы: Проблемы, новые открытия, гипотезы (дополненное издание). – Киев–Санкт-Петербург: Физическое лицо – предприниматель Корвин-Пиотровский А.А., 2012. – С.246-251.
143. **Шатило Л.О.** *Глиняні моделі будівель культури Кукутені-Трипілля* // Исследование поселений-гигантов Трипольской культуры в 2002–2004 гг. – К.: Корвин-Пресс, 2005. – С.119-139.

144. *Шатіло Л.О. До проблеми трипільського домобудівництва (експеримент 2007 р.)* // Археологія. – 2010. – №4. – С.108-111.
145. *Шатіло Л.О. До реконструкції даху будівель кукутень-трипільської культури* // Археологія. – 2012. – №1. – С.93-97.
146. *Шилов Ю.А. Истоки славянской цивилизации.* – К.: Межрегиональная академия управления персоналом, 2004. – 704 с.: ил.
147. *Шмаглій М.М., Дудкін В.П., Зіньковський К.В. Про комплексне вивчення трипільських поселень* // Археологія. – 1973. – Вип.10. – С.23-31.
148. *Щербань А.Л. Можливості експерименту у вивченні декору глиняних виробів початку доби заліза* // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: Збірка наукових праць. – К.: ТОВ «Ліра-К», 2011. – С.182-187.
149. *Щербань Анатолій. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами).* – К.: Молодь, 2007. – 256 с.: іл.
150. *First in the World History initiates edition of International Annual Collection-Book World Ceramics* // Качкан Володимир. Жива Глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного. – Опішне: Українське Народознавство, 1994. – С.226-227.
151. *First in the World History initiates edition of International Annual Collection-Book World Ceramics* // Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – С.270-271.
152. *First in the World History initiates edition of International Annual Collection-Book World Ceramics* // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – 542-543.
153. *First in the World History initiates edition of International Annual Collection-Book World Ceramics* // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – 542-543.

Архіви

154. *Александр Бобринский. Дарственная* // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.3. – Од. зб.340. – Арк.10.
155. *Книга відеуків за 2008–2010 роки* // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.14. – Од. зб.1. – Арк.49.
156. *Лекції Олександра Бобринського. Москва. 2005–2006* // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – DVD-фонд. – №210, 211.
157. *Лист Анатолія Щербаня до Олександра Бобринського від 09.04.2009* // Вихідна кореспонденція за 2009 р. Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №158/827 від 09.04.2009. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
158. *Лист Костянтина Рахна до Олександра Бобринського від 22.07.2003* // Вихідна кореспонденція Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (05.08.2002 – 20.01.2004). – №158/444 від 22.07.2003. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

159. *Лист Костянтина Рахна до Олександра Бобринського від 11.07.2005* // Вхідна кореспонденція за 2005 рік (електронна пошта). – №196 від 12.10.2005. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
160. *Лист Ніни Чопенко до Олесь Пошивайла від 07.12.1993* // Приватний архів Олесь Пошивайла.
161. *Лист Олександра Бобринського до Анатолія Гейка від 28.12.2004* // Вхідна кореспонденція за 2005 рік (електронна пошта). – №3 від 05.01.2005. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
162. *Лист Олександра Бобринського до Анатолія Щербаня від 20.03.2009* // Вхідна кореспонденція за 2009 р. (частина 1) Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №240 від 03.07.2003. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
163. *Лист Олександра Бобринського до Костянтина Рахна від 12.10.2005* // Вхідна кореспонденція за 2005 рік (електронна пошта). – №196 від 12.10.2005. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
164. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 10.08.1991* // Приватний архів Олесь Пошивайла.
165. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 05.04.1993* // Приватний архів Олесь Пошивайла.
166. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 06.08.1993* // Приватний архів Олесь Пошивайла.
167. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 17.07.1996* // Приватний архів Олесь Пошивайла.
168. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 08.09.1997* // Вхідна кореспонденція за 2003–2004 рік (електронна пошта) Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №128 від 06.05.2004. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
169. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 25.03.2000* // Приватний архів Олесь Пошивайла.
170. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 14.02.2001* // Вхідна кореспонденція за 2004 рік (електронна пошта) Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №129 від 06.05.2004. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
171. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 11.05.2003* // Електронна пошта Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (15.11.2002 – 04.09.2003). – №195 від 12.05.2003. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
172. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 29.06.2003* // Електронна пошта Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (15.11.2002 – 04.09.2003). – №240 від 03.07.2003. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
173. *Лист Олександра Бобринського до Олесь Пошивайла від 11.07.2003* // Електронна пошта Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (15.11.2002 – 04.09.2003). – №259 від 11.07.2003. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

174. *Лист Олександра Бобринського до Олесе Пошивайла від 02.03.2005* // Вхідна кореспонденція за 2005 р. (електронна пошта) Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №54 від 03.03.2005. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
175. *Лист Олександра Бобринського до Олесе Пошивайла від 02.09.2005* // Вхідна кореспонденція за 2005 рік (електронна пошта). – №160 від 09.09.2005. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
176. *Лист Олександра Бобринського до Олесе Пошивайла від 08.10.2005* // Вхідна кореспонденція за 2005 рік (електронна пошта). – №190 від 10.10.2005. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
177. *Лист Олександра Бобринського до Олесе Пошивайла від 21.08.2007* // Вхідна кореспонденція за 2007 р. (частина 2) Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №258 від 22.08.2007. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
178. *Лист Олександра Бобринського до Олесе Пошивайла від 06.06.2008* // Вхідна кореспонденція за 2008 р. (частина I) Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №121 від 09.06.2008. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
179. *Лист Олександра Бобринського до Харківського відділення Міжнародного фонду «Відродження» від 17.07.1996* // Приватний архів Олесе Пошивайла.
180. *Лист Олесе Пошивайла до Олександра Бобринського від 17.10.1993* // Приватний архів Олесе Пошивайла
181. *Лист Олесе Пошивайла до Олександра Бобринського від 08.07.2003* // Електронна пошта Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (15.11.2002 – 04.09.2003). – №158/393 від 09.07.2003. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
182. *Лист Олесе Пошивайла до Олександра Бобринського від 02.08.2004* // Вихідна кореспонденція за 2004 рік Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №158/157 від 02.08.2004. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
183. *Лист Олесе Пошивайла до Олександра Бобринського від 07.10.2005* // Вхідна кореспонденція за 2005 рік (електронна пошта). – №190 від 10.10.2005; Вихідна кореспонденція за 2005 рік Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №158/149 від 26.09.05. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
184. *Лист Олесе Пошивайла до Олександра Бобринського від 02.05.2006* // Вихідна кореспонденція за 2006 р. Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №158/168 від 02.05.2006. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
185. *Лист Олесе Пошивайла до Олександра Бобринського від 08.09.2008* // Вихідна кореспонденція за 2008 р. Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. – №158/495 від 08.09.2008. – Український керамологічний архівний фонд Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

186. *Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?»* // DVD-фонд. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Інв. №392.
187. *Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?»* // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.4. – Од. зб.16. – 166 арк.

Веб-сайти

188. *Бобринская, Екатерина Александровна* // http://ru.wikipedia.org/wiki/Бобринская,_Екатерина_Александровна
189. *Бобринский Александр Афанасьевич* // <http://archaeolog.ru/~bobrinskij>
190. *Володарець-Урбанович Ярослав. Памяти АЛЕКСАНДРА АФАНАСЬЕВИЧА БОБРИНСКОГО (4.08.1930 — 1.10.2010) Труды исследователя* // http://vk.com/topic-1874076_23384309?offset=0
191. *Гей Ирина Алексеевна* // <http://www.archaeolog.ru/~gej-i>
192. *Группа «История керамики»* // <http://www.archaeolog.ru/index.php?id=51>
193. *Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура»* // <http://www.facebook.com/media/set/?set=a.447826755228264.104050.394536703890603&type=3>
194. *Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура»* // http://cit.ckipa.edu.ua/wiki/index.php/Державний_історико-культурний_заповідник_%22Трипільська_культура%22
195. *Дудкін В.П., Відейко М.Ю. Археометричні дослідження Трипільської цивілізації* // http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/dudkin_videyko.htm
196. *Иншаков Александр Андреевич* // <http://www1.aist.wv.w.elsu.ru/kaf/ria/people?pid=630//>
197. *In тегоріат. 01.10.2010* // http://www.archaeolog.ru/?id=2&id_nws=135&zid_nws=6
198. *Курбанова Мария. Простой горшок не так уж прост. Керамика с отпечатками пальцев пращур* // <http://starryport.ru/showstat.php?id=502>
199. *[Курсовик А.А. Бобринский и его вклад в изучение керамики Восточной Европы]* // <http://www.webkursovik.ru/kartgotrab.asp?id=36481>
200. *Лаборатория естественнонаучных методов в археологии* // <http://www.archaeolog.ru/index.php?id=45>
201. *Новожилова Екатерина. Гончарная Мекка* // <http://starryport.ru/showstat.php?id=502>
202. *Перевозчиков, Вадим Иванович. Гончарное ремесло золотоордынского Азак. XIV в. (Опыт комплексного исследования технологии): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Специальность 07.00.06 – археология (исторические науки). – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2006* // <http://www.dissercat.com/content/goncharnoe-remeslo-zolotoordynskogo-azaka-xiv-v-opyt-kompleksnogo-issledovaniya-tekhnologii>
203. *Про підсумки проведення III етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук України у 2006 році* // <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1175.0>
204. *Список відомих похованих на Лук'янівському цвинтарі* // http://uk.wikipedia.org/wiki/Достойники,_поховані_на_Лук'янівському_цвинтарі
205. *Шатило Людмила Александровна* // <http://lomonosov-msu.ru/rus/profile/user30494.html>

P.S.: Висловлюю вдячність співробітникам Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, які висловили свої побажання, поради, зауваження щодо мого дослідження про експеримент у керамології, допомогли в пошуку першоджерел, фотографували, сканували й макетували текст й ілюстративні матеріали, вичитували текст і вносили коректуру, передовсім кандидатам історичних наук Анатолію Гейку й Оксані Коваленко, а також Оксані Андрушенко, Наталі Визір, Ларисі Гавриш, Людмилі Гусар, Юлії Давидовій, Ользі Карунній, Галині Панасюк, Тарасу Пошивайлу, Юрку Пошивайлу, Тетяні Хрипун, Оксані Яценко

© ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО,

директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, заступник Голови Наглядової ради Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, голова Правління Українського керамічного товариства, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, 2013

СЛОВО КУРАТОРА СЕМІНАРУ АНАТОЛІЯ ЩЕРБАНЯ

«Головне в житті людини – це любов»

© Олесь Пошивайло, 2008

Олександр Опанасович Бобринський. Людина – легенда, людина – бренд і просто – Людина. Маю честь називати його серед своїх Учителів. Наука цього видатного вченого для мене не обмежувалася керамологією. Він учив мене жити, гідно Людини. Не теоретичними настановами, а власним прикладом.

Минуле десятиліття дало мені багатьох Учителів, але й позбавило можливості спілкування з трьома з них: Євгеном Черненком, Леонідом Смормжем і керамологом Олександром Бобринським. Дуже різні, з неповторними родоводами й долями, вони уявляються мені дуже подібними, а ще – зразком людяності, високої культури, інтелігентності, тонкого почуття гумору. Завжди хотілося дізнатися про них більше. Вони були відкритими для пізнання, але, як завжди це буває, хронічно не вистачало часу...

Під час останньої зустрічі з Олександром Опанасовичем я попросив написати напутнє слово моему синові Богдану. Тоді видатний учений побажав у Опішному таке: *«Главное в жизни человека – это любовь. И нет ничего в мире важнее любви!»*. Можливо, я ще занадто молодий, щоб уповні осягнути заповітні слова. Але на той час їх виявилось достатньо, щоб скласти в уяві пазл із вражень від моментів спілкування з Маестро. Нині для мене не настільки важливо, чи ідентичний цей сформований образ, зафіксований у пам'яті, бо хочу описати його іншим колегам, кому не байдужа ця унікальна постать.

Він любив Життя, Дружину, Людей, Гончарство, Керамологію. І своєю любов'ю щедро ділився зі спраглими душами, які постійно тягнулися до джерела його мудрості. Як і більшість науковців, я спочатку познайомився з Олександром Опанасовичем через його наукові праці. Вони здалися мені дуже ґрунтовними й насиченими важливою інформацією. Усвідомлюючи, що комплексно опанувати методіку вченого за його публікаціями практично неможливо, я лише побіжно ознайомився з нею. Згодом, побачивши портрет вченого в одному з опішненських видань – національному культурологічному щорічнику *«Українське Гончарство»*, сформував певне уявлення й про його особу. Як виявилось після безпосереднього знайомства, воно було хибним, оскільки подане в книзі фото не передавало харизми вченого.

Особисто я познайомився з Олександром Бобринським у його дітищі – Лабораторії *«Історія кераміки»* Інституту археології Російської академії наук. Учений

охоче пристав на прохання ще одного мого Вчителя, Олеса Пошивайла, прийняти на стажування мене й мого колегу Анатолія Гейка. Навчання стало важливою віхою мого життя. Не буду детально зупинятися на всіх перипетіях перебування в Москві. Зауважу лише, що Олександр Опанасович усіма доступними для нього засобами сприяв тому, щоб наше навчання було ефективним. Щоправда, фінансові проблеми з відрядженням до Росії завадили пройти повний курс стажування. Незважаючи на це, школа Олександра Бобринського заклала міцне коріння в моїй свідомості. Упевнений, що прийде час, і воно проросте міцними паростками й принесе свої плоди. Головне, чому навчив Учитель – здатність сумніватися й ретельно перевіряти власні гіпотези щодо тих чи інших аспектів гончарної технології. Він показав шлях, який має пройти керамолог, здійснюючи науковий експеримент: складний, часозатратний, нерідко – невдачний, але необхідний для пізнання давньої гончарної технології.

Стажування в Олександра Опанасовича познайомило мене з більшістю представників його школи, з його учнями: Юрієм Цетліним, Іриною Гей, Іриною Васильєвою, Наталею Салугіною та іншими. Це знайомство, за підтримки Олександра Опанасовича, згодом вилилося у проведення нечуваного доти для України за складом учасників Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару *«Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?»*, збірник матеріалів якого Ви нині тримаєте в руках.

Спостерігаючи за Олександром Бобринським у Опішному, я кожного дня відкривав нові риси його характеру, упевнювався в його глибокому науковому мисленні. Допитливий розум безперервно працював, всотуючи інформацію, яка могла стати в нагоді під час майбутньої роботи. Його ґрунтовна доповідь на семінарі примусила задуматися над перспективністю вивчення відбитків пальців на давній кераміці.

Через два роки після пам'ятного для всіх українських і російських керамологів Семінару, Олександр Опанасович, сповнений амбітних проєктів, відійшов у інший світ. Але його подвижницька діяльність назавжди лишиться на скрижалях європейської керамологічної науки.

Закінчую писати, а в думці й донині лунають слова Олександра Бобринського: *«Вы, как всегда, сказали много лестных фраз!»* (додам, що в моїй пам'яті він залишився дуже скромним). Хочеться ще раз повторити йому у Високості так, як відповів у останній телефонній розмові: *«Жаль, что у меня не хватает словарного запаса, чтобы передать все мысли, возникающие при воспоминании о Вас»...*

© АНАТОЛІЙ ЩЕРБАНЬ,
керамолог, завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології
– відділення Інституту народознавства НАН України (2005–2013),
старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки
Національного музею-заповідника українського гончарства
в Опішному (2002–2013), кандидат історичних наук, 2013

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

*«Експеримент
у сучасній керамології:
шлях до наукової
істини чи профанація
наукових знань?»*

- 1. МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ:** Гончарна столиця України – містечко Опішне (Полтавщина)
- 2. ЧАС ПРОВЕДЕННЯ:** 28-30 травня 2008 року
- 3. МЕТА:** з'ясування місця й ролі експериментів у сучасних керамологічних дослідженнях, виявлення позитивних і негативних моментів у використанні їх під час вивчення давнього гончарства; впровадження в практику сучасних керамологічних студій спеціальних методів дослідження історичної кераміки
- 4. ТЕМАРІЙ** Семінару:
  - історія й перспективи використання експериментів у керамології;
  - нові здобутки у використанні експериментів для керамологічних досліджень;
  - суперечливі аспекти експериментальних студій та їх перехресна перевірка;
  - сучасні спеціальні методи дослідження історичної кераміки;
  - експериментальні й фізико-хімічні методи дослідження давньої кераміки: синтез задля майбутнього.
- До участі в Семінарі запрошуються: керамологи, археологи, етнологи, музеологи.
- Робочі мови Семінару – українська, російська, англійська.
- Заявки на участь у Семінарі приймаються **до 25 квітня 2008 року**. Для цього на адресу Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України (вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. (05353) 42175, 42416, 42415; факс: 42175; e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net) необхідно надіслати тему доповіді чи повідомлення та інформацію про автора за схемою: прізвище, ім'я, дата народження, місце народження, національність, освіта (назва навчального закладу і рік закінчення), науковий ступінь, вчене звання, почесне звання, державні нагороди, головні напрямки наукових досліджень, основні наукові праці (повний бібліографічний опис); тема, над якою працюєте нині; місце роботи, посада; службова та домашня адреси, телефони, факси, електронна пошта; особистий підпис, дата; також надіслати 2 кольорові фотографії (3х4 см) для виготовлення візитної картки учасника Семінару та опублікування матеріалу.
- Матеріали Семінару будуть надруковані в Національному науковому щорічнику «Українська керамологія».

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ

Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» проходитиме в Науково-дослідницькому центрі досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (*вул.Партизанська, 102; тел. (+38 05353) 42415, 42416, 42417*)

РЕЕСТРАЦІЯ

Реєстрація учасників Семінару відбуватиметься 28 травня, з 9⁰⁰ до 13⁰⁰ год., у приміщенні Науково-дослідницького центру досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (*вул.Партизанська, 102; тел. (+38 05353) 42415, 42416, 42417*)

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Олесь Пошивайло ... директор Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, провідний науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, **голова Оргкомітету**

Світлана Пошивайло... в.о. генерального директора Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; **співголова Оргкомітету**

Анатолій Щербань ..... завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук, **куратор Семінару**

Людмила Метка ..... завідувач Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, завідувач Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук

Наталія Візір ..... учений секретар Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Дмитро Юдічев ..... завідувач Відділу господарського забезпечення Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ІНФОРМАЦІЙНА СЛУЖБА

Вікторія Кохан..... редактор, співробітник інформаційної служби Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Наталія Визір ..... учений секретар Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, редактор Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ХАРЧУВАННЯ

<p>ГРАФІК РОБОТИ ЇДАЛЬНІ КОЛЕГІУМУ</p> <p>Сніданок – 8³⁰-9⁰⁰</p> <p>Обід – 13⁰⁰-14⁰⁰</p>	
--	---

Кава, чай:
(музей-заповідник)

28 травня 9 ³⁰ -9 ⁵⁰	30 травня 9 ¹⁰ -9 ³⁰
11 ²⁰ -11 ⁴⁰	10 ⁴⁰ -11 ⁰⁰
15 ⁴⁰ -16 ⁰⁰	16 ³⁰ -17 ⁰⁰
29 травня 9 ¹⁰ -9 ³⁰	
11 ⁰⁰ -11 ²⁰	
16 ⁰⁰ -16 ³⁰	

Учасники Семінару харчуються за талонами, придбаними під час реєстрації, у їдальні Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (вул. Партизанська, 21; тел. 42001) або, за власним вибором, у закладах громадського харчування Опішного:

Кафе «Венера» (вул. Жовтнева, 4; тел. 42462)

Кафе «999» (вул. Панаса Мирного, 47)

Кафе «Чумацький шлях» (вул. Панаса Мирного, 80-а; тел. 42036)

Відповідальна:

Валентина Троцька..... старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

ПРОЖИВАННЯ

- Проживання учасників Семінару: «Музейон» Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (вул. Партизанська, 102; тел. 42416)
- Будинок для гостей приватного підприємця Матвійко Надії Наумівни (вул. Олександра Губаря, 19; тел. 42501)
- Готель м. Полтава

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

Медичне обслуговування учасників Семінару здійснюється в медичному кабінеті Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (вул. Партизанська, 21; тел. 42001)

Керівник медичної служби — Наталія Тесля

Лікарня: Опішне, вул. Нова; швидка допомога (цілодобово) — тел. 42303

ВИСТАВКИ

- ✳ **Виставка творів видатного українського художника-кераміста, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України Сергія Радька** (Межиріч, Черкащина)
(Центр розвитку духовної культури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул. Андрія Заливчого, 3; тел. 42381)
- ✳ **Виставка «Згадаймо старої макітри життя»** (Центр розвитку духовної культури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул. Заливчого, 3; тел. 42381)
- ✳ **Виставка літератури про експеримент і спеціальні методи дослідження в керамології**
(Гончарська Книгозбірня України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Керамологічна бібліотека України Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, вул. Партизанська, 102; тел. 42415)
- ✳ **Виставка-продаж керамологічної літератури видавництва «Українське Народознавство»**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул. Партизанська, 102; тел. 42415)

БІБЛІОТЕКИ

- ✳ **Керамологічна бібліотека України Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України**
(вул. Партизанська, 102; відчинено щодня, з 9⁰⁰ до 18⁰⁰ год.)
- ✳ **Гончарська Книгозбірня України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул. Партизанська, 102; відчинено щодня, з 9⁰⁰ до 18⁰⁰ год.)
- ✳ **Бібліотека «Колегіуму мистецтв у Опішному»**
(вул. Партизанська, 21; відчинено щодня, з 9⁰⁰ до 17⁰⁰ год.)

МУЗЕЇ

- ✳ **Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному**
(вул. Партизанська, 102; тел. 42416)
- ✳ **Меморіальний музей-садиба гончарки Олександри Селюченко**
(вул. Олександра Губаря, 29)
- ✳ **Меморіальний музей-садиба гончарської родини Пошивайлів**
(вул. Андрія Заливчого, 63)

НАЙГОЛОВНІШІ ЗАХОДИ

28 ТРАВНЯ, СЕРЕДА

- 8.00-9.30** ..... **Прибуття, реєстрація та поселення учасників Семінару**
(Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)
- 10.00-13.00** ..... **Робота Семінару**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 14.00-15.30** ..... **Огляд Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України**
- 16.00-18.00** ..... **Робота Семінару**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 18.00-18.45** ..... **Презентація монографії Анатолія Щербаня «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами)»**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 20.00-22.00** ..... **Вечірні дискусії**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)

29 ТРАВНЯ, ЧЕТВЕР

- 9.30-13.00** ..... **Робота Семінару**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 14.00-14.30** ..... **Презентація трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу»**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 15.00-16.00** ..... **Огляд Меморіального музею-садиби гончарки Олександри Селюченко, Меморіального музею-садиби гончарської родини Пошивайлів**
- 16.30-19.00** ..... **Огляд пам'яток археології округи Опішного**
(Більське городище, «Розрита могила»)
- 19.30-22.00** ..... **Вечірні дискусії**
(Городище роменської культури VIII століття, Опішне)

30 ТРАВНЯ, П'ЯТНИЦЯ

- 9.30-12.00** ..... **Робота Семінару**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 12.00-13.00** ..... **Огляд приватної майстерні корифея опішненського гончарства, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Василя Омеляненка та художніх виставок Мистецької галереї Центру розвитку духовної культури**
(вул.Комсомольська, 8; вул.Андрія Заливчого, 3)
- 14.00-16.00** ..... **Круглий стіл, прийняття рекомендацій Семінару**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 16.00-18.00** ..... **Роз'їзд учасників Семінару**

ПРОГРАМА

ВСТУПНЕ СЛОВО ГОЛОВИ ОРГКОМІТЕТУ СЕМІНАРУ:

- ◆ **Олесь Пошивайло** – директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, головний редактор «Українського керамологічного журналу», доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України (*Опішне, Україна*)

ВСТУПНЕ СЛОВО СПІВГОЛІВ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАСІДАНЬ:

- ◆ **Олександр Бобринський** – провідний науковий співробітник Інституту археології РАН, керівник Лабораторії «Історія кераміки», доктор історичних наук (*Москва, Російська Федерація*)
- ◆ **Юрій Цетлін** – старший науковий співробітник Інституту археології РАН, заступник головного редактора журналу «Російська археологія», доктор історичних наук (*Москва, Російська Федерація*)

28 ТРАВНЯ 2008

ЕКСПЕРИМЕНТ У ВИВЧЕННІ ДАВНЬОГО ГОНЧАРСТВА:

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Юрій Цетлін – старший науковий співробітник Інституту археології РАН, заступник головного редактора журналу «Російська археологія», доктор історичних наук (*Москва, Російська Федерація*)

ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ СУЧАСНИХ КЕРАМОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ

Оксана Коваленко – молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший викладач Кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (*Опішне, Україна*)

ПРОБЛЕМИ НОВИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО ГОНЧАРСТВА

Олександр Балановський – завідувач Археологічної лабораторії, доцент Педагогічного інституту Саратовського державного університету імені Миколи Чернишевського, кандидат історичних наук (*Саратов, Російська Федерація*)

Рустам Сінгатулін – завідувач Лабораторії інформаційних технологій, доцент кафедри «Інформаційні системи і технології в навчанні» Педагогічного інституту Саратовського державного університету імені Миколи Чернишевського, кандидат історичних наук (*Саратов, Російська Федерація*)

ВИЗНАЧЕННЯ СТАТІ ІНДИВІДІВ ЗА НІГТЬОВИМИ ВІДБИТКАМИ НА КЕРАМІЦІ

Олександр Бобринський – провідний науковий співробітник Інституту археології РАН, керівник Лабораторії «Історія кераміки», доктор історичних наук (Москва, Російська Федерація)

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТІ ГОНЧАРІВ ЗА АРХЕОЛОГІЧНОЮ КЕРАМІКОЮ

Ірина Гей – науковий співробітник Відділу історії й методики (група «Історія кераміки») Інституту археології РАН (Москва, Російська Федерація)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ РОБОТИ САМАРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ З ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГО ГОНЧАРСТВА

Ірина Васильєва – старший науковий співробітник ТОВ «Інститут історії і археології Поволжя», кандидат історичних наук (Самара, Російська Федерація)

Наталія Салугіна – старший науковий співробітник ТОВ «Інститут історії і археології Поволжя», кандидат історичних наук (Самара, Російська Федерація)

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ГОНЧАРСТВО ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ СТУДІЙ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Ігор Готун – співробітник Відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, керівник Північної постійнодіючої археологічної експедиції (Київ, Україна)

Андрій Петраускас – старший науковий співробітник Відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (Київ, Україна)

ХІМІКО-ФІЗИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЕРАМІКИ

Віра Гупало – старший науковий співробітник Відділу археології Інституту українознавства НАН України, кандидат історичних наук (Львів, Україна)

Марія Лосик – доцент Кафедри художньої кераміки Львівської національної академії мистецтв, кандидат технічних наук (Львів, Україна)

Барбара Шибовіч – науковий співробітник Ягеллонського університету, доктор історичних наук (Краків, Польща)

ЕКСПЕРИМЕНТ І МОЖЛИВОСТІ ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН У ВИВЧЕННІ ДАВНЬОЇ КЕРАМІКИ

Ірина Голубєва – старший науковий співробітник Державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» «Слобідська археологічна служба» (Харків, Україна)

ПРО ГЛИНЯНУ МАТРИЦЮ ДЛЯ ВИГОТОВЛЕННЯ КАХЕЛЬ

Анатолій Гейко – молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (Опішне, Україна)

29 ТРАВНЯ 2008

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ І СЕМАНТИКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ
ДО ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТИЧНОЇ КЕРАМІКИ**

Ірина Калініна – старший науковий співробітник Відділу археології Східної Європи і Сибіру Державного Ермітажу (*Санкт-Петербург, Російська Федерація*)

**ОРНАМЕНТАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ УРАЛО-ЗАХІДНОСІБІРСЬКОГО РЕГІОНУ
(ДОСВІД ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ)**

Катерина Дубовцева – науковий співробітник Уральського державного університету (*Єкатеринбург, Російська Федерація*)

**ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК МЕТОД ПЕРЕВІРКИ ГІПОТЕЗИ ПРО ТЕХНОЛОГІЮ НАНЕСЕННЯ
ФЛЯНДРІВКИ НА ГЛИНЯНІ ВИРОБИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ**

Олександра Кушнір – викладач Кафедри декоративно-прикладного мистецтва Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва імені Василя Касіяна Львівської національної академії мистецтв (*Косів, Україна*)

Віталій Кушнір – завідувач Лабораторії художньої кераміки Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва імені Василя Касіяна Львівської національної академії мистецтв (*Косів, Україна*)

Анатолій Щербань – завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук (*Опішне, Україна*)

**ТЕХНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАБОЛГАРСЬКОЇ КЕРАМІКИ КРИМУ VII –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ X СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Вадим Майко – провідний науковий співробітник Відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська», кандидат історичних наук (*Сімферополь, АР Крим, Україна*)

**ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОБРАЖЕННЯ НА ДЕНЦІ ПОСУДИНИ
СКІФСЬКОГО ЧАСУ**

Богдан Пошивайло – молодший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (*Опішне, Україна*)

АРХЕОЛОГІЧНИЙ АРТЕФАКТ ЯК ДЖЕРЕЛО СВІТОГЛЯДНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ

Костянтин Рахно – старший науковий співробітник Відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (*Опішне, Україна*)

30 ТРАВНЯ 2008

ДАВНЄ ГОНЧАРСТВО У СВІТЛІ ДАНИХ БІОМЕХАНІКИ І ФІЗИЧНОГО ПОЛЯ ЛЮДИНИ

Рустам Сінгатулін – завідувач Лабораторії інформаційних технологій, доцент кафедри «Інформаційні системи і технології в навчанні» Педагогічного інституту Саратовського державного університету імені Миколи Чернишевського, кандидат історичних наук (*Саратов, Російська Федерація*)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ОБВАРЮВАННЯ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ

Валентина Троцька – старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (*Опішне, Україна*)

ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦІЇ ГОНЧАРНИХ КРУГІВ ЗА ВІДБИТКАМИ НА ДЕНЦЯХ ГЛИНЯНИХ ПОСУДИН

Ольга Шарганова – старший лаборант Кафедри археології історичного факультету Московського державного університету імені Михайла Ломоносова (*Москва, Російська Федерація*)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПРУЖКІВ НА ГЛИНЯНОМУ ПОСУДІ

Анатолій Щербань – завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук (*Опішне, Україна*)

ЕКСПЕРИМЕНТ У «ЮВЕЛІРНО-АРХІТЕКТУРНОМУ ФАРФОРІ» ЛЬЯДРО: ВЕКТОРИ НЕОСИМВОЛІЗМУ В АР ДЕКО В СВІТЛІ ПОСТПОСТМОДЕРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Ольга Школьна – науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, кандидат мистецтвознавства (*Київ, Україна*)

НАДМІРНЕ ЕКСПЕРИМЕНТАТОРСТВО – ШЛЯХ ДО НЕРЕАЛІЗОВАНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Олена Щербань – старший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (*Опішне, Україна*)

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ТЕКСТИЛЮ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА НАУКОВОЇ АТРИБУЦІЇ

Тетяна Крупа – науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету імені Василя Каразіна (*Харків, Україна*)

МАТЕРІАЛИ КЕРАМОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ

© **Александр Бобринский**, 2013

НОГТЕВЫЕ ОТПЕЧАТКИ НА КЕРАМИКЕ КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ*

Бобринский Александр. Ногтевые отпечатки на керамике как источник исторической информации // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.254-280.

- Народився 4 серпня 1936 року в Москві (Російська Федерація). Закінчив історичний факультет Московського державного педагогічного інституту імені Леніна (1956), аспірантуру Московського державного педагогічного інституту імені Леніна (1962). Провідний науковий співробітник Інституту археології РАН, керівник Лабораторії «Історія кераміки». Доктор історичних наук, професор. Засновник московської школи російської керамології. Помер 01.10.2010.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** кераміка як історичне джерело.
- Автор монографій, наукових статей у періодиці та тематичних збірниках.

Відсутність археологічних свідчень про реальний внесок чоловіків і жінок в історію зародження й розвитку гончарства затримує розробку методів вивчення кераміки як історичного джерела. Ця обставина спонукала до пошуку шляхів і засобів, які б заповнили прогалини в знаннях про давніх гончарів. Подано результати багаторічних досліджень можливості виокремлення джерел інформації про старі гончарів; з'ясування властивостей і надійності цих джерел; розробку методів визначення статі індивідів за глиняними виробами [Одержано 28 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, гончарство, кераміка, відтиски нігтьових пластин, стать та вік гончарів, керамологічний експеримент

Среди рукотворных памятников истории, по которым мы пытаемся реконструировать прошлое и осмыслить процессы культурного и этнокультурного развития, одно из первых мест по массовости, способности сохраняться в различных климатических условиях, длительности бытования и широте распространения занимают находки бытовой глиняной посуды. Это обстоятельство давно уже обратило на себя внимание археологов и послужило основанием для сложения представлений о керамике как о перспективном источнике историко-культурной информации.

* На Семинаре доклад имел название «Определение пола индивидов по ногтевым отпечаткам на керамике». Работа выполнена при поддержке РФНФ, грант №99-06-80240

Примерно с начала XX столетия и вплоть до наших дней изучение керамики в России ведется по различным направлениям, позволяющим находить решения не только общих вопросов, связанных с периодизацией, хронологизацией и культурной атрибуцией памятников истории, но и проводить исследования историко-культурных процессов, данные о которых отображаются в особенностях внешнего облика, техники и технологии изготовления глиняной посуды.

Сегодня мы уже научились извлекать по находкам керамики и использовать в своих работах* различную историко-культурную информацию. Во-первых, данные о навыках изготовления керамики, начиная с навыков отбора исходного сырья и заканчивая навыками термической обработки гончарных изделий. Во-вторых, формировать представления о культурных традициях в области гончарной технологии. В-третьих, фиксировать факты смещения носителей разных гончарных традиций в истории конкретных поселений. В-четвертых, судить по особенностям очертаний глиняной посуды о связях ее с деятельностью гончаров старшего, среднего или младшего поколений [1; 4; 5; 6; 7]. Этим перечнем не исчерпывается тематика историко-культурной информации, над методикой выделения которой работают сотрудники Лаборатории «История керамики» Института археологии РАН [2; 3; 8; 11; 12; 21; 22; 23].

Но до сих пор мы ничего конкретного не знаем ни о поле, ни о возрасте людей, изделия которых изучаем. Напомню, что по данным археологии точно неизвестно, кто именно – мужчины или женщины – вовлекался в процессы изготовления глиняной посуды на протяжении многовековой истории гончарства в различных регионах Старого и Нового Света**.

* Перечень археологов, помимо стажеров и части сотрудников Института археологии РАН, активно использующих методы технико-технологического анализа керамики, довольно обширен. Назову лишь некоторых из них, с работами которых знаком лично: И.Н.Васильева, Н.П.Салугина, Н.В.Иванова, Р.С.Кирсанов, О.Д.Мочалов (Самара); В.Г.Ломан (Караганда); А.И.Гутков (Челябинск); И.В.Болдин (Калуга); Л.Н.Мыльникова (Новосибирск); Н.Ф.Степанова (Барнаул); О.А.Казанцева (Ижевск); Л.А.Краева (Оренбург); А.А.Косарева /Денисова/ (Киев).

** По этому поводу, правда, высказывались предположения, что у истоков гончарства была женщина [17], что именно она повсеместно оставалась носительницей гончарных традиций вплоть до распространения ремесленных производств керамики, в которых главное место стали занимать мужчины [20]. Однако никаких подтверждений в материалах археологии эти предположения пока не имеют. Возможно, в какой-то мере подобные представления могут быть справедливы для некоторых регионов Старого и Нового Света. Но, полагаю, что они нуждаются в более строгих и продуманных обоснованиях.

В обнаружении и накоплении таких обоснований заметную, если не ведущую роль должна выполнять археология, располагающая огромным количеством вещественных свидетельств об истории человеческой культуры и общества. Не все из них доходят до нас в доступном для ясного понимания виде. Многие находятся как бы в «закрытом» и фрагментарном состоянии. Требуется приложить немало усилий, чтобы сделать их пригодными для обсуждения и обобщений на уровне логических понятий. Об одном из таких свидетельств и пойдет речь в данной статье

Рис.1. Обломки глиняной посуды с «защипными» (1, 2) и «тычковыми» (3, 4) ногтевыми орнаментами:

1-2 – Ипукульский могильник. Тюменская область, Западная Сибирь. Саргатская культура;

3-4 – увеличенный участок с отпечатками концев пальцев. Городище Переверзево. Курская область. Роменская культура.

Лаборатория «История керамики» Института археологии РАН.

1 – лабораторный №7, полевой №2338;

2 – лабораторный №8, полевой №180/2861;

3-4 – лабораторный № отсутствует, полевой №4455.

Фото Александра Бобринского

Отсутствие археологических свидетельств о реальном вкладе мужчин и женщин в историю зарождения и развития гончарства сильно сдерживает разработку методов изучения керамики в качестве исторического источника. И именно это обстоятельство побудило к поиску путей и средств, которые помогли бы устранить пробелы в знаниях о древних гончарах.

Прежде всего необходимо было решить три основные задачи. Во-первых, выделить детали, которые могли бы служить вещественными источниками информации о половой принадлежности людей, делавших керамику. Во-вторых, выявить свойства и надежность этих источников. И, в-третьих, разработать методику установления пола индивидов по керамическим находкам.

В статье кратко изложен опыт решения всех этих задач. Цель автора – познакомить с зависимостями, на основе которых удалось построить методику определения пола гончаров, с ее общими особенностями, а также рассказать о первых результатах практического использования методики.

В качестве вещественных носителей информации о половой принадлежности индивидов рассматриваются находки керамики с отпечатками концев пальцев. Наиболее часто они использовались как «инструмент» для нанесения так называемых ногтевых орнаментов. Различаются «тычковые» и «щипковые» ногтевые орнаменты. Первые наносились концом одного пальца, а вторые – концами двух пальцев (рис.1).

Представляется очевидным, что такие отпечатки на керамике оставлены людьми, которые принимали непосредственное участие в ее изготовлении. В статье, правда, с определенной долей условности, буду называть их «гончарами».

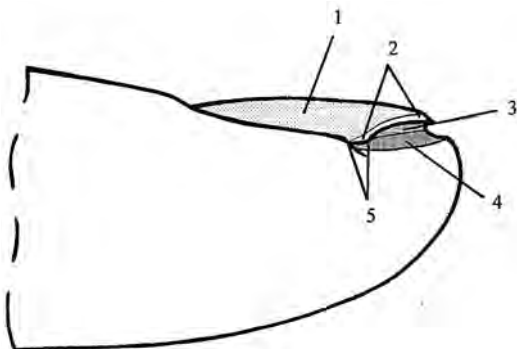

Рис.2. Отдельные элементы строения ногтевых пластин (НП), прилегающих к ним мягких тканей и принятые для них сокращенные обозначения: 1 – тело ногтевой пластины (НП-Т); 2 – свободный край ногтевой пластины (НП-СК); 3 – ростковый слой (РС); 4 – разделительная свободная зона между РС и верхним краем подушечки пальца (РСЗ); 5 – правый боковой участок свободной зоны НП (СК-БУП)

Археологи обратили внимание на керамические находки с отпечатками концов пальцев уже давно. Одним из первых ими заинтересовался П.А.Путятин [19]. В течение всего XX столетия к керамическим находкам с подобными отпечатками неоднократно обращались и другие исследователи*. Однако до последнего времени их внимание привлекали главным образом отпечатки, оставляемые ладонной стороной концов пальцев, где расположены так называемые подушечки пальцев с папиллярными узорами.

Приходится признать, что отпечаткам, оставляемым тыльной стороной концов пальцев, где располагаются ногтевые пластины [16], уделялось мало внимания**. По крайней мере, мне не известны работы, в которых разбирались бы источниковедческие свойства ногтевых пластин (далее – НП), полезные для выработки методов установления по ним половой принадлежности современных или древних людей.

Словом, прежде чем написать данную статью, потребовалось провести различные поисковые исследования, начиная с выработки правил ведения наблюдений и учета качественных и количественных особенностей строения НП и прилегающих к ним мягких тканей и кончая выделением наиболее перспективных – для решения конкретных задач – деталей в их строении.

В сферу доступных для археолога наблюдений обычно попадают самые верхние участки концов пальцев, в которых часто отображаются важные детали строения НП и прилегающих к ним мягких тканей (рис.2). Всего на верхних участках концов пальцев удалось выделить более 30 деталей строения. Многие из них являются перспективными для сравнительного изучения. Они составляют своеобразный фонд потенциальных источников информации для будущих исследований.

* *Историографическому обзору по данной теме посвящена специальная статья И.А.Гей [13], к которой отсылаю читателя*

** *Мне известна лишь работа М.П.Грязнова [15], в которой разбираются некоторые любопытные, но очень частные особенности ногтевых пластин*

В статті приводяться результати вивчення лише однієї деталі з цього фонду*. Она фіксує ширину НП в межах її вільного краю (рис.2:2). Цю деталь прийнято позначати трьома заголовними буквами – НП-Ш (т.е., дословно – ноговй пластини ширина).

Ісходя з представлень, що строєння НП і примыкаючих к ним м'яких тканих древних і сучасних людей принципно не отличались, методикку вивчення НП рєшили розроблять по отпечаткам концев пальцев сучасних людей. С этой целью в течение ряда лет собирались отпечатки у мужчин и женщин различного возраста. В результате составлена коллекция отпечатков и слепков, оттиснутых в глине, примерно 600 лиц мужского и 600 лиц женского пола в возрасте от 4 до 80 лет и более**. Значительная их часть представлена отпечатками концев пальцев правых и левых рук. Причем в коллекции присутствуют не только отпечатки, которые лишь однажды были сняты у мужчин и женщин разного возраста, но и отпечатки целой группы лиц обоего пола, у которых они снимались в разные годы в течение трех-пяти и более лет.

Для вивчення діагностических свойств значений НП-Ш привлечены результаты измерений 1934 экземпляров НП мужчин и женщин в возрасте от 4 до 78 лет. Из них 680 НП принадлежат женщинам, а остальные – 1254 отпечатка – мужчинам.

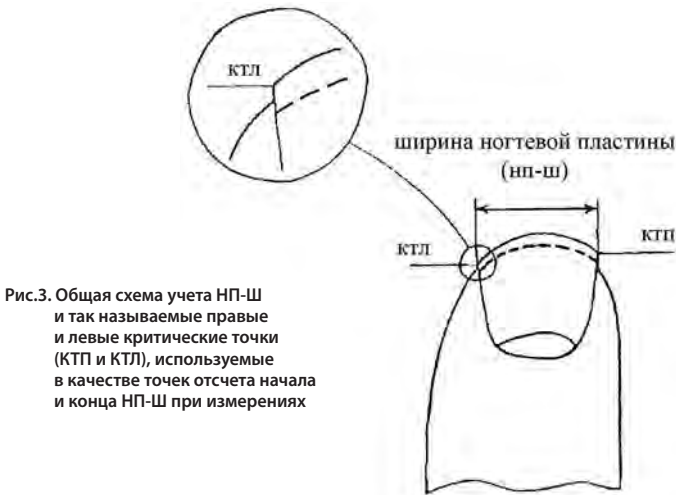

Рис.3. Общяя схема учета НП-Ш и так называемые правые и левые критические точки (КТЛ и КТП), используемые в качестве точек отсчета начала и конца НП-Ш при измерениях

* Строго говоря, эта деталь строения НП является вторым объектом специального изучения. До нее были рассмотрены диагностические свойства другого параметра НП – их толщина [9; 24]

** Коллекция отпечатков современных людей хранится в Лаборатории «История керамики» Института археологии РАН. В её составлении приняли участие не только сотрудники лаборатории, включая автора статьи, но и археологи ряда городов Российской Федерации, например, Самары, Челябинска, Йошкар-Олы, Барнаула и т.д. Всем им приношу глубокую благодарность

Измерения НП-Ш осуществлялись на универсальном измерительном микроскопе (УИМ-21) с точностью 0,001 мм по заранее отработанным правилам ориентации измеряемых объектов. В качестве начальных и конечных точек отсчета использовались каждый раз выделяемые правые и левые «*критические точки*» (сокращенно – КТП и КТЛ). Они фиксируют переход фронтального участка свободного края НП в боковые участки (рис.3).

Сравнительное изучение НП-Ш позволило установить, что сами размеры НП-Ш на руках мужчин и женщин не могут быть использованы в качестве довода об их принадлежности к мужскому или женскому полу. Во-первых, размеры НП-Ш очень индивидуальны. Представление об этом позволяет составить сводка изменений НП-Ш на правых руках 567 мужчин в возрасте от 4 до 78 лет (рис.4). Во-вторых, размеры НП-Ш постоянно увеличиваются в течение жизни. Причем наиболее интенсивный рост НП-Ш происходит примерно до 10 лет, а затем, с чуть меньшей интенсивностью, он продолжается примерно до 20 лет. Но и после этого размеры НП-Ш тоже непрерывно увеличиваются, хотя и более медленно (рис.4).

Почему это важно отметить? Прежде всего потому, что именно размеры отпечатков концев пальцев чаще всего использовались различными исследователями в качестве аргумента при попытках определения пола индивидов [13]. В свете изложенных данных, которые могут быть дополнены и результатами измерений НП-Ш других пальцев, такие попытки, скорее всего, следует признать неудачными.

В пользу такой оценки свидетельствуют, например, и результаты сравнения размеров НП-Ш на указательных пальцах (Ук) правых рук мужчин и женщин. Для наглядности они разделены на семь возрастных групп (рис.5). Внутри групп размеры НП-Ш мужчин и женщин ранжированы по возрастанию. Легко заметить, что в каждой группе линейные размеры НП-Ш у мужчин немного больше, чем у женщин. Однако эти различия сложно использовать для строгого отделения мужских размеров НП-Ш от женских, так как чаще всего различия между ними измеряются одним-двумя миллиметрами или же десятками долями миллиметра. Поэтому, даже располагая данными о возрасте индивида, судить о его поле всегда проблематично.

Самое важное для обсуждаемой темы наблюдение касалось не размеров НП-Ш, а их соотношений на женских и мужских руках. Что здесь особенно важно отметить? Во-первых, что при разных размерах НП-Ш на пальцах рук мужчин и женщин три пальца – большой (Бш), средний (Ср) и мизинцевый (Мз) – по значениям НП-Ш всегда занимают на руках индивидов строго определенное место: большой палец – первое, средний – второе, а мизинцевый – пятое. И только два пальца – указательный (Ук) и безымянный (Бз) – не имеют постоянного места. Во-вторых, что их место зависит от пола индивида. У мужчин любого возраста указательные пальцы занимают четвертое место на руках, а безымянные – третье. У женщин, наоборот, указательные пальцы занимают третье, а безымянные – четвертое место на правой и левой руке. Эти особенности места пальцев по значениям НП-Ш на мужских и женских руках показаны на схеме (рис.6).

Обнаруженная зависимость места двух пальцев от пола человека стала основанием для трех главных выводов. Во-первых, о том, что в особенностях

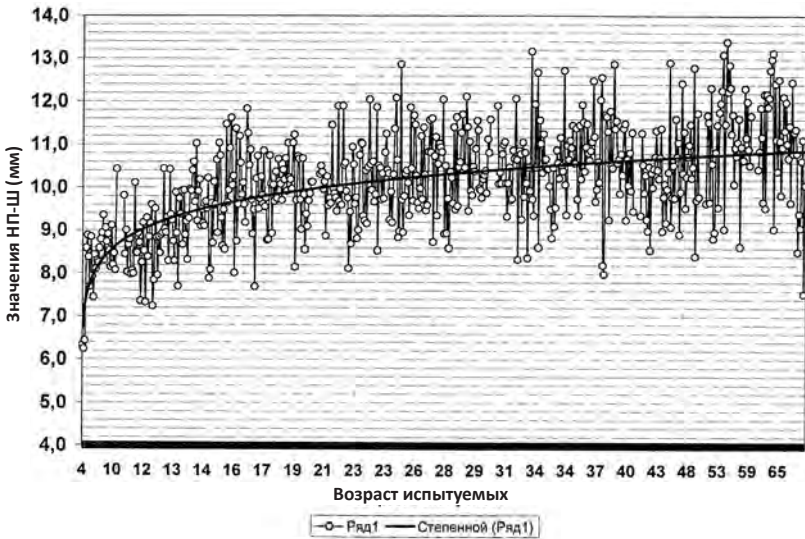

Рис.4. Сводка изменений НП-Ш указательных пальцев на правых руках современных мужчин различного возраста [условные обозначения: светлыми кружками помечены конкретные размеры НП-Ш; сплошной темной линией – линия тренда (степенная кривая)]

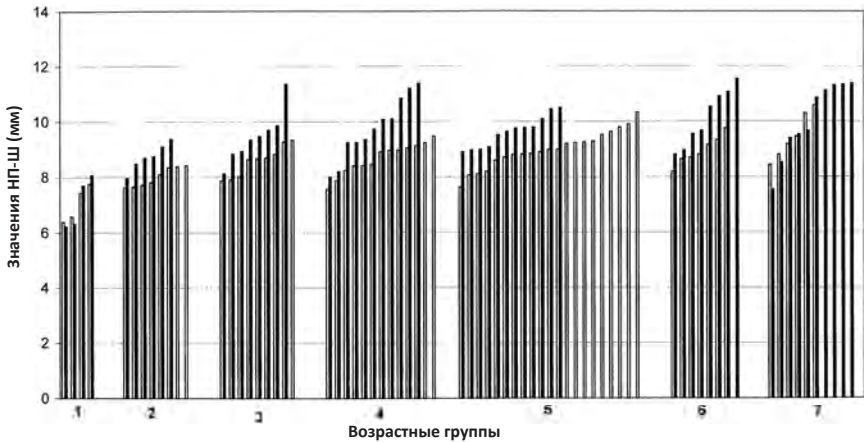

Рис.5. График значений НП-Ш указательных пальцев на правых руках современных мужчин и женщин [условные обозначения: 1-7 возрастные группы*; светлыми столбиками помечены значения НП-Ш у женщин; темными столбиками – значения НП-Ш у мужчин]

* Возраст мужчин и женщин внутри возрастных групп: 1 – от 4 до 10 лет; 2 – от 11 до 20 лет; 3 – от 21 до 30 лет; 4 – от 31 до 40 лет; 5 – от 41 до 50 лет; 6 – от 51 до 60 лет; 7 – от 61 до 78 лет

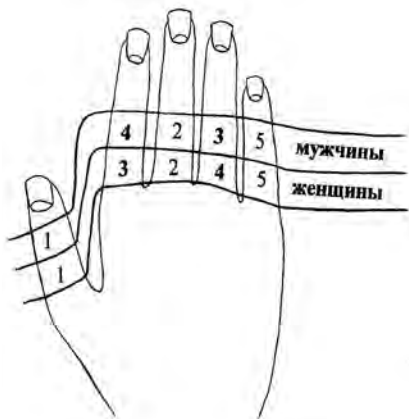

Рис.6. Схема распределения пальцев по местам, которые они занимают на мужских и женских руках в зависимости от размеров НП-Ш

Рис.7. Результаты испытаний современных мужчин различного возраста на их соответствие МФС:

1 – по значениям разностей Ук–Бз на правых руках;
2 – по значениям разностей Ук–Бз на левых руках
(условные обозначения: темными столбиками помечены соответствия испытуемых МФС; светлыми столбиками – отступления от МФС в пользу ЖФС)

соотношений значений НП-Ш этих пальцев отображаются различия физиологического строения мужских и женских организмов. Во-вторых, что такими же различиями физиологического строения, как мне представляется, обладали и люди, историю которых мы изучаем по вещественным остаткам. Поэтому, в-третьих, отпечатки НП на археологической керамике мы вправе рассматривать в качестве источника информации о принадлежности людей, которые их оставили, к мужскому или женскому полу.

Выявленные зависимости названы «физиологическими стандартами» и обозначены двумя заглавными буквами – ФС. Если воспользоваться сокращенными обозначениями мужского (М) и женского (Ж) пола, то можно представить каждый стандарт в виде алгебраического выражения:

$$\text{МФС} = \text{Ук} < \text{Бз}$$

$$\text{ЖФС} = \text{Ук} > \text{Бз}$$

Из приведенных выражений следует, что для констатации МФС, разности НП-Ш Ук–НП-Ш Бз должны быть представлены *отрицательными числами*, а для ЖФС – *положительными числами*. Поясню сказанное примером. Если в результате измерений выяснили, что НП-Ш Ук = 9,238 мм, а НП-Ш Бз = 9,018 мм, то разность между этими размерами ($9,238 - 9,018 = 0,22$ мм) будет представлена положительным числом, что соответствует ЖФС. Если же НП-Ш Ук = 8,238 мм, а НП-Ш Бз = 9,018 мм, то разность ($8,238 - 9,018 = -0,78$ мм) будет представлена отрицательным числом, что соответствует указанию на МФС. Таковы физические проявления ФС и способы их выявления и учета.

Но насколько постоянны эти проявления у современных людей различного пола и возраста?

Познакомлю с графиками, которые отвечают на данный вопрос. На первом графике (рис.7:1) показаны значения разностей между указательными и безымянными пальцами (Ук–Бз), зафиксированные по правым рукам примерно у 60 лиц мужского пола в возрасте от 4 до 78 лет. Как видим, почти все разности (98,25%) представлены отрицательными числами, подтверждая тем самым принадлежность участников испытаний к мужскому стандарту пола (МФС). Такая же ситуация наблюдается и на левых руках (рис.7:2). Здесь соответствия МФС тоже высокие – 96,5%. Единичные отступления от стандарта, отмеченные у современных мужчин, скорее всего, могут объясняться ошибками, допущенными при сборе отпечатков.

Гораздо более серьезный повод для размышлений дали результаты проверки стандарта по лицам женского пола. Познакомлю еще с двумя графиками. Они также построены по значениям разностей между указательными и безымянными пальцами (Ук–Бз), зафиксированными примерно у 70 женщин в возрасте от 4 до 74 лет. На графике (рис.8:1) показаны результаты вычисления указанного параметра по правым, на другом графике (рис.8:2) – левым рукам. Несложно заметить, что подавляющая часть разностей представлена положительными значениями, в полном соответствии с выделенным физиологическим стандартом для лиц женского пола (ЖФС). На правых руках они составляют 91,2%, на левых – 88,2%. Но, в отличие от графиков с данными по мужчинам, здесь наблюдается большее

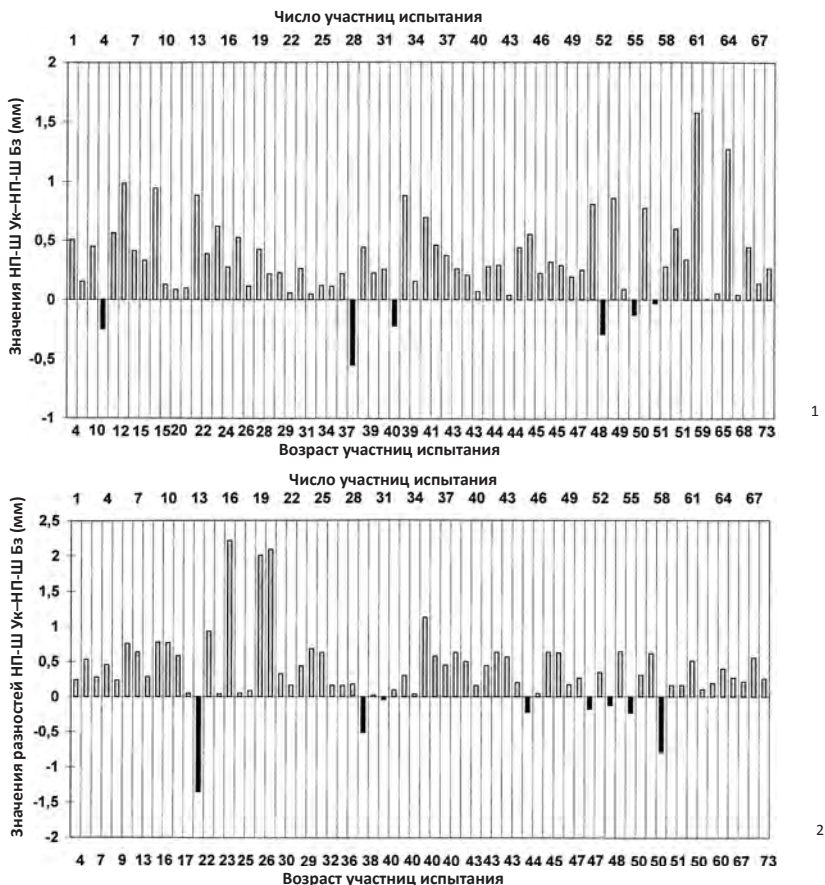

Рис.8. Результаты испытаний современных женщин различного возраста на их соответствие ЖФС: 1 – по значениям разностей Ук–Бз на правых руках; 2 – по значениям разностей Ук–Бз на левых руках [условные обозначения: светлыми столбиками помечены соответствия испытуемых ЖФС; темными столбиками – отступления от ЖФС в пользу МФС]

число отступлений от стандарта. На правых руках они составляют около 9%, на левых – около 12%.

Полагаю, что эти отступления вряд ли можно объяснять возможными ошибками, допущенными при сборе образцов. Во-первых, у современных женщин отступления от стандарта фиксируются преимущественно или на пальцах только правых, или только левых рук. Во-вторых, выявлены они в основном у женщин, достигших половой зрелости, или же, что реже, находящихся на этапе такого созревания. В-третьих, основная часть отступлений от стандарта отмечена у женщин после 38-40 лет. Причем именно в диапазоне старших возрастов, у одной из женщин

в возрасте 50 лет была зафиксирована полная утрата женского стандарта (на правой и левой руке), хотя до этого и после – в возрасте 51 года и более – у нее четко фиксировался именно женский физиологический стандарт. Не входя в подробности, хочу все же заметить, опираясь на результаты сравнительного изучения ФС у одних и тех же лиц женского пола за разные годы (они присутствуют в собранной коллекции отпечатков), что отступления от ЖФС имеют у них временный характер.

Такие временные отступления от ФС могут объясняться нарушениями гормонального баланса в женских организмах, например, из-за болезней, беременности и т.п. причин. Наиболее регулярно к гормональным нарушениям, как известно, приводят женские регулы и утрата способности к деторождению. Возможно, что именно они явились главной причиной отступлений от ФС, отмеченных у современных женщин.

К сожалению, проверить справедливость или ошибочность предположения пока невозможно, так как при сборе отпечатков информация о регулах и иных возможных причинах гормональных нарушений у женщин не фиксировалась*.

Из данных этнографии известно, что именно в периоды регул женщины, делавшие посуду, не только не работали сами, но и не допускались к другим гончарам, например, во время обжига посуды [14; 18]**.

Стоит также отметить, что современные женщины, с отпечатками которых пришлось работать, не имели никакого отношения к гончарству. Поэтому выявленные у них временные отступления от ФС следует, по-видимому, признать несущественными для рассматриваемой здесь темы.

Именно МФС и ЖФС были положены в основу методики установления пола человека по отпечаткам НП. Не буду останавливаться на других трудностях работы над методикой, так как далеко не все из них остались позади. Замечу только, что большой объем вычислений, сопряженных с ее выработкой и практическим использованием, привел к необходимости придать ей вид автоматизированной компьютерной программы.

Не претендуя на полноту изложения, познакомлю с основными компонентами программы. Ее содержание распределяется внутри восьми возрастных групп. В каждой группе использованы результаты измерений НП-Ш у мужчин и женщин соответствующего возраста.

* Но повод объяснять отступления от ФС именно на гормональном уровне у меня все же был. Дело в том, что факт полной утраты признаков ЖФС у одной из женщин 50-летнего возраста, о которой упоминалось выше, привлек к себе повышенное внимание. Когда была получена дополнительная информация, то выяснилось, что именно в период снятия отпечатков у нее происходили гормональные нарушения. Этот факт в сочетании с данными о женских регулах (см. ниже) и позволили предположить, что в отступлениях от ФС отображаются, прежде всего, процессы, которые происходят в женских организмах на гормональном уровне.

** При обследовании сельских очагов гончарства в 1963–1981 годах в пределах современной Украины автору статьи также неоднократно приходилось отмечать факты подобного рода, например, на территории Черкасской, Винницкой, Ровенской и некоторых других областей

Сразу же поясню, что возрастные группы имеют, как принято говорить, исключительно «служебный характер». Они выделены, исходя из реального числа людей с данными о значениях НП-Ш, каких можно было привлечь к организации наблюдений за тенденциями и колебаниями значений НП-Ш в разных возрастных диапазонах. Такой же служебный характер имеют и принятые в статье обозначения возрастных различий людей, составляющих каждую группу.

Группу 1 образовали дети от 4 до 10 лет. Группу 2 – подростки от 11 до 15 лет. Группу 3 – молодые люди от 16 до 25 лет. Группу 4 – взрослые молодые люди от 26 до 35 лет. Группу 5 – зрелые люди от 36 до 45 лет. Группу 6 – зрелые стареющие люди от 46 до 55 лет. Группу 7 – пожилые люди от 56 до 65 лет. Группу 8 – старые люди от 66 лет до 75 и более лет.

В программу вводится значение НП-Ш, которое поступает в возрастные группы, где последовательно анализируется в пяти звеньях: 1) консервативном, 2) адаптивном, 3) оперативном, 4) аналитическом и 5) выводном.

1. **Консервативное звено** выполняет функцию жесткого, неизменяемого компонента программы. Оно представлено средними значениями НП-Ш пяти пальцев правых и левых рук, вычисленными отдельно для мужчин и женщин внутри каждой возрастной группы. Для вычислений использованы результаты измерения НП-Ш конкретных людей мужского и, отдельно, женского пола. Они дополнены путем интерполяции до нескольких сотен значений НП-Ш в каждой возрастной группе. Средние значения НП-Ш по пяти пальцам, фиксирующие результаты усреднений размеров ширины НП по правым и левым рукам, снабжены указаниями на долю, какой представлена ширина НП каждого пальца на женской и мужской руке. Эти данные поступают в адаптивное звено программы.

2. **Адаптивное звено** целиком посвящено процедуре реконструкции размеров НП-Ш всех пяти пальцев мужчин и женщин с использованием введенного в программу конкретного значения НП-Ш, специальных формул и базовых данных консервативного звена.

3. **Оперативное звено** составлено из трех групп сведений. Во-первых, из результатов сравнения реконструированных значений НП-Ш пальцев мужчин и женщин со значениями НП-Ш в консервативном звене каждой возрастной группы. Во-вторых, из определений отношения реконструированных значений НП-Ш к одному из физиологических стандартов пола (на основании вычисления разностей между НП-Ш указательных и безымянных пальцев). В-третьих, из результатов подсчета и обработки числа баллов, фиксирующих степень сохранности естественных соотношений между реконструированными значениями НП-Ш разных пальцев на мужских и женских руках. Вся информация поступает в аналитическое звено программы.

4. **Аналитическое звено** анализирует промежуточные итоги расчетов по каждой возрастной группе и отправляет эти данные в выводное звено.

5. **Выводное звено** определенным образом фильтрует полученную информацию и представляет итоги расчетов в виде процентного соотношения проявлений мужских и женских стандартов пола (МФС и ЖФС).

Предполагалось, что перевод этой цифровой информации на уровень логических понятий может быть выполнен с помощью нескольких критериев, построенных на учете степени различий между проявлениями МФС и ЖФС (т.е. на учете значений разностей ЖФС–МФС). Но от этого плана пришлось отказаться, так как не удалось выяснить, какая конкретно информация о человеке в этих различиях отображается. Исключение сделано только для случаев, когда проявления МФС и ЖФС представлены равными или очень близкими процентными соотношениями. Принято считать, что если разность между ними равна или меньше 1%, то введенное значение НП-Ш является недостаточным для суждения о поле индивида. В таких случаях делается вывод, что отпечаток НП-Ш оставлен рукой **«невьясненного пола»**. Когда же разность больше 1% или меньше 1%, то признается, что введенное в программу значение НП-Ш определено принадлежит или **«женской руке»** (если разность ЖФС–МФС представлена положительным числом), или же **«мужской руке»** (если разность выражена отрицательным числом). Таковы формально-нормированные правила «перевода» на понятийный уровень, какими предполагалось руководствоваться.

Но очень скоро в них пришлось внести дополнения в виде еще одного варианта заключения. В нем отсутствует указание на половую принадлежность индивида, а фиксируется лишь факт того, что введенное в программу значение НП-Ш принадлежит **«детской руке»**.

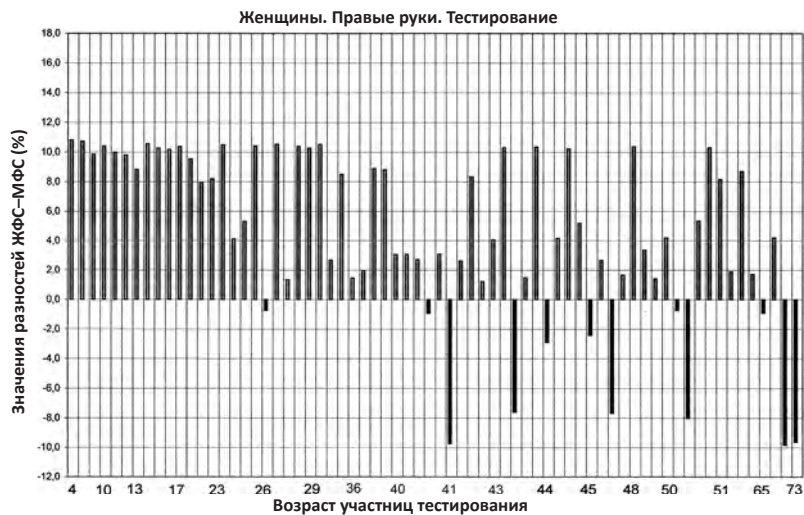
Основанием для такого варианта заключения послужили результаты тестирования компьютерной программы. Следует заметить, что только в ходе тестирования обнаружили подробности, которые и сделали необходимым ввести этот вариант заключений.

К проверке работы программы были привлечены фактически все измеренные к настоящему времени образцы указательных пальцев современных людей – около 800 измерений.

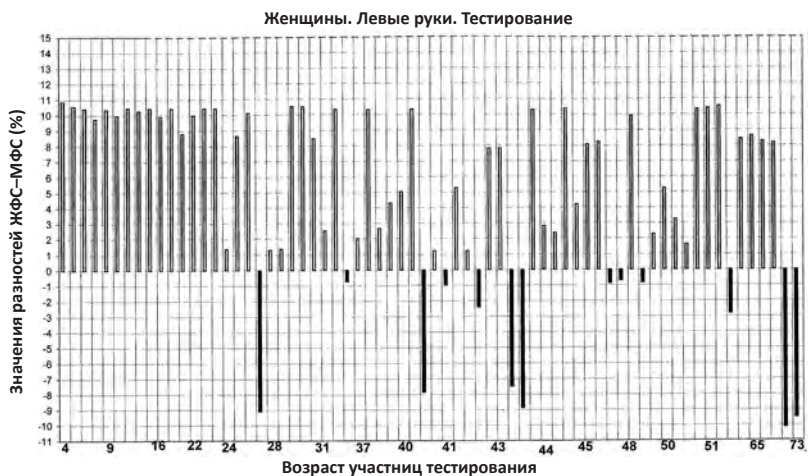
Почему были выбраны именно указательные пальцы? Во-первых, потому что они вместе с безымянными пальцами фиксируют стандарты пола, на учет которых построена программа. Во-вторых, потому что НП-Ш указательных пальцев измерены сегодня более полно, чем НП-Ш других пальцев. И, в-третьих, потому что на археологической керамике, как я предполагаю, мы имеем дело чаще всего (особенно при создании *«тычковых»* орнаментов) с отпечатками именно указательных пальцев.

Познакомлю с результатами тестирования. На графике (рис.9:1) показаны результаты определения пола по значениям НП-Ш указательных пальцев правых рук 68 женщин в возрасте от 4 до 74 лет включительно. На вертикальной оси даны разности значений ЖФС–МФС в процентах, на горизонтальной – возраст участниц тестирования.

Что привлекает внимание при знакомстве с графиком? Во-первых, явное преобладание правильных определений ЖФС. Они составляют около 89%; во-вторых, что около 11% определений зафиксировали отступления от ЖФС в пользу МФС.

1

2

Рис.9. Результаты тестирования программы по указательным пальцам правых (1) и левых (2) рук современных женщин [словесные обозначения: светлыми столбиками помечены соответствия испытуемых ЖФС; темными столбиками – отступления от ЖФС в пользу МФС]

На другом графике (рис.9:2) представлены те же участницы, но определение пола сделано по указательным пальцам левых рук. Результаты примерно такие же: определенные заключения о ЖФС составляют 88%, а отступления от стандарта – около 12%. Замечено, что и по правым, и по левым рукам программа зафиксировала отступления от ЖФС не только у некоторых женщин, у которых они были отмечены ранее (рис.8:1, 2), но и у других лиц, вовлеченных в тестирование. Причем основная часть отступлений приходится на женщин после 38-40 лет. Сравнивая

показання обоих графиков, можно отметить, что в большинстве случаев отступления фиксируются или только на левых, или только на правых руках. Но особенно примечательно, что у двух женщин 72 и 73 лет женский стандарт пола оказался утраченным полностью. О подобной утрате упоминалось выше. Допустимо предполагать связь этих фактов с женскими регулами или другими причинами гормональных нарушений. Если признать наличие такой связи, то, скорее всего, следует также признать, что существенного значения для оценки результатов тестирования выявленные отступления не имеют.

И все же когда обнаружилось, что отступления от ЖФС зафиксированы лишь частично у лиц, которые ранее указывали на подобные факты (рис.8:1, 2), то стало понятным, что программа подводит нас к заключениям несколько иначе, чем первоначально ожидалось. В этом весьма наглядно пришлось убедиться при ее тестировании по мужским образцам отпечатков.

На следующем графике (рис.10) даны определения, сделанные по указательным пальцам правых рук мужчин в возрасте от 4 до 77 лет. Привлечены результаты измерений НП-Ш 567 человек. Как видим, определенные суждения о МФС сделаны почти по всем возрастным группам. Отклонения от стандарта присутствуют практически во всех возрастных группах. Но они составляют в целом не более 10% от всех определений. Причем отклонения от МФС, выявленные программой у мужчин старше 15 лет, составляют чуть более 1%, подчеркивая тем самым весьма высокий процент правильных заключений в диапазоне от 16 до 77 лет (рис.10).

Исключение из этого правила составили только данные по двум первым возрастным группам, представленных детьми и подростками мужского пола в возрасте до 15 лет. Именно на эти группы приходится около 9% из 10% отступлений

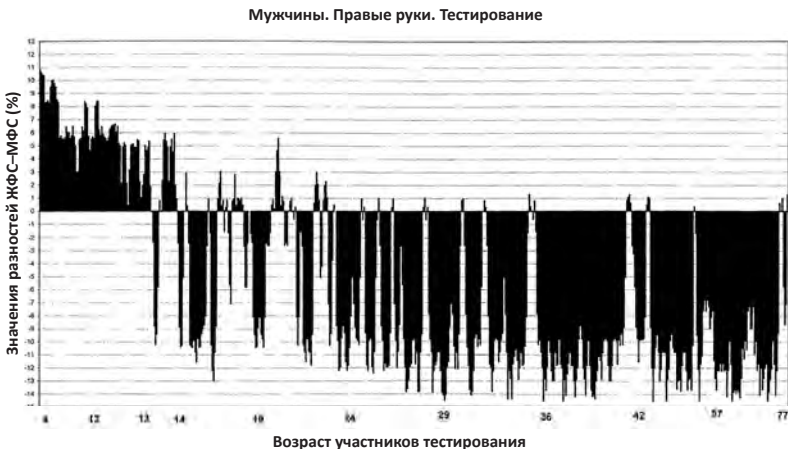
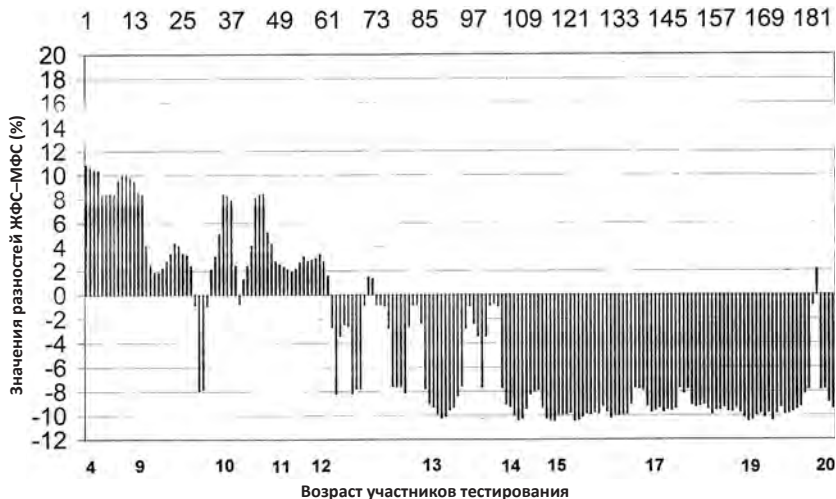

Рис.10. Результаты тестирования программы по указательным пальцам на правых руках современных мужчин [примечания: в зоне положительных значений разностей ЖФС-МФС представлены заключения программы о проявлениях ЖФС; в зоне отрицательных значений разностей ЖФС-МФС – заключения программы о проявлениях МФС]

Мужчины. Правые руки. Тестирование.

Общее число участников тестирования

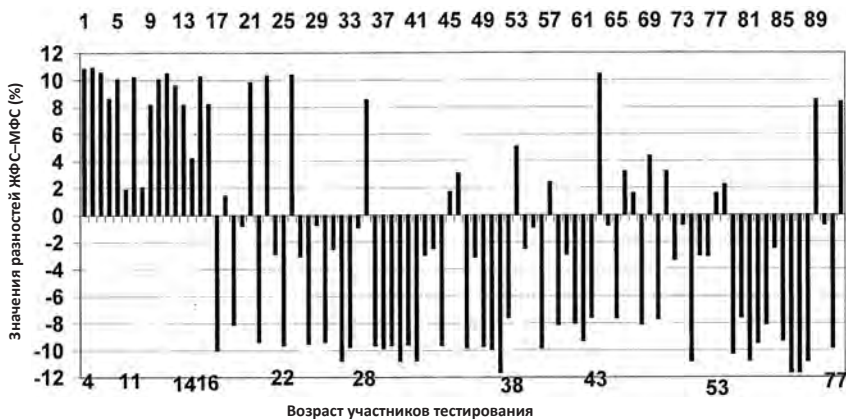

Рис.11. Результаты тестирования программы по указательным пальцам на правых руках современных представителей мужского пола в возрасте от 4 до 20 лет

[примечания: в зоне положительных значений разностей ЖФС–МФС представлены заключения программы о проявлениях ЖФС; в зоне отрицательных значений разностей ЖФС–МФС – заключения программы о проявлениях МФС]

Мужчины. Левые руки. Тестирование

Общее число участников тестирования

Рис.12. Результаты тестирования программы по указательным пальцам на левых руках современных мужчин

[примечания: в зоне положительных значений разностей ЖФС–МФС представлены заключения программы о проявлениях ЖФС; в зоне отрицательных значений разностей ЖФС–МФС – заключения программы о проявлениях МФС]

от стандарта. Здесь, вместо заключений об МФС, программа выдала массовые заключения о проявлениях ЖФС (рис.11).

Примерно такая же картина обнаружилась по указательным пальцам на левых руках мужчин. На графике (рис.12) представлены результаты тестирования программы по указательным пальцам левых рук 92 мужчин в возрасте от 4 до 77 лет*. Здесь тоже две первые возрастные группы – дети и подростки до 15 лет – были определены программой как относящиеся к ЖФС. Но на левых руках женский стандарт и в других возрастных группах оказался представленным большим числом, чем на правых руках мужчин. Он составляет около 15% от всех определений. Связано ли это с болезнями или иными причинами – обсуждать не берусь.

Все эти отступления от стандарта казались особенно странными в свете того очевидного факта, что по результатам измерений и вычислениям разности (Ук–Бз) те же дети, подростки и взрослые ранее, за редкими исключениями, квалифицировались как представители именно МФС (рис.7:1, 2).

Понять, что такого рода заключения программы, по крайней мере, для двух первых возрастных групп имеют вполне закономерное объяснение, помогли наблюдения, сделанные в процессе работы над методикой определения возраста современных людей по отпечаткам НП.

Хочу сразу же предупредить, что это совсем другая тема, работы над которой велись и ведутся параллельно. Предполагаю, что ее следует обсудить отдельно. Сейчас же только отмечу, что при ее разработке тоже были использованы данные о ФС. При изучении связей между возрастом и физиологическими стандартами (ЖФС и МФС) обнаружилась любопытная зависимость. Оказалось, что у детей и подростков мужского пола вплоть до достижения ими полового созревания фиксируются исключительно ЖФС. Причем связи с женским полом год от года у них ослабевают и, при достижении примерно 14 лет, соотношение МФС и ЖФС становится почти равными. И только после 15 лет у лиц мужского пола проявления МФС становятся доминантными, а ЖФС – рецессивными.

Обнаруженная зависимость, как мне кажется, фиксирует ход гормональной перестройки мужских организмов по мере их полового созревания. Она была названа показателем возрастного гормонального баланса (сокращенно – показатель ВГБ). Правда, сегодня этот показатель можно использовать только для лиц мужского пола, так как выработка методики определения возраста велась и ведется пока исключительно по мужским отпечаткам.

Познакомлю с графиком, демонстрирующим эту зависимость (рис.13). На нем представлена модель изменений в соотношениях мужских и женских стандартов пола, отмеченных у детей и подростков в интервале от 4 до 14 лет, и затем – после 15-летнего возраста. Треугольниками помечены проявления женского стандарта (ЖФС), а кружками – мужского (МФС). На вертикальной оси показаны процентные

* *Меньшее число измерений НП-Ш левых рук объясняется тем обстоятельством, что изучение НП с целью выделения деталей их строения и выработки методов анализа проводилось преимущественно по правым рукам. Поэтому приводимые здесь данные об НП-Ш правых рук более полные, чем левых рук*

Рис.13. Модель возрастного гормонального равновесия (ВГР) у современных представителей мужского пола
(условные обозначения: треугольными значками помечены проявления ЖФС; круглыми значками – проявления МФС; сплошной жирной линией показана линия тренда (логарифмическая кривая); R – степень достоверности линии тренда)

соотношения стандартов, на горизонтальной – погодичные измерения (в %) тех и других стандартов в интервале от 4 до 14 лет. Как видим, доминантная роль ЖФС по мере увеличения возраста постепенно ослабевает, а рецессивное состояние МФС – уменьшается. К 14-ти годам значения ЖФС и МФС становятся примерно равными, а после 15-ти лет доминантными уже оказываются проявления МФС, тогда как значения ЖФС – рецессивными (рис.13). Закономерный характер изменений в соотношениях стандартов наиболее строго описывается логарифмической кривой, достоверность которой близка к единице.

Таким образом удалось выяснить, что так называемые ошибочные заключения программы о половой принадлежности детей и подростков мужского пола на самом деле отображают их естественные и в этом смысле вполне закономерные связи с материнскими организмами.

И, тем не менее, расхождения в показаниях программы и заключениях об МФС у лиц мужского пола моложе 15-ти лет нуждаются в дополнительных разъяснениях. Мне представляется, что этому противоречию может быть дано простое объяснение. Дело в том, что когда мы отмечаем принадлежность индивида к одному из физиологических стандартов (МФС или ЖФС), мы фиксируем частный факт из жизни индивида. Этот факт характеризует, условно говоря, сиюминутное, статичное состояние индивида вне какой-либо системы учета его развития. Когда же один из компонентов, фиксирующих ФС, вводим в программу (в виде значения НП-Ш указательного пальца), то тем самым помещаем его в определенную систему учета биологического развития. Напомню, что такой учет производится последовательно внутри восьми возрастных групп программы, начиная с детей и заканчивая людьми преклонного возраста. Признаюсь, я не придавал особого значения тому факту, что использованная в программе система учета развития включает в себя возрастные биологические факторы. Осознание важности их присутствия пришло позже, когда программа продемонстрировала учет именно биологических факторов развития мужских организмов (рис.12).

Итак, вывод о том, что в показаниях программы мы имеем дело с мнимыми, а не действительными массовыми ошибками для лиц моложе 15 лет, позволил сделать три уточнения, важные для практики.

Во-первых, он убедил в необходимости учета не только формально-нормированных заключений программы о половой принадлежности индивидов, но и об их возрастных особенностях. Сейчас еще рано соединять обе программы (о поле и возрасте) в единую половозрастную программу, так как не все проблемы, связанные с их соединением, удалось разрешить. Но испытываемая сейчас программа определения возраста позволяет по значениям НП-Ш фиксировать календарный возраст современных людей моложе 25 лет, как правило, с точностью до одного-двух лет, т.е. в узком временном диапазоне. Поэтому признано целесообразным ее использование для уточнений возраста индивидов моложе 25 лет.

Во-вторых, исходя из этого решения, в выводное звено программы введено понятие о «зоне рискованных заключений о поле индивидов» (сокращенно – ЗРЗ). В нее «падают» все индивиды мужского и женского пола моложе 15 лет. В-третьих, признано также необходимым использовать для этой зоны особую форму заключений, а именно: фиксировать не пол, а только указания, что введенное в программу значение НП-Ш оставлено «детской рукой». И, наконец, учитывая вспомогательный характер информации о возрасте, решено давать ее в обобщенном виде, т.е. отмечать только факты присутствия испытуемых в зоне ЗРЗ или же их нахождение (по возрасту) за пределами этой зоны.

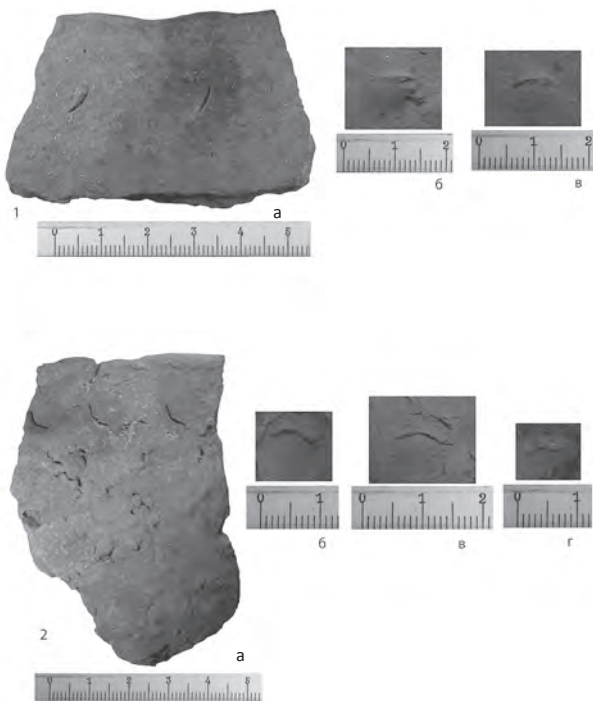
Таким образом выяснилось, что выводное звено компьютерной программы необходимо составить из двух частей. В первой – предоставлять фактически засвидетельствованное программой заключение, сделанное на основании соотношений между МФС и ЖФС, а во второй части – половозрастное уточнение этого заключения.

В результате оператор, работающий с программой, получает возможность формулировать не только частные заключения, но и окончательный вывод, опираясь на два независимых заключения программы. Чуть ниже я приведу конкретные примеры составления таких выводов, а сейчас подведу краткие итоги обсуждения программы.

В целом, как мне представляется, результаты тестирования и внесенные дополнения и разъяснения в выводное звено программы позволяют высказаться в пользу мнения, что разработанная компьютерная программа, хотя и нуждается в усовершенствовании*, уже сегодня может быть использована в исследовательской практике археологов**.

Завершая изложение основной темы статьи, хочу обратить внимание на два важных обстоятельства. Во-первых, что, в свете всего изложенного, отпечатки НП на археологических находках мы вправе рассматривать, по существу, в качестве нового источника информации о древнем человеке. Лично меня сегодня интересуют сведения о поле и возрасте лиц, причастных к созданию и «украшению» глиняной посуды, находимой в раскопках. Но возможности этого источника вряд ли исчерпываются такими данными. Во-вторых, даже ограничившись сведениями о поле и возрасте, мы получаем реальную возможность более активно привлекать керамические находки к обсуждению процессов культурного и этнокультурного развития древних коллективов. Теперь, например, такие обсуждения могут быть дополнены в ряде случаев информацией о половой принадлежности непосредственных участников

Рис.14. Образцы керамики с ногтевыми орнаментами (1, 2) из раскопок городища Кузина Гора и отпечатки НП (а-г), обработанные компьютерной программой. Лаборатория «История керамики» Института археологии РАН.
Фото Александра Бобринского

процессов смешения разных гончарных традиций, которые, напомним, фиксируются в памятниках различных исторических эпох и регионов. И еще, располагая данными о поле и возрасте гончаров, становится возможным формировать представления о реальных механизмах передачи гончарных навыков от одного поколения к другому, действовавших в недавнем или отдаленном прошлом. Такие свидетельства, опирающиеся на самый массовый археологический материал – керамику, способны

* Считаю для себя приятным долгом отметить, во-первых, что обсуждаемая здесь методика определения пола стала доступной для предметного рассмотрения и принятия решений только благодаря внедрению в работу археологов компьютерной техники; во-вторых, что только при помощи В.В.Волкова и Г.Г.Джаникина – специалистов по компьютерному моделированию – мне удалось осуществить обширные поисковые работы. В создании самой программы они участия не принимали, но их опыт и поддержка при выполнении поисковых исследований оказались очень полезными и востребованными. Пользуясь случаем, приношу им самую глубокую благодарность.

** Правда, по ряду технических и иных причин, ее использование ограничено сегодня кругом лиц, которые принимают непосредственное участие в изучении ногтевых пластинок (т.е. автором статьи и И.А.Гей). Впрочем, это не может служить препятствием для археологов, заинтересованных в информации о половой принадлежности индивидов, которые оставили свои отпечатки на керамике или других изделиях из глины

наполнить, как мне кажется, новым содержанием само обсуждение различных проблем культурной и этнокультурной истории.

Однако всему этому должна предшествовать весьма трудоемкая работа по собиранию и осмыслению конкретных свидетельств о поле и возрасте гончаров, оставивших отпечатки ногтевых пластин на керамике и других изделиях из глины.

Мне хотелось бы положить начало такой работе и привести несколько примеров установления пола людей по конкретным образцам керамики из археологических раскопок. Для этого использую образцы с «тычковыми» ногтевыми орнаментами из трех памятников эпохи раннего железа:

1) Кузина Гора (городище, Южновская культура, Курская область, РСФСР, раскопки 1955–1956 годов) – два образца;

2) Милограды (городище, Милоградская культура, Гомельская область, БССР, раскопки 1958 года) – три образца;

3) Подгорцы (поселение, Милоградская культура, Киевская область, УССР, раскопки 1950 года) – один образец.

Внутри памятников образцы помечены своими порядковыми номерами, а в скобках дана общая нумерация использованных образцов. Ниже изложены результаты их изучения.

Кузина Гора (городище).

Образец №1(1)

(лабораторный №3; полевой №2699) – обломок верхней части сосуда баночной (?) формы (рис.14:1). Если судить по диаметру устья сосуда (около 15 см), его емкость, по-видимому, была не менее 2 л. На внешней поверхности, на расстоянии примерно 1 см от верхнего края, сохранились два отпечатка концов пальцев (рис.14:1-а, б). Скорее всего, отпечатки являются частью тычкового ногтевого орнамента, который опоясывал сосуд по периметру. Наибольшей сохранностью строения свободного края НП обладает один из двух отпечатков. Он был измерен (НП-Ш = 7,343 мм¹²) и обозначен как НП-1.

Программной обработкой НП-1 выяснено:

1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен женской рукой.

Основание: разность ЖФС–МФС более 1% (55,22% – 44,78% = 10,4%).

2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен детской рукой.

Основание: вычисленный возраст находится в зоне рискованных заключений (ЗРЗ).

3) Частный вывод: отпечаток оставлен детской рукой.

Общий вывод по образцу №1(1): отпечаток оставлен детской рукой.

Образец №2(2) (лабораторный №1; полевой №9152) – обломок верхней части слабопрофилированного горшковидного сосуда емкостью не более 1 л (рис.14:2). В самой верхней части плеча – на переходе его в короткий наклонный наружу слив – имеются три ногтевых отпечатка, являющихся, скорее всего, частью тычкового ногтевого орнамента, который опоясывал сосуд по периметру. Пригодными для .....

¹² Здесь и далее использованы измерения НП-Ш, выполненные И.А.Гей, которой выражаю признательность за разрешение ими воспользоваться

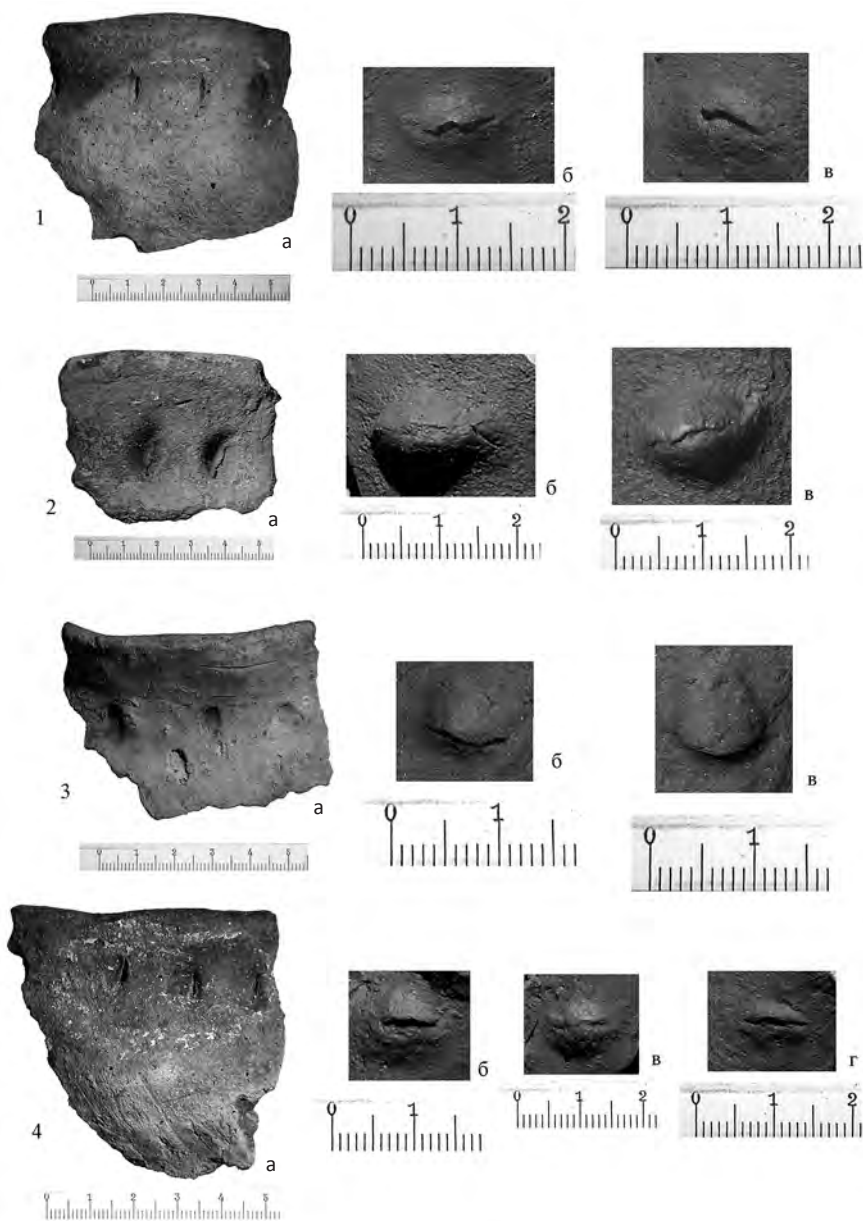

Рис. 15. Образцы керамики с ногтевыми орнаментами из раскопок городища Милоград (1, 3, 4), поселения Подгорцы (2) и отпечатки НП (а-г), обработанные компьютерной программой. Лаборатория «История керамики» Института археологии РАН. Фото Александра Бобринского

учета НП-Ш признаны два отпечатка (рис.14:2-а, б). Они обозначены как НП-1 и НП-2. Измерения НП-Ш дали следующие результаты:

НП-1 = 7,885 мм;

НП-2 = 7,663 мм.

Программной обработкой НП-1 выяснено:

- 1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен женской рукой.
Основание: разность ЖФС–МФС более 1% ($55,3\% - 44,7\% = 10,6\%$).
- 2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен детской рукой.
Основание: вычисленный возраст находится в зоне рискованных заключений (ЗРЗ).
- 3) Частный вывод: отпечаток оставлен детской рукой.

Программной обработкой НП-2 выяснено:

- 1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен женской рукой.
Основание: разность ЖФС–МФС более 1% ($55,1\% - 44,9\% = 10,2\%$).
  - 2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен детской рукой.
Основание: вычисленный возраст находится в зоне рискованных заключений (ЗРЗ).
  - 3) Частный вывод: отпечаток оставлен детской рукой.
- Общий вывод по образцу №2(2): отпечатки оставлены детской рукой.

Милоградь (городище).

Образец №1(3) (лабораторный №66; полевой №113) – обломок верхней части горшковидного сосуда емкостью не более 0,5 л (рис.15:1). На месте перехода почти вертикального слива в плечо имеются три ногтевых отпечатка, расположенные в один ряд и являющиеся, скорее всего, частью тычкового ногтевого орнамента, который опоясывал сосуд по периметру. Из трех отпечатков два признаны пригодными для учета НП-Ш (рис.15:1-а, б). Они обозначены соответственно как НП-1 и НП-2. Их измерения дали следующие результаты:

НП-1 = 6,724 мм;

НП-2 = 7,160 мм.

Программной обработкой НП-1 выяснено:

- 1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен женской рукой.
Основание: разность ЖФС–МФС более 1% ($55,3\% - 44,7\% = 10,5\%$).
- 2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен детской рукой.
Основание: вычисленный возраст находится в зоне рискованных заключений (ЗРЗ).
- 3) Частный вывод: отпечаток оставлен детской рукой.

Программной обработкой НП-2 выяснено:

- 1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен женской рукой.
Основание: разность ЖФС–МФС более 1% ($55,2\% - 44,8\% = 10,4\%$).

2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен детской рукой.

Основание: вычисленный возраст находится в зоне рискованных заключений (ЗРЗ).

3) Частный вывод: отпечаток оставлен детской рукой.

Общий вывод по образцу №1(3): отпечатки оставлены детской рукой.

Образец №2(5) (лабораторный №69; полевой №551) – обломок верхней части горшковидного сосуда объемом не более 0,5 л (рис.15:3). На участке перехода почти вертикального слива в плечо сосуда имеются четыре отпечатка ногтевых пластин. Три из них расположены в один ряд, а один – чуть ниже этого ряда. По-видимому, отпечатки являлись частью тычкового ногтевого орнамента, который опоясывал сосуд. Для учета НП-Ш оказался пригодным лишь один отпечаток (рис.15:3-а), обозначенный как НП-1. Его измерением выяснено:

НП-1 = 7,720 мм.

Программной обработкой НП-1 выяснено:

1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен женской рукой.

Основание: разность ЖФС–МФС более 1% (54,98% – 45,02% = 10%).

2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен детской рукой.

Основание: вычисленный возраст находится в зоне рискованных заключений (ЗРЗ).

3) Частный вывод: отпечаток оставлен детской рукой.

Общий вывод по образцу №2(5): отпечаток оставлен детской рукой.

Образец №3(6) (лабораторный №67; полевой №112) – обломок верхней части сосуда емкостью не более 0,5 л (рис.15:4). На месте перехода вертикального слива в плечо имеются четыре ногтевых отпечатка, расположенные в один ряд и являющиеся, по-видимому, частью тычкового ногтевого орнамента, который опоясывал сосуд по периметру. Из четырех отпечатков два оказались пригодными для учета НП-Ш (рис.15:4-а, б). Они обозначены как НП-1 и НП-2. Их измерения дали следующие результаты:

НП-1 = 6,633 мм;

НП-2 = 6,343 мм.

Программной обработкой НП-1 выяснено:

1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен женской рукой.

Основание: разность ЖФС–МФС более 1% (55,4% – 44,6% = 10,8%).

2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен детской рукой.

Основание: вычисленный возраст находится в зоне рискованных заключений (ЗРЗ).

3) Частный вывод: отпечаток оставлен детской рукой.

Программной обработкой НП-2 выяснено:

1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен женской рукой.

Основание: разность ЖФС–МФС более 1% (55,4% – 44,6% = 10,8%).

2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен детской рукой.

Основание: вычисленный возраст находится в зоне рискованных заключений (ЗРЗ).

3) Частный вывод: отпечаток оставлен детской рукой.

Общий вывод по образцу №3(б): отпечатки оставлены детской рукой.

Подгорцы (поселение).

Образец №1(4) (лабораторный №78; полевой №44) – обломок верхней части горшковидного сосуда емкостью около 1-1,5 л (рис.15:2). На участке перехода почти вертикального слива в плечо сосуда имеются два глубоких отпечатка концев пальцев. Они расположены в один ряд и, скорее всего, являются частью тычкового ногтевого орнамента, который опоясывал сосуд (рис.15:2-а, б). Оба отпечатка признаны пригодными для учета НП-Ш и обозначены соответственно как НП-1 и НП-2. Их измерения дали следующие результаты:

НП-1 = 11,005 мм;

НП-2 = 11,057 мм.

Программной обработкой НП-1 выяснено:

1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен мужской рукой.

Основание: разность ЖФС–МФС менее –1% (45,05% – 54,95% = –9,9%).

2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен мужской рукой.

Основание: вычисленный возраст находится за пределами зоны рискованных заключений (ЗРЗ).

3) Частный вывод: отпечаток оставлен мужской рукой.

Программной обработкой НП-2 выяснено:

1) Формально-нормированное заключение: отпечаток оставлен мужской рукой.

Основание: разность ЖФС–МФС менее –1% (45,04% – 54,96% = –9,9%).

2) Половозрастное уточнение: отпечаток оставлен мужской рукой.

Основание: вычисленный возраст находится за пределами зоны рискованных заключений (ЗРЗ).

3) Частный вывод: отпечаток оставлен мужской рукой.

Общий вывод по образцу №1(4): отпечатки оставлены мужской рукой.

Конечно, приведенные примеры не могут служить основанием для каких-либо обобщений. Пожалуй, единственное, что обратило на себя внимание – привлечение детей для нанесения орнамента. Их отпечатки отмечены по пяти образцам из шести. Пока нет оснований не доверять показаниям программы. Скорее всего, с недоверием можно отнести к принятому возрастному диапазону для зоны рискованных заключений (ЗРЗ). Напомню, что в нее попадают пока все лица моложе 15-летнего возраста. Представляется, что порог «взрослости» для лиц женского пола может быть на 1-3 года более узким, чем для лиц мужского пола. Но методы их различения еще не разработаны.

Полагаю, что коррекция программы возможна, когда станут известными явные противоречия и массовые данные о поле и возрасте гончаров и их помощников, работавших в различных регионах и в разные исторические эпохи. В данной статье сделан лишь первый шаг к накоплению таких данных.

В заключение хотелось бы еще раз подчеркнуть, что разработанная методика позволяет ввести в научный оборот не только новые данные о древних гончарах и их помощниках, но и – в более широком плане – данные о связях между предметным миром, который мы изучаем по вещественным остаткам, и миром людей, его создававшим на протяжении многих тысячелетий. По моему убеждению, именно изучение подобных связей способно существенно дополнить археологические исследования новыми фактами и содержанием. Информация о половой принадлежности носителей разных или близких гончарных традиций, например, позволяет понять реальные причины, стоящие за фактами консервации и изменений в гончарной технологии, какие мы фиксируем по керамическим находкам. В конечном счете, такие уточнения дают возможность более строго судить о событиях культурной и этнокультурной истории, отображаемых в особенностях внешнего облика и технологии изготовления глиняной посуды. И это обстоятельство позволяет с оптимизмом смотреть на перспективу дальнейшего исследования ногтевых пластин.

1. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.5-109.
2. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н.э.). – М.: Наука, 1991. – 215 с.
3. Бобринский А.А. Гончарный круг и его происхождение. – Екатеринбург: Институт истории и археологии, 1993. – 56 с.
4. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
5. Бобринский А.А. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок // Культуры Восточной Европы I тысячелетия: Межвузовский сборник статей. – Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, 1987. – С.137-157.
6. Бобринский А.А. Оболочки функциональных частей глиняной посуды // Археологические исследования в лесостепном Поволжье. – Самара: Самарский государственный университет, 1991. – С.3-35.
7. Бобринский А.А. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды // Проблемы изучения археологической керамики: Межвузовский сборник статей. – Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, 1988. – С.5-21.
8. Бобринский А.А., Волкова Е.В., Гей И.А. Кострища для обжига керамики // Археологические исследования в Поволжье: Межвузовский сборник статей. – Самара: Самарский государственный университет, 1993. – С.3-44.
9. Бобринский А.А., Гей И.А. Первые итоги изучения отпечатков кончиков пальцев на керамике // Гуманитарная наука в России: Соросовские лауреаты. История. Археология. Культурная антропология и этнография. – М., 1996. – С.183-189.
10. Воеводский М.В. К изучению гончарной техники первобытно-коммунистического общества на территории лесной зоны Европейской части РСФСР // Советская археология. – 1936. – №1. – С.51-77.
11. Волкова Е.В. О методах изучения сходства фатьяновских керамических комплексов // Российская археология. – 2007. – №3. – С.30-40.

12. Волкова Е.В. Роль эксперимента в реконструкции фатьяновской гончарной технологии // Тверской археологический сборник. – Тверь: Тверской государственный объединённый музей, 1998. – Вып.3. – С.125-146.
13. Гей И.А. Орнаменты на керамике и отпечатки кончиков пальцев древних гончаров (историографический очерк) // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. – Горно-Алтайск: Агентство по культурно-историческому наследию, 2007. – Вып.5. – С.7-20.
14. Григорьев Г.В. Архаические черты в производстве керамики горных таджиков // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Л., 1931. – Т.Х. – Вып.10. – С.1-12.
15. Грязнов М.П. Памятники карасукского этапа в Центральном Казахстане // Советская археология. – 1952. – Вып.XVI. – С.129-162.
16. Иванов Г.Ф. Ногти // Основы нормальной анатомии человека. – М.: Медгиз, 1949. – Т.2. – С.182-183.
17. Липс Ю. Происхождение вещей. – М.: Издательство иностранной литературы, 1954. – 488 с.
18. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии // Труды Института этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 396 с. – (Новая серия; XLII).
19. Пуятин П.А. О гончарном искусстве в каменном веке // Известия Императорского русского географического общества. – СПб., 1884. – Т.ХХ. – Вып.3. – С.280-309.
20. Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. – Л.: Наука, 1983. – 256 с.
21. Цетлин Ю.Б. К разработке системы описания графического орнамента на керамике // Тверской археологический сборник. – Тверь: Тверской государственный объединённый музей, 2006. – Вып.6. – С.316-327.
22. Цетлин Ю.Б. Опыт разработки количественного подхода к изучению относительной хронологии неолитических культур Верхнего Поволжья // Российская археология. – 2003. – №4. – С.36-45.
23. Цетлин Ю.Б. Периодизация неолита Верхнего Поволжья: Методические проблемы. – М.: Институт археологии АН СССР, 1991. – 195 с.
24. Bobrinskiy A.A., Gei I.A. The study of Fingerprints on Ancient Pottery: Preliminary Results // The Humanities in Russia: Soros Laureates. History, Archaeology, Cultural Anthropology and Ethnography. – М., 1997. – P.92-98.

©Aleksandr Bobrinsky, 2013

NAIL IMPRINTS ON THE CERAMICS AS A SOURCE OF HISTORICAL INFORMATION

The absence of archaeological evidences about the real contribution of both men and women in the history of the origin and the development of pottery craft hampers the elaboration of methods of the studying of ceramics as a historical source. This circumstance induced to search the ways and the means, that could fill gaps in our knowledge on ancient potters. The results of long-term investigations concerning a possibility to single out the information sources on the sex of potters; the ascertaining of the behavior and the reliability of these sources; the elaboration of the methods of the sexing of individuals with the help of earthenware are given

[Received May 28, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, pottery, ceramicsthe impressions of nail plates, sex and age of potters, ceramological experiment

© Юрий Цетлин, 2013

ЕКСПЕРИМЕНТ В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНЕГО ГОНЧАРСТВА: теория и практика исследований

Цетлин Юрий. Эксперимент в изучении древнего гончарства: теория и практика исследований // Украинська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.281-293.

- Народився 2 листопада 1952 року в Москві (Російська Федерація). Закінчив історичний факультет Московського державного педагогічного інституту (1974). Старший науковий співробітник Інституту археології РАН, заступник головного редактора журналу «Российская археология». Доктор історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** розробка методів вивчення давньої гончарної технології, форми й орнаментативності посудин, теорії й методики керамологічних досліджень з урахуванням експериментального вивчення давнього гончарства.
- Автор 70 наукових праць.

✉ Вул.Дмитра Ульянова, 19, Москва, 117036, Російська Федерація; тел.+7 (495) 1243956; факс +7 (495) 1260630

✉ Вул.Хабаровська, 18, корп.1, кв.249, Москва, 107589, Російська Федерація; тел.+7 (495) 4679956;
e-mail: yu.tsetlin@mail.ru

Про теоретичні й методичні проблеми проведення експериментів у галузі вивчення давнього гончарства. Описано види експериментів (науковий, довідковий, демонстраційний і квазі-експеримент). Виокремлено три джерела виникнення наукових експериментальних проблем; охарактеризовано п'ять методологічних підходів і принципів проведення експериментів; викладено досвід створення програми наукового експерименту, приклади експериментальних проблем, вирішених у рамках історико-культурного підходу. З'ясовано питання співвідношення експерименту, теорії й практики в російській археології. Окреслено перспективи експериментальних досліджень давнього гончарства [Одержано 27 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, експеримент, давнє гончарство, кераміка

В последние годы экспериментальный метод получил постепенное распространение в отечественной археологической науке, в частности, при изучении древнего гончарства. Этот процесс отразился как в публикациях, так и в работе экспедиций, где археологи с разной целью проводят различные керамологические эксперименты. Однако качество и уровень их проведения, судя по публикациям и рассказам коллег об этих работах, весьма различен. Не ставя перед собой задачу проанализировать конкретные эксперименты, которые нашли отражение в литературе, так как это невозможно сделать из-за неполноты приводимых описаний, мне бы хотелось остановиться на некоторых *общих моментах проведения экспериментов в сфере древнего гончарства.*

Сюда относятся следующие вопросы:

- I. Какие можно выделить виды экспериментов?
- II. Как появляются в нашей науке экспериментальные проблемы?
- III. Каковы методологические подходы и принципы построения научного эксперимента?
- IV. Как целесообразно строить программу эксперимента?
- V. Какие можно привести примеры уже решенных и еще нерешенных экспериментальных проблем?
- VI. Какое соотношение между экспериментом, теорией и практикой в отечественной археологии?
- VII. Каковы перспективы экспериментальных исследований в изучении древнего гончарства?

Столь широкий перечень вопросов, которые целесообразно обсудить, поневоле заставляет меня сделать это в краткой форме, которая совершенно не соответствует их важности. И еще один момент. По обсуждаемым вопросам я буду, в основном, излагать свой собственный взгляд на них, который, естественно, не может рассматриваться как некая истина или как некое единственное их решение.

* * *

Итак, начнем с первого вопроса: **о видах экспериментов в изучении древнего гончарства**. Представляется возможным говорить о четырех видах таких экспериментов, которые сегодня используются на практике.

1. Научный эксперимент. Это важнейший вид экспериментов по значимости, но не по распространенности. Основной его отличительной чертой является то, что он нацелен на получение новой информации, доселе еще неизвестной. В дальнейшем я буду преимущественно касаться именно такого вида экспериментов.

2. Справочный эксперимент. Он тесно связан с научным, непосредственно за ним следует и нацелен на практическое решение очень важной исследовательской задачи. Она состоит в создании различных «эталонных» серий образцов, с которыми сравнивается археологическая керамика для более строгого выявления конкретной исходной информации о разных аспектах древнего гончарства.

В перспективе археологическая наука должна, с моей точки зрения, быть обеспечена эталонными сериями образцов по тем сторонам древнего гончарства, которые сегодня доступны для практического изучения. Однако при этом мне кажется неразумным стремление воссоздать в эталонах все теоретически возможные варианты решения каждой конкретной задачи. Это сделает эталонные серии необозримыми по объему и в силу этого малоприспособленными для практического использования. Каждая создаваемая система эталонов должна обеспечивать наличие достаточного количества отличительных признаков и следов, которые бы позволили дать вполне однозначный ответ на конкретный вопрос. В связи с этим следует иметь в виду, что чем тоньше и детальнее проводимый эксперимент, тем больше вероятность ошибок и, соответственно, некорректных выводов при его неточном повторении.

3. **Демонстрационный эксперимент** решает иную, но также крайне важную задачу – обучающую. Роль таких экспериментов бесконечно велика для подготовки начинающих исследователей. Демонстрационные экспериментальные серии должны быть значительно проще, чем справочные, но, тем не менее, охватывать все основные стороны изучения древнего гончарства. Без этого не может быть планового и систематичного движения вперед. Подобного рода эксперимент был проведен мною летом 2007 года с целью моделирования основных принципов конструирования глиняных сосудов. В результате был подготовлен комплект примерно из 800 фотоиллюстраций для лекционного курса «Введение в изучение древнего гончарства», прочитанного на Кафедре археологии исторического факультета Московского государственного университета имени Михаила Ломоносова.

Приведу два примера: 1) изготовление донно-емкостного начина в форме-емкости лоскутным веерообразным налепом (рис.1); 2) изготовление емкостно-донного начина спиралевидным налепом из жгутов (рис.2).

4. **Квази-эксперимент** (или «псевдо-эксперимент»). Такие эксперименты внешне имеют вид научных и часто выдаются авторами за таковые. На самом деле они не имеют никакого отношения к науке и только дезориентируют как их авторов, так и других исследователей. Суть «квази-эксперимента» в том, что в ходе него выясняются не конкретные причины тех или иных черт археологической керамики, а воспроизводится только внешнее сходство этих черт. При этом совершенно не учитывается тот хорошо известный факт, что такое внешнее сходство может достигаться с помощью множества самых различных конкретных способов. Например, темная или черная внешняя

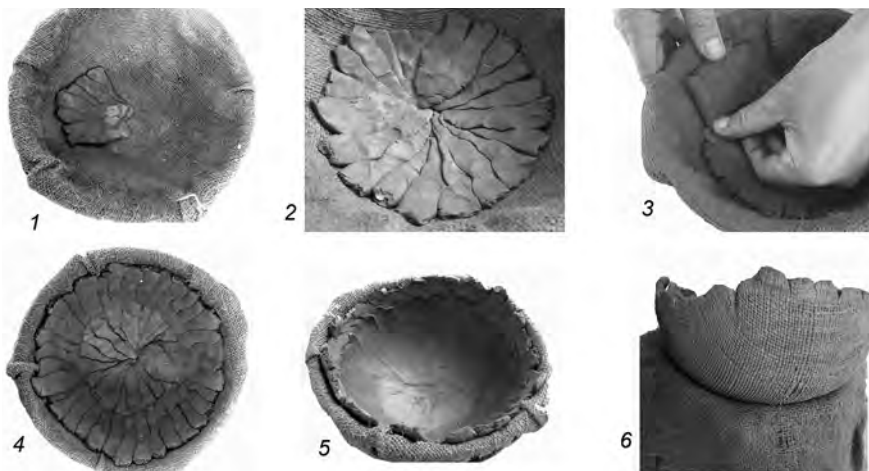

Рис.1. Демонстрационный эксперимент по изготовлению донно-емкостного начина в форме-емкости лоскутным веерообразным налепом (фото 1-6). Фото Юрия Цетлина

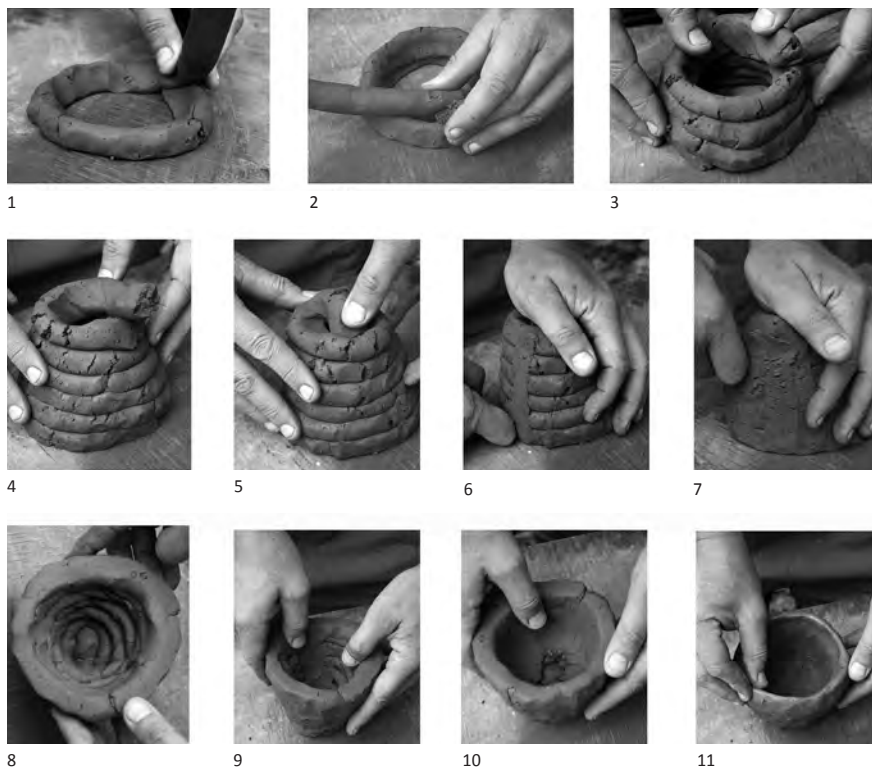

Рис.2. Демонстраційний експеримент по изготовленню емкостно-донного начина спиралевидным налепом из жгутов (фото 1-11). Фото Юрия Цетлина

поверхность сосудов может быть результатом обваривания, чернения, смоления, низкотемпературного обжига или обжига в условиях полувосстановительной среды, покрытия лаком и т.п.

* * *

Второй вопрос, который следует рассмотреть, – это как возникают *экспериментальные проблемы*. Представляется возможным указать три источника. Основным является археология. Так, при изучении древней керамики археолог может столкнуться со странным обликом внешней поверхности сосуда, непонятными технологическими следами в изломах глиняных изделий, неизвестными видами примесей в формовочной массе, непонятными режимами обжига, отраженными в цветовой многослойности излома черепка и т.п. Во всех этих случаях после тщательного изучения этих деталей исследователь вынужден для выяснения их причин обращаться к эксперименту. Например, при работе в Северной Месопотамии мною была зафиксирована очень качественная керамика

с неясным режимом обжига, который привел к образованию пятислойного по цвету излома черепка.

Другим, не менее важным, источником экспериментальных проблем является этнография гончарства. Это связано с тем, что этнографические данные о гончарстве, как правило, являются намного более богатыми и разнообразными, чем те, которые дает археология. Этнография демонстрирует намного более широкий спектр приемов лепки глиняных сосудов, перечень искусственных органических и минеральных примесей, способов обработки поверхностей и их декорирования, режимов обжига, орудий труда гончаров и многое другое. Словом, всех тех проявлений, которые составляют содержание понятия *«культурная традиция в гончарстве»*.

Например, при обобщении этнографических данных об использовании в составе формовочных масс органических добавок мною был составлен список 33 видов таких добавок [13, с.113-118]. Однако для археолога важно не только знать, что данные особенности могли иметь место в древнем гончарстве, но и уметь определять их на археологической керамике. Мы же в настоящее время умеем различать только 10 видов, причем некоторые из них не известны по данным этнографии. Очевидно, дальнейшая детализация наших знаний в этой сфере невозможна без специальных экспериментальных исследований, которые должны дать ответ на вопрос о том, на какие конкретные признаки в керамике можно опираться для выявления всех этих особенностей.

Третьим источником экспериментальных проблем являются *теоретические представления о характере трудовой деятельности и закономерностях ее развития*. Например, как меняются очертания сосудов на протяжении жизни гончара или в условиях смешения разных традиций, по каким признакам можно выделять посуду одного мастера, выяснять кто (мужчина или женщина) делал посуду в каждом конкретном случае и т.п.

* * *

Следующим является ***вопрос о методологических подходах и принципах научного эксперимента***. Мне представляется возможным выделить пять таких принципов:

1. Выбор методологического подхода к эксперименту.

Он целиком зависит от методологических позиций исследователя. В истории археологии выделяются три основных методологических подхода: *эмоционально-описательный, формально-классификационный и историко-культурный* [15]. Не вдаваясь здесь в их подробное рассмотрение, отсылаю читателя к таблице (табл.) и отмечу только, что наиболее перспективным сегодня является *историко-культурный подход*, ставящий перед исследователем задачу *реконструкции всего комплекса конкретных культурных традиций древнего гончарства в их развитии*. Отсюда вытекает и *основная задача экспериментального исследования – выделение тех признаков, которые позволили бы обоснованно реконструировать такие традиции по археологическому материалу* [2].

2. Четкая постановка исследовательской проблемы.

Как показывает практика, эксперимент должен быть нацелен на решение одного единственного вопроса или последовательного решения ряда взаимосвязанных между собой вопросов. Если в ходе эксперимента ставятся несколько параллельных вопросов, он будет заведомо неуспешным, так как множество одновременно влияющих факторов неизбежно приведет к неоднозначным результатам. Выделение такого единственного вопроса при равенстве всех прочих параметров эксперимента, по сути дела, является самым сложным в его организации.

3. Системность эксперимента.

Он состоит в том, что экспериментальная модель должна быть «подобна» (но не тождественна) изучаемому явлению.

4. Достижение в ходе эксперимента «минимального» и «максимального» результатов [14].

«Минимальный» результат состоит в том, что полученный вывод является верным с большой долей вероятности, но не исключает и другие выводы. «Максимальный» результат, напротив, состоит в том, что полученный вывод является единственно верным, а все прочие выводы ошибочны. На практике пока чаще всего удается получить именно минимальный результат, а получение максимального результата является крайне редким и возможно только в отношении достаточно простых вопросов.

5. Определение «пределов» правильности результатов эксперимента.

На практике часто приходится сталкиваться с абсолютизацией результатов эксперимента, рассмотрением их как «универсальных». Это во всех случаях уводит от изучения конкретных особенностей реальных явлений в гончарстве к построению абстрактных общих схем. Поэтому данный принцип кажется мне очень важным.

* * *

Следующее, на чем нужно остановиться, это на построении **программы научного эксперимента**.

1. Она начинается с выделения *вопроса*, на который хотелось бы получить ответ.
2. Следующий шаг – это формулировка на основании всех предшествующих знаний наиболее вероятной гипотезы, т.е. предполагаемого ответа на поставленный вопрос.
3. Третий шаг состоит в выборе *источников, методов и оборудования*, адекватных поставленному вопросу и высказанной гипотезе.
4. Далее следует определить примерный объем экспериментальных данных для получения надежного результата. Это может быть сделано только в предположительной форме, т.к. такой объем всегда обусловлен степенью разнообразия получаемых результатов – чем они разнообразнее, тем больше должен быть объем экспериментальных данных и наоборот.
5. И, наконец, нужно найти *способ оценки степени доказательности* получаемого вывода. Возможны два его уровня: *первый* – если результат

получен с достаточно высокой степенью достоверности, *второй* – если получен единственно возможный результат. При этом, как я уже подчеркивал, чрезвычайно важным является установление тех пределов, в рамках которых этот результат может считаться надежным.

* * *

Теперь мне хотелось бы привести *некоторые примеры экспериментальных проблем, уже решенных в рамках историко-культурного подхода, и тех, которые еще ждут своего решения.*

В качестве иллюстрации можно привести два примера реконструкции культурных традиций древних гончаров. Первый пример касается определения концентрации искусственных примесей в формовочной массе. По этнографическим данным известно, что гончары пользовались объемными соотношениями глины и искусственных добавок. Причем, глина могла использоваться во влажном или в сухом измельченном состоянии. Более 40 лет назад Александр Бобринский провел специальный эксперимент, нацеленный на выработку методики оценки концентрации минеральных примесей по обожженному черепку. В ходе него были изготовлены свыше 3 тысяч образцов с примесью шамота, дресвы и песка разного

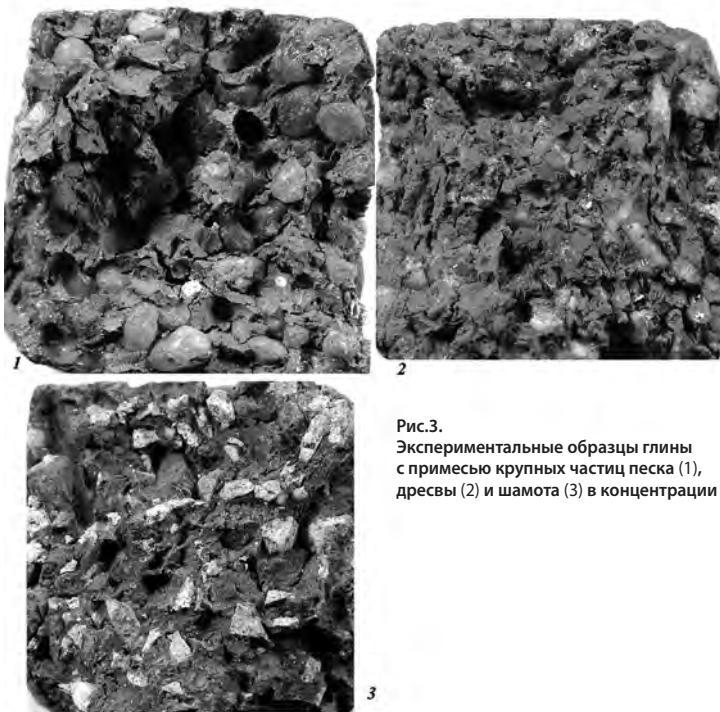

Рис.3.
Экспериментальные образцы глины с примесью крупных частиц песка (1), дресвы (2) и шамота (3) в концентрации 1:2

размера в концентрации от 1:1 до 1:10, где первая цифра означает долю примеси, вторая – долю глины в формовочной массе (рис.3). В результате была создана статистическая шкала достоверных и вероятностных оценок концентрации примеси по числу частиц на 1 см² излома (рис.4) [1, с.39]. Это позволило достаточно строго оценивать традиции составления формовочных масс древними гончарами.

Другой пример. В 1990-е годы Александр Бобринский и Ирина Васильева при изучении материалов Среднего и Нижнего Поволжья выделили неолитическую керамику с очень странным составом сырья. Оно содержало, помимо глинистых частиц, большое количество микроскопического песка, обломков и целых экземпляров мелких раковин, а также следов очень тонких растительных волокон. Сопоставление этого сырья с различными глиноподобными пластичными материалами позволило высказать гипотезу о том, что таким материалом могли быть природные илы [3]. Последующее целенаправленное изучение разных по условиям образования илов и изготовление из них многочисленных экспериментальных эталонных образцов и сосудов подтвердило эту точку зрения. Это привело к созданию специальной методики выделения по керамике случаев использования илов в качестве исходного сырья для изготовления сосудов и открытию особых «догончарной» и «протогончарной» стадий эволюции в производстве керамики [1, с.84].

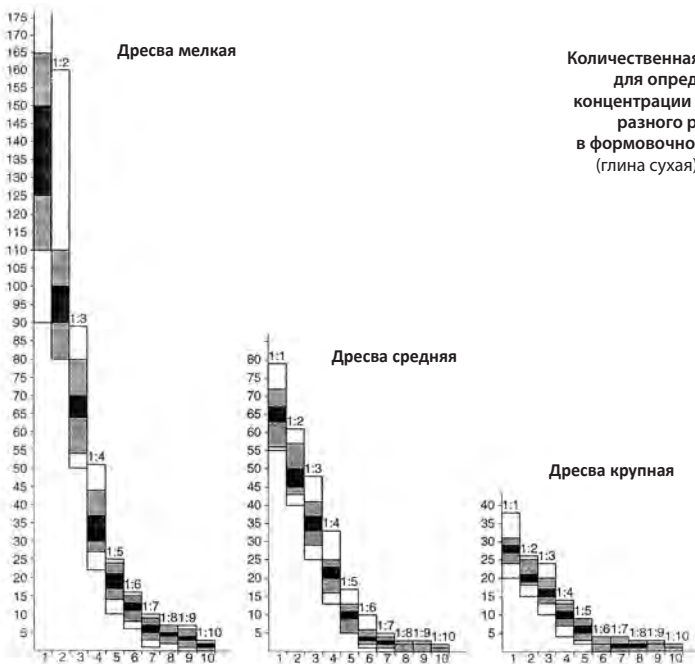

Рис.4. Количественная шкала для определения концентрации дресвы разного размера в формовочной массе (глина сухая) [1, с.39]

Теперь приведу в качестве примера одну *еще нерешенную экспериментальную проблему*, которая представляется мне сегодня одной из наиболее важных. Начну с нескольких предварительных замечаний.

Во-первых, следует подчеркнуть, что в последние годы существенно возрос интерес археологов к изучению древней гончарной технологии, следствием чего стало появление достаточно большого числа статей и книг, посвященных этому вопросу. В большинстве случаев в этих работах констатируется, что, например, *«сосуд был изготовлен по донно-емкостной программе из жгутов по спиральной траектории»*. При этом авторы не приводят каких-либо аргументов в пользу данного вывода, что оставляет открытым вопрос о его достоверности. В других работах приводятся те или иные аргументы, но часто они либо сформулированы крайне нечетко, либо не являются достаточными, либо вообще характеризуют другие технологические особенности. При этом опять возникает вопрос о степени достоверности приводимых заключений.

Во-вторых, хотелось бы еще раз обратить внимание на то, что методика технико-технологического анализа с позиций историко-культурного подхода достаточно сложна и требует длительного освоения под контролем специалистов. Из опыта работы нашей лаборатории я могу сказать, что в прошлые годы подготовка квалифицированного специалиста в этой области занимала от одного до двух лет. Именно столько длился период обязательной стажировки, в конце которой стажер сдавал контрольный экзамен, и только если он давал порядка 90-100% верных ответов, ему разрешалось делать самостоятельные определения. Сходная практика подготовки специалистов была организована в Самарском центре по изучению древнего гончарства под руководством Натальи Салугиной и Ирины Васильевой.

В последние годы по ряду объективных причин такая система стажировки в Институте археологии РАН уже не практикуется, поэтому «освоение» методов технико-технологического анализа керамики часто ведется молодыми исследователями самостоятельно по литературе, что почти неизбежно ведет к наводнению археологических изданий недостаточно достоверными данными.

Отсюда вытекает важная исследовательская задача, которая может быть решена только экспериментальным путем. Речь идет о *целенаправленной выработке с позиций историко-культурного подхода системы инструментальных методов технико-технологического анализа керамики*. Это очень большая и сложная задача, но сейчас к ней можно, по крайней мере, приступить в связи со значительным развитием компьютерной техники и ее программного обеспечения. Вероятно, эта задача должна решаться в два этапа: 1) оценка возможности использования уже существующих инструментальных методов исследования; 2) разработка новых средств и методов такого анализа. Хотя бы частичное решение этой задачи позволит существенно повысить доказательность получаемых археологами выводов и снизить роль в них субъективного фактора.

* * *

Таблиця. Сравнительная характеристика разных исследовательских подходов к изучению древней керамики

Подходы и их особенности	Эмоционально-описательный	Формально-классификационный	Историко-культурный
Объекты исследования	Морфологические особенности сосуда (форма, орнамент, реже – технология). Сосуд воспринимается как целостный культурный объект	Формальные морфологические и физико-технические признаки сосуда, среди которых впоследствии выделяются «работающие» и «неработающие»	«Следы» приемов изготовления и использования сосуда, сохранившиеся на его поверхности и в изломах черепка
Задачи исследования	Визуальная систематика керамики по морфологически однородным группам	Классификация керамики по формальным признакам. Численное определение степени сходства сосудов и выделенных групп керамики	Реконструкция культурных традиций в сфере производства, распространение и использование глиняной посуды
Способы интерпретации информации	Интерпретация носит субъективный характер. Она базируется на данных общей этнографии, здравом смысле и опыте каждого исследователя	Интерпретация является «внешней» по отношению к объекту изучения и заключается в выборе наиболее вероятного варианта исторического объяснения полученной информации	Интерпретация данных о навыках труда и культурных традициях базируется на их системном характере и строгом знании того, какие исторические явления и как в них отражаются
Основные позитивные черты	Целостное восприятие основного объекта изучения	Стремление к высокой детализации описаний керамики, активное использование методов естественных наук. Принципиальная проверяемость получаемых выводов	Системный анализ естественной («внутренней») структуры объектов. Анализ поведения гончарных традиций в разных исторических ситуациях
Основные негативные черты	Крайний субъективизм описаний керамики и получаемых выводов. Отсутствие доказательности выводов	Формальный выбор признаков и процедур сравнения. Субъективный выбор варианта интерпретации	Пока не выявлены

Теперь рассмотрим *вопрос о соотношении эксперимента, теории и практики в отечественной археологической науке*. Здесь следует отметить, что основная масса публикуемых работ посвящена практическому изучению конкретной керамики с помощью традиционных археологических методов. Значительно меньше исследований базируется на изучении керамики методами естественных наук. Преимущественно такие работы сосредоточены за рубежом [16]. В значительно меньшей мере они проводятся отечественными исследователями [6; 9; 10; 11; 12]. И очень небольшое число работ касается экспериментального изучения разных сторон древнего гончарства [4; 5; 7; 8].

В чем же причины подобной ситуации? Прежде всего, ее причиной является намного более высокая трудоемкость экспериментальных исследований, которая проявляется, *во-первых*, в значительных материальных затратах на проведение таких работ; *во-вторых*, в том, что они требуют значительно больших временных затрат; *в-третьих*, в том, что серьезные экспериментальные исследования практически никогда не ведут к быстрому результату; и, наконец, *в-четвертых*, в большой вероятности получения отрицательного или ошибочного результата. Другой причиной малого числа экспериментальных исследований является недоступность для археологов специального оборудования и отсутствие налаженного контакта со специалистами – представителями естественных наук в изучении археологических материалов. Эта причина сказывается главным образом на работе отечественных исследователей. Третьей важной причиной является слабая теоретическая и методологическая подготовленность археологов к проведению экспериментальных исследований гончарства.

* * *

И последний вопрос, на котором мне хотелось бы остановиться, касается *перспектив экспериментальных исследований в области изучения древнего гончарства*.

Прежде всего, нужно еще раз подчеркнуть, что, с моей точки зрения, наиболее перспективной методологической основой экспериментальных исследований сегодня является историко-культурный подход, направленный на реконструкцию конкретных культурных традиций древних гончаров. С этих позиций сегодня было бы очень полезно сформулировать перечень наиболее важных и доступных для решения экспериментальных проблем, которые нуждаются в разработке. Мне кажется, что на успешность таких исследований весьма положительное влияние оказало бы создание международного центра экспериментальных исследований по керамике с соответствующим штатом сотрудников и научным оборудованием. И, наконец, для оказания мощного стимулирующего влияния на развитие таких исследований было бы полезным организация специального журнала или ежегодника по проблемам экспериментального изучения древнего гончарства.

Последовательное осуществление этих мероприятий позволило бы существенно расширить современные источниковедческие возможности доказательного изучения конкретной истории древнего гончарства.

1. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.5-109.
2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
3. Бобринский А.А., Васильева И.Н. О некоторых особенностях пластического сырья в истории гончарства // Проблемы древней истории Северного Прикаспия: Сборник статей. – Самара: Самарский государственный педагогический университет, 1998. – С.193-217.
4. Васильева И.Н., Салугина Н.П. Экспериментальный метод в изучении древнего гончарства (к проблеме разработки структуры научного исследования с использованием физического моделирования) // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.181-198.
5. Волкова Е.В. Роль эксперимента в изучении фатьяновской гончарной технологии // Тверской археологический сборник. – Тверь: Тверской государственный объединенный музей, 1998. – Вып.3. – С.125-134.
6. Глушков И.Г. Керамика как археологический источник. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН, 1996. – 328 с.
7. Глушков И.Г. Проблемы экспериментального гончарства // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.167-180.
8. Глушков И.Г., Глушкова Т.Н. Текстильная керамика как исторический источник. – Тобольск: Издательство Тобольского государственного педагогического института имени Д.И.Менделеева, 1992. – 130 с.
9. Глушков И.Г., Гребенщиков А.В., Жущиховская И.С. Петрография археологической керамики: проблемы, возможности, перспективы // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.150-166.
10. Гребенщиков А.В., Деревянко Е.И. Гончарство древних племен Приамурья. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН, 2001. – 120 с.
11. Жущиховская И.С. Методы микроскопии в изучении состава керамики первобытных культур юга Дальнего Востока // Экспериментальная археология. – Тобольск: Издательство Тобольского государственного педагогического института имени Д.И.Менделеева, 1991. – Вып.1. – С.34-48.
12. Мыльникова Л.Н. Гончарство неолитических племен Нижнего Амура (по материалам поселения Кондон-Почта). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН, 1999. – 160 с.
13. Цетлин Ю.Б. Основные направления и подходы к изучению органических примесей в древней керамике // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.110-140.

14. Цетлин Ю.Б. Проблемы научного эксперимента в изучении древнего гончарства // *Российская археология*. – 1995. – №2. – С.59-68.
15. Цетлин Ю.Б. Эволюция исследовательских подходов к изучению керамики в археологии // *Древние ремесленники Приуралья*. – Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы Уральского отделения РАН, 2001. – С.54-75.
16. Tite M.S. *Pottery Production, Distribution, and Consumption* // *The Contribution of the Physical Science. Journal of Archaeological Method and Theory*. – 1999. – Vol.6. – №3. – P.181-233.

© Yury Tsetlin, 2013

**THE EXPERIMENT IN THE STUDY OF ANCIENT POTTERY:
THE THEORY AND PRACTICE OF INVESTIGATION**

The article deals with the theoretical and methodical problems of the carrying out of experiments in the branch of the study of ancient pottery. The types experiments (the scientific one, the inquiry one, the demonstrational one and the quasi- experiment) are described. Three sources of the rise of scientific experimental problems are sorted out; five methodological approaches and the principles of the carrying out of experiments are characterized; the experience of the creating of the programme for a scientific experiment, the examples of experimental problems, solved in the borders of the historical and cultural approach, are set out. The question of the ratio of an experiment, a theory, and practice in Russian archaeology is ascertained. The future trends of experimental investigations of ancient pottery are outlined

[Received May 27, 2008]

Key words: *cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, experiment, ancient pottery, ceramics*

© Оксана Коваленко, 2013

ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ СУЧАСНИХ КЕРАМОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ

Коваленко Оксана. Основні різновиди сучасних керамологічних експериментів // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.294-299.

- Народилася 31 травня 1977 року в Полтаві. Закінчила з відзнакою історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка за спеціальністю «Історія і географія» (1999). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2003); старший викладач Кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (з 2006).
- Головний напрямок наукових досліджень: історія гончарства доби пізнього середньовіччя – раннього модерну України; археологічні пам'ятки доби бронзи, зокрема глиняні вироби бабинської культури.
- Автор близько 60 публікацій з проблематики керамології, музеології, археології та історії.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел./факс +38 (05353) 42175, 42416; e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Примакова, 8, кв.70, Полтава, 36034, Україна; тел. +38 (05322) 667665; e-mail: kovalenkoksana@rambler.ru

Визначено основні різновиди керамологічних експериментів: популярні, наукові й науково-популярні. У межах кожного з них виокремлено напрямки їх проведення. Сформульовано головні проблеми сучасних наукових керамологічних експериментів [Одержано 26 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, керамологічний експеримент, музей, моделювання

Поняття «керамологічного експерименту» сформувалося в експериментальній археології – галузі науки, яка шляхом експериментального моделювання відтворює окремі деталі культури давнього населення. Фактично відлік керамологічного експериментування слід пов'язати з ім'ям Якоба фон Медлена (1659–1743), який доручив гончарям дослідити техніку обробки давньої кераміки з Північної Німеччини [http://ru.wikipedia.org/wiki]. Загалом, поняття «експеримент» дворівневе. Перше його визначення полягає в тому, що це «спроба, дослід, які потребують підтвердження чи спростування». Другий рівень поняття роз'яснює, що експеримент – це «форма пізнання об'єктивної дійсності, один з основних методів наукового дослідження, в якому вивчення явищ відбувається в доцільно вибраних або штучно створених умовах, що забезпечують появу тих процесів,

спостереження яких необхідне для встановлення закономірних зв'язків між явищами».

Нині керамологічні експерименти активно використовують дослідники. Сформувалася методологія їх проведення, наукові центри й школи, які тією чи іншою мірою спеціалізуються на вивченні давнього гончарства. Ця розвідка є спробою систематизації сучасних керамологічних експериментів за функцією їх проведення.

Мною сучасні керамологічні експерименти поділено на три основні різновиди: **наукові, науково-популярні й популярні.**

Наукові керамологічні експерименти проводять з метою перевірки наукової концепції, гіпотези, припущення. Щоб уникнути *«експерименту задля експерименту»* [1, с.12], їх проводять з чітко визначеною метою, за розробленим планом роботи з використанням наукової методології. Аналіз сучасного стану наукового керамологічного експериментування в повному обсязі потребує широкого розгляду в розгорнутій історіографічній статті. Тому визначу лише основні напрямки сучасних наукових керамологічних експериментів:

- еталонно-експериментальний напрямок: реконструкція складу формувальних мас і матеріалів, визначення технології виготовлення глиняних виробів (переважно, формотворення, сушіння й випалювання);
- експериментальна трасологія (діагностування різних типів знарядь);
- експерименти, пов'язані з використанням кераміки в побуті;
- експерименти з переміщення й трансформації черепків у процесі життєдіяльності людини;
- реконструкція функціонального призначення окремих посудин;
- експерименти для визначення специфіки матеріалу чи властивостей готового виробу (наприклад, водонепроникності);
- експериментальне моделювання гончарських знарядь і пристроїв;
- графічне й комп'ютерне моделювання.

У тісному зв'язку з науковими експериментами постають дослідження кераміки методами природничих наук. Зокрема, окрім згаданої експериментальної петрографії, використовують спектрографію, томографію, бінокулярну мікроскопію тощо. Ігор Глушков зазначав, що експерименти в цьому розрізі покликані *«перевіряти ефективність використання методів природничих наук»* [1, с.12]. На мою думку, мета має бути діаметрально протилежною – синтез керамологічного експерименту й природничих наук має відбуватися на засадах підтвердження природничими методами результатів керамологічних експериментів. Побіжно зауважу, що часто поняття керамологічного експерименту в працях радянських і російських археологів і керамологів неправомірно змішується з висновками лабораторних експертиз і сукупно називається: *«Результати керамологічного експерименту»*.

Загалом керамологічні експерименти в Україні перебувають фактично в нерозвинутому стані. Їх здійснюють окремі археологи в межах своїх наукових тем на базі археологічних експедицій (Ігор Готун, Олег Петраускас, Андрій Петраускас, Олексій Корвін-Піотровський, Володимир Круц) чи спеціалізованих установ (Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному).

Другу групу керамологічних експериментів складають науково-популярні експерименти. Головним їх лейтмотивом є намагання окупити й популяризувати наукові дослідження. Такі експерименти проводять як наукові, з дотриманням усіх вимог до наукового дослідження, проте його результати висвітлюють у вигляді науково-популярних програм, видань тощо. Тобто продається фото чи відео експериментальних досліджень. Подібна діяльність взаємовигідна як науковцям, так і засобам масової інформації та музеям (у даному випадку, не як науковим інституціям, а як туристично-прибутковим підприємствам). Науково-популярні експерименти проводять за двома основними напрямками:

- Використання фото- й відеоматеріалів, знятих під час наукових експериментів, для створення відео- й телевізійних програм, підготовки публікацій чи спеціалізованих видань, які, у свою чергу, приносять прибуток як готовий продукт чи сприяють збільшенню туристичного потоку. Широке застосування подібного напрямку демонструють європейські етноархеологи, які здійснюють археологічні експерименти не в природному, а в штучно створеному культурному середовищі. Їх результати широко висвітлюють у відеоматеріалах на кшталт продукції National Geographic і Discovery. Поширюють і друковані видання. Серед відомих мені відзначу англійське видання «*Medieval Ceramics*», зініційоване «*Medieval Pottery Research Group*» [http://www.medievalpottery.org.uk], журнал «*EuroREA*», тобто «*European Reconstruction & Experiment in Archaeology*», який видає європейська організація археологічних музеїв просто неба і присвячений експериментальній археології, де чільне місце посідає керамологічний експеримент [http://www.exarc.net]. Цікавим також є досвід Самарського обласного краєзнавчого музею, у тематичних екскурсіях якого використовують відеофільм «*Эксперимент в исторической науке*» [http://www.alabin.ru].
- Діяльність скансенів як полігонів для наукових експериментальних досліджень із можливістю туристичного огляду в процесі експерименту.

Популярні керамологічні експерименти не передбачають проведення наукових досліджень і є фактично імітаційним моделюванням різних аспектів давнього гончарства й використання глиняних виробів. Широко застосовуються в музейній діяльності. Їх проводять окремі вчені чи фундації різних країн. Популярний керамологічний експеримент у будь-якому варіанті є фінансовим, бізнесовим проектом, розрахованим на отримання прибутку. Це спосіб зацікавити широкий загал традиційною культурою того чи іншого народу. **Подібні експерименти проводяться за такими основними напрямками:**

- Археолого-керамологічний туризм. Експерименти проводять для привернення уваги до певного музею, проблеми тощо. Їх часто включають до екскурсійного обслуговування в межах туристичної діяльності й популяризації знань. Це створення на території археологічних заповідників та парків так званих «*майданчиків живої історії*», де можна побачити роботу майстрів (наприклад, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (Полтавщина), Національний музей народної архітектури та побуту України (Київ), Міжнародні фестивалі гончарства в Скопині (Російська

- Федерація)), чи влаштування своєрідного «занурення в історію», коли музейні працівники імітують різні аспекти життя людей у давнину. Часто виготовлені репліки давніх посудин чи інших виробів з глини продають як сувеніри. Цей напрямок дуже популярний і практикується в різних країнах. Подам лише кілька прикладів: Мексика (округ Чапала) [<http://www.visitcharala.com>]; Російська Федерація: Самара (електронний альбом підготовлено за роботою експедиції молодіжного проекту «*Мир мастеров*») [<http://209.85.104/custom?q=cache:ETAUMEAFoQ>], Хабаровськ (імітаційне занурення в середовище співробітників Хабаровського археологічного музею Олександра та Ганни Малявіних) [<http://www.rg.ru>], Тольятті (спроби створити музей просто неба, де, зокрема, проводили керамологічні експерименти) [<http://sampspressa.ru>]; Чехія (діяльність фундації «*Mamuti*») [<http://www.mamuti.cz>]; Франція (Val de Vilaine a Saint-Just, ініціатор Philippe Guillonnet об'єднав людей для проведення археологічного експериментування за кількома напрямками, у тому числі дотичними до гончарства) [<http://archsubgras.free.fr>]; Німеччина (Federseemuseum в Bad Buchau проводить театралізовані спеціальні екскурсії, під час яких у реконструйованих одязі й приміщеннях можна власноруч виготовити посудину подібну до давньої) [<http://www.frederseemuseum.de>]; Ржищів, Україна (хоча це експериментаторство декларують як наукове, насправді воно представляє популярний напрямок) [<http://www.trypillya.kiev.ua>].
- Близьким до вищезгаданого напрямку є діяльність туристичних керамологічних шкіл. Одним із напрямків археологічного туризму останніми роками стало не просто відвідування певних археологічних пам'яток (екскурсія), але й влаштування так званих «*навчальних археологічних турів*», де відвідувачів за плату навчають роботі з глиною, виготовленню копій давньої кераміки. Наприклад, Болгарська археологічна асоціація проводить археологічні тури, серед яких – «*ceramic workshop*», тобто своєрідна короткочасна школа, під час роботи якої здійснюють керамологічні експерименти [<http://archeology.archbg.net>].
  - Хобі – об'єднання людей навколо краєзнавчих гуртків, груп за вподобаннями, громадських організацій. Головним принципом такого об'єднання є проведення активного відпочинку, який відбувається під гаслом: «*Ми будуємо машину часу*».
  - Рольові ігри – широковідомі у світі, побудовані за сюжетами літературних творів чи окремими історичними подіями. Можуть включати в себе керамологічні експерименти. Під час їх проведення реальних завдань не ставлять. Керамологічне моделювання в такому ракурсі виступає фоном, часто другорядним, необхідним для створення загальної картини проникнення в історичну епоху чи вигаданий світ. До цієї ж групи дотичні реаліті-шоу, які будують на основі історичних подій (наприклад, відтворення історії Джордж-таунської колонії в США).

Головними проблемами всіх сучасних керамологічних експериментів в українській керамології, на мою думку, є:

- Підміна понять та відсутність чіткого розмежування за групами (науковий чи популярний) керамологічного експерименту, а внаслідок цього – відсутність чітко визначеної мети й наукової достовірності отриманих результатів. Тобто, повертаючись до розуміння поняття «експеримент», викладеного на початку, зазначу, що популярні й науково-популярні експерименти більше відповідають першому розумінню, що передбачає спробу пізнання певного явища, фактично – «ознайомлення» експериментатора з об'єктом дослідження. Водночас беззаперечно, що наукові експерименти є формою пізнання, науковим методом і не можуть проводитися з порушення будь-якої складової.
- Недотримання методики та «чистоти» наукового експерименту, що викликано превалюючою метою. Археологи ставлять експеримент не задля з'ясування наукового факту, а, передовсім, для набуття досвіду спілкування з річчю, виявлення ознак, що допомагають її відчувати. Тобто, насправді, задля власного проникнення в сферу досліджуваної проблематики.
- Нез'ясоване питання музейного фондування (його необхідності) експериментальних зразків.
- Фінансування наукових експериментів та відсутність бізнесових популярних проектів на основі експериментального моделювання етапів давнього гончарства.
- Відсутність керамологічних лабораторій із сучасним технічним оснащенням та постійних баз для проведення наукових експериментів.

Таблиця. Керамологічний експеримент

Науковий	Науково-популярний	Популярний
<ul style="list-style-type: none"> • еталонно-експериментальний напрямок реконструкції складу формувальних мас та матеріалів • еталонно-експериментальний напрямок вивчення технології виготовлення • експериментальна трасологія • використання посуду в побуті • переміщення й трансформація черепків • функціональне призначення • специфіка, властивості, знаряддя, пристрої 	<ul style="list-style-type: none"> • використання фото- та відеоматеріалів, знятих під час наукових експериментів • діяльність скансенів як полігонів для наукових експериментальних досліджень 	<ul style="list-style-type: none"> • археолого-керамологічний туризм • діяльність туристичних керамологічних шкіл • хобі • рольові ігри

1. Глушков И.Г. *Керамика как археологический источник*. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН, 1996. – 327 с.

© Oksana Kovalenko, 2013

THE MAIN VARIETIES OF MODERN CERAMOLOGICAL EXPERIMENTS

The main varieties of ceramological experiments are defined. These are the popular ones, the scientific ones, and scientific and popular experiments. The main directions of their carrying out are within the limits of each of them. The main problems of modern scientific ceramological experiments are defined

[Received May 26, 2008]

Key words: *cultural ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, ceramological experiment, museum, modelling*

© Ирина Гей, 2013

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОЛА ИНДИВИДОВ ПО ОТПЕЧАТКАМ КОНЦОВ ПАЛЬЦЕВ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТАХ ИЗ ОБОЖЖЁННОЙ ГЛИНЫ*

Гей Ирина. Определение пола индивидов по отпечаткам концов пальцев на археологических предметах из обожжённой глины // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.300-308.

- Народилася 10 серпня 1957 року в Москві (Російська Федерація). Закінчила Московський державний університет (1981). Науковий співробітник Відділу теорії й методики Інституту археології РАН. Кандидат історичних наук.
- Головний напрямок наукових досліджень: техніко-технологічне дослідження кераміки; вивчення відтисків кінців пальців на кераміці.
- Автор керамологічних праць у періодиці й тематичних збірниках.

✉ Вул.Дмитра Ульянова, 19, Москва, 117036, Російська Федерація; тел.+7 (495) 1243956

✉ Пров.Факультетний, 8, кв.15, Москва, 117485, Російська Федерація; тел.+7 (499) 1589237; e-mail: igei@mail.ru

Питання про участь чоловіків і жінок у виготовленні посуду за доби неоліту – пізнього середньовіччя неодноразово виникало в процесі дослідження давнього гончарства. Його вирішення дозволяє уточнити взаємозв'язки між різними археологічними об'єктами, збагачує додатковою інформацією існуючі морфологічні типології й класифікації, сприяє появі гіпотез щодо розуміння й розкриття подій, що складають історію людських колективів далекого минулого. Подано результати експериментального вивчення відбитків кінців пальців на глиняних виробах доби неоліту – заліза. Зроблено висновок про перспективність подібних досліджень

[Одержано 28 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, давнє гончарство, кераміка, відтиски пальців, «псевдонігтові» відтиски, стать гончарів

Интерес к древнему гончарству проявляли и проявляют многие специалисты по археологии и первобытной истории. При изучении истории развития и распространения гончарства в древности с эпохи неолита до позднего средневековья актуален вопрос об участии мужчин и женщин в изготовлении посуды.

Кроме того, существуют частные исследовательские проблемы и специальные вопросы, касающиеся как производителей керамических изделий, так и самой

* На Семинаре доклад имел название «Первые результаты определения пола гончаров по археологической керамике». Работа выполнена при поддержке РГНФ, грант №99-06-80240

специфики древнего гончарного производства. В качестве примера можна назвать проблему, связанную с выявлением изделий, принадлежавших конкретному мастеру. В ряде случаев это позволяет исследователям уточнять взаимосвязи между различными археологическими объектами, обогащает дополнительной информацией имеющиеся морфологические типологии и классификации и, кроме того, способствует выдвигению гипотез для понимания и раскрытия событий, составляющих историю человеческих коллективов далекого прошлого [4; 5].

Специально проведенное обследование археологических культур на территории Евразии показало, что отпечатки концев пальцев на изделиях из глины представлены во все эпохи. Наиболее массовые находки керамики с орнаментацией, выполненной концами пальцев (в том числе *«ногтевой барботин»* – способ своеобразной обработки поверхности сосуда) приходится на Балкано-Карпатскую зону и сопредельные с ней территории. Эта специфика орнаментальных традиций свойственна ранним эпохам – неолиту и энеолиту – и лишь частично переходит в эпоху бронзы [10; 11]. На других территориях мне не известны очаги, где бы так ярко проявлялось разнообразие орнаментов на керамике, выполненных концами пальцев. Однако практически повсеместно и во все исторические периоды на глиняных изделиях присутствуют ногтевые орнаменты, выполненные в виде *«тычковых»* или *«защитных»* отпечатков пальцев. Предварительное знакомство с гончарными материалами, содержащими на своих поверхностях отпечатки концев пальцев, а также оценка их представительности и потенциальных возможностей способствовали проведению целенаправленного отбора образцов. В результате удалось составить коллекцию находок из археологических памятников от ранних эпох до эпохи железа включительно, на которых имелись интересующие нас отпечатки.

В коллекцию вошли главным образом обломки глиняных сосудов, частично – мелкая пластика и фрагменты глиняных изделий неизвестного назначения, а также некоторые другие индивидуальные находки. Первоначально коллекция насчитывала около одной тысячи фрагментов гончарных изделий, на которых было отмечено более семи тысяч отпечатков. Однако, наряду с отпечатками, принадлежащими действительно концам пальцев, нередко встречались и так называемые *«псевдоногтевые»* отпечатки, которые по ошибке могли быть зачислены в число объектов источниковой базы. Поэтому на первом этапе работы потребовалось отделить *«псевдоногтевые»* отпечатки от отпечатков, оставленных концами пальцев. Это было выполнено при помощи специально разработанной методики [2].

После проведенной процедуры отбраковки *«псевдоногтевых»* отпечатков первоначальная коллекция заметно уменьшилась. В настоящее время составляющий коллекцию материал происходит из 61 памятника различных археологических культур от эпохи неолита до эпохи железа; всего насчитывается 544 фрагмента глиняных изделий с 6900 отпечатками на поверхностях. Изучение отпечатков пальцев древнего человека по данной коллекции проводится.

Для решения одной из важных проблем, связанной с определением пола древних людей, оставивших свои отпечатки на керамике, из фонда этой коллекции

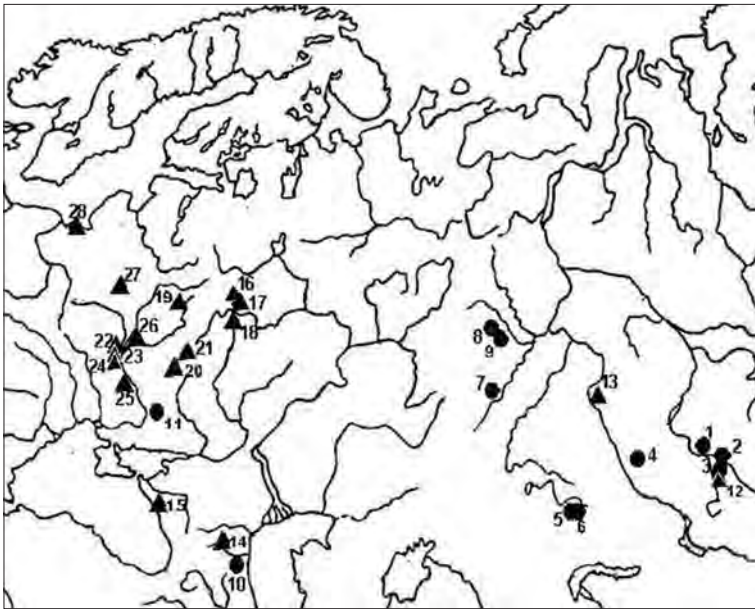

Рис.1. Карта. Образцы керамики с отпечатками концов пальцев для определения пола индивида.

Памятники эпохи бронзы – 1-11: 1 – Комарово (пос.); 2 – Лебедь I (мог.); 3 – Малая Дуга (пос.); 4 – Бурла (пос.); 5 – Кент (пос.); 6 – Алат (пос.); 7 – Лисаковское (пос. + мог.); 8 – Ташково II (пос.); 9 – Андреевское озеро XIII (пос.); 10 – Эжажево (пос.); 11 – Бондариха (пос.).

Памятники эпохи железа – 12-28: 12 – Горный Елбан (пос.); 13 – пос. в Омской обл.; 14 – пос. в г.Моздок; 15 – Каменные Столбы (пос.); 16 – Дьяково (г-ще), 17 – Настасьино (г-ще), 18 – Старшее Каширское (г-ще), 19 – Хотылево (пос.), 20 – Кузина Гора (г-ще), 21 – Плаксино (г-ще), 22 – Глыбов (г-ще), 23 – Милограды (г-ще), 24 – Горошков (г-ще), 25 – Подгорцы (пос.), 26 – Борхов (г-ще), 27 – Лабенщина (г-ще), 28 – Поварово (мог.)

(условные обозначения: ● – памятники эпохи бронзы; ▲ – памятники эпохи железа)

было выбрано и изучено 204 фрагмента глиняных изделий, происходящих из 28 разных археологических памятников эпохи бронзы и эпохи железа (рис.1).

Основная часть отобранного материала представлена глиняными сосудами, а также некоторыми другими глиняными изделиями (рис.2).

На отобранных 204 фрагментах удалось зафиксировать 504 отпечатка концов пальцев. По всем этим отпечаткам пальцев были выполнены слепки*. Именно они и стали объектами исследования.

Прежде всего, каждый слепок конца пальца осматривался при помощи бинокулярного микроскопа МБС. Необходимо было выяснить, является ли

.....

* Слепки выполнялись из специальных слепочных масс (сизласт, стомафлекс, моделлит), а также из тонкодисперсной глины

Рис.2. Отпечатки концов пальцев на изделиях из глины:

- 1 – фрагмент сосуда. Поселение Хотылево. Эпоха раннего железа, юхновская культура;
- 2 – глиняное изделие – «хлебец». Поселение Хотылево. Эпоха раннего железа, юхновская культура;
- 3 – фрагмент сосуда. Городище Кузина Гора. Эпоха раннего железа, юхновская культура.
- 4 – глиняная плита-кирпич из культового комплекса. Поселение Экажево. Эпоха бронзы

конкретный отпечаток пригодным для его включения в исследовательскую программу по определению пола людей, разработанную Александром Афанасьевичем Бобринским [1]. Основное требование, предъявляемое к отпечаткам, состоит в том, чтобы свободный край ногтевой пластины (НП) имел с двух сторон критические точки, которые служат для отсчета начала и конца измеряемой ширины ногтевой пластины (НП-Ш)[1]. После проведенного осмотра выяснилось, что из 504 отпечатков 253 оказались пригодными для определения пола человека. Измерение НП-Ш проводилось с точностью до 0,001 мм на универсальном измерительном микроскопе УИМ-21. Затем значения НП-Ш обрабатывались в программе определения пола людей [1]. Результатом действия программы являлось заключение о том, кем были сделаны отпечатки: мужчиной, женщиной, лицом невыясненного пола или ребенком.

Из 253 исследованных отпечатков, значения НП-Ш которых были обработаны программой, 236 позволили составить заключения о половой принадлежности индивидов, а по 17 отпечаткам такую информацию выделить не удалось. Результаты определений выглядят следующим образом: 60 отпечатков – мужские, 110 – женские, 66 – детские. Посмотрим далее, как распределяются полученные данные на примере керамики некоторых памятников Евразии, привлеченной к исследованию (рис.3-6).

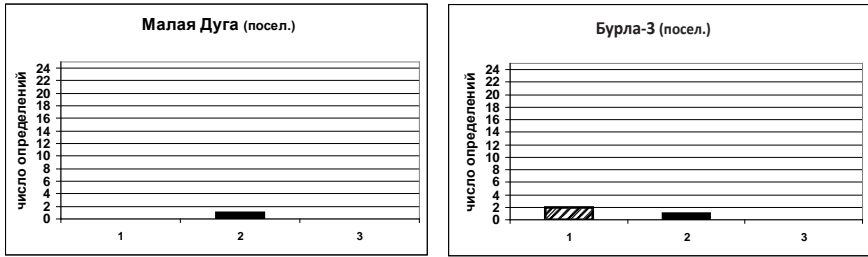

Рис.3. Диаграммы распределения отпечатков концев пальцев индивидов по памятникам Алтая

[Условные обозначения, общие для всех диаграмм: мужчины – косая штриховка, женщины – заливка черным цветом, дети – горизонтальная штриховка]

Для эпохи бронзы есть определения с территории Алтая, полученные по фрагментам бытовых глиняных сосудов, найденных на поселениях Бурла-3 и Малая Дуга (культурной атрибуции памятники не имеют), расположенных в междуречье Оби и Иртыша. Характерно, что на найденной в обоих памятниках посуде присутствуют отпечатки пальцев как мужских, так и женских рук (рис.3).

Из материалов эпохи бронзы Казахстана была привлечена керамика памятников алакульской и алексеевско-саргарьинской культур, входящих в андроновскую общность. К алакульской культуре относится памятник Лисаковское (поселение и могильник), расположенный в Кустанайской области северной части Казахстана. К алексеевско-саргарьинской культуре принадлежат поселения Кент и Алат, что находятся в восточном Казахстане. Также, как и на посуде

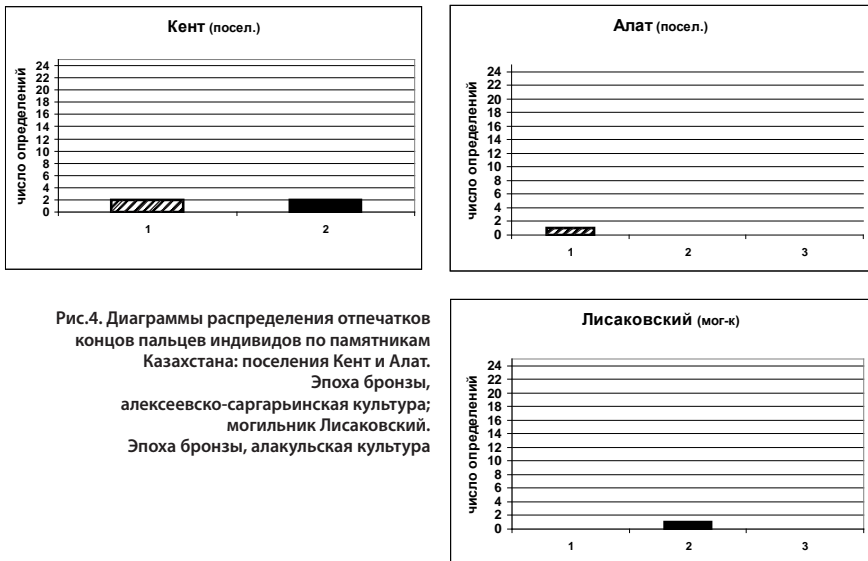

Рис.4. Диаграммы распределения отпечатков концев пальцев индивидов по памятникам Казахстана: поселения Кент и Алат. Эпоха бронзы, алексеевско-саргарьинская культура; могильник Лисаковский. Эпоха бронзы, алакульская культура

упоминавшихся выше алтайских памятников, на фрагментах глиняных сосудов указанных памятников Казахстана присутствуют отпечатки пальцев как индивидов мужского, так и женского пола (рис.4).

Характерно, что использованные для определений сосуды, вернее их обломки, были вполне типичными и не выделялись среди прочей глиняной посуды, найденной на упомянутых памятниках территории Алтая и Казахстана.

Из обследованных материалов эпохи бронзы, помимо глиняной посуды с отпечатками концов пальцев на поверхностях, особо следует отметить необычную керамическую находку с территории Северо-Восточного Кавказа, найденную на поселении Экажево Назрановского района Республики Ингушетия (рис.2) [7]*. На данном поселении было раскопано жилище, в пределах которого, по мнению авторов раскопок, помещался небольшой культовый комплекс, находящийся

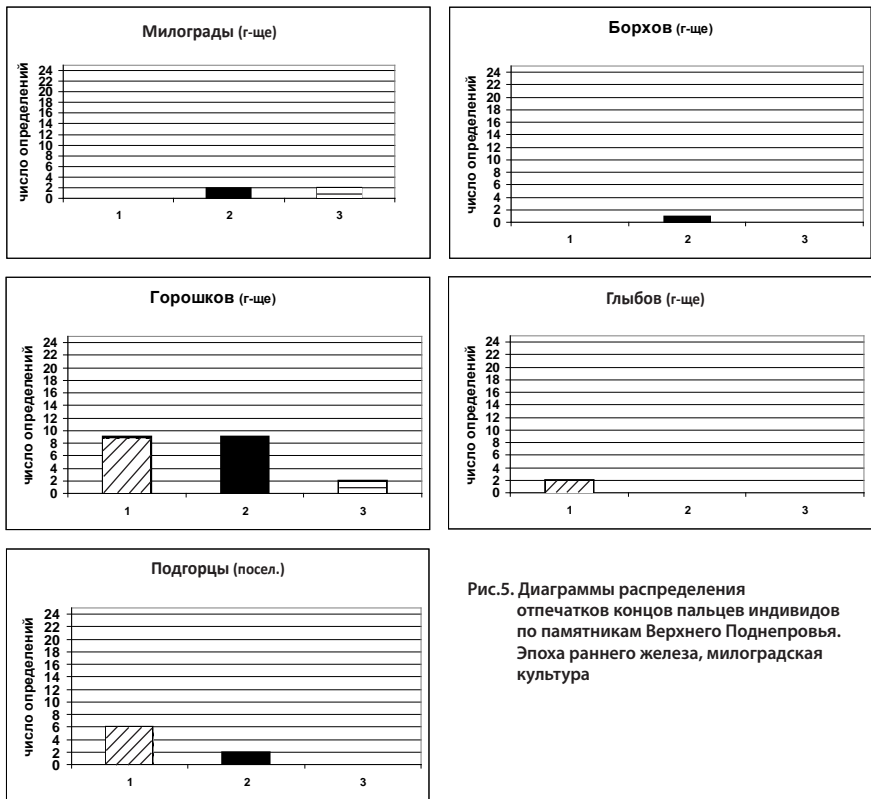

Рис.5. Диаграммы распределения отпечатков концов пальцев индивидов по памятникам Верхнего Поднепровья. Эпоха раннего железа, милоградская культура

* Выражаю благодарность авторам раскопок за предоставленную для исследования кирпич-плиту с отпечатками пальцев

недалеко от печи («кора»). Комплекс составляли углубленная в пол плита из обожженной глины и сосуд. На внешней стороне плиты глубокими вдавлениями пальцев нанесены ряды треугольников, направленных друг к другу вершинами. Исследователи высказывают предположение, что «плита-кирпич с орнаментом из пальцевых вдавлений могла быть связана с календарным циклом» [7, с.71].

Не обсуждая справедливость высказанных предположений, хочу лишь отметить, что определения, проведенные по отпечаткам пальцев, которыми были нанесены изображения треугольников на поверхности плиты, принадлежали женской руке.

Перейдем к результатам, полученным по памятникам эпохи железа.

На территории Верхнего Поднепровья в период раннего железного века существовали милоградская и юхновская культуры. Керамические находки из поселений этих культур стали объектами нашего исследования. Основную часть находок составили обломки глиняных сосудов и, кроме них, добавлены еще индивидуальные глиняные находки, так называемые «блоки» или «хлебцы» (Хотылево)*. Результаты определения программы показали следующую картину. В памятниках милоградской культуры: Горошков, Борхов, Милограды, Глыбов,

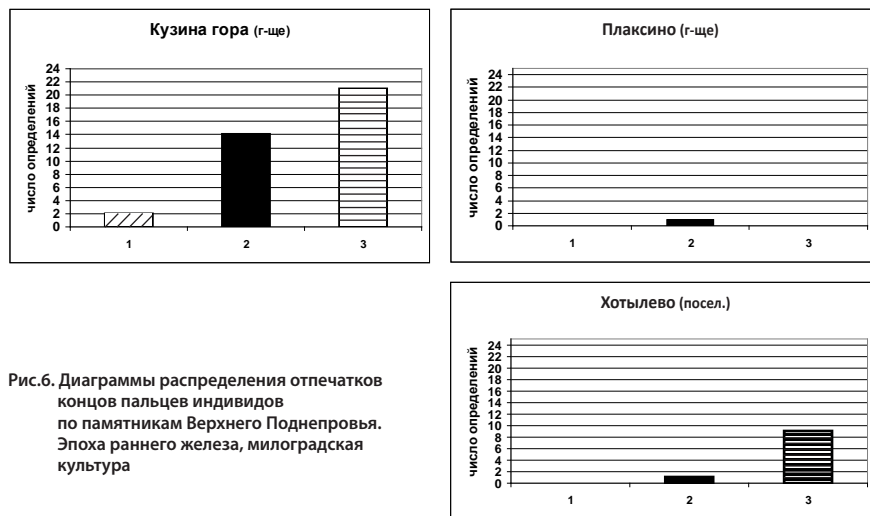

Рис.6. Диаграммы распределения отпечатков концев пальцев индивидов по памятникам Верхнего Поднепровья. Эпоха раннего железа, милоградская культура

* Поселение Хотылево, Брянская область; раскопки К.Н.Гаврилова. Выражаю благодарность автору раскопок за предоставленные для исследования глиняные «хлебцы» с отпечатками пальцев

Подгорцы – на керамике присутствуют отпечатки кончиков пальцев мужчин, женщин и детей (рис.5). Подобное явление наблюдается и на памятниках юхновской культуры: Кузина Гора, Плаксино, Хотылево (рис.6).

Как видно из приведенных диаграмм, в памятниках раннего железа, помимо отпечатков пальцев мужчин и женщин на керамических изделиях, имеются отпечатки пальцев детских рук. Причем детские пальцы отмечены как на фрагментах сосудов (Милограды, Горошков, Глыбов, Кузина Гора), так и на своеобразных глиняных изделиях – «хлебцах» (Хотылево).

Суммируя результаты опыта определения пола людей по отпечаткам концов пальцев, следует отметить, что на исследованных фрагментах керамики, происходящих из памятников эпохи бронзы и эпохи железа, было обнаружено 47% женских, 25% мужских и 27% детских отпечатков.

Мне представляется, что полученные данные способствуют формированию конкретных представлений о людях, вовлеченных в процессы изготовления изделий из глины. Изучая древнее гончарство, исследователи нередко обращались и обращаются к вопросам, связанным с производителями керамики. Согласно одной из наиболее распространенных точек зрения, считается, что в ранние доремесленные эпохи почти повсеместно гончарством занимались женщины, иногда привлекая в качестве помощников детей [6, с.110; 8, с.134]. Кроме того, существуют еще представления о том, что с переходом к ремесленным формам производства участниками гончарного производства становятся мужчины [9, с.209].

Материал, представленный в данной статье, показал, что на керамике в ранние эпохи, наряду с женскими отпечатками пальцев, также встречаются мужские отпечатки. Таким образом, ставится под сомнение бытующее среди археологов представление о том, что гончарством в ранние эпохи владела только женщина. Не менее любопытно и другое наблюдение: присутствие на керамике отпечатков детских пальцев. Однако комментировать данный факт пока не представляется возможным, так как необходимы серийные наблюдения, которые могли бы пролить свет на характер данного явления. Дети могли привлекаться не только как помощники в работе, но и осуществлять ритуальные действия, оставляя на сосудах отпечатки своих пальцев.

В заключение хотелось бы обратить внимание на необходимость привлечения отпечатков концов пальцев в качестве исторического источника. Обладая конкретной информацией о производителях древней керамики, исследователи смогут более объективно подходить к обсуждению вопросов, связанных с хозяйственной, культурной и социальной сферой различных человеческих коллективов, так как глиняная посуда и ее производители прямо или опосредованно связаны с этими сферами.

1. Бобринский А.А. Ногтевые отпечатки на керамике как источник исторической информации // *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Олішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.254-280.*
2. Гей И.А. О методике различения отпечатков кончиков пальцев на предметах из глины // *Opus. Междисциплинарные исследования в археологии. – М.: Издание Института археологии РАН, 2005. – Вып.4. – С.221-233.*
3. Гей И.А. Орнаменты на керамике и отпечатки кончиков пальцев древних гончаров (историографический очерк) // *Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. – Горно-Алтайск: Агентство по культурно-историческому наследию, 2007. – Вып.5. – С.7-20.*
4. Грязнов М.П. Памятники карасукского этапа в Центральном Казахстане // *Советская археология. – 1952. – Вып.ХVI. – С.129-162.*
5. Данченко Е.М., Волосов В.А., Гришаева О.Е. О возможностях дактилоскопического исследования следов рук на древней керамике // *Интеграция археологических и этнографических исследований: Материалы IV Всероссийского научного семинара, посвященного 60-летию со дня рождения В.И.Васильева. – Новосибирск–Омск: Омский университет, 1996. – Ч.1. – С.59-60.*
6. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? – М.: *Восточная литература, 1994. – 464 с.*
7. Лопан О.В., Маслов В.Е. Экажевское поселение – памятник эпохи бронзы в Ингушетии // *Древности Северного Кавказа. – М.: Институт археологии РАН, 1999. – С.61-88.*
8. Розенфельдт И.Г. Керамика дьяковской культуры // *Дьяковская культура. – М.: Наука, 1974. – 284 с.*
9. Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. *Технология древнейших производств. – Ленинград: Наука, 1983. – 255 с.*
10. Титов В.С. *Неолит Греции: Периодизация и хронология. – М.: Наука, 1969. – 254 с.*
11. Титов В.С. *Неолит Карпатского бассейна: Исследования и материалы. – М.: Наука, 1996. – 285 с.*

© Irina Gey, 2013

THE SEXING OF INDIVIDUALS BY TOUCH BALL IMPRINTS ON THE ARCHAEOLOGICAL ARTICLES FROM BURNT CLAY

A question about the participation of both men and women in the pottery-making in the late Stone Age – the late Middle Ages has repeatedly emerged in the course of the studying of ancient pottery. Its solving allows obtain more accurate information on the interrelations between different archaeological objects, enriches the existing morphological typologies and classifications with complementary information, favours the appearances of hypotheses concerning the interpretation and the disclosure of events, what constitute the history of human communities in the distant past. The results of the experimental study of finger-pad impressions on earthenware of the late Stone Age – Iron Age are given. The author has made a conclusion about availability of suchlike investigations

[Received May 28, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, ancient pottery, the impressions of fingers, pseudoungual impression, the sex of potters

© Ирина Васильева, Наталия Салугина, 2013

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ РАБОТЫ САМАРСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ПО ИЗУЧЕНИЮ ДРЕВНЕГО ГОНЧАРСТВА

Васильева Ирина, Салугина Наталия. Экспериментальные работы Самарской экспедиции по изучению древнего гончарства // Українська керамологія: Національний науковий щорічник.

За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.309-317.

- **Васильева Ирина** народилася 5 березня 1953 року в Куйбишеві (нині – Самара, Російська Федерація). Закінчила історичний факультет Куйбишевського державного університету (1975). Старший науковий співробітник Товариства з обмеженою відповідальністю «Інститут історії й археології Поволжя». Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** польова археологія, археологія Золотої Орди, історія найдавніших виробництв, походження й розвиток первісного гончарства, вивчення гончарства епох неоліту й енеоліту, експериментальна археологія, фізичне моделювання у вивченні давнього гончарства, бінокулярна мікроскопія.
- Автор монографій та наукових статей у періодиці й тематичних збірниках.

☒ Вул.Ленінська, 127, Самара, 443041, Російська Федерація; тел. +7 (846) 3330219

☒ Вул.М.Горького, 61-63, кв.50, Самара, 443099, Російська Федерація; тел. +7 (846) 2211962, +7 (927) 6851834

- **Салугина Наталя** народилася 9 вересня 1953 року в селі Новий Тукшум (Самарська область, Російська Федерація). Закінчила історичний факультет Куйбишевського державного університету (1976). Старший науковий співробітник Товариства з обмеженою відповідальністю «Інститут історії й археології Поволжя». Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** археологія раннього середньовіччя, історія давнього гончарства, вивчення гончарства епохи бронзи, експериментальна археологія, експеримент у формі фізичного моделювання під час вивчення давнього гончарства, бінокулярна мікроскопія.
- Автор монографій та наукових статей у періодиці й тематичних збірниках.

☒ Вул.Ленінська, 127, Самара, 443041, Російська Федерація; тел. +7 (846) 3330219

☒ Вул.Водників, 22/4, кв.11, Самара, 443099, Російська Федерація; тел. +7 (846) 3109731, +7 (927) 7223891

Самарська експедиція з 1990 року займається вивченням давньої гончарної технології, зокрема слідів і результатів роботи гончарів на зламах і на поверхні археологічних посудин, що з'явилися в результаті застосування майстрами певних прийомів роботи. З цієї метою розпочато створення базових еталонних колекцій за всіма етапами гончарного виробництва, а також виконуються індивідуальні експериментальні роботи й програми, спрямовані на вивчення конкретних питань, пов'язаних з аналізом археологічної кераміки [Одержано 28 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, гончарство, кераміка, давня гончарна технологія, еталонна база, індивідуальні експериментальні роботи й програми

Самарская экспедиция по экспериментальному изучению древнего гончарства работает с 1990 года. Необходимость ее организации была вызвана задачами исследования древней гончарной технологии в рамках историко-культурного направления, разработанного Александром Афанасьевичем Бобринским. Целью таких исследований является изучение следов и итогов работы гончаров в изломах и на поверхности археологических сосудов, возникших в результате применения ими определенных приемов труда. Исследование основано на бинокулярной микроскопии, трасологии, физическом моделировании и относится по своему характеру к идентификационным. Его специфическими чертами являются наличие и сравнение двух объектов: археологической керамики и эталонов. Таким образом, для проведения технологических исследований необходимы значительные сравнительные серии эталонных образцов. Целью нашей экспедиции изначально было составление базовых эталонных коллекций по всем ступеням гончарного производства, а также постановка экспериментов по тем проблемам древнего гончарства, которые возникают при анализе конкретной археологической керамики.

В настоящее время работа экспериментальной экспедиции осуществляется в рамках двух основных направлений: научно-исследовательского и учебно-популяризаторского. В данной работе остановимся на научно-исследовательском направлении, которое включает:

I. Создание эталонных баз по всем ступеням гончарного производства.

II. Индивидуальные экспериментальные работы и программы, направленные на изучение конкретных проблем исследования.

I.1. Программа «Исходное сырье (ИС)». В настоящее время в истории гончарства выделяются три основных вида ИС [1, с.17]: илы, органические материалы животного происхождения и глины. Идентификация видов ИС очень важна при изучении древнего гончарства. В результате такого изучения мы получаем информацию о представлениях разных культурных групп населения об исходном сырье, о культурных традициях отбора сырья, месте изучаемого гончарства в эволюционной цепочке гончарных производств.

Программа «Исходное сырье» состоит из двух разделов: «Природные глины» и «Илы». Первый раздел выполняется по следующим позициям: 1) составление карты глин; 2) создание эталонной базы глин со специфическими естественными примесями; 3) разработка проблемы различения источников сырья (по теме: районы и места добычи глин). При реализации данной программы основное внимание уделялось Волго-Уральскому региону. В настоящее время в нашей лаборатории хранится коллекция глин, происходящих из шести областей указанного региона, в том числе глины с такими специфическими естественными примесями, как тальк и раковины.

Раздел «Илы». Исследование неолитической керамики Северного Прикаспия позволило выдвинуть гипотезу об использовании при ее изготовлении илистого сырья, а не глин, как считалось ранее. Были собраны илы из разных географических регионов. В течение 12 лет ежегодно отбираются пробы ила из постоянных источников, расположенных в пойме реки Волга. Цель эксперимента – изучение изменения качественного состава глиноподобного сырья в зависимости от

природных процессов, происходящих в одних и тех же водоемах в течение длительного времени.

1.2. Программа «Формовочные массы (ФМ)». Реализация программы начата в 1990 году. Сама программа очень обширна и насчитывает 230 наименований. В настоящее время коллекция по формовочным массам насчитывает около 1500 эталонов. В качестве искусственных компонентов использованы *минеральные* примеси – песок речной и морской; дресва гранито-гнейсовая, сланцевая, известняковая, тальковая; шамот с минеральными и органическими искусственными примесями – и *органические* примеси – навоз коровы, лошади, козы, лося; выжимка из навоза коровы и лошади; помет домашних кур, уток и гусей; шерсть овец; молоко и молочная сыворотка; трава; древесная зола; кальцинированная кость; яйцо; рыбы кости и рыба чешуя; раковина с телом моллюска и без него; мякина, отруби. В результате анализа эталонов уточнены признаки некоторых примесей. Кроме того, коллекция постоянно используется в наших исследованиях и в процессе обучения молодых специалистов.

В процессе реализации данная программа постоянно корректируется в соответствии с исследовательскими задачами. В соответствии с этими задачами разработаны и выполняются разделы программы «*Птичий пух как компонент ФМ*», «*Раковина в составе древней керамики*», «*Органические растворы*».

1.3. Программа «Приемы конструирования сосудов». Основной задачей программы является создание эталонной базы по способам конструирования начин, полого тела и формообразования. К настоящему времени составлена представительная эталонная серия по приемам конструирования начина и полого тела, позволяющая идентифицировать значительное разнообразие этих способов, встречающихся при изучении археологической керамики. Проведен эксперимент, направленный на изготовление сосудов лоскутным налепом на твердых моделях (плетеных корзинах или деревянных болванках), покрытых тканевой прокладкой. В археологической литературе и в исследовательской практике нам приходилось встречать упоминания или сами обломки археологической керамики со статическими отпечатками от моделей. В материалах неолита и энеолита Поволжья они связаны со следами от шкур и выделанных кож животных, а также рыболовных сетей. Задача эксперимента заключалась в том, чтобы получить сравнительный материал отпечатков корзин на обожженных сосудах, полученных в ходе обмазывания самих корзин, и отпечатков подобных корзин, обтянутых тканью и выступавших в роли модели для изготовления сосудов.

В последние годы особое внимание было уделено составлению эталонной базы по приемам лоскутного налепа. Подробнее об этой программе будет сказано ниже. В данном случае следует упомянуть выполнение Е.В.Волковой в рамках данной программы индивидуальной программы «*Конструирование фатьяновской посуды*», которая опубликована.

1.4. Программа «Обработка поверхностей» включает изготовление эталонной коллекции по трем направлениям: безгрунтовочное (когда производится механическая обработка непосредственно поверхности сосуда), грунтовочное (предусматривающее покрытие поверхности сосуда дополнительным слоем глины)

и химико-термическое (которое предусматривает воздействие на поверхность сосуда химико-термическими средствами). В рамках первого направления создана достаточно полная эталонная коллекция. В рамках химико-термического направления производились эксперименты по обвариванию и чернению посуды. При обваривании после обжига раскаленные сосуды вынимались из обжигового устройства (ОУ) и «купались» в обваре – специально приготовленном растворе из воды и муки грубого помола или отрубей, а затем либо оставлялись для высыхания, либо вновь ставились в ОУ, где «томились» некоторое время. Данные эксперименты направлены на выяснение причин возникновения цветового разнообразия, наблюдаемого на поверхностях и в изломах археологической керамики.

В 2000 году началось осуществление программы «*Утилизация сосудов*». Цель программы – проследить изменения в цветовой окраске поверхностей и изломов изделий, возникающие при использовании посуды в быту. Для этого были специально изготовлены сосуды из одинаковой формовочной массы (глина + навоз жвачных животных), которые после обжига использовались для варки продуктов. В них варились мясные бульоны, каши, кипятилось молоко.

1.5. Программа «*Орнаментация керамики*». Орнаментация не является обязательной ступенью при изготовлении древней керамики. Однако большая часть керамики эпохи неолита – бронзы, исследованием которой занимаются авторы статьи, орнаментирована. В нашей экспедиции выполнялось несколько разделов программы по технике нанесения орнамента, связанных с изучением керамики конкретных археологических культур или памятников: «*Естественные орнаменты*», «*Техника нанесения орнаментов гребенчатыми штампами*», «*Использование в орнаментировании плетеных фактур*».

1.6. Программа «*Обжиг*». Археологическая керамика различается как по цвету излома и поверхностей, так и по механической прочности. Это является результатом различных способов придания ей прочности и устранения влагопроницаемости. Для выяснения причин возникновения разных цветовых слоев и окраски поверхностей сосудов в экспериментальной экспедиции осуществляется многолетняя программа, направленная на изучение обжига керамики в разных обжиговых устройствах и при различных режимах. Для этого были построены и использованы следующие обжиговые устройства: 1) кострища разных вариантов; 2) очаги, углубленные в грунт, и наземные со стенками; 3) гончарные горны. Первый гончарный горн был сооружен в 1998 году. Он был аналогичен горну, найденному при раскопках золотоордынского поселения. В 2000 году под руководством Александра Бобринского был возведен второй горн. Наземный горн, построенный из обожженного кирпича, имеет двухъярусную конструкцию: обжигательная камера отделяется от топки перегородкой из кирпичей. Все варианты обжигов проводились с замером температур термопарой, после чего составлялись графики подъема температур. В результате осуществления программы «*Обжиг*» составлена значительная эталонная коллекция экспериментальных сосудов, обожженных в разных обжиговых устройствах, с использованием различных режимов. Диапазон очень большой: от архаичного индивидуального обжига сосуда до обжига в специализированном обжиговом устройстве (горне). В последние годы

значительное внимание уделялось изучению низкотемпературного обжига, с использованием «прокладки» (зола) от прямого действия пламени на обжигаемую продукцию. Как показывает исследование древнейшей керамики, такой обжиг был очень распространенным в эпохи неолита – ранней бронзы. Он был необходим для термической обработки сосудов, содержащих в своем черепке примесь раковины пресноводных моллюсков.

II. Индивидуальные экспериментальные работы и программы, направленные на изучение конкретных проблем исследования:

II.1. Программа «Происхождение гончарства», направленная на проверку «корзиночной теории» происхождения гончарства, выполнялась Ириной Васильевой. По результатам эксперимента сделано заключение о возможности благополучного обжига корзин, обмазанных пластическим сырьем без каких-либо искусственных примесей (глиной и илом), и сохранения целостности сосудов, изготовленных таким образом. Результаты эксперимента опубликованы.

II.2. Программа «Выявление признаков уплощения круглого дна сосудов» выполнялась Наталией Салугиной. Она связана с дискуссионной проблемой перехода от раннего к среднему бронзовому веку, когда при сохранении особенностей погребального обряда происходит изменение керамики – от круглодонной к плоскодонной. При этом важно выяснение вопроса: является ли переход к плоскодонности эволюционным технологическим процессом или результатом инноваций. В рамках осуществления данной программы были изготовлены серии сосудов по разным технологическим схемам. В настоящее время идет обработка эталонов.

II.3. Остановимся подробнее на программе «Лоскутный налеп».

Микроскопическое исследование древней керамики показало, что лоскутный налеп был наиболее распространенным способом изготовления древнейшей керамики. Александр Бобринский при описании способов конструирования керамики выделил наиболее общие и характерные признаки лоскутного налепа. Для способов изготовления начинов он выделил две разновидности наращивания: веерообразную и спиралевидную. Для каждой разновидности лоскутного налепа автор описал особенности деформации лоскутов в разных частях донышек [2, с.139]. Для способов конструирования полого тела он выделил два вида лоскутного налепа – комковатый и спиралевидный. Комковатый налеп характеризуется разной размерностью порций глины и следами несистемного их примазывания. Спиралевидному лоскутному налепу присущи большие размеры лоскутов в продольном изломе стенки по сравнению с поперечным и системность их соединения [2, с.174-177]. На практике очень часто приходится иметь дело не с целыми сосудами, а с их фрагментами, когда участок излома сосуда небольшой и по нему сложно делать однозначное заключение как о программах конструирования начинов, так и о разновидностях налепа.

В 1999 году в нашей экспедиции разработана и начала реализовываться программа «Лоскутный налеп». Прежде, чем перейти к описанию программы, остановимся на краткой характеристике структуры научного эксперимента.

Структура експериментальної програми включала декілька основних факторів: 1) два види лоскутного налепа (комковатий і спіралевидний); 2) два вида строительных елементов с постійними розмірами (комки-лепешки і фрагменти довгого жгута); 3) две програми конструирования начинів (донно-емкостная і емкостно-донная); 4) два способа конструирования еталонних посудів: а) в формах-моделях (на формі-основі і в формі-емкості) і б) посредством скульптурної лепки на площині; 5) способ формообразования посудів: без выбивання і с применением выбивання поверхності колотушкою. В результаті сучасності цих факторів було виготовлено 50 еталонних посудів.

В 2007 році програма була повторена. Строительные елементи виконувалися із різних по кольору глини, що упрощало аналіз еталонів. В нинішнє час проводиться аналіз еталонних серій. Слід зазначити, що проаналізовані тільки посуді, виконані в вигляді донно-емкостного і емкостно-донного начинів. Ми ставили наступні дослідницькі завдання:

1. Уточнення загальних ознак лоскутного налепа при конструюванні начиня і полого тіла.
2. Розрізнення строительных елементів: лепешки і лоскута, оторванного от жгута.
3. Виявлення ознак різних програм конструювання начиня.
4. Виділення ознак, направлених на розрізнення посудів, виготовлених з використанням форм-моделей і методом скульптурної лепки на площині.
5. Виявлення ознак выбивання посудів.

Уточнення характерних ознак лоскутного способу. При аналізі еталонних серій вивчалися продольні і поперечні изломи посудів. Виявлені наступні ознаки для посудів, зроблених лоскутним налепом: многослойність излома дна из-за численності порцій глини; найбільш сильна деформація строительных елементів по їх краях, т.е. образование своеобразной дуговидности; діагональне або паралельне стінкам течення формовочної маси; в продольних изломах посудів фіксується або наявність системності в наложенні елементів (при спіралевидному лоскутному налепі), або її відсутність (при комковатому налепі); в поперечних изломах фіксується численність ліній спаев, т.е. наявність кінцевих точок кожного елемента, що іноді приводить також до слоистості поперечного излома; розмір елементів в продольному і поперечному сеченнях посудів або приблизно однаковий (комковатий налеп), або в поперечному изломе розмір елемента більше, ніж в продольному (спіралевидний).

Таким чином, достовірними ознаками конструювання лоскутним способом є:

- наявність многослойності в изломе доньшка;
- порушення системності наложення елементів в продольному изломе посуду;
- численність ліній спаев в поперечному изломе – слоистість излома;
- особливості розмірів елементів.

Такі ознаки, як наявність системності розташування елементів в продольному изломе, образование дуговидности елементів в изломе дна

и диагональное течение формовочной массы характерны также и для спиралевидного налепа из жгутов, поэтому их следует считать альтернативными. Косвенным признаком того, что сосуд изготовлен методом лоскутного налепа, является разность толщины стенки в поперечном изломе сосуда. Она может колебаться в пределах 0,6-1 см.

Различение строительных элементов. Наблюдения за особенностями строительных элементов проводились как по продольному, так и по поперечному изломам эталонных сосудов. Обращалось внимание на очертания строительных элементов, их размерность и течение формовочной массы. Анализ показал следующие различия элементов:

- очертания элементов в продольном и поперечном разрезах: при комковатом налепе характерной для строительных элементов является форма вытянутого овала или линзы, в поперечном – форма прямоугольника с деформированными краями; при лоскутном спиралевидном налепе и в продольном и поперечном разрезе строительные элементы имеют форму вытянутого овала или ромба со сглаженными углами;
- очертание элементов в изломе доньшка: при спиралевидном налепе фиксируется наличие дуговидности элементов в центральной части доньшка, при комковатом – отсутствие подобной дуговидности;
- характер линии спая: при комковатом налепе линия спая более короткая, в результате чего в средней части элемента остается недеформированная часть с параллельным течением формовочной массы; при спиралевидном – линия спая более вытянута, так как каждый элемент накладывается примерно на треть предыдущего элемента;
- размеры строительных элементов: при комковатом налепе размер элемента примерно равный в продольном и поперечном сечениях, при спиралевидном – размер элемента в поперечном сечении превышает его размер в продольном сечении;
- характер течения формовочной массы: при спиралевидном четко выражена диагональность течения ФМ, при комковатом – диагональность сочетается с параллельным стенкам сосуда течением ФМ.

Выявление признаков для определения программы конструирования начина.

Наблюдения для выявления подобных признаков велись по двум основным параметрам: излому дна и направлению спаев в стенках сосудов. Выделены следующие особенности:

- при использовании емкостно-донной программы конструирования в центральной части излома доньшка фиксируется кончик последнего элемента, завершающего конструирование, течение формовочной массы которого при спиралевидном налепе вертикально-диагональное, при комковатом – диагонально-параллельное;
- направления линий спаев между элементами по отношению к доньшку сосуда при донно-емкостном начине следующие: при конструировании в форме-емкости и скульптурной лепке на плоскости направления спаев

фіксуються від зовнішньої стінки суду до внутрішньої; при конструюванні з використанням форми-основи – від внутрішньої стінки суду до зовнішньої;

- при використанні донно-ємкостної програми конструювання в центральній частині излома доньшка фіксується наявність первинного елемента, примикаючого до зовнішньої поверхності доньшка і маючого при спіралевидному способі дуговидні очертання, при комковатому – форму уплощеного овала;
- напрямки ліній спаев між елементами по відношенню до доньшка суду при ємкотно-донному початку протилежні: при конструюванні в формі-ємкості і скульптурній лепці на площині напрямки спаев фіксуються від внутрішньої стінки суду до зовнішньої, при конструюванні з використанням форми-основи – від зовнішньої стінки суду до внутрішньої;
- спостереження за лініями спаев виявило любопытну деталь: однакове напрямки ліній спаев зафіксовано для обох програм конструювання: 1) напрямки від внутрішньої до зовнішньої стінки суду фіксується для донно-ємкостних починів, виконаних на формі-основі, і для ємкотно-донних починів, зроблених в формі-ємкості і методом скульптурної лепки на площині; 2) напрямки ліній спаев від зовнішньої стінки до внутрішньої характерно для ємкотно-донних починів, зроблених на формі-основі, і для донно-ємкостних починів, виконаних в формі-ємкості і методом скульптурної лепки на площині.

Таким чином, спостереження за напрямками ліній спаев є альтернативним ознакою. Висновок про програму конструювання почини достовірно тільки в тому випадку, коли є спостереження і за особливостями будівельних елементів в изломе доньшка, і за напрямками спаев.

Виявлення ознак, спрямованих на розрізнення судів, зроблених з використанням форм-моделей і методом скульптурної лепки на площині. Найбільш чіткі ознаки виявлені для лоскутного наклею при виготовленні донно-ємкостних починів на площині. При конструюванні судів на площині, як лоскутним комковатим, так і лоскутним спіралевидним наклеєм, фіксується своєрідний «сапожок», якого немає у судів, зроблених з використанням форм-моделей. Цей ознака характерний і для донного почини, коли до нього починають примикати елементи полого тіла. Таким чином, виявлений ознака є альтернативним. Висновки ж про застосування форм-моделей будуть достовірними в тому випадку, коли на поверхнях судів зберігаються сліди самих моделей, що поєднуються з ознаками, описаними вище.

Виявлення ознак вибивання судів. Вибивання в ході експерименту зовнішніх поверхонь судів колотушкою вироблялося, коли суд знаходився на формі-основі або на площині. Мікроскопічний аналіз еталонних серій судів, підвергнутих вибиванню колотушкою, дозволив виявити наступні ознаки:

- витягнутість контурів будівельних елементів. В ряду випадків ширина елемента в продольному изломе зменшалася більше, ніж на третину;

- неровность внешней поверхности сосуда, наличие уплощенных участков;
- значительное утоньшение стенок сосудов по сравнению с первоначальным;
- параллельное течение ФМ у внешней поверхности сосуда, по которой происходило выбивание;
- выбивание поверхности сосуда, изготовленного скульптурной лепкой на плоскости и находящегося в момент выбивания на плоскости, ведет к образованию на доньшке сосуда с внешней стороны «псевдобротика».

Дальнейшее проведение экспериментальных работ по программе «Лоскутный налест» и анализ их результатов позволят расширить и конкретизировать полученную нами информацию.

1. Бобринский А.А. *Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.5-109.*
2. Бобринский А.А. *Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.*

© Irina Vasilyeva, Nataliya Salugina, 2013

THE EXPERIMENTAL WORKS OF THE SAMARA EXPEDITION, AIMED TO THE STUDY OF ANCIENT POTTERY

The Samara expedition is engaged in the study of ancient pottery technology, particularly the traces and the results of potters' work on the breaks and on the surface of archaeological vessels, what have appeared as the result of some habits of work, using by craftsmen, since 1990. For this purpose the creating of basic reference collections for all the phases of pottery manufacture is begun, and individual experimental works and programmes, aimed to the study of specific questions, connected with the analysis of archaeological ceramics, are executed too

[Received May 28, 2008]

Key words: *cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, pottery, ceramics, ancient pottery technology, reference basis, individual experimental works and programmes*

© Ігор Готун, Олександр Коваль,
 Андрій Петраускас, 2013

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ГОНЧАРСТВО ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ СТУДІЙ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ*

Готун Ігор, Коваль Олександр, Петраускас Андрій. Середньовічне гончарство за результатами експериментальних студій Північної експедиції Інституту археології НАН України // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Офішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.318-334.

- **Готун Ігор** народився 21 лютого 1965 року в Києві. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту імені Олексія Горького (1989). Співробітник Відділу давньоруської й середньовічної археології Інституту археології НАН України, керівник Північної постійнодіючої експедиції.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** житлова й господарська архітектура середньовічного села, натурне відтворення давніх споруд і охорона пам'яток археології.
- Автор близько 120 наукових праць з означеної проблематики.

✉ *Просп.Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна; тел. +38 (044) 2784405, факс +38 (044) 4183306; e-mail: kancel@iananu.kiev.ua*

✉ *Вул.А.Малишка, 13, кв.20, Київ, 04210, Україна; тел. +38 (044) 5430362; e-mail: gotun@i.com.ua*

* Дослідження продовжує цикл праць з експериментальної археології на базі Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України; результати попередніх досліджень лягли в основу доповідей «Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції» на Міжнародному науковому семінарі «Актуальні проблеми давньоруської археології» (Переяслав-Хмельницький, 11-15 травня 2004 року), «Охраняемая археологическая территория как центр науки и просветительства (на примере проекта «Ходосовский археологический комплекс»)» на Міжнародній конференції «Археология и естественнонаучные методы» пам'яті Б.О.Колчина (Москва, 1-3 листопада 2004 року), «Ходосівський археологічний комплекс як приклад розвитку заповідної справи» та «Відтворення давньоруських горнів» на Ювілейній науково-практичній конференції «Старожитності Вишгородщини» (Вишгород, 16-18 травня 2005 року), «Експериментальна модель гончарного горна типу Малополовецького» на Науковій конференції «Фастівщина та проблеми археології Середнього Подніпров'я» (Фастів, 2 листопада 2005 року) і викладені в статтях [11; 16; 17, с.70-79; 18, с.52-65; 49, с.243-252]

- **Коваль Олександр** народився 17 жовтня 1982 року в Лісниках Києво-Святошинського району, Київської області. Закінчив історичний факультет Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (2005). Аспірант Відділу давньоруської й середньовічної археології Інституту археології НАН України.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** давньоруське залізвидобування й ковальське ремесло.
- Автор публікацій з означеної проблематики.

✉ *Просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна; тел. +38 (044) 2784405, факс +38 (044) 4183306; e-mail: kancel@iananu.kiev.ua*

✉ *Вул. Ватутіна, 193, Лісники, Київщина, 08172, Україна*

- **Петраускас Андрій** народився 12 березня 1968 року в Боярці Києво-Святошинського району, Київської області. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова (1992). Старший науковий співробітник Відділу давньоруської й середньовічної археології Інституту археології НАН України. Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** ремесла й промисли середньовічного села, натурне відтворення давніх технологій.
- Автор близько 40 наукових праць з означеної проблематики.

✉ *Просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна; тел. +38 (044) 2784405, факс +38 (044) 4183306; e-mail: kancel@iananu.kiev.ua*

✉ *Вул. К.Маркса, 13, Боярка, Київщина, 08150, Україна; тел. +38 (044) 9836951; e-mail: apetrauskas@yandex.ru*

Охарактеризовано результати чергового етапу робіт з натурних реконструкцій давніх процесів і технологій на польовій експериментальній базі Північної експедиції Інституту археології НАН України в Ходосівці. Він стосувався реконструкції зовнішнього вигляду й функціонування гончарних горнів без «козла» (давньоруські прототиби цих споруд досліджено в селищах Автуниці та Малополовецьке).

Під час експериментальних студій використовували дані про давньоруське гончарство, за неповнотою останніх – результати етнографії. Проведено такі керамологічні експерименти: добування глини й підготовка гончарної маси, виготовлення гончарного круга, формування посуду, спорудження горна, випалювання посуду. За кожним напрямком отримано позитивні результати

[Одержано 10 березня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, кераміка, гончарство, наукові експерименти, глина, гончарний круг, глиняний посуд, горно, Ходосівка

Репрезентативні матеріали щодо висвітлення конструктивних особливостей та ймовірного зовнішнього вигляду давніх споруд, що дозволяє моделювати певні структурні елементи археологічних об'єктів, уже неодноразово вивчалися дослідниками. Проте в той час, коли від давніх будівель збереглися досить інформативні залишки, які дають підстави реконструювати відсутні частини зі значним ступенем імовірності, аналіз давніх процесів і технологій – справа складніша. Адже якщо під час розкопок і вдається зафіксувати сліди певного виробництва, то далеко не завжди є достатні підстави для висновків про його обсяги, тривалість виробничого процесу, сукупність і послідовність дій майстра тощо. Перед сучасними дослідниками, котрі мають справу з кінцевим продуктом, давно постає питання: яким чином його виготовляли, оскільки, лише відповівши на нього, можна

зробити висновки про рівень соціально-економічного розвитку досліджуваного суспільства [45, с.3]. У такій ситуації для фундаментальних висновків необхідне більш глибоке розуміння об'єкта дослідження. Його можна досягти двома шляхами: етноархеологічними студіями та науковими експериментами. Перший шлях для вирішення порушених авторами питань складний з огляду на ту обставину, що надто мало народів сучасності живуть на рівні середньовіччя чи хоча б використовують повною мірою середньовічні технології. Зафіксовані випадки подібних явищ досить віддалені, тому можуть залучатися лише частково чи побіжно. Отже, наукові експерименти залишаються фактично єдиним засобом для пізнання досліджуваних явищ на новому ступені наближення до об'єкта вивчення.

У вітчизняній, а особливо – у чужоземній літературі, до наукового обігу введено результати робіт, часто – з детальною фіксацією ходу експериментів. Передовсім, варто згадати роботу чеських дослідників Ренати Малінової та Ярослава Маліні [69], де досліди із житлового будівництва, експерименти в галузі гончарного й металургійного виробництв, отримання деревного вугілля та дьогтю дають відповіді на цілу низку питань, що виникають під час археологічних досліджень [38]. Привертають увагу також наукові програми з доісторичного домобудівництва й сільського господарства, життєдіяльності поселень та інші. У літературі, присвяченій специфіці давнього залізодобування, характеризувалися роботи англійських, німецьких, бельгійських учених з моделювання сиродутного процесу, польських дослідників – від добування сировини до отримання заліза, російських фахівців – з відтворення всіх ланок чорної металургії, українських спеціалістів – зі спорудження шахтного глинобитного горна [4, с.60; 32, с.196-209; 45, с.5-28; 48, с.76] та ін. Серед новітніх розробок у даному напрямку привертає увагу експериментальна діяльність щодо використання матеріалів у домобудівництві, відтворення повного технологічного циклу на прикладі ранньослов'янського поселення в Бжезно, висвітлена в доповіді І.Плейнерової на Міжнародній археологічній конференції «Нові технології в археології» [31, с.133] та ін. Успішно функціонує гончарна майстерня на археологічному фестивалі в Біскупіні (Польща), де відтворено середньовічні споруди й технологічні прийоми [9, с.89-94]. У даному випадку можна вести мову про надзвичайно перспективний напрямок поєднання дослідження й експонування давніх об'єктів: створення археопарків, скансенів, археодромів. У останніх можна проводити відпочинок так званим «первісним» способом, учитися процесу виготовлення тієї чи іншої речі [28, с.78-89; 63, с.49-71].

Як уже зазначалося, цінність означених розробок полягає, передовсім, у отриманні позитивних результатів, що переконує в правильності й доцільності даного напрямку робіт. Деякі з них можна успішно використовувати під час вивчення досить віддалених як хронологічно, так і територіально епох – за умов подібності використовуваних технічних і технологічних прийомів. Проте для «чистоти» експерименту доцільно провести подібні дослідження на більш наближеному матеріалі. Тому до планової теми Відділу давньоруської й середньовічної археології Інституту археології НАН України було включено проблематику з натурального моделювання давніх споруд (Ігор Готун) та процесів і технологій (Андрій Петраускас), що базувалася на конкретному матеріалі з території

України. За умов відсутності бюджетного фінансування перший етап робіт було організовано на базі Північної експедиції Інституту, яка вела дослідження біля села Ходосівка Києво-Святошинського району*.

Упродовж 2003 року відбулося кілька керамологічних експериментів**. Оскільки метою було повне відтворення технологічного циклу – від добування сировини до використання виготовленого посуду, то й студії з реконструкції давніх процесів і технологій стосувалися різних етапів гончарного виробництва: добування глини, виготовлення гончарного круга, підготовки формувальної маси, формування посуду, підготовки глини для будівництва гончарного й залізоробного горна, спорудження гончарного горна, випалювання посуду в експериментальному горні. Водночас, під час перших експериментів ставилася мета: на археологічних прототипах відтворити гончарство, подібне до давньоруського. Успіх у даній галузі дозволив перейти від загальних питань до конкретних. 2004 року на зміну спорудженню горна і його реконструкції (це було зумовлено реконструкціями горнів давньоруського часу з автуницького поселення) прийшло відтворення будівництва й функціонування певного типу горнів – без «козла». Такі горни (з різницею в кілька сантиметрів у діаметрі) досліджували автори на давньоруських селищах Автуничі (№6) та Малополовецьке – пам'ятках, достатньо віддалених одна від одної. Паралельно «відшліфовувалися» й інші операції – виготовлення посуду тощо.

Таким чином, в основі другого сезону гончарних експериментів було виготовлення нового гончарного круга, формування посуду, зведення копії горна, випалювання продукції. Під час робіт враховували не лише археологічні матеріали, а й етнографічні дані щодо кустарного гончарства, подібного до давньоруського [14, с.156, 157]. Зупинимося на проведених дослідях докладніше.

Добування глини й підготовка гончарної маси. 2004 року для виготовлення посуду використовували сировину, видобуту впродовж попереднього польового сезону. Для приготування гончарної маси брали пластичну глину коричневого кольору з кар'єру, в якому місцеві мешканці видобувають лесоподібний суглинок для приватного будівництва. Знаходиться він південніше від села Ходосівка, на околиці села Креничі, за 3,5 км від місця спорудження горна. Над нею залягала 3-4-метрова товща лесоподібного суглинку.

У гончарній глині були наявні природні домішки уламкового вапняку (вірогідно, скипілі карбонати). У верхніх і нижніх шарах кількість та розміри уламків (від 1 мм до 5-7 см) значно різнилися. Глину відбирали з пластів із меншою кількістю домішок. Для уникнення браку під час сушіння та випалювання виробів у формувальну масу додавали річковий крупнозернистий пісок (розмір піщинок –

* Експедицію фінансувало Науково-виробниче об'єднанням «Будпроектінвест» та ТОВ «Хутір Ясний» (П. Т. Куций, В. В. Синенко, С. Г. Євдоченко) у рамках укладеної з Інститутом Угоди про співробітництво в галузі вивчення пам'яток археології на означеній території, введення результатів робіт до наукового обігу та популяризації історико-культурної спадщини для широкого загалу

** Докладніше про це в III розділі Звіту за 2003 рік

до 1,5 мм) у співвідношенні: 1 частина піску на 2 частини глини. Їх змішували в сухому стані, після чого заливали водою й ретельно перемішували дубовою довбнею.

Підготовлену глину зберігали в спеціальній ямі («глиннику»). Подібні об'єкти широковідомі як за етнографічними, так і за археологічними даними, зокрема з давньоруського селища біля с.Автуничі ряду об'єктів – глинників, розміщених усередині жител-майстерень та за їх межами [13, с.63]. Так, у котловані будівлі №48, викопаному в материковій глині, зафіксовано потужний масив добре вимішаної глини з включеннями дрібнозернистого піску, над яким залягало кілька послідовних шарів глини та піску, що, за етнографічними аналогами, інтерпретовано як залишки підкліту гончарної майстерні зі складом сировини та глинником, в якому її замішували [29, с.137]. Зауважимо, що наявність ям-глинників фіксує використання в давньоруський час спеціальної тривалої підготовки високоякісної гончарної маси.

Дно та стінки експериментального глинника (беручи до уваги пилоподібний сипучий пісок, у якому їх було викопано) додатково обшивали дошками. Щоб запобігти обвітренню та висиханню, глинник накривали мокрою мішковиною.

Частину сировини, невикористану впродовж 2003 року, лишали в глиннику на зиму. В результаті цього її пластичні властивості значно покращувалися: при перегинанні джгутів чи смуг вона перестала тріскатися, легше витягувалася; краще з'єднувалися між собою окремі деталі; склад став однорідним – без нерозмішаних грудок. Зважаючи на подібні зміни, наприкінці польового сезону 2004 року було проведено пошук і відбір глини для підготовки гончарної маси відомими етнографічними методами – складання в купи й витримування на відкритому повітрі впродовж року чи більше – на наступний сезон [58, с.45, 46]. З цією метою було обстежено кар'єр промислового видобутку глини в південно-західній частині міста Обухів Київської області.

Для експериментальних досліджень було відібрано пластичну глину світлого жовто-зеленкувато-сірого кольору. Із її природних домішок були ледь помітні лише маленькі включення слюди. Пробні вироби, виготовлені з неї й висушені в різних режимах, майже не давали усадки й розтріскування. Схожі характеристики мають гончарні вироби, зафіксовані нами в давньоруському горні з селища Малополовецьке, частина посуду з городища №1 давньоруського Возв'ягля та інших [12, с.81, 82; 52, с.135], що, можливо, вказує на знання давньоруських гончарів властивостей подібних глин. Повну аналогію за кольором, пластичністю, природними домішками й відсутністю штучних домішок становить глина, з якої виготовлено лисковану сирцеву (невипалену) миску, виявлену в похованні пізньоримського часу на могильнику біля села Велика Бугаївка [50, с.175]. Даний тип відповідає характеристикам глин, які необхідні для виготовлення посуду з лискованою поверхнею і, ймовірно, широко використовували для виготовлення столового посуду пізнього римського періоду.

Подібні зіставлення природних глин та глин у складі гончарної маси давньоруського посуду, виготовленого на гончарному крузі, можуть дати фактаж для вирішення питання про сировинну базу давньоруського гончарства, виявлення зв'язку між готовим виробом та сировиною і, відповідно, родовищем, з якого вона походить. Це, у свою чергу, дозволить підійти до більш аргументованого розв'язання

питання про ринки збуту давньоруського гончарного посуду, центри виготовлення, а також інших питань соціально-економічного розвитку давньоруського гончарства.

Виготовлення гончарного круга. Борис Рибаків свого часу висловив думку про ручну конструкцію цього пристосування в давньоруські часи. Проте, за етнографічними даними, на території України майже винятково побутував ножний гончарний круг, зокрема його архаїчна форма з нерухомою віссю. Олександр Бобринський, досліджуючи сліди, залишені на посудині під час використання відповідного типу круга, дійшов висновку, що для матеріалів з сучасної території України – як міських, так і сільських – характерне широке розповсюдження різних конструкцій ножного круга, які на території сучасної Росії були відомі лише в містах [5, с.51, 52, 154-184; 6, с.33-52; 21, с.134, 135; 27, с.36; 59, с.165-171].

Для виготовлення експериментального гончарного круга було висунуто кілька основних вимог, які повинні були наблизити його до технічних характеристик вірогідного археологічного прототипу: ножна конструкція як найбільш припустимий тип для території України, незначна інерційна сила обертання, яка має відповідати легкому кругу. Конструкція, виконана з дерев'яних деталей, загалом наслідує відомі з етнографії технічні пристосування (мал.1).

Формування посуду. Посудину формували спіралеподібним наліплюванням із джгутів, сліди використання якого добре фіксуються як на зовнішній поверхні давньоруських посудин, так і за особливостями зламу черепка. Надання форми й профілювання вінець відбувалося за допомогою ножного гончарного круга.

Мал.1. Гончарний круг на експериментальній базі Північної експедиції.
Ходосівка, Київщина. 2003. Фото Андрія Петраускаса

Не виключено, що під час виготовлення давньоруських посудин могли використовувати спеціальні гончарські інструменти для надання форми, обточування поверхні й орнаментування. Про те, що подібні знаряддя відомі з етнографії (дерев'яні знахідки такого призначення виявлено й під час розкопок Давнього Новгороду), а також про те, що подібним чином ототожнено спеціально оброблені уламки ножів із гончарських обійсть давньоруського селища Автуничі, вже згадували. Ми використали їх дерев'яні експериментальні аналоги.

Виготовлені посудини перед випалюванням сушили. Серед екземплярів, які сушили на відкритому повітрі, відзначено значну кількість браку. З-поміж тих, що сушили в закритому приміщенні, випадків браку через розтріскування не зафіксовано. Час сушіння в закритому приміщенні за температури 25-30° С складав близько двох тижнів. Посудини, виготовлені у вересні-жовтні в умовах вогкої погоди, висихали значно повільніше; кількість посудин, що стали бракованими під час висушування, – незначна. Зразки, виготовлені з глини, заготовленої минулого сезону, мали щільніший черепок та гладшу поверхню (за рахунок однорідності гончарної маси). На їхній зовнішній поверхні були відсутні дрібні тріщини, характерні для посуду, виготовленого в попередньому сезоні з маси, що не пройшла додаткової підготовки.

Для спорудження горна використали лесоподібний суглинок жовтого кольору з кар'єру побіля села Креничі. За основу модельованої споруди було взято гончарне горно №6 із давньоруського поселення Автуничі та тотожне йому горно з Малополовецького. Оскільки копія цих споруд була стартовою в попередньому сезоні й детально охарактеризована, немає потреби зупинятися на описові її конкретних параметрів.

За матеріалами етнографії, горни будували в заглибленнях [42, с.245; 68, с.126, 169] із мазальної [46, с.100-101] чи гончарної глини [68, с.126-127, 169] з попередньою розміткою котловану по контуру майбутньої споруди [24, с.71]. Застосовували каркас із хмизу [42, с.245] та соломи [25, с.25-26]. Збудоване таким чином горно, за етнографічними даними, могло слугувати 10-20 років [20, с.27] або ж 20 років зі щорічним ремонтом [25, с.26]. У зв'язку з цим, варто навести приклад із фіксацією не цегляного, а саме глинобитного сучасного горна, залишки якого можна було побачити ще 1978 року [3, с.185-189]. Щодо терміну експлуатації, у літературі наводилися й інші дані. Зокрема, Ріва Ветштейн звертала увагу на спостереження німецького археолога й етнографа Р.Гамке, що вивчав гончарні майстерні на Криті, які ще й тепер працюють за античними традиціями. Дослідник відзначав, що термін функціонування теплотехнічних споруд, очевидно, був невеликим, особливо часто руйнувалася незахищена від атмосферних опадів верхня камера, її доводилося часто споруджувати заново. У зазначених критських гончарних осередках нові горни доводилося будувати щороку [1, с.403].

Для будівництва череня, стін топкової камери та теплопровідно-розподільного блоку ходосівської експериментальної моделі використано лесоподібний суглинок, до якого додали солону й дрібну деревну стружку в співвідношенні за об'ємом 3:1:1. Попередньо викопавши котлован, у дно забили кілки каркасу. Як передгорнову яму

було використано існуючу траншею. Будівництво горнів у схилах, ярах зафіксовано в етнографічних матеріалах [62, с.97-99; 57, с.36; 56, с.58-62].

Теплопровідно-розподільний блок зводили на опалубці з дошок, сліди використання яких з цією метою виявлено на давньоруських горнах. З урахуванням збереженості прототипів було зроблено 8 отворів-продуків по периметру та один по центру.

Для зведення стінок склепіння випалювальної камери до вказаного лесоподібного суглинку, замість соломи та стружки, додавали соснову глицю та дрібні гілочки, які вкривали оточуючу експериментальний майданчик поверхню суцільним шаром. Зведені з цієї суміші стінки не осідали, на протипагу спорудженим із подрібненого суглинку. Останній використовували для замазування щілин та нерівностей у стінках горна. Споруджене в червні горно висихало впродовж трьох місяців на відкритому повітрі, причому нижня частина (чернь та стінки топки) залишалася вогкою, а в деяких місцях глина навіть зберегла пластичність.

Щодо **випалювання посуду**, за етнографічними даними, горно топили різними дровами. Зустрічаються згадки, що потрібні *«тверді види»* [65, с.143]; ті, що дають *«довге чи велике полум'я»* [39, с.49; 40, с.38]; *«рихлі»* [61, с.77-91]; що *«дуб не годиться»* [47, с.92], *«лише для цегли»* [20, с.71]; що *«хвойні (конкретно – сосна) дають кіптяву»* [8, с.239; 61, с.77-91]. Іноді зазначалося, що одні дрова придатні для розігрівання горна, інші – безпосередньо для випалювання; що для різних категорій посуду (миски, горщики) потрібні різні породи [24, с.71; 65, с.143]. Частіше в літературі фігурує осика: вісім разів, у тому числі тричі – як виняток, домішка чи з попередженням, що горить вона погано [8, с.239; 20, с.71; 24, с.71; 37, с.176; 39, с.49; 42, с.238; 47, с.92; 56, с.58-62]. Шість разів згадано сосну [8, с.239; 24, с.71; 35, с.21; 39, с.49; 42, с.238; 47, с.92]. Саме соснові дрова було знайдено в топці археологічно дослідженого пізньосередньовічного горна в Москві [39, с.49]; чотири рази – граб [34, с.18; 65, с.143; 67, с.78]; тричі – ясен [19, с.319; 34, с.18; 65, с.143], липу [40, с.38; 56, с.58-62; 65, с.143], березу [22, с.96, 97; 24, с.71; 43, с.214-257] та один раз (як виняток) – вербу [20, с.71; 37, с.176; 65, с.143]; двічі – вільху [20, с.71; 24, с.71], ялину [8, с.239; 43, с.214-257], бук [34, с.18; 40, с.38]; по одному разу – клен, смереку, грушу, черешню [19, с.319; 20, с.71; 40, с.38; 65, с.143]. Наголошувалося, що дрова мають бути сухими [8, с.239; 24, с.71; 61, с.77-91; 68, с.127]. Можливість використання сирих допускалася лише у вигляді домішки й під час випалювання тільки горщиків [65, с.143]. Згадувалося використання бурелому, сухостою [33, с.89], дерева із розібраних будівель [20, с.71; 36, с.353; 37, с.179], навіть соломи й кізаків [47, с.92; 56, с.58-62]. Цей перелік свідчить, що, виходячи із доступних місцевих паливних матеріалів, гончарі намагалися дотримуватися певних технологічних традицій і вимог. На випалювання одного горна витрачали від 1/4 до 2-3 кубометрів, 3 складометри чи один віз дров [30, с.148; 33, с.89; 40, с.38; 44, с.313; 47, с.92]. Таке паливо давало змогу досягти температури 600-1100° С [2, с.297; 10, с.430; 19, с.319; 34, с.18; 35, с.21; 46, с.87; 53, с.184]. Цього було достатньо для випалювання. Як показали дослідження Олександра Бобринського, для отримання малинового, цегляно-червоного, рожевого кольору черепка потрібна була температура 700° С

і вище; черепки, випалені за такої температури, як правило, на зламі триколірні: у середній частині мають більш темне забарвлення [7, с.46]. А спостереження за продукцією давньоруських майстрів дозволили О.П.Калюку дійти висновку, що вона піддавалась дії температури 550-850° С [27, с.94].

Щодо тривалості процесу, в літературі наводяться різні дані. Вірогідно, це пов'язано з можливостями певного горна, особливостями посуду, погодними умовами, якістю дров, досвідченістю майстра та ще низкою чинників. Деякі джерела називають час від 7-8, 8-9, 12 годин, близько доби чи відзначають, що для горщиків цей термін становив 10, для мисок – 12-18 годин [30, с.148; 34, с.18; 41, с.185; 42, с.238; 66, с.264]. В інших цю інформацію більш деталізовано: 3-4 години – невеликий вогонь, 5-6 (чи 6-7) – сильний; 4 години – біля отвору, 2 години – всередині, великим вогнем – до 8-12 годин; 5-7 годин прогрівання, 4-5 – випалювання; прогрівання, 7-8 годин випалювання, 12-14 – охолодження; 12-24 – випалювання, доба (8 годин) – охолодження; півдоби прогрівання, доба випалювання; 24-26 годин випалювання, близько 12 – охолодження; доба випалювання (з постійним збільшенням, потім зменшенням вогню), доба охолодження [43, с.214-257; 25, с.26; 56, с.58-62; 57, с.36; 67, с.78; 53, с.184; 2, с.297; 10, с.430; 44, с.313]. У ряді публікацій тривалість цього процесу описано докладніше: 6 годин нагрівання горна, 6-8 – випалювання, 4-5 – охолодження; доба, з якої 8 годин на окурювання (прогрівання горна), 8 – на великий вогонь, ще доба – на охолодження; 4-5 годин на вигрівання, через 12 – посилення вогню, ще через 5-6 – зменшення; 8 – окурювання, від 14 до 22-24 – випалювання, 15 – охолодження; поступове розпалювання, 12-16 годин (залежно від погоди) випалювання, на наступний день – вибирання [20, с.68; 46, с.102; 51, с.41; 64, с.50, 51; 65, с.143]. Відзначалося також, що в сучасних гончарів Чернігівщини горно прогрівається взимку 24 години, навесні – 12, влітку – 3-4, восени – 8-14 (за вологої погоди процес триває на 4-10 годин довше, випалюється посуд усього 13-18 годин [24, с.72]. Процес випалювання в опалювальних печах тривав 4-12 годин (у горнах – 7-8 годин) [35, с.21].

З огляду на наведене розмаїття даних і відсутність єдиної безумовної системи, робота з ходосівською експериментальною моделлю велась із використанням наявних матеріалів. Експеримент відбувався в умовах прохолодної вогкої погоди, унаслідок чого горно впродовж 2 днів прогрівали сосновими дровами, щоб видалити вологу зі споруди та прилеглого ґрунту.

Після того, як стінки та навколишній ґрунт висушили, у випалювальну камеру через отвір, який потім заліпили глиною, завантажили посуд (мал.2-4). Залишили лише невеликий отвір для підтримання тяги й спостереження за ходом експерименту. В топку горна біля самого устя заклали невелику кількість тонких соснових дров і підпалили. Починали повільно розігрівати горно й завантажений посуд. Упродовж п'яти годин горно розігрівали з поступовим підвищенням температури. Коли горно й посуд у випалювальній камері достатньо розігріли, горно почали топити сосновими дровами великих розмірів, поступово заповнюючи жаром топкову камеру. Впродовж шести годин випалювальна камера й посуд кілька разів набували яскраво-червоного, майже білого кольорів. Періоди найбільшого розігрівання

збігалися з найбільшим заповненням топкової камери жаром. У період, коли до топки подавали нову порцію дров, температура дещо спадала.

Наприкінці експерименту почали подавати дубові дрова великого розміру, для того щоб підвищити температуру й довести посуд до готовності. Цей період експерименту тривав 2 години. Температура у випалювальній камері досягала найвищих показників, про що свідчили колір стінок випалювальної камери та посуду,

Мал.2. Горно та висушені глиняні вироби перед випалюванням.

Ходосівка, Київщина. 2003. Фото Андрія Петраускаса

Мал.3. Вироби перед завантаженням до випалювальної камери горна.

Ходосівка, Київщина. 2003. Фото Андрія Петраускаса. Публікується вперше

Мал.4. Горно на етапі замазування завантажувального отвору.
Ходосівка, Київщина. 2003. Фото Андрія Петраускаса. Публікується вперше

який став білим. Після майже 13 годин експерименту топку й отвір випалювальної камери замазували глиною.

Наступного дня було відкрито завантажувальний отвір. Виявилось, що без доступу повітря посуд і стінки випалювальної камери набули відтінків від світло-сірого до майже чорного. Посуд випалився, хоча певне підвищення температури могло б покращити його якість (мал.5).

Надзвичайно суттєво, що перегородка між камерами горна обвалилася: у деяких місцях по краю випалювальної камери, а в деяких місцях – по продухах (мал.б). Подібні обвали теплопровідно-розподільного блоку зафіксовано і в давньоруських горнах-прототипах. Це, з одного боку, свідчить про максимальне наближення умов експерименту до специфіки горнів, узятих як базові, з іншого – про достатню вразливість конструкції, в якій «козел» у формі опорного стовпа чи в формі підпірної стінки був відсутній.

Археолог, як правило, має справу лише із залишками давніх споруд, тому всім реконструкціям, особливо графічним, а не натурним, притаманна певна гіпотетичність. Правильно зрозуміти рештки об'єкта можна, лише спостерігаючи за процесом його руйнування. Тому заключна стадія першого експерименту полягала у фіксації процесу руйнування експериментальної копії давньоруського гончарного горна, спеціально залишеного на зиму без консервування. Спостереження засвідчили, що за відсутності вологозахисних пристроїв споруда вже за один рік набувала значних пошкоджень, які унеможливлювали її подальшу експлуатацію навіть після проведення ремонту (руйнується наземна частина випалювальної камери, значно страждає теплопровідно-розподільний блок). З метою дослідження

Мал.5. Експериментальне горно після випалювання.
Ходосівка, Київщина. 2003. Фото Андрія Петраускаса

Мал.6. Горно з пошкодженою під час випалювання перегородкою між камерами.
Ходосівка, Київщина. 2003. Фото Андрія Петраускаса

питання розвитку руйнування теплотехнічних споруд у різних умовах, копію горна другого сезону після припинення експлуатації було обладнано додатковими вологозахисними пристроями. Спостереження за ним навесні наступного року дозволили дійти висновку про доцільність подібних протируйнівних заходів. Можна вважати, що простежені археологічно над автуницьким прототипом [15, с.61-63] (навколо малополовецького подібного не виявлено, ймовірно, з огляду на чорноземний материк) та зафіксовані під час етнографічних студій (теплотехнічну споруду захищали тином, використовували також солом, солом'яні мати, іноді – старі двері чи інші дерев'яні щити, роґожі, рядна, старий одяг; відзначено випадки фіксації стін та даху, огорожі, покрівлі на сохах, навісів, куренів, «будок», «шатрів», «бальганів» [20, с.19; 24, с.73; 25, с.25-26; 44, с.313; 55, с.152; 64, с.49; 65, с.183]) вітровологозахисні пристрої потрібні були не лише для зручності експлуатації споруди за умов негоди, а й загалом для збереження об'єкта. Етнографічними ж матеріалами зафіксовано, що в той час, як над самим горном не завжди був дах, підхід до топки (яму-погребицю//пригребицю) намагалися захистити від дощу: над нею часто встановлювали покрівлю з дерева та землі, навіс [25, с.25-26; 35, с.26; 60, с.27; 46, с.100-101]. Захисну функцію виконувало й заглиблення горна [20, с.22; 23, с.241; 54, с.180; 60, с.27; 61, с.316; 64, с.49; 66, с.263] чи насипання на нього шару землі [51, с.40].

1. *Археологія Української РСР: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1971. – Т.2. – 504 с.*
2. *Байрак Я. З історії розвитку гончарства та техніка і технологія гончарного виробництва на Закарпатті // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.294-300.*
3. *Белінська Л., Приймак В., Сухобоков О. Гончарні горни I–II тис. н.е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.185-189.*
4. *Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. – III в. н.э.). – К.: Наукова думка, 1983. – 112 с.*
5. *Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.*
6. *Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг // Советская археология. – 1962. – №3. – С.33-52.*
7. *Бобринский А.А. Происхождение гончарства // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.39-55.*

8. Бородин М.П. Гончарный промысел // *Материалы по описанию промыслов Вятской губернии*. – Вятка, 1891. – Вып. III. – С. 239.
9. Відейко М.Ю. Заповідник та археологічний фестиваль в Біскупіні (Польща) // *Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років*. – К., 2002. – С. 89-94.
10. Гаян Г. Хомутецькі гончарі // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло*. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 426-431.
11. Готун І., Коваль А., Петраускас А. Новые результаты работ по экспериментальной археологии в Северной экспедиции (здано до друку).
12. Готун І., Петраускас А. Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 73-82.
13. Готун І., Шевцова Л. Автунічі – селище гончарів X–XIII століть // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994*. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 61-76.
14. Готун І.А. Давньоруський гончарний горн з Малополовецького // *Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони: Науково-інформаційний бюлетень «Прес-музей» за 1998 р.* – Фастів, 2001. – №10-11. – С. 155-161.
15. Готун І.А. Реконструкції ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // *Археологія*. – 1993. – №4. – С. 61-63.
16. Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В. Експериментальна модель гончарного горна типу Малополовецького (здано до друку).
17. Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // *Археологія*. – 2005. – №2. – С. 70-79.
18. Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції // *Археологія*. – 2005. – №3. – С. 52-65.
19. Єршова Т., Федевич Л. Ремесло і побут сумських гончарів // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло*. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 316-320.
20. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
21. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – 512 с.
22. Зеленин Д.К. Примитивная техника гончарства «налепом» (au colombin) в Восточной Европе // *Этнография*. – 1927. – №1. – С. 96, 97.
23. Земятченский П.А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии (исследование 1896 г.) // *Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России*. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897. – Т. IV. – С. 216-244.
24. Зинченко В.А. Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным // *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. – Чернівці: Сіверянська думка, 1992. – С. 71.

25. Ионов Н.Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии // Кустарные промыслы в Киевской губернии. – К.: Типография насл. К.К.Круглянского, 1912. – Т.1. – С.1-77.
26. Калюк О.П. До вивчення київського керамічного виробництва // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоквасова: Матеріали історично-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я.Самоквасова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С.94.
27. Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. – 1988. – №61. – С.36-46.
28. Кепін Д.В. «Археопарки»: проблеми та перспективи // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. – К., 2002. – С.78-89.
29. Коваленко В., Моця А. Жилища гончаров XI–XII вв. на селище Автуничи на Черниговщині // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – №12. – С.137.
30. Коєка М. Гончарство сіл Громи і Томашівка Уманського району Черкаської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішине: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.143-150.
31. Козак Д.Н., Филипчук М.А., Милян Т.Р. Міжнародна археологічна конференція «Нові технології в археології» // Археологія. – 2003. – №1. – С.132-134.
32. Колчин Б.А., Круг О.Ю. Физическое моделирование сыродутного процесса производства железа // Археология и естественные науки. – М., 1965. – С.196-209.
33. Королев Ф.Н. Гончарство в Смоленской и Вятской губерниях и производство сельскохозяйственных орудий и машин в Симбирской губернии. Отчет 1891 г. // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Типография В.Киришаува, 1894. – Т.ІІ. – С.89-95.
34. Кравченко Я.Є. Щоб не спинився гончарний круг // Сільське будівництво. – 1987. – №12. – С.18.
35. Куфтин Б.А., Россова А.М. У гончаров Дмитровського і Воскресенського уездів Московської губернії (сравнительный очерк промыслов по наблюдениям в 1924 году) // Московский краевед. – 1928. – Вып.5. – С.21.
36. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии. – Одесса: «Славянская» типография Н.Хрисогелос, 1900. – Вып.2: Роменский уезд. – 540 с.
37. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1904. – Вып.3: Промыслы Лохвицкого уезда. – 194 с.
38. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. – М.: Мысль, 1988. – 271 с.
39. Мальм В.А. Горны московских гончаров XV–XVII вв. (По материалам раскопок ГИМ в 1946 г.) // Материалы и исследования по археологии Москвы. – М.–Л.: Издание Академии наук СССР, 1949. – Т.ІІ. – №12. – С.49.
40. Матейко К.І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1959. – 140 с.
41. Медведєва М.В. Давні промисли, ремесла та допоміжні види господарської діяльності поліщуків // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Новоград-Волинський, 1995. – С.183-186.

42. Олейников П.Т. Гончарная промышленность в Нижегородской, Киевской и некоторых других губерниях (отчет 1899 г.) // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1900. – Т.VI. – С.245.
43. Олейников П.Т. Гончарни в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях (отчет 1898 г.) // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1898. – Т.V. – С.214-257.
44. Орел Л. Кераміка с.Верба Коропського району Чернігівської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.313-320.
45. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе /Н.Н.Терехова, Л.С.Розанова, В.И.Завьялов, М.М.Толмачева. – М.: Металлургия, 1997. – 318 с.
46. Падалка Я.І. Як стати гончарем // Від ремесла до творчості. – К., 1990. – С.100, 101.
47. Пакульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К.: Типография И.И.Горбунова, 1898. – 119, IV с.
48. Паньков С.В. Чорна металургія населення українського лісостепу (перша половина I тис. н.е.). – К.: Наукова думка, 1993. – 147 с.
49. Петраускас А.В., Готун І.А. Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2005. – Вип.16. – С.243-252.
50. Петраускас О.В. Поховання багатой дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугайка // Археологія давніх слов'ян: Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С.175.
51. Петров А. Кустарные промыслы Кузнецкого уезда Саратовской губернии: Приложение к Саратовской Земской Неделе за 1896 г. – Саратов, 1896. – №18. – С.41.
52. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навчально-методичний посібник /Редакційна колегія: О.П.Моця, В.П.Коваленко, В.О.Петрашенко. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 180 с.
53. Полесье. Матеріальна культура /В.К.Бондарчик, І.Н.Браим, Н.І.Бураковская и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 481 с.: илл.
54. Пономарев Н.В. Кустарные промыслы Екатеринославской и Калужской губерний. Отчеты 1891–1892 гг. // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1894. – Т.II. – С.165-168.
55. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
56. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: Типо-литография С.В.Кульженко, 1916. – С.9-118.
57. Радченко Е.С. Кустарный промысел и ремесло в Воскресенском уезде Московской губернии // Труды художественно-исторического краеведческого музея в городе Воскресенске. – Воскресенск, 1924. – Вып.IV. – С.36.
58. Рисцов В. Пори гончарному крузі. – К.: Молодь, 1987. – С.45, 46.
59. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М.: Издание Академии наук СССР, 1948. – 792 с.
60. Самарин Ю.А. Подольские гончары. – М.: Издание Государственного центрального музея народооведения, 1929. – С.27.

61. Селезнев В.И. Производство и украшение глиняных изделий в настоящем и прошлом (керамика): Для техников, художников и любителей керамики. – СПб.: Издание К.Л.Риккера, 1894. – 338 с.
62. Тимохович С. Кустарная промышленность в Медынском уезде // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Издание К.Л.Риккера, 1879. – Вып. II. – Отд. II: Кустарная промышленность Калужской губернии. – С.97-99.
63. Титова О.М., Кепін Д.В. Музейний показ давніх жител Українського Полісся (за археологічними матеріалами) // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2002. – Вип.4. – С.78-88.
64. Фриде М. Гончарство на юге Черниговщины // Материалы по этнологии. – Л.: Издание Государственного Русского музея, 1926. – Т. III. – Вып. I. – С.45-58.
65. Шульгіна Л. Гончарство в с.Бубнівці на Поділлі // Матеріяли до етнології. – К., 1929. – Т.2. – С.111-200.
66. Шухевич В. Гуцульщина. Друга часть // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1901. – Т. IV. – С.264.
67. Щегельський І.І. Сіра кераміка смотрицьких гончарів // Проблеми етнографії Поділля: Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут імені В.П.Затонського, 1986. – С.78.
68. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. – К.: Либідь, 1995. – 288 с.
69. Malinovi R. a J. Vzpomínky na minulost aneb Experimenty odhalují tajemství pravěku. – Ostrava: Nakladatelství Profil, 1982. – 277 s.

©Ihor Hotun, Oleksandr Koval, Andriy Petrauskas, 2013

THE MEDIEVAL POTTERY ACCORDING TO THE RESULTS OF THE EXPERIMENTAL STUDIES OF THE NORTHERN EXPEDITION OF THE ARCHAEOLOGY INSTITUTE OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

The results of the successive stage of works, aimed to the reconstructions of ancient processes and techniques on location, using the field experimental basis of the Northern Expedition of the Archaeology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine in Khodosivka are characterized. It was devoted to the reconstruction of the forms and the functioning of pottery kilns without a pole (the Kievan Ruthenian prototypes of these buildings are studied in the villages of Avtunychi and Malopolovetske).

During experimental studies the scientists used the facts on the Kievan Ruthenian pottery and, in the consideration of incomplete information, the results of ethnographic investigations. The scientists have carried out such ceramological experiments: the extraction of clay and the preparation of pottery paste, the making of a potter's wheel, the forming of earthenware, the building of a kiln, the burning of earthenware. Positive results are received in all the areas

[Received March 10, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, ceramics, scientific experiments, pottery, clay, potter's wheel, earthenware, kiln, Khodosivka

© Анатолій Гейко, 2013

ПРО ГЛИНЯНУ МАТРИЦЮ ДЛЯ ВИГОТОВЛЕННЯ КАХЕЛЬ

Гейко Анатолій. Про глиняну матрицю для виготовлення кахель // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.335-341.

- Народився 23 грудня 1966 року в Судівці Полтавського району Полтавської області. Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка за спеціальністю «Історія і радянське право» (1991); аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (1999). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2003).
- **Головний напрямок наукових досліджень:** гончарство доби пізньої бронзи та раннього заліза Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.
- Автор близько 90 наукових праць з проблематики керамології й археології, опублікованих у виданнях України, Російської Федерації, Молдови, Казахстану.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел./факс +38 (05353) 42175, 42416; e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Жовтнева, 20, Шевченки, Полтавщина, 38754, Україна

Подано характеристику унікальної знахідки з села Глинськ Роменського району Сумської області – глиняної матриці доби пізнього українського середньовіччя. За її допомогою виготовляли лицьові кахлі. На думку автора, застосування глиняних матриць було викликане прагненням до збільшення їх довговічності та, ймовірно, невмінням гончаря виготовляти дерев'яні матриці

[Одержано 20 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, матриця, кахлі, глина, Глинськ

Починаючи з середини XVII й упродовж XVIII століття, невід'ємною частиною інтер'єру української хати козацької старшини були кахляні печі. Кахлі для більшості з них виготовляли майстри місцевих гончарних осередків. Лише незначну їх частину завозили із Західної Європи та Росії. На жаль, нині здебільшого важко визначити, де саме в Україні виготовляли кахлі.

1992 року експедиція Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному провела комплексні етноархеологічні дослідження у відомому гончарному осередку колишньої Гетьманщини – селі Глинськ Роменського району Сумської області. Біля порога хати, на садибі гончаря Іларіона Гоголя, було виявлено цікаву знахідку, яку атрибутували як глиняну матрицю-негатив лицьового боку «коробчастої» кахлі. Ця садиба знаходилася на кутку «Поділ» [7, с.107-116],

поряд із городищем роменської культури, Київської Русі та доби козацтва, що носить назву «*Великий Замок*» [11, с.13]. Саме там, на Подолі, до середини 70-х років ХХ століття працювала більшість глиняних гончарів.

У центрі глиняної знахідки вирізано «*лапчастий*» хрест, вписаний у три кола. У верхніх кутах зображено два, вписані в кола, хрести (мал.1). Окрім того, на матриці вирізано десять стилізованих ягід суниці. На зворотному боці матриці знаходиться шість прямокутних заглиблень із заокругленими кутами. Очевидно, їх зроблено для кращого вдавнення глини в матрицю, зменшення ваги останньої, а також прискорення її сушіння (мал.2). Розміри матриці – 26,5х23,2 см. Середні розміри подібних кахель – 21-24х20-22 см [5, с.11]. Користуючись хронологією Лариси Виногородської, матрицю з Глинська попередньо можна датувати другою половиною XVII – початком XVIII століття [4, с.138].

Гончарні інструменти, зокрема матриці для виготовлення кахель, трапляються дуже рідко. Відома дослідниця українського гончарства Євгенія Спаська зазначала, що під час етнографічних досліджень кахель Чернігівщини у 1920-х роках їй не вдалося знайти жодної матриці, навіть після ретельних пошуків [12, с.12-13].

Технологію виготовлення лицьових кахель відомо з кінця XIX століття. Її описано етнографами, зокрема Іваном Зарецьким [9, с.44-90], а також спеціалістами з виробництва кахель першої половини ХХ століття – Осипом Білоскурським [2, с.67, 68], Митрофаном Белавенцем [1, с.3-28] та іншими.

У Палеогончарній лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному в травні 2005 року проведено дослідження, метою якого було з'ясування, чи дійсно за допомогою глиняної знахідки виготовляли кахлі. На основі наукової літератури, де було описано використання лише дерев'яних форм, реконструйовано процес виготовлення кахлі. Хоча археолог Лариса Виногородська

Мал.1. Матриця й кахля, виготовлена експериментальним шляхом.
Глина, ліплення, відтискування, 26,5х23,5х7,4 см.
Опішне, Полтавщина. 2005.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв.№КН-6742/К-6352.
Фото Богдана Пошивайла. Публікується вперше

Мал.2. Зворотній бік матриці.
Глина, ліплення, відтискування, 26,5х23,5х7,4 см.
Опішне, Полтавщина. 2005.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв.№КН-6742/К-6352.
Фото Богдана Пошивайла. Публікується вперше

1

2

3

4

5

6

7

**Мал.3. Експериментальне виготовлення кахлі.
Опішне, Полтавщина. 2005.**

Палеогончарна лабораторія Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Фото Богдана Пошивайла.
Публікуються вперше

уточнювала, немовби глиняну форму змащували маслом, щоб вона краще відставала від лицьової пластини кахлі [5, с.44], ми скористалися відомостями Івана Зарецького, який зауважив, що матрицю посипали піском або попелом. Вочевидь, використання тваринного жиру робило виготовлення кахель дорожчим, та й не завжди вони були в господарстві.

Спершу кахляну матрицю посипали просіяним крізь сито піском (мал.3:1-2), у другому випадку – попелом. Останній як підсипка був кращим. Попіл не забивав дрібних деталей на матриці, тому відтиск залишався чітким і об'ємним. Потім шматок глини клали на форму, легко натискаючи на нього долонями. Це робили для того, щоб глина щільно заповнила форму й орнамент відбився на кахлі. Зайву глину з усіх боків матриці обрізали гончарним ножиком (мал.3:3-7). Раніше майстри-кахлярі робили це за допомогою дроту чи «каблочки». Остання являла собою зігнуту паличку, між кінцями якої було натягнуто тонку дротину [9, с.44].

Потім на гончарному крузі робили румпу – глиняний циліндр без дна, висотою 4 см. Її приліплювали до внутрішньої поверхні кахлі (мал.4).

За даними етнографів, вироби для остаточного висихання ставили на ребро.

Мал.4. Експериментальне виготовлення кахлі. Опішне, Полтавщина. 2005.

Палеогончарна лабораторія Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
Фото Богдана Пошивайла. Публікуються вперше

1

2

3

4

Мал.5. Сформована кахля.**Опішне, Полтавщина. 2005.**

Палеогончарна лабораторія
Національного
музею-заповідника
українського гончарства
в Опішному.
Фото Богдана Пошивайла.
Публікується вперше

Кохлі, які виготовляли за допомогою глиняної матриці, вчені відносять до так званих «коробчастих». За класифікацією Лариси Виногородської вони відносяться до типу 4 (з орнаментованою лицьовою частиною) [5, с.5-6]. Декор кахлі, яку відтискали в глиняній матриці, – так званий «килимовий» або «рапортний» без оконтурювальної рамки на лицьовій пластині. Він продовжувався на сусідніх виробках, умонтованих у піч. Юрій Лашук називав кахлі цього типу «закритими» або «плитковими» [10, с.12]. В Україні вони поширилися наприкінці XV – на початку XVI століття [4, с.137].

На думку співробітника Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Володимира Гуглі, застосування глиняних форм (унаслідок їх довговічності, а крім того, непотрібності звернення до різьбяря) здешевлювало виготовлення кахель. Хоча форми з дерева й глини з однаковим орнаментом існували паралельно [8, с.137]. Лариса Виногородська виокремила ознаки кахель, виготовлених за допомогою глиняних матриць. Вони вирізняються відсутністю відтисків волокон деревини на поверхні, їх рельєф нечіткий, невисокий, а краї орнаменту змазані [6, с.44].

Іван Зарецький зафіксував, що наприкінці XIX століття в Полтавщині форми кахель виготовляли з липи у вигляді чотирикутної дощечки, товщиною 4-5 см, довжиною до 20 см і більше. Кожна форма служила багато років. Іноді її передавали в спадок як дорогоцінний скарб. Виготовляли форми різьбярі або столяри. Вони коштували від 20 до 40 копійок (залежно від складності малюнка) з матеріалом і роботою [9, с.44]. Основним недоліком подібних форм було те, що постійний контакт з вологою глиняною масою призводив до відшарування, руйнування частин орнаменту. Це помітно під час огляду кахель (наприклад, з Полтави).

Таким чином, можна стверджувати, що саме в селі Глинськ упродовж XVII–XVIII століть виготовляли кахлі. Припущення, що в Глинськ глиняну матрицю

привезено з іншого гончарного осередку, є малоймовірним. Проте у 80-х роках ХІХ століття Іван Зарецький уже не зафіксував у цьому селі кахлярів, тому придбав дерев'яну форму, якій було *«по рассказу ее бывшего владельца – старика, не менее ста лет, так как еще дед работал на этой форме»* [9, с.44].

Тож без сумніву, застосування глиняних матриць було викликане прагненням до збільшення їх довговічності та, ймовірно, невмінням гончаря виготовляти дерев'яні матриці або небажанням звертатися до різьбяр. Крім того, під час виготовлення ще невипаленої глиняної матриці її орнамент можна було неодноразово корегувати, досягаючи бажаного результату. Цілком можливо, що кахляр не робив самостійно орнамент на матриці, а просто відтискав його в глині вже готовою кахлею. Потім надавав орнаменту більшої чіткості за допомогою певних інструментів. Додаткові фінансові затрати на купівлю форми також були однією з причин небажання звертатися до столяра чи різьбяр [9, с.44].

З цього регіону, а саме із села Свиридівка Лохвицького району Полтавської області, походить частина глиняної матриці із заглибленим зображенням двоголового орла. Її знайдено поряд із гончарним горном, датованим Ларисою Виногородською кінцем ХVІІ – початком ХVІІІ століття [3, с.185].

Знахідки глиняних матриць доповнюють дослідження щодо технології виготовлення кахель колишньої Гетьманщини, допомагають визначити осередки кахлярства.

1. *Белавенец М.И. Глиноведение. Б) Кафельное производство. 1-й способ приготовления глиняной заминки и формирование 10-ти верхковых кафель. – СПб.: Издание книжного склада «Глиноведение», 1901. – 30 с.*
2. *Білокурський Осип. Кахлярство. Робоча книжка для короткотермінових кустарських курсів та нижчих профтехнічних шкіл. – Харків–Київ: Будвидав, 1932. – 88 с.*
3. *Виноградская Л.И. Материалы по керамическому производству ХVІІ–ХVІІІ вв. на Полтавщине // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: Видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С.182-186.*
4. *Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні ХІV–ХVІІІ ст. // Археологія. – 1997. – №2. – С.129-140.*
5. *Виногородська Л.І. Кахлі Середнього Подніпров'я ХІV – середини ХVІІІ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: Видання Інституту археології НАН України, 1993. – 19 с.*
6. *Виногородська Л.І. Кахлі Середнього Подніпров'я ХІV – середини ХVІІІ ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1993 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.72. – 268 арк.*
7. *Гейко А.В., Козача С.Л. Гончарство села Глинськ Роменського району Сумської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.107-116.*

8. Гугля В. Суботівське кахлярство XVII–XVIII ст. // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – Полтава, 2001. – №2. – С.137-140.
9. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, II с.
10. Лащук Ю.П. Українські кахлі IX–XIX ст. – Ужгород: Видання Госпрозрахункового редакційно-видавничого відділу Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. – 81 с.
11. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы: Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск: Издание Института археологии РАН, Курского государственного областного музея археологии, 1996. – Вып.2. – 160 с.
12. Спаська Є. Гончарські кахлі Чернігівщини. – К.: Видання Київського краєвого сільгосп. Музею та П.П.П. Виставки, 1928. – 31 с.: V табл.

© Anatoly Heyko, 2013

ON THE CLAY MATRIX FOR TILE PRODUCING

The characteristics of a unique find from the village of Hlynsk of the Romny District of the Sumy Region – clay matrix of the Late Ukrainian Middle Ages are given. Exterior tiles were produced with its help. On the author's opinion, the usage of clay matrices was occasioned by the striving to extend their operating life and, probably, by the inability of a potter to manufacture wooden matrices

[Received May 20, 2008]

Key words: cultural ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, matrix, tiles, clay, Hlynsk

© Ирина Калинина, 2013

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ И СЕМАНТИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ НЕОЛИТИЧЕСКОЙ КЕРАМИКИ

Калинина Ирина. Историко-культурный и семантико-технологический подходы к изучению неолитической керамики // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.342-347.

- Народилася 17 вересня 1947 року в Ленінграді (Російська Федерація). Закінчила історичний факультет Ленінградського державного університету імені Андрія Жданова. Старший науковий співробітник Відділу археології Східної Європи й Сибіру Державного Ермітажу. Кандидат історичних наук.
- Головний напрямок наукових досліджень: історична семантика в культурології (предмет і методи дослідження).
- Автор наукових праць у періодиці й тематичних збірниках.

✉ Двірська набережна, 34, Санкт-Петербург, 190000, Російська Федерація; тел. +7 (812) 5713420

✉ Просп.Фінляндський, 1, кв.4, Санкт-Петербург, 194044, Російська Федерація; тел. +7 (812) 5423139;
e-mail: irkalinina@yandex.ru

Застосовуючи напрацьований Олександром Бобринським історико-культурний підхід до вивчення гончарства, охарактеризовано семантико-технологічний аспект вивчення давнього гончарства. Наголошено на доцільності дослідження гончарної технології доби неоліту в зв'язку з закладеним у неї світоглядним змістом [Одержано 28 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, гончарство, кераміка, неолітична кераміка, технологія кераміки, методи дослідження, семантико-технологічний підхід, навички роботи

В докладе хочу обговорити перспективу досліджень технології кераміки, а саме, по методикі наукової школи Олександра Бобринського. Я належу до цієї школи, розділяю її погляди. Дуже ціную, що Олександр Афанасьєвич вважає мене своєю ученицею. Хоча, вивчаючи орнаментальність неолітичної кераміки, нахожусь не далеко від периферії його досліджень. Розглядаючи розходження моїх досліджень з теоретичними положеннями школи Олександра Бобринського, відзначаю одразу, що терміни «*расхождение*», «*разногласие*», «*отличие взглядов*» не зовсім, в даному випадку, доречні. Якщо б це дозволяли норми сучасного мови, замінила б їх на: «*ответвление*», «*разветвление*» деяких вузлових моментів. Безперечно опираючись на дослідницьку практику на теоретичні положення Олександра Бобринського, знову і знову повертаючись до вузлових моментів його теорії, визначивши свій самостійний шлях в науці.

Александр Бобринскому принадлежит разработка методов изучения технологии керамики как источника культурно-исторической информации. Целью историко-культурного подхода является, во-первых, изучение истории гончарного производства и навыков изготовления керамики. Во-вторых, *«выявление и изучение по результатам анализа гончарной технологии конкретных событий и процессов в истории отдельных групп древнего населения»* [1, с.6].

Этнокультурная проблематика является одним из основных направлений археологических исследований [5, с.36]. Данные технико-технологического анализа используются в качестве дополнительного источника при решении историко-культурных проблем. Изучение орнаментации керамики уральского неолита показало, что технологический анализ предоставляет не только новую информацию для осмысления неолитических орнаментов как явления этнокультурного порядка, но и позволяет в ином ракурсе рассматривать проблемы генезиса, развития и взаимодействия археологических культур. В частности, получены новые данные о соотношении неолитических культур гребенчатой и накольчатой керамики Прикамья и Зауралья, генезисе культуры камского неолита [7, с.3-23]. Тем не менее, заслуживает внимания соотношение морфологического и технологического аспектов в этнокультурных исследованиях. Вызывает сомнения последовательность исследовательской процедуры, в которой технологический анализ предвдваряет морфологическая систематизация материала.

Для наблюдения за технологией, по Александру Бобринскому, керамику *«вначале следует разделять на морфологические группы»*. *«В основу кладутся проявления внешнего сходства и различия, которые своим происхождением обязаны только технике или технологии изготовления керамики»*, необходимо соблюдать также *«принцип иерархичности технологической информации»* [1, с.14-15]. На практике соблюдение этих принципов не всегда оказывается возможным. Сошлюсь на собственный опыт. С монографией Александра Бобринского [2] я познакомилась на завершающем этапе исследования культуры камского неолита, когда уже досконально знала морфологические особенности керамики рассматриваемых мною памятников, и поначалу считала, что взгляд на керамику с точки зрения технологии лишь упрочит мои выводы. То есть, культурные традиции понимались мною тогда как комплекс технико-морфологических признаков. Оказалось, однако, что для освоения технологического анализа требуется обучение, стажировка. Прежде, чем перейти к самостоятельным исследованиям, необходимо выполнение учебных экспериментальных программ. В моем случае это были программы по примесям и по обработке поверхностей сосудов. При этом опыт морфологического анализа не только не способствовал обучению, но порой и мешал технологическому «видению» материала. Специализация по археологии в университете предусматривает подготовку специалистов по полевым исследованиям. Знания, получаемые на кафедре археологии, позволяют ориентироваться в археологических культурах, но для познания древней технологии, выявления следов производственных действий надо владеть навыками экспериментального исследования. Поэтому для развития технологических

исследований следует готовить специалистов по древним технологиям, вводить в университет спецкурсы по технологии керамики.

В настоящее время технологические исследования подчинены изучению археологических культур, выявлению стадийных и специфических черт археологических культур. Тем не менее, в технологических исследованиях понятие археологическая культура «не работает» и даже, на мой взгляд, тормозит их развитие. Адекватным является понятие *«технологические традиции изготовления керамики»*, которые, по Александру Бобринскому, отображаются в особенностях состава навыков труда гончаров [1, с.106]. Вместо понятия *«признак»* в технологическом направлении исследований используется понятие *«навык»*. Согласно Александру Бобринскому, *«историко-культурный подход предусматривает выявление, учет и изучение... конкретных навыков труда, с помощью которых делалась керамика, а не... технических показателей, характеризующих... свойства или внешние особенности изучаемого материала»* [1, с.6]. Навыки определяют устойчивость технологических традиций и изменения их в условиях смешения носителей разных традиций: *«История распространения и развития навыков труда в гончарстве теснейшим образом связана с историей их носителей и потребителей глиняной посуды»* [3, с.5-6]. Однако, по сравнению с многочисленными картами археологических культур для разных регионов, карт технологических традиций гончарства очень мало. Относительно керамики камского неолита выяснилось, что сосуды окрашивались, ложились и орнаментировались. Совместно с Еленой Гаджиевой была составлена карта челюстных орнаментов [8, с.87, рис.1], карты традиций лощения и окрашивания неолитических сосудов были бы иными. Синтез морфологических и технологических этнокультурных исследований возможен, но на более высоком уровне развития технологических исследований. При изучении технологий неолитической керамики чаще имеем дело со смешанными технологическими традициями. Неолитические же культуры представляют собой еще более сложные структурные образования, включающие не менее двух-трех технологических традиций. Теоретическое осмысление исторической технологии как самостоятельного предмета исследований ускорит неизбежную в будущем корректировку понятия археологическая культура.

Историческая технология как самостоятельный предмет исследований расширяет тематику, позволяет изучение археологических и этнографических источников в едином историческом процессе. Заметим, что на материалах традиционного гончарства Александр Бобринский выявил структуру гончарного производства, разработал систему технико-технологического анализа керамики, получил *«данные о закономерностях организации, функционирования и изменения навыков труда в гончарных производствах»* [1, с.6]. Изучение закономерностей исторической технологии на первый план выдвигает проблему формирования технологических традиций, их генезис. Александр Бобринский использовал данные современной гончарной лексики для выявления роли лоскутного налёпа в истории восточноевропейского населения [2, с.256-265].

Глиняный сосуд в историко-культурном подходе рассматривается как результат определенного процесса труда. Изучению подлежат навыки труда в структуре

гончарной технологии на всех этапах изготовления сосудов (ступенях гончарного производства). В предложенной Александром Бобринским структуре гончарной технологии, подчеркнут, учту подлежат не приемы изготовления керамики, а конкретные технологические задачи, которые решаются с их помощью [3, с.91]. По особенностям состава узких технологических задач различаются простейшие, простые и сложные структуры гончарной технологии [2, с.11]. Таким образом, в структуре гончарной технологии имманентно присутствует производственная задача гончара.

Изучать навыки в системе гончарного производства означает руководствоваться логикой производственного процесса. В системе гончарной технологии не учитывается понимание «видения» гончаром создаваемого им производственного процесса. По мнению исследователей, занимающихся изучением древних технологий, *«культурные нормы древних обществ формировались по законам духовной практики, нам неизвестным и не присутствующим в археологическом источнике», «возможности эксперимента в археологии ограничены рамками изучения древнего материального производства»* [6, с.59].

Семантико-технологический подход – это изучение исторических закономерностей технологии во взаимосвязи с мировоззренческими смыслами. Предпосылки для этого имеются. При описании процессов развития навыков Александр Бобринский вводит понятия: несформированное, частично сформированное и сформированное состояние представлений о том или ином виде пластического сырья. Протогончарные – это *«производства, в которых действовали несформированные представления о глине как пластическом сырье»* [1, с.76-77]. То есть, представления о гончарной технологии служат объяснительным материалом при изучении навыков в структуре гончарной технологии.

Изучение навыков в исторической семантике связано с разработкой понятия *«навык»*. Навык понимается в единстве умения и смысла действия. Смысловое содержание навыка полностью не исключается и в историко-культурном подходе, свойственный навыку смысл выступает здесь в форме задачи гончара. Александр Бобринский среди навыков придания прочности сосудам выделяет следы действий производственного процесса и действий обрядового порядка, но, поскольку производство и мировоззрение разведены, задачи (смыслы) обрядовых действий выносятся за рамки производственного процесса [2, с.96-98]. Разграничение производственных и обрядовых действий на первом этапе исследования, возможно, оправдано, так как выделяются и обозначаются явления, подлежащие изучению. Весьма обнадеживает, что методика трасологического анализа позволяет выделять следы обрядовых действий. В навыке гончара отображается требуемое культурными нормами качество изделий.

В исторической семантике предлагается не ограничивать смысл навыка производственной задачей гончара и «видеть» в навыке более широкий, присущий навыку, культурный смысл. В исторической семантике осуществляется переход к исследованию производственного процесса в логике образного мышления, к изучению навыков в структуре архаических образных систем. Возможность перехода от исторической технологии к исторической семантике стала для меня

очевидной, когда удалось выяснить, что по структуре образное, мифологическое и свойственное практической деятельности мышление – это один тип мышления. Технологический подход к изучению семантики означает, что семантические смыслы выявляются в технологии, а не в вербальных текстах. Развитие данного направления исследований в семантике напрямую связано с развитием теории и методики технологических исследований.

Навыки труда – это сфера интересов исторической технологии и исторической семантики. В традиционных культурах понимать вещь – это уметь ее сделать. Отсюда абсолютная ценность технологической информации в изучении семантики. Трудоемкость технологических исследований оправдана достоверностью получаемой информации. Александр Бобринский разработал систему выделения, учета и сравнительного изучения информации о навыках труда гончаров по обломкам глиняной посуды. Имеющиеся в настоящее время наблюдения дают основания предполагать, что углубленное познание древних технологий позволит выявлять в отдельных звеньях производственных процессов технологические действия, не имеющие производственной необходимости.

В исторической семантике исторические закономерности гончарной технологии видятся несколько иначе. Развитие технологии обусловлено не самим по себе эволюционным усовершенствованием (саморегулированием) производственного процесса, а связано с изменением семантики архаических образных систем.

-
1. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография)*. – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.5-109.
  2. Бобринский А.А. *Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения*. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
  3. Бобринский А.А. *Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения: Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук*. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1979. – 41 с.
  4. Бобринский А.А. *О структуре и происхождении гончарной технологии // Памятники старины: Концепции. Открытия. Версии. Памяти В.Д.Белецкого. 1919–1997*. – Санкт-Петербург–Псков, 1997. – Т.1. – С.90-96.
  5. Гей А.Н. *О некоторых проблемах изучения бронзового века на юге Европейской России // Российская археология*. – 1999. – №1. – С.34-50.
  6. Гиря Е.Ю. *AD POLUS: Памяти Л.П.Хлобыстина // Археологические изыскания*. – СПб.: Фарн, 1993. – Вып.10. – С.55-62.

7. Калинина И.В. *Неолитическая керамика лесной зоны Уральского региона (Подходы и методика изучения): Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук в форме научного доклада.* – СПб.: Фарн, 1993. – 23 с.
8. Калинина И.В., Гаджиева Е.А. *Архаические орнаменты для керамики AD POLUS: Памяти Л.П.Хлобыстина // Археологические изыскания.* – СПб.: Фарн, 1993. – Вып.10. – С.83-94.

© Irina Kalinina, 2013

THE HISTORICAL AND CULTURAL APPROACH AND THE SEMANTIC AND TECHNOLOGICAL APPROACH TO THE STUDY OF NEOLITHIC CERAMICS

The author has characterized a turn-off from the historical and cultural approach, elaborated by Aleksandr Bobrinsky, to the study of pottery – the semantic and technological approach. She gives her substantiation of the reasonability of the studying of pottery technique of the Neolithic epoch in the connection with the designed-in world outlook content [Received May 28, 2008]

Key words: *cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, pottery, ceramics, the technique of ceramics, the methods of testing, semantic and technological approach, the habits of work*

© Катерина Дубовцева, 2013

ТРАДИЦИИ ДЕКОРИРОВАНИЯ НЕОЛИТИЧЕСКОЙ КЕРАМИКИ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ (опыт экспериментального моделирования)*

Дубовцева Екатерина. Традиции декорирования неолитической керамики Западной Сибири (опыт экспериментального моделирования)

// Украинська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008.

Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олесья Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.348-357.

- Народилася 29 грудня 1980 року в Свердловську (Російська Федерація). Закінчила історичний факультет Уральського державного університету імені Олексія Горького (2003). Науковий співробітник Уральського державного університету імені Олексія Горького.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** проблеми неоліту Західного Сибіру, вивчення традицій гончарного виробництва, технологічний аспект вивчення орнаментатії на глиняних виробах, проблеми палеоекономічних реконструкцій в археології.
- Автор наукових праць у періодичі й тематичних збірниках.

✉ Просп.Леніна, 51, Катеринбург, 620083, Російська Федерація;
тел./факс +7 (343) 3507005, +7 (343) 3355732, +7 (922) 1448186; e-mail: ket1980@yandex.ru

Порушено проблему виокремлення орнаментальних традицій у неоліті й можливості на їх основі вивчення етнічної історії Західного Сибіру. Доведено, що виокремлення орнаментальних традицій у неоліті можливо за умови стилістичного й технологічного аналізу орнаментів. Оскільки серед знахідок з поселень доби неоліту інструменти, які використовували для нанесення орнаментів, рідкісні, автор вважає експериментальне моделювання єдиною можливим способом вивчення й реконструкції інструментів для орнаментування й техніки роботи ними, тобто з'ясування культурних традицій у технології декорування. Виокремлено три орнаментальні традиції, охарактеризовано інструменти для орнаментування й сліди, які вони залишають [Одержано 28 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, гончарство, кераміка, неоліт, орнаментальна традиція, технологія орнаментування, експериментальне моделювання, орнаментир, Урало-західносибірський регіон, Західний Сибір

Изучение керамики всегда являлось одним из приоритетных направлений исследований в Урало-Западносибирском регионе. Методика анализа древней посуды изложена в программе Владимира Генинга, которая стала довольно популярной среди археологов [1]. В 80-е – 90-е годы XX века в регионе начинает разрабатываться технологическое направление по изучению древней

* На Семинаре доклад имел название «Орнаментальные традиции Урало-Западносибирского региона (опыт экспериментального моделирования)»

посуды. Среди его пионеров можно назвать Елену Гаджиеву, Игоря Глушкова, Ирину Калинину, Людмилу Корякову, Наталью Тихонову, Романа Федорова. Однако наибольшее внимание исследователей всегда привлекал орнамент на керамике. До сих пор он остается главным культуроопределяющим признаком, позволяющим выделять археологические культуры и выстраивать культурно-хронологические схемы. Наибольший вклад в исследование орнаментации неолитической керамики Урало-Западносибирского региона внесли Ирина Калинина и Елена Гаджиева (Устинова) [10; 11; 12]. Они провели работы по технологической классификации орнамента, впервые дали четкие и понятные определения различных способов декорирования, разработали методические основы технологического подхода в изучении орнаментации. Проведена большая работа по экспериментальному моделированию различных мотивов, результатами которой стало выделение естественных орнаментов. Под естественными понимаются природные формы, которые либо не подрабатывались, либо имели незначительную подработку рабочего края. К ним относятся челюсти и кости животных, ископаемые моллюски и тому подобное. Узоры, нанесенные челюстями и костями животных, были выделены на большом количестве неолитических памятников. В настоящее время эту работу продолжает автор данного сообщения. Объектом исследования по-прежнему является неолитическая керамика региона. Посуда более поздних эпох исследуется в меньшем объеме, поэтому здесь не рассматривается. Целью исследования является выделение культурных традиций в сфере декорирования (орнаментальных традиций) неолитической посуды.

Орнаментальная традиция и этнос

«Культурная традиция в сфере декорирования посуды» – это научное понятие, используемое для обозначения сложившейся в обществе естественным путем устойчивой системы представлений, во-первых, о способах деятельности человека по декорированию посуды и, во-вторых, о виде получаемых при этом результатов. В содержательном плане понятие включает технику и технологию создания орнамента, его стилистику и связь с формой сосуда, а также семантику орнамента [17, с.316]. На практике это понятие часто подменяется способом орнаментации (прочерчено-накольчатая орнаментальная традиция) или типом орнаментира (гребенчатая орнаментальная традиция).

Изучение орнаментальных традиций лежит в основе исторических реконструкций в археологии. Одним из ярких сторонников такого подхода является Михаил Косарев. В позднем неолите он выделил три культурные области: гребенчатую, расположенную в Зауралье, гребенчато-ямочную, охватившую таежные районы Приобья, автохтонную (самусьскую) с отступающе-накольчатой техникой нанесения узора, занимающую юго-восточную часть Обского бассейна [13]. При помощи метода ретроспекции орнаментальные традиции были увязаны с коренными этносами Западной Сибири. На основе комплексного анализа археологического материала, с привлечением лингвистических и этнографических данных, автор высказал две гипотезы возможной этнической интерпретации выделенных культурных областей. Согласно первой, гребенчатая и гребенчато-

ямочная культурные традиции увязываются с генезисом древних самодийских групп, а самусьско-нарымская линия преемственности культурных традиций выступает одним из компонентов угорских культур [13, с.154-155]. В соответствии со второй гипотезой, гребенчатая (андроноидная) культурная традиция связывается с уграми, гребенчато-ямочная – с самодийцами, а самусьская – с предками кетов [13, с.159]. Автор прекрасно осознает взаимоисключаемость этих гипотез. По его мнению, наиболее убедительной является этническая привязка гребенчато-ямочного орнаментального комплекса. В ретроспективном анализе Михаил Косарев не продвигается глубже конца неолита, признавая на более ранних этапах этнокультурное единство населения на данной территории.

Сторонником этого подхода является и Виктор Зах. Ретроспективные исследования он доводит до раннего неолита. Первоначально он выделял несколько неолитических орнаментальных традиций – отступающе-гребенчато-ямочную, ямочно-прочерчено-отступающую и т.д., характеризующих, по-видимому, керамику определенных культурных групп. Затем он объединил их в единую отступающе-гребенчато-ямочную орнаментальную традицию с несколькими хронологическими пластами. Ранний пласт характеризовался в основном развитием отступающе-прочерченной орнаментации (кошкинская и боборыкинская культуры), второй пласт – отступающе-гребенчато-ямочной (кокуйские и полуденские материалы), третий пласт – гребенчато-ямочной и гребенчатой (сосновоостровские древности). Автор обратил внимание на вариативность этих традиций в различных частях региона, подчеркнул, что время существования выделенных орнаментальных традиций существенно различается: некоторые существуют несколько эпох, другие – краткие периоды. Впоследствии он выделил три основные орнаментальные традиции, которые увязываются с этнокультурными общностями: обскоугорские народы (гребенчатая орнаментация), прасамодийцы (гребенчато-ямочная), праиндоевропейцы (отступающе-накольчатая) [8, с.60-64]. На основе изучения распространения носителей этих традиций в регионе в различные периоды неолита строятся исторические гипотезы об неолитизации региона и взаимодействии древних обществ [6].

К сожалению, такие исследования часто основаны не на фактах, а на интуиции исследователей, изучение этнической истории в эпоху неолита не подкреплено методологически, если вообще возможно. Кроме того, возникает ряд вопросов о принадлежности керамики того или иного типа к той или иной орнаментальной традиции.

Технология как основа орнаментальной традиции

Как видно из названий традиций, в основе их выделения лежат технологические аспекты орнаментации, а именно – способ декорирования и инструмент.

Почему это происходит? На мой взгляд, это может объясняться несколькими факторами. Во-первых, технология декора неотделима от его морфологии, а следовательно определяет визуальный образ декора того или иного культурного типа. Во-вторых, небольшое количество приемов орнаментации (6 для незубчатых орнаментиров и 8 для зубчатых) [12] позволяет именно на этом основании

делать некоторые обобщения. С другой стороны своеобразие культурных типов керамики Западной Сибири выражается не столько в мотивах орнаментации (например, волна, зигзаг), которые довольно устойчивы и повторяются из культуры в культуру, сколько в технологических аспектах декорирования, таких как форма, размер и пропорции рабочего края инструмента, угол его наклона и кинематика. Именно эти технологические признаки определяют специфику одного и того же мотива на керамике различной культурной принадлежности. Многим коллегам эта информация кажется избыточной, однако за ней часто скрываются не только индивидуальные особенности мастера, но и тип инструмента.

В результате игнорирования таких признаков в гребенчатую орнаментальную традицию включаются и челюстные, и веревочные отпечатки, в то же время к прочерчено-отступающей традиции относятся узоры, выполненные зубчатыми орудиями (прочерчивание челюстями рыб и гребенчатым штампом). Это приводит к большой путанице, а выводы, сделанные на основе таких исследований, часто неоднозначны и субъективны.

Так как изучение орнаментальных традиций эпохи неолита Урало-западносибирского региона находится в начальной стадии, на мой взгляд, на этом этапе следует отказаться от объединения отдельных культурных типов керамики в орнаментальные области, во всяком случае, в том виде, в котором мы представляем их сегодня. Выделение орнаментальных традиций в неолите возможно только на основе глубокого стилистического и технологического анализа узоров, который для большего числа коллекций не проводился. Кроме того, необходимо четкое осознание того, что лежит в основе орнаментальной традиции. Предлагаю считать таковой основой тип орнаментира.

Особая семантическая значимость орнаментиров подтверждается данными этнографии [10]. Использование в качестве инструментов для декорирования подвесок-оберегов, в т.ч. челюстей и костей животных, только усиливает их семантический статус. Возможно, этим и, как следствие, бережным отношением к орнаментирам можно объяснить редкость таких находок на поселениях и более частые их находки на культовых памятниках.

Последнее обстоятельство делает экспериментальное моделирование узоров зачастую единственным возможным способом изучения и реконструкции орудий для орнаментации и способов работы ими, т.е. культурных традиций в технологии декорирования.

Таким образом, задачами исследования является: выявление видов орнаментиров, установление их происхождения и способов работы ими, выделение их диагностирующих признаков. Поставленные задачи решались с использованием методов структурного и технологического анализа орнамента, бинокулярной микроскопии, экспериментального моделирования и статистического анализа.

Процедура технологического исследования орнамента

Процедура технологического анализа орнамента сводится к следующему:

- первый этап заключается во всестороннем изучении элементов и мотивов орнамента;

- на втором этапе орнаменты изучаются под микроскопом МБС-10 с целью выявления следов на ложе; затем с них снимаются позитивы оттисков, что дает информацию о форме рабочего края инструмента и, в некоторых случаях, помогает разобраться в способах декорирования;
- на третьем этапе проводится экспериментальное моделирование узоров. Задача этого этапа состоит в проверке выводов, полученных на первых этапах. С моделей также снимаются позитивы;
- на последнем этапе, после детального сравнения археологических и экспериментальных узоров и их слепков (позитивов), делается вывод о применении того или иного вида орудия и устанавливается способ орнаментации.

Обсуждение результатов

Как уже говорилось, технологический анализ орнамента состоит из определения орнаментира и способа работы им. Способы орнаментации подробно описаны в работе Ирины Калининой и Елены Устиновой [12], поэтому остановимся на анализе орнаментиров, использовавшихся в рамках той или иной орнаментальной традиции.

На основе результатов экспериментов и находок на археологических памятниках Урала и Западной Сибири древних каменных и костяных орнаментиров возможна разработка нескольких классификационных схем для инструментов декорирования. По форме рабочего края орнаментеры делятся на стержни, зубчатые инструменты (в т.ч. гребенчатые штампы), фигурные и гладкие штампы. По происхождению – на естественные и искусственные.

Прочерчено-накольчатая орнаментальная традиция была наиболее распространена в эпоху неолита.

Узоры выполнялись различными стержнями с гладким рабочим краем (палочками, лопаточками). Способы орнаментации самые различные – прочерчивание, отступление, наколы, ямки (рис.1:11, 13, 14). Считается, что для подобной орнаментации могла использоваться любая щепка. Однако на основе глубокого морфологического анализа и экспериментального моделирования было доказано, что это не так [12]. Во-первых, неолитическая орнаментация отличается устойчивостью морфологии, что и позволяет выделять различные культурные типы даже при сходстве мотивов. Во-вторых, необработанная древесина оставляет хорошо заметные следы в ложе орнамента, которые трудно спутать с какими-нибудь другими. На неолитической керамике Урала и Западной Сибири такие следы не встречаются. Проблема определения материала, из которого изготовлен орнаментир, может быть решена только при помощи трасологических методов, однако пористость черепка и наличие в нем минеральных включений значительно снижает их эффективность. На сегодняшний день установлено, что неолитическая накольчатая прикамская керамика, а также липчинская посуда Зауралья периода энеолита украшалась обломками трубчатых костей и торцами ребер [12]. Узоры на кошкинской (рис.1:11) и боборыкинской посуде наносились как деревянными, так и костяными орудиями [15]. Керамика быстринской культуры (рис.1:10, 13)

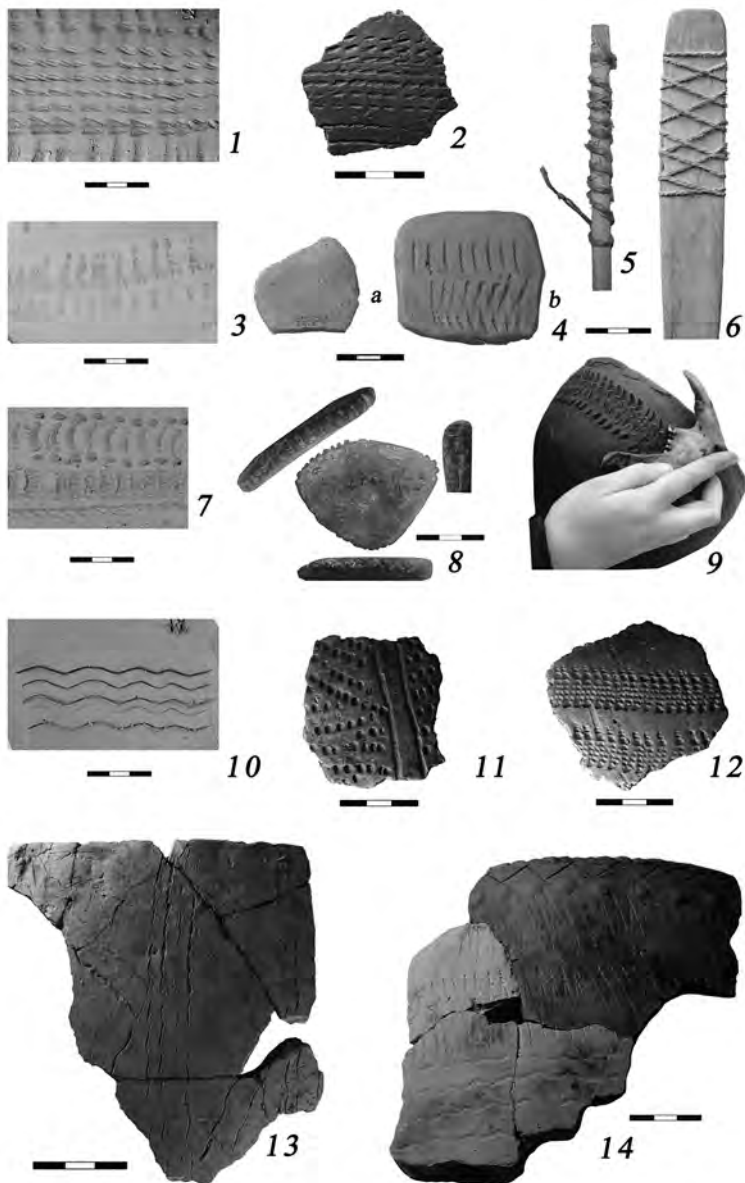

Рис.1. Орнаментация керамики эпохи неолита Западной Сибири: 1, 3, 4б, 7, 9, 10 – экспериментальные образцы; 5, 6, 4а, 8 – орнаменты; 2, 11-14 – керамика. 1 – шагание шнуровым штампом; 3, 9 – орнаментация челюстью бобра; 4б – оттиски, 4а – шагание гребенчатым штампом; 7 – оттиски челюсти куницы; 10 – прочерчивание остистыми отростками позвонка щуки. 2, 11, 12 – пос. Нижнее III, 13 – пос.Барсова гора II/8, 14 – пос.Кушниково 8. Средина VI–IV тыс. до н.э. Фото Екатерины Дубовцевой. Публикуется впервые

орнаментувалась костями рыб [4]. Прочерченні узори на полуденській кераміці наносились гребенчатими штампами. Останні два приклади ставлять питання про доцільність жорсткого розділення прочерченої і гребенчатої орнаментальної традиції.

Гребенчатая орнаментальная традиция поряд з прочерчено-накольчатой вважається найбільш древньою на території Урала і Західної Сибіри, однак чисті комплекси з гребенчатою посудом відомі з пізнього неоліту (сосновоострівський, полуденський, еттовський типи кераміки). Наявний розвиток гребенчатого орнаменту переживає в епоху енеоліту-бронзи. По своїй морфології і способам нанесення вона дуже різноманітна. Своєобразие морфології досягається численністю видів зубчатих (гребенчатих) орнаментів. Все це різноманіття можна об'єднати в три великі групи.

В першу входять спеціально виготовлені гребенчаті штампи (рис.1:4а, 8). Вони відрізняються формою (прямокутні, квадратні, трапецієвидні, округлі, овальні) і розмірами (мелкозубий або крупнозубий), кількістю і організацією (простий, рамчатий) зубців. Такі інструменти виготовлялися з каменя і кістки. Знахідки кістяних штампов в силу ґрунтових умов дуже рідкі, каменні інструменти відомі тільки з епохи енеоліту, в епоху бронзи з'являються керамічні гребенчаті штампи в формі колісиків. Багато відомі штучні штампи мають кілька робочих поверхонь, з різною нарізкою зубців (рис.1:8). Тому гіпотеза, що для орнаментування одного посуду використовувалося кілька інструментів або що для кожної ємкості виготовлявся окремий штамп [8], навряд чи вірна.

Во другу групу включені природні зубчаті орнаменти. На неолітичній кераміці Урала узори виконані челюстями гризунів і хищників – куниц, лисиць, бобра, зайця [11]. Експериментальне моделювання дозволило виділити ряд діагностичних ознак їх використання: узори характеризуються тим, що зубці відрізняються по формі і розмірам, деякі з них не завжди пропечатуються, напрямлення отисків зубців в одному штампі змінюється, крім самих зубців з часом з'являються відбитки інших частин інструмента (рис.1:3, 7, 9). В ході робіт накоплено значуща еталонна база челюстних відбитків різних тварин, зберігається в фондах Археологічного музею Уральського державного університету (Єкатеринбург). Челюстні орнаменти наносились в техніці шагання і відступання. Однак цими ж інструментами наносились і незубчаті мотиви в техніці прочерчування, відступання, накола. Це характерно для всіх челюстних орнаментів, в тому числі і для челюстей щук, які використовувалися для прикраси кераміки бістринської неолітичної культури. Поряд з челюстями, орнаментирами служили і остисті відростки позвонків рыб (рис.1:10, 13). Цими інструментами наносились прочерчені хвилясті лінії [3; 4; 5].

К третій групі відносяться веревочні штампи. Це складні інструменти з еластичним робочим краєм, які представляють собою веревку, закріплену на жорсткій основі (рис.1:5, 6). Декорування вироблялося в техніці шагання і прокатування (рис.1:1, 2). Подібні узори настільки схожі з гребенчатими

по морфологии, что долгое время данный тип орнаментов не выделялся. На сегодняшний день известно более 10 памятников с керамикой, украшенной веревочными штампами. Они относятся к разным эпохам неолита и разным культурным типам [2].

Ямочно-гребенчатая орнаментальная традиция включает в себя посуду, украшенную зубчатыми орудиями и ямочными вдавлениями различных форм. Зубчатые орудия представлены искусственными гребенчатыми штампами (группа 1). Ямочные узоры выполнялись различными по размерам и форме стержнями и фигурными штампами. В качестве таких орудий служили как специально изготовленные стерженьки с рельефной поверхностью [7], так и естественные формы. Декорирование производится в технике штампования и накола. В Нижнем, Томско-Нарымском Приобье встречаются узоры, выполненные эпифизами и метаподиями животных (посёлки Сартынья I, Игреково I, II) [16; 18].

Очевидно, что каждый из видов орнаментов можно разделить на подвиды и варианты. На конкретном поселении отдавали предпочтение тем или иным видам инструментов. Довольно часто в одном жилищном комплексе встречается посуда, украшенная разными инструментами [5]. Так, гребенчатая посуда известна на территории Сургутского Приобья с раннего неолита, и практически всегда она встречается вместе с керамикой, украшенной в отступающе-накольчатой технике. Узоры, нанесенные гребенчатыми штампами и стержнями, встречаются и на одном сосуде (рис.1:14). Однако, как уже говорилось, зубчатыми инструментами (особенно естественными) наносились и незубчатые мотивы. Таким образом, между двумя способами орнаментации нет жесткой границы. Культурные образования Урало-Западносибирского региона отличаются размытостью своих границ. Часто керамические комплексы с поселений содержат керамику, относящуюся к различным культурным группам. Гораздо реже встречаются так называемые чистые комплексы. Возможно, это объясняется механизмом распространения керамики в Западной Сибири. По мнению Любви Косинской, продвижение керамики на север следует рассматривать как элемент культурной диффузии [13]. В результате этого процесса происходило активное заимствование не только «готовой технологии», но и стилистических особенностей, чем, видимо, можно объяснить широкое бытование сходных орнаментальных мотивов в неолите. Технология же орнаментации свидетельствует не столько о единстве, сколько о разобщенности неолитического населения: для каждой из культурных групп характерен свой набор инструментов, которые различаются по форме и материалам, из которых они изготовлены. Технология орнаментации относится к субстратным навыкам. Рассмотрение их распространения в совокупности со стилистическими особенностями, субстратными и приспособительными навыками производства керамических изделий позволит, возможно, более обосновано решать вопросы развития и взаимодействия культурных образований региона.

Таким образом, выявленные аспекты орнаментального искусства (стилистический и технологический) в различной степени отражают культурно-генетические процессы. Только комплексное изучение этих аспектов позволит ответить на некоторые вопросы, связанные с культурогенезом древних обществ.

Слаборозроблена методика изучения семантики древних орнаментов не позволяет увязывать выделенные типы древней орнаментики с определенными этносами. На сегодняшний день методически обеспечено лишь изучение стилистических и технологических аспектов орнаментальных традиций, что вполне достаточно для археологической классификации, но абсолютно недостаточно для исторических реконструкций.

1. Генинг В.Ф. Древняя керамика: Методы и программы исследования в археологии. – К.: Наукова думка, 1992. – 188 с.
2. Дубовцева Е.Н. Использование веревки для орнаментации неолитической керамики севера Западной Сибири (в печати).
3. Дубовцева Е.Н. Использование челюстей и костей рыб для орнаментации древней керамики // Россия: история и современность. – Сургут: Сургутский государственный педагогический институт, 2002. – С.5-8.
4. Дубовцева Е.Н. Керамика // Поселение Быстрый Кульеган 66: памятник эпохи неолита Сургутского Приобья / Коллективная монография под редакцией Л.Л.Косинской и А.Я.Труфанова. – Екатеринбург–Сургут: Уральское издательство, 2006. – С.13-19.
5. Дубовцева Е.Н. Орнаменты для керамики пос.Быстрый Кульеган 66 // Ученые записки Нижнетагильской государственной социально-педагогической академии. – Нижний Тагил: Издательство Нижнетагильской государственной социально-педагогической академии, 2007. – С.43-50.
6. Зах В.А. К проблеме неолитизации Западной Сибири // АВ ОВО: проблемы генезиса культуры. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2005. – С.60-70.
7. Зах В.А. Фигурно-штампованная неолитическая керамика стоянки Иня 11 // Древняя керамика Сибири: типология, технология, семантика. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.5-8.
8. Зах В.А., Зиминова О.Ю., Рябогина Н.Е., Скочина С.Н., Усачева И.В. Ландшафты голоцена и взаимодействие культур в Тоболо-ишимском междуречье. – Новосибирск: Наука, 2008. – 212 с.
9. Захожая Т.М. Орнаменты и технология нанесения узоров на посуде поселения Чилимка III // Экспериментальная археология. – Тобольск: Издательство Тобольского пединститута, 1994. – Вып.3. – С.42-51.
10. Калинина И.В. Семантика и технология древних орнаментов // Тверской археологический сборник. – Тверь: Издательство Тверского государственного объединённого музея, 1998. – Вып.3. – С.116-124.
11. Калинина И.В., Гаджиева Е.А. Использование челюстей животных для орнаментации древней керамики // Российская археология. – 1995. – №2. – С.69-83.
12. Калинина И.В., Устинова Е.А. Технологическая классификация орнаментов неолитической – энеолитической керамики Уральского региона // Археологический сборник государственного Эрмитажа. – Л.: Искусство, 1990. – Вып.30. – С.7-19.
13. Косарев М.Ф. Древние культуры Томско-Нарымского Приобья. – М.: Наука, 1974. – 217 с.

14. Косинская Л.Л. *Неолит севера Западной Сибири: генезис и связи* // Тверской археологический сборник. – Тверь: Издательство Тверского государственного объединённого музея, 2002. – Вып.5. – С.215-223.
15. Пошехонова О.Е. *Особенности керамического производства у неолитического населения Тоболо-Ишимья* // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – Тюмень: Издательство Института проблем освоения Севера Сибирского отделения РАН, 2004. – Вып.5. – С.20-26.
16. Сеницына Г.В. *О хронологии стоянок Изреково I и Изреково II в Среднем Приобье* // *Время и культура в археолого-этнографических исследованиях древних и современных обществ Западной Сибири и сопредельных территорий: проблемы интерпретации и реконструкции: Материалы XIV Западно-Сибирской археолого-этнографической конференции.* – Томск: Аграф-пресс, 2008. – С.193-197.
17. Цетлин Ю.Б. *К разработке системы описания графического орнамента на керамике* // Тверской археологический сборник. – Тверь: Издательство Тверского государственного объединённого музея, 2006. – Вып.6. – С.316-327.
18. Чернецов В.Н. *Древняя история Нижнего Приобья* // *Материалы исследований по археологии СССР.* – М.: Наука, 1953. – №35. – С.1-36.

© Yekaterina Dubovtseva, 2013

THE TRADITIONS OF THE DECORATION OF THE NEOLITHIC CERAMICS OF THE WESTERN SIBERIA (AN EXPERIENCE OF THE EXPERIMENTAL MODELLING)

The question of the selection of ornamental traditions in the late Stone Age and a possibility to study the ethnic history of Western Siberia on their basis is raised. It is proved, that the selection of ornamental traditions in the late Stone Age is possible on the assumption of stylistic and technological analyses of ornaments. So long as tools, what have been used for the drawing of ornaments in the Neolithic time, are rare among the finds from the settlement, the author considers experimental modelling to be the only possible way for the study and the reconstruction of tools for ornamentation and the technique of work with them, that is the ascertaining of cultural traditions in the technology of decoration. Three ornamental traditions are sorted out, the tools for the ornamentation and the traces, dented by them, are characterized

[Received May 28, 2008]

Key words: *cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, pottery, ceramics, the late Stone Age, ornamental tradition, the technique of ornamentation, experimental modelling, ornamentation tool, Ural and West Siberian region, Western Siberia*

© Олександра Кушнір, Віталій Кушнір,
Анатолій Щербань, 2013

ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК МЕТОД ПЕРЕВІРКИ ГІПОТЕЗИ ПРО ТЕХНОЛОГІЮ НАНЕСЕННЯ ФЛЯНДРІВКИ НА ГЛИНЯНІ ВИРОБИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Кушнір Олександра, Кушнір Віталій, Щербань Анатолій. Експеримент як метод перевірки гіпотези про технологію нанесення фляндрівки на глиняні вироби доби Київської Русі // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.358-363.

- **Кушнір Олександра** народилася 5 грудня 1979 року в Косові Івано-Франківської області. Закінчила Відділ художньої кераміки Косівського коледжу прикладного та декоративного мистецтва імені Василя Касіяна (2000); Відділ художньої кераміки Львівської національної академії мистецтв (2002). Старший викладач Відділу художньої кераміки Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** косівська кераміка.
- Автор наукових праць у періодиці й тематичних збірниках.

✉ Вул.Мицкевича, 2, Косів, Івано-Франківщина, 78600, Україна; тел. +38 (034) 7822269

✉ Вул.Івана Франка, 6, Вербовець, Івано-Франківщина, 78605, Україна;
тел. +38 (034) 7852201, +38 (067) 1489449

- **Кушнір Віталій** народився 8 червня 1978 року в Рожневі Івано-Франківської області. Закінчив Відділ художньої кераміки Косівського коледжу прикладного та декоративного мистецтва імені Василя Касіяна (1997); Відділ художньої кераміки Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв. Завідувач лабораторії Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** удосконалення та модернізація технології виготовлення, зокрема декорування, косівських полив'яних виробів.
- Автор наукових праць у періодиці й тематичних збірниках.

✉ Вул.Мицкевича, 2, Косів, Івано-Франківщина, 78600, Україна; тел. +38 (034) 7822269

✉ Вул.Івана Франка, 6, Вербовець, Івано-Франківщина, 78605, Україна; тел. +38 (034) 7852201, +38 (067) 1489449

- **Щербань Анатолій** народився 15 квітня 1978 року в Диканьці Полтавської області. Закінчив Полтавський політехнічний коледж (1997), історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти. Історія і правознавство» (2001), аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (2005). Завідувач

Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2005), старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2002). Кандидат історичних наук.

- **Головний напрямок наукових досліджень:** глиняні вироби, пов'язані з прядінням і ткацтвом, декорування глиняних виробів; пам'ятки археології в окрузі Диканьки й Опішного; оздоблення давніх виробів у Дніпровському Лівобережжі України.
- Автор 30 публікацій з проблематики керамології й археології в періодичних виданнях і збірниках та монографії «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами)» (2007).

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел./факс +38 (05353) 42175, 42416;
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Леніна, 5, кв.4, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. +38 (066) 9350246

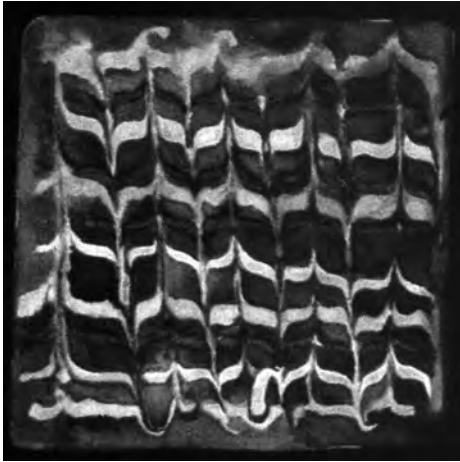
Подано результати експериментальної перевірки гіпотези про створення фляндрованих орнаментів на давньоруській глиняній плитці і писанках розпаленими різнокольоровими емаллями. Доказано її хибність. З'ясовано, що орнаменти наносили за допомогою прийому, яким українські гончарі користувалися і впродовж XIX–XX століть – холодними кольоровими ангобами по вологому тлу. Таким чином, спростовано наукову гіпотезу Н.Полонської та її послідовників – Вікентія Хвойки, Бориса Рибаківа, Тетяни Макарової [Одержано 27 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, технічна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, російська керамологія, гончарство, кераміка, експеримент, полива, фляндрівка, Русь, Косів

Яскравим явищем гончарної технології, невідомим на території України до межі I–II тисячоліть, є фляндровані орнаменти, які використовували для декорування плитки для підлоги (мал.1) й писанок (мал.2). Їх декор привертав увагу науковців з часу віднайдення в Київщині експедицією під керівництвом Вікентія Хвойки виробів, оздоблених саме таким орнаментом. Після завершення розкопок, 1911 року, спробу визначити технологію їх декорування зробила археолог Н.Полонська [10]. 1913 року висловлену нею гіпотезу повторив археолог Вікентій Хвойка [16], а 1949 року – археолог Борис Рибаків [11, с.360–362].

Знайдений у Києві «тигельок», що мав носик і дві ємності з рештками сплавленої маси, дозволив їм зробити висновок про те, що саме з подібних інструментів гарячими (розпаленими) різнокольоровими емаллями наносили лінії орнаменту на вищевказані вироби.

1956 року цю версію, не називаючи імен дослідників, що її висунули, розкритикувала досвідчена дослідниця архітектурної майоліки Софія Філіпова. Вона зробила висновок, що орнаменти нанесено за допомогою фляндрівки – техніки, яка на середину XX століття широко використовували українські гончарі. На її думку, в «тиглі» наливали розведені водою фарби, а маси, виявлені в інструменті, знайденому в Києві, сплавилися під час пожежі, що знищила майстерню. Температура плавлення маси в одній ємності тигля становила 800°С, в іншій – 1200°С, унаслідок чого дослідниця висловила припущення, що принаймні в одному з них був ангоб, оскільки емалі з температурою плавлення 1200°С в умовах тогочасного гончарства

Мал.1. Плитка.

Глина, ангоби, ліплення, фляндрування, полива.
Білогородка, Київщина. XI століття [9, с.958]

Мал.2. Писанка.

Глина, ангоби, ліплення, фляндрування, полива.
Воїнь (сучасна Полтавщина). XI століття [14, с.182]

не застосовували. Адже плитка, виготовлена з легкоплавкої маси, при цьому деформувалася б, а в горні неможливо було досягти такої температури [15, с.33-35].

Ймовірно, цю книгу археологи не помітили, оскільки через десять років після її появи у світ, у спеціальній статті, присвяченій виготовленню писанок на Русі, археолог Тетяна Макарова повторила висновок Бориса Рибаківа, навіть не згадавши про роботу Софії Філіпової [7, с.142-143].

Значну частину висновків, зроблених Софією Філіповою, підтвердив у кандидатській дисертації, захищеній 1969 року, мистецтвознавець і кераміст-технолог Олександр Тищенко. Засумнівався він лише в тому, що мальовку зроблено ангобами. Проаналізувавши плитку з Білогородки, знайдену під час досліджень 1966 року, дослідник зробив висновок про те, що зображення нанесено холодними (розведеними водою) емаллями (за допомогою глиняних «лячок») на политу емаллю сиру плитку [12, арк.216-223]. Одразу ж після захисту дисертації він опублікував статтю, присвячену цьому явищу, у спеціалізованому археологічному виданні – журналі «Археологія», де прокритикував роботи попередників [13, с.75-87]. Проте через два роки після цієї публікації побачила світ невелика за обсягом монографія Тетяни Макарової, присвячена вивченню полив'яних виробів, де знову повторено хибні висновки попередників-археологів і не згадано робіт технологів кераміки [8, с.9].

З 1980-х років про технологію нанесення фляндрованих орнаментів на глиняні вироби доби Київської Русі не згадувалося. Наприклад, у підготовленому Михайлом Кучерою розділі про давньоруське гончарство до узагальнюючої праці «Археологія Української ССР» зазначено лише, що ці вироби мають різнокольорову поливу [1, с.454-455].

Несподівано гіпотезу про використання для декорування плитки розплавлених у тиглях емалей повторив у узагальнюючій монографії, присвяченій вивченню будівельної кераміки України, Олег Кошовий. Водночас, у подальшому викладі його роботи подано дані про неможливість такого способу декорування. Проте якихось підсумовуючих висновків з цього приводу він не зробив. До речі, дослідник не посилався на роботи Олександра Тищенка та Софії Філіпової [6, с.56-57].

Згодом українські мистецтвознавці Леся Данченко й Агнія Колупаєва підтримали висновок Софії Філіпової щодо декорування плитки, дещо переінакшивши його [2, с.22; 5, с.59], не згадуючи гіпотези Олександра Тищенка. Проте версія, висловлена вперше Н.Полонською, продовжує існувати в науковій літературі й донині. Зокрема, її у спрощеному варіанті наведено в словнику *«Декоративно-прикладне мистецтво»* [3, с.291].

Таким чином, упродовж століття сформувався два погляди на технологію нанесення фляндрованих орнаментів на вироби доби Київської Русі. Археологи від початку ХХ століття стверджували, що їх наносили розплавленими емаллями на гарячі вироби зі спеціальних тиглів. Технологи, пов'язані з гончарним виробництвом, однозначно заперечували це твердження, водночас розходячись в оцінці того, яким чином нанесено конкретні орнаменти на конкретні вироби.

Для перевірки гіпотез щодо технології нанесення орнаментів на глиняні вироби доби Русі, на базі лабораторій Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв було проведено кілька експериментів.

Було виготовлено три квадратні плитки, розміром 10x10 см, на які зроблено спробу нанести фляндрівку всіма теоретично можливими способами. Опишемо ті з них, що стосуються гіпотез, висловлених вищезгаданими дослідниками, та ті, що завершилися позитивним результатом.

На першу плитку спробували нанести зображення за технологією, описану в роботах Вікентія Хвойки, Бориса Рибаківа й Тетяни Макарової. Политу поливою плитку випалили за температури 950° С. Після цього її охолодили, а потім знову нагріли в печі разом із сухою порошкоподібною білою емаллю в глиняному тиглі, подібному за формою до знайденого в Києві. Температуру в печі довели до температури плавлення емалі – близько 1200° С. Цей експеримент завершився невдачею, оскільки до такої температури виріб складно нагріти навіть у сучасних лабораторних умовах, не кажучи вже про горно початку II тисячоліття. З великими труднощами (температура була настільки високою, що загрожувала опіками) плитку й тигель вийняли з печі й спробували нанести горизонтальні смуги. Проте емаль швидко охолоняла, ставала тягучою. Спочатку вона лише скапувала з носика тигля, а потім взагалі припинила виливатися. Таким чином, проведений експеримент засвідчив абсурдність гіпотези, що побутувала впродовж сторіччя.

На другу плитку спробували нанести зображення відповідно до гіпотези, висловленої Олександром Тищенком. Тобто полили її емаллю і швидко, за допомогою тигля, почали наносити горизонтальні смуги емаллю. Одразу ж відчувли певні незручності: емаль швидко осідала на дні інструмента через наявність

важких металів – свинцю й олова. Про те, що вони були присутні в зразках доби Русі, свідчать результати аналізу, здійсненого в спектроскопічній лабораторії Державного інституту мінеральної сировини (Москва) [15, с.33-34]. Тому емаль потрібно було увесь час збовтувати. Окрім того, лінії були широкими й нерівними. Також виявилось, що подібну до давньоруської фляндрівку отримати таким чином складно. Вочевидь, фляндровані таким чином орнаменти в добу Русі не наносили.

Третю плитку декорували способом, яким упродовж XIX–XX століть наносили фляндрований декор українські гончарі. Його 1893 року детально описав керамолог Іван Зарецький. Спочатку червоним чи білим ангобом робили фон, а потім «опускали» ангоб з інструмента концентричними смугами. Зигзагоподібними рухами «шпильки» (дерев'яної палички з тонким металевим гачком) ангоби перпендикулярно розтягували, і за три хвилини утворювався візерунок [4, с.59], подібний до зображеного на аналізованих виробах часів Київської Русі. Подібним чином декорували фляндрованим орнаментом копію давньоруської глиняної писанки.

Таким чином, проведені експерименти допомогли з'ясувати, що фляндровані орнаменти на глиняну плитку й писанки найімовірніше наносили за допомогою методу, яким користувалися народні гончарі України і впродовж XIX–XX століть. Це доводить правильність версії Софії Філіпової. Натомість, абсурдним виявилось припущення, уперше висловлене Н.Полонською, а згодом підтримане більшістю дослідників, про декорування глиняних виробів розплавленими різнокольоровими емальми.

1. *Археология Украинской ССР: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.3. – 576 с.*
2. *Данченко Леся. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К.: Мистецтво, 1974. – 192 с.*
3. *Декоративно-ужиткове мистецтво: Словник. – Львів: Афіша, 2000. – Т.1. – 364 с.*
4. *Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, II с.*
5. *Колупаева Агния. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Історіографія. Ансамблевість. – Львів: Видання Інституту народознавства НАН України, 2006. – 384 с.*
6. *Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. – К.: Наукова думка, 1988. – 136 с.*
7. *Макарова Т.И. О производстве писанок на Руси // Культура Древней Руси. – М.: Наука, 1966. – С.141-145.*
8. *Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. – М.: Наука, 1972. – 20 с., VIII табл.*
9. *Орлов Р.С. Прикладне мистецтво: церковне і народне // Історія культури населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – Т.1. – С.921-966.*
10. *Полонская Н.Д. Археологические раскопки В.В.Хвойки 1909–1910 гг. в местечке Белгородке // Труды Московского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда. – М., 1911. – Т.1. – С.62-64.*
11. *Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – 792 с.*

12. Тищенко А.Р. Древнерусская и украинская керамика X–XVII вв. (особенности и принципы декорирования): Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – К., 1969. – 569 л. // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.15/1. – 569 арк.
13. Тищенко О.Р. До питання про техніку виготовлення давньоруських полив'яних плиток // Археологія. – 1970. – Т.ХХІV. – С.75-87.
14. Толочко Петро. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
15. Филиппова С.В. Архитектурная майолика. – М.: Государственное издательство литературы по строительным материалам, 1956. – 156 с.
16. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К.: Типография Е.А.Синькевича, 1913. – 101 с.

© Oleksandra Kushnir, Vitaly Kushnir, Anatoly Shcherban, 2013

THE EXPERIMENT AS A METHOD FOR VERIFYING THE HYPOTHESIS ON THE TECHNIQUE OF THE FLYANDRIVKA LAYING ON THE EARTHENWARE FROM THE KIEVAN RUS AGE

The results of the experimental verifying of the hypothesis on the creation of the so-called flyandrivka ornaments on Kievan Ruthenian clay tiles and Easter eggs with the help of molten many-coloured enamels are given. Its errancy is proved. It is ascertained, that suchlike ornaments were drawn with the help of a method, what was used by Ukrainian potters even during XIX–XX centuries – with cold many-coloured engobes on the wet background. As a result of this, the scientific hypothesis by N.Polonskaya and her followers – Vincenc V. Chvojka, Boris Rybakov, Tatyana Makarova is disproved

[Received May 27, 2008]

Key words: cultural ceramology, technical ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, experiment, glaze, flyandrivka, Rus, Kosiv

© Богдан Пошивайло, 2013

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОБРАЖЕННЯ НА ДЕНЦІ ПОСУДИНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Пошивайло Богдан. Експериментальне дослідження зображення на денці посудини скіфського часу // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.364-367.

- Народився 19 жовтня 1984 року в Опішному Зінківського району Полтавської області. Закінчив Полтавський державний педагогічний університет імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка методика середньої освіти. Історія і правознавство» (2007). Молодший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, здобувач Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** відтиски на глиняному посуді як джерело історичних реконструкцій.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел./факс +38 (05353) 42175, 42416;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Івана Франка, 31, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. +38 (05353) 43093

Про експериментальне вивчення зображення на денці посудини, знайденої під час розкопок городища біля села Книшівка Гадяцького району Полтавської області, з метою визначення умов його виникнення. Результати подано в таблиці з порівняльною характеристикою відтисків листків і слідів від риткування паличкою. Автор дійшов висновку, що на дослідженому денці зображено «солярний знак» [Одержано 28 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, денце, відтиск, «солярний знак», Книшівка, Полтавщина

Линий посуд супроводжував населення України скіфського часу впродовж усього життя й навіть після смерті. Про це свідчать численні знахідки на археологічних пам'ятках. Він виконував кілька важливих функцій:

- кухонну – в ньому готували їжу;
- столову – з глиняного посуду їли;
- тарну – слугував місцем для збереження продуктів;
- ритуальну – використовувався в різних ритуалах (зокрема, поховальному);
- інформаційну – на поверхню посуду наносили своєрідну закодовану інформацію у вигляді зображень.

Численні відтиски на тогочасному глиняному посуді несуть у собі відомості про окремі аспекти традиційно-побутової культури. Вони є цінним джерелом для історичних реконструкцій. Нині не весь спектр різного роду відтисків досліджено належним чином.

Для прикладу, проаналізую денце глиняної посудини скіфського часу, знайдене під час археологічних розкопок городища біля села Книшівка Гадяцького району в Полтавщині, які здійснила експедиція Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка під керівництвом Петра Гавриша (мал.1). На його зовнішній поверхні помітне зображення у вигляді прямих ліній, з'єднаних у центрі. З огляду на традиції орнаментування скіфської кераміки, декороване денце – рідкісне. Ймовірно, виготовлення глиняного виробу, фрагментом якого воно було, мало на меті передати певну інформацію. Однак, щоб підтвердити чи заперечити цю гіпотезу, необхідно визначити технологію нанесення зображення.

Під час аналізу виникли такі питання:

- за яких умов (під час висихання виробу, нанесення на сформовану посудину чи формування на поверхні з підстилкою) утворилося зображення?
- чим його нанесено (підстилка рослинного характеру чи інструмент)?
- утворився відтиск випадково чи умисно?

Виникло кілька гіпотез, за якими зображення:

- могли наносити паличкою;
- утворилося в результаті підстиляння листа клена;
- утворилося під час формування глиняного виробу на підстилці з листа мати-й-мачухи;
- утворилося в результаті висихання глиняної посудини на вищезгаданому листі мати-й-мачухи.

Щоб з'ясувати, яка саме рослина могла залишити слід на досліджуваному денці, було опрацьовано каталог рослин [2, с.345].

Мал.1. Денце посудини. Глина, ліплення, відтискування, 9,6x9,5x2 см. Книшівка, Полтавщина. VII–III ст. до н.е. Скіфська культура.

Розкопки Петра Гавриша 1988 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв.№НД-2299. Фото Анатолія Щербаня. Публікується вперше

При цьому зверталася увага на:

- глибину вдавнення;
- структуру відтиску;
- кути між відтиснутими лініями;
- довжину ліній.

У Палеогончарній лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було проведено експерименти. Для цього було виготовлено кілька моделей денць (діаметр – 9,4 см, висота – 2,4 см) за аналізованим зразком. Після висихання глиняні моделі порівнювали за допомогою бінокулярної мікроскопії.

Денце №1

Для максимальної схожості формувалося на листові мати-й-мачухи. Проте подібного з досліджуваним зображення отримати не вдалося. Лінії, що відходять від центру експериментального зразка, заокруглені, на відміну від прямих на еталоні. Кількість менших прожилків, що відходять, значно більша за ту, що є на скіфському денці.

Глибина вдавнення – 2,5 мм, ширина вдавнення – 3 мм, кут між лініями – 35-42°.

Денце №2

Сформовано без підстилки, проте для сушіння модель поклали на листок мати-й-мачухи. Подібності до зразка не виявлено.

Глибина вдавнення – 0,9 мм, ширина вдавнення – 0,27 мм, кут між лініями – 30-48°.

Денце №3

Сформовано на листові клена. Подібності не виявлено. Відтиски прожилків, порівняно зі слідами від мати-й-мачухи, відносно рівні, але від тих, що на скіфському денці, відрізняються незначною кривизною.

Глибина вдавнення – 0,3 мм, ширина вдавнення – 0,27 мм, кут між лініями – 30-47°.

Денце №4

Сформовано без підстилки. Після завершення формування на нього було нанесено малюнок загостреною паличкою, подібний до зображеного на досліджуваному денці. Під мікроскопом у проведених лініях помітні сліди протягування, з яких утворилися «канавки».

Глибина вдавнення – 0,8 мм, ширина вдавнення – 0,18 мм, кут між лініями – 30-53°

Результати ідентифікації відображено в таблиці (див. стор.367).

Із чотирьох денць, на яких експериментальним шляхом було нанесено зображення, найбільш подібним до взятого за еталон виявилось денце №4 з малюнком, для нанесення якого використано паличку [2, с.23].

На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що на денці, взятому за еталон, малюнок нанесено саме паличкою, тим часом як версію про органічне походження декору слід відхилити.

Таблиця. Порівняльна характеристика відтисків на денцях глиняних виробів

Спільні риси з денцем скіфського часу (еталон)	Відтиски листя			Малюнок, нанесений паличкою	Денце скіфської доби
	Денце №1	Денце №2	Денце №3		
					x
Візуальна подібність	–	–	–	+	
Структура прожилків відтиску	–	–	–	+	
Глибина вдавлення (мм)	2,5	0,9	0,3	0,8	0,9
Ширина вдавлення (мм)	3	0,27	0,27	0,18	0,2
Кут між лініями	35-42°	30-48°	30-47°	30-53°	30-55°

Даний факт дозволяє зробити припущення, що відтиск на денці з Книшівського городища несе певну інформацію. Це, ймовірно, так званий «солярний знак» [1, с.1160]. Подібні зображення трапляються на денцях глиняного посуду фатьянівської культури доби бронзи (II тисячоліття до н.е.), що існувала на території сучасної Російської Федерації [3, с.234]. З огляду на кількість ліній у ньому (12), а також той факт, що на поверхні досліджуваного денця виявлено сліди механічного загладжування, ймовірно, від частого користування, висловлено здогад, що це зображення могло слугувати календарем. Проте для підтвердження цієї версії необхідно знайти аналоги таких знаків на денцях скіфської доби, порівняти їх із зображеннями давніх календарів і на основі цього вибудувувати логічні паралелі.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і головний редактор В.Т.Бусел. – Київ–Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
2. Определитель высших растений Украины. – К.: Наукова думка, 1987. – 545 с.
3. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1994. – 606 с.

© Bohdan Poshyvailo, 2013

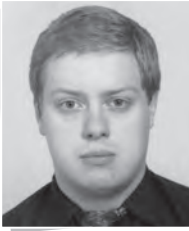
THE EXPERIMENTAL STUDY OF A DRAWING ON THE BOTTOM OF ONE VESSEL OF THE SCYTHIAN TIME

The article deals with the experimental study of a drawing on the bottom of a vessel, found during the excavations of a settlement near the village of Knyshivka of the Hadyach District of the Poltava Region, with the aim to determine the conditions of its origin. The results are given in a table, that contains the comparative characteristics of leaf impressions and traces from the scratching with a stick. The author has comen to the conclusion that a solar sign is depicted on the investigated bottom

[Received May 28, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, bottom, impression, solar sign, Knyshivka, the Poltava Region

© Костянтин Рахно, 2013

АРХЕОЛОГІЧНИЙ АРТЕФАКТ ЯК ДЖЕРЕЛО СВИТОГЛЯДНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ

Рахно Костянтин. Археологічний артефакт як джерело світоглядних реконструкцій // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Олішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.368-372.

- Народився 16 серпня 1979 року в Полтаві. Закінчив з відзнакою філологічний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти, німецька, англійська мова і література» (2001). Молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2003), старший науковий співробітник Відділу сучасної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2003).
- Головний напрямок наукових досліджень: гончарство в міфології й обрядовості слов'ян; глиняні вироби у звичаях і віруваннях слов'ян; іранські, германські, кельтські мотиви в українському фольклорі.
- Автор 80 публікацій з проблематики керамології, історії й етнології в періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел./факс +38 (05353) 42175, 42416; e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Фурманова, 8-А, кв.76, Полтава, 36000, Україна; тел. +38 (0532) 680781; e-mail: krakhno@ukr.net

Про символіку ранньосередньовічного горщика з могильника Брез'ів над Зречами в Словенії. Горщик винятковий через хрест, відтиснутий на денці. Відтиск точно відповідає хрестоподібній фібулі з церкви Святого Ламберта біля Пристави. У горщику поєднані слов'янський ритуал – посудина як об'єкт поховального інвентаря, та волоський звичай – християнський символ. Символіка космосу, яка може бути зіставлена з картиною світу Косми Індикоплова, виявляється в цьому горщику, якщо його перевернути догори денцем [Одержано 27 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, етнографічна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, словенська керамологія, гончарство, кераміка, горщик, фібула, відтиск, космос, символіка, слов'яни, волохи, Брез'ів, Словенія

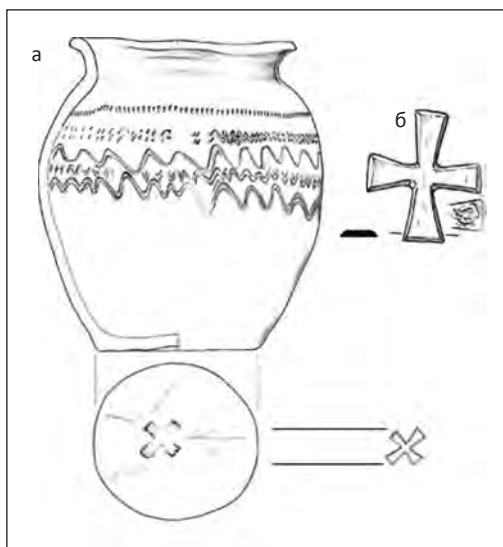
Ролосальний емпіричний матеріал, зібраний сучасною археологічною наукою, часто залишається сирым, позбавленим будь-якого осмислення або ж, у кращому разі, просто інвентаризованим. Тому на особливу увагу заслугове досвід зарубіжних колег, які шукають шляхи для отримання з археологічних знахідок додаткової інформації.

Основою їхнього підходу є розуміння предметів матеріальної культури як носіїв функціонального й одночасно символічного значення. Воно спонукає до

пошуку певних основоположних ідей, колективних уявлень, міфологічних образів, ментальних шаблонів і моделей, об'єктивованих у самих речах та їх орнаментациї. На думку македонського археолога, історика мистецтва й філософа Нікоса Чаусідіса, стародавні космологічні образи можна читати й тлумачити на базі них самих. Для цього не завжди потрібне писемне джерело, яке дійшло безпосередньо або ж якось інакше з досліджуваної культури. За відсутності таких джерел стародавні образи можуть свідчити й самі по собі, адже в них структуровано логічні системи даної культури, які несуть у собі й дещо, що є універсальним для людського мислення взагалі. Однак їх слід ставити в діалог з наслідками досліджень інших наукових дисциплін. Студіюючи форми пізнання та уявлень про Всесвіт, дослідник звертає увагу на устрій моделі макрокосму в древніх та архаїчних культурах. Ця модель маніфестувалася в різному вигляді, зокрема, у вербальній формі, усній чи письмовій, акціональній, тобто в міфічно-символічній структурі обрядово-магічних дійств, графічно- й просторово-образній, що, власне, і є основною сферою археологічних досліджень [2, с. XVII-XVIII, 89-90; 3, с. 18].

Артефакт, з огляду на цю обставину, необхідно досліджувати цілісно, у його контексті. Той же горщик – предмет і одночасно символ. Символ світу, життя, живлення. Прикладів такого його розуміння в давнину не бракує і в сьогоденні. У різноманітних контекстах глиняна посудина втілювала уявлення про універсум. Ці уявлення словенський археолог Бенйамін Штулар спробував простежити на прикладі невеликого горщика, датованого раннім середньовіччям, з могильника Брез'ів над Зречами в Північно-Східній Словенії. Горщик, орнаментований кількома рядами хвилястих ліній, було знайдено в могилі дорослого чоловіка разом із кремнієвим точильним бруском, невеликим залізним ножом та уламком залізної

Мал. 1. Горщик з Брез'ів (а).

Музей міста Марібор, №А-1724.
Малюнок Тамари Корощець-Лаврич
[4, с. 88];

**хрестоподібна фібула з церкви
святого Ламберта в селі Пристав
над Стічно (Словенія) (б).**

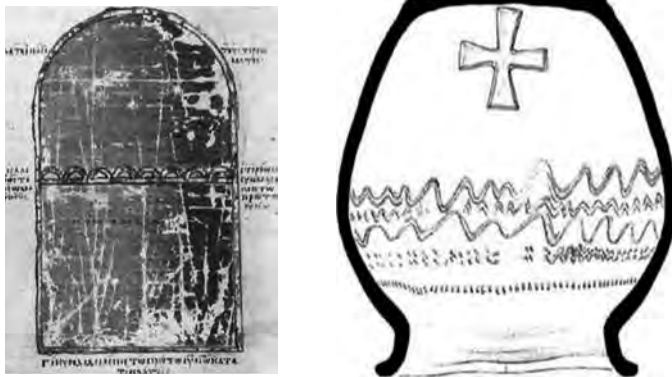
Національний музей Словенії,
№S-3400.
Малюнок Драгіци Кніфіц-Лундер
[4, с. 88]

шпори. Поховальний інвентар датовано VIII століттям. Цей горщик є винятковим, завдяки відтиску грецького хреста на денці, який точно відповідає хрестоподібній фібулі з церкви Святого Ламберта в селі Пристав над Стічно в Центральній Словенії (мал.1).

Ці фібули, які вказували на віросповідання своїх носіїв, були елементом східноримського й ранньовізантійського провінційного одягу. Поховальний інвентар засвідчує слов'янську належність могили, у той час, як відтиск хреста є недвозначно християнським символом, який показує вплив волоського етнічного компоненту. Він не був ані гончарським знаком, ані прикрасою. Проте сам по собі хрест не розкриває повністю світосприйняття тих, хто виготовив посудину. Ментальну модель можна з'ясувати лише в загальному контексті, який становить весь глиняний виріб. Логіка абстрактного символічного мислення, злиття двох символічних світів можуть бути впізнані в горщику з відтиском хрестоподібної фібули. Для цього його потрібно перевернути догори денцем. Тоді він стає вертикальною об'ємною проекцією космічного простору. Хвилясті й зигзагоподібні лінії в первісному мистецтві означають воду або міфічний океан, на якому лежить світ. На думку Бен'яміна Штулара, це невербально передана та ж картина світобудови, що й у ранньосередньовічного християнського філософа Косми Індикоплова. Світ уявлявся у вигляді подовженої будівлі зі склепінням. Угорі міститься царство небесне. Небесне склепіння з'єднується із землею. Внутрішню землю, населену людьми, з усіх боків омиває океан, на якому лежить світ. У вищезгаданому горщику дослідник вбачає подібну символіку космосу, близьку світобаченню слов'ян і волохів. Зображена на ньому модель світобудови втілює тричастинний її поділ.

Мал.2.
Картина світу
Косми Індикоплова
[4, с. 91]

Мал.3. Горщик як символ космосу. Порівняння мініятури до праці Космі Індікоплова й схематичного зображення горщика з Брез'їв [4, с. 91]

Угорі: собор (склепіння) із хрестом посередині. Денце й стінки перевернутої посудини уособлюють стіни храму, як, зазвичай, буває в апсидальних церквах. Значення: Бог-Спаситель керує всесвітом.

Посередині: хвиляста лінія на тулубі горщика, яка репрезентує води світового океану. Значення: світ живих.

Унизу: вінця горщика як прірва. Значення: світ невідомого, світ мертвих [4, с.92-95].

Яким чином така посудина, що втілювала світоглядні уявлення християнізованого романомовного населення, опинилася в слов'янському язичницькому похованні – невідомо. Можливо, ракурс, у якому потрібно її споглядати, пов'язаний із етнографічно зафіксованим перевертанням предметів у поховальному обряді слов'ян.

Аналогів горщика з Брез'їв поки що не виявлено. Як паралель, яка заслуговує на пильну увагу дослідників, можна вказати на ліплений горщик роменської археологічної культури з Полтави з відтисками спіральних скроневих кілець на плечах, датований X – початком XI століття [1, с.58, 61].

Спроба поглянути інакше, під іншим кутом зору на звичні речі, нібито самі собою зрозумілі, – це теж експеримент, тільки теоретичний. Попри загальну експериментальність і дискусійність такого витлумачення, слід відзначити його позитивні сторони, передовсім, те, що дослідник не задовольняється простою атрибуцією знахідки й здогадами щодо її етнічної й культурної належності. Він прагне проникнути в духовний світ середньовіччя, відчуті системність середньовічної балканської культури, збагнути мотивацію вчинків людей, які залишили по собі пам'ятку. Від дослідника світоглядні реконструкції, у свою чергу, вимагають не лише обізнаності в етнології й культурології, але й здатності до аналізу, транскультурних і трансісторичних компарацій.

1. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси посаду літописної Лтави (розкопки 1997–1998 рр.) // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – 2001. – №1. – С.52-76.
2. Чаусидис Никос. *Космоложки слики: симболизація и митологизація на космосот во ликовниот медиум*. – Скопје: издавач Никос Чаусидис, 2005. – Т.1. – 440 с.
3. Чаусидис Никос. *Митските слики на Јужните Словени*. – Скопје: Мусла, 1994. – 547 с.
4. Štular Benjamin. *Simbolika tvarne kulture – lonček z Brezje // Studia mythologica slavica*. – Ljubljana-Udine: Znanstvenoraziskovani center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje; Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell' Europa Centro-Orientale, 2005. – Vol.VIII. – S.87-97.

© Kostyantyn Rakhno, 2013

AN ARCHAEOLOGICAL ARTIFACT AS A SOURCE OF WORLD OUTLOOK RECONSTRUCTIONS

The article deals with the symbolism in a small pot dating to the early Middle Ages з Brezje above Zreče necropolis in Slovenia. The pot is exceptional due to the Greek cross impressed on the base. The impression correlates exactly with the cross-shaped brooch from Saint Lambert Church near Pristava. In the pot the Slavic ritual – a vessel as an object of grave inventory, and the Vlach custom – a Christian symbol are combined. The cosmic symbolism, what could be compared with the Cosmas Indicopleustes' world picture, is discovered in this pot, if it is turned upside down [Received May 27, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, Slovenian ceramology, pottery, pot, brooch, impression, cosmos, symbolism, the Slavs, the Vlachs, Brezje, Slovenia

© Рустам Сингатулин, 2013

ДРЕВНЕЕ ГОНЧАРСТВО В СВЕТЕ ДАННЫХ БИОМЕХАНИКИ И ФИЗИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ ЧЕЛОВЕКА

Сингатулин Рустам. Древнее гончарство в свете данных биомеханики и физических полей человека // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.373-383.

- Народився 8 липня 1959 року в Москві (Російська Федерація). Закінчив Саратовський політехнічний інститут (1981). Завідувач Лабораторії інформаційних технологій Педагогічного інституту Саратовського державного університету імені Миколи Чернишевського. Доцент. Кандидат історичних наук.
- Головний напрямок наукових досліджень: палеофонографія, мультиспектральні стереофотограметричні дослідження, віртуальна археологія.
- Автор наукових праць, у тому числі монографій: «Введение в палеофонографию» (2007), «Практическая палеофонография. Технологии и результаты применения» (2007).

✉ Вул.Заулошного, 3, Саратов, 410028, Російська Федерація

✉ Вул.Тархова, 27, кв.182, Саратов, 410035, Російська Федерація; тел. +7 (8452) 799486; e-mail: rtulin@rambler.ru

З'ясовано можливості сучасних інформаційних технологій для вивчення давніх гончарних виробництв. Облік інформаційно-енергетичних взаємодій гончаря з виготовленням продуктом на основі законів фізики й біології дозволяє не лише описувати його, а й виготовляти, відображати процеси активної взаємодії, отримувати характеристики регуляторних систем гомеостазу, програму керування технологічним процесом, вирішувати інші супутні археологічні завдання

[Одержано 05 квітня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, гончарство, кераміка, інформація, фізичні поля, біомеханіка

Вокруг любого биологического объекта в процессе его жизнедеятельности возникает сложная картина физических полей, определяемых процессами, происходящими внутри организма [4, с.73-83]. Их распределение в пространстве и изменение во времени несут важную биологическую информацию, которую можно использовать не только в целях медицинской диагностики, но и, в частности, для решения вопросов, связанных с изучением древних производств.

Понятие «*физические поля человека*», очевидно, является широким и в различных научных дисциплинах может включать в себя многие явления в зависимости от целей и поставленных задач [1]. В физическом смысле это, прежде всего, так называемое биополе, составными компонентами которого являются газовая, аэрозольно-ионная атмосфера, электромагнитные, акустические и другие

поля [14, с.35-36]. С точки зрения энергетического взаимодействия, человек, создавая некий продукт, затрачивает необходимую для его производства энергию. Причём энергия механических манипуляций поглощается объектом его деятельности, находится в границах его физического поля, которое косвенно, но воздействует на произведённый продукт. Примером такой деятельности, воздействия индивидуальных физических полей человека на произведённый или находившийся в пользовании продукт, может служить сохранение одорологической (запаховой) информации о конкретной личности, производившей данный продукт. Причём одорологическая информация сохраняется достаточно длительное время даже при взрывах, резких ударах и других разрушениях. С её помощью можно отождествить предмет с конкретным лицом. На данном обстоятельстве основываются положения некоторых криминалистических методов. Классический пример – использование одорологической информации для идентификации личности человека применялось во времена ГДР службой государственной безопасности «Штази», разработавшей уникальную методику установления личности по фрагментам бытовых предметов, находившихся в кратковременном соприкосновении с конкретным лицом. Причём в ряде случаев удавалось определять и маршрут, по которому перемещались некоторые «промаркированные» предметы.

Аналогичная ситуация возможна и с другими видами информационно-энергетического взаимодействия физических полей человека, особенно в контексте гончарной деятельности, когда происходит значительный энергообмен

в системе «гончар–изделие–круг». Причём взаимодействие физических полей человека с вращающимся аморфным телом (глиняной массой) создает условия для протекания особых физических процессов в виде соответствующих устойчивых структурных изменений, трансформаций в теле формируемого изделия, выступающего в роли носителя информации. Указанные изменения могут происходить одновременно во всей массе формируемого гончарного изделия либо последовательно, в отдельных частях, на поверхности. По сути, биомеханическая система «гончар–изделие–круг» реализует функцию информационно-измерительного устройства, в котором гончарной продукции отводится роль носителя информации (рис.1).

В качестве источников физических полей человека обычно выступают электромагнитные и акустические излучения (другие виды полей остаются за пределами нашего рассмотрения), происходящие в организме [1, с.233-259].

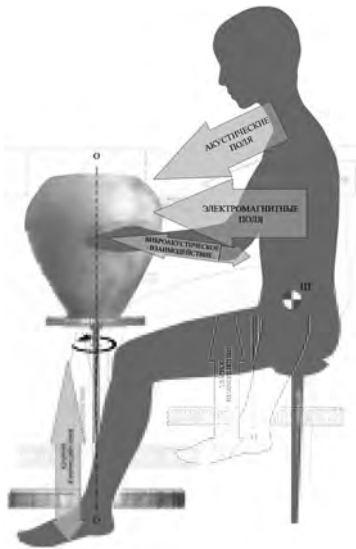

Рис.1. Информационно-энергетическое взаимодействие физических полей в системе «гончар–изделие–круг»

В контексте гончарной деятельности анализ собственных физических полей человека позволяет учесть характер протекающих информационно-энергетических процессов, следы которых могли отложиться на поверхности и в структуре гончарного изделия (деформация, сдвиг, намагничивание и т.п.), и использовать эти поля в качестве необходимого информационного атрибута. Рассмотрим электромагнитные и акустические виды физических полей, создаваемых телом человека, по отдельности.

Основная энергия электромагнитного излучения создаётся сердечно-сосудистой системой, порождается трибоэлектричеством, а энергия инфракрасного диапазона генерируется вследствие метаболизма [19, с.49, 60].

Интенсивность электромагнитных полей человека неодинаковая, обуславливается протекающими детерминированными и случайными процессами, определяется различными диапазонами частот (табл.1). Низкочастотные поля создаются главным образом при протекании различных физиологических процессов сердца, желудка, кишечника и других органов, сопровождающихся электрической активностью [13]. Напряженность подобных полей достаточно мала, чтобы оказать прямое воздействие на структуру формируемого гончарного изделия (или неизвестна), однако если приблизить электроды к поверхности человеческого тела, то можно бесконтактно (дистанционно) зарегистрировать электрические сигналы, идущие от сердца (кардиограмму) [1, с.263-264].

Интенсивность излучения волн СВЧ диапазона, в общей картине физических полей, самая низкая и составляет величину около 10^{-13} Вт/м².

Достаточно мощное электромагнитное поле истекает от трибоэлектричества. Электрическое поле человека, возникающее вследствие трения тела об одежду, при обработке изделия на гончарном круге и другими активными действиями, образует на поверхности тела заряд, порождаемый трибоэлектрическим трением, скапливающийся в роговом слое эпидермиса толщиной два-три десятка микрон.

Таблица 1. Характеристики электромагнитных полей человека [14]

Виды полей	Частота, Гц	Длина волны, см, мкм	Регистрируемая мощность излучения, Вт	Источники полей
Электрическое	0-1000	–	0,01-1	Биопотенциалы
Магнитное	0-1000	–	0,1-1	Биотоки
Трибоэлектрическое	0-3000	–	10-15	Потенциалы, порождаемые трением
Электромагнитное излучение СВЧ диапазона	10^9	3-60 см	10^{-12} - 10^{-13}	Тепловое излучение
Инфракрасное	10^{14}	0,8-14 мкм	80-100	Тепловое излучение
Видимое	10^{15}	0,25-0,5 мкм	10^9	Хемилюминесценция

В зависимости от сопротивления кожи заряд медленно, примерно от 10 секунд до 15 минут, стекает вглубь тела. Биофизический процесс связан с диффузией воды непосредственно через кожу, причём при этом в окружающее пространство может быть сброшено до 15 Вт тепловой мощности [12]. Чем сильнее наполняются кровью кровеносные сосуды, тем интенсивнее испаряется влага через роговой слой эпидермиса. При этом напряжённость электрического поля снижается. Если проследить, как распределяются в пространстве силовые линии поля, можно извлечь информацию о тоне капиллярной сети, психофизиологическом состоянии объекта.

Более интенсивным источником физических полей является инфракрасное (ИК) излучение, которое излучает значительную энергию – свыше 10 мВт с квадратного сантиметра поверхности тела, т.е. в целом более 100 Вт. Энергия ИК излучения происходит вследствие метаболизма и промодулирована физиологическими процессами, которые задают распределение и динамику температуры поверхности тела. При этом энергия ИК излучения уходит в «окно» прозрачности атмосферы (длина волны 8-14 мкм) [4]. Однако механизм ИК воздействия физических полей человека на произведённый им продукт на сегодняшний момент не совсем ясен. Можно только констатировать, что при изготовлении гончарной продукции происходит значительный информационно-энергетический обмен, в котором ведущая роль принадлежит тепловым взаимодействиям. Исследование в этом направлении достаточно актуально, особенно с введением в практику археологических исследований ИК спектроскопии с Фурье-преобразованием (FTIR) и метода диффузного отражения (DRIFT) [21]. FTIR и DRIFT-спектроскопия может использоваться в качестве инструментального метода качественного анализа поверхности керамической продукции.

Рассматривая следующий совокупный компонент физических полей человека – акустическое поле, важно отметить, что исследование акустических волн в твёрдых телах, на современном этапе – один из наиболее эффективных способов изучения внутренней структуры этих сред, их физических свойств. Акустические волны проникают в различные материальные объекты, активно взаимодействуют с атомами решётки, электронами и зачастую дают уникальную информацию о среде распространения. В настоящее время акустика широко используется в технических приложениях [7].

Источниками акустических излучений в организме человека (табл.2), кроме известной голосовой (сигнальной) функции и мышечной активности, являются низкочастотные излучения, связанные с различными физиологическими процессами: дыханием, биением сердца, движением тока крови по кровеносным сосудам, работой кишечника и другими процессами, сопровождающимися колебаниями поверхности человеческого тела в диапазоне около 0,01-1000 Гц. Кроме того, существует так называемая кохлеарная акустическая эмиссия (её разновидности – спонтанная эмиссия и акустическое эхо), которая связана с деятельностью наружных волосковых клеток, расположенных в кортиевоом органе слуха человека. Излучаемые звуки можно зафиксировать микрофоном, причём уровень звукового давления может достигать 20 Дб.

Ещё одной разновидностью акустического поля человека является акустическое излучение ультразвукового диапазона, связанное с внутренними тепловыми процессами в теле человека. На данном эффекте основывается акустотермография – неинвазивный медицинский метод, способный обеспечить высокое пространственное разрешение за короткий отрезок времени (менее 1 минуты). Интенсивность этих волн пропорциональна абсолютной температуре тела. Однако обнаружить действие данной категории акустического излучения в структуре (или микроструктуре) формовочных гончарных масс пока не удаётся.

Физические поля человека по своей природе являются информационно-энергетической формой дистанционного взаимодействия с материальными предметами окружающей среды. Характер такого взаимодействия относится к трудноопределяемым явлениям, в большей степени зависящих от инновационных подходов, методов и чувствительности применяемой аппаратуры. Выяснение полного механизма взаимодействий физических полей человека требует специальных физических и физиологических исследований, выходящих за рамки исторических воззрений.

Из рассмотренных видов физических полей человека исключено непосредственное контактное взаимодействие человека с предметом его деятельности. Однако известно, что любое линейное движение рук, ног и других частей человека промодулировано собственными биомеханическими частотами, складывающимися из колебаний биений сердца, движения крови по кровеносным сосудам, дыхания, голосовых функций (если движение рук сопровождается голосовой активностью) и другими процессами, протекающими в организме. В то же время программа обработки гончарного изделия подразумевает активную физическую деятельность гончара, заключающуюся в контактном взаимодействии конечностей (рук или через зажатый руками резец) с предметом его деятельности. Кроме того, работа ног – это касательный удар ногой по нижнему маховичному диску (при рассмотрении работы ножного гончарного круга), приводящий во вращение верхний диск, на котором формируется изделие. Удар приводит к деформации оси вращения, создаёт волну отдачи затухающих колебаний, взаимовлияний и других

Таблица 2. Характеристики акустических полей человека

Акустические поля	Частота, Гц	Регистрируемая мощность излучения, Вт	Источники полей
Низкочастотные механические колебания	0,01-1000	0,001-10	Механические колебания сердца, лёгких, нервных окончаний
Акустическое излучение ультразвукового диапазона	0,5-10 МГц	0,001	Тепловое акустическое излучение
Кохлеарная (спонтанная) акустическая эмиссия	500-5000	0,01	Спонтанное акустическое излучение

явлений, которые характеризуют динамические параметры системы «гончар–гончарный круг». В итоге, учёт прямого контактного воздействия на предмет его деятельности, по сути приводящего к необратимой трансформации в структуре и на поверхности материала гончарного изделия, смещает акцент исследований из области физиологии и физических полей в сторону механического взаимодействия внутри системы «гончар–изделие–круг». Процессы плохо фиксируемых и тонких взаимодействий биофизических полей человека уходят на второй план, уступая место методам инженерно-технического расчёта. Примером таких расчётов может служить физико-математическая модель системы «гончар–гончарный круг», которая приводится в работе «Введение в палеофонографию» [16, с.55-64].

Сточки зрения механики человеческое тело представляет собой механическую систему, которая обладает определёнными собственными частотами. Вместе с тем и гончарный станок обладает собственными частотами. Взаимодействие этих частот, человека и гончарного станка приводит к появлению сложной картины механических колебаний, которые воздействуют как на человека, так и на предмет его деятельности. В случае длительного воздействия подобных вибраций на человека в процессе его трудовой деятельности, такие действия способны привести к самым различным заболеваниям (деформирующий спондилез, остеохондроз и т.п.) [6, с.49-51]. В ракурсе исторических воззрений при исследовании гончарной продукции выявление специфических симптомов вибрационной болезни по трасологическим образованиям позволяет оценить не только причины, ведущие к патологии, но и динамические характеристики конкретного гончарного станка, программу обработки изделия, возраст гончара, уровень его мастерства и др.

В рамках рассматриваемой проблематики, адаптивное использование низкочастотных виброакустических методов исследования биологических систем [20, с.75-91] открывают широкие возможности по определению различных физиологических показателей человека на основании изучения трасологических следов, являющихся, по сути, запечатлёнными сигналами на продукте его деятельности. Из разработанных методов и средств измерений, связанных с количественными исследованиями виброакустической активности сердечно-сосудистой системы, наиболее существенна регистрация периодического сигнала (сфигмограммы) центрального и периферического пульса (рис.2).

Сфигмограмма даёт возможность оценивать функциональное состояние сосудистой стенки с помощью определения скорости распространения пульсовой волны по сосудам эластического и мышечного типов. Также по данным сфигмографии можно определить тонический коэффициент, равный отношению скорости распространения пульсовой волны по сосудам мышечного типа к эластическим, время систолы (S), диастолы (D), полной инволюции сердца (T) в секундах. На основании количественных данных можно рассчитать ряд гемодинамических показателей: ударный и минутный объём сердца, периферическое сопротивление, ударную и общую работу сердца, объёмную скорость выброса, энергию сердечных сокращений [11, с.3-8]. На основании полученных данных, характеризующих ударный объём сердца и частоту сердечных сокращений, можно высчитать минутный объём кровообращения, равный ударному объёму, умноженному

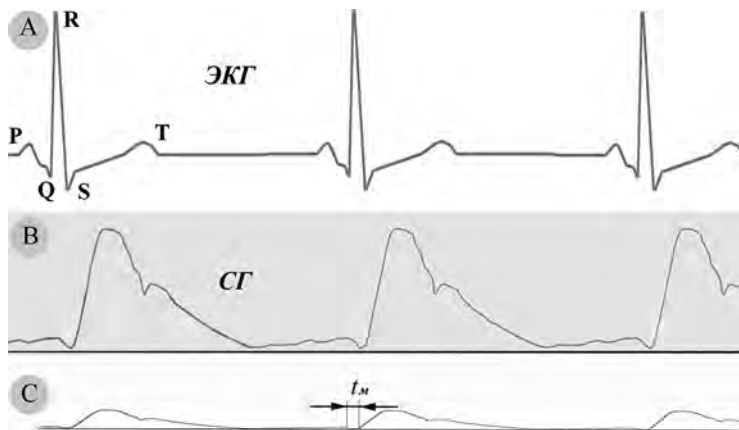

Рис.2. Графическое отображение работы сердечно-сосудистой системы:
 А – электрокардиограмма (ЭКГ), В – сфигмограмма (СГ), С – сфигмограмма лучевой артерии,
 t^m – время запаздывания по сосудам мышечного типа

на частоту пульса, и сердечный индекс, равный отношению минутного объема кровообращения к поверхности тела. В свою очередь, величину поверхности тела определяют по номограмме Grawford, Ferri, Rourke [18].

Не менее информативным методом биомеханических исследований является регистрация вибраций, обусловленных работой внутренних органов (например, легких, сердца и др.), которые вызывают сотрясения поверхности грудной клетки, отражающие механические ритмы, свойственные этим органам. Дистанционно (на расстояниях до 2 м) с помощью виброакустических измерений регистрируются так называемые баллистограммы. В отличие от сфигмограмм, баллистокардиография (разновидность баллистографии) даёт интегральное представление о состоянии сердечно-сосудистой системы, особенно сократительной способности миокарда (о силе, регулярности и скорости выбрасывания систолического объема крови желудочками сердца, степени эластичности больших кровеносных сосудов). Нормальная баллистокардиограмма (БКГ) представляет собой кривую, состоящую из периодически повторяющихся синхронно с сердечной деятельностью волн,

Рис.3. Нормальная баллистокардиограмма (В) и сфигмограмма (А)

имеющих разную амплитуду, направление и продолжительность. Наиболее крупными и постоянными являются волны, занимающие период систолы желудочков (рис.3). На вид БКГ кривой определённое влияние оказывает дыхание и физическая нагрузка. При дыхании меняется амплитуда волн: на вдохе амплитуда волн увеличивается, на выдохе – уменьшается. У здоровых людей после физической нагрузки увеличивается амплитуда систолических и диастолических волн без заметного изменения их формы.

С позиций гончарной деятельности протекающие естественные внутренние физиологические процессы не являются препятствием для профессиональной работы. Исключение составляет болезнь или иные протекающие патологические процессы. Однако нельзя не отметить, что особо ответственные технологические операции (нанесение симметричного рисунка, насечек, фляндровка, срез изделия и т.п.) требуют и особых психофизических усилий от гончара-обработчика, – когда происходит концентрация управленческих систем организма, выражающаяся в изменениях сердечного ритма, задержки дыхания, прикладываемых усилий и других действий, связанных с реализацией конкретной операции, программы обработки изделия. Следы таких процессов можно наблюдать не только на образцах гончарных изделий, изготовленных методом круговой технологии, но и на лепной посуде. Но если на лепной керамике причина появления ошибочного, случайного следа может интерпретироваться не столь однозначно, то на гончарном изделии, сформированном методом круговой технологии, незавершённость, несовпадение или кривизна осевых линий (при декорировании) на поверхности изделия носит очевидный характер, связанный с ошибками биомеханической системы «гончар–изделие–круг». Величина ошибки, её амплитуда выражается простым правилом: чем выше скорость вращения круга, тем больше вероятность амплитуды неверного движения, связанной как с флуктуацией мышечного напряжения, динамическими характеристиками станка, так и с физиологическими процессами дыхания, сердечбиения, голосовыми функциями и др.

В связи с возникновением проблемы случайных (ошибочных) действий гончара при обработке гончарных изделий достаточно актуальными становятся биомеханические подходы к исследованию функций анализаторов и дополнительных сенсорных каналов, основанные на измерении случайных ошибок в их работе. Так, для руки человека продемонстрировано в исследовании [9, с.957-958], что зависимость флуктуаций его напряжения от величины этого напряжения качественно совпадает с законом Вебера-Фехнера, описывающим зависимость силы ощущений (E) от логарифма величины стимула (P), выражающимся:

$$E = k \log P + n,$$

где k и n – некоторые постоянные, определяемые данной сенсорной системой температуру, консистенцию, вязкость глиняной массы и пр.

К сожалению, универсальный психофизический закон Вебера-Фехнера практически не востребован в исторических исследованиях. Но именно благодаря ему можно учитывать многообразные протекающие формы психической

и физической активности человека. Так, например, при создании интерфейсов для антропоморфных систем и в космических исследованиях, при регистрации компонентов сил внутренних процессов органов человека, действующих на тело в состоянии невесомости, а также при вибрациях, сопровождающих локомоционные акты, было установлено, что по спектрам отражённых виброакустических сигналов можно дистанционно оценить состояние суставных поверхностей, степень поражения костно-хрящевого аппарата, выраженность болевого синдрома, колебания статически напряженных мышц и др. В основе данных работ лежат закономерности между силой ощущения и физической интенсивностью раздражителя.

При рассмотрении вопросов, связанных с контактными видами взаимодействия обработчика и его продукции, а также при изучении механизма управления движением, существенной темой для проведения биомеханических исследований является кожный покров человека, особенно тех участков (прежде всего кожи пальцев рук), которые участвуют в формировании поверхности гончарных изделий. В последние годы этим исследованиям с исторических предпочтений уделяется особое внимание [2].

Кожа пальцев рук (других отдельных частей – фаланг, подушечек, ладоней и т.п.) находится в непосредственном контакте, в соприкосновении с вращающейся аморфной средой (глиняной массой), является важнейшим органом тела, выполняющим инструментальную функцию программной обработки изделия и одновременно являющимся чувствительным элементом с функцией обратной связи. Свойства кожи как физического тела используются в основном в защите от механических воздействий. Критерием оценки состояния кожи является изменение вязкоупругих свойств, которое в ряде случаев может быть связано с патологией внутренних органов человека [3]. Как биологическая ткань кожа является сложным образованием, состоящим из поверхностного многослойного слоя – эпидермиса и плотной волокнистой соединительной ткани, обладающих разными вязко-упругими свойствами [5]. Для определения характеристик кожного покрова тела человека используются современные медико-биологические технологии: метод колеблющего штампа, остаточной деформации, оптической томографии и другие [17].

С точки зрения гончарной деятельности наибольший интерес вызывает исследования кожи, связанные с профессиональной патологией, возрастными изменениями гончара-обработчика. На основании современных медико-биологических методов исследования кожного покрова тела человека и его механических свойств определено, что с возрастом изменяется эластичность кожи, которая ведёт к утрате первоначальной фазы эластичных деформаций. Из анализа результатов исследований следовало, что величина относительных колебаний упругости кожи в зависимости от возраста обследуемого (от 15 и до 55 лет) достигала 5-кратного значения [17, с.221]. Одно из объяснений полученного различия связано с возрастным изменением микрорельефа поверхности кожи. Однако оно может быть обусловлено и многолетней профессиональной деятельностью (например, гончарной, при которой происходит «полировка» контактной поверхности кожи пальцев частичками глиняной массы). Но и в этом случае определение возрастных

признаков по рельєфу отпечатка, следу пальцев или его траектории возможно по количественным измерениям остаточных деформаций, отпечатанных на поверхности керамики.

Подводя итоги статьи, можно резюмировать следующее:

Изучение специфической человеческой деятельности на примере древнего гончарства, в свете биомеханики и физических полей человека, позволяет по-иному взглянуть на процессы информационно-энергетических взаимодействий в системе «гончар–изделие–круг». Учёт взаимодействия гончара и его физических полей (в частности магнитных, электрических, тепловых, гравитационных, виброакустических и других составляющих) с произведённым продуктом на основе законов физики и биологии позволяет не только пассивно описывать его, но и выявлять, отображать процессы активного взаимодействия, характеристики регуляторных систем гомеостаза, программу управления технологическим процессом, решать другие сопутствующие задачи. Решение данного вопроса связано не с отсутствием исследовательской базы, методологии, средств измерений, а лежит в плоскости историко-культурных воззрений на предмет исследований. Сказывается слабое освещение в исторических исследованиях базовых понятий о роли биомеханики в процессе формирования трудовой деятельности. Результаты таких биомеханических исследований востребованы прежде всего в области исторических наук, так как подобные исследования дают объективную информацию о протекающих физиологических и физических процессах при взаимодействии в системе «гончар–изделие–круг». Причём задача исследований состоит не столько в отработке новых научных концепций, гипотез, а в учёте накопленных знаний смежных наук, адаптации современных методов и средств медико-биологических применений в область археологических знаний.

1. Антонов В.Ф. Биофизика. – М.: Владос, 2000. – 285 с.
2. Бобринский А.А. Отпечатки кончиков пальцев на археологической керамике как исторический источник (Грант РГНФ 99-06-80240) // Информационный бюллетень РФФИ. – М., 1999. – №7. – С.12.
3. Глушков Е.В., Глушкова Н.В., Тиманин Е.М. Определение волноводных и импедансных свойств биоматериалов // Акустический журнал. – М., 1993. – Т.39. – №6. – С.1043-1049.
4. Годик Э.Э., Гуляев Ю.В. Физические поля человека и животных // В мире науки. – М., 1990. – №5. – С.73-83.
5. Гребенюк Л.А., Утёнкин А.А. Механические свойства кожного покрова человека // Физиология человека. – М., 1994. – №2. – С.157-162.
6. Григорян Э.А., Дружинин В.Н., Сеферова Н.И., Ермоленко А.Е. Рентгенологическое изучение костно-суставного аппарата у рабочих, подвергавшихся воздействию непостоянных вибраций, передающихся через руки // Гигиена труда и профессиональные заболевания. – М., 1986. – №2. – С.49-51.
7. Дьяконов В.П. Вейвлеты. От теории к практике. – М.: СОЛОН-Р, 2002. – 448 с.
8. Исакович М.А. Общая акустика. – М.: Наука, 1973. – 496 с.

9. Матвеев Ю.И. Влияние усилия нажатия и плотности захвата на входной импеданс руки // *Биофизика*. – М., 1980. – Т.25. – №5. – С.957-958.
10. Мясников Л.Л., Мясникова Е.М. Распознавание звуковых образов. – М.: Наука, 1984. – 158 с.
11. Парин В.В. Применение количественных методов в медицине и физиологии // *Математические методы анализа сердечных ритмов*. – М., 1968. – С.3-8.
12. Перевозчиков А.Н. Осторожно, заряжено! // *Знак вопроса*. – М., 1989. – №10. – 36 с.
13. Плонси Р., Барр Р. Биоэлектричество. Количественный подход. – М.: Мир, 1992. – 366 с.
14. Рамзаев А.П., Сингатулин Р.А. Схема взаимодействия человека с физическими полями // *Материалы Всероссийского симпозиума «Морфологические проблемы пульмонологии»: Тезисы докладов*. – Саратов: Саратовский государственный медицинский университет, 1998. – С.35-36.
15. Рубин А.Б. *Биофизика*. – М.: Книжный дом «Университет», 2004. – Т.1-2. – 448 с.
16. Сингатулин Р.А. Введение в палеофонографию. – Саратов: Научная книга, 2007. – 136 с.
17. Сомкин П.Б. Обзор аппаратных методов исследования кожного покрова тела человека и его механических свойств // *Вестник СевКавГТУ*. – Ставрополь: Издательство Северо-Кавказского государственного технического университета, 2003. – С.214-225. – [Серия «Естественнонаучная»; №1(6)].
18. *Спортивная медицина: Учебник для институтов физической культуры / Под редакцией В.Л.Карпмана*. – М.: Физкультура и спорт, 1980. – 349 с.
19. Телегина А.Г. *Человековедение: Физика информационных процессов в организме человека*. – М.: Новый Центр, 2003. – 71 с.
20. Тиманин Е.М. Модель формирования импедансных свойств мягких биологических тканей // *Методы вибрационной диагностики реологических характеристик мягких материалов и биологических тканей*. – Горький: Институт прикладной физики АН СССР, 1989. – С.75-91.
21. Lemorini C., Nunziante-Cesaro S., Aurisicchio C., Canati-Barbaro C., Manfredini A. The application of FTIR spectroscopy to the functional interpretation of archaeological stone tools. A test case from the Neolithic of Masseria Candelaro (Southern Italy) // *The First International Conference on Archaeology and Conservation*. – Jordan, 2002. – P.125-132.

© Rustam Singatulin, 2013

ANCIENT POTTERY IN LIGHT OF THE BIOMECHANICS AND OF THE PHYSICAL FIELDS OF THE MAN

The possibilities of modern information technologies for the study of ancient pottery manufactures are ascertained. The registration of the information and energy interactions of a potter with the finished product on the basis of the laws of physics and biology allows not only to describe it, but to fabricate, to represent the processes of active interaction, to receive the characteristics of regulatory systems of homeostasis, the programme of the management of the manufacturing process, to solve another attendant archaeological tasks as well

[Received April 5, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, pottery, ceramics, information, physical fields, biomechanics, ancient pottery, ceramology

© Валентина Троцька, 2013

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ «ОБВАРЮВАННЯ» ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ

Троцька Валентина. Експериментальне вивчення технології «обварювання» глиняного посуду // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.384-389.

- Народилася 13 червня 1959 року в Глинському Зіньківського району Полтавської області. Закінчила історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти. Історія» (2002); навчалася в аспірантурі Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (2002–2003). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2002), старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2002).
- **Головні напрямки наукових досліджень:** гончарство Середнього Подніпров'я X–XIII століть; гончарні інструменти та випалювальні споруди в Україні (еволюція, регіональні особливості).
- Автор 22 публікацій з проблематики керамології й археології у періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел./факс +38 (05353) 42175, 42416;
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Швейцарська, 26, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. +38 (05353) 42648, +3 (066) 6123871

Охарактеризовано результати експериментального дослідження технології «обварювання» глиняного посуду в різних за складом і концентрацією водних розчинів житнього і ячмінного борошна та настої чистотілу. З'ясовано, що після «обварювання» вироби стають міцнішими, більш водостійкими, а колір їх поверхні змінюється [Одержано 23 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, етнографічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, глиняні вироби, експеримент, випалювання, «обварювання»

Нині експериментальне вивчення давнього гончарства набуло поширення в багатьох країнах Європи [1; 14, с.140-143; 7, с.64-86; 3, с.234-257]. Найбільш повно експериментальні методи дослідження охарактеризували у своїх роботах російські вчені Олександр Бобринський [1], Юрій Цетлін [23, с.59-68], Ірина Васильєва та Наталя Салугіна [4, с.76-80; 5, с.181-198], Ігор Глушков [9, с.167-181].

В Україні експерименти з вивчення давнього гончарства проводилися лише в Інституті археології НАН України, Інституті керамології – відділенні Інституту народознавства НАН України та Кам'янець-Подільському педуніверситеті. Як результат, опубліковано лише кілька праць вітчизняних дослідників про результати робіт

у цьому напрямку. Передусім, варто згадати монографію вченого Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Анатолія Щербаня, дослідження якого базується на відтворенні технології виготовлення глиняних виробів, пов'язаних із прядінням і ткацтвом, за допомогою експериментального моделювання [24, с.40-41, 74, 80, 86], та роботи дослідників Інституту археології НАН України з відтворення технології гончарного виробництва: видобування глини, підготовки формувальної маси, виготовлення посуду на реконструйованому гончарному крузі, будівництва гончарного горна, випалювання глиняних виробів тощо [10, с.69-76; 11, с.203-214; 12, с.70-79; 13, с.243-252].

Одним із експериментів, проведених в Інституті керамології на базі Палеогончарної лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, було «обварювання» глиняного посуду [8, с.54; 16, с.1-61]. Такий прийом обробки посуду після завершення випалювання широко використовували гончарі Східної Європи наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття [2, с.17] та археологічно зафіксовано серед матеріалів зарубинецької, черняхівської культур, культури доби Русі [1, с.214; 2, с.17-25; 6, с.57; 21, с.172]. У такий спосіб можна зміцнити посуд, зменшити його пористість. «Обварювання» надавало поверхні глиняних виробів різного кольору – сірого, плямистого або чорного. Існувало навіть повір'я, що в чорному глечики утворюється більше сметани, а в чорному горщику – каші, оскільки чорний колір асоціювався з землею, її плодючістю. Такі вироби краще розкуповували на базарах [2, с.24; 20, с.232].

На території України «обварювання» посуду наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття не зафіксовано. Проте використання техніки «обварювання» виявлено в поселеннях Лівобережної України серед археологічних матеріалів доби Русі [17, с.175, 213; 19, с.66]. Олександр Бобринський пов'язував «обварювання» з існуванням у давньоруський час особливого ритуалу – уведення нового посуду в ужиток. Складовою частиною цього ритуалу було «обварювання» посуду в розчині з борошна: таким способом вироби наділяли «плодючістю», що мало забезпечити

Мал.1. Експериментальний посуд, «обварений» у розчині, приготовленому з житнього борошна. Глина, гончарний круг, обварювання, 13,2х13,3 см. Опішне, Полтавщина. 2004. Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

їх власникам заможне життя [1, с.214; 2, с.17-25]. Таку обробку могли виконувати не тільки гончарі, але й господині [2, с.17-25; 20, с.232]. Нині нею користуються сучасні молоді майстри [15; 18].

Метою даного експерименту було з'ясувати, як змінюється водопроникність посуду, «обвареного» в різних за складом і концентрацією розчинах, та колір його поверхні, за можливості порівняти експериментальні зразки з археологічними знахідками [17, с.175, 213; 19, с.66]. Оскільки етнографічних описів «обварювання» посуду на території України не виявлено, то для проведення експерименту довелося використати рецепт, зафіксований етнографами наприкінці XIX століття серед гончарів Володимирської губернії Росії [22, с.2835-2836]. «Обварювання» полягало в тому, що посудини, доведені в печі або в горні до червоного кольору, витягували й «купали», або «обварювали», у спеціальному розчині – «обварі», який складався з двох компонентів: теплої води й житнього, вівсяного або ячмінного борошна (10 л води й приблизно 500-600 г або й більше борошна) [22, с.2835-2836].

Для проведення даного експерименту було виготовлено посудини з різних формувальних мас, узятих під час етнографічних експедицій у гончарів Опішного й Олешні (6 горщиків різних розмірів), використано рецепти «обвари» різної консистенції, яка складалася з води, ячмінного й житнього борошна [16, с.4-6, 12-14, 27-28, 40-41]. Також використано настої трав, зокрема чистотілу, який у народній уяві наділяли чудодійними властивостями.

Під час проведення експерименту посуд випалювали в муфельній печі за температури 850° С. Горщик, розпечений до червоного кольору, на 1,5 хвилини занурювали в приготовлений розчин (10 л води і 500 г ячмінного борошна). Поверхня посудини після «обварювання» набувала сіро-коричневого кольору з ледь помітними плямами.

Інший горщик, випалений за такої ж температури, «обварювали» в густішому розчині (5 л води і 500 г борошна), внаслідок чого поверхня покрилася чорними

Мал.2. Експериментальні посудини, «обварені» в розчині, приготовленому з ячмінного борошна.

Глина, гончарний круг, обварювання, 7,8x10,5; 7x10,8 см. Опішне, Полтавщина. 2004.

Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Мал.3. «Обварені» посудини.**Автуничі, Чернігівщина.
Х–ХІІІ століття.**Розкопки Дніпровської
давньоруської експедиції
1994 року.Автор фото невідомий.
Науковий архів Інституту
археології НАН України
[17, арк.175, 213]

та коричневими плямами. Наступні експерименти проводили з використанням для «обвари» житнього борошна [16, с.40-41; 20, с.233]. Результати були подібні.

Після «занурення» посудини в настій чистотілу (піввідра подрібнених стебел та листя заливали кип'яченою водою й настоювали добу) її поверхня стала темно-коричневою, а там, де вона доторкнулася до стебел і листя, – плямистою.

У результаті «обварювання» посудин різними способами з'ясувалося, що всі вони набули різного ступеня водостійкості. Поверхня горщика, «обвареного» в ячмінному борошні, через 30 хвилин стала вологою, але рідина в ній залишалася впродовж 7 діб. Інакше реагувала на рідину посудина, «обварена» в житньому розчині. Її поверхня стала вологою лише через три години. У такій посудині рідина зберігалася понад 10 діб. Після заповнення водою посудини, обвареної в настій чистотілу, через 30 хвилин уся її поверхня стала вологою. Повністю рідина зникла впродовж доби [16, с.40]. Для порівняння: рідина з «необвареного» посуду витекла через 1,5 години [16, с.40].

Отже, усі посудини після «обварювання» стали більш водостійкими. Найдовше рідина зберігалася в посудині, «обвареній» у житньому розчині. Велике значення має і якість глини, з якої виготовляли посудини. Наприклад, вироби, сформовані з глини, взятої у гончарів Олешні, пропустили воду швидше, ніж посудини, виготовлені з опішненських глин. Зразки, отримані експериментальним шляхом, було порівняно з археологічними знахідками Х–ХІІІ століття, що підтвердило використання техніки «обварювання» гончарями доби Русі на території Середнього Подніпров'я.

1. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
2. Бобринский А.А. О древнерусской обварной керамике // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С.17-24.

3. Васильева И.Н., Салугина Н.П. Работы экспедиции по экспериментальному изучению древнего гончарства // Вопросы археологии Урала и Поволжья. К 30-летию Средневолжской археологической экспедиции. – Самара: Издательство Самарского университета, 1999. – С.234-257.
4. Васильева И.Н., Салугина Н.П. Роль эксперимента в изучении древнего гончарства (к постановке проблемы) // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения): Тезисы докладов Всесоюзной научной археологической конференции. – Свердловск–Куйбышев: Издание Куйбышевского государственного педагогического института, 1991. – С.76-80.
5. Васильева И.Н., Салугина Н.П. Экспериментальный метод в изучении древнего гончарства (к проблеме разработки структуры научного исследования с использованием физического моделирования) // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.181-198.
6. Воеводский М.В. К истории гончарной техники народов СССР // Этнография. – М., 1930. – Т.12. – №4. – С.55-70.
7. Воробьев С.А. Опыт экспериментального моделирования неолитической керамики Якутии и некоторые проблемы ее технологии // Археология Северо-Восточной Азии. Астроархеология. Палеометрология. – Новосибирск: Наука, 1999. – С.64-86.
8. Гейко А.В. Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням у скіфську епоху // Матеріали III Міжнародної конференції студентів і молодих учених. – Одеса: Издание Одесского государственного университета, 1995. – С.54-55.
9. Глушков И.Г. Проблемы экспериментального гончарства // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.167-181.
10. Готун І., Коваль О., Петраускас А. Роботи з експериментального відтворення конструкції та функціонування гончарних горнів типу горна №6 з селища Автуничі // Старожитності Вишгородщини: Збірник тез доповідей і повідомлень 12-ої науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та Міжнародного дня музеїв 16-17-18 травня 2005 р. – Вишгород: Вишгородський історико-культурний заповідник, 2005. – С.69-76.
11. Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимир О.М., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. – К.: Стилос, 2007. – Вип.1. – 264 с.: іл.
12. Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – №2. – С.70-79.
13. Готун Ігор, Петраускас Андрій. Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Кафедра історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, 2005. – Вип.16. – С.243-252.

14. Григорьев С.А., Русанов И. Экспериментальные работы по изготовлению керамики // Археология Волго-Уральских степей. – Челябинск: Издательство Челябинского государственного университета, 1990. – С.140-143.
15. Другий всеукраїнський молодіжний симпозиум гончарного мистецтва Чигирин-2004: Альбом-каталог /Автор-упорядник Євген Шевченко. – К.: Народні джерела, 2005. – 48 с.
16. Журнал обліку експериментів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (2003–2006) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.3. – Од. зб.338. – 86 арк.
17. Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А., Петраускас А.В. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1994 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1994/12. – 311 арк.
18. Перший всеукраїнський молодіжний симпозиум гончарного мистецтва Чигирин-2003: Альбом-каталог /Автор-упорядник Євген Шевченко. – К.: Народні джерела, 2004. – 46 с.
19. Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. – К.: КНТ, 2006. – 200 с.
20. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
21. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Издание Академии наук СССР, 1948. – 792 с.
22. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Типография В.С.Киришбаума, 1883. – Вып.Х. – [2], II, 273-300, 2593-3056 с.; [24] л. ил.
23. Цетлин Ю.Б. Проблемы научного эксперимента в изучении древнего гончарства // Российская археология. – 1995. – №2. – С.59-68.
24. Щербань Анатолій. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами). – К.: Молодь, 2007. – 265 с.

© Valentyna Trotska, 2013

THE EXPERIMENTAL STUDY OF THE TECHNIQUE OF THE SCALDING OF EARTHENWARE

The results of the experimental study of the technique of the scalding of earthenware in the aqueous solutions of rye and barley flour and celandine potion, different by their composition and concentration, are characterized. It is ascertained, that earthenware become harder, more waterproof, and the colour of their surface is changed after the scalding

[Received May 23, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, earthenware, experiment, burning, scalding, ceramology

© Ольга Шарганова, 2013

ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦИИ ГОНЧАРНЫХ КРУГОВ ПО ОТПЕЧАТКАМ НА ДОНЫШКАХ ГЛИНЯНЫХ СОСУДОВ

Шарганова Ольга. Проблема реконструкции гончарных кругов по отпечаткам на доньшках глиняных сосудов // Украинська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.390-405.

- Народилася 13 червня 1979 року в Москві (Російська Федерація). Закінчила історичний факультет Московського державного університету імені Михайла Ломоносова (2003). Старший лаборант історичного факультету Московського державного університету імені Михайла Ломоносова.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** давнє гончарство (техніка й технологія), технологічне вивчення ранньосередньовічної кераміки як джерела з історії населення Смоленського Подніпров'я.
- Автор наукових праць у періодиці й тематичних збірниках.

✉ Вул.Воробйові гори, Москва, 119992, Російська Федерація; тел. +7 (495) 9395647

✉ Вул.Молдавська, 16, кв.144, Москва, 121467, Російська Федерація; тел. +7 (499) 1494679;
e-mail: ol-sharganova@yandex.ru

На основі аналізу слідів технологічного походження на денцях посудин із розкопок Гньоздова (X – початок XI століття) зроблено висновок про конструкцію гончарних кругів, відомих населенню пам'ятки. Зафіксовано конструкції з нерухомою (ручний круг із грибоподібним диском, ножний круг зі спицями) та рухомою віссю, а також мініатюрного ручного круга зі спицями

[Одержано 28 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, гончарство, кераміка, реконструкція, гончарний круг, сліди на денцях посудин

Гньоздово представляет собой особый памятник Смоленского Поднепровья периода становления Древнерусского государства. Время существования этого торгово-ремесленного центра ограничено рубежом IX–X – началом XI века. Его гончарная коллекция включает как лепные сосуды, так и изготовленные на гончарном круге. Причем последние составляют около 90% [6, с.124]. Гньоздово относится к числу памятников, где раньше других в Смоленском Поднепровье (во второй четверти X века) появился гончарный круг.

Археологические источники для изучения конструкций гончарных кругов представлены двумя категориями находок – это детали от кругов и глиняные изделия, изготовленные с помощью гончарного круга. Малочисленность первой

категории связана с плохой сохранностью дерева в слое большинства памятников. Выделение деталей кругов среди других находок также непростая задача. Поэтому особый интерес представляют следы технического происхождения на донышках сосудов. Эти следы являются пока единственным источником информации о конструкциях гончарных кругов в Гнёздове.

В керамической коллекции этого памятника (раскопки Данила Авдусина и Тамары Пушкиной) сосуды с подобными следами встречались неоднократно [3, с.62; 7, с.18; 8, с.108-109]. Александр Бобринский отметил наличие для Верхнего Поднепровья ножных кругов (со спицами и с подвижной осью). Но *«более широкое распространение в северных и центральных районах древней Руси с самого начала получили различные конструкции ручных кругов, в частности ручного круга с грибовидным диском»* [2, с.15]. Именно такой круг зафиксирован им по керамике из гнёздовских курганов, где он является наиболее ранней конструкцией, употреблявшейся в X веке [2]. Этот вывод сделан по донышкам сосудов со следами от оси гончарного круга. Они были углубленные или выпуклые, расположенные в центре диска и имеющие эллипсоидную форму, с диаметром по вытянутой стороне 0,8-0,9 см, по наименьшей – 0,6-0,5 см и с высотой 0,2-0,3 см [3, с.62]. На основании опытов Александр Бобринский сделал вывод, что подобные следы могли возникнуть только, если отверстие расширялось книзу, то есть было конусовидным. *«Такое отверстие в диске круга, возникая в результате износа трущихся поверхностей оси и диска, указывает на особенности конструктивной схемы этого круга»*, имевшего раздельный диск и неподвижную ось [3].

Елена Каменецкая, изучающая керамику Смоленского Поднепровья, считала наличие отпечатков оси круга одним из признаков, характеризующих круговую посуду [7, с.16-17]. Она выделила четыре вида следов от оси на гнёздовской керамике: 1) неровное подквадратное углубление размером 10x15 мм; 2) углубление шестигранной формы размером 15 мм; 3) округлое углубление диаметром 10 мм; 4) выпуклый или вогнутый отпечаток в виде вытянутого ромба, размером 6x11 мм. *«На днище с углублением шестигранной формы виден след клина, вбитого для закрепления неподвижной оси, которая, видимо, изнасилась»* [7, с.18].

Наличие отпечатков оси гончарного круга Елена Каменецкая рассматривала как дополнительный и весьма важный фактор для установления групп сосудов, сделанных на одном гончарном круге [8, с.108]. Так, на донышках пяти сосудов с характерным профилем прослежены сходные вогнутые отпечатки оси круга, диаметром около 1,2 см [8, с.109].

Первые попытки соотнести гончарные изделия, найденные при раскопках, с определенными типами гончарных кругов в отечественной историографии связаны с работами Михаила Воеводского и Бориса Рыбакова. Михаил Воеводский предложил использовать для выявления случаев применения ручного и ножного круга особенности формовочной технологии древнерусской керамики [4, с.33]. Борис Рыбаков, обобщая данные Михаила Воеводского, основанные на изучении как древнерусской керамики, так и керамики, и орудий современных гончаров, выделил признаки, свойственные для керамики, сделанной на ручных кругах легкого и тяжелого типов и на ножном гончарном круге [9, с.169-170]. Эти признаки –

следи ленточної техніки формувки, углублення на донышці від маленького кружка, клеймо, подсыпка піска, асиметричність форми і дряпання орнаментальних ліній.

Другий підхід до визначення конструкції гончарного круга оснований на вивченні слідів, залишених ним на глиняних посуді [2; 3; 4; 5; 10].

Александр Бобринський показав, що зв'язок між інструментами і прийомами праці не універсальна, а встановлюється історично і залежить від конкретних умов, в яких існує гончарне виробництво [5, с.39-54]. Для висновків про тип гончарного круга, застосованого при виготовленні тих чи інших посудів, Александр Бобринський запропонував використовувати ознаки, які по своєму походженню були б пов'язані не з прийомами праці гончара, а з особливостями пристрою круга [5, с.52]. Привертання широким етнографічним даним, а також проведення спроб на етнографічних зразках і їх моделях дало можливість Александру Бобринському зробити ці ознаки джерелом інформації про конструкції давніх гончарних кругів. Він встановив, що між формою і розмірами слідообразовательних елементів і пристроєм самих гончарних кругів існує визначена залежність, і виявив шість конструкцій кругів за слідообразовательними властивостями.

Следи, залишені слідообразовательними елементами інструментів, діляться на індивідуальні (можуть бути залишені тільки інструментами певної конструкції), групові (утворюються при праці або на ручних кругах, або тільки на ручних кругах, або різних конструкцій) і невизначені (отримані при праці і на ручних, і на ручних кругах). Методика, розроблена Александром Бобринським, дозволяє ідентифікувати інструменти за слідообразовательними властивостями по індивідуальним різновидностям слідів на донышках посудів.

Накопичений на сьогоднішній день новий матеріал дозволяє продовжити вивчення конструкцій гончарних кругів, використовуваних населенням пам'ятника в X – початку XI століття*.

При вивченні гніздовської кераміки було виявлено 34 посуду (включаючи фрагменти) з відбитками технічного походження на донышках (см.: додаток)**. Візуальному дослідженню, в тому числі з допомогою мікроскопа, були піддані як самі зразки кераміки, так і зроблені з них сліпки, що відтворюють реальну поверхню робочого диска.

За своїм характером следи діляться на динамічні і статичні, а за походженням – на ті, які виникли в результаті праці (зносу) круга, і ті, які залишені деталями круга, передбаченими його конструкцією.

* *Виражаю щирою вдячністю Александру Бобринському за допомогу в освоєнні розробленої ним методики вивчення гончарних кругів, за цінні консультації і незмінну підтримку на всіх етапах праці; Тамарі Пушкінової за надані матеріали.*

** *В праці були вивчені колекції, зберігаються на Кафедрі археології історичного факультета Московського державного університету імені Михайла Ломоносова*

Динамические следы, возникшие в результате протирания рабочего диска осью, можно связывать с орудиями, имевшими неподвижную ось, а именно, с грибовидным кругом и ручным кругом со спицами, для каждого из которых определены признаки, дающие возможность идентифицировать их [4, с.35-38]. Динамические следы, оставленные неподвижной осью, отверстие, которое изначально предусмотрено конструкцией гончарного круга, характерны для ножного круга со спицами. Особенности этих следов позволяют с уверенностью относить их к данной разновидности орудий [4, с.38-40].

Статические отпечатки образованы, во-первых, концом подвижной оси, закрепленным в рабочем диске; во-вторых, торцами спиц ручного круга со спицами; в-третьих, клиньями, служившими для укрепления в плоскости круга как оси, так и спиц. Выделяется ряд образцов, на которых имеются лишь следы клиньев, но расположение в центре донышек говорит об их использовании для фиксации оси в плоскости диска. Из всех перечисленных статических следов только отпечатки спиц можно напрямую связывать с определенным устройством круга. Многогранный конец оси и признаки его закрепления в рабочем диске круга свидетельствуют о конструкции, предусматривающей вращение диска вместе с осью. Определить, был круг ручным или ножным, не всегда возможно. Затруднения вызывает идентификация одной известной по этнографическим данным разновидности грибовидного круга. Его рабочий диск состоит из двух частей, соединенных на стержне, квадратном в сечении и входящем в сквозное отверстие в рабочей плоскости круга (информация взята из Архива Лаборатории «История керамики» Института археологии РАН). Отпечаток, возникающий на донышке сосуда, сделанном на таком круге, неотличим от отпечатка, оставленного подвижной осью.

Основываясь на методике, разработанную Александром Бобринским, попытаемся связать выявленные отпечатки на донышках с конструкциями гончарных кругов.

К керамике, изготовленной на ручном круге с грибовидным диском и неподвижной осью, можно отнести 5 образцов (рис.1). Среди них есть углубленные и один выпуклый отпечатки. Углубленные имеют размеры 3,5-6 мм, выпуклый – 7 мм.

Следообразовательную способность грибовидный круг приобретает в результате протирания диска осью. Конец оси, протершей диск, имеет форму конусовидного острия со сферической вершиной небольшого радиуса (до 6 мм) [4, с.35-36]. Образец №15 (рис.1:4) демонстрирует еще один признак: *«некоторое повышение микрорельефа поверхности по краям углублений, не имеющих признаков концентрического вращения, указывает, что они возникли в результате контакта неподвижного конца оси и вращавшейся вместе с диском донной поверхности сосуда»* [3, с.61].

Круг с протершимся диском гончары считали старым, плохим, но пригодным к работе после небольшого ремонта. Ремонт осуществлялся двумя способами: подрезанием старой оси или ее заменой. В этом случае конец оси оказывался ниже поверхности рабочего диска, а на донышках, соответственно, образовывались выпуклые отпечатки округлой или эллиптической формы [4, с.36]. Среди гнездовой

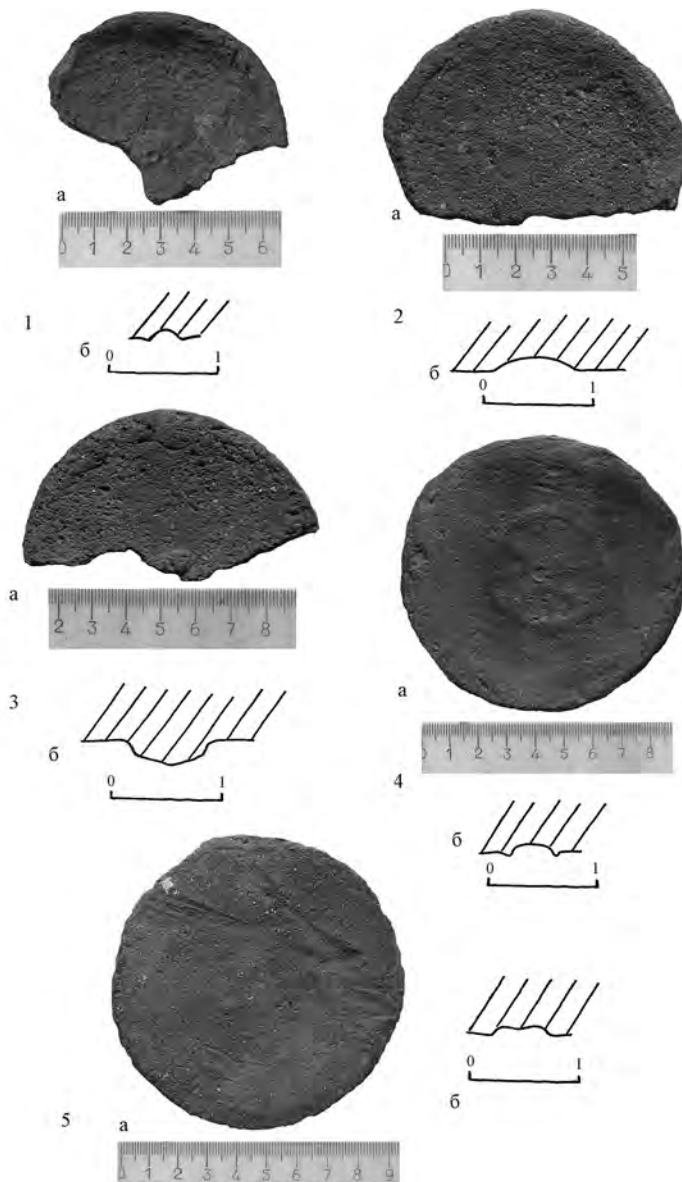

Рис.1. Донишка посудов, изготовленных на грибовидном гончарном круге:

1 – образец №1; 2 – образец №10; 3 – образец №18; 4 – образец №15; 5 – образец №24.

Глина, гончарный круг. Гнёздovo. X – начало XI века. Фото Ольги Шаргановой.

[Условные обозначения: а – общий вид поверхностей сосудов; б – схематическое изображение разрезов отпечатков]

Рис.2. Донышко сосуда со следами
ремонта гончарного круга
(образец №27).
Глина, гончарный круг.
Гнёздово. X – начало XI века.
Фото Ольги Шаргановой

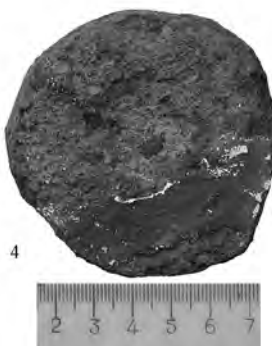

Рис.3. Донышка сосудов со следами подвижной оси: 1 – образец №6; 2 – образец №12; 3 – образец №13;
4 – образец №23. Глина, гончарный круг. Гнёздово. X – начало XI века. Фото Ольги Шаргановой

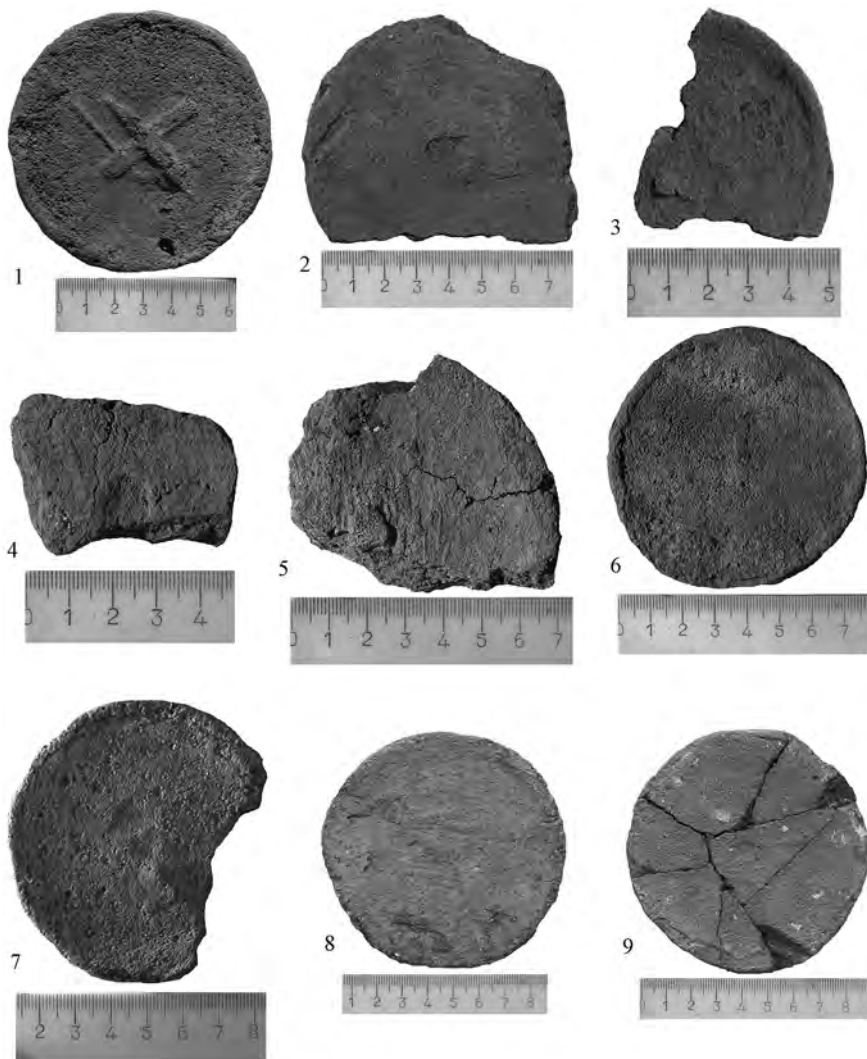

Рис.4. Доньшка посудов со следами от клиньев: 1 – образец №3; 2 – образец №4; 3 – образец №5; 4 – образец №8; 5 – образец №11; 6 – образец №17; 7 – образец №21; 8 образец №26; 9 – образец №34. Глина, гончарный круг. Гнѣздово. X – начало XI века. Фото Ольги Шаргановой

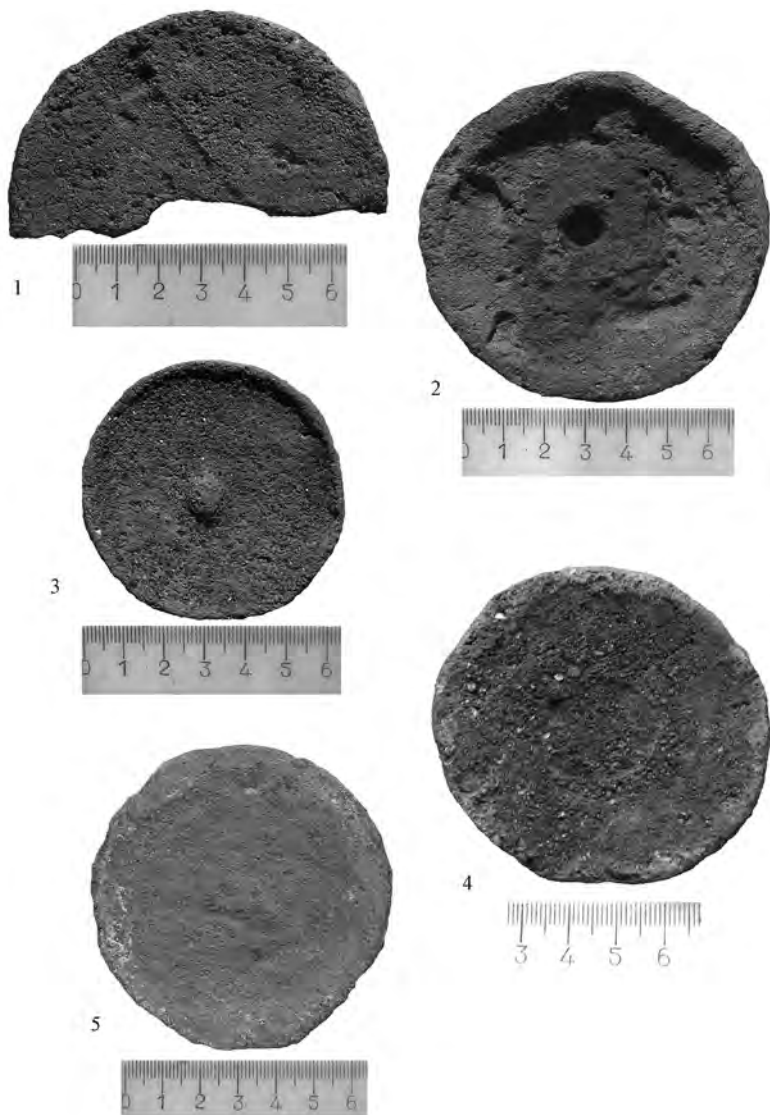

Рис.5. Донышка сосудов с отпечатками расклиненных осей: 1 – образец №7; 2 – образец №16; 3 – образец №19; 4 – образец №22; 5 – образец №30. Глина, гончарный круг. Гнёздово. X – начало XI века.

Фото Ольги Шаргановой

Рис.6. Отпечатки на донышках сосудов, которые невозможно связать с определенной конструкцией гончарного круга: 1 – образец №20; 2 – образец №32; 3 – образец №33. Глина, гончарный круг. Гнёздово. X – начало XI века. Фото Ольги Шаргановой

керамики есть сосуд, для которого можно предположить еще один способ ремонта круга – вбивание в диск пробки, закрывающей отверстие, протертое осью (образец №27). Это след округлых очертаний, не имеющий признаков динамического происхождения, размером 14 мм (рис.2).

Большую группу составляют сосуды, на донышках которых прослеживаются статические отпечатки оси с многогранным концом, в некоторых случаях дополнительно расклиненной. *«Многогранность углубленных отпечатков – достаточно надежный признак, свидетельствующий о неподвижном положении оси в отверстии диска»* [4, с.42]. Отпечатки оси на большинстве образцов этой группы углубленные (в тех случаях, когда торец оси читается), реже выпуклые (рис.3).

На целом ряде донышек следов оси не сохранилось. Однако четкие следы клиньев, забитых для укрепления оси, позволяют отнести эти сосуды к той же группе сделанных на круге со сборным диском и сквозным отверстием для оси (рис.4). Интересен образец №4. На донышке этого сосуда имеется углубленный отпечаток клина, который выступал над рабочей поверхностью круга. По рельефу торца этого клина, отпечатанному в глине, видно, что он был забит тремя ударами по нему (рис.4:2).

Клинья вбивались как в промежуток между осью и диском, так и в саму ось. Образцы №16 и №22 представляют собой случаи, когда клинья (в среднем четыре) вбивались через равные расстояния по периметру оси (рис.5:2, 4). На одном сосуде (образец №3) клинья размером 5х38 и 5х30 мм вбиты один поперек другого (рис.4:1).

Следы на донышке сосуда №7 можно объяснить как не полностью сохранившийся отпечаток квадратного торца оси с забитым в щель между осью и диском клином (рис.5:1). Тот факт, что этот отпечаток смещен к краю, может

Рис.7. Доньшка сосудов, предположительно изготовленных на одном гончарном круге:
1 – образец №25; 2 – образец №31. Глина, гончарный круг.
Гнёздово. X – начало XI века. Фото Ольги Шаргановой

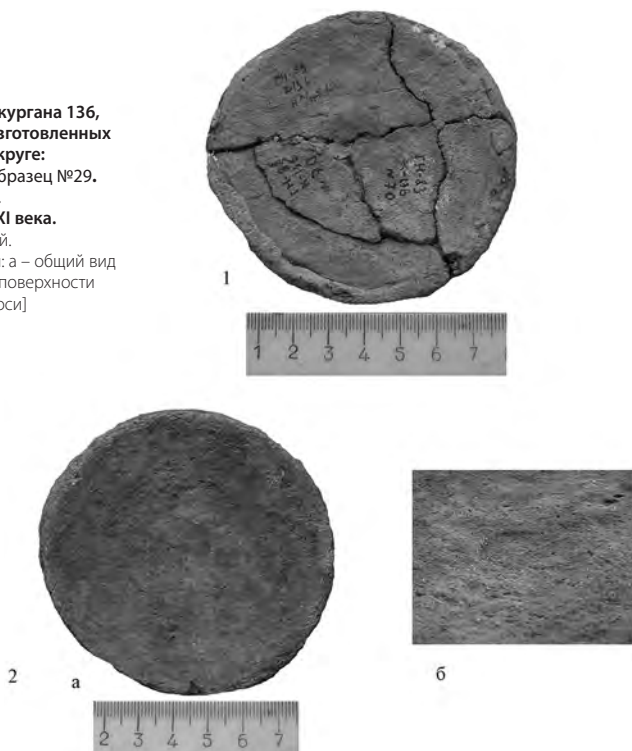
Рис.8. Доньшка сосудов из кургана 136, предположительно изготовленных на одном гончарном круге:

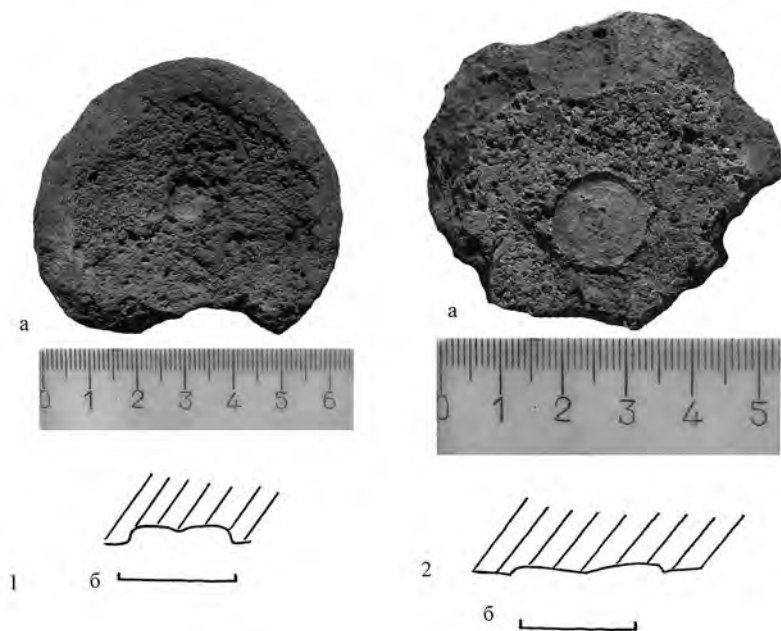
1 – образец №28; 2 – образец №29. Глина, гончарный круг.

Гнёздово. X – начало XI века.

Фото Ольги Шаргановой.

[Условные обозначения: а – общий вид доньшка, б – фрагмент поверхности доньшка с отпечатком оси]

Рис.9. Доньшка посуд, изготовленных на ножных гончарных кругах со спицами:
 1 – образец №9; 2 – образец №14. Глина, гончарный круг. Гнёздово. X – начало XI века.
 Фото Ольги Шаргановой. [Условные обозначения: а – общий вид поверхностей доньшек
 сосудов; б – схематическое изображение разрезов отпечатков]

Рис.10. Доньшко сосуда, изготовленного на миниатюрном гончарном круге со спицами (образец №2).
 Глина, гончарный круг.
 Гнёздово. X – начало XI века.
 Фото Ольги Шаргановой

объясняться тем, что заготовку сосуда, сделанную вне круга, перед окончательной установкой на круге поставили со смещением относительно центра рабочего диска.

На основании сходства следов на донышках двух сосудов (образцы №25 и №31) можно предположить их изготовление на одном гончарном круге, конструкцию которого определить затруднительно: эти отпечатки могут быть оставлены заглушкой в протертом диске или являться следами укрепления торца оси в рабочем диске (рис.7:1, 2). Также изготовление на одном круге, с подвижной осью, можно предположить для сосудов №28 и №29, найденных в одном кургане (рис.8:1, 2).

В следующую группу объединяются сосуды, сделанные на кругах со спицами, предположительно, ножных. Круги этого типа имели сквозное отверстие в рабочем диске, в которое входила ось. Диск чаще всего опирался на плечики оси. Для ручных и ножных кругов со спицами характерна способность *«оставлять следы с основанием в виде несмещенной сферы»*. Это объясняется *«центрированным устройством вращающейся части конструкции: вся она опирается на конец оси, но ее колебательные движения во время вращения частично «гасятся» в результате трения стенок отверстия, сделанного в крестовине, о боковые цилиндрические поверхности оси»* [4, с.38]. Существенное различие в конструкциях ручных и ножных кругов со спицами состоит в форме оси: у ручных кругов ось приобретает следообразовательную способность в результате протирания диска. В этом случае на донышках остаются углубленные отпечатки диаметром не более 5 мм. Ножной круг со спицами обычно имеет отверстие для оси размером 1,5-2 см. Плоский торец оси чаще всего находится несколько ниже рабочей плоскости диска или на одном уровне с ней [4, с.38-39].

Образцы из гнёздовской коллекции, размером 8 мм (образец №9) и 13 мм (образец №14), имеют форму углубленных круглых отпечатков, в центральной части которых – выпуклость сферической формы, меньшего радиуса, обращенная вершиной вниз, возникшая в результате колебаний круга при вращении (рис.9). И хотя размеры этих отпечатков меньше, чем те, что указаны Александром Бобринским в качестве признаков ножного круга со спицами (1,5-2 см) [4, с.39], их с большой долей вероятности можно считать следами именно такой конструкции.

Образец №2 изготовлен на миниатюрном ручном круге со спицами. На его донышке хорошо читаются четыре квадратных торца спиц размером 15х18 мм, находящиеся на расстоянии 6 см друг от друга, каждый из них дополнительно расклинен (рис.10).

Возможность существования описанных конструкций гончарных кругов в Гнёздове подтверждается находками в Новгороде, где известен диск грибовидной формы в слое XI–XII веков и детали ручных и ножных кругов с подвижной осью (в слое X–XI веков были обнаружены рабочие диски и обломок нижней части оси от ножного круга с подпятником) [4, с.48-49].

Подсчет количества образцов, связанных с различными конструкциями круга (табл.1), не дал определенной картины их распределения: следы орудий, объединенных под названием *«круги с подвижной осью»* и грибовидных кругов, встречаются и на поселении (Центральное городище, Центральное селище), и в курганах (Центральная, Лесная, Днепровская, Заольшанская группы). Сосуды,

Приложение

№ образца	Паспорт	След на доннышке			Статический/динамический	Конструкция гончарного круга	Примечание
		Углубленный/выпуклый	Форма	Размер, мм			
1	Гн-53, ЦГ-II, №493	углубленный	округлый	3,5	динамический	грибовидный	
2	Гн-53, ЦГ-II, №881	выпуклые	4 квадратных следа + следы от клиньев	следы от спиц — 15x18, клинья — 8x4	статический	миниаюрный круг со спицами	4 квадратных торца от спиц, каждый дополнительно расклинен, спицы на расстоянии 6 см друг от друга
3	Гн-70, Гс-3, №1588	выпуклый	крест	38x5; 30x5	статический	круг с подвижной осью	2 вытянутых клина вбивались поочередно
4	Гн-71, ВС-10, Ю пр, п/с	углубленный	вытянутый округлый	13x9	статический	круг с подвижной осью	след от клина
5	Гн-71, ВС-10, с, п/с	выпуклый	многогранный	5	статический	круг с подвижной осью	след от клина
6	Гн-71, Гс-IV, к/с, кв.26, №2018	углубленный	многогранный	35x42	статический	круг с подвижной осью	след от оси
7	Гн-72, ЦГ-I, кв.4	углубленный	квадратный	?	статический	круг с подвижной осью (?)	след от расклиненной оси, неполная сохранность
8	Гн-73, Вc-4, я 1	углубленный	неправильный	8x?	статический	?	
9	Гн-737, Гс-V, №12	углубленный	округлый	8	динамический	ножной круг со спицами	
10	Гн-84, ЦГ-XVII, кв.81, пл.5, №271	углубленный	округлый	6	динамический	грибовидный	
11	Гн-85, ЦГ-XVII, 93-9, пятоно 44, №1454	выпуклый	вытянутый	8x?	статический	круг с подвижной осью (?)	след от клина
12	Гн-86, ЦГ-XIX, пл.6	углубленный	пятиугольный	33	статический	круг с подвижной осью	след от оси
13	Гн-87, ЦГ-XIX, я 63, 134-12, №69	углубленный	многогранный	31x25	статический	круг с подвижной осью	след от оси
14	Гн-88, Вc-10, кв.20, я 18, пл.8	углубленный	округлый	13	динамический	ножной круг со спицами	
15	Гн-88, Вc-10, 23-6	углубленный	округлый	4	динамический	грибовидный	
16	Гн-88, Вc-10, 23-6	углубленный	квадратный	ок.50	статический	круг с подвижной осью	торцевая часть оси расклинена 5 клиньями; все они (кроме одного) в промежутке между концом оси и отверстием в рабочем диске

17	ГН-93, ВС-10, я 35, 70-86, №1814	выпуклый	прямоугольный	7x3	статический	круг с подвижной осью	след от клина
18	ГН-98, №277, 410	выпуклый	округлый	7	статический	грибовидный	квадратная ось ок.23 мм, в ней клин по центру, забит ниже уровня поверхности диска
19	ГН-98, №455	выпуклый	вытянутый	12x8	статический	круг с подвижной осью	
20	ГН-76, Ц-149	углубленный	округлый	5	?	?	
21	ГН-76, Ц-172, №98	выпуклый	вытянутые овалы	10x3; 13x4	статический	круг с подвижной осью	следы от клиннеев; очертания торца оси неясные
22	ГН-77, Ц-239, №4	углубленный	пятигранный	21x23	статический	круг с подвижной осью	пятигранный торец оси расклинен 3-4 клиньями прямоугольной формы
23	ГН-79, Поль-39, №4	углубленный	округлый	22x20	статический	круг с подвижной осью	след от оси
24	ГН-80, Поль-55, №74	углубленный	округлый	5	динамический	грибовидный	
25	ГН-81, Ц-287	углубленный	квадратный	15x17	статический	?	заглушка в протертом диске или укрепление торца оси в рабочем диске
26	ГН-81, Ц-286, №2	выпуклый	неправильный	8?	статический	круг с подвижной осью (?)	не менее трех клиннеев, торец оси нечеткий
27	ГН-83, К-127, №50	выпуклый	округлый	14	статический	грибовидный (?)	может быть следами ремонта: вбивание в диск пробки, которая была дополнительно расклинена прямоугольным клином
28	ГН-83, К-136, №70	углубленный	округлый	17	статический	круг с подвижной осью	след от оси
29	ГН-83, К-136, №77	углубленный	округлый	17	статический	круг с подвижной осью	след от оси
30	ГН-84, Дн-2, №6	выпуклый	квадратный	15	статический	круг с подвижной осью	в центре оси забит клин
31	ГН-84, Дн-11, №6	углубленный	квадратный	14x16	статический	?	заглушка в протертом диске или укрепление торца оси в рабочем диске
32	ГН-85, Дн-15	углубленный	квадратный	30x30 (?)	статический	?	
33	ГН-88, К-153, №5	выпуклый	округлый	12 (?)	статический	?	
34	ГН-89, Л-165, №8, п.о.45	углубленный	квадратный	7	статический	круг с подвижной осью (?)	след от клина в центральной части доннышка

Таблиця 1. Распределение образцов, связанных с различными конструкциями гончарных кругов, по памятникам Гнёздова

Конструкции гончарных кругов	Центральное городище	Центральное селище	Курганы	Всего
Грибовидный круг	2	2	1	5
Грибовидный круг ?			1	1
Круг с подвижной осью	2	7	6	15
Круг с подвижной осью ?	2		2	4
Ножной круг со спицами		2		2
Миниатюрный круг со спицами	1			1
Конструкция неопределена		1	5	6
Всего	7	12	15	34

изготовленные на ножных кругах со спицами, происходят с селища, а миниатюрный круг со спицами – с городища. Однако малочисленность этих образцов не дает возможности делать какие-либо выводы.

Таким образом, в Гнёздове зафиксированы различные конструкции гончарных кругов. С большой степенью вероятности можно говорить об использовании ручного круга с грибовидным диском. Наиболее многочисленную группу образцов составляют доньшка с отпечатками оси, закрепленной в плоскости диска, а значит, подвижной. Связывать этот признак с определенной конструкцией гончарного круга сложно, тем более что сходными следообразовательными способностями обладает один из типов грибовидных кругов. Редкими экземплярами представлены сосуды, изготовленные на гончарных кругах со спицами, предположительно, ножных. Единственный образец можно связывать с ручным кругом со спицами. Это орудие является уменьшенной копией гончарного круга, которая была приспособлена гончаром и использовалась в соответствии с его навыками работы. Данный факт – яркий пример адаптации технического изобретения ремесленниками, не использовавшими всех возможностей нового для себя инструмента [1, с.53].

Рассмотренный в настоящей работе источник информации о гончарных кругах – технические следы на доньшках сосудов – позволяет с той или иной степенью вероятности сделать вывод о конструкциях орудий, известных населению памятника. Однако для более полной характеристики гончарных традиций необходимо учитывать функции, которые эти орудия выполняли. Это связано с тем, что использование гончарного круга часто является следствием привнесения нового орудия в среду местных гончаров, с его заимствованием, а функции круга – то, как он используется мастером, – напрямую свидетельствует о навыках, которыми владеет этот гончар, а значит, и о гончарных традициях населения.

1. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.5-109.
2. Бобринский А.А. Гончарные круги Восточной Европы IX–XII вв.: Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – М., 1962. – 20 с.
3. Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг легкого типа на территории северо-западных областей РСФСР // Вестник Московского университета: Научный журнал. – 1961. – №4. – С.54-69. – (Серия IX. История).
4. Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг // Советская археология. – 1962. – №3. – С.33-52.
5. Бобринский А.А. К изучению техники древнерусского гончарства // Вестник Московского университета: Научный журнал. – 1962. – №2. – С.39-54. – (Серия IX. История).
6. Каменецкая Е.В. Керамика Гнёздова как показатель торговых и этнических контактов // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – С.124-134.
7. Каменецкая Е.В. Керамика IX–XIII вв. как источник по истории Смоленского Поднепровья: Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – М., 1977.
8. Каменецкая Е.В. О возможности определения продукции одного гончара в древнем Гнёздове // Археологический сборник. Гнёздово. 125 лет исследования памятника: Труды Государственного исторического музея. – М., 2001. – Вып.124. – С.107-113.
9. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – 789 с.
10. Holubowicz W. *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenow Bialorusi*. – Toruń: Nakładem Towaristwa Naukowego w Toruńiu, 1950. – 283 s.

© Olga Sharganova, 2013

THE PROBLEM OF THE RECONSTRUCTION OF POTTERY WHEELS WITH THE HELP OF IMPRINTS ON THE BOTTOMS OF FIGULINES

Basing on the analysis of the traces of origin on the bottoms of vessels from the excavations of Gnyozdovo (the tenth – the early 11th century), the author has made a conclusion on the construction of potter's wheels, known to the population of the site. She has fixed construction with a stationary axle (hand powered wheel with a mushroom-like disc, foot powered wheel with spokes) and a movable axle and a miniature hand powered wheel with spokes as well

[Received May 28, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, pottery, ceramics, potter's wheel, traces on the bottoms of vessels

© Анатолій Щербань, 2013

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПРУЖКІВ НА ГЛИНЯНОМУ ПОСУДІ

Щербань Анатолій. Експериментальне дослідження призначення пружків на глиняному посуді // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.406-410.

- Народився 15 квітня 1978 року в Диканьці Полтавської області. Закінчив Полтавський політехнічний коледж (1997), історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти. Історія і правознавство» (2001), аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (2005). Завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2005), старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2002). Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** глиняні вироби, пов'язані з прядінням і ткацтвом, декорування глиняних виробів; пам'ятки археології в окрузі Диканьки й Опішного; оздоблення давніх виробів у Дніпровському Лівобережжі України.
- Автор 30 публікацій з проблематики керамології й археології в періодичних виданнях і збірниках та монографії «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами)» (2007).

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел./факс +38 (05353) 42175, 42416;

e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Леніна, 5, кв.4, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. +38 (066) 9350246

Виокремлено основні гіпотези, висловлені українськими археологами щодо призначення пружків на глиняному посуді. Подано результати перевірки однієї з них. Зроблено висновок про те, що однозначно визначити функцію пружків нині неможливо [Одержано 27 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, пружок, гіпотеза, експеримент, глиняний посуд

Одним із видів декору глиняного посуду з часів пізнього неоліту – мезенеоліту є горизонтально чи вертикально розташовані опуклі видовжені «валики»-пружки. Вони привертали значну увагу археологів, які аналізували їх у численних публікаціях. За наявності «валиків» на посуді названо археологічну культуру (культура багатоваликової кераміки) і культурно-історичну спільноту (культури валикової кераміки), виокремлено етапи в інших археологічних культурах [1, с.3; 2, с.33-34, 186; 4, с.71-78; 10].

Послуговуючись керамологічною термінологією, вважаю доцільним називати даний елемент декору «пружками» – терміном, притаманним народній гончарській лексиці українців. У процесі вивчення посуду з пружками дослідники висловлювали гіпотези щодо їх призначення.

Призначення пружків: технологічне

Одним із перших дану гіпотезу висловив 1982 року Юрій Шилов. Він вважав, що пружки розміщували на місці з'єднання смужок глини, з яких формували посудину. Проте вона не підтвердилася і в подальшому не була розвинена. Інша версія гіпотези ґрунтувалася на твердженні, нібито пружки виконували роль своєрідних «ребер жорсткості» [8, с.99-101]. На початку 1990-х років, використовуючи закон Гука, Світлана Іванова зробила припущення, що пружки забезпечують достатню поперечну жорсткість конструкції виробу, внаслідок додаткових навантажень. Окрім цього, навівши як аргумент висновок Едді Сайко щодо заглибленого орнаменту [7, с.33], дослідниця стверджувала, що всі види рельєфного декору зменшують напруження глини під час формування, сушіння й випалювання посуду, адже після його нанесення збільшується площа поперечного перетину стінок [5, с.70]. Цю гіпотезу підтримали більшість дослідників [6, с.65; 5, с.70; 3, с.68].

Призначення пружків: магічне або символічне

Найбільш послідовно цю гіпотезу для посуду доби пізньої бронзи обґрунтували Володимир Горбов, Катерина Кабанова, Анатолій Усачук та Ірина Чубатенко. На їхню думку, яку дослідники підтвердили даними технічних наук, пружки не могли відігравати роль ребер жорсткості, а виконували лише функцію оберега від нечистої сили [4, с.71-78].

Недоліками всіх вищевказаних досліджень було те, що ці гіпотези базувалися переважно на емпіричних висновках. Лише у поодиноких працях, які виходили за ці межі, використано окремі формули фізико-математичних наук. Але відсутність досліджень конкретних виробів спеціалістами-технологами не дозволяє аргументовано довести правильність однієї і хибність іншої гіпотези. Адже кожна посудина має певні характеристики, складну форму, тому, щоб визначити значення пружка для міцності всієї посудини, необхідно провести ряд складних досліджень. Зокрема, порівняти, як реагує посуд з пружками і без пружків на висушування й випалювання, як наявність пружка впливає на міцність виробу.

Щоб перевірити гіпотези щодо призначення пружків на глиняному посуді, у лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було проведено експеримент: виготовлено посудини з різноманітними комбінаціями елементів декору, що використовували на початку доби заліза (всього 21 виріб), за формою подібні до горщика з Більського городища (висота 8,3 см, діаметр вінець – 8,6 см) [9, с.109, рис.48:7]:

- без пружка;
- з гладким наліпленим пружком під краєм вінець (мал.2:1);
- з наліпленим пружком під вінцями, на який нанесено вдавнення пальцями (мал.2:2);
- з наліпленим пружком під краєм вінець, на який нанесено вдавнення пальцями та проколювання (мал.2:2);

Мал.1. Горщик. Глина, ліплення, вдвлювання, проколювання, 8,3x8,6 см. Більськ, Полтавщина. Західна фортеця Більського городища. VII-VI ст. до н.е. За Борисом Шрамком [9, с.109, рис.48:7]

Мал.2 (а, б, в, г).
Експериментальне нанесення пружків.

Опішне, Полтавщина. 2005.
Лабораторія Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Фото Анатолія Щербаня. Публікуються вперше

- з витягнутим гладким пружком під краєм вінець (мал.2:4);
- з наліпленим пружком під краєм вінець та на опукові, на який нанесено вдавнення пальцями;
- з наліпленим пружком під краєм вінець, на який нанесено вдавнення пальцями й проколювання, та таким же пружком без проколювання на опукові.

Після висушування й випалювання жодна зі сформованих посудин не потріскалася. З'ясувалося, що формування пружка на посуді не вимагає значних зусиль і часу – на його нанесення витрачається в середньому три хвилини.

Унаслідок проведеного експерименту, стало зрозуміло, що для перевірки гіпотези щодо технологічного призначення пружка (зміцнювати посудину, сприяти її вдалому висиханню чи випалюванню, слугувати ребром жорсткості) методи експериментальної керамології застосовувати недоцільно. Адже неможливо точно повторити склад формувальної маси давньої посудини, умови її висихання й випалювання. А для перевірки міцності посудини з пружком і без нього на зламі необхідно виготовити кілька десятків абсолютно ідентичних за формувальною масою, товщиною стінок, умовами висихання та випалювання виробів.

Нині для вивчення міцності кераміки успішно використовують методи комп'ютерного моделювання. Тому заплановано перевірити вплив пружків на міцність глиняних посудин на науково-технічній базі Полтавського державного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Але і в цьому випадку до кінця довести ту чи іншу гіпотезу неможливо. Вважаю, варто зупинитися на твердженні, що призначення пружків на глиняному посуді лежить, насамперед, у площині духовної культури. Вірогідно, давні гончарі вірили в зміцнюючу й захисну роль цього елемента декору.

-
1. Березанська С.С., Косарева А.А. *Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури // Археологія. – 1982. – Вип.38. – С.3-14.*
  2. Берестнев С.И. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / Под редакцией Я.П.Гершковича. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.*
  3. Гершкович Я.П. *Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах. – 1998. – №7. – С.61-92.*
  4. Горбов В.Н., Кабанова Е.Н., Усачук А.Н., Чубатенко И.А. *Валик на керамике позднего бронзового века: поиск назначения // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к столетию Бориса Николаевича Гракова). – Запорожье: Издание Запорожского государственного университета, 1999. – С.71-78.*
  5. Іванова С.В. *Технологія та орнамент гончарства бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. – 1995. – №3. – С.69-73.*
  6. Кузьмина Е.Е. *Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. – Фрунзе: Илим, 1986. – 136 с.*

7. Сайко Э.В. *Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии.* – М.: Наука, 1982. – 211 с.
8. Шилов Ю.А. *Физико-химическая характеристика керамики и развитие степных культур эпохи энеолита – бронзы // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа.* – Ереван: Издательство Академии наук Армянской ССР, 1982. – С.99-101.
9. Шрамко Б.А. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).* – К.: Наукова думка, 1987. – 183 с.
10. Шрамко І.Б. *Ранній період в історії геродотівського Гелону // Більське городище та його округу (до 100-річчя початку польових досліджень).* – К.: Шлях, 2006. – С.33-56.

© Anatoly Shcherban, 2013

THE PROBLEM OF THE RECONSTRUCTION OF POTTERY WHEELS WITH THE HELP OF IMPRINTS ON THE BOTTOMS OF FIGULINES

The author has sorted out the main hypotheses, suggested by the Ukrainian archaeologists and devoted to the purpose of ribs on earthenware. The results of the testing of one of them are given. The author has made a conclusion, that it is impossible to define the function of ribs unambiguously at present

[Received May 27, 2008]

Key words: *cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, rib, hypothesis, experiment, earthenware*

© Ольга Школьна, 2013

ЕКСПЕРИМЕНТ У «ЮВЕЛІРНО-АРХІТЕКТУРНОМУ ФАРФОРІ» ЛЬЯДРО: вектори неосимволізму в Ар Деко у світлі постпостмодерних тенденцій

Школьна Ольга. Експеримент у «ювелірно-архітектурному фарфорі» Льядро: вектори неосимволізму в Ар Деко у світлі постпостмодерних тенденцій // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеси Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.411-425.

- Народилася 12 травня 1974 року в Києві. Закінчила мистецтвознавчий факультет Національної академії образотворчого мистецтва й архітектури (2000), аспірантуру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України (2005) та Львівської національної академії мистецтв (2008). Молодший науковий співробітник Відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. Кандидат мистецтвознавства.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** художній фарфор кінця ХІХ – початку ХХІ століття.
- Автор керамологічних публікацій у періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.М.Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна; тел. +38 (044) 2294522, 223454; факс +38 (044) 2282763; e-mail: imfe@mail.ru

✉ Вул.Краснова, 17, кв.186, Київ, Україна, 03115; тел. +38 (050) 9680330

Про фарфорові шедеври всесвітньо відомого бренду «Льядро», які експонувалися в залах Музею мистецтв імені Богдана й Варвари Ханенків. Коротко висвітлено історію появи фірми братів Льядро, описано деякі таємниці творення виробів, проведено паралелі з продукцією провідних центрів української порцеляни [Одержано 30 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, мистецтвознавча керамологія, українська керамологія, кераміка, фарфор, Ар Деко, неосимволізм, стилізація, Льядро, Іспанія

З 26 березня по 1 травня 2008 року в залах корпусу «Східна колекція» Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків за підтримки амбасадки Іспанії в Україні, Головного управління культури й мистецтв та Київської міської державної адміністрації, за допомогою компанії «Льядро», бутика «Льядро» та салону «Дон Кіхот» експонувалася колекція порцелянових раритетів торговельної марки «Льядро» (з колекції Світлани й Дарії Єгорових). Більше ніж 200 творів усесвітньо відомого бренду впродовж місяця були доступні пересічному глядачу. Неординарна виставка, яка відвідала столицю України після аналогічної виставки 2003 року в Державному історичному музеї в Москві, стала важливою подією мистецького життя Києва. Тому детально зупинюся на цьому мистецькому проекті.

Варто наголосити, що бутики фірми «Льядро», на відміну від занедбаного вітчизняного фарфору-фаянсу (який має на 160 років довшу історію й власні вартісні традиції, але був нещадно винищений упродовж минулого десятиліття), за останні 50 років розмістилися в ексклюзивних точках продажу від Нью-Йорка до Сіднея: Мадрид, Барселона, Лондон, Париж, Токіо. Нині мережу магазинів головних міст планети доповнили два ліцензійні магазини з продажу так званих «відкритих» серій у центрі Києва [1, с.1]. Ринок збуту підприємство братів Льядро нині має як в Україні, так і в державах, що її оточують. Цій події передувала чотиримісячна виставка в Москві. Фарфор Льядро нині зберігається в багатьох колекціях престижних міжнародних музеїв [2, с.10] і приватних збірках поціновувачів. (З російських брендів функціонує Ломоносівський фарфоровий завод Санкт-Петербурга, який позиціонує себе як виробник пострадянського Ар Деко. В Україні довше за всіх тримається Коростенський фарфоровий завод з пропозиціями трансавангарду на оригінальних формах неофункціонального плану й національною та «англійською» класикою в українському аранжуванні).

55 років тому трое братів-іспанців із селянської родини Розі й Хуана Льядро Дольц – Хосе, Хуан (керамісти) й Вінсенте (скульптор), що отримали освіту в школі мистецтв у Валенсії, залишили роботу у фабриці черепиці й звели у своєму дворі в маленькому селищі Альмасері (околиця іспанського міста Валенсія) невелику піч арабського (мавританського) типу. Нині неподалік їхньої першої майстерні простягається ціле Місто Фарфору, штат якого налічує понад 2000 фахівців, а продукція експортується в більше ніж 120 країн світу. Чотири заводи, Школа мистецтв, розвинена інфраструктура зі спортзалом і великим відкритим басейном, кафе й літніми терасами, розташовані на площі 100 000 кв.м, покликані налаштувати унікальну атмосферу для творення фарфору Льядро. Зазначу, що в Україні тільки одне підприємство досягло такої кількості працівників за, очевидно, не менших виробничих потужностей, започаткувавши традицію створення гончарного містечка з тими самими атрибутами – це завод фарфору й фаянсу М.С. та О.М.Кузнецових* у Будах (нині – Харківської області) наприкінці XIX – на початку XX століття.

1953 року було відкрито першу крамницю. Тоді новостворене виробництво виготовляло посуд і порцелянові фігурки, згодом віддавши перевагу останнім. 1969 року відкрито офіс компанії. 1985 року створено клуб Льядро. Нині серед поціновувачів найбільшого виробника фарфору Іспанії – імена екс-президентів США Рональда Рейгана, Білла Клінтона, королеви Єлизавети II, Френка Сінатри, Михайла Горбачова, Майкла Джексона, Дженіфер Лопес, Валерія Сюткіна, чотирьох десятків українців, які стали учасниками аукціону в Києві (кожен лот оцінювали від 1,5 до

* Купці першої гільдії М.С. та його син О.М.Кузнецови мали в Україні три підприємства тонкої кераміки: протобудянську фабрику в селі Вовча Поляна (нині – село Байрак у Харківщині), Слов'янську (колись Харківської губернії, нині – Донецької області) та селі Буди, поблизу Харкова. Після більшовицького перевороту потужне Будянське виробництво пропрацювало 90 років (до банкрутства й закриття 2007 року). [За матеріалами польових досліджень 2007 року]

4 тисяч євро, а загальна сума коштів, зароблених від продажу речей, дорівнювала 31 тисячі євро).

Вартість однієї одиниці фарфору Льядро коливається від 35 до 45 000 євро. Тираж зазвичай виконується в межах 50-5000 одиниць, частіше 200-1500. (Для порівняння: кращий український пластик фарфору сучасності Владислав Щербина робить не більше десяти! авторських відливків з форми, після чого її знищує). Закінчивши виготовлення тиражу порцеляни Льядро, форму в присутності офіційних осіб, юриста-нотаріуса розбивають, аби ніхто більше не міг відтворити оригінальний виріб. Численні премії іспанського королівського дому, зокрема «Премія Принца Філіппа» в номінаціях «Міжнародний успіх» (1993), «Конкурентоспроможність» (1997) та «Робота з відомою маркою» (2002), стали результатом напрацювань фірми в напрямках форми, стилю, технології.

Нахненність фарфору Льядро, який сьогодні є не тільки мистецтвом, а й оточуючим світом людей, що цінують комфорт і красу кожного дня, завоювала прихильність нового «електорату» поціновувачів. Нині тонка кераміка, як золото й діаманти, венеційське скло й емалі, набуває розшарувань на елітні форми й виробу класу «преміум», що доповнюють асортимент, розрахований на культуру й можливості пересічного любителя. «Ювелірний фарфор» для мільйонерів виходить на виміри своїх «каратів» і «чорних перлин». Уподобання вишуканих форм фарфору Льядро – примхи заможних, модна тенденція цінування шедеврів сучасності, а не антикваріату. Адже енергетика виробу, що не несе інформації чужого біополя, цінніша й корисніша для здоров'я, якщо річ є з категорії аксесуарів, власне, цієї людини або «галантереєю» житла чи офісу.

Мистецтво фарфору ХХ–ХХІ століть певною мірою реагує на зміни стереотипів і відображає культурні процеси соціуму. Мімікрія і мімезіс, властивості новітнього мистецтва, активно сполучені з ювелірною проробкою й практично архітектурним моделюванням виробів, дають можливість досягнути новий бульденеж, увести у вимір фарфору принципи недрібної станкової скульптури, сполучати твори з екранними медіа... Такий симбіоз за останні 50 років визначив напрямок розвитку іспанської фірми трьох братів Льядро, що тиражує у світ нову моду на ультрасучасну порцеляну з красою мрії й бажанням зображати лише позитивне й доброзичливе. Світ мистецтвознавців ще не має спільної думки щодо цього явища, котре недостатньо висвітлено й вивчено.

Коричневий фарфор кольору каучуку в «Таїландському танці»... Таким може бути й засмагле тіло «Індійського принца», з сіро-зеленкуватим відтінком – колір обличчя «Самурая» або «Гаванський фестиваль», медовим – єгиптянина («Елегантність»), жовтим – мандарина. Без концентрування на психології, користуючись суто декоративними ефектами, дещо еротизуючи образи. Росіяни назвали такі витвори «середньоевропейським гіперреалізмом». Хоча, очевидно, це є місячний бік сонячного фарфору – противага постмайсенівським рокайлевим галантним сценкам з ідеєю незасмучення.

Багаті ефекти фактур стають способом передачі тактильних чуттів, покликаних підсилювати враження нетривіальності героїв – від шерехатості або, навпаки,

дзеркальності площин, які імітують пластичні властивості бронзи чи гіпюрових драперій з порцелянового волокна. Адже ми не звикли до білого фарфору з глазураною поверхнею, яка на дотик нагадує фактуру гуми чи шкіри (так званий грес-матеріал фірми «Льядро»).

Фарфор Льядро веде своє коріння від 1953 року, часу Ар Деко, стилю, що вивів мистецтво тонкої кераміки до розуміння дизайну, постмодерністичних шукань і відкрив шлях неофункціоналізму. Певною мірою полістилістичні твори цього часу мають лапідарну форму, лаконічний зміст і несуть ознаки неосимволізму, апелюючи до відомих архетипів, знайдених класичних канонів високого мистецтва, шукаючи доцільності й конструктивно-монтажних рішень, іноді з використанням театральних ефектів, відеосупроводом, додаванням звуків.

Саме такими є твори фірми братів Льядро на теми материнства, цікаві в плані порівняння їх з радянською пластикою означеної доби, що спиралася на іншу ідеологію, однак була покликана нести у світ ті ж життєствердні виразні імпульси. «Батько з сином» або багатодітна мати в композиції «Материнська любов» привертають до себе увагу «апокрифічністю» образів. Абстрактні поняття ідеї, пам'яті, втілені в мареннях серії «Аура», представляють вічні питання буття в узагальнених формах «текучої» пластики.

Серія «Люди Африки» покликана обіграти тему «екзотів» – творців іншого виміру, іншого світу, інших чуттів і сподівань. Специфічно скульптурна обробка фарфору в даному випадку – своєрідний «лоутек» порцелянової пластики, який

підсилює характерність моделей, робить їх «нечинними» й «неблаговидими», не солодкувато-смачними, а обраними носіями прадавньої гармонії й краси, вишуканості неєвропейського кшталту.

«Неандертальці» цивілізації, що переважно виростають із цілісних глиб матеріалу, за законом зміни епох, «розбавлені» в експозиції біблійними мотивами з надзвичайно сучасним пластичним «утрируваним» моделюванням («Волхви»), що вже несе ознаки пластики XXI століття; або новим «язичницьким» осмисленням образу вищого божества («Отець-Сонце»), де замість Яхве (Іегови) бачимо імпазантного «Зевса нової ери». Витонченість і Грація – провідна зірка всіх оспіваних героїв класичної міфології: від «Народження Венери» й «Вахханки» до середньовічної тематики, в якій, до того ж, стикаються різні світи й стихії. Головний принцип – «ненудність» показу портретованих.

Мал.1. Отець-сонце. Початок 2000-х.
Творча лабораторія Льядро. Іспанія.
Фото Ольги Школьної

Мал.2.
Народження Венери.
Початок 2000-х.
 Творча лабораторія Льядро.
 Іспанія.
 Фото Ольги Школьної

Мистецтво фарфору Льядро покликане вражати, збивати з пантелику незвичайним трактуванням образів, апелювати до підсвідомого потягу до вічної краси.

Одночасно потрактовані за новими канонами твори від сакральних композицій («Скорбота») до бестіарій і світу магії з образами ельфів, підводного царства й небесних створінь типу білосніжних коней у русі або крилатих Пегасів (задіяні всі три виміри існування людини у Всесвіті та потойбічна тема) несуть ознаки постпостмодерну в мистецтві порцеляни. Твори «Морський принц», «Поклик моря», «Підводна фантазія», «Принадність океану», «Народження Венери» мають власні закони іконографії, концентрацію неосимволізму «в кілька атмосфер», широкий спектр способів «одухотворення матерії».

За законами дизайну, кожна річ повинна мати лише один домінуючий акцент, навколо якого, як до композиційного центру, гуртуються другорядні засоби розкриття характеру моделі, антуражні речі, що доповнюють, насичують додатковими деталями головний стрижень. Фарфор Льядро має свої закони, де багатогігурні композиції, на перший погляд перевантажені, набувають епічного

Мал.3.
Волхви.
Початок 2000-х.
 Творча лабораторія
 Льядро. Іспанія.
 Фото Ольги Школьної

Мал.4. Паелья. Початок 2000-х. Творча лабораторія Льядро. Іспанія. Фото Ольги Шкільної

змісту, завдяки злагодженому «багатоголоссю» «григоріанського хоралу» повсякденності. Філософія Льядро – у житті немає нічого другорядного, як не було другорядних героїв у композиції О.Родена *«Громадяни Кале»* або в *«Танці»* М.Шагала.

Багатофігурні композиції *«Паелья»*, *«Венеціанський карнавал»*, *«Полювання на лисиць»*, *«Чаювання»*, *«Цирк»*, *«Клоуни»* задумані художниками як своєрідний часопис, натуральний опис, чуттєвий опис події, ситуації, простої днини життя. Переглядаючи названі роботи, складається враження фіксування певних проявів буття, як у газетній хроніці, а виділення саме тих чи інших фрагментів схоже на документалізацію – мікрофільмування. У роботах відчутна тенденція до використання неоакадемічних рис (*«Леда та лебідь»*, *«Плин життя»*, *«Мрії на гойдалці»*, *«Пробудження весни»*, *«Рай для закоханих»*, *«Світ магії»*, *«Небесні мандрівки»*), а також маньєристичних та бароково-рокайлевих стилізацій.

Лабораторія Льядро не називає імен скульпторів, що допомагали у створенні серії маленьких хлопчиків на ритованих скриньках з духовною аурою епохи Ренесансу. Цитати з Мікеланджело й Високого Відродження доповнені «модерним» проведенням часу неамуроподібних малюків, зайнятих читанням книг, забавками й сидінням у позі «лотоса», і стилізованою під ювелірну техніку карбування декоративною обробкою подіумів у широкій палітрі стильового розмаїття ретроспекцій: маньєризм і бароко, шинуазрі, Ар Деко, хай-тек покликані створювати враження різних іпостасей Ідеального.

Обігрування цитат частіше є вдалимими, як от у монументальній роботі з чіткою архітектонікою *«Ле Меніна»*. Інфанта має вигляд «реді мейда» минулої цивілізації, що опинився у світах *«Поцілунку»* Г.Клімта й ремінісценції на *«Три віки»*

(«Любов до балету»), та користується можливістю безпосереднього спілкування з ними. Свідки різних епох мають нагоду зайняти не тільки місце в сучасному світі без сервантів, а й протиставити свої властивості «вічних створінь» одне одному, пожити в єдиному просторі, контактуючи, апелюючи до глядачів і до «сусідів», накреслюючи вимір новітнього розуміння місця твору мистецтва в інтер'єрі.

Можливо, найцікавішою є серія «Утопія». Засвоївши всі досягнення світової фарфорової пластики, у деяких роботах цієї серії маємо імпортний еквівалент, виконаний у стилістиці Ар Деко з реалістичними рисами, західноукраїнській фаянсовій пластичі з села Пациків біля Станіслава (нині Івано-Франківської області), де з початку ХХ століття до 1940-х років розвивалася вітчизняна статуетка зі специфічно порцеляновими (хоча й за відсутності, власне, фарфору) рисами декоративних рішень. Деякі аналогії з композиційними рішеннями й мінімалістично-модерною стилістикою світських небуржуазних творів пластиків цієї «скульптурної» майстерні Л.Дрекслера, А.Попеля, Ю.Хмелінського, Й.Левицького* й інших, що пройшли європейську художню освіту в кращих закладах Франції, Австрії, Чехії, Німеччини, свідчать про включення творчих напрацювань українців у світовий мистецький контекст.

Взагалі, надзвичайно цікавим є порівняльний аналіз іспанської школи фарфору середини – другої половини ХХ століття з українським мистецтвом порцеляни означеного періоду. Так само, як і німецькі напрацювання в річищі мистецтва тонкої кераміки 1930-х – 1990-х років, бачимо, що Іспанія зокрема, й уся Європа загалом, були зорієнтовані в цей час не тільки на тиражування безособистісних солодкуватих «голівок», а й із зацікавленням спостерігали за тенденціями соцреалізму й «радянського ампіру» України й Росії.

До сказаного варто додати, що в Україні риси постпостмодернізму в мистецтві фарфору на межі 1990-х – 2000-х років стали відчутні у творчості окремих майстрів, у доробку яких мрія втілювалася в образи неосимволізму й неомодерну, а також трансавангарду. Першість серед них належить видатному пластику сучасності

Мал.5. Романтичний жест.
Початок 2000-х.
Творча лабораторія Лядро.
Іспанія. Фото Ольги Школьної

* Майстерню володіли нащадки Малярні Казимира Левицького у Львові. Нині архів цієї родини зберігається в родичів у Польщі. Можливо, з часом з'явиться можливість ретельніше дослідити творчість цих мистців. Однак на лист, надісланий автором 2007 року, відповіді не отримано. Про пациковський фаянс, який іноді називають пациківським, неодноразово писав львівський мистецтвознавець Ю.Бірюльов.

Мал.6. Ле Меніна. Початок 2000-х.

Творча лабораторія Лядро. Іспанія.
Фото Ольги Школьної

Владиславу Щербині*, що репрезентує кращу порцелянову статуетку України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Художник працював у Городницькому, Баранівському фарфорових заводах та Київському експериментальному кераміко-художньому заводі разом із надзвичайно талановитою дружиною Оксаною Жникруп**, єдиним рівним йому «конкурентом» у роботі. Постпостмодерні стилізації мальовки й пластики втілює в матеріалі в Коростенському фарфоровому заводі ще один вітчизняний художник – Олександр Шевченко***. Але ці майстри тільки розпочали шлях відмови від догм художніх рад радянської доби.

* Народився 1926 року. Киянин. 1950 року закінчив Одеське художнє училище. Нині продовжує працювати у фарфорі після 15-літньої перерви, зумовленої загальною кризою галузі й тотальною нищенням порцелянових і фаянсових заводів. Є автором понад тисячі фарфорових творів, більшість з яких пішла в масове виробництво. Як неперевершений пластик деякий час очолював прикладну секцію Спілки художників УРСР. Досі не має звання «Народний художник України». Нині не поцінований належним чином, хоча він є живим класиком, разом із полтавцем із «миргородською» освітою Іваном Віцьком. Образи Владислава Щербини останніх трьох десятиліть – фавни й кентаври, бурлески, новітня соковита україніка й новітні постпостмодерні композиції кшталту «Мухи-Цокотухи», творів із серії «Цирк» – виводять мистецтво української фарфорової пластики за межі традиційної порцеляни радянської доби.

** Оксана Жникруп (1931, Чита – 1993, Київ) – неперевершений скульптор України у фарфорі, творчість якої генетично пов'язана з лінією українок – сестер Н. та О. Данько, А. Брускетті-Мітрохіної, які пройшли французьку школу й визначили напрямок радянської порцеляни на Ломоносівському фарфоровому заводі в Санкт-Петербурзі. Дружина Владислава Щербини. 1951 року закінчила Одеське художнє училище. Працювала в стилістиці межі Ар Деко й неофункціоналізму. Твори «Ярославна», «Дано наказ», «Рушничок» тощо (переважно 1960-х – 1970-х років) спричинили, разом із творами Владислава Щербини, перехід від пластики «свинарок», «гусаків», «доярок» і «трактористів» до європеїзованих творів високої культури виконання рівня кращих скульптурів планети

*** Олександр Шевченко, 1947 р.н., з Коростенського заводу фарфору є художником порцеляни молодшого від Владислава Щербини та Івана Віцька покоління. Творчо працював на виробництві більше ніж тридцять років (до його зупинки 2007 року). Розробив понад 300 малюнків для декорування виробів ручною мальовкою та деколями. У його доробку є скульптурні групи й дитячі сервізи, шаржі з рисами іронії та неомодерні пластичні й декоративні стилізації. Перший в українському фарфорі ввів у оформлення сервізів відверті еротичні мотиви («Камасутра» (2001), «No Smoking» (2002)). Випускник Львівського поліграфічного інституту, за фахом – художник-ілюстратор

Натомість фарфорова пластика Лядро не має домінуючої традиції посудних розробок, тому орнаментальні мотиви застосовують переважно в «етнічній» фігурці й відповідають культурному середовищу регіону, з якого походить персонаж. Очевидно, тактовність і стриманість в орнаментальному декоруванні скульптури, що зазвичай укрита кольоровими поливами (частіше з рельєфним профілюванням у традиціях оформлення в річці модерну й Ар Деко, ніж із застосуванням ручної мальовки), свідчить про користування композиційними прийомами німецької й французької класики та пов'язана з намаганням виховати в публіки смак до новітнього, вишуканого, хоча й дещо штучного фарфору, а не маломистецького посуду для простолюдинів.

Технологія Лядро в серії «Утопія» є певним аналогом техніки Фаберже, тільки замість яйця форма стає багатоскладовою композицією. Квіти виступають у цих роботах рівноцінними учасниками дійства поруч із головним героєм і несуть ознаки райського саду Едему. Ювелірна дрібна пластика пуп'янків, квіток, вегетацій дає приклад нового булденежу – французької техніки

декорування поверхонь порцелянових і фаянсових виробів дрібним пластичним моделюванням флореальними мотивами. Саме квітка дзвоника з двома листочками у формі символу нескінченності стала логотипом фарфору Лядро.

Експерти з різдвяних і весільних подарунків, персонал фірми «Лядро» всі дрібні частини квітів, їх найменші деталі виконує вручну, без форм. Вірогідно, саме тому, коли пелюстки, яких може бути в одній квітці близько 150 штук, збирають у бутон, деякі з них настільки тонкі, що пропускають світло, утворюючи мерехтіння. Брати Лядро розробили власну технологію полив із використанням окисів солей при особливому випалюванні в один прийом. Особливості процесу тримаються в таємниці.

Творами, які викликали найбільше захоплення й здивування, стали технологічно надскладні зразки транспортних засобів та малі архітектурні форми з фарфору типу альтанок, парканів, газебо (носилок) тощо. Справжнім дивом є експонована скульптурна група «Велика мандрівка», коштовна шедевальна річ – мініатюрна копія паровозу XIX століття з деталями. Загальна довжина цього макета-конструктора з антуражем і дійовими особами – 135 см. 300 форм, 14 персонажів і 10000 годин робочого часу – вартісний бік цього макета-фантома. Для порівняння: 2003 року в Москві демонстрували найвеличніший за історію колекції виріб – «Цариця Нілу», з довжиною човна 160 см, на створення якого пішло 5 років, 400 годин – на розфарбування, 150 годин – на збирання фрагментів. 100 екземплярів

Мал.7. Елегантність (гейша. – О.Ш.).
Початок 2000-х.
Творча лабораторія Лядро.
Іспанія. Фото Ольги Школьної

Мал.8. Таїландський танок.
Початок 2000-х.
Творча лабораторія Льядро. Іспанія.
Фото Ольги Школьніої

Мал.9. Бюст у білій вуалі. Початок 2000-х.
Творча лабораторія Льядро. Іспанія.
Фото Ольги Школьніої

цього порцелянового дива, гідного Книги Гінеса, продали по 160 тисяч євро. За 5 років вартість таких речей зростає в 10 разів, а за 20 років – у 30-40*.

Подорож у часі є лейтмотивом також й інших типів «транспортних» композицій, іноді взятих з Майсена, виставлених у Київському музеї, – фаетона з кінями під назвою «Екіпаж», карети XVIII століття, модифікацій триколісних велосипедів епохи модерну, човнів аналогічного призначення тощо. «Фентезі» – примари, та серія «Течія життя» зі 150-ма витонченими квітами натурального розміру – лоти, які не доходять до аукціонів. Це хіти, тираж яких вимірюється 50-ма повтореннями, що миттєво стають «платиновим фондом» Льядро. Мат і глянцеві, застосовані в найнезвичніших проектах, – результат технологічних напрацювань фірми з іспанським дизайнером Хайме Айона.

Ексклюзивна пластика «русалій», рокайлевих мотивів, сцен кохання, а також уперше демонстрована широкому загалу унікальна річ «Бюст у білій вуалі» з фарфоровим мереживом завоювали визнання відомих художніх центрів – Ермітажу, Королівського музею мистецтва й історії Бельгії, Міжнародного музею кераміки (Фаенца, Італія) та ін. Останній твір (з часом буде названий «Мадонна Льядро». – О.Ш.), очевидно, увійде в скарбницю світової фарфорової пластики. Принаймні, «іконність» цього жіночого образу вражає.

До Льядро скульптури з точним імітуванням шовку чи мережива у фарфорі не виготовляли. Наші предки називали «гіпюровими» рельєфно промодельовані сервізи Києво-Межигірської фабрики, яка працювала впродовж трьох чвертей XIX століття (до 1876 року). Ажурні двостінні сервізи на початку 1950-х років виготовляв

* За матеріалами московських видань, оприлюднених у мережі Інтернет

учень видатного засновника школи українського радянського фарфору Михайла Жука Олександр Ярош на Довбиському фарфоровому заводі. У 1950-х роках у числі експериментів мереживо з порцеляни попросили виготовити Владислава Щербину. Для радянської країни коштовне мереживо з усадкою, рівною усадці порцеляни під час випалювання, для масового тиражу було недоступне, хоча технологічно майстер упорався.

Специфічне випалювання за температури від 1200⁰ до 1400⁰ С дозволяє Льядро по-різному спікати черепок, який в одних випадках плавиться й стає м'яким фарфором, в інших – набуває властивостей твердого фарфору й стає так званою «кам'яною масою». Технологічні особливості створення виробів творчої лабораторії Льядро тримаються в секреті. Однак одну таємницю іспанці все-таки розкрили. Невагомий ажур твору «Бюст у білій вуалі» втілено завдяки справжньому мереживу, що, як і шовк, вигорає, лишаючи тільки фарфоровий узор.

Судячи з наявного на виставці асортименту, спектр експериментів фірми надзвичайно багатий: від фарфорової механіки – інженерії, до новітніх складників рецептури, яка дозволяє, завдяки специфічним пластифікаторам, утримувати у зв'язку мереживні ажурні дірчасті композиції, які не провисають, не розтріскуються під своєю вагою і, не маючи додаткових опор, ширяють у повітрі невагомо, аби робити поверхню окремих виробів подібною за пластичними властивостями плавкій «текучості» бронзи.

Єдине, що зазначають виробники, «фігурки Льядро виготовляють за ретельно продуманою технологією, котра починається з дизайну оригінальної моделі й закінчується високотемпературним випалюванням у печі» [2, с.5]. Витвори Льядро класу «LLADRÓ PRIVILEGE» мають покриття категорії В та С, що захищає роботи від биття й, водночас, дозволяє навіть страхувати речі, про що дбає сама фірма, зацікавлена в довгому існуванні своїх виробів [2, с.9]. Для заохочення клієнтів у купівлі саме таких надякісних фарфорових шедеврів, компанія розробила стимулюючі кроки: покупці творів найвищого ґатунку отримують право

Мал.10. Велика мандрівка. Початок 2000-х. Творча лабораторія Льядро. Іспанія. Фото Ольги Школьної

Мал.11. Вакханка.
Початок 2000-х.
Творча лабораторія
Льядро. Іспанія.
Фото Ольги Школьніої

на придбання унікальної статуетки року й інших виробів. До того ж їм надається ексклюзивне право брати участь у культурно-суспільних акціях торгової марки, які проходять щорічно в багатьох країнах світу, а також вони можуть розраховувати на особливе ставлення під час відвідування Міста Фарфору [2, с.9].

Менеджмент, маркетинг і паблік релейшнз займають у компанії особливе місце. Дилерська мережа пропонує вступ до клубу «PRIVILEGE GOLD», обраним клієнтам категорії «LLADRÓ PRIVILEGE» якого розсилаються каталоги. Члени клубу отримують ексклюзивні подарунки, призи, туристичні путівки, мають пріоритет на ексклюзивні перші статуетки та фігурки щорічного обмеженого випуску, а також страхування, що перекриває бій [2, с.9]. Гарантія якості є першочерговим завданням виробника, що тестує найменші деталі виробу до його продажу, перевіряючи по кілька разів міцність вищого рівня. Асортимент продукції затверджується таємним голосуванням на «сімейних» художніх радах, де до трьох засновників приєднуються шестеро спадкоємців (саме так, як у давні добрі часи, століття тому, це започаткувала родина Матвія Кузнецова, який мав дев'ятеро дітей).

Як сповіщає фабрикант, *«між створенням першого ескізу й вирішальним випробуванням полум'ям кожна фігурка проходить довгий шлях. Майстри збирають її з десятків фрагментів*, вкривають фарбами, емалями, лаками... Запорукою успішного результату слугує висока художня якість кожної операції. У процесі виготовлення кожна статуетка проходить кілька перевірок якості, аби впевнитися в тому, що до рук покупця потрапить дійсно висококласний виріб»*

* Саме за такою технологією виконували проекти іконостасів Товариство М.С.Кузнецова та Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя. Століття тому розроблений спосіб набирання твору з невеличких частин дозволяв експортувати подібні вироби з України за кордон, а не навпаки

[2, с.5]. Задля того, щоб робота могла радувати замовника багато років, створено спеціальну програму безкоштовного страхування «*Lladró Assurance Program™*», яка дозволяє власникам виробів безкоштовно страхувати твори від пошкодження [2, с.5].

Самі виробники фарфору-«мрії» зацікавлені в органічному житті своїх виробів у інтер'єрі. По суті, ідейна програма Льядро – дизайн фарфору під простір інтер'єру. Тобто головною є іміджева функція ужиткової порцелянової речі, яка покликана стати домінантою в контексті внутрішнього начиння помешкання чи офісу. Очевидно, зіставлення декору й пластичних характеристик виробів фірми з «вписуванням» у сучасні стилі інтер'єрів, намагання створити камерну річ, дружелюбну щодо свого оточення – книг, фотографій, меблів, зупинило вибір оформлення продукції Льядро переважно в досить «лояльному» Ар Деко, який пасує до будь-яких умов. Обрана стилістика диктує й практично повну відмову від золота та надавання переваги м'яким пастельним тонам мальовки. Бажання створити різновид прекрасного, яке не тисне на «мікрокосм» особистості й, водночас, утворює гармонійні сполучення речей між собою, виводячи їх на рівень «*продовження особистісного й духовного виміру*» [2, с.7], зорієнтоване підживлювати наші потяги, бажання, світовідчуття.

Сувенірна продукція Льядро, як і весь асортимент, покликана давати продукт «з історією», який по-різному розкриється в кожному новому інтер'єрі. Набуття більшої динамічності призвело до класицизуючого сегмента фарфору підприємства в останнє десятиліття. Навіть традиційні форми Нецке, талісмани й брошки у вигляді мандал, хрестів, тварин, що приносять удачу, переосмислюють художники фірми до ультрасучасних стилізацій, в яких сполучаються золото з червоними й синіми емальми, срібло з мальовкою сірими окислами солей.

Іноді, окрім суто фарфору, фірма застосовує комбінації з глинами кольору землі, теплими тонами якої «оживлює» скульптуру. До того ж емалі, якими користуються брати Льядро для мальовки статуеток, завжди кристалізуються в печі по-різному. Отримані декоративні ефекти й властивості, у своїх комбінаціях створюють величезну кількість кольорових поєднань і варіацій. Специфічні прийоми горельєфного й барельєфного пластичного оздоблення також використовують в оздобленні декоративних ваз фірми (форми Ар Деко, варіанти під назвою «*Чапля*»). Століття тому подібні прийоми, коріння яких сягає часів середньовічної іспано-мавританської майоліки, широко застосовували в Пацикові, а за п'ятдесят років до того – у Волокитинському заводі Андрія Міклашевського (1839–1861/1862 роки) на Чернігово-Сумській землі.

В одному з каталогів про фірму «*Льядро*», які можна було придбати на виставці [2], показано деякі технологічні процеси виробництва. Тож кожна пелюстка мікроскопічного бульденежу наклеюється за допомогою спеціального маленького пінцета. Виготовлення фарфорової руки, розміром за одну фалангу пальця дорослої людини, передбачає приклеювання кожної деталі до основного об'єму, тож пальці виготовляються за окремими формами й доклеюються до п'ясті. Підполів'яна мальовка виконується видовженим пензликом після першого випалювання. Скульптурна мініатюра фірми Льядро – це кваліфікована праця кількох десятків

вузькоспеціалізованих фахівців. Саме так раніше виготовляли фарфор і в Україні [2, с.5].

На додачу варто згадати про справжній ювелірний фарфор з колекції Льядро – комплекти прикрас. Білі голуби – символи щастя й миру, й ніжно-рожеві орхідеї – квіти кохання – з порцеляни, якими усіяно золоті гілочки, виглядають досить ошатно й святково. Голуби стали візитівкою кераміки Пікассо з 1940-х до 1970-х років, а нині увійшли до іконографічних схем фарфору Льядро. У біблійних сюжетах вони сприймаються як символ Святого Духу, в пасторалях – як атрибут кохання, у композиціях на сучасну тематику – як ідея послання світові птаха миру й чистоти. Білізна голубів, доповнена квітковим «кольороспівом», – це два різновиди «весільних» аксесуарів, активно використовуваних у образній мові Льядро. Цікаво, що фарфор сприймається в ювелірному мистецтві фірми не як біжутерія, а як коштовна річ, що має культуру виконання й витонченість, гідну китайських імператорів. І білизою черепка, і просвічуваністю, і чистотою. Крім того, специфічне «шлюбне» звучання великої частини асортименту фарфорових композицій сприяє святковому, урочистому, піднесеному відчуттю творів, іноді з легким присмаком еротизованого звучання.

Доповнює підвіски, кольє, каблучки й сережки твір «*Романтичний жест*» (дві п'ясті руки, що застигли, з трояндою). Нині культура продажу в бутиках і зберігання в колекціях ювелірних прикрас вимагає способу мистецького демонстрування біжутерії, особливо тих різновидів, які призначені для п'ястей. Коли споглядаєш руки в композиції «*Романтичний жест*», перед очима постають ікони, фрески й полотна кращих художників минулого, де пальці Богоматері й Ісуса, святих, грішників та Іуди відігравали, заодно з виразом очей, найважливішу роль у створенні образу. За формою рук і жестами «прочитується» характер моделі, її харизма. П'ясті «*Романтичного жесту*» Льядро – це станкова річ, яка вже не потребує сторонньої оповідності задля розкриття образу портретованого. Характер моделі в цій роботі – сам по собі, а твір стає «одюю жіночності».

Нині твори Льядро зберігаються в багатьох колекціях кращих музеїв світу й мають усі перспективи стати новою класикою світового фарфору. Шість представників другого покоління власників постійно подорожують світом, активно спілкуються з іменитими клієнтами, утворюючи щось подібне сучасним фан-клубам: на сесіях із шанувальниками власноруч підписані виробником бестселери йдуть за ціною у два-три рази більшою від номінальної. Очевидно, така популярність дорогої торгової марки, що тільки на початку своєї кар'єри сповідувала принципи кращих зразків пластики Пабло Пікассо, а нині є «всеїдним» космополітом, пов'язана з ілюзією «доступної за гроші вишуканості», яка не потребує знань з історії фарфору, культури споживання продукції, розуміння внутрішніх законів шляхетної порцеляни.

Перевтілення фарфору, які споглядалися на виставці в Музеї мистецтв імені Богдана й Варвари Ханенків, у сполученні з екранним медіа про бренд та дозволом інтерактивного включення глядача у вимір перформансу – фактично групового роїння-фотографування, завдяки задумам авторів проекту, стали початком «сноб-опису» XXI століття. Креативний фарфор не залишав байдужим жодного відвідувача, що шикувалися в черги, аби бути допущеними до метаморфоз алхіміків новітнього

мистецтва. Загадка «немасового фарфору» в його зрозумілості масам, «масовості» – в сенсі захоплення ним.

Твори-речі фарфору стають чимось бажаним і зрозумілим, за зразком «Мері Кей», «Цептору», «Рейнбоу». Можливо, з часом стане модним захоплення фарфором і мати вдома раритети від Коростеня, Баранівки, Полонного, Довбиша, Сум... Льядро буде ознакою гарного тону, добробуту, чимось зручним і гарним, як... мобільний телефон або ноутбук, і без цього життя буде здаватися недосконалим. Може, тоді з'явиться вишуканий смак споживача, оскільки речі будуть елементарно потрібними. Ймовірно, формується нова масова культура.

1. Крупнейшая в Европе коллекция раритетов Lladro (из собрания Светланы и Дарьи Егоровых). 26 марта – 27 апреля 2008 г.: Флаер. – Б.м.: б.в., б.р. – 1 арк.
2. LLADRO: Katalog. – Б.м.: б.в., б.р. – 24 p.: il.
3. Mientras haya sentimientos. As long as there are feelings. LLADRO: Katalog. – Б.м.: б.в., б.р. – 20 p.: il.

© Olga Shkolna, 2013

**THE EXPERIMENT IN THE LLADRO JEWELLERY AND ARCHITECTURAL PORCELAIN:
THE VECTORS OF NEOSYMBOLISM IN ART DECO IN THE LIGHT OF POSTMODERNIST
TENDENCIES**

Article is devoted the review of an exhibition of the Spanish porcelain of creative laboratory «Lladró» which has passed in 2008 in Kiev. Features of a marketing policy of the enterprise, specificity of the aesthetic program, work of designers and technologists, stylistics of products are considered

[Received May 30, 2008]

Key words: cultural ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, porcelain, Artporcelain, Art Deco, neosymbolism, stylization, Lladró, Spain

© Олена Щербань, 2013

НАДМІРНЕ ЕКСПЕРИМЕНТАТОРСТВО – ШЛЯХ ДО НЕРЕАЛІЗОВАНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Щербань Олена. Надмірне експериментаторство – шлях до нереалізованих можливостей // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.426-431.

- Народилася 27 червня 1980 року в Малій Данилівці Дергачівського району Харківської області. Закінчила історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти. Історія та основи економіки» (2002), аспірантуру Інституту народознавства НАН України за спеціальністю «Етнологія» (2007). Молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2002), старший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2002).
- **Головні напрямки наукових досліджень:** етнопедагогіка, гончарне шкільництво, передовсім діяльність гончарних навчальних закладів Опішного та їх вплив на стан місцевого гончарства; глиняний посуд у культурі харчування українців; нині досліджує тему «Глиняний посуд у культурі харчування українців кінця XIX – початку XXI століття».
- Авторка 37 публікацій з проблематики керамології й етнопедагогіки в періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел./факс +38 (05353) 42175, 42416;
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Леніна, 5, кв.4, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. +38 (066) 1845061; e-mail: shcherbanjov@ukr.net

Висловлено думку про те, що Опішненська зразкова гончарна навчальна майстерня Полтавського губерньського земства була експериментом її засновників. Наголошено на експериментальній діяльності закладу. Виокремлено три групи технологічних експериментів, які проводили в майстерні. На прикладі діяльності закладу показано, що надмірне експериментаторство призводить до нереалізованих можливостей [Одержано 28 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, гончарне шкільництво, майстерня, експеримент, Полтавське губерньське земство, Опішне

В сучасній культурній керамології експериментом традиційно вважається дослід із вивчення давньої гончарної технології. Але саме поняття значно ширше. Експерименти можуть здійснювати, наприклад, органи місцевої влади. Саме таким експериментом стало відкриття Полтавським губерньським

земством Опішненської зразкової гончарної навчальної майстерні (1894–1899) (далі – Майстерня).

Серед основних завдань Майстерні було розповсюдження технічних знань у середовищі кустарів-гончарів, ознайомлення їх із тогочасними технологічними досягненнями з виготовлення й декорування глиняних виробів. Шляхом проведення практичних робіт у Майстерні, яку передбачалося створити як показову для всіх етапів гончарного виробництва, було заплановано наочно довести кустарям, що нові технологічні знання, зокрема використання досконаліших пристроїв, невідомих властивостей місцевих глин, можна використати для полегшення їхньої праці й підвищення якості виготовлених виробів. Досвіду роботи подібних закладів не було, оскільки це був перший гончарний навчальний заклад у Російській імперії. Тому поставлені завдання вирішували шляхом проведення **експериментів** [2, с.34-35].

Найдетальніше діяльність Майстерні розглянуто в публікаціях керамологів Олеся Пошивайла, Олени Клименко та Олени Щербань [4; 5; 10; 13]. У даному дослідженні вперше наголошено, що вся **діяльність закладу була експериментальною**. Ймовірно, створення Майстерні в Опішному було **експериментом** діячів Полтавського губернського земства, які, певною мірою ризикнувши, спрямували діяльність закладу на виготовлення нового виду продукції для даної місцевості – фаянсової.

У кустарних умовах налагодити таке виробництво було неможливо. Про це вже через рік діяльності Майстерні зазначив відряджений до Опішного для ознайомлення з досвідом роботи закладу голова Чернігівського губернського земства Петро Солонина [12, с.51]. І хоча керівник закладу – Іван Зарецький – і був знайомий з місцевим гончарством, але не був практиком, який би власним прикладом міг навчати кустарів новому для них. Експериментальну діяльність Майстерні зі знаходження рецептів глиняної маси, полив Іван Зарецький усіляко підтримував.

Специфіка технологічних експериментів, об'єднаних у три умовні групи, свідчить про характер проведених у Майстерні робіт.

До **першої** групи відношу експерименти з облаштування майстерні необхідними пристроями й обладнанням, здійснені впродовж 1894–1896 років. Готових планів і проектів не було, тому терміново розробляли нові, що передбачали поєднання використовуваних кустарями пристосувань і складних знарядь, які застосовували в промисловості. Іноді поєднання з технічних причин було неможливим, тому паралельно використовували як кустарні, так і промислові пристрої. Зокрема, для наочності в Майстерні було збудовано два горни: один із вертикальним розташуванням камер, який використовували кустарі; другий (касельського типу) з горизонтальним розміщенням камер. Перший був удосконалений, інший – спрощений [2, с.34-35]. В одній кімнаті відбувалися всі процеси гончарного виробництва: від приготування глиняної маси до випалювання; тут же знаходилися всі пристрої для роботи, а також склад готових виробів [12, с.47-48]. Для проведення експериментів із глиною, поливою в Майстерні планували налагодити функціонування окремої лабораторії, проте цей задум не було втілено в життя [2, с.34].

Друга група експериментів, проведених у Майстерні, включала роботи над рецептами вогнетривких мас і придатних для них полив і барвників. Потрібно було ознайомитися з властивостями місцевої сировини й способами її обробки. Тому всі подальші роботи Майстерні зосередилися на експериментах зі знаходження рецепта приготування **фаянсової маси** на основі місцевих глин; ознайомленні опішненських кустарів з особливостями роботи з нею.

На думку діячів Полтавського губернського земства, фаянсова маса була зручною в навчальному процесі; під час випалювання вона проявляла свою вогнетривкість [2, с.37-38]; для фаянсових виробів можна було застосовувати різні поливи, у тому числі тугоплавкі. До того ж фаянсові вироби коштували на ринку дорожче, ніж тогочасна продукція кустарів. Важливим є той факт, що в Майстерні працювали навчальні майстри саме з фаянсового виробництва.

На наявність в Опішному фаянсових глин, придатних для виготовлення гончарної продукції, звертали увагу ще до заснування Майстерні геолог, професор Олександр Гуров та дослідник опішненського гончарства Іван Зарецький [3]. У формувальній масі, яку отримали під час проведення експериментів, місцева сировина (глина-побіл) складала лише близько 28%. Окрім неї, додавали привізну глухівську глину (з території сучасної Сумщини) (1-1/3 пуда), крейду та кварцовий пісок, замовлений у Москві (приблизно по 3 пуди) [2, с.40; 12, с.48-49]. Однак навіть найзаможніші кустарі, за наявності місцевих покладів глини, не могли дозволити собі купувати привізну сировину, тому це унеможливило приготування саме такої формувальної маси в кустарних умовах.

Успішним серед цієї групи експериментів було складення кількох рецептів прозорих і близько семи кольорових полив *«кількох відтінків синьої; однієї фіолетової; однієї гранатної; кількох зелених – від бірюзового відтінку до оливкового; двох коричневих, однієї бурої, однієї чорної і однієї білої для кахлів»*, а також *дев'яти* кольорів барвників *«рожевий – темний, світлий, червонуватий і карміновий; зелений – темний, оливковий і бірюзовий; синій – темний, яскравий, так званий кобальтовий, блакитний; фіолетовий – світлий, темний, червонуватий; оранжевий; червоно-бурий; коричневий; жовтий; чорний – синюватий, з фіолетовим відтінком і буруватий»* [2, с.41-43, 49]. Але їх не можна було використати в кустарному гончарстві (приспосовані для фаянсової маси).

Основним способом формування глиняних виробів, якому навчали в Майстерні, було виготовлення їх за допомогою гіпсових форм. Навчали також і виготовленню самих форм [2, с.37-38]. Створення виробів у гіпсових формах вбачалося легшим і продуктивнішим за ліплення чи виготовлення на гончарному крузі. Це й була **третя** група експериментів, які проводили в Майстерні. Експеримент з формування виробів за допомогою гіпсових форм можна вважати вдалим – було виготовлено кілька тисяч виробів. Проте горно не було пристосоване для випалювання фаянсового посуду, тому з п'яти горнів посуду, виготовленого й випаленого впродовж 1894 – першої половини 1896 року, більшість виробів було зіпсовано. Успішним, на думку діячів Полтавської губернської земської управи, було виготовлення з місцевої глини експериментальних зразків якісної черепиці

й виробів з кам'янкової маси (у процесі випалювання спікається в щільну, тверду масу) [2, с.42-43, 49].

Експериментальним шляхом підбирали й кадри майстрів-технологів для роботи в Майстерні. Це було серйозною проблемою. Діячі Полтавського губернського земства змушені були запрошувати на посади майстрів людей з тогочасних промислових підприємств, які спеціалізувалися на фаянсовому виробництві, проте були далекими від кустарного гончарства. Цей фактор відіграв негативну роль у функціонуванні закладу: він не став винятково навчальним, оскільки його діяльність було спрямовано на промислове виробництво [12, с.51].

Першого майстра Жадіна, який проводив досліди в Майстерні (працював до листопада 1894 року), якого рекомендував на цю посаду директор Строганівського училища п.Львов, було звільнено з посади, як зазначено в додатку до звіту Полтавської губернської земської управи, через невідповідність призначенню Майстерні. Майстер не зміг підібрати поливи для місцевої глини, оскільки не був знайомий із її властивостями, а також недостатньо усвідомлював завдання Майстерні – безоплатно розповсюджувати професійні гончарські знання. Лише в травні 1895 року працювати в Майстерню прибув другий майстер – Волгін (гравер по металу), який гравіював малюнки для відтискування. З вересня 1895 до березня 1896 року в Майстерні працював майстер Куликов, про освіту та досвід роботи якого нічого не відомо. Але той факт, що він працював недовго (приблизно півроку), може свідчити про його невідповідність напрямку роботи Майстерні [2, с.43-44].

З вересня 1896 року, коли було звільнено з посади Івана Зарецького, заклад перейшов під загальне керівництво директора Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя Семена Масленникова, проте фактичним її керівником став майстер В.Маркін (у минулому – рядовий робітник фаянсової фабрики Матвія Кузнецова в Будах). Семен Масленников *«не мав спеціальної освіти і був практиком, який прийшов у Миргородську школу із заводу Кузнецова»* [8, с.141]. Про освіту й досвід роботи В.Маркіна нічого не відомо, але за період його керівництва експерименти з формувальною масою, як свідчать звіти Полтавського губернського земства, були успішними.

Врахувавши зауваження ревізійної комісії Полтавського губернського земства, яка діяла на початку 1896 року, привізну сировину у формувальній масі він змінив на місцеву: замість крейди почав додавати пісок, а замість привізної глухівської глини – місцеву. Врешті-решт було знайдено оптимальне співвідношення складових частин формувальної маси, унаслідок чого виготовляли якісні вироби. Було складено нові рецепти полив, оскільки попередні були непридатні для нової формувальної маси. Наприкінці 1896 року було успішно випалено одне горно посуду [1, с.36-38; 9, с.31-33]. Гарні результати дав також експеримент з виготовлення виробів із відмуленої глини [1, с.36-37].

Саме в цей період Майстерня Полтавського губернського земства, як і Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя, якій вона підпорядковувалася, остаточно перетворилася на підприємство, де виготовляли значну кількість глиняних виробів на замовлення. Водночас збільшилася кількість обладнання, яке можна було використовувати для експериментів. Зокрема, було

побудовано муфель і плавильну піч для полив. Але, оскільки заклад перестав виконувати поставлені завдання, наприкінці 1899 року його було закрито [1, с.36-37].

Таким чином, у експериментальній діяльності Майстерні можна виокремити два періоди.

Перший тривав з 1894 до вересня 1896 року і характеризувався чималою кількістю експериментів зі знаходження рецептів фаянсової маси й полив до неї, дослідженням властивостей місцевих глин. Було взято курс на виготовлення фаянсових виробів, проте експерименти, здійснені в цьому напрямку, були невдалими.

У другий період (з жовтня 1896 до кінця 1899 року) проведені в Майстерні експерименти, спрямовані на використання місцевої сировини, завершилися успішно. Навіть така, на перший погляд, незначна діяльність Майстерні сприяла розповсюдженню серед місцевих кустарів нововведень. Вони почали використовувати гіпсові форми, знаряддя праці, подібні до тих, які бачили в Майстерні; під час приготування поливи, замість оксиду свинцю (Pb_2O), додавали менш шкідливу для здоров'я сполуку – свинцевий сурик (Pb_3O_4); дехто навчився виготовляти якісну вогнетривку шамотову цеглу [2, с.46].

Як переконливо доводить історичний досвід, успішність проведення експериментів значною мірою залежала від керівника закладу й майстра.

Загалом експеримент Полтавського губернського земства з відкриття Майстерні в Опішному був вдалим, оскільки з її діяльністю було започатковано низку гончарних навчальних закладів, які відіграли важливу роль у збереженні й розвитку гончарства у містечку. Але надмірне експериментаторство, як свідчить діяльність закладу, може призвести до негативних результатів. Так, експерименти, у даному випадку, спричинили припинення діяльності Майстерні, хоча й була необхідність її подальшого існування. Захопившись проведенням експериментів, керівництво Опішненської зразкової гончарної навчальної майстерні Полтавського губернського земства (1894–1899) «забуло» головну мету функціонування закладу – стати навчальним. Це завдання «загубилося» в процесі вирішення складних організаційних і технологічних моментів.

-
1. Гончарная мастерская в м.Опошне // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1899 г. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1900. – С.34-38.
  2. Гончарная мастерская Полтавского губернського земства в м.Опошне, Зеньковського уезда // Образцовые мастерские Полтавского губернського земства (Приложение к отчету Полтавской Губернской Земской Управы за 1895 год). – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1896. – С.30-49.
  3. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
  4. Клименко О. До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.418-425.

5. Клименко О.О. Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – К., 1995 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.36. – 217 арк.
6. О мерах содействия гончарному промыслу в Опошне // 53-му Черговому Полтавському Губернському Земському Зібранню Губернського Земського Управління доклади 1917 р. – Полтава: Друкарня Губерніяльного управління, 1918. – Вып.II. – С.13-21.
7. О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии // Доклад Полтавской Губернской Земской Управы Губернскому Земскому Собранию ХХІХ очередного созыва. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1893. – С.11-12.
8. Овчаренко Людмила. Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя: перші роки діяльності (1896–1902) // Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.134-142.
9. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1897 год // Опошняянская гончарная мастерская. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1898. – Вып.I. – С.31-33.
10. Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. – Опішня: Музей гончарства в Опішні, 1989. – 62 с.
11. Содействие кустарной промышленности // Ежегодник Полтавского Губернского Земства на 1897 г. – Полтава: Типо-литография И.А.Дохмана, 1897. – С.119-121.
12. Солонина П. Гончарная учебная мастерская Полтавского земства // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской Губернской Земской Управы, 1895. – №10-12. – С.34-53.
13. Щербань О. Земська гончарна школа в Опішному // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса: Друк, 2002. – Т.3. – С.267-268.

© Olena Shcherban, 2013

AN EXCESSIVE EXPERIMENTATION AS THE WAY TO THE OUTSTANDING OPPORTUNITIES

The author makes her observations, that the Opishne Model Pottery Educational Workshop of the Poltava Government Council was an experiment of its founders. The experimental activity of this institution is accentuated. Three groups of technological experiments, which were carried out in the workshop, are separated out. By the example of the activity of the institution she shows, that an excessive experimentation results in the outstanding opportunities

[Received May 28, 2008]

Key words: cultural ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, pottery school education, workshop, experiment, Poltava Government Council, Opishne

© Татьяна Крупа, 2013

ИССЛЕДОВАНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ТЕКСТИЛЯ: некоторые вопросы сохранения и научной атрибуции

Крупа Татьяна. Исследование археологического текстиля: некоторые вопросы сохранения и научной атрибуции // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.432-442.

- Народилася 12 червня 1969 року в Харкові. Закінчила Харківський державний університет (1992). Науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету імені Василя Каразіна.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** побут і культура античності; історія моди; вивчення технологій, пов'язаних із виготовленням елементів костюма; хіміко-технологічні дослідження текстилю, шкіри; питання консервації й реставрації археологічної органіки; історія давнього світу; антична й середньовічна археологія.
- Автор численних наукових праць, у тому числі монографії: «Зеркала Лаиды. История античных гетер: первый опыт феминизма» (2004).

✉ Вул.Тринклера, 8, кв.30, Харків, 61022, Україна

✉ Провул.Український, 12, Вільшани, Харківщина, 62360, Україна; тел. +38 (050) 9065878;
e-mail: tatiana.n.krupa@univer.kharkov.ua, tatiana.krupa@gmail.com

Археологічний текстиль – матеріал, повноцінне вивчення якого дозволяє отримати інформацію про побут давнього населення, технології виготовлення, а також всеохоплюючі поняття краси й гармонії, які існували в ранні періоди історії людства. Проте здійснити повноцінне хіміко-технологічне й оптико-фізичне дослідження зразків фактично неможливо внаслідок поганої їх збереженості. У зв'язку з цим, важливу роль виконують відтиски тканин, що залишилися на глиняних і металевих виробах, які дозволяють вивчати текстиль за допомогою порівняльно-аналітичних методів, що базуються на аналізові вторинних ознак [Одержано 27 травня 2008]

Ключові слова: текстиль, кераміка, продукти корозії заліза, методи вивчення

Исследование редкого и уникального археологического артефакта – текстиля, в последние годы все больше привлекает внимание специалистов разных научных отраслей. И это вполне закономерное явление: историю нельзя полноценно изучить, не затрагивая темы повседневного быта древнего населения, технологий или всеобъемлющих понятий красоты и гармонии, существовавших в разные периоды истории человечества.

Текстиль как раз и является таким археологическим материалом, полноценное изучение которого способно дать ученому информацию фактически о всех вышеизложенных исторических аспектах. Будучи материалом, созданным руками

человека, ткани ценны для историка своей технологической информативностью. А важность изучения этого аспекта для реставратора-практика трудно переоценить: ведь от этого напрямую зависит возможность сохранения тканей в музейных собраниях.

Схема исследования текстильных технологий в настоящее время хорошо отлажена специалистами и предусматривает не только рассмотрение прядельно-ткацких характеристик: структуры нити, переплетения основы и утка, плотности ткани, то есть – морфологический анализ образцов, но и анализ сырья, из которого была изготовлена ткань, выделение красителя и выяснения техники окрашивания. Учитывая специфику исследуемого объекта, часто это бывает возможным благодаря применению методов естественных наук, в том числе химического анализа, микроскопии, рентгенографии. Но если текстиль сохранился не в своем привычном виде? Если для исследователя текстиля стоит задача исследовать отпечатки тканей на керамике или же провести изучение тканей, загрязненных продуктами коррозии металла?

Сразу оговорюсь, что для специалиста, который привык работать непосредственно с тканями (попутно ставя вопрос об их возможной консервации), исследование подобного археологического материала может вызывать определенные сложности в виду фактической невозможности провести полноценные химико-технологические и оптико-физические исследования образцов (т.е., первичные исследования).

Существующие возможности изучения, например, отпечатков тканей на керамике представляют собой серию сравнительно-аналитических методов, основанных на анализе вторичных признаков текстиля, зафиксированных глиной. Такие методы мы считаем все-таки косвенными. Их информативность и объективность зависит от учета многих факторов, которые при проведении исследовательских работ собственно тканей могут и не учитываться.

Но стоит ли исследователю отвергать изначально возможность получения информации с помощью прямого исследования текстиля и ограничиваться косвенными при работе с нестандартными текстильными объектами?

Ответ на этот вопрос мы получили совершенно неожиданно при изучении фрагмента керамики с отпечатком ткани салтовского времени и втока копья раннежелезного времени, обнаруженных в 2007 году на территории Харьковщины.

Текстиль с городища Мохнач салтовского времени.

В январе 2008 года начальник экспедиции – доцент Харьковского национального политехнического университета имени Григория Сковороды Владимир Колода* – передал образец отпечатка текстиля из раскопок жилища салтовского времени на северном двореце городища Мохнач (раскоп 11).

Размеры фрагмента керамики с отпечатком – 7х4,5 см (рис.1).

Размер отпечатка текстиля – 2,7х1,8 см (рис.2).

* Выражаю глубокую признательность коллеге Владимиру Васильевичу Колоде за предоставленную возможность работы с его материалами

Рис.1. Общий вид фрагмента керамики с отпечатком. Мохнач, Змиевский район, Харьковская область. VIII–X век до н.э.

Рис.2. Общий вид отпечатка

Рис.3. Общий вид отпечатка (увеличено в 4,8 раза)

Нами проведены комплексные исследования образца: микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете (бинокулярный микроскоп МБС-10). Были получены следующие характеристики исследуемого текстиля.

Отпечаток оставлен тканью простого (полотняного) переплетения (рис.3). Уток плотно прибит. Плотность качества:

- по основе – 3 нити/см²;
- по утку – 12 нитей/см².

Сумма: 15 нитей/см².

О.И.Давидан, анализируя ткани Старой Ладого, различает 4 сорта текстиля, в зависимости от суммы нитей основы и утка:

- к 4 сорту принадлежат ткани, где сумма нитей не превышает 18 нитей/см²;
- к 3 сорту – не более 27 нитей/см²;
- к 2 сорту – не более 37 нитей/см²;
- к 1 сорту – свыше 37 нитей/см² [1, с.113].

По этой классификации нашу ткань можно отнести к 4 сорту.

Отпечаток дает максимальную информацию по уточным нитям (рис.4). Исходя из этого, можно определить следующие прядильные характеристики:

- нити основы определяются только по шагу нитей утка. Их тонина – 2,25 мм;
- нити утка видны хорошо. Тонина нитей – 1,2 мм. Нити, судя по отпечатку, – нити 2-го порядка* и имеют S-кручение. Таким образом, основные составляющие нити будут нитями 1-го порядка** и иметь Z-кручение (рис.5).

* Созданы в результате прядения двух автономных нитей.

** Созданы в результате прядения нити непосредственно с прядильного сырья

Рис.4. Вид нитей утка ткани из Мохнача, перекрывающие нити основы (увеличено в 16 раз, масштаб одного деления сетки – 0,5 мм)

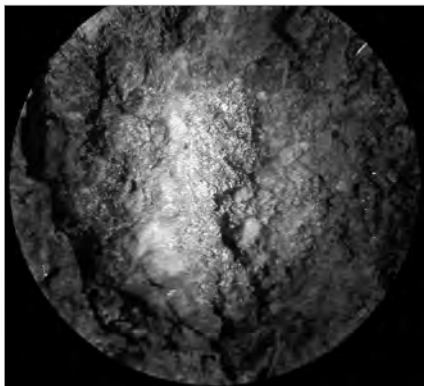

Рис.5. Вид крутки нитей утка ткани из Мохнача (увеличено в 32 раза)

Рис.6. Вид фрагмента отпечатка текстиля из Мохнача со следами растительных волокон (увеличено в 63 раза)

Рис.7. Общий вид комплекса втока копья и колчана. Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Рис.8. Общий вид втока копья.
Гришковка, Змиевский район,
Харьковская область.
Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Рис.9. Остатки колчана.
Гришковка, Змиевский район,
Харьковская область.
Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Рис.10. Фрагмент втока копья с тканью.
Гришковка, Змиевский район,
Харьковская область.
Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Нам удалось найти следы волокон текстиля. Фрагменты крайне малого размера и сильно деструктивированы, однако сохранили характерные морфологические признаки растительного волокна (рис.6). Волокна длинные и грубоватые. Это дает нам возможность утверждать, что ткань могла состоять, например, из волокон конопли или же других грубоволокнистых растений.

Ткань можно определить как текстиль типа рогожи.

Ее основные характеристики могут свидетельствовать о ее местном изготовлении.

Текстиль Гришковского курганного могильника скифского времени.

В 2007 году при раскопках кургана 25 (погр.1) Гришковского курганного могильника (пос.Гришковка, Змиевский район, Харьковская область) был обнаружен колчан с втком железного копья конца V – первой половины IV века до н.э. (рис.7).

С одной стороны вток покрыт прикипевшей и покрытой продуктами коррозии железа тканью (рис.8). Деревянные фрагменты копья тоже частично сохранились (рис.9).

Весь комплекс для более подробного изучения обнаруженного текстиля нам передал начальник отряда Сиверско-Донецкой археологической экспедиции – аспирант Харьковского национального университета имени Василя Каразина Денис Гречко*.

* Пользуясь случаем, выражаю глубокую признательность Денису Сергеевичу Гречко за предоставленную возможность работы с редким археологическим материалом

Отметим, что находки археологического текстиля на территории Харьковщины скифского времени – большая редкость. Поэтому их полноценное изучение может пролить свет на многие аспекты социально-экономической жизни общества конца V – первой половины IV вв. до н.э.

Нами были проведены комплексные исследования: микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете и микроскопия в проходящем свете (бинокулярный микроскоп МБС-10), химико-технологические исследования.

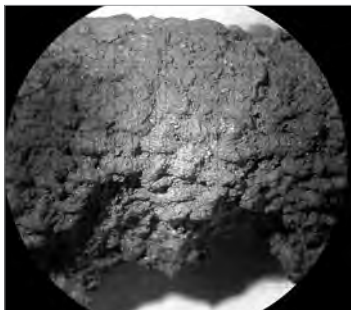
В результате визуального осмотра было установлено следующее.

1. Общее состояние ткани на втоке копья (рис.10; 11) – удовлетворительное. Ткань полностью пропитана продуктами коррозии железа. Вследствие этого, было возможно только определение морфологических признаков обнаруженного текстиля.

Ткань простого переплетения (рис.11). По утку – 10 нитей/см². По основе – 8 нитей/см². Деление на основу и уток – относительное, т.к. кромки ткани не выявлены. Сумма: 18 нитей/см² (рис.12). Нити 1-го порядка и имеют Z-кручение с примерным углом прядения около 45-50°. Тонина нитей – около 1 мм (рис.13). Нить по своей структуре состоит из группы однородных волокон.

По классификации О.И.Давидан, нашу ткань можно отнести к 4 сорту.

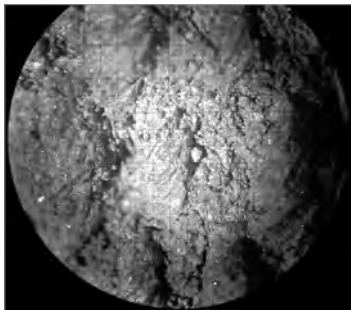
2. Были тщательно исследованы и остатки дерева (рис.9). Дерево плохой сохранности: под руками распадается. В одном из фрагментов – трехлопастная скифская стрела со следами коррозии меди (рис.14).

Рис.11. Общий вид ткани на втоке копья (микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете; увеличено в 8 раз). Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Рис.12. Общий вид нитей (микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете; увеличено в 16 раз). Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Рис.13. Нить ткани: особенности прядения (микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете; увеличено в 32 раза). Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Рис.14. Фрагмент колчана с медной скифской стрелой.
Гришковка, Змиевский район,
Харьковская область.
Конец V – первая половина
IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Рис.15. Общий вид фрагмента колчана
с остатками тлена ткани.
Гришковка, Змиевский район,
Харьковская область.
Конец V – первая половина
IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

На одном из фрагментов колчана обнаружены остатки тлена ткани, аналогичной ткани на втоке (рис.15; 16).

Особенно важно отметить обнаружение в процессе исследования фрагментов древесины нескольких нитей удовлетворительной сохранности (рис.17; 18; 19), сохранивших не только физико-морфологические признаки, но и химико-технологические особенности.

Были проведены химико-технологические исследования волокон (рис.20) на предмет происхождения прядильного сырья и наличия крашения ткани.

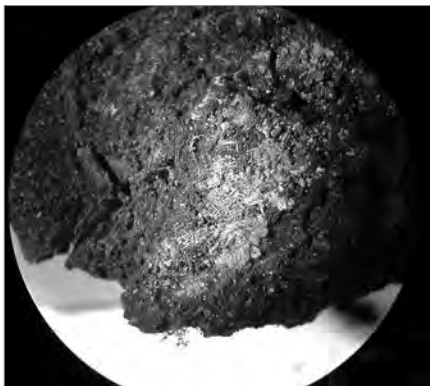
Установлено, что прядильным сырьем являлась шерсть. Можем отметить, что шерсть – качественная, тонкорунная. Ткань была белого цвета, то есть не имела крашения (рис.21; 22; 23) [3, с.125-128].

Предварительно предположим, что ткань – импортного производства.

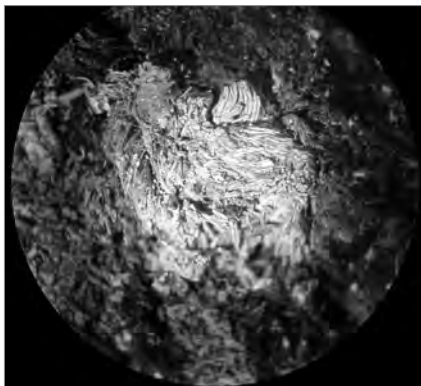
Что объединяет эти, такие различные, образцы текстиля?

Прежде всего, их специфическая сохранность. Однако, как показали вышеизложенные работы, она не является гарантом невозможности проведения исследований непосредственно текстильных волокон.

Поэтому исследователь, при работе с подобным материалом, обязан провести скрупулезное его изучение с применением микроскопии в отраженном боковом неполяризованном свете при различном увеличении. И только убедившись

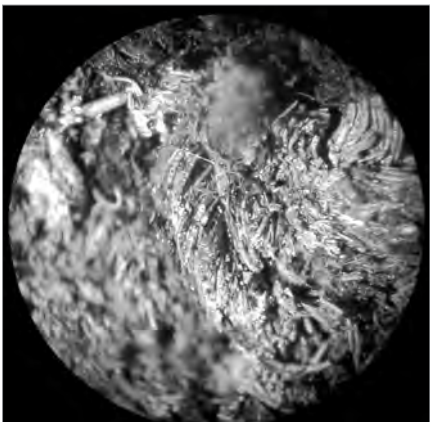

Рис.17. Общий вид сохранившихся нитей (микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете; увеличено в 16 раз). Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

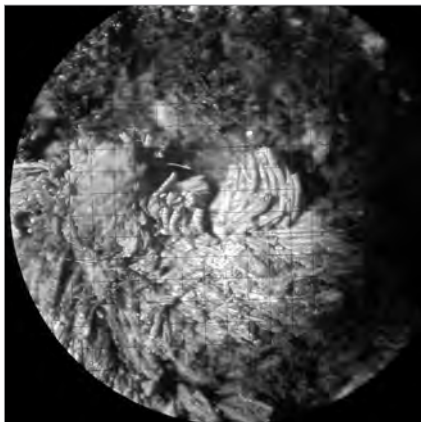

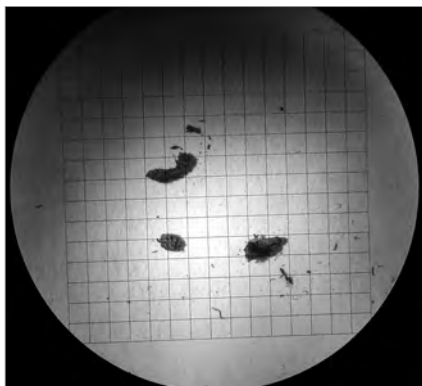
Рис.16. Общий вид фрагмента колчана с остатками бокового неполяризованном свете; увеличено в 8 раз). Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

Рис.19. Общий вид сохранившихся волокон (микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете; увеличено в 56 раз). Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

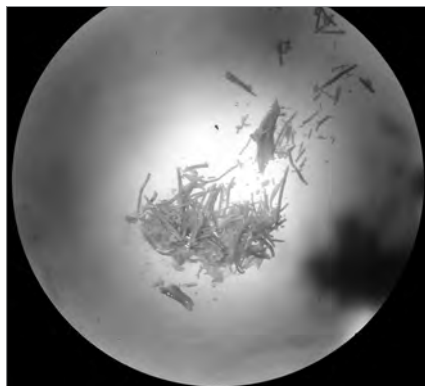

Рис.18. Общий вид сохранившихся нитей (микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете; увеличено в 63 раза). Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э.
Фото Татьяны Крупы

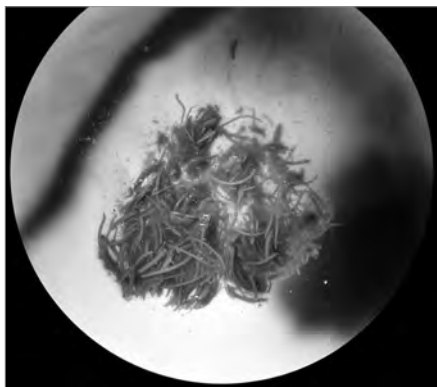
Рис.20. Общий вид волокон, подготовленных к химико-технологическим исследованиям (увеличено в 16 раз). Гришковка, Змиевский район, Харьковская область. Конец V – первая половина IV века до н.э. Фото Татьяны Крупы

Рис.21. Реакция волокна (текстиль из Гришковки) с HNO_3 /конц./ (микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете; увеличено в 32 раза; кислота не реагирует ни с волокном, ни с красителем). Фото Татьяны Крупы

Рис.22. Реакция волокна (текстиль из Гришковки) с H_2SO_4 /конц./ (микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете; увеличено в 32 раза; кислота не реагирует ни с волокном, ни с красителем). Фото Татьяны Крупы

Рис.23. Реакция волокна (текстиль из Гришковки) с H_2SO_4 /конц./ (микроскопия в проходящем свете; увеличено в 32 раза; кислота не реагирует ни с волокном, ни с красителем). Фото Татьяны Крупы

в полном отсутствии сохранившихся оригинальных волокон, проводить косвенные исследования текстиля с помощью методов, которые способны полностью разрушить микрообразцы сохранившихся текстильных волокон.

Игнорируя возможность обнаружения микропроб органики, исследователь изначально теряет значительный пласт технологической информации. Последнее недопустимо. Однако не только это является существенной проблемой.

Говоря о шансах обнаружения текстильной органики на подобных образцах, нельзя не затронуть вопрос некоторого изменения существующих археологических методик. Уже однажды мы обращали внимание коллег-археологов на некоторые аспекты извлечения из раскопа сохранившегося текстиля [2, с.124]. В результате работы с археологическими артефактами, которые визуально не содержат видимых следов текстиля или же содержат сильно деструктурированный материал (например, ткань пропитана продуктами коррозии железа), мы вынуждены констатировать следующее.

Существующая методика извлечения керамики из раскопа и последующая полевая камеральная ее обработка (включающая неквалифицированную очистку путем мытья водой) способна лишить исследователя важной научной информации. Считаем, что при малейшем подозрении на наличие на обнаруженной керамике отпечатков текстиля, археолог должен ограничиться изъятием артефакта из раскопа с прилегающим к нему грунтом. Любая дальнейшая полевая камеральная обработка исключается. Обнаруженный образец необходимо передать специалисту, который и проведет всю необходимую работу по очистке и изучению. Таким специалистом может быть реставратор.

Близкая ситуация и с обнаруженным археологическим металлом со следами деструктурированного текстиля. Часто археолог, будучи заведомо уверен в неинформативности таких тканей и желая сохранить именно металл (особенно, если это редкое металлическое изделие или же находка плохой сохранности), производит самостоятельную пропитку конгломерата металла и текстиля подручными средствами. Ввиду приведенного нами выше примера подобной находки в Гришковском курганном могильнике, подобные действия также недопустимы. Если в составе археологической экспедиции нет реставратора, тогда следует поступить с находкой аналогично находке керамики с отпечатком: изъять находку вместе с прилегающим грунтом и передать в дальнейшем специалисту.

Только так можно обеспечить полноценное исследование редких находок древних тканей и получить при этом максимум возможной информации.

-
1. Давидан О.И. Ткани Старой Ладogi // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1981. – Вып.22. – С.100-113.
  2. Крупа Т.Н. К вопросу об извлечении и первичной консервационной обработке археологического текстиля // Археология и древняя архитектура Левобережной

Украины и смежных территорий / Под редакцией С.Д.Крыжицкого. – К.: Східний видавничий дім, 2000. – С.124.

3. Федорович Е.Ф. Методика исследования археологических тканей // Советская археология. – 1965. – №4. – С.124-133.

© Tetyana Krupa, 2013

THE STUDY OF ARCHAEOLOGICAL TEXTILES: SOME QUESTIONS OF THEIR PRESERVATION AND SCIENTIFIC ATTRIBUTION

Textiles are archaeological materials, which full-fledged study allows to obtain information on the life of ancient population, the techniques of their producing, and the all-purpose ideas of beauty and harmony, that have existed in the early periods of the history of mankind, as well. But it is practically impossible to fulfil full-fledged chemical, technological, and optico-physical study of specimens over their damaged state. The imprints of clothes, that are left on earthenware and metal work, play an important role in this connexion. They allow to study textiles with the help of comparative and analytic methods, based on the analyses of secondary characteristics

[Received May 27, 2008]

Key words: *textiles, ceramics, iron corrosion products, the methods of study*

РІШЕННЯ СЕМІНАРУ

РІШЕННЯ СЕМІНАРУ

**Прийнято учасниками
Міжнародного науково-практичного
керамологічного семінару
«Експеримент у сучасній керамології:
шлях до наукової істини
чи профанація наукових знань?»
(Опішне, 28–30.05.2008)**

28–30 травня 2008 року в гончарній столиці України – містечку Опішному, відбувся Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?».

Метою проведення семінару було з'ясування місця й ролі експериментів у сучасних керамологічних дослідженнях, виявлення позитивних і негативних моментів у використанні їх під час вивчення давнього гончарства, впровадження в практику сучасних керамологічних студій спеціальних методів дослідження історичної кераміки.

На засіданнях, під час дискусій, презентацій видавничих проєктів учасники семінару наголошували на доцільності використання експериментів для дослідження гончарства й констатували наявність у цій сфері невирішених проблем:

1. Досить часто дослідники гончарства проводять експерименти без належного обґрунтування доцільності такого проведення, без програми і без фіксації результатів. При цьому використовують неперевірені методики, нехарактерні для давнього гончарства сировину й інструменти. Тому вкрай важливо науково обґрунтовувати експерименти й трактувати їх результати. Необхідно перевіряти отримані під час експериментів висновки за допомогою методів інших наук.
2. Описуючи результати експериментів, дослідники гончарства послуговуються мішаниною термінів, зафіксованих етнографами, часто додаючи власні вигадані неологізми. Цю термінологію донині не уніфіковано. Для вирішення цієї проблеми доцільно створити робочу групу з обґрунтування вживання тих чи інших термінів, проводити круглі столи й семінари з означеної проблематики.

Учасники Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» одностайно вирішили:

Рекомендувати:

1. Заснувати Міжнародну асоціацію керамологів.
2. Один раз на п'ять років проводити Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар, присвячений проблематиці спеціальних методів дослідження кераміки, із опублікуванням матеріалів у щорічнику «Українська керамологія».
3. Провести Міжнародний керамологічний семінар (симпозіум) з гончарної орнаментики.
4. Вважати необхідним укладання наукового словника керамологічних термінів.
5. Створити міждержавну (українсько-російську) робочу групу з досліджень у галузі експериментальної керамології.
6. Ініціювати запровадження спецкурсу з технології кераміки (історичної технології) й більш широкого курсу керамології на історичних факультетах університетів.
7. Створити в Україні Національний центр експериментальної керамології.
8. Просити Кабінет Міністрів України прийняти рішення про створення в Україні Національного центру технології та спеціальних методів дослідження кераміки.

**Голова Оргкомітету Семінару,
директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
доктор історичних наук
Олесь Пошивайло**

СТУДІЇ З АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

© Віра Гупало, 2013

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДНІЄЇ КЕРАМОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ З ДУБНА

Гупало Віра. До питання про технологічні особливості однієї керамологічної колекції з Дубна // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.448-462.

- Народилася 31 жовтня 1958 року у Львові. Закінчила історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1981) та аспірантуру Інституту суспільних наук АН УРСР (1989). Старший науковий співробітник Відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Кандидат історичних наук.
- Головний напрямок наукових досліджень: археологія доби раннього та пізнього середньовіччя, нової доби.
- Автор понад 100 керамологічних публікацій у періодичних виданнях і збірниках, у тому числі монографії «Берестянські курганні могили кінця X–XII століть» (2006).

✉ Вул. Винниченка, 24, Львів, 79008, Україна; тел. +38 (032) 2765161

✉ Вул. Грінченка, 6 (особняк), Львів, 79037, Україна; тел. +38 (032) 2436000

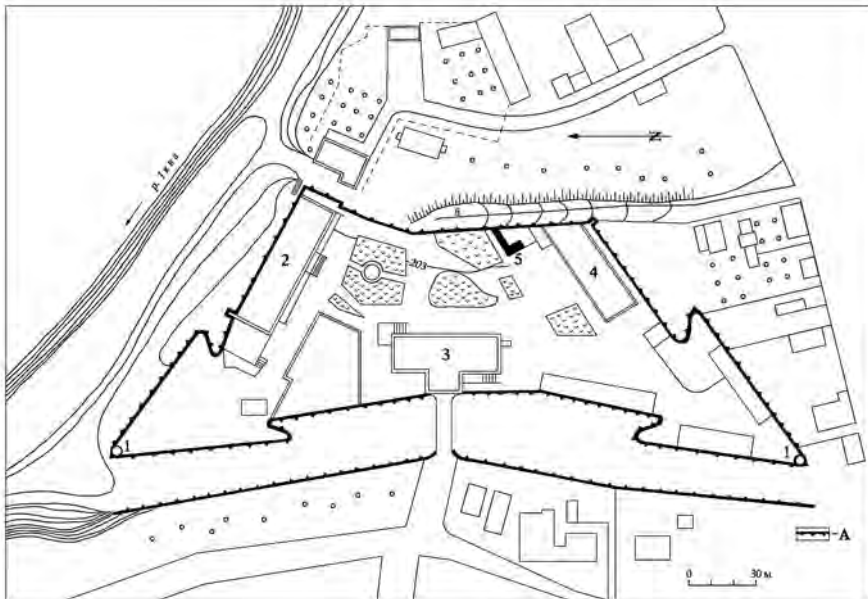
Проаналізовано комплекс кераміки, здобутий під час розкопок на території замку князів Острозьких у місті Дубно. Під культурним нашаруванням нового часу та пізньосередньовічної доби відкрито непорушений горизонт раннього середньовіччя, де було виявлено один добре збережений житловий об'єкт, що датується кінцем X – серединою XI століття. З'ясовано, що житло тричі перебудовували, при цьому змінювали загальну конструкцію об'єкта й перепланували локалізацію опалювального пристрою. З кожним із етапів перебудови пов'язана певна сукупність уламків горщиків, що дозволяє ставити питання про відмінності й подібності в морфології горщиків і технології підготовки формувальної маси і, як наслідок, фіксувати динаміку низки перетворень, що мали місце в гончарному виробництві впродовж дуже короткого відрізка часу

[Одержано 20 травня 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, морфологія горщиків, технологія підготовки формувальної маси, замок, будівельний горизонт, житло, Дубно, Волинь

Дубно (нині районний центр Рівненської області) – одне з найдавніших міст Волинської землі, назву якого донесли до нас писемні джерела. Як центр удільного князівства, що постійно знаходився у сфері політичних інтересів Рюриковичів, Дубно тричі згадано на сторінках літописів: уперше 1110 року як власність Святополка Ізяславича, 1149 року, і востаннє 1288 року як власність Мстислава Даниловича [4, с.155, 227, 439]. Упродовж наступних двох століть місто занепадало й набуло статусу села Луцького повіту, яке перейшло у власність нащадків

Мал.1.

Дубно. План замку з локалізацією рокопу. 1995–1997.

[Умовні позначення: А – фортечні мур; 1 – вежі на бастіонах; 2 – палац князів Любомирських; 3 – надбрамна вежа; 4 – палац князів Острозьких; 5 – розкоп]

литовського княжого роду Гедиміновичів (Наримунтовичів) – князь Острозьких [5, с.92-93, 306-307]. Наприкінці XIV століття король Владислав Ягайло надав серед інших маєтків і Дубно у вічне володіння князю Федору Даниловичу Острозькому (†1410 р.) [6, с.105]. Син останнього Василь, прозваний Красним (†1461 р.), побудував у ньому перший невеликий, найімовірніше, дерев'яний замок [7, с.196]. Згодом, 1498 року, внук Василя – князь Костянтин Іванович Острозький, здобув у великого князя литовського Олександра привілей, що повернув Дубну міський статус, та спорудив потужний і неприступний мурований замок. Фортеця розташована на східному краю невеличкого плато, яке входить у коліно р.Кви, у вигляді витягнутого по лінії захід-схід мису. Замок, а також елементи середньовічних оборонних укріплень збереглися до наших днів (мал.1). Натомість, відсутні будь-які сліди забудови міста найдавнішого періоду. У цьому контексті надзвичайно важливими є результати археологічних досліджень, проведених упродовж 1995–1997 років на території замку князів Острозьких.

Розкоп загальною площею 108 м² було розплановано на вільній від забудови території в південно-східній частині замкового подвір'я, поблизу палацу князів Острозьких (мал.1). Стратиграфічні нашарування простежено до рівня материка, на глибині 4,2 м. Потужний пласт товщиною 3-3,56 м складала перевідкладені нашарування, пов'язані з ремонтними роботами та облаштуванням замкового

Мал.2.

Розвал печей із нижнього і верхнього будівельного горизонтів (житло 2).
Дубно. Кінець X – перша половина XI століття

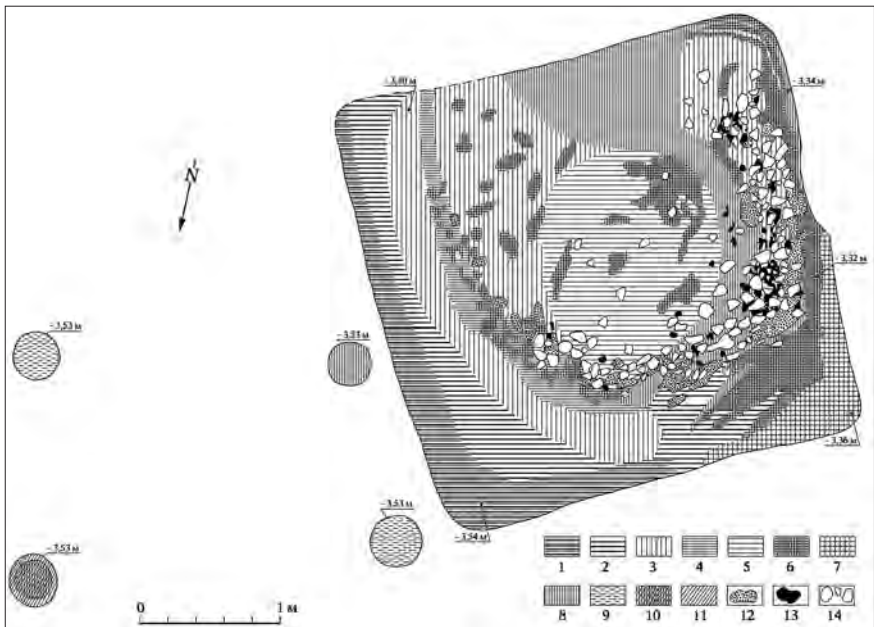
подвір'я в XVI–XIX століттях. Під цими відкладеннями, які містили величезну кількість речових матеріалів, залягав шар чистого, без знахідок, чорнозему завтовшки 14-20 см, котрий вкривав незруйнований культурний шар, що відклався з прадавніх часів. З'ясовано, що в межах розкопу відкрито сліди багатoshарового поселення, яке датується періодами ранньої бронзи – раннього заліза – пізньоримської доби – раннього середньовіччя. Особливу увагу привертають об'єкти, пов'язані з давньоруським етапом функціонування Дубна. Віднайдено рештки трьох жител, час спорудження яких відповідає фазам розвитку Дубна як поселенської структури і які датуються: житло 1 – другою половиною X століття; житло 2 – кінцем X – першою половиною XI століття; житло 3 – XII–XIII століттями [2, с.210-220]. Серед згаданих об'єктів повністю досліджено житло 2, особливості конструктивної структури якого і речові матеріали з його ужиткових рівнів є предметом пропонованого розгляду.

Контури житла 2 простежувалися на глибині 3,32 м (із заходу) і 3,54 м (зі сходу). Споруда прямокутної в плані форми, орієнтована кутами за сторонами світу (з незначними відхиленнями), розміри стін – 3,14х3,30 м; загальна площа об'єкта – 10,4 м² (мал.3). Це була будівля, заглиблена в культурний шар, долівка якої сягала материка. Стіни й дно котловану житла рівні. Заповнення об'єкта складається з темного сіро-брунатного ґрунту, насиченого обмазкою, каменем-пісковиком, вуглинками, кістками тварин і речовими знахідками. Під час дослідження заповнення житла 2 зафіксовано три стратиграфічні рівні, пов'язані з переплануванням споруди.

Нижній будівельний горизонт відповідає первісному етапу побудови житла. Висота стін котловану – 44-66 см (глибина – 3,98 м від поверхні). Долівка, споруджена на материк, являла собою тонкий (2-3 см) шар жовто-брунатної глини, якою було вимощене дно котловану. У північно-східному куті споруди знаходилася глинобитна

піч. Вона, займаючи площу 120х60 см, знаходилася майже на однаковій відстані від західної й північної стінок котловану (18-22 см). Розвал печі являв собою скупчення великих уламків печини, деякі з них мали ретельно заглажені стінки й сліди кіптяви; вдалося розрізнити конструктивні елементи, які походили від устя печі (мал.2). Судячи із залягання розвалу, а також відсутності стовпових ямок по кутах котловану, можна припустити, що піч не прилягала до стін житла, яке, найімовірніше, мало зрубну конструкцію.

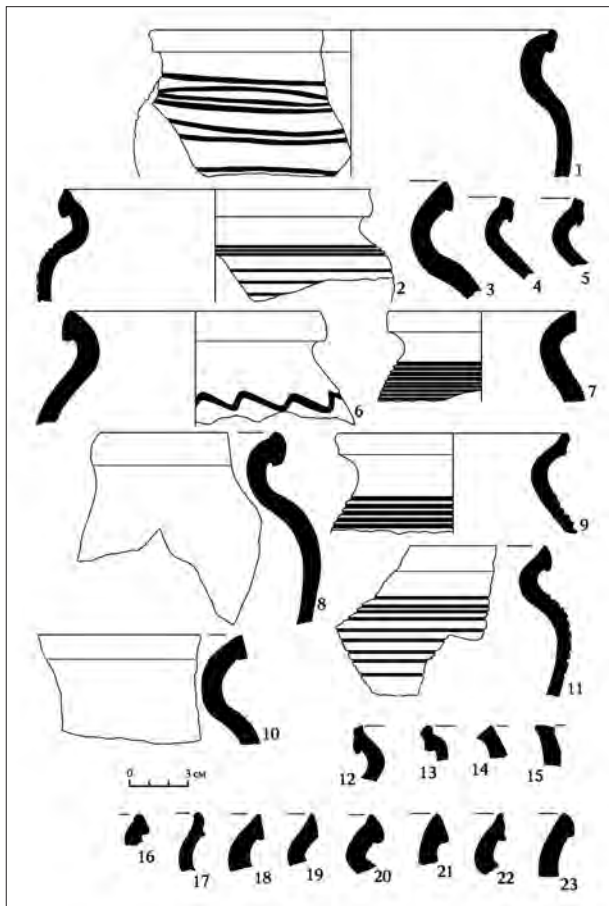
Середній будівельний горизонт відповідає першому етапу перебудови: глиняну піч зруйнували, однак її уламки не розрівняли по всьому житлу, а залишили розвал на тому самому місці. Натомість підсипали рівень долівки шаром брунатої землі (8-20 см), у якому зустрічаються розрізнені уламки череня та каменю-пісковіку. Після цього по всій поверхні житла насипали шар чорнозему (3-8 см), для вирівнювання долівки. На цей чорнозем наклали пласт жовто-брунатої глини, яка слугувала новою долівкою. Однак є підстави вважати, що невдовзі м'який насипний ґрунт трохи просів. Це стало причиною появи горбка на долівці в тому місці, під яким знаходився розвал печі. Внаслідок цього рівень залягання другої долівки

Мал.3. План будівлі на рівні верхнього горизонту (житло 2). Дубно. Кінець X – перша половина XI століття
 [Умовні позначення: 1 – чорнозем; 2 – брунату земля; 3 – сіра земля; 4 – сіра земля з дуже значною кількістю попелу; 5 – жовто-сіра земля; 6 – спаленище; 7 – черно-коричнева земля з вуглинками; 8 – сіро-коричнева земля; 9 – глина лимонного кольору; 10 – грудки світло-жовтої глини в чорноземі; 11 – чорнозем, перемішаний із жовтою глиною; 12 – печина; 13 – уламок череня; 14 – камінь-пісковик]

в житлі неоднаковий. Лише в південній частині споруди вона залягає більш-менш рівно (глибина 3,75-3,76 м). Однак, на відстані 85 см від південної стіни котловану долівка понижувалася до рівня 3,78-3,81 м на відрізьку 33 см. На всій цій ділянці потужність долівки становила 4-5 см, потоншуючись у сторону пониження до 3 см. На відстані 1,18 м від південної стіни долівка різко підвищувалася, залягаючи вже на глибині 3,69 м і становлячи в місці підйому 9-10 см, а на решті площі – 4-6 см. Жовто-брунатна долівка, поступово потоншуючись у північному напрямку, закінчувалася на відстані 50 см від північної стіни котловану. Ближче до південно-східного кута житла на рівні долівки відзначено скопчення великих уламків печини, поодинокі дрібні камені-пісковики. Тут простежено концентрацію попелу, насиченого дрібними вуглинами. Цей шар, лінзоподібний у перерізі й півкруглий у плані, завтовшки 30 см, оточував скопчення печини, каміння й окремих уламків череня. Усі ці залишки свідчать, що нова піч у житлі була споруджена в південно-східному куті і, на відміну від попередньої, була збудована з глини й укріплена камінням-пісковиком.

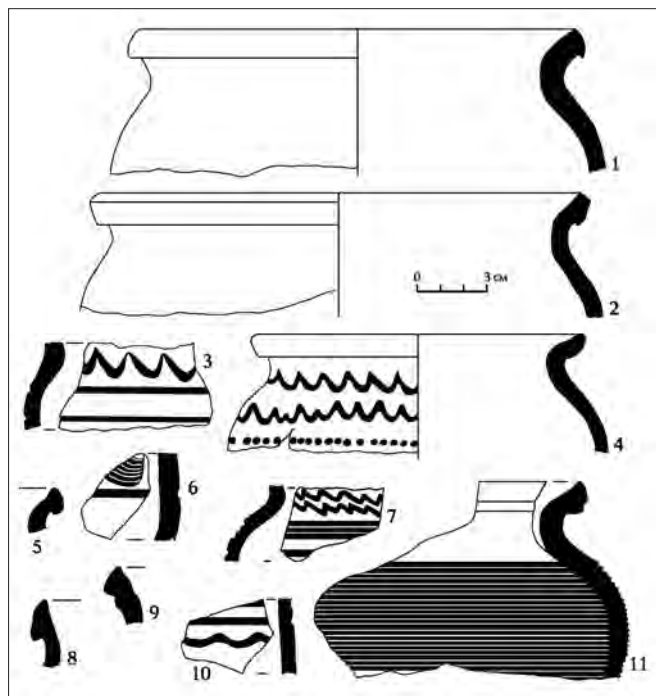
Верхній будівельний горизонт відповідає кінцевому етапу остаточної перебудови житла (мал.2). Очевидно, керуючись досвідом попередньої перебудови, піч у південно-східному куті споруди розібрали вщент, а її рештки розкидали розрівнюючи по всій поверхні житла. Потім котлован споруди остаточно засипали, трамбуючи землю. У заповненні, потужність якого становить 20-30 см, відзначено різні прошарки: сіра земля; сіра земля, густо насичена попелом; сіро-брунатний ґрунт; земля з вуглинками, а також численні уламки печини й каменю-пісковика. Усі ці шари та прошарки вгорі перекрито світло-жовтою, ніби спеченою, міцно втрамбованою глиною, яка слугувала новою долівкою. Товщина долівки в центрі споруди становила 5 см, ближче до південної стіни – 3-4 см, біля західної – до 2 см, у східній частині – помітна виразно й фрагментарно. Долівка знаходилася на глибині 3,45-3,48 м. На її рівні було споруджено нову піч з каменю, скріпленого жовтою глиною. Розвал печі широкою дугою займав усю північно-західну частину житла. Однак концентрація попелу та вугілля була більшою в північно-західному куті, де, можливо, знаходилася піч (мал.3). Верхній рівень печі фіксується вище контурів житла (глибина 3,17-3,20 м), що свідчить про наземний характер усієї споруди. Поряд із цим виразно виступають сліди пожежі, яка дуже понівечила житло. Жовто-сіра земля товщиною 6 см, що вкривала долівку, насичена великою кількістю вугілля й попелу. Особливо сліди пожежі помітні вздовж західної й частково північної стін споруди. Із заходу між стіною котловану житла й розвалом печі зафіксовано рештки згорілої колоди, діаметром 15-20 см. У південному куті споруди є сліди спалених, які трьома вузькими смужками заповнювали кут, повторюючи його контур. Слід зазначити, що лише вздовж східної стіни будівлі простежено широку смугу чорнозему й брунатного ґрунту без домішок вугілля або з незначною часткою його вмісту. Це вказує на те, що найбільше пожежа охопила, власне, західну частину житла. Відсутність згарища під східною стіною свідчить, що житло було розібрано, знівельовано й присипано. Завершуючи огляд конструктивних особливостей цієї споруди, необхідно сказати про сліди стовпових ям, які знаходилися ззовні житла, за межами його східної стіни. Ямок усього чотири й розташовані вони попарно, замикаючи в собі прямокутну площу. Стовпові ями (діаметром 32-56 см і глибиною 32-54 см) заповнені переважно жовтою глиною і чорноземом із грудками глини.

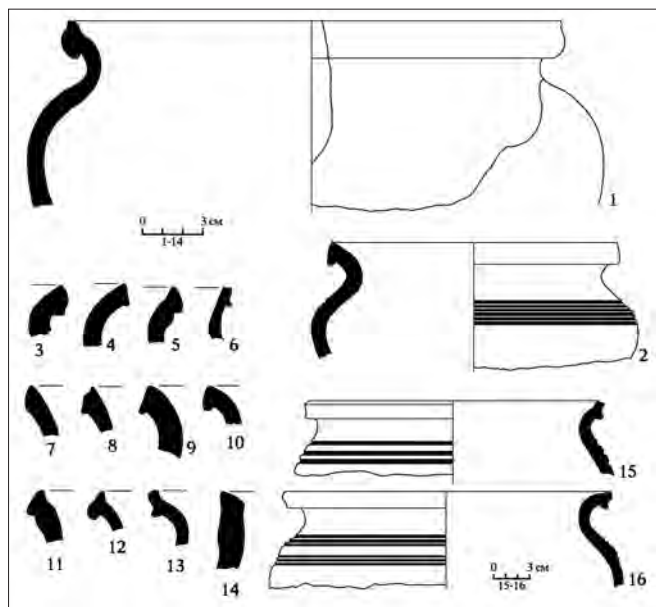
Мал.4.
Гончарний комплекс
із верхнього будівельного
горизонту (житло 2).
Глина, гончарний круг,
ритування. Дубно.
Кінець X – перша половина
XI століття

Очевидно, свого часу стовпи було ліквідовано, а ями, які залишилися після них, засипано. Ймовірно, ці ями залишилися від потужних опорних стовпів, які входили в конструкцію так званих коридорчиків. Подібні коридорчики як конструктивний елемент заглиблених у ґрунт житлових комплексів широко відомі на території між Лабою й Дніпром, а також у басейні середнього й нижнього Дунаю, де постають характерною рисою слов'янського житлобудівництва впродовж VII–XIV століть [8]. Звідси, функціонування коридорчика у житлі 2, найімовірніше, слід пов'язувати з нижнім і середнім будівельними горизонтами. На верхньому будівельному горизонті було споруджено вже наземну будівлю, а коридорчик як зайвий елемент розібрали.

У заповненні житла 2 виявлено численну колекцію речових матеріалів, з яких предметом дослідження обрано гончарний посуд, пов'язаний із функціонуванням споруди.

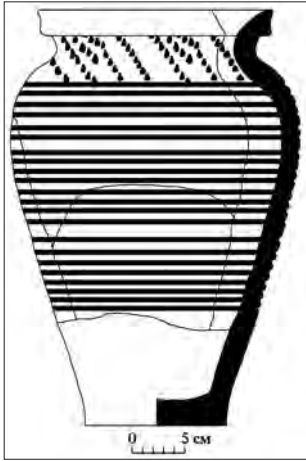
Мал.5.
Гончарний комплекс
із верхнього
будівельного
горизонту (житло 2).
Глина, гончарний
круг, риткування.
Дубно. Кінець X –
перша половина
XI століття

Мал.6.
Гончарний комплекс
із верхнього
будівельного
горизонту (житло 2).
Глина, гончарний
круг, риткування.
Дубно. Кінець X –
перша половина
XI століття

Усього в житлі зібрано 683 фрагменти кераміки, для яких притаманний різний ступінь збереження. Переважна більшість уламків посуду походить із шару, що залягав над і під долівкою найпізнішого житла, тобто з верхнього й середнього будівельних горизонтів, і лише незначна частка – із нижнього горизонту. Аналізуючи увесь гончарний комплекс, було визнано доцільним розглядати кераміку із нижнього й середнього будівельного горизонтів як близьку в часі і, в цілому, відносити її до нижнього горизонту. Виходячи з цього, для з'ясування можливих відмінностей у технології виготовлення кераміки впродовж двох часових відрізків здійснено низку порівняльних характеристик, передусім, на основі візуальних спостережень.

Морфологія. Про форму посудин, що були в ужитку в житлі 2, дають уяву фрагменти верхньої частини горщиків, зокрема вінця. На перший погляд, складається враження, що для вінця притаманна значна диференціація обрисів. У дійсності чітко виділяються лише дві основні їх моделі: «*гранчасті*» та «*манжетні*». У межах кожної з цих сукупностей виступають окремі типи, що репрезентують способи формування поверхні вінця. Так, серед «*гранчастих*» вінця за напрямком зрізу по зовнішньому краю виділяються зразки з горизонтальною (мал.4:15), вертикальною (мал.4:7), навскіс зрізаною назовні (мал.4:14, 9) чи до середини (мал.6:14) площами. При цьому сама поверхня грані вінця формувалася по-різному: у вигляді рівної площини (мал.4:7) чи опуклої грані (мал.6:7; 8:15), часто профільованих одним-двома жолобками (мал.8:6, 14). Внутрішня поверхня вінця була, як правило, рівною, рідше – із слабкою увігнутістю. Більше різноманіття форм притаманне «*манжетним*» вінцям. У основі формування «*манжета*» застосовували ті ж прийоми, що й для «*гранчастих*» вінця. Крім цього, відзначено способи, характерні лише для манжетних вінця, – формування нижньої лінії «*манжета*» у вигляді вишуканого тонкого і гострого ребра (мал.4:3, 11, 17-18, 21-22; 5:1; 8:3-4, 19, 21) або грубого піввалика (мал.4:1-2, 8, 20; 5:5, 11; 6:1, 12; 8:1, 7-8, 13, 20). Часто «*манжет*» формували за допомогою двох площин (мал.4:4-5, 12-13; 5:2, 8; 6:6, 13, 15). Спосіб профільювання поверхні «*манжета*» яскраво відображає не лише загальні морфологічні традиції та їх локальні варіанти, а й вправність і естетичні вподобання гончарів. Внутрішня поверхня «*манжетних*» вінця, як і в «*гранчастих*» моделей, була рівною, профільованою легкою увігнутістю і псевдоваликом під покриттям. Усі вищеприписані форми вінця в однаковій мірі зустрічаються в обох горизонтах без домінування будь-якого типу в одному з них. Щодо всієї сукупності вищерозглянутих форм вінця, то широкі аналоги їм відомі з житлових комплексів пам'яток Прикарпаття та Волині (наприклад: Листвин, Судова Вишня, Пліснеськ й інші), що датують кінцем X – першою половиною XI століття. Показовим при цьому є реконструйований цілий горщик із верхнього горизонту, виявлений на долівці поблизу розвалу печі (мал.7). Для характеристики його форми було використано скорочену програму статистичного опрацювання кераміки [1, с.114-136]. Згідно зі здійсненими розрахунками, це – вузькогорлий конусоподібний горщик із дуже високою, середньо відхиленою назовні шийкою і слабко випуклим, дуже довгим плечиком. Подібні параметральні характеристики в ланцюгу морфологічних перетворень розглядаються як заключна ланка в процесі розвитку гончарних виробів кінця VIII – X століть, а повсюдне й одночасне розповсюдження такого типу посуду

Мал.7.
Горщик із долівки верхнього будівельного горизонту (житло 2). Глина, гончарний круг, риткування, вдавлення. Дубно. Кінець X – перша половина XI століття

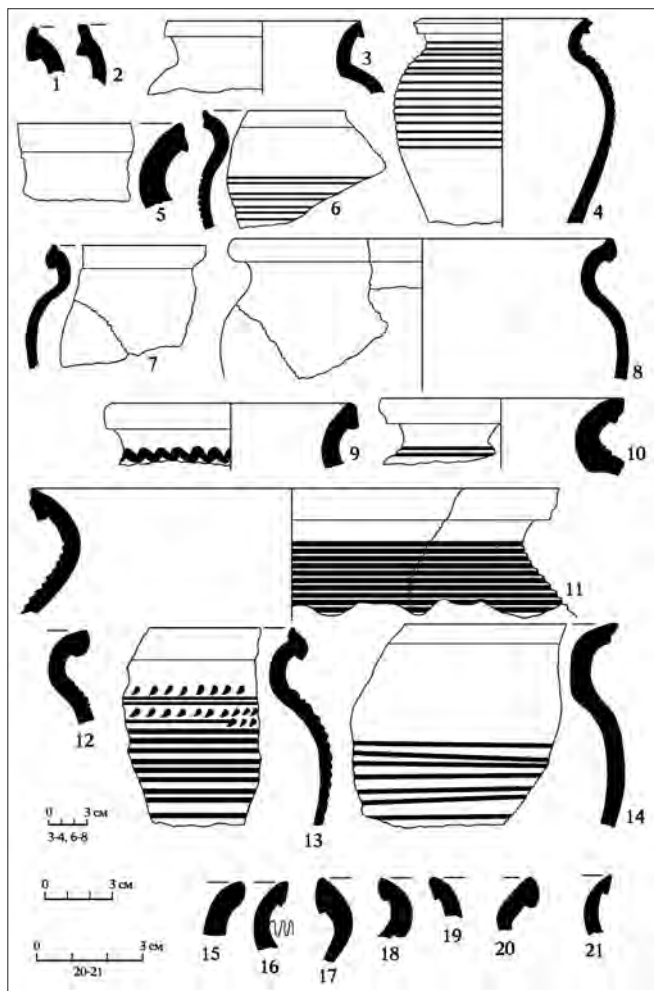
знаменувало початок якісно нового витка еволюції гончарних форм [3, с.17]. Поряд із цим особливого значення набуває факт вузького періоду функціонування житла 2, що дозволяє глибше розглянути питання, чи мали місце впродовж півстоліття й технологічні зміни в процесі приготування й обробки формувальної маси. З цією метою було здійснено характеристику всього комплексу за низкою ознак, із наступним порівнянням кераміки з верхнього і нижнього горизонтів.

Технологія. Отже, в обох ярусах виразно превалював посуд із стінками завтовшки 7-8 мм: 60,2% – у верхньому і 55,3% – у нижньому горизонтах. Віднайдено також значну кількість горщиків з товщиною стінок 9-10 мм (22,4% – у верхньому і 28,5% – у нижньому горизонті) і 5-6 мм (17,3% – у верхньому і 16,2% – у нижньому горизонтах) (табл.1).

Таблиця 1. Дубно. Житло 2. Процентне співвідношення гончарних комплексів за товщиною стінок і різновидами текстури горщиків

Ознаки	Параметри (мм)	Верхній горизонт		Нижній горизонт	
		кількість	в %	кількість	в %
Товщина стінок	5	11	5,1	2	1,6
	6	26	12,2	18	14,6
	7	69	32,2	35	28,5
	8	60	28	33	26,8
	9	24	11,2	22	17,9
	10	24	11,2	13	10,6
Усього:		214		123	
Текстура	а	117	49,8	63	48,8
	в	54	23	41	31,8
	г	64	27,2	25	19,4
Усього:		235		129	

Мал.8.
Гончарний комплекс
із нижнього
будівельного
горизонту (житло 2).
Глина, гончарний
круг, риткування,
вдавлювання. Дубно.
Кінець X – перша
половина XI століття

За якістю обробки поверхні начиння візуально виділено три різновиди її текстури:

- а – поверхня рівна, гладка, без помітних домішок; на зламі черепок щільний, однорідний; під семикратною лупою простежується незначна кількість дрібнозернистого піску;
- в – поверхня рівна, гладка, помітні зерна дуже дрібного (кварцового?) піску; на зламі черепок однорідний, щільний; під семикратною лупою простежується середня кількість дрібнозернистого піску;

г – поверхня рівна, місцями видимі сліди формування на гончарному крузі, шерехата, помітні зерна дуже дрібного піску; на зламі черепок однорідний, але нещільний через значну кількість дрібнозернистого піску (рідко зустрічаються й зерна шамоту).

В обох горизонтах виразно домінують вироби із текстурою а: 49,8% – у верхньому і 48,8% – у нижньому горизонтах. У нижньому горизонті значна частка посудин, виготовлених також із формувальної маси виду в (31,8%). На цьому фоні виділяється невелика кількість начиння з текстурою черепка г (19,4%), продукування якого у верхньому горизонті зростає до 27,2% і побутує нарівні з виробами з текстурою в (23%). Ці дані засвідчують певну динаміку в застосуванні певних рецептур формувальної маси. Власне, простежується тенденція до збільшення кількості дрібнозернистих домішок у кераміці верхнього будівельного горизонту (табл.1).

Дуже важливі дані щодо технології термообробки посудин криються у кольорі поверхні черепка. З'ясовано, що в обох горизонтах для випалювання горщиків використовували гончарні горни двох конструкцій: однаюрсні, де створювалася редуکتивна атмосфера, і двоярусні, у яких випалювання відбувалося в окислювальному середовищі. У верхньому горизонті домінував посуд, випалений в окислювальному (60,5%) середовищі, а в нижньому горизонті – у редуکتивному (54,4%) (табл.3).

Незалежно від типу горна, в обох горизонтах майже половину всієї гончарної продукції було виконано з дотриманням повного режиму термічної реакції, у результаті чого отримано високоякісну продукцію з однорідним, щільним черепком, якому притаманний однаковий колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь і зламу черепка. У нижньому горизонті такі горщики становили більшість гончарної продукції – 52,1% (26,4% – чорного, 12,4% – сірого, 10,9% – бежевого, 1,6% – цеглястого, 0,8% – білого кольорів). Більшість їх (38,8%) було випалено в редуکتивному і лише 13,3% в окислювальному середовищі (табл.2-3). У верхньому горизонті кількість подібного посуду дещо зменшується – 47,9% (21,4% – чорного, 3,7% – сірого, 17,7% – бежевого, 3,7% – цеглястого, 1,4% – білого кольорів), де в редуکتивному й окислювальному середовищі оброблялася майже однакова кількість продукції – відповідно 25,1% і 22,8%. При цьому для верхнього горизонту простежується тенденція до зростання в 1,7 рази кількості продукції, випаленої в окислювальному середовищі.

Значний відсоток в обох горизонтах (у верхньому – 51,8%, у нижньому – 48,4%) становить посуд, при випалюванні якого повний цикл термічної реакції не було витримано. Це відобразилося на кольорі зламу черепка, який, випалившись нерівномірно, був двошаровим – зовні й зсередини був різним. У нижньому горизонті подібне начиння становило 31,2% (5,4% – чорно-коричневого, 4,7% – коричнево-чорного, 3,9% – сіро-чорного, 10,9% – бежево-чорного, 2,3% – цеглясто-чорного, 1,6% – бежево-сірого, 1,6% – біло-чорного, 0,8% – цеглясто-сірого кольорів). При цьому показово, що в нижньому горизонті двошаровий колір майже в однаковій кількості отримували незалежно від середовища випалювання (14% – у редуکتивній, 17,2% – в окислювальній). Це вказує на значний відсоток менш якісної (але небракованої!) продукції. У верхньому горизонті кількість посуду із двоколірним зломом дещо

Таблиця 2. Дубно. Житло 2. Процентне співвідношення гончарних комплексів за кольором випалених горщиків

	Поверхня горщика		Злам	Верхній горизонт		Нижній горизонт		
	зовнішня	внутрішня		кількість	%	кількість	%	
Колір поверхні горщика	чорний	чорний	1-шаровий	46	21,4	34	26,4	
	сірий	сірий	1-шаровий	8	3,7	16	12,4	
	цеглястий	цеглястий	1-шаровий	8	3,7	2	1,6	
	бежевий	бежевий	1-шаровий	38	17,7	14	10,9	
	білий	білий	1-шаровий	3	1,4	1	0,8	
	чорний	коричневий	2-шаровий	2	0,9	7	5,4	
	чорний	бежевий	2-шаровий	2	0,9	–	–	
	чорний	білий	2-шаровий	1	0,5	–	–	
	сірий	чорний	2-шаровий	7	3,3	5	3,9	
	сірий	бежевий	2-шаровий	3	1,4	–	–	
	коричневий	чорний	2-шаровий	4	1,9	6	4,7	
	коричневий	сірий	2-шаровий	1	0,5	–	–	
	цеглястий	чорний	2-шаровий	2	0,9	3	2,3	
	цеглястий	сірий	2-шаровий	–	–	1	0,8	
	бежевий	чорний	2-шаровий	14	6,5	14	10,9	
	бежевий	сірий	2-шаровий	15	7	2	1,6	
	білий	чорний	2-шаровий	–	–	2	1,6	
	чорний	бежевий	3-шаровий	1	0,5	–	–	
	сірий	сірий	3-шаровий	4	1,9	–	–	
	сірий	бежевий	3-шаровий	–	–	1	0,8	
	коричневий	чорний	3-шаровий	–	–	1	0,8	
	коричневий	коричневий	3-шаровий	6	2,8	–	–	
	цеглястий	цеглястий	3-шаровий	3	1,8	2	1,6	
	бежевий	чорний	3-шаровий	1	0,5	–	–	
	бежевий	сірий	3-шаровий	8	3,7	1	0,8	
	бежевий	бежевий	3-шаровий	38	17,7	17	13,2	
	УСЬОГО:				215		129	

зменшується – 23,3% (0,9% – чорно-коричневого, 0,9% – чорно-бежевого, 0,5% – чорно-білого, 3,3% – сіро-чорного, 1,4% – сіро-бежевого, 1,9% – коричнево-чорного, 0,9% – цеглясто-чорного, 6,5% – бежево-чорного, 7% – бежево-сірого кольорів). При цьому різко зменшується (до 8,9%) об'єм продукції, випаленої в редуکتивному середовищі, тоді як кількість начиння, випаленого в окислювальному середовищі, продовжує залишатися значною (14,4%). Ці дані засвідчують, передусім, перевагу у використанні двоярусних горнів. Значний відсоток неякісної продукції передовсім вказує на нарощення темпів у освоєнні цього типу печей. Ще більш показовою подібна ситуація є щодо начиння із тришаровою структурою.

Для посуду з тришаровим зламом притаманний черепок, усередині випалений до чорного чи темно-сірого кольорів, а зовнішня й внутрішня поверхні його мали різний колір. У нижньому горизонті відзначено всього 2,4% таких посудин (0,8% – сіро-бежевого, 0,8% – коричнево-чорного, 0,8% – бежево-сірого кольорів); у верхньому горизонті їх кількість зростає вдвічі (4,7%): 0,5% – бежево-чорного, 0,5% – чорно-бежевого, 3,7% – бежево-сірого кольорів. При тришаровому зламі найбільш характерними були вироби з однаковим кольором зовнішньої й внутрішньої поверхонь: у нижньому горизонті – 14,8% (13,2% – бежевого, 1,6% – цеглястого кольорів), у верхньому горизонті – 23,8% (17,7% – бежевого, 2,8% – коричневого, 1,9% – сірого, 1,4% – цеглястого кольорів). Таким чином, кількість посуду, випаленого з перерваним режимом термообробки, порівняно з нижнім горизонтом (17,2%) значно збільшується у верхньому горизонті (28,5%). Показовим при цьому є співвідношення кількості продукції, випаленої в редуکتивному й окислювальному середовищах, яке в нижньому горизонті становить відповідно 1,6% і 15,6%, а у верхньому – 5,2% і 23,3%.

Отже, згідно з цими даними, зафіксоване зростання кількості подібного посуду у верхньому горизонті бачиться закономірним, оскільки вироби з тришаровим зламом є характерною ознакою гончарної текстури впродовж наступного хронологічного відрізка – другої половини XI – XII–XIII століть. Важливо зазначити, що простежена тенденція до зростання обсягу продукції менш якісно випаленої у двоярусних горнах, хоча в основі своїй пов'язана з розвитком і освоєнням

Таблиця 3. Дубно. Житло 2. Кореляція гончарних комплексів за якістю і середовищем випалювання горщиків

Злам	Верхній горизонт			Нижній горизонт		
	Середовище випалювання (%)			Середовище випалювання (%)		
	редуктивне	окислювальне	усього	редуктивне	окислювальне	усього
1-шаровий	25,1	22,8	47,9	38,8	13,3	52,1
2-шаровий	8,9	14,4	23,3	14,0	17,2	31,2
3-шаровий	5,2	23,3	28,5	1,6	15,6	17,2

технологічних процесів, одночасно є відображенням і організаційних процесів, пов'язаних із втягненням гончарного ремесла у сферу ринкових відносин.

Підсумовуючи, слід зазначити кілька основних аспектів. У результаті проведених досліджень зафіксовано факт функціонування Дубна, принаймні, на два століття раніше від першої писемної згадки. Яскравим свідченням розвитку поселення за цей період виступає комплекс житла 2, час побудови і знищення якого охоплює короткий відрізок – 2-3 чверті століття. З'ясовано, що з кінця X до середини XI століття тричі змінювалося внутрішнє планування житла, яке полягало в способах розташування печі: праворуч від входу, ліворуч від входу та навпроти входу. Зазнавала змін і сама конструкція печі: глинобитна; глинобитна, укріплена камінням; піч-кам'янка. Мало місце й докорінне перепланування споруди, яке полягало в заміні напівземлянкової споруди наземною. При цьому незмінними залишалися площа житла і його зрубна конструкція. Усе це засвідчує певні етапи в розвитку житлобудівництва. Не стояло осторонь від еволюційних процесів у суспільстві й ранньосередньовічне гончарство. Розглянуті вище речові матеріали виразно фіксують зміни в техніці й технології виготовлення глиняної продукції. Можна стверджувати, що гончарі були добре ознайомлені з властивостями місцевих глин і вміло використовували особливості сировини при випалюванні в печах різної конструкції. При цьому паралельно диференціювалася рецептура формувальної маси, впроваджувалися й дедалі ширше освоювалися гончарні горни з високотехнічними властивостями. Щодо морфології посуду, слід враховувати ту обставину, що вищерозглянутий гончарний комплекс репрезентує лише кераміку досить вузького періоду і щодо загального контексту розвитку форм є немовби витягом із ланцюжка еволюційних перетворень. Незважаючи на це, гончарний комплекс із житла 2 дає чітку уяву про основні тенденції в моделюванні вінець горщиків, а також фіксує домінування чіткого загального профілю горщика з певними пропорціями. На цьому етапі морфогенезу не відзначено слабко профільованих посудин, характерних для «ранньогончарної» фази (VIII – першої половини X століття), а також сильно профільованих посудин, що розвинулися впродовж кінця XI – XII століть. Таким чином, гончарний комплекс житла 2 дозволяє фіксувати динаміку низки перетворень, що мали місце в гончарному виробництві впродовж вузько окресленого хронологічного відрізка.

-
1. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология. – 1973. – №1. – С.114-136.
  2. Гупало В. Археологічні дослідження у Дубно // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів: видання Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2001. – С.210-220.
  3. Гупало В. Средневековая керамика запада Украины (конец VIII – XV вв.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1993. – 25 с.

4. Літопис Руський (за Іпатським списком). – К.: Дніпро, 1989. – 592 с.
5. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
6. Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo wolyńskie.* – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Osolinskich, 1994. – T.5. – S.104-112.
7. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: Nakładem Filipa Sulimirskiego i Władysława Walewskiego, 1881. – T.II. – 943 s.
8. Zoll-Adamikowa H. *Wczesnośredniowieczne półziemianki z tzw. korytarzykami z grodziska w Stradowie // Archeologia Polski.* – Warszawa, 1977. – T.XVII. – Z.1-2. – S.161-173.

© Vira Hupalo, 2013

**TOWARDS THE QUESTION ON THE TECHNOLOGICAL PECULIARITIES
OF ONE CERAMIC COLLECTION FROM DUBNO**

The article deals with one complex of ceramics, obtained during the excavation in the territory of a castle of the Ostrogski Dukes in the city of Dubno. An undisturbed early medieval horizon was opened under the modern and late medieval cultural layer, where one housing object in a good state of preservation, dated with the late 10th - the mid 11th centuries, was discovered. It is ascertained, the dwelling has been rebuilt three times, the common construction of the object has been changed during it and the localization of a heating appliance has been replanned. One certain set of potsherds is connected with every stage of rebuilding, that allows to raise a question on differences and similarities in the morphology of pots as well as the technique of the processing of clay mass and, in the wake of it, to fix the dynamics of a number of changes, that had place in the pottery producing during a very short space of time

[Received May 20, 2008]

Key words: *cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, dwelling, ceramics, the morphology of pots, the preparation of forming mass, castle, building horizon, Dubno, Volyn*

© Лилия Кобелева, Людмила Мильникова, Игорь Дураков, 2013

ЛИТЕЙНЫЕ ФОРМЫ И ТЕХНИЧЕСКАЯ КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ ЛИНЁВО-1

Кобелева Лилия, Мильникова Людмила, Дураков Игорь. Литейные формы и техническая керамика поселения Линёво-1 // Украинська керамологія: Національний науковий збірник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.463-468.

- **Кобелева Лілія** народилася 13 лютого 1981 року в Новосибірську (Російська Федерація). Закінчила математичний факультет Новосибірського державного педагогічного університету (2003). Науковий співробітник Інституту археології і етнографії Сибірського відділення Російської академії наук. Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень**: реконструкція елементів гончарства культур раннього заліза Західного Сибіру.
- Автор 23 наукових праць.

✉ *Просп.Академіка Лаврентьєва, 17, Новосибірськ, 630090, Російська Федерація;
тел. +7 (383) 3304648, факс +7 (383) 3300537*

✉ *Вул.Зелена, 16, Новосибірськ, 630116, Російська Федерація;
тел. +7 (913) 9422310; e-mail: LilyaKobeleva@yandex.ru*

- **Мильникова Людмила** народилася 9 березня 1957 року в Тогучині Новосибірської області (Російська Федерація). Закінчила історико-педагогічний факультет Новосибірського державного педагогічного інституту (1979). Провідний науковий співробітник Інституту археології і етнографії Сибірського відділення Російської академії наук. Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень**: давнє гончарство Сибіру й Далекого Сходу.
- Автор 110 наукових праць.

✉ *Просп.Академіка Лаврентьєва, 17, Новосибірськ, 630090, Російська Федерація;
тел.+7 (383) 3304648, +7 (960) 7876617; e-mail: Lyudmilamy@mail.ru*

- **Дураков Ігор** народився 14 червня 1967 року в Новосибірську (Російська Федерація). Закінчив історичний факультет Новосибірського державного педагогічного університету (2003). Доцент Кафедри теорії, історії культури і музеології Новосибірського державного педагогічного університету. Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень**: металообробка доби бронзи й перехідного від бронзи до заліза часу Західного Сибіру.
- Автор 70 наукових праць.

✉ *Вул.Вілюйська, 28, Новосибірськ, 630162, Російська Федерація;
тел. +7 (383) 2440001*

✉ *Вул.Мічуріна, 3/2, Ордінське, Новосибірська область, 633260, Російська Федерація;
тел. +7 (913) 9106336; e-mail: idurakov@yandex.ru*

Охарактеризовано глиняні й кам'яні вироби, пов'язані з ливарництвом, віднайдені на поселенні перехідного періоду від доби бронзи до заліза Ліньово-1 (Новосибірська область). Описано формувальну масу, техніку виготовлення та форму фрагментів технічної кераміки, яку використовували в ливарництві, ливарні форми та їх уламки, рештки глиняних елементів теплотехнічних споруд

[Одержано 13 грудня 2011]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, доба бронзи, доба заліза, глиняні ливарні форми, технічна кераміка, гончарство, кам'яні ливарні форми, Ліньово-1

На протяженні 2003–2005 років Тогучинским отрядом Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук велась раскопки поселения Линево-1 (Новосибирская область), которое датировано переходным периодом от бронзового к железному веку [1; 2]. Полученные в ходе раскопок материалы позволяют судить о производственной деятельности населения. В частности, показательным является набор глиняных и каменных изделий, связанных с литейным производством. Все находки этой категории можно разделить на три группы: фрагменты сосудов, использованные в литейном производстве; литейные формы и их обломки; остатки глиняных элементов теплотехнических сооружений.

Находки первой категории представлены 26 оплавленными и ошлакованными изнутри обломками. Среди них выделяются фрагменты специально изготовленных для плавки металла тиглей и фрагменты сосудов или их частей, использованных ранее в быту. Специализированная посуда, как правило, толстостенная и неорнаментированная. О ее первоначальной форме судить достаточно сложно. Обнаружено лишь 4 фрагмента, позволяющих предположить, что она была круглодонной. Также найдены 3 крупных фрагмента изделия, имеющие «носик» – специальный выступ на венчике сосуда, через который разливали металл в форму (рис.1:1). Бытовая посуда тонкостенная и орнаментирована, по составу формочной массы не отличается от бытовой.

Весьма представительная серия обломков литейных форм, насчитывающая более 150 находок. Из них три формы сделаны из камня, остальные – глиняные. Лишь в редких случаях удалось установить, для отливки каких изделий они предназначались. Четко определяемы формы для отливки ножей (6 штук) [из них одна – каменная, комбинированная, имеющая рабочие камеры и для отливки двух шильев (игл?)]; формы для отливки втулки долота (копья?), пуговицеобразной бляхи; форма для отливки кельта и шильев (игл?). Все фрагменты перечисленных форм имеют свои конструктивные особенности, по которым можно восстановить процесс формовки и использования.

Литейная форма (рис.1:5) со следами использования (на створках рабочей камеры прослежены изменения цвета, светло-серый налет, вызванный соприкосновением с расплавленным металлом). На поверхности формы выявлены следы притирки створок (длинные, параллельные риски, направленные вдоль формы). Рабочая полость получена по жесткой модели. На ее поверхности читаются следы выглаживания и выравнивания (по всей видимости, щепой?).

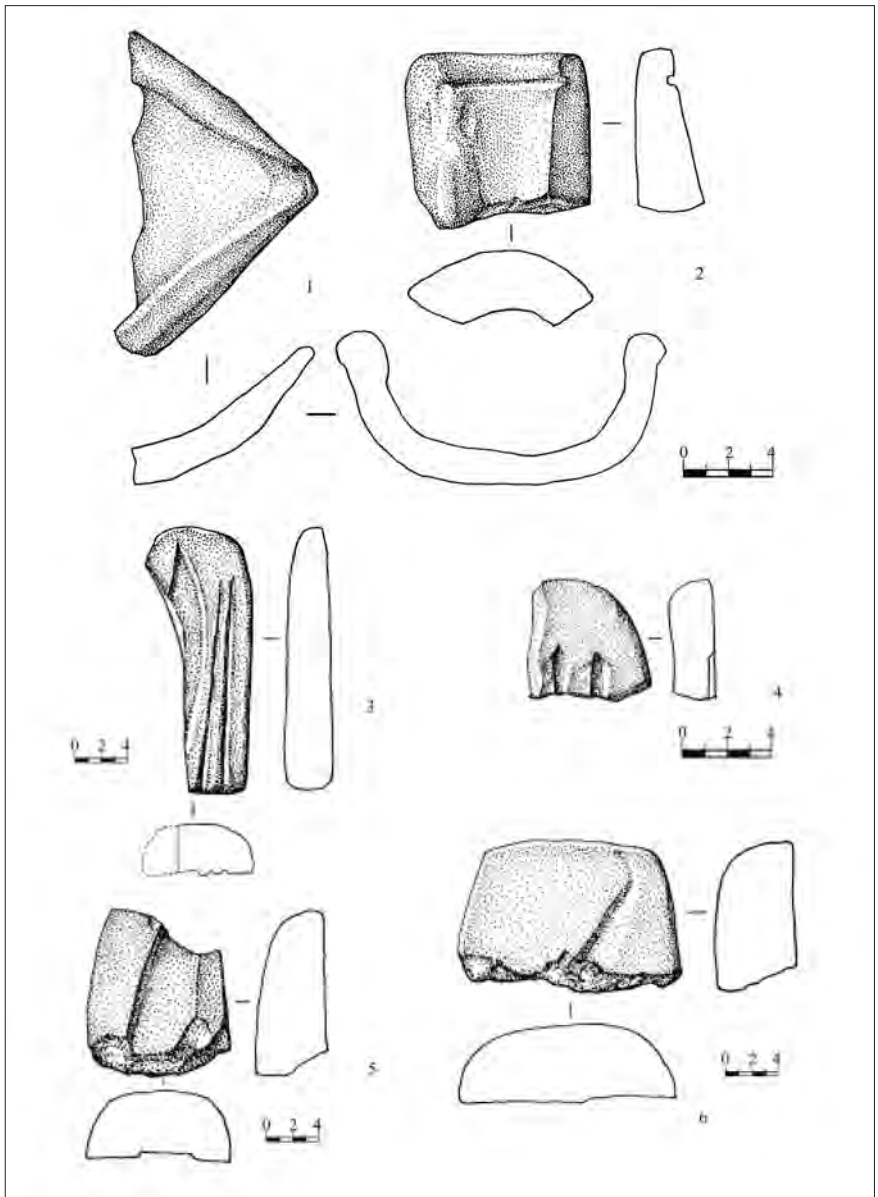

Рис.1.

Литейные формы и техническая керамика поселения Линево-1:

1 – фрагмент тигля; 2, 4, 5, 6 – фрагменты глиняных литейных форм; 3 – каменная литейная форма

Формовка, вероятно, проводилась на подмодельной плите. Формовочный материал накладывали крупными лоскутами (на сломе прослеживаются швы между ними), обрезая и выравнивая его так, чтобы придать оборотной стороне створки округлую форму.

Аналогично изготавливались створки формы для отливки большого пустотелого предмета (кельта?). Сохранился лишь небольшой фрагмент, включающий часть рабочей камеры. По всей видимости, рабочая полость формы была довольно глубокой (до 2 см), подквадратной формы, фиксируется четкое отделение стенки от дна. На фрагменте присутствуют следы использования формы (изменения цвета, светло-серый налет, вызванный соприкосновением с расплавленным металлом).

Литейная форма (рис.1:6) для отливки большого ножа или кинжала. Без видимых следов использования. Возможно, форма лопнула в процессе обжига. В правой части сохранившегося фрагмента четко виден отпечаток большого режущего предмета (ножа или кинжала?), в левой – слабо намеченный след того же или похожего изделия. Возможны два варианта реконструкции данного предмета. Форма была двойная и, возможно, комбинированная: один предмет, нож или кинжал, предполагалось отливать в двухчастной форме, другой – в одночастной, причем, данная створка во втором случае являлась «крышкой». С другой стороны, след в левой части мог быть предварительной наметкой при изготовлении формы, а сама форма предназначалась для отливки одного изделия, предположительно – ножа, причем оттиск модели был сделан по диагонали. Сформована также лоскутами, наклепанными на модель.

Фрагмент литейной формы с частью литниковой системы для отливки округлого предмета (пуговицеобразной бляхи?). Форма изготовлена из лоскутов глины, наклепанных на модель, имеет следы использования – сохранилось изменение цвета от термического воздействия на стенки рабочей полости. Разъем покрыт слоем копоти, видимо в целях предохранения створок от слипания при формовке. Рабочая камера получена оттиском модели, а литниковый канал прочерчен вручную. Его длина – 2,4 см, ширина – 0,8 см, глубина – 0,21 см.

Фрагмент литейной формы для отливки втулки тесла (рис.1:2), со следами использования (на створках рабочей камеры прослежены изменения цвета, серый налет, вызванный соприкосновением с расплавленным металлом). На внутренней поверхности в верхней части рабочей камеры расположена поперечная насечка. Левая часть фрагмента сильно оплавлена. Для изготовления изделия также использована модельная формовка. В коллекции бронзовых предметов с поселения есть стамеска, произведенная в форме подобного типа [2, с.461, рис.2:5]. Похожее изделие обнаружено Мариной Чемякиной на поселенческом комплексе Омь-1 [4, с.18, рис.10:3].

Каменные литейные формы представлены тремя фрагментами. Литейная форма (рис.1:3) предназначена для отливки сразу трех предметов – ножа и двух шильев (игл?). Процесс изготовления можно реконструировать следующим образом: сначала методом шлифовки изготавливали створки формы, причем им придавали подпрямоугольную форму, имитируя глиняные аналоги. Створки, по-видимому, сильно залащивали для максимальной стыковки. Далее выпиливались

и выдалбливались рабочие камеры и литниковые каналы. Отметим, что среди фрагментов глиняных форм присутствует похожий, для отливки двух шильев (рис.1:4). Фрагменты двух других форм не определяемы.

Небольшое количество каменных форм легко объяснить тем, что такие формы можно употребить несколько раз, поэтому после использования их не выбрасывали, а хранили, как ценность.

В ходе анализа глиняных форм выявилась общая закономерность их изготовления. Это модельная формовка, которая проводилась на подмодельной плите. Формовочный материал накладывали крупными лоскутами, обрезали и выравнивали так, чтобы придать оборотной стороне створки заданную форму.

Удалось выявить несколько рецептов формовочных масс для изготовления глиняных форм: 1) глина без неорганических примесей, хорошо «отмученная», с небольшим количеством органики, скорее всего мелкой травы; 2) глина с примесью очень мелкого песка; 3) глина с примесью очень мелкого песка с добавлением толченой обожженной кости рыбы(?); 4) глина с примесью сухой глины.

Все просмотренные изделия, за исключением одного, имели в изломе светлую окраску, что говорит об окислительном режиме обжига, встречен лишь один фрагмент, обожженный в восстановительной среде.

Остатки глиняных элементов теплотехнических сооружений представлены множеством фрагментов обмазки. Практически все они подвергались воздействию очень высокой температуры, вследствие чего сильно оплавлены. Использовали глину с высоким процентным содержанием окислов железа (об этом свидетельствует ярко-красный цвет), у части фрагментов обнаружены примеси мелкого песка и органики.

Таким образом, техническая керамика несет в себе информацию, связанную с ее применением, а значит, является источником для реконструкции производств. Кроме этого, полученная информация может использоваться для культурно-исторических реконструкций, например, наличие нескольких рецептов формовочных масс изделий может свидетельствовать о существовании нескольких традиций их изготовления. Этот вывод логично связывается с выводами, основанными на анализе керамических комплексов [2; 3].

-
1. Зах В.А. Эпоха бронзы Присалаирья (по материалам Изылинского археологического микрорайона). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 1997. – 132 с.
  2. Мильникова Л.Н., Дураков И.А., Мжельская Т.В., Кобелева Л.С. Археологическое изучение поселения Линево-1 (Новосибирская обл.) // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы Годовой сессии Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук 2004 г. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2004. – Т.Х. – Ч.1. – С.390-393.

3. Мыльникова Л.Н., Дураков И.А., Мжельская Т.В., Мыльников В.П., Невзорова И.В., Савин А.Н., Паринов Р.О. Исследование поселения Линево-1 переходного времени от бронзового к железному веку // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы Годовой сессии Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук 2003 г., посвященной 95-летию со дня рождения академика А.П.Окладникова. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2003. – Т.IX. – Ч.1. – С.459-463.
4. Мыльникова Л.Н., Чемякина М.А. Традиции и новации в гончарстве древних племен Барабы (по материалам поселенческого комплекса Омь-1). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2002. – 200 с. (Материалы по археологии Сибири; Вып.2).

© Liliya Kobeleva, Lyudmila Mylnikova, Igor Durakov, 2013

CASTING MOLDS AND THE TECHNICAL CERAMICS OF THE LINYOVO-1 SETTLEMENT

Clay and stone items, connected with casting, are found in the Linyovo settlement (the Novosibirsk Region) of the transitional period from the Bronze Age to the Iron Age. The author describes the forming mass, the manufacturing technique, fragments of the technical ceramics, used in casting, casting forms and their fragments, the remnants of the clay elements of the heat engineering structures

[Received Desember 13, 2011]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, the Bronze Age, the Iron Age, clay casting forms, technical ceramics, pottery, stone casting forms, Linyovo-1

© Вячеслав Молодин,
Людмила Мильникова, 2013

ДРЕВНЯЯ КЕРАМИКА И МЕТОДЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Молодин Вячеслав, Мильникова Людмила. Древняя керамика и методы естественных наук //
Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008.
Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. –
Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.469-480.

- **Молодін Вячеслав** народився 26 вересня 1948 року в Орхово Домачевського району Брестської області (нині – Республіка Білорусь). Закінчив історичний факультет Новосибірського державного педагогічного інституту (1971). Заступник директора, завідувач Відділу археології палеометалу Інституту археології і етнографії Сибірського відділення Російської академії наук. Заступник головного редактора журналу «Археологія, етнографія і антропологія Євразії», голова редакційної ради журналу «Вестник Новосибірського державного університету» Серія: Історія, філологія». Доктор історичних наук, професор, академік Російської академії наук.
- Головний напрямок наукових досліджень: археологія Сибіру.
- Автор 1100 наукових праць.

✉ *Просп.Академіка Лаврентьєва, 17, Новосибірськ, 630090, Російська Федерація;
тел.+7 (383) 3300537, (913) 9125565; e-mail: Molodin@archaeology.nsc.ru*

- **Мильникова Людмила** народилася 9 березня 1957 року в м.Тогучин Новосибірської області (Російська Федерація). Закінчила історико-педагогічний факультет Новосибірського державного педагогічного інституту (1979). Провідний науковий співробітник Інституту археології і етнографії Сибірського відділення Російської академії наук. Кандидат історичних наук.
- Головний напрямок наукових досліджень: давнє гончарство Сибіру й Далекого Сходу.
- Автор 110 наукових праць.

✉ *Просп.Академіка Лаврентьєва, 17, Новосибірськ, 630090, Російська Федерація;
тел.+7 (383) 3304648, +7 (960) 7876617; e-mail: Liudmilamy@mail.ru*

Охарактеризовано можливості головних методів природничих наук, які використовують сучасні дослідники давньої кераміки. Подано результати використання окремих із них для вивчення кераміки Сибіру різних археологічних культур. Зроблено висновок про перспективність подібних досліджень [Одержано 13 грудня 2011]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, російська керамологія, археологічна культура, давня кераміка, гончарство, методи природничих наук, фізико-хімічні методи

Результаты методов естественных наук в изучении гончарных технологий разных регионов и археологических культур в России активно используются примерно с середины XX века, но это направление разрабатывается до сегодняшнего дня [1; 3; 4; 7-12; 19; 20; 23-30]. Как и в начале своего развития, так и в настоящее время, направление испытывает серьезные трудности: недоступность широкого использования методов естественных наук; малое число профессионалов-специалистов и среди «естественников», и среди археологов; отсутствие методики проведения анализов и расшифровки результатов, адаптированных к археологическому источнику; отсутствие специальных предметов в системе подготовки археологов в вузах. Приходится констатировать, что в мировой практике отсутствует стандартный (или хотя бы унифицированный) подход к исследованию образцов древней керамики с применением методов естественных наук. При этом ежегодно увеличивающееся число исследований наглядно демонстрирует востребованность объективной информации, полученной при их применении, способствующей влиять на выводы историко-культурного порядка.

Набор аналитических методов, которые в принципе могут быть использованы и используются для получения информации о керамике, достаточно большой. Их можно сгруппировать по предназначению [7]:

- 1) оптическая, сканирующая электронная и атомно-силовая микроскопия дают информацию *о текстуре материала*;
- 2) химический анализ в традиционном варианте («мокрая химия»), рентгеновская флуоресценция, атомно-абсорбционная спектроскопия и нейтронная активация позволяют определить *химический состав*;
- 3) рентгенофазовый анализ идентифицирует все присутствующие в керамической массе *кристаллические фазы*;
- 4) петрографический анализ даёт возможность определить *количественное и качественное соотношение между компонентами формовочной массы*;
- 5) термические методы анализа представляют информацию *об изменении свойств керамики при изменении температуры* (термолюминесценция – о запасённой в дефектах кристаллической структуры энергии; дилатометрия – об изменении линейных размеров образца; дифференциальный термический анализ – о тепловых процессах в формовочной массе при нагревании; термогравиметрия – об изменении массы образца, и т.д.).

Изучение специальной литературы и опыт работы с химиками в рамках интеграционного проекта [7] показывают, что наиболее продуктивные аналитические исследования древней керамики проводятся с использованием *петрографического метода, порошковой рентгенографии* (РФА – рентгено-фазовый анализ) и *термического анализа* (в российских работах – дериватограмметрия). Эффективность комбинации этих методов заключается в том, что они не конкурируют, а дополняют друг друга, снижая стоимость аналитических работ и повышая информативность данных для археологической интерпретации.

Петрография выявляет количественное соотношение между глинистыми компонентами и искусственными добавками, размерность добавок и наличие пор в образце. Петрографический анализ – один из методов, представляющий объективные результаты по характеристике количественных и качественных данных любого глиняного материала. Историографический очерк о применении *петрографического анализа* в изучении керамики в России и иностранных государствах представили Эдди Сайко и Ирина Жущиховская [29, с.25-28]. Методика проведения петрографического анализа для древней керамики разработана Ириной Жущиховской и Борисом Залищаком [9, с.55-67]. Использование ее в течение ряда лет для анализа гончарных комплексов различных регионов широкого хронологического диапазона доказало ее корректность [2; 13-21; 37]. Один из авторов данной работы – Людмила Мыльникова – более 20 лет сотрудничает с шлифовальщицей Людмилой Ипполитовой (Институт геологии и минералогии имени В.С.Соболева Сибирского отделения Российской академии наук) и петрографами Любовью Зубаревой и Ириной Вильковской (ООО «Новосибирская геологическая экспедиция»).

Рентгенография регистрирует рефлексы хорошо окристаллизованных пород, с трудом (на уровне фона) – рефлексы от плохо окристаллизованных остатков (после древней термической обработки) минералов глин и совершенно не регистрирует органику.

Рентгенофазовый анализ позволяет зарегистрировать наличие всех кристаллических фаз в образце. В нашей практической работе измерения проведены кандидатом химических наук Татьяной Дребущак (научно-образовательный центр «Молекулярный дизайн и экологически безопасные технологии» при Новгородском государственном университете) на рентгеновском дифрактометре D8 GADDS фирмы Bruker с двухкоординатным детектором Hi-Star, излучением CuK_α , графитовым монохроматором, коллиматор 0,5 мм. Образец устанавливался на двухкоординатной приставке. Использовались разные режимы съемки. Опытным путем отрегулировано расстояние в 25 см. Угловой диапазон 2 θ на один фрейм в этом случае составил 20°. Измерения проведены по стандарту SRM 1976. Полученная двумерная дифракционная картина затем интегрировалась по χ . Дальнейшая обработка дифрактограмм проводилась с помощью программного обеспечения фирмы Bruker с использованием порошковой базы данных PDF-50.

Термогравиметрические исследования обнаруживают эффекты глинистых компонентов древней керамики, карбонатов и органики и никак не характеризуют минеральные составляющие (кварц и полевые шпаты).

В большинстве опубликованных работ результаты термоаналитических исследований древней керамики употребляются для реконструкции температуры и атмосферы (окислительная или восстановительная) обжига [4; 8; 12; 35; 36; 38; 39]. Такого рода интерпретация практикуется уже довольно длительное время, хотя алгоритм количественного расчета температуры обжига в специальной литературе отсутствует. Определение температуры обжига древней керамики по результатам термического анализа отталкивается от современного керамического производства. Считается, что при повторном нагревании образцов некоторые

термические эффекты воспроизводятся, а некоторые – нет (например, дегидратация, разложение гидроксидов в минералах глин, разложение карбонатов). Первые связаны с обратимыми фазовыми переходами, а вторые – с реакциями, сопровождающимися массопереносом и удалением продуктов реакции из образца. Для определения температуры обжига в современном керамическом производстве образец помещается в прибор термического анализа и нагревается, при этом регистрируются изменения в веществе. Температура, начиная с которой регистрируются необратимые процессы в образце, лежит заведомо выше температуры обжига. Как показывают исследования [7, с.24-29], этот подход не корректен для изучения древней керамики. Глина, из которой изготавливались изделия, является продуктом процессов выветривания. После обжига, приводящего к дегидратации минералов глин, разложению гидроксидов и карбонатов, образцы керамики вновь возвращаются в условия выветривания: циклические изменения температуры, воздействие воды и углекислого газа. Глина, только что обожженная, не содержит ни межслоевой воды, ни гидроксидов. Но практически все образцы древней керамики содержат и то, и другое. Соответственно, исходя из сказанного выше, температуру обжига этой керамики следует определять не выше комнатной, что, конечно, абсурдно. Непонимание этого приводит порой к тому, что авторы, следуя логике исследовательского процесса, приходят к выводу о исключительно низкой температуре обжига, *«и даже, возможно, простом высушивании на солнце»* [31, с.139].

В качестве альтернативы общепринятому подходу, ориентированному на оценку температуры обжига, коллективом новосибирских ученых-археологов и химиков был предложен подход, при котором значение имеет сравнительный анализ сохранности глинистых компонентов в формовочных массах для определения *качества обжига* разных сосудов и разных частей одного и того же сосуда. Этот подход подробно обоснован в специальной работе [33; 34]. В монографии, посвященной физико-химическим методам изучения древней посуды [7], описана методика проведения термического анализа для керамики, методика перевода шкалы температур с оси ординат на ось абсцисс, а также некоторые варианты интерпретации результатов термического анализа (термический анализ образцов керамики выполнен кандидатом химических наук Валерием Дребущаком).

На сегодняшний день с применением перечисленных выше трех методов изучены керамические комплексы около 50 памятников, расположенных на территории от Урала до Дальнего Востока и Кореи [5; 18; 20-22]. Материалы относятся к различным археологическим культурам и времени. При этом основной упор делался на исследование керамических коллекций памятников переходного времени от бронзового к железному веку лесостепной зоны Западной Сибири, где базовым являлось городище Чича-1 (коллекции из других регионов и иной хронологии обрабатывались в рамках отработки методики). Проведенный комплексный анализ керамики позволил создать достаточно оригинальный банк данных: имеется коллекция петрографических шлифов образцов керамики и их полное описание (более 1000); 450 термогравиметрических кривых и 350 дифрактограмм двух видов изученных образцов.

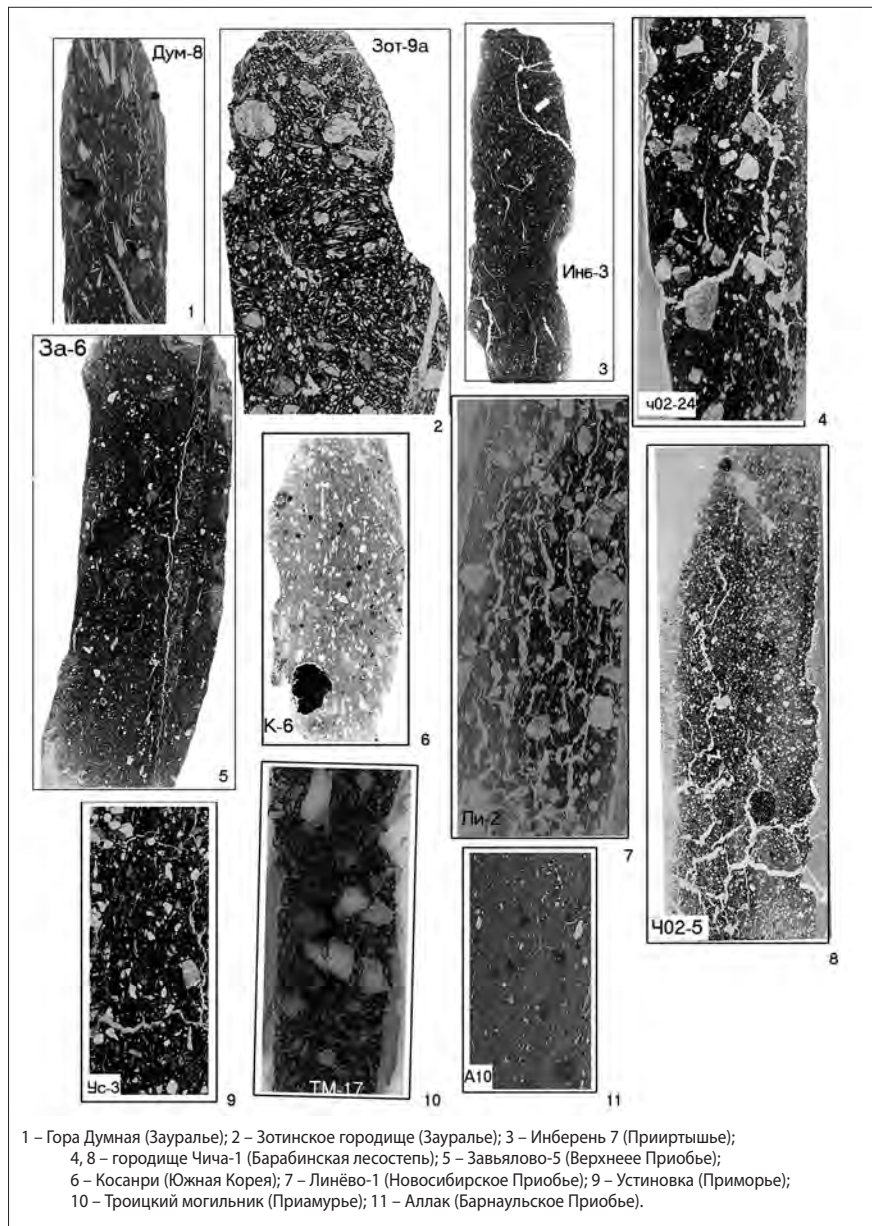
Кратким итогом проделанной работы могут быть следующие выводы.

В рамках одного памятника – городище Чича-1 – зарегистрировано существование двух традиций составления формовочных масс: шамотной (рис.1:8) и гранитоидной (рис.1:4). Вторая традиция однозначно связана с керамикой с «крестовой» орнаментацией. На памятнике зафиксирован момент появления новой для региона традиции составления формовочных масс с примесью дробленной гранитоидной породы и сосуществования ее с местной шамотной – позднеирменской. Причем, результаты рентгеновских исследований позволяют высказать предположение, что некоторые изученные образцы – явно привозные (наличие в глинах хлорита-вермукулита не характерно для барабинских глин). Только этот результат позволяет сделать важный исторический вывод о бытовании на памятнике мигрантов с севера.

Изучение результатов петрографического анализа комплекса памятников лесостепной зоны Западной Сибири позволило констатировать, что в конце эпохи бронзы формовочные массы большинства культур имели основной рецепт: глина + шамот. В некоторых случаях, в зависимости от региональных особенностей, к шамоту добавлена органика, или породные обломки, или песок. Но шамот – добавка, которая есть в формовочных массах керамики всех культур лесостепного пояса. Таким образом, состав формовочных масс для лесостепной зоны конца эпохи бронзы не является культурно-диагностирующим показателем (рис.1:3, 5, 11). Эта региональная традиция, характерная для посуды позднеирменской, красноозерской, сузгунской, бархатовской, да и саргатской культуры, ограниченная местной сырьевой базой, обеспеченная технологической целесообразностью. Подобная картина характерна для зауральских формовочных масс, одной из составляющих которых является дробленный тальк. Как показывают результаты петрографии, в данном случае упор придется делать на изучение концентрации и размерности шамота. В керамике сузгунской и красноозерской культуры он крупнее (0,25-3,5 мм), и концентрация его не превышает 10 %; в позднеирменской посуде – размер шамота от 0,15 до 3 мм и концентрация от 10 % до 45 %. Есть отличия и в качественных характеристиках органики. Например, в посуде сузгунской группы эту примесь можно обозначить как навоз. А для красноозерской, как и для позднеирменской, предположить использование как навоза, так и выжимки из него.

Некоторые различия для западносибирской керамики наблюдаются по группе пиков полевого шпата в области углов по 2θ 27-29° (рис.2:1, 2; 3:1). Однако в основном кристаллическая составляющая древней керамики представлена минералами: кварц (Кв), полевые шпаты (ПШ), слюдястые минералы типа мусковита, биотита (общее название иллит). Полевые шпаты более конкретно трудно идентифицировать, так как часть характерных пиков перекрывается пиками кварца, тем не менее, выделяется ряд альбит-анортит (чаще ближе к альбиту), реже встречаются калиевые полевые шпаты. Выявление здесь локальных особенностей может стать основой для дальнейшей работы.

Можно отметить, что сравнение групп образцов из городищ Чича-1, Завьялово-5 и поселения Мыльниково дало весьма интересные результаты. Все образцы из Чичи содержат довольно крупные кристаллы кварца и полевого шпата

1 – Гора Думная (Зауральє); 2 – Зотинское городище (Зауральє); 3 – Инберень 7 (Прииртышьє);
 4, 8 – городище Чича-1 (Барабинская лесостепь); 5 – Завьялово-5 (Верхнее Приобье);
 6 – Косанри (Южная Корея); 7 – Линёво-1 (Новосибирское Приобье); 9 – Устиновка (Приморье);
 10 – Троицкий могильник (Приамурье); 11 – Аллак (Барнаулское Приобье).

Рис.1. Фотографии петрографических шлифов образцов древней керамики

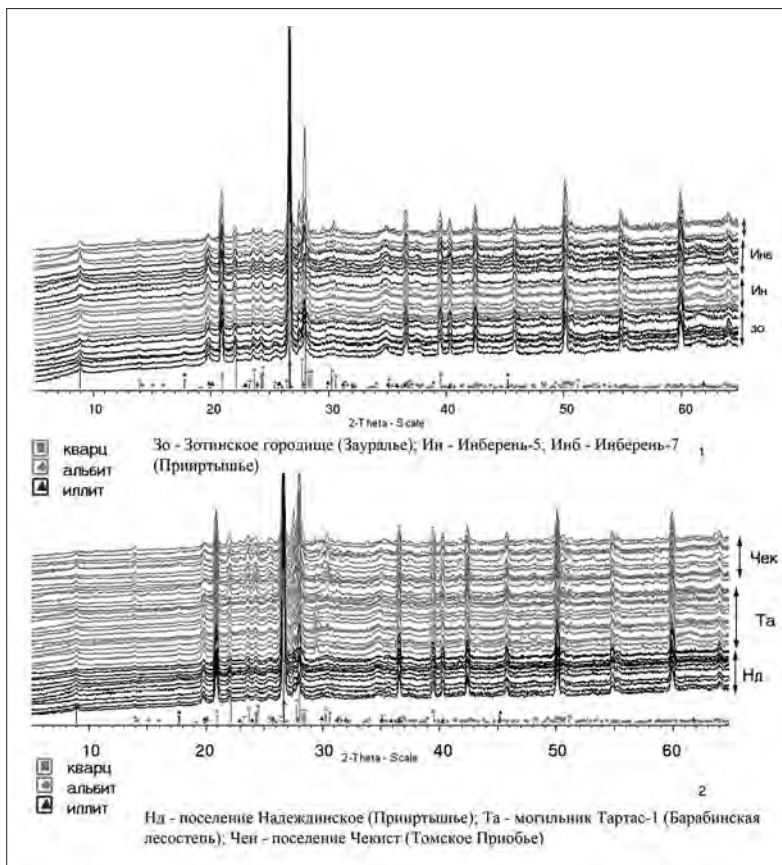

Рис.2. Дифрактограммы образцов керамики памятников Западной Сибири

(скорее всего – это песок). Кварц представлен как мелкодисперсной составляющей, характерной для глин, так и сравнительно крупными кристаллами, дающими отдельные яркие рефлексы на фреммах. Полевые шпаты в основном из ряда альбита-анортита. В образцах из Завьялово-5 кварц практически весь мелкодисперсный, содержание полевых шпатов меньше, нет крупных монокристаллов. Образцы из поселения Мильниково занимают среднее положение между Чичей (рис.1:8 – ирменская культура) и Завьялово-5 (рис.1:5) по содержанию кристаллической составляющей, а пики полевых шпатов более четко выражены, чем в посуде из Завьялово-5. Петрографический анализ также зафиксировал в рецептах формовочных масс керамики разных групп [14] городища Чича-1, Завьялово-5 и Мильниково наличие песка и породных обломков различной концентрации и размерности.

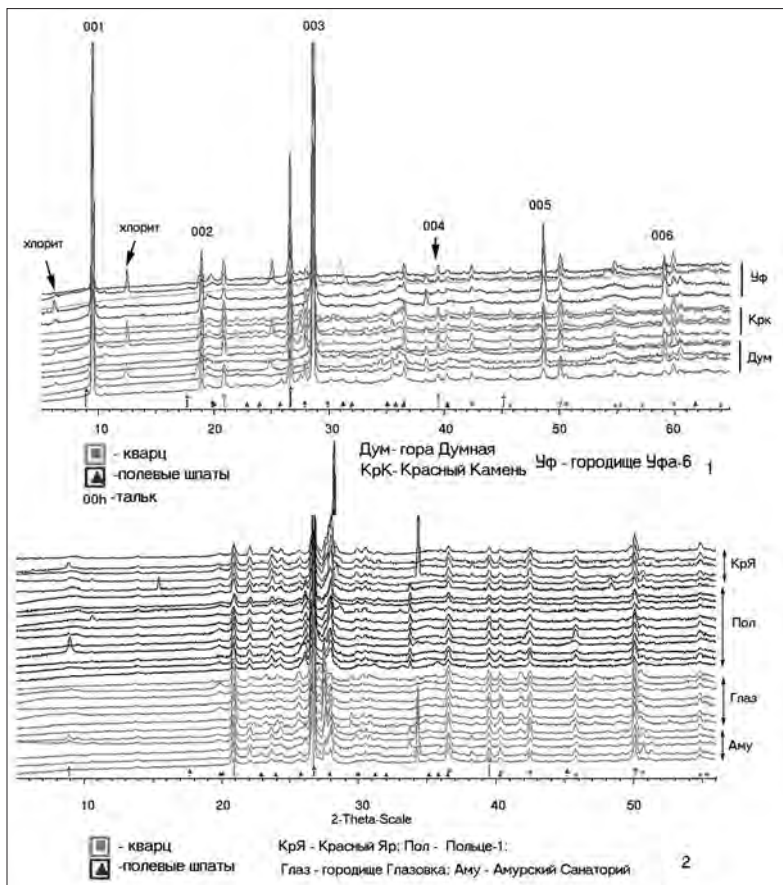

Рис.3. Дифрактограммы образцов керамики памятников Урала (1) и Дальнего Востока России (2)

Несмотря на большой территориальный разброс памятников Западной Сибири, наблюдается единообразие дифрактограмм, что говорит о сравнительно одинаковом составе кристаллических фаз. Это, с одной стороны, достаточно осложняет процесс изучения керамики и выявления отдельных особенностей. С другой стороны, это же позволяет четко отделять керамические образцы других регионов. Например, на всех дифрактограммах образцов уральских памятников обнаруживаются рефлексы талька (группа рефлексов 00h) (рис.3:1), т.е. тальковая примесь является характерной особенностью керамики данного региона. По результатам петрографии маркером комплексов северных районов Западной Сибири и Притомья выступают гранитоиды (рис.2:2 – поселение Чекист).

Возможности рентгенофазового анализа демонстрируют также результаты изучения керамики памятников раннего железного века Приморья и Приамурья (рис.3:2). Керамика Дальнего Востока отличается от керамики Сибири уровнем фона (меньше железа) и более слабым проявлением пиков иллита (сравни: рис.3, пики на углах 21°, 28°, 50°). Существенные различия на дальневосточных образцах наблюдаются между региональными группами, особенно по полевым шпатам, внутри групп состав практически однородный, в одной из групп выявлены разнородные дифрактограммы, что дает возможность говорить о контактах носителей культур разных регионов [6, с.215-217].

Температурные режимы обжига керамики для разных образцов различались очень сильно. Однако термогравиметрический анализ не позволяет определить точную температуру обжига. В данном случае корректно говорить лишь о качестве обжига. При этом четко отбиваются образцы раннеэолитических культур с низким качеством обжига. Вместе с тем большая часть исследованных образцов эпохи бронзы и раннего железа также подвергалась кратковременному низкотемпературному обжигу, при котором минералы глин (каолинит и монтмориллонит) теряют межслоевую воду и частично гидроксилы, но сами не исчезают.

По результатам термического анализа фрагментов крупных сосудов можно сделать вывод, что в некоторых случаях гончары позднеирменской и саргатской культур для изготовления дна, стенок и венчика использовали тесто разного состава, включая разное количество отощителей. Данный технологический прием для названных культур фиксируется впервые. Этот феномен непременно следует учитывать при проведении процедуры исследования массового гончарного материала.

Из всего сказанного можно сделать вывод, что использование физико-химических методов для изучения древней керамики, несомненно, может существенно расширить возможности исследования материала по сравнению с традиционными методами и увеличить уровень доказательности и объективности выдвигаемых историко-культурных положений. Разумеется, их широкое применение требует современной приборной оснащенности, подготовленности специалистов и участия в исследовательском процессе профессионалов-естественников, что возможно лишь в крупных научных или университетских центрах.

-
1. Глушков И.Г. *Керамика как археологический источник*. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 1996. – 328 с.
  2. Глушков И.Г., Гребенщиков А.В., Журиховская И.С. *Петрография археологической керамики: Проблемы, возможности, перспективы* // *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства*. – Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, 1999. – С.150-166.
  3. Гражданкина Н.С. *Методика химико-технологического исследования древней керамики* // *Археология и естественные науки* / Ред. Б.А.Колчин. – М.: Наука, 1965. – С.152-160.

4. Гребенщиков А.В., Деревянко Е.И. Гончарство древних племен Приамурья (начало эпохи раннего железа). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2001. – 120 с.
5. Деревянко А.П., Ким Ён Вон, Нестеров С.П. и др. Материалы и исследование Российской-Корейской археологической экспедиции в Западном Приамурье. – Тэджон: Издательство Государственного исследовательского Института культурного наследия Республики Кореи, 2010. – Вып. III: Раскопки раннесредневекового поселения Осинное Озеро в 2009 году. – 318 с. (на русском языке); 276 с. (на корейском языке).
6. Дребущак В.А., Дребущак Т.Н., Мыльникова Л.Н. и др. Результаты термогравиметрических и рентгенографических исследований древней керамики Российского Дальнего Востока // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы Годовой сессии Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук 2004 г. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2004. – С.215-217.
7. Дребущак В.А., Мыльникова Л.Н., Дребущак Т.А., Болдырев В.В., Молодин В.И., Деревянко Е.И., Мыльников В.П., Нартова А.В. Физико-химическое исследование керамики (на примере изделий переходного времени от бронзового к железному веку). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2006. – 98 с. – (Интеграционные проекты Сибирского отделения РАН; Вып.6).
8. Жуциховская И.С. Очерки истории древнего гончарства Дальнего Востока России. – Владивосток: Дальневосточное отделение РАН, 2004. – 312 с.
9. Жуциховская И.С., Залищак Б.Л. Петрографический метод в изучении древней керамики: на материале неолитических-средневековых культур Приморья // Методы естественных наук в археологическом изучении древних производств на Дальнем Востоке СССР. – Владивосток, 1986. – С.55-67.
10. Круг О.Ю. Применение петрографии в археологии // Археология и естественные науки. – М.: Наука, 1965. – С.146-151.
11. Круг О.Ю. Применение петрографических методов для исследования силикатов (технических материалов) в археологии // Методы естественных и технических наук в археологии: Тезисы докладов конференции. – М.: Наука, 1963. – С.42-43.
12. Ламина Е.В., Лотова Э.В., Добрецов Н.Н. Минералогия древней керамики Барабы. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 1995. – 126 с.
13. Молодин В.И., Глушков И.Г. Самусьская культура в Верхнем Приобье. – Новосибирск: Наука, 1989. – 168 с.
14. Молодин В.И., Мыльникова Л.Н. Керамика городища Чича-1 как источник по истории переходного времени от бронзового к железному веку // История и культура Сибири в исследовательском и образовательном пространстве (к юбилею профессора Е.И.Соловьевой): Материалы региональной научно-практической конференции. – Новосибирск: Издательство Новосибирского государственного университета, 2004. – С.101-106.
15. Молодин В.И., Парцингер Г., Гаркуша Ю.Н. и др. Археолого-геофизические исследования городища переходного от бронзы к железу времени Чича-1 в Барабинской лесостепи. Первые результаты Российско-Германской экспедиции // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2001. – №3 (7). – С.104-127.

16. Молодин В.И., Парцингер Г., Гаркуша Ю.Н. и др. Чича – городище переходного от бронзы к железу времени в Барабинской лесостепи (первые результаты исследования). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2001. – 240 с. – (Материалы по археологии Сибири; Вып.1).
17. Молодин В.И., Парцингер Г., Гаркуша Ю.Н. и др. Чича – городище переходного от бронзы к железу времени в Барабинской лесостепи. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2004. – Т.2. – 336 с. (Материалы по археологии Сибири. – Вып.4).
18. Молодин В.И., Парцингер Г., Кривоногов С.К., Казанский А.Ю., Чемякина М.А. и др. Чича – городище переходного от бронзы к железу времени в Барабинской лесостепи. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2009. – Т.3. – 248 с.
19. Мильникова Л.Н. Гончарство неолитических племен Нижнего Амура (по материалам неолитического поселения Кондон-Почта). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 1999. – 160 с.
20. Мильникова Л.Н., Грушин С.П. Физико-химическое исследование керамики поселения Березовая Лука // Роль естественно-научных методов в археологических исследованиях: Сборник научных трудов. – Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2009. – С. 81-84.
21. Мильникова Л.Н., Деревянко Е.И., Алкин С.В., Нестеров С.П. Физико-химическое исследование керамики Троицкого могильника // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы Годовой сессии Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН 2008 г.). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2008. – Т.XIV. – С.224-228.
22. Мильникова Л.Н., Нестеров С.П. Раннесредневековый керамический комплекс поселения Осинное Озеро в Западном Приамурье // Вестник Новосибирского государственного университета. – 2011. – Т.10. – Вып.5. – С.197-211.
23. Мильникова Л.Н., Чемякина М.А. Традиции и новации в гончарстве древних племен Барабы (по материалам поселенческого комплекса Омь-1). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2002. – 200 с.
24. Сайко Э.В. Из опыта применения микроскопического метода исследования к изучению средневековой среднеазиатской керамики // Известия АН Таджикской ССР. – Сталинабад, 1960. – №2. – С.41-66.
25. Сайко Э.В. К истории гончарного круга и развития форм керамики. – М.: Наука, 1971. – 172 с.
26. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. – М.: Наука, 1982. – 210 с.
27. Сайко Э.В. Технологическая характеристика керамики развитой бронзы из Алтын-депе // Каракарумские древности. – 1972. – Вып.IV. – С.143-148.
28. Сайко Э.В. Технология керамики средневековых мастеров // Археология и естественные науки. – МИА. – М.: Наука, 1965. – №129. – С.161-166.

29. Сайко Э.В., Жущиковская И.С. *Методы микроскопии в исследовании древней керамики (Методические аспекты и практика)*. Препринт /ИИАуЭтНДВ. – Владивосток: ДВО АН СССР, 1990. – 52 с.
30. Такаси Такеучи, Мыльникова Л.Н., Нестеров и др. *Электронно-микронзондовый анализ формовочных масс керамики с памятников Дальнего Востока // Археология, этнография и антропология Евразии*. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2009. – №1 (37). – С.39-51.
31. Campanella L., Favero G., Flamini P. *Prehistoric Terracottas from the Libyan Tadrart Acacus: Thermoanalytical Study and Characterization // Journal of Thermal Analysis and Calorimetry*. – 2003. – Vol.73. – P.127-142.
32. Davidson M.M. *Preliminary Mineralogical and Chemical Study of Pre-Madisonville and Madisonville Horizon Fort Ancient Ceramics // Norse Scientist (Northern Kentucky University)*. – 2003. – V.1. – P.95-106.
33. Drebuschak V.A., Mylnikova L.N., Drebuschak T.N. *New Approach to the Thermoanalytical Investigation of Ancient Ceramics // Abstract Book/ Estac 10. TNO. Innovation for Life. 10th European Symposium on Thermal Analysis and Calorimetry. Aug. 22-27, 2010, Rotterdam, The Netherlands*. – S.9.
34. Drebuschak V.A., Mylnikova L.N., Drebuschak T.N. and Boldyrev V.V. *The Investigation of Ancient Pottery: Application of Thermal Analysis // Journal of Thermal Analysis and Calorimetry*. – 2005. – Vol.82. – №3. – P.617-626.
35. Matson F.R. *The Study of Temperatures Used in Firing Ancient Mesopotamian Pottery // Science and Archaeology*. – Cambridge, 1971. – P.65-79.
36. Mayes H. *The Firing a Pottery Kiln of Roman-British Type at Boston, Lincs // Archaeometry*. – 1961. – №4. – P.4-30.
37. Molodin V.I., Parzinger H., Schneeweiß J., Garkuša J.N., Grišin A.E., Novicova O.I., Efremova N.S., Marčenko Ž.V., Čemjakina M.A., Mylnikova L.N., Becker H., Faßbinder J. *Čiča – eine befestigte Ansiedlung der Übergangsperiode von der Spätbronze – zur Früheisenzeit in der Barbarinsker Waldsteppe. Vorbericht der Kampagnen 1999-2001 // Eurasia Antiqua*. – Berlin, 2002. – Band 8. – S.185-236.
38. Hoffman B. *Die Roll handwerklicher Verfahren bei der Formgebung reliefverzierter Terra Sigillata*. – Berlin, 1983. – 139 p.
39. Tite M.S. *Determination of the Firing Temperature of Ancient Ceramics by Measurement of Thermal Expansions a Reassessment // Archaeometry*. – 1969. – №11. – P.131-143.

© Vyacheslav Molodin, Lyudmila Mylnikova, 2013

THE ANCIENT EARTHENWARE AND THE METHODS OF THE NATURAL SCIENCES

The author characterizes the potential of the main methods of the natural sciences, used by the modern researchers of the ancient ceramics. The results of the usage of certain methods for studying of the Siberian ceramics of different archaeological cultures have been provided. The author makes a conclusion about the availability of such studies [Received Desember 13, 2011]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Russian ceramology, archaeological culture, ancient ceramics, pottery, methods of the natural sciences, physical and chemical methods

© Михайло Відейко, 2013

ТРАДИЦІЇ КУЛЬТУР ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В КЕРАМІЦІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЕТАПУ С-II

Відейко Михайло. Традиції культур Центральної Європи в кераміці трипільської культури етапу С-II // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.481-503.

- Народився 23 січня 1956 року в Києві. Закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка (1982). Старший науковий співробітник Відділу археології неоліту і доби бронзи Інституту археології НАН України. Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** питання абсолютної хронології, економіки та реконструкції суспільного ладу населення трипільської культури.
- Автор понад 100 наукових праць, у тому числі 7 монографій (2 – у співавторстві): «Давні поселення України» (2000), «Трипільська цивілізація» (2002), «Трипільські протоміста. Історія дослідження» (2002)

✉ Вул.Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна; тел.+38 (044) 4192718; e-mail: videiko@i.com.ua

Упродовж VI–III тис. до н.е. територія України була невід’ємною частиною давньоземлеробських цивілізацій Європи, її східним прикордонням. Давню історію цього краю неможливо відтворити, вивчаючи археологічні культури лише в межах нашої держави. Її слід досліджувати як частину історії всієї Європи. Носії культур Баден, лійчастого посуду й кулястих амфор встановили тісні контакти з оточуючими територіями, які розглядалися як джерела сировини й напрямки міграцій. З цими явищами можна пов’язати виникнення на етапі С-II таких варіантів Трипілля, як типи Усадове, Гординешти, Городськ, Софіївка. Особливістю типів було поєднання в Трипіллі С-II рис баденських (центральноевропейських) та північно-західних, що добре помітно за гончарними матеріалами

[Одержано 28 грудня 2002]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, Трипілля С-II, Усадове, Гординешти, Городськ, Софіївка, культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор, Баден, «шнуровий», «ялинковий» орнаменти

Упродовж VI–III тис. до н.е. територія України була невід’ємною частиною давньоземлеробських цивілізацій Європи, її східним пограниччям. Тут існували численні суспільства, спадщиною яких стали відомі нам археологічні культури та їх локальні варіанти, типи. З ними пов’язані поява та становлення відтворюючих типів господарства, металургії. Давню історію цього краю неможливо відтворити, вивчаючи археологічні культури винятково в межах нашої держави. Її слід досліджувати як частину давньої історії всієї Європи.

Так, наприклад, культура Трипілля (Трипілля-Кукутені) відома на території сучасних України, Румунії, Молдови. Трипільська культура проіснувала понад дві

тисячі років. Нині її розглядають також як сукупність окремих культурних типів, навіть культуру, особливо на пізніх етапах її розвитку.

Деякі археологи погоджуються з думкою, що на формування цих типів значний вплив мали сусідні археологічні культури, а процес взаємодії з ними міг призвести до зникнення Трипілля загалом. Однак вони мають різні думки щодо конкретного внеску окремих культур у цей процес¹.

Водночас досить поширені погляди на Трипілля як самодостатню культурну систему, всі зміни в якій можна пояснити винятково внутрішнім розвитком. Усі ці думки трансформуються залежно від таких факторів, як отримання нових археологічних джерел, орієнтація фахівців на певні наукові ідеї, знайомство з тими чи іншими археологічними матеріалами й літературою.

За останнє десятиріччя українські археологи отримали можливість більш продуктивно працювати над вивченням питань етнокультурних контактів і взаємодії культурних груп у Центральній Європі доби енеоліту – ранньої бронзи. Крім інших обставин, цьому сприяла співпраця з польськими колегами в межах роботи над виданням «*Baltic-Pontic Studies*», спрямованим на висвітлення етнокультурних контактів і взаємодії в Балтійсько-Чорноморському регіоні впродовж V–II тис. до н.е.²

Поширення трипільської культури на схід до Дніпра було тривалим процесом, який має початок на етапі Трипілля А. Вже саме виникнення та формування культури Трипілля А – Прекукутені в другій половині VI тис. до н.е. нині розглядається як наслідок синтезу кількох культурних традицій. Вплив культур Карпатської котловини та її оточення (Тиса, Лендель, Петрешті, Малиця та інші) виразно помітний упродовж Трипілля А – Прекукутені та Трипілля В-I – Кукутені А³. Одним із напрямків нашого дослідження є визначення чужокультурних компонентів, які позначилися на матеріальній культурі Трипілля на етапі С-II, тобто в період між 3200–2750 роками до нашої ери. Ми обмежимося визначенням лише тих північних і центральноєвропейських впливів та контактів, які торкалися лісостепових районів від Верхнього Дністра до Середнього Дніпра. За межами даної роботи залишаться пізньотрипільські культурні типи степової смуги. Їх культурогенез і відносини з іншими культурами будуть темою інших досліджень.

У цей час культурна ситуація на території поширення культурної спільноти Трипілля-Кукутені докорінним чином змінилася. Насамперед, зникли типи трипільської культури з мальованим посудом на Південному Бузі. Серед них – тип Томашівсько-Сушківський з його величезними поселеннями-протомістами в Буго-Дніпровському межиріччі. Важко також встановити наступність між типом Лукаші (С-I) та Софіївка (С-II) на Середньому Дніпрі. Таким чином, перервалася культурна трипільська традиція на території між Дністром і Дніпром, яка тривала з періоду Трипілля А – Прекукутені. Виняток становить район Дністра та Пруто-Дністровське межиріччя, а також невеличкий анклав поселень-гігантів типу Косенівка-Вільховець у східних районах межиріччя Південного Бугу й Дніпра. У нових культурних типах доби Трипілля С-II ще помітні такі культурні компоненти попереднього періоду, як мальований посуд, антропоморфна пластика, домобудівництво («*майданчики*»). Однак вони вже не є визначальними компонентами на багатьох територіях.

Мал.1. Амфорка з «рогатими» вухами.

Глина, ліплення, фарбування (?).

Софіївка.

Могильник, поховання 112 (113).

Трипільська культура.

Початок III тис. до н.е.

Розкопки Юрія Захарука.

Інститут археології НАН України.

Фото Михайла Відейка

Культурні трансформації мали місце на початку енеоліту і в Центральній Європі (там археологи починають енеоліт з культури Баден), де вони призвели до формування та поширення культур кола Баден – Костолац – Коцофені та Чернавода III близько середини IV тис. до н.е. На етапі С-II також тривало проникнення в трипільське середовище населення, яке залишило пам'ятки культур лійчастого посуду та кулястих амфор. Їх сліди не менш виразні.

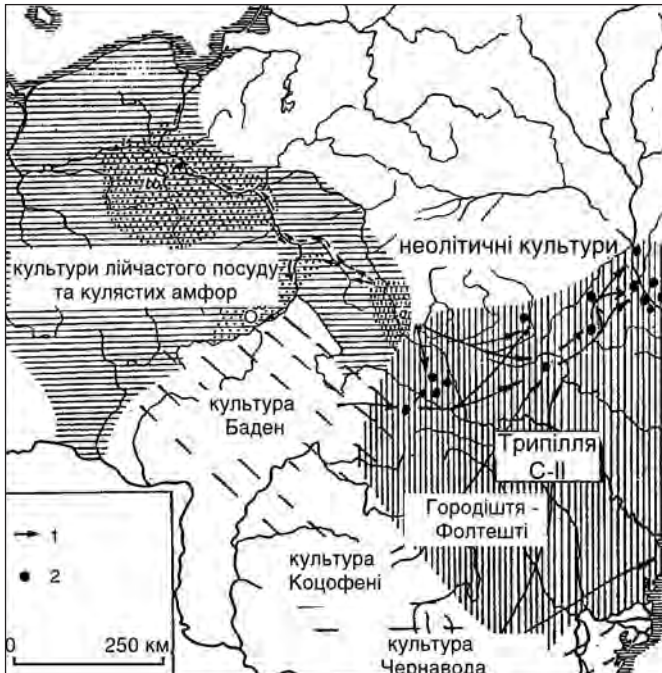
Носії цих культур встановили тісні контакти з оточуючими територіями, які могли бути джерелом сировини (кременю, міді), і традиційно розглядалися як потенційний напрямок міграцій. Із цими явищами можна пов'язати виникнення на етапі С-II таких варіантів культури Трипілля, як типи Усатове, Гординешти, Городськ, Софіївка.

Особливістю перелічених вище культурних типів стало поєднання в Трипіллі С-II рис баденських (центральноевропейських) та північно-західних. Нижче ми розглянемо пов'язані з цим питанням гончарні матеріали.

ТРИПІЛЛЯ С-II І КУЛЬТУРА БАДЕН

Поняття «баденізація» застосували польські археологи до матеріалів культури лійчастого посуду з багатощарового поселення Броночіце, де, починаючи з III фази, прослідковуються помітні впливи цієї центральноевропейської культури, особливо виразні для фаз IV та V. При цьому III фаза синхронізована з Баденом I та II, IV та V – відповідно, з Баденом III, IV, V⁴.

Питання про участь у формуванні пізньотрипільських типів культури Баден уперше було порушено під час дослідження матеріалів з некрополів типу Софіївка⁵. Після вивчення відповідних матеріалів у фондах Інституту археології Національної академії наук України та публікацій, а також знайомства з керамікою культури Баден у Словаччині, стало зрозуміло, що даний культурний компонент досить широко й помітно присутній і в матеріалах ряду інших типів – Гординешти, Городськ, Троянів, які визначали культурне обличчя Трипілля С-II у лісостеповій смузі між Дністром і Дніпром.

Мал.2.

Карта пам'яток та археологічних культур періоду Трипілля С-II.

Кінець IV – початок III тис. до н.е.

[Умовні позначення:

1 – напрямки міжкультурних контактів за археологічними даними;

2 – розташування пам'яток, згаданих у тексті]

З них тільки тип Гординешти можна розглядати як такий, що мав чітко виражену перевагу трипільських компонентів. Нині вже остаточно стало зрозумілим, що решта три могли б розглядатися як окремі від Трипілля археологічні культури, які сформувалися за його участі або під певними впливами. Саме тип Гординешти міг стати вихідною точкою поширення «баденізації» на схід у другій половині IV тис. до н.е., з огляду на знаходження його західних кордонів на р.Прут (мал.2). Розглянемо пам'ятки за окремими територіями.

Є підстави вважати, що вже такий тип, як Кошиловецький, що існував на межі етапів С-I–С-II, має досить виразні елементи культури Баден. Це наслідування кераміки культури Баден у формах (кубки з петельчастим вухом) та відтворення баденської прокресленої орнаментациї на мальованому посуді. Кубки з Кошилівців мають орнамент у вигляді косої сітки, який імітує прокреслений орнамент культури Баден. Там само є аналоги композиції зі стрічок, які складаються з косих ліній, що йдуть під кутом. Окрім того, з Кошилівців походять кілька фрагментів «кухонної» кераміки з рисами культури Баден. Це фрагмент реберчастої миски з відбитками

штампа на краю вінець та на плечах. Інший фрагмент є частиною кубка з округлим тулубом, оздобленого на горловині «ялинковим» орнаментом⁶. Подібні миски й кубки поширені в культурі Баден, починаючи з фази Ib, за Вірою Немейцевою-Павуковою⁷. Аналогічні баденським кубки й посудина з «*рогатими*» вухами відомі також серед знахідок у Більчі-Злотому (Вертеба). Один із горизонтів цієї пам'ятки також відноситься до Кошиловецької групи.

Найбільш яскраві прояви баденських рис можна побачити в матеріалах поселень типу Гординешти на етапі С-II, які поширені в межиріччі Пруту й Дністра, а також у Буго-Дніпровському межиріччі. На думку Валентина Дергачова, він сформувався на трипільській основі за участі «*пізнього Ленделя*»⁸. Якщо взяти до уваги датування пізньолендельських комплексів щонайбільше останньою чвертю IV тис. до н.е., то про останні елементи не може йти мова, адже тип Гординешти існував не раніше першої чверті III тис. до н.е. Реально в цей час за Карпатами існували вже культури баденського кола. Саме їх риси виразно помітні в комплексі типу Гординешти – до 70% кухонного посуду з рисами культури Баден, кераміка із заглибленим орнаментом, форми посуду й мотиви орнаментациї⁹.

На території України ці риси достатньо яскраво представлені в матеріалах поселень Троянів, Сандраки та Нова Чорторія. Ці поселення досліджено наприкінці 1940-х – у 1950-ті роки Миколою Шмаглієм та Оленою Лагодовською. Вони виявилися поширеними і в інших пізньотрипільських типах цього часу (нижче наведено їх загальний реєстр). Частина з цих рис прослідковано свого часу під час вивчення гончарних матеріалів з некрополів Софіївського типу на Дніпрі.

1. Вуха з виступами – одинарними та подвійними, так звані «*рогаті вуха*».

Аналогічний тип вух є в культурі Баден як у Карпатській котловині, так і в Малопольщі¹⁰, а також у культурі Коцофені фаз I-III¹¹. Слід зазначити, що посудини з такими вухами на пам'ятках цього періоду трапляються рідко, на відміну від попереднього полгарського горизонту.

«*Rogati*» вуха поширені на виробах з поселень Троянів, Сандраки та Нова Чорторія (мал.3). В одному з жител Троянова знайдено велику амфору з такими конструктивними елементами. На горловині вона має наліплений валик. Подібні посудини, але без вух і зі зрізаними вінцями, відомі серед виробів культури Баден.

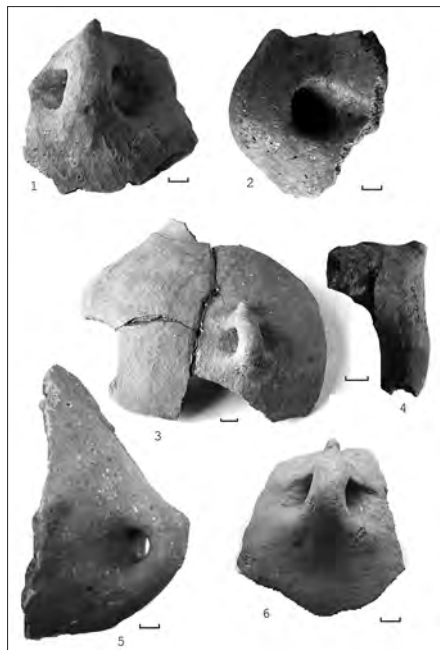
2. Декорування вінець защипами.

Спостерігається в пізньому Бадені у Карпатській котловині й Малопольщі¹², а також у культурах Костолац і Коцофені¹³. Декорування вінець защипами відоме також із пізніх, посткласичних комплексів люблінсько-волинської культури¹⁴.

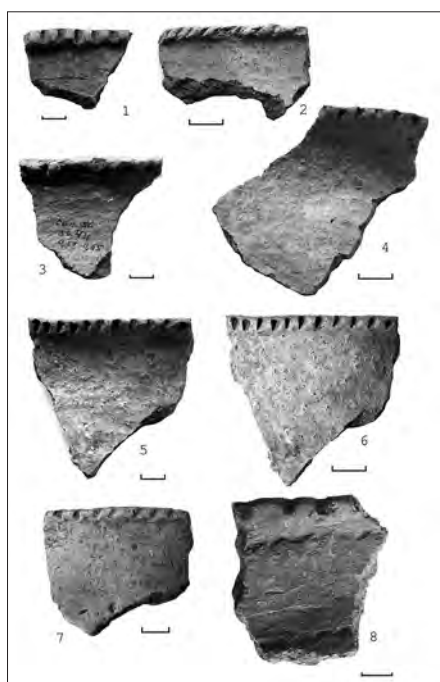
Значна кількість кухонних посудин з поселень типу Гординешти мають вінця, декоровані таким чином¹⁵. Є такі матеріали в Сандраках і Новій Чорторії (мал.4, 5).

3. Декорування посуду у вигляді композицій з наколювання на горловині або на тулубі посудини відоме в пізніх комплексах культури Баден у Карпатській котловині та Малопольщі¹⁶, культурах Костолац¹⁷ і Коцофені¹⁸. Такі прикраси зустрічаємо на посуді з поселень Сандраки та Нова Чорторія.

4. Декоративні наліплення конічної форми (подвійні, потрійні) та у вигляді розчленованих защипами наліплених і суцільних валиків зустрічаються в культурі Баден і синхронних комплексах Малопольщі¹⁹, культурах Костолац²⁰ та Коцофені²¹.

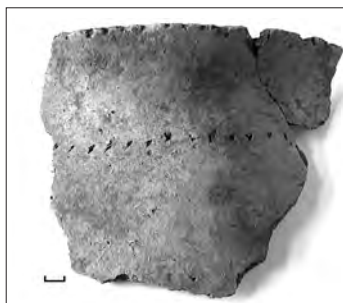

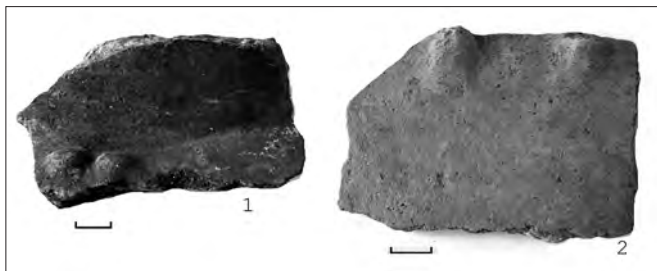
Мал.3.
«Рогаті вуха».
 Глина, мінеральна фарба, ліплення, фарбування.
Троянів (1-3, 5, 6); Сандраки (4).
Трипільська культура.
Кінець IV – початок III тис. до н.е.
 Розкопки Миколи Шмаглія
 й Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

Мал.4.
Вінця кухонних посудин.
 Глина, ліплення.
Сандраки (1-7); Нова Чорторія (8).
Трипільська культура. Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

Мал.5.
Фрагмент кухонної посудини.
 Глина, ліплення, штампування.
Нова Чорторія. Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

Мал.6.

Фрагменти посуду з наліпленнями. Глина, ліплення.
Троянів. Трипільська культура. Кінець IV – початок III тис. до н.е.

Розкопки Миколи Шмаглія. Інститут археології НАН України.

Фото Михайла Відейка

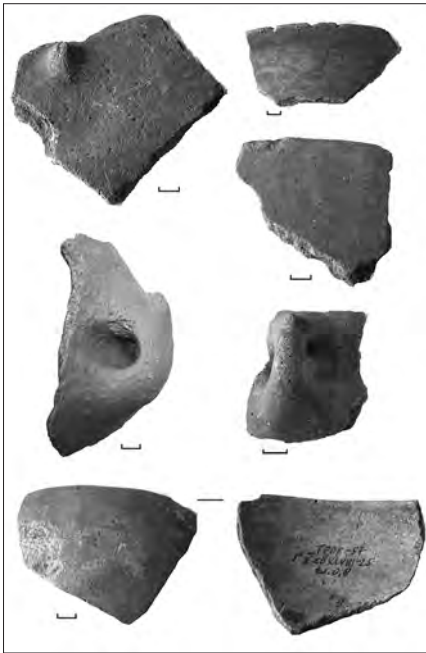
Наліплення у вигляді валиків можна бачити на кераміці в Троянові, Новій Чорторії й Сандраках (мал.6). На поселенні Городськ, на мою думку, маємо виразні імпорти культури Баден. Це фрагмент вінець кухонної посудини з наліпленими валиками (розчленованими защипами) в три ряди, з наскрізним отвором²².

5. Кераміка, поверхню якої вкрито червоним ангобом і пофарбовано в червоний колір.

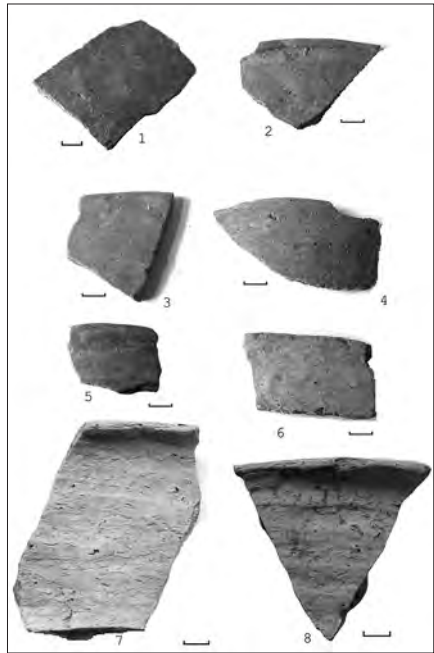
Подібну технологію виготовлення посуду використовували для культури Баден і «баденізованих» комплексів культури лійчастого посуду в Малопольщі²³.

Такий посуд, який технологічно помітно відрізняється від мальованого трипільської культури як за формувальною масою, так і фарбою, а також формами, складає значну частину комплексу кераміки на поселеннях Троянів і Сандраки (мал.7, 8). На поселенні Троянів його виготовлено з маси з грубими домішками. Зовні він укритий обличкуванням і фарбою, які погано тримаються на жорсткій поверхні. Посуд із Сандрак кращої якості: маса без грубих домішок, фарбована поверхня підлискована. Ці вироби більше подібні до баденської кераміки, ніж знахідки з Троянова.

Серед форм кількісно переважають миски – конічні й напівсферичні. Є також фрагменти великих посудин з відігнутими назовні вінцями, фрагменти кубків і горщиків. Привертають увагу невиразні, заглажені канелюри на горловині великих посудин, знайдених на різних поселеннях, у тому числі й у Сандраках (мал.8:7, 8). У фондах Національного музею історії України в Києві зберігається великий фрагмент верхньої частини канельованої посудини з Городська (мал.9). Посудину виготовлено з маси із домішками кварцу й піску, злам черепка чорного кольору. Поверхня заглажена, чорного кольору. Горловину прикрашено чотирма рядами горизонтальних канелюр, на вінцях – відбитки штампа. Біля основи горловини – парні рогоподібні наліплення, відбитки штампа. На тулубі, нижче плечей, – вертикальні канелюри. Від ще однієї аналогічної посудини зберігся великий фрагмент із чотирма рядами горизонтальних канелюр. Подібні форми посуду такого типу є в комплексах культури Баден і типу Броночіце IV-V²⁴.

Мал.7.
Фрагменти кераміки з фарбованою поверхнею.
Глина, мінеральна фарба, ліплення, фарбування.
Троянів. Трипільська культура.
Кінець IV – початок III тис. до н.е.
Розкопки Миколи Шмаглія.
Інститут археології НАН України.
Фото Михайла Відейка

Мал.8.
Фрагменти кераміки з фарбованою поверхнею.
Глина, мінеральна фарба, ліплення, фарбування.
Сандраки. Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
Розкопки Олени Лагодовської.
Інститут археології НАН України.
Фото Михайла Відейка

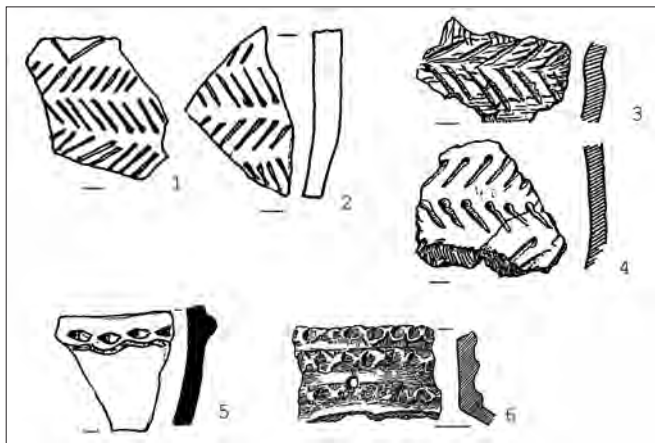
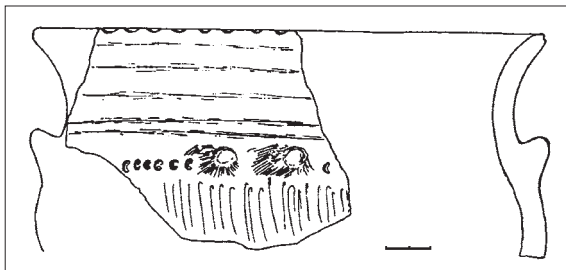
6. «Ялинковий» прокреслений орнамент.

Такий тип орнаменту поширений на кераміці культури Баден на ранніх фазах²⁵. На поселенні в Городську виявлено багато фрагментів посуду з горизонтальним «ялинковим» прокресленим орнаментом (мал.10). Сюди можна додати і згаданий раніше кубок із Кошилівців.

Наведені аналогії вказують на очевидні зв'язки пізньотрипільських типів Гординешти, Городськ, Троянів та Софіївка з колом балкано-карпатських культур. Найімовірніше, мова йде про горизонт культур Баден – Костолац – Коцофені – Чернавода-II. Можна говорити про певне продовження традицій попереднього полгарського кола культур. Аналогії вказують на локалізацію джерел запозичень у басейнах Тиси, Дунаю, Драви та Сави. Маються на увазі комплекси культури Баден IV фази або Баден IV чи Баден IIb²⁶.

Мал.9.
Фрагмент посудини –
імпорт культури Баден.
 Глина, ліплення,
 штампування.
Городськ.
Початок III тис. до н.е.
 Національний музей історії
 України. Малюнок з архіву
 Миколи Шмаглія

Мал.10.
Фрагменти посуду з прокресленим «ялинковим» орнаментом
і наліпними валиками, типовими для культури Баден.
 Глина, ліплення, ритування, штампування. **Городськ. Трипільська культура.**
Початок III тис. до н.е. Розкопки В.Петрова, М.Макаревича.
 Малюнок з архіву М.Макаревича. Публікується вперше

На етапі С-II матеріали з рисами культури Баден у Середньому Подніпров'ї відомі на поселеннях і некрополях типу Софіївка. Дослідники відзначають вплив на його формування типу Троянів (Городськ), певні характеристики кераміки якого притаманні й подніпровським комплексам. Це стосується типів 1-4, описаних вище: вуха, валики, наліплення, штамповий орнамент (мал.1). Більш докладно це питання розглянуто свого часу за матеріалами софіївських некрополів²⁷. До центрально-європейських рис у кераміці слід додати подібність типів озброєння й поховального обряду (тілопальні могильники), які в цей період відомі для культури Баден. Можливо, на Дніпрі ми маємо вияв опосередкованих впливів останньої.

Зауважимо, що Валентин Дергачов, аналізуючи софіївські комплекси, дійшов висновку, що вони значно відрізняються від лукашівських за такими важливими ознаками, як наявність кулеподібних амфор з вухами, посудин з високою конічною горловиною, посудин банкоподібних форм з наліпленнями, які складають до 50%

форм посуду на пам'ятках софіївського типу, і їх походження не можна пов'язати з традиціями останніх. Ці форми типові для Городська та Троянова. Отож, тип Софіївка мав утворитися, на думку Валентина Дергачова, у результаті взаємодії місцевих компонентів (лукашівський тип) та прийшлих – дністровсько-прутських, вплив яких було опосередковано троянівськими традиціями.

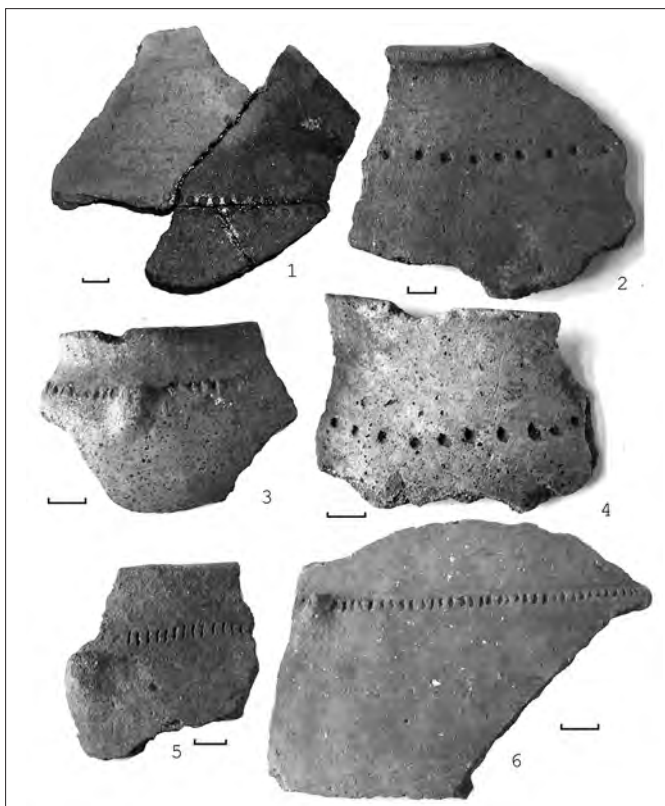
Зауважимо, що відсутність прокреслених або мальованих зображень та вух, типових для Карпатської котловини горизонту Хуньядіхалом, змушують звернути увагу як на можливе джерело впливів на дніпровське Трипілля, комплекси люблінсько-волинської культури, поширеної в Малопольщі. Саме там маємо найбільше паралелей із матеріалами Подніпров'я. Це такі комплекси, як Ланцут-10 та Косіна-35. Слід згадати й Броночице, де виявлено майже всі елементи, типові для софіївського типу. Нерівномірне й вибіркоче поширення полгарських елементів на Дніпрі може вказувати на комплексний характер їх адаптації. Можливо, мало місце проникнення впродовж тривалого часу в цей регіон, у трипільське середовище як окремих осіб, так і малих колективів. При цьому слід мати на увазі контакти попередніх періодів В-I-II та В-II–С-I.

ТРИПІЛЛЯ С-II І КУЛЬТУРА ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ

Хронологічно поселенням Трипілля С-II відповідають комплекси культури лійчастого посуду фаз Броночице IIIb, IV-V, датовані кінцем IV – початком III тис. до н.е. Більшість вітчизняних дослідників відзначали відсутність зворотних впливів культури лійчастого посуду на Трипілля. Проте така думка, яка склалася в 1950-ті – 1970-ті роки, ґрунтується на відмінній від вищезазначеної синхронізації культур та обмежених наявними матеріалами уявленнях про кераміку культури лійчастого посуду. До того ж, досліджені на території України поселення культури лійчастого посуду відносяться до певного хронологічного горизонту і не відбивають усього розмаїття цих пам'яток. Слід мати на увазі також відсутність повних публікацій матеріалів розкопок як трипільських, так і культури лійчастого посуду поселень Волині, що також значно обтяжує подібні порівняльні студії.

Саме на Дністрі, з огляду на велику кількість експортованого на північ мальованого посуду²⁸, логічно було б шукати сліди взаємодії Трипілля з культурою лійчастого посуду. Яскравим свідченням контактів з Дністром є знахідки на поселенні Жванець імпортованого посуду культури лійчастого посуду, описані Тамарою Мовшею²⁹. Саме на цьому поселенні досліджено гончарний центр, який продукував мальований посуд. Отже, йдеться про контакти саме з цим регіоном. На жаль, стан публікації матеріалів з цього регіону не дозволяє прослідкувати впливи та риси культури лійчастого посуду власне на трипільському посуді.

Матеріали культури лійчастого посуду на трипільських поселеннях Волині, які представлено, насамперед, знахідками посуду культури лійчастого посуду та наслідуваннями йому, відомі за публікаціями Юрія Захарука³⁰. Переглядаючи в наукових фондах Інституту археології Національної академії наук України матеріали з розкопок поселень городського й троянівського типів, нам вдалося виявити ще ряд подібних знахідок з розкопок Олени Лагодівської, Миколи Шмаглія й інших авторів.

Мал.11.

Фрагменти кераміки з оздобленням, характерним для культури лійчастого посуду. Глина, ліплення, штампування. Троянів. Трипільська культура.

Кінець IV – початок III тис. до н.е. Розкопки Миколи Шмаглія.

Інститут археології НАН України. Фото Михайла Відейка

Можна виділити наступні групи таких матеріалів:

1. Посуд з відбитками штампа прямокутної й округлої форм.

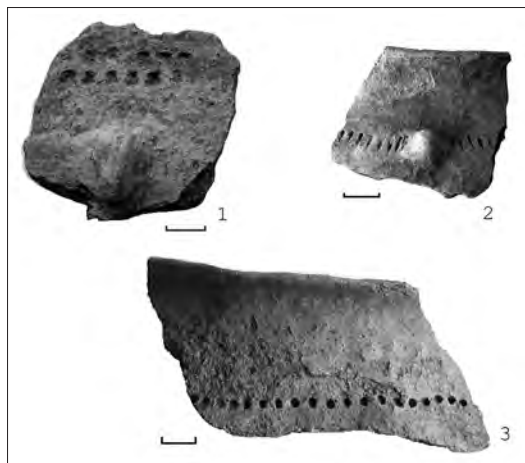
Цей посуд поширений на поселеннях типів Троянів, Городськ та Гординешти. Він є на поселеннях Троянів (мал.11), Сандраки (мал.12:1, 2), Нова Чорторя (мал.12:3), а також Городськ і Лози³¹. Використання такого штампа в подібних композиціях поширене на поселеннях культури лійчастого посуду.

2. Композиції з використанням ламаної лінії під вінцями або на тулубі посудин.

Цей тип орнаменту типовий для культури лійчастого посуду, пізніше поширений у культурі кулястих амфор³². Фрагменти з таким видом орнаменту трапляються на поселеннях типу Городськ³³.

Мал.12.
Фрагменти кераміки з оздобленням, характерним для культури лійчастого посуду.
 Глина, ліплення, штампуння.
Сандраки (1-2); Нова Чорторія (3).
Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України
 Публікується вперше

Мал.13.
Вінья посудини з оформленням, типовим для культури лійчастого посуду (імпорт ?).
 Глина, ліплення.
Нова Чорторія.
Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

Мал.14.
Фрагменти мисок, оздоблених шнуровим орнаментом на внутрішній і зовнішній поверхнях.
 Глина, ліплення. **Сандраки.** Трипільська культура. Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської. Інститут археології НАН України. Фото Михайла Відейка

3. Вінця з «комірцем».

Ця ознака є характерною для посуду культури лійчастого посуду на всіх етапах її існування³⁴. Такі фрагменти знайдено на поселенні типу Гординешти – Нова Чорторія (мал.13).

4. Миски з орнаментом під вінцями на зовнішньому боці посудини.

Такі миски трапляються впродовж усього періоду існування культури лійчастого посуду³⁵. Їх фрагменти відомі з поселень типів Городськ та Гординешти – Сандраки, а також Городськ і Лози³⁶.

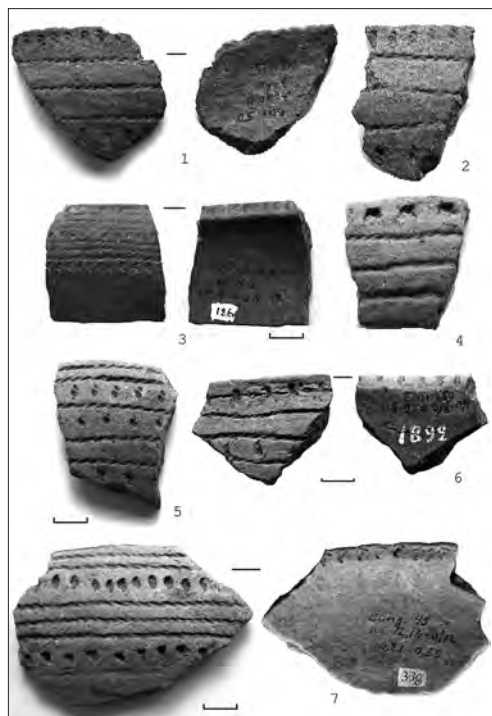
5. Посуд зі шнуровим орнаментом.

Слід зауважити, що посуд зі шнуровим орнаментом дослідники культури лійчастого посуду традиційно розглядають як запозичення із середовища Трипілля. На відомому поселенні культури лійчастого посуду Грудек Надбужний знайдено фрагменти мисок зі шнуровим орнаментом, які характерні для комплексів типу Городськ та Гординешти³⁷. Проте, на наш погляд, проблему походження всіх типів кераміки доби Трипілля С-II зі шнуровим орнаментом у трипільському середовищі не можна вважати остаточно вирішеною.

Свого часу, вказуючи на використання шнура для орнаментування посуду на етапах В-II та С-I, дослідники комплексів Трипілля С-II Микола Шмаглій, Юрій Захарук, Володимир Круц та інші виводили цей засіб орнаментування із цього періоду Трипілля, іноді вказуючи на його появу під впливами «степових» культур. Останні репрезентовано комплексами Молюхова Бугра, Деревки, Олександрії, тобто найпізнішими пам'ятками середньостогівської культурної спільноти³⁸. На нашу думку, для вирішення цього питання важливо розглянути, в яких композиціях та на яких гончарних формах вжито шнур у трипільській культурі.

Аналізуючи матеріали з поселення культури лійчастого посуду в Новому Майдані на Холмщині, А.Броніцький та С.Кадров виділили риси, які, на їхню думку, сформувалися там під впливом трипільської культури. Це форма вінець мисок – «зрізана всередину», та оздоблення кераміки витим шнуром. У галузі кременярства – це роль імпортованої волинської сировини, трикутні вістря стріл, зняряддя з пласкою ретушшю на звороті, а також, вірогідно, сокири і зняряддя зі шліфованою робочою поверхнею. Комплекс цього поселення автори синхронізували з фазами Вг-II–Вг-III й датували 2800–2700 роками до н.е. в конвенціональних датах³⁹. Зазначимо, що в такому випадку гончарні матеріали з Майдану Нового ніяк не могли скластися під впливом трипільської культури. Миски зі зрізаним краєм і композиції з відбитками шнура, які виявлено в Майдані, подібні до трипільських виробів етапу С-II, які існували значно пізніше, а саме впродовж 2400–2200 років до н.е. Такий діапазон конвенціонального датування комплексів типу Троянів і Городськ за останніми визначеннями С-14. Тому логічніше було б припустити в даному випадку зворотний вплив орнаментики культури лійчастого посуду на Трипілля.

На думку деяких дослідників, використання шнура в орнаментуванні культури лійчастого посуду сягає першої стилістичної фази в північній групі, яку датовано до 3000 р. до н.е.⁴⁰ Форми вінець мисок і шнурове оздоблення кераміки, подібне

Мал.15.
Фрагменти мисок
зі «шнуровим» орнаментом.
 Глина, ліплення.
Сандраки. Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

Мал.16.
Фрагменти мисок
зі «шнуровим» орнаментом.
 Глина, ліплення.
Нова Чорторія.
Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

до пізньотрипільського, прослідковуються серед матеріалів поселень з району Радзейова на Куявах, які М.Рибіцька датувала 2800–2700 – 2600–2500 роками до н.е.

Враховуючи раннє застосування шнурового орнаменту носіями, причому в певних композиціях, можна гадати про появу його на кераміці трипільських поселень у межиріччі Дністра й Дніпра доби Трипілля С-II під впливом саме цієї культури. Ми маємо на увазі наступні композиції та схеми:

1. Орнаментування мисок композиціями з відбитків шнура на внутрішній і зовнішній поверхнях.

Такий спосіб декорування мисок представлено на поселеннях культури лійчастого посуду⁴¹. Зустрічається на кераміці поселень типу Гординешти з поселення Сандраки (мал.14:2) й Нова Чорторія.

2. Композиції з кількох рядів горизонтальних відбитків шнура (3-4 й більше), розділених відбитками штампа.

Зустрічається на кераміці з поселень культури лійчастого посуду⁴².

Зафіксовано на фрагментах із поселень типів Гординешти, Городськ – Сандраки (мал.15), Нова Чорторія (мал.16) та багатьох інших⁴³. Такі відбитки наявні й на вінцях посудин (мал.17:2). На поселеннях культури лійчастого посуду можна знайти також прототипи трипільських мисок із профільованим краєм⁴⁴. Ці вироби є на трипільських поселеннях як із шнуровою орнаментациєю, так і без неї. Можливо, походження цього типу мисок теж слід пов'язати з культурою лійчастого посуду.

Є більш рідкісні гончарні знахідки. Серед них – фрагмент вінець посудини з поселення Нова Чорторія, оздоблений розчленованим валиком і відбитками прямокутного вузького штампа (мал.18). Подібне декорування зустрічається на виробих з різних поселень культури лійчастого посуду на території Польщі, іноді досить віддалених від власне пізньотрипільської території⁴⁵.

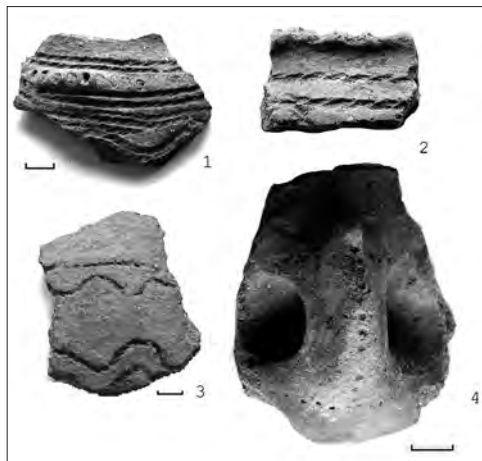
Таким чином, існує чимало слідів взаємодії Трипілля С-II з культурою лійчастого посуду на трипільських поселеннях, які відбилися в кераміці. Тому, на нашу думку, є всі підстави стверджувати про взаємні, а не односторонні впливи Трипілля на культуру лійчастого посуду. Проблема для цього періоду полягає в розмежуванні рис культури лійчастого посуду й культури кулястих амфор у трипільських матеріалах, насамперед – кераміці.

Певні композиції, утворені відбитком шнурового штампа, – хвиляста лінія й навскісні пасма – з фрагментів, знайдених у Сандраках⁴⁶, Новій Чорторії (мал.17:3), знаходять аналоги також у культурах злоцькій та жуцевській.

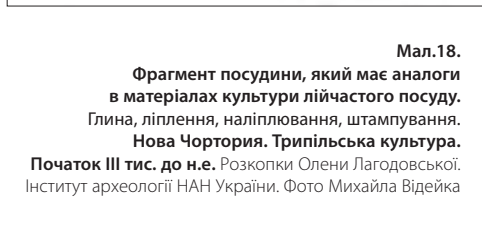
ТРИПІЛЛЯ С-II Й КУЛЬТУРА КУЛЯСТИХ АМФОР

Щодо хронології Трипілля С-II відповідають пам'ятки культури кулястих амфор, віднесені до завершення фази IIa, початку фази IIb, IIIa, нині датовані проміжком між 3250–2700 роками до н.е., у матеріалах яких нам вдалося виявити ряд аналогів зразкам посуду з поселень трипільської культури в межиріччі Пруту й Дніпра⁴⁷.

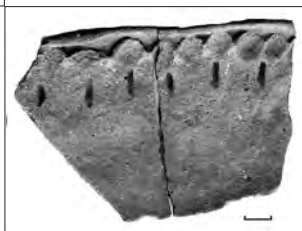
З публікацій минулого часу відомо про певні сліди культури кулястих амфор, виявлені на поселеннях Трипілля С-II різних типів на значній території – від Пруто-Дністровського межиріччя до Дніпра. На поселеннях Товтри (урочище Брамка),

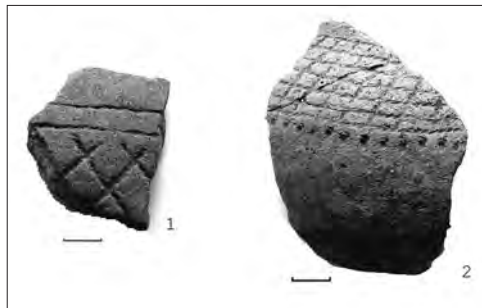
Мал.17.
Фрагменти посуду.
 Глина, ліплення, штампування.
Сандраки (1, 2, 3); Троянів (2).
Трипільська культура.
Кінець IV – початок III тис. до н.е.
 Розкопки Миколи Шмаглія
 й Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

Мал.18.
Фрагмент посудини, який має аналоги
в матеріалах культури лійчастого посуду.
 Глина, ліплення, наліплювання, штампування.
Нова Чорторія. Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е. Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України. Фото Михайла Відейка

Мал.19.
Фрагменти посуду, оздоблені
композицією з відбитками шнура
у вигляді косої сітки. Глина, ліплення.
Сандраки (1); Нова Чорторія (2).
Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

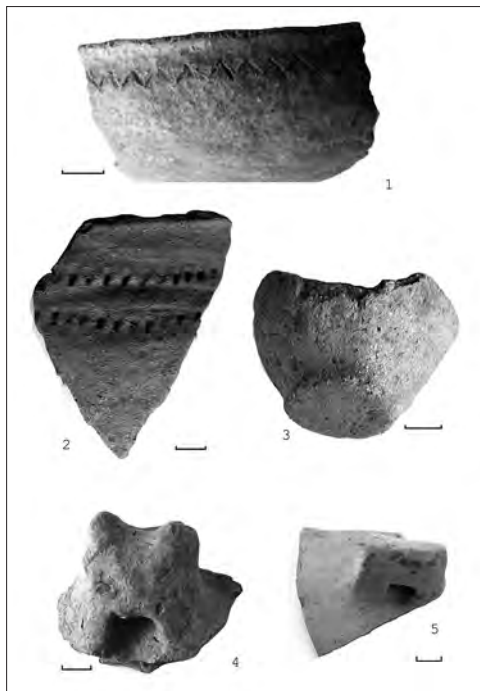

Верхня Слобідка, урочище Хрещате-II, Костешти-IV виявлено фрагменти посуду, характерні для культури кулястих амфор. Є такі знахідки і в інших місцях. Ці матеріали свого часу розглянуто в короткому огляді Тамари Мовші⁴⁸. На могильниках типу Софіївка на Середньому Дніпрі виявлено посуд, орнаментация якого ламаною лінією та відбитками «пташиного пера» нагадує зразки культури кулястих амфор⁴⁹. Перегляд колекцій з фондів Інституту археології Національної академії наук України дозволяє, на нашу думку, дещо розширити коло таких джерел.

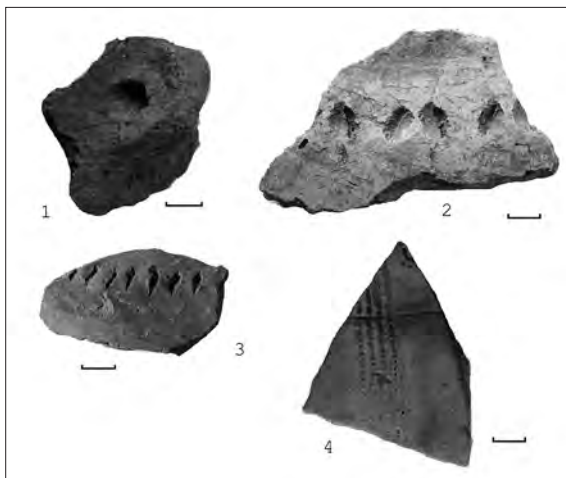
Риси культури кулястих амфор помітні, насамперед, у формах і оздобленні посуду комплексів, які належать до типів Гординешти, Троянів та Городськ.

Мал.20.
Фрагменти посуду з рисами
культури кулястих амфор.
 Глина, ліплення, штампування.
Сандраки (1, 3, 4);
Нова Чорторія (2).
Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН України.
 Фото Михайла Відейка

Мал.21.
Кераміка з оздобленням,
характерним
для культури кулястих
амфор (1-3)
та культури лійчастого
посуду (4).
 Глина, ліплення,
 защипування, штампування.
Сандраки (1, 2, 3);
Нова Чорторія (4).
Трипільська культура.
Початок III тис. до н.е.
 Розкопки Олени Лагодовської.
 Інститут археології НАН
 України.
 Фото Михайла Відейка

Це такі елементи, як:

1. **Оздоблення вух із виступами за допомогою відбитків шнура або округлого штампа**, відоме за матеріалами культури кулястих амфор⁵⁰. Трапляється на вухах посудин із поселень Троянів (мал.17:4), Лози, Городськ, Стіна-І⁵¹ та інших.
2. **Відбитки круглого штампа в один або кілька рядів**, характерні для кераміки з поселень культури кулястих амфор⁵². Також трапляються на фрагментах посуду з Троянова та Городська⁵³.
3. **Композиція з горизонтальних відбитків шнура та вертикальних петель («лучки»)**, характерна для посуду культури кулястих амфор⁵⁴. Найперші зразки поодиноких «лучків» зустрічаються на кераміці з Троянова, пізніше – на кераміці комплексів типу Гординешти – Стіна-І і навіть типу Усатове – Данку-І⁵⁵.
4. **Орнамент у вигляді косої сітки з відбитками шнура**. Зустрічається на кераміці культури кулястих амфор. З поселення Сандраки відомо фрагмент миски (мал.19:1). З колекції поселення Нова Чорторія походять фрагменти миски й кубка з таким орнаментом (мал.19:2).
5. **Орнамент у вигляді ламаної лінії на мисках**. На поселенні гординештського типу Сандраки знайдено фрагмент миски, на плечі якої нанесено в один ряд прокреслену ламану лінію (мал.20:1). Також знайдено фрагмент миски, оздобленої шнуровим орнаментом, на пласких вінцях якої прокреслено ламану лінію. Не виключено, що до впливу культури кулястих амфор можна віднести зразки посуду з такою орнаментациєю, які розглянуто в попередньому розділі, присвяченому взаємодії Трипілья С-II з культурою лійчастого посуду із Городська.
6. **Кулясті посудини з утором, іноді з відбитком прямокутного штампа на плечах, характерні для культури кулястих амфор**. Фрагменти таких посудин відомі з поселення Нова Чорторія (мал.20:2); денця з утором трапляються на поселеннях типу Троянів, Гординешти, Городськ, Софіївка.
7. **Миски напівсферичної форми з утором біля денця**, поширені на поселеннях культури кулястих амфор⁵⁶. Наявні в колекціях з Троянова, Сандрак, Нової Чорторії (мал.20:3), Софіївки⁵⁷.
8. **Горизонтальні вуха з вертикальним проколюванням, загнуті догори, іноді «рогаті»**, характерні для амфор культури кулястих амфор⁵⁸. Зустрічаються в трипільських колекціях, у тому числі з поселення Сандраки (мал.20:4). Також знайдено фрагмент імпортової мальованої трипільської посудини з ручкою такого типу (мал.20:5).
9. **Защипи на плечах посудин**, характерні для глиняних виробів культури кулястих амфор⁵⁹. Подібний фрагмент знайдено нами на кухонній посудині з поселення Сандраки (мал.21:2).

Крім згаданої на початку розділу кераміки з рисами культури кулястих амфор, виявленої в могильниках Софіївського типу на Дніпрі, є знахідки посуду з відбитками трубчастого штампа, нанесеного в 1-2 ряди, характерного для культури кулястих амфор на поселеннях Софіївського типу в Підгірцях, Казаровичах, Бортничах.

Згадаємо також описані вище фрагменти денець з утором, які відомі на більшості поселень типу Софіївка на Дніпрі.

Матеріалів щодо рис культури кулястих амфор у трипільському середовищі, порівняно з матеріалами інших культур, не так багато. Проте, враховуючи попередній стан дослідження проблеми, проведені нами пошуки слід вважати перспективними. Внесок «північних» культур у формування культурних типів Трипілля С-II між Прутом і Дніпром, на нашу думку, є більш вагомим, ніж вважалося раніше.

Підсумовуючи, зазначу, що в означений період у матеріальній культурі Трипілля постають риси трьох центральноєвропейських культур. У період Трипілля С-II відбувалася інтеграція населення з традиціями культур Баден (фази II-IV), культури лійчастого посуду й культури кулястих амфор у трипільське середовище. Спочатку «баденізація» почалася в Попрутті, потім – на схід, до Дніпра. Свідченням цього є матеріальна культура (кераміка, зброя) та поховальний обряд (тілопальні могильники). У цей період вплив мігрантів став домінувати над рядом трипільських традицій, що знайшло досить яскравий вияв у зміні понад 70% гончарного комплексу в бік «баденізації».

Є всі підстави вважати, що інфільтрація в трипільське середовище носіїв культур Баден, культури лійчастого посуду та культури кулястих амфор майже збігається в часі, унаслідок чого утворився ряд різних культурних типів зі спільними рисами – Троянів, Гординешти, Городськ, Софіївка. Частина цих рис мав на увазі Валентин Дергачов, виділяючи «загальнотрипільський» горизонт зі спільними типами посуду⁶⁰.

Однак на тоді не було визначено основні чинники цього процесу, які, на нашу думку, були зумовлені, насамперед, активністю носіїв культури Баден. Саме вона спричинила виникнення «баденізованих» культур навколо Карпат, у тому числі й на півночі, у середовищі культури лійчастого посуду та культури кулястих амфор, яскравим виявом чого є комплекси типу Броночіце-IV-V, які польські дослідники розглядають як наслідок «баденізації»⁶¹, а також ряд рис культури кулястих амфор цього періоду⁶². Аналогічні явища мали місце й на схід від Карпат, на території лісостепової смуги між Прутом і Дніпром. Як особливість досліджуваного регіону слід розглядати включення до процесу культурогенезу культури кулястих амфор і культури лійчастого посуду, а також вагомий внесок Дністрянських типів трипільської культури.

¹ Огляд історіографії й сучасного стану проблеми див.: Videiko M.Yu. *Studying Western context of the Tripolye culture. History and perspectives* // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol.9. – P.7-12.

² Відейко М.Ю. *Археологія та давня історія між Балтикою і Понтом* // *Археологія*. – 2002. – №4. – С.139-142.

³ Burdo N.B. *The influence of western and central carpathian region cultures in the materials of the final phase of Tripolje A in the middle Dniester territory* // *Acta Arheologica Carpathica*. – 2001. – Т.XXXVI. – P.32.

- ⁴ Kosko A. *Osadnictwo społeczności kultury pucharów lejkowatych // Archeologiczne badania q ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego.* – Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 2000. – T.III: Kujawy. – Cz.4. – S.124-133.
- ⁵ Kadrow S., Kosko A., Videiko M. *Pottery stylistics of the Sofievka type, genetic-cultural qualification // Baltic-Pontic Studies.* – 1995. – Vol.3. – P.200-213.
- ⁶ Videiko M.Yu. *Tripolie and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC // Baltic-Pontic Studies.* – 1995. – Vol.9. – Fig.18:1, 2; 32:4-7.
- ⁷ Nemejcová-Pavuková V. *Návrh periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe // Slovenska Arheologia.* – 1981. – T.XXIX. – Z.2. – Fig.11:B2; 12:O:a, c, d; P:a, c, d.
- ⁸ Дергачев В.А., Манзура И.В. *Погребальные комплексы позднего Триполья.* – Кишинев: Штиинца, 1991. – С.13.
- ⁹ Дергачев В.А. *Памятники позднего Триполья.* – Кишинев: Штиинца, 1980. – Рис.31.
- ¹⁰ Kalicz N. *Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien.* – Budapest, 1963. – Fig.VI:4; Godłowska M. *Materialy z osady kultury ceramiki promienistej w Żesławicach – Dłubni (Kraków – Nowa Huta) na stanowisku I // Materiały Archeologiczne Nowej Huty.* – Kraków, 1968. – P.91-172. – Fig.87:7.
- ¹¹ Roman P. *Cultura Cotofeni.* – București, 1976. – Fig.50:2, 3; 53:4 – Locusteni; Fig.75:2, 3, 5; 77:9 – Herculane «Pestera Hotilor».
- ¹² Kalicz N. *Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien.* – Budapest, 1963. – Tab.VI:1 – Center; Roman P.I., Nemeti I. *Cultura Baden in Romania.* – Bucurest, 1978. – Fig.62:1, 2, 7, 8 – Cehalut.; Godłowska M. *Materialy z osady kultury ceramiki promienistej w Żesławicach – Dłubni (Kraków – Nowa Huta) na stanowisku I // Materiały Archeologiczne Nowej Huty.* – 1968. – Fig.XXVIII:27 – Kraków – Nowa Huta – Żesławice.
- ¹³ Roman P. *Cultura Cotofeni.* – București, 1976. – Fig.48:6 – Locusteni.
- ¹⁴ Kruk J., Miliskauskas S. *Bronocice. Osiedle obronne ludności kultury lubetsko-wołyńskiej (2800–2700 lat p.n.e.)* – Wrocław, 1985. – Fig.22a, 23; Kadrow S., Ktosinska E. *Obiekt kultury lubetsko-wołyńskiej na stanowisku 10 w Lancucie, woj. Rzesow // Sprawozdania Archeologiczne.* – 1989. – N40. – Fig.7 – Lancut; Kadrow S. *Osada kultury lubetsko-wołyńskiej na Stanowisku 35 w Kosinie 1992 // Materiały i sprawozdania Rzesowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1985–1990.* – Rzesów, 1992. – Fig.7:e, f.
- ¹⁵ Дергачев В.А. *Памятники позднего Триполья...* – Рис.31, 29, 34.
- ¹⁶ Novotny B. *Slovensko v mladšej dobe kamennej.* – Bratislava, 1958. – Tab.XLVI:3-5 – Nitranský Hradok; XLVIII:4 – Hurbanovo; Kalicz N. *Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien.* – Budapest, 1963. – Tab.VI:5.
- ¹⁷ Milošević V. *Funde der Kostolac Kultur in der Sammlung des Vorgeschichten Seminars in Marburg/Lahn // Praehistorische Zeitschrift.* – 1953. – №34/35. – Tab.10:1 – Bubanj; Tasić N. *Cotofeni (Kocofeni) Kultura // Prahistoria Jugoslavenskih Zemalija. Eneolitsko doba.* – Belgrad, 1979. – Vol.3. – Tab.XXV:3; XXVI:6, 8, 10.
- ¹⁸ Roman P. *Cultura Cotofeni.* – București, 1976. – Tab.60:6; 79:4.
- ¹⁹ Novotny B. *Slovensko v mladšej dobe kamennej.* – Bratislava, 1958. – Tab.XLIX; Roman P.I., Nemeti I. *Cultura Baden in Romania.* – București, 1978. – Tab.4:7; Kozłowski J.K. *Ze studiów nad kulturę ceramiki promienistej // Archeologia Polski.* – Warszawa, 1966. – №10. – Fig.IV:2; Godłowska M. *Materialy z osady kultury ceramiki promienistej w Żesławicach –*

- Dlubni (Kraków – Nowa Huta) na stanowisku I // Materiały Archeologiczne Nowej Huty 1. – 1968. – Tab.II:13; III:5,12; XXVII:3.*
- ²⁰ *Tasic N. Kostolacka kultura // Prahistoria Jugoslavenskih Zemalija. Eneolitsko doba. – Belgrad, 1979. – Vol.3. – Tab.XXV:5; XXVI:7-10.*
- ²¹ *Roman P. Cultura Cotofeni. – București, 1976. – Tab.47:14-29; 48:1-14; 80:2.*
- ²² *Videiko M.Yu. Tripolie and the cultures of Central Europe... – Fig.18:6.*
- ²³ *Kruk J., Miliszkaukas S. Chronology of the Funnel Beaker, Baden-like and Lublin – Volynian settlements at Bronocice, Poland // Germania. – 1981. – N59(1); Nemejcova-Pavukova V. Nacrt periodizacie badenskej kulturu a jej cronologických vzтанov k juhovýchodnej Europe // Slovenska Arheologia. – 1981. – T.XXIX. – Z.2. – S.216-296.*
- ²⁴ *Kruk J., Miliszkaukas S. Chronology of the Funnel Beaker... – Fig.9, 10, 11, 12.*
- ²⁵ *Nemejcova-Pavukova V. K problematike trvania a konca bolerazskej skupiny na Slovensku // Slovenska Arheologia. – 1984. – T.XXXII. – Z.1. – Obr.3, 5, 6, 8, 10.*
- ²⁶ *Dimitrijevic S. Badenska Kultura // Prahistoria Jugoslavenskih Zemalija. Eneolitsko doba. – Belgrad, 1979. – Vol.3. Nemejcova-Pavukova V. Nacrt periodizacie badenskej kulturu a jej cronologických vzтанov k juhovýchodnej Europe... – Fig.1-4; Sochacki Z. Kultura ceramiky promienistej w Europie. – Warszawa, 1980. – S.183.*
- ²⁷ *Kadrow S., Kosko A., Videiko M. Pottery stylistics of the Sofievka type, genetic-cultural qualification // Baltic-Pontic Studies. – 1995. – Vol.3. – P.200-213.*
- ²⁸ *Guminski W. Gródek Nadbużny, osada kultury pucharow tejkowatych. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. – Fig.40, 53, 54; Jastrzebski S. Imports of the Tripole culture pottery in the South–Eastern group of the Funnel Beaker Culture // Memoria Archeologues. – Lublin, 1985. – P.71-92. – Fig.2-4.*
- ²⁹ *Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. – 1985. – Вип.51. – С.22-31. – Рис.30.*
- ³⁰ *Захарук Ю.М. До питання про співвідношення та зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К.: Наукова думка, 1959. – Вип.2. – С.54-72.*
- ³¹ *Videiko M.Yu. Tripolie and the cultures of Central Europe... – Fig.23:6; 21:10-14.*
- ³² *Jankowska D. Społeczności strefy południowo-zachodniobałtyckiej w dobie neolityzacji. – Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 1990. – Ryc.15:9; 20:16; Rybicka M. Przemiany kulturowe i osadnicze w III tys. przed. Christ na Kujawach. – Łódź, 1995. – Fig.XI, XII, XXX; Szmyt M. Społeczności kultury amfor kuliastych na Kujawach. – Poznań: Wydawnictwo UAM, 1996. – Fig.15:2; 19:6, 7; 25:1.*
- ³³ *Videiko M.Yu. Tripolie and the cultures of Central Europe... – Fig.15:1, 7.*
- ³⁴ *Rybicka M. Przemiany kulturowe... – Tab.I:3; XL:8; Czerniak L. Wczesny i srodkowy okres neolitu na Kujawach. – Poznań, 1994. – Fig.27:4; 32:18.*
- ³⁵ *Czerniak L. Wczesny i srodkowy okres neolitu na Kujawach... – Fig.28:21; 32:13, 17; Rybicka M. Przemiany kulturowe... – Tab.V:3; VI:4; XXVII.*
- ³⁶ *Videiko M.Yu. Tripolie and the cultures of Central Europe... – Fig.21:11, 12; 23:5; 25:8, 9.*
- ³⁷ *Guminski W. Grodek Nadbużny.... – Fig.55:e; Jastrzebski S. Imports of the Tripole culture pottery ... – Fig.5:6, 8, 10.*
- ³⁸ *Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973. – С.120.*

- ³⁹ Bronicki A., Kadrow S. *Osada neolityczna w Majdanie Nowym, woj. Chelm // Sprawozdania Archeologiczne.* – Kraków, 1988. – N39. – S.128
- ⁴⁰ Jankowska D. *Spolecznosci strefy południowo-zachodniobałtyckiej ...* – Ryc.29:1, 49.
- ⁴¹ Rybicka M. *Przemiany kulturowe...* – Tab.XI, XII, XXV, XXXII, LX, LXI, LXV.
- ⁴² Rybicka M. *Przemiany kulturowe...* – Fig.12:116; 31:31; T.XXII:14; LXI:4.
- ⁴³ Пассек Т.С. *Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР.* – М.–Л.: Наука, 1949. – С.10. – Рис.82; 94:а; Дергачев В.А. *Памятники позднего Триполья...* – Рис.31-33.
- ⁴⁴ Kukawka S. *Kultura pucharow lejkowatych na ziemi chelminskiej.* – Toruń, 1991. – Tab.XV:10, 11, 12.
- ⁴⁵ Raczkowski W. *Kultury neolityczne na pojezerzu krajanskim.* – Poznań, 1987. – Tab.XIII:9, 10, 12.
- ⁴⁶ Videiko M.Yu. *Tripolie and the cultures of Central Europe...* – Fig.25:1, 2; 27:1, 2, 4.
- ⁴⁷ Szymt M. *Osadnictwo spolecznosci kultury amfor kulistych // Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego.* – Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 2000. – T.III: Kujawy. – Cz.4. – S.288-314.
- ⁴⁸ Мовша Т.Г. *Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи...* – С.27-29.
- ⁴⁹ Kadrow S., Kosko A., Videiko M. *Pottery stylistics of the Sofievka type, genetic-cultural qualification // Baltic-Pontic Studies.* – 1995. – Vol.3. – Fig.5.
- ⁵⁰ Czebreszuk J., Szymt M. *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrazowe w debach woj. Włocławskie Stanowisko 29.* – Poznań: Iniwrocław, 1992. – Fig.31:2; 37:5; Rybicka M. *Przemiany kulturowe...* – Tab.LXXXI:1; Szymt M. *Spolecznosci kultury amfor kulistych na Kujawach...* – Fig.4:5.
- ⁵¹ Мовша Т.Г. *О северной группе позднетрипольских памятников // Советская археология.* – 1971. – №1. – Рис.2; Videiko M.Yu. *Tripolie and the cultures of Central Europe...* – Fig.23:1; 22:7.
- ⁵² Czebreszuk J., Szymt M., *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrazowe...* – Fig.34:2; Rybicka M. *Przemiany kulturowe...* – Fig.31:4; Szymt M. *Spolecznosci kultury amfor kulistych na Kujawach...* – Fig.4:2, 8.
- ⁵³ Videiko M.Yu. *Tripolie and the cultures of Central Europe...* – Fig.15:6, 7; 21:3, 5, 7.
- ⁵⁴ Czebreszuk J., Szymt M. *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrazowe...* – Fig.40:1; Rybicka M. *Przemiany kulturowe...* – Fig.31:17; Szymt M. *Spolecznosci kultury amfor kulistych na Kujawach...* – Fig.4:5.
- ⁵⁵ Мовша Т.Г. *О северной группе позднетрипольских памятников...* – Рис.2:8; Дергачев В.А., Манзура И.В. *Погребальные комплексы позднего Триполья...* – Рис.28:4; 29:5, 6.
- ⁵⁶ Szymt M. *Osadnictwo spolecznosci kultury amfor kulistych...* – Ryc.17:1; 55:1.
- ⁵⁷ Videiko M.Yu. *Archaeological characteristics of the Sofievka type cemeteries // Baltic-Pontic Studies.* – 1995. – Vol.3. – Fig.65:3.
- ⁵⁸ *Ibidem.* – Ryc.21:2; Szymt M. *Spolecznosci kultury amfor kulistych na Kujawach...* – Fig.2:9, 10; 19:8, 9.
- ⁵⁹ Czebreszuk J., Szymt M. *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrazowe...* – Fig.42:17-21; 43:6, 7, 10, 22, 27; Szymt M. *Osadnictwo spolecznosci kultury amfor kulistych...* – Ryc.31:10; 46:9; 49:7.

⁶⁰ Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья... – Рис.31.

⁶¹ Kruk J., Miliszkaukas S. *Chronologia absolutna osadnictwa neolitycznego z Bronocic, woj. Kieleckie // AP. – 1983. – Т. XXVIII. – З. 2. – С. 257-320.*

⁶² Szmyt M. *Spolecznosci kultury amfor kuliastych na Kujawach... – С. 257-264.*

© Mykhailo Videiko, 2013

THE TRADITIONS OF CENTRAL EUROPEAN CULTURES IN POTTERY OF THE TRYPILYA CULTURE (STAGE-II)

During 5000-2000 B.C. the Ukrainian territory was an integrant of the early agricultural civilizations of Europe, its Eastern borderland. The ancient history of this period is impossible to reproduce by studying archaeological cultures exceptionally within the borders of Ukraine. It should be studied as part of the old history of the entire Europe. Carriers of such cultures, as Baden, Funnelbeaker culture (FBC) and globular amphorae culture (GAC) set the narrow contacts with the surrounding territories, which could be regarded as sources of raw materials and traditionally considered a potential area for migrations. With these phenomena one can knit the appearances on the CII stage of such Trypillian culture types, as Usatowe, Gordinești, Gorodsk, Sofiyivka. The peculiarity of the above-mentioned cultural types was combination in the CII Trypillya of the Baden (Central European) and North-Western features, that is well seen by ceramic materials

[Received December 28, 2002]

Key words: *cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, Trypillya C-II, types: Usatowe, Gordinești, Gorodsk, Sofiyivka, Funnelbeaker culture (FBC), globular amphorae culture (GAC), Baden, cord pattern, fir pattern*

© Роман Луговий, 2013

КІЛЬКІСНО-ВІКОВИЙ РОЗПОДІЛ ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ В НИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ*

Луговий Роман. Кількісно-віковий розподіл поховань ямної культури та глиняного посуду в них на території України // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Олішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.504-512.

- Народився 20 вересня 1979 року в Полтаві. Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (2001). Молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Відділу археології Полтавського краєзнавчого музею.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** гончарство ямної культурно-історичної спільноти на території Лісостепової Лівобережної України.
- Автор публікацій з проблематики керамології й археології.

✉ Вул.Конституції, 2, Полтава, 36020, Україна; тел./факс: +38 (0532) 74237

✉ Вул.Топольова, 25, Ковалівка, Полтавщина, 38701, Україна

Проаналізовано кількісно-вікове співвідношення поховань ямної культурно-історичної спільноти. Наголошено, що найчисельнішими знахідками серед поховального інвентарю є кераміка. Зазначено, що відсоток дитячих поховань з глиняним посудом значно перевищує аналогічний показник дорослих поховань. З'ясовано причину цього явища [Одержано 15 березня 2005]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, ямна культурно-історична спільнота, дитячі й дорослі поховання, глиняний посуд

Нині накопичено значну кількість артефактів доби ранньої бронзи і, зокрема, ямної культурної спільноти. Переважно, це знахідки з поховальних пам'яток. Їм присвячено чимало наукових праць. Автори більшості публікацій акцентували увагу на особливостях поховального обряду чи конструкціях поховальних споруд. Знайшла своє відображення й характеристика поховального інвентарю, але, власне, посуд виступає об'єктом аналізу досить рідко. В більшості випадків констатується факт наявності чи відсутності його в похованнях. У цих випадках дослідники здебільшого обмежувалися простим описом форм та орнаментатції виробів. Спроби

*Статтю підготовлено в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України ХХ – початку ХХІ століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний №0103U001988)

пов'язати глиняний посуд із віковою, статевою, соціальною структурою населення поодинокі [33, с.14-18]. До того ж вони не становили головної мети спеціалізованого дослідження. Проте, на мою думку, саме детальний аналіз глиняного посуду може пролити світло на ці питання й відкрити нові горизонти в науковому дослідженні соціальної історії давніх культур, зокрема доби ранньої бронзи.

Мета даної статті – на основі поховальних пам'яток носіїв ямної спільноти проаналізувати співвідношення дитячих і дорослих поховань, місце глиняного посуду в поховальній обрядовості населення ямної культури, деяких особливостей поховального обряду.

Для реалізації поставлених завдань залучено матеріали, здобуті під час археологічних досліджень на території степової й лісостепової України (306 поховань) [1, с.35-38; 2, с.12-13; 3, с.8-14; 4, с.22-135; 6, с.141-163; 9, с.3-18; 10, с.19-20; 11, с.28-33; 12, с.25-26; 13, арк.6; 14, арк.7-8; 15, арк.9; 16, арк.4-5; 17, арк.11; 18, арк.3-4; 19, с.59-65; 20, с.28-32; 21, с.11, рис.36; 22, с.127-129; 23, с.20-27; 24, с.33-43; 25, с.33-36; 26, с.27-29; 27, с.164-189; 28, с.22-24, 34-38; 30, с.136-140; 31, с.53-96; 32], у тому числі й опубліковані статистичні підрахунки археолога Ірини Ковальової з південно-західного регіону й Надпорожжя (583 поховання) [7, с.37] та Олімпіади

Таблиця №1 та діаграма.

Віковий розподіл поховань ямної культури

(відсоткове співвідношення вираховувалося від загальної кількості поховань; у колективних – від загальної кількості поховань даної категорії)

Загальна кількість поховань	Дорослі		Дитячі		Колективні			
	Кількість	%	Кількість	%	з дітьми		дорослі	
					Кількість	%	Кількість	%
306*	244	79,7	36	11,8	16	61,5	10	38,5
267**	245	91,8	22	8,2				
583***	509	87,3	74	12,7				

* – вибірка Романа Лугового

** – вибірка Олімпіади Шапошникової, В.Бочарьова, Ірини Шарафутдинової

*** – вибірка Ірини Ковальової

Шапошникової, В.Бочарьова, Ірини Шарафутдинової – дослідників інгульської й південно-бузької груп ямної культури (267 поховань) [33, с.7-36].

За підрахунками автора, кількісне вікове співвідношення поховань ямної культури виглядає таким чином: дорослих – 244 (79,7%); дитячих – 36 (11,8%); колективних – 26 (8,5%) (узагальнюючі дані подано в таблиці №1). Серед колективних поховань трапляються такі варіації: дорослий і дитина (кілька дітей) – 15; двоє дітей – 1; двоє дорослих – 10, з яких виокремлюються 4 поховання, де визначено, що це – чоловік і жінка.

Таким чином, кількість поховань дорослих людей становить переважну більшість порівняно з дитячими (до цієї групи включено й підлітків). Враховуючи той факт, що дитяча смертність у традиційних суспільствах була високою, це явище потребує пояснення. Ірина Ковальова висловила здогад, що дітей ховали на вершинах курганів, а, відповідно, кістяки за таких незадовільних умов збереження руйнувалися, або ж існували спеціальні дитячі кладовища. Можна не погодитися з першою думкою. У більшості випадків насипи курганів ямної культури слугували некрополями в пізніші часи (катакомбна, зрубна, скіфська культури й інші). Відповідно досипки над впускними похованнями консервували первісні насипи. Щодо другого припущення, на жаль, дослідниця не навела конкретних прикладів існування спеціальних дитячих цвинтарів. Одним із найвірогідніших пояснень, з яким погоджується автор, є необхідність досліджень міжкурганного простору, який донині залишається поза увагою дослідників [7, с.37]. Окрім того, вважаю, що такий низький відсоток дитячих поховань пояснюється соціальною незахищеністю й низьким соціальним статусом дитини в ямному суспільстві. На мою думку, немовлят, дітей, які не пройшли окремого обряду ініціації, взагалі не вважали людьми або істотами, які ввійшли у світ живих людей, тому, можливо, після їх смерті не здійснювали традиційний поховальний обряд. Прикладом цього може слугувати той факт, що в Україні в XIX–XX століттях дітей, які померли до хрещення, ховали поза межами цвинтарів, поряд із самогубцями.

Дослідники інших археологічних культур теж намагаються розв'язати проблему вікового співвідношення поховань і доходять до подібних висновків. Зокрема, Ірина Ковальова, аналізуючи поховальний інвентар катакомбної культури Орільсько-Самарського міждріччя, вирахувала, що кількість досліджених дитячих поховань складає 71, тобто 20,4% від загальної кількості. Микола Ричков вважає відсоток, який становить 25,4, нормальним показником дитячої смертності, який нижче, ніж у культурах доби заліза й нового часу [8, с.85–86].

Розглянемо роль та значення глиняного посуду в поховальних пам'ятках. Кількість дитячих поховань, до складу інвентарю яких входив посуд, становить 19 випадків (52,7%) від загальної кількості цієї вікової категорії, у тому числі в 5 випадках виявлено по дві посудини.

Водночас, у складі поховального набору дорослих поховань посуд знайдено у 18 випадках, що становить 7,3%. Враховуючи ймовірність похибки у випадковій вибірці, маємо підстави констатувати, що відсоток дитячих поховань із посудом превалює. Принаймні, у похованнях дітей найбільш повно представлено звичайний інвентар, зокрема посуд.

Ірина Ковальова звертала увагу на насиченість дитячих поховань інвентарем, виділивши його основні категорії: амулети-фетиші, «флейти Пана», прикраси, посудини [7, с.38]. Зважаючи на наявні відомості, можемо стверджувати, що посуд був необхідним елементом дитячої поховальної обрядовості.

Досить схожих висновків дійшли й дослідники інгульської та південнобузької груп ямної культури. З-поміж 267 поховань інгульської групи знайдено 22 дитячі, у 36,3% з яких виявлено інвентар. Найбільшу його частину становить кераміка. Її виявлено у 29 похованнях цієї групи. Усі дитячі інвентарні поховання супроводжувалися глиняним посудом. Подібні показники й у південнобузькій групі [33, с.14-18]. У дослідженнях Ірини Ковальової щодо цієї проблематики наведено дещо інші цифри [7, с.38]. Але, на мою думку, вони досить близькі до результатів аналізу даних інших регіонів і вписуються в загальну тенденцію кількісно-вікового розподілу ямних поховань.

Таким чином, наведені вище дані та їх аналіз ставлять перед нами запитання: чому саме такий розподіл посуду в похованнях? На мою думку, пояснення цього явища полягає в площині вірувань про потойбічний світ у носіїв ямної культури. В археологічній літературі поширена думка про те, що посуд у похованнях був призначений для супроводжуючої їжі й питва [33, с.14-18]. Спираючись на кількісний розподіл посуду в похованнях ямної культури, можемо стверджувати, що місцеве населення вірило, немовби дитина в потойбічному світі особливо потребувала їжі й питва. На користь цього можуть виступати специфічні, винятково дитячі, посудинки з виступаючим на 1,5-3 см конусоподібним носиком – так звані «соски», які були призначені для вигодовування немовлят. Такі знахідки рідкісні, але не поодинокі; на Подніпров'ї вони відомі з курганів поблизу сіл Булаховка (визначення Зої Мариної) [7, с.42], Терпеньє (визначення Софії Березанської, В.Канівця) [7, с.42], Звонецьке (визначення Ірини Ковальової) [7, с.42], Троїцьке (розкопки Лева Клейна) [6, с.150-151], Малі Солонці Новосанжарського району (розкопки Олександра Супруненка) [28, с.11]. Тобто дитина самостійно не могла забезпечити себе в потойбічному світі, оскільки не мала для того фізичних сил і знань. Вона ні фізично, ні психологічно не може існувати без дорослого; її думки, почуття й переживання – похідні від життєвого світу дорослих [34, с.9].

У похованнях дорослих відсоток наявності посуду низький. Порівняно з ним знаряддя праці та зброя входили до поховального інвентарю частіше; остання могла виступати і як мисливський інвентар. Наявність цих предметів у похованнях, ймовірно, уможливілювала забезпечення людини їжею в іншому світі.

У давніх суспільствах традиційно вважали, що діти особливо вразливі й беззахисні перед злими силами та людьми [34, с.58; 8, с.37-47]. В Україні в XVI–XX століттях дітей намагалися захистити за допомогою шумових іграшок, свистунців, брязкалець, «хихичок», які виконували функцію магічних оберегів дітей та відігравали роль іграшок [5, с.229]. На жаль, у силу різних обставин, більшість дитячих поховань детально антропологічно не визначено, тому важко з'ясувати вікові й статеві критерії проходження обряду ініціації. Можна лише припустити, що традиціями суспільства визначався певний ініціаційний вік, після настання якого та здійснення відповідних обрядів дитина набувала нового соціального статусу та функцій у суспільстві. Із втратою дитиною культової неповноцінності відповідно змінювався

Таблиця №2.**Кількість поховань з посудом та без нього**

(відсоткове співвідношення вираховувалося від загальної кількості поховань окремої категорії)

Дорослі				Дитячі			
з посудом		без посуду		з посудом		без посуду	
Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
18*	7,3	226	92,7	19	52,7	17	47,3
21**	8,6	224	91,4	8	36,3	14	63,7
***	17,1			28	20,7		

* – вибірка Романа Лугового

** – вибірка Олімпіади Шапошникової, В.Бочкарьова, Ірини Шарафутдинової

*** – вибірка Ірини Ковальової

й поховальний обряд, і склад інвентарю, зокрема до нього значно рідше включали посуд.

Слід зазначити, що зафіксовано частину поховань дорослих, у яких зустрічається посуд (табл.№2). На мою думку, пояснення полягає в прижиттєвому фізичному стані (каліцтво, хвороба, старість) чи соціальному статусі похованого. Тобто існувала така категорія населення, що потребувала догляду, допомоги та, відповідно, не могла самостійно забезпечити себе як у реальному, так і в потойбічному світі. Наприклад, у колективному похованні біля села Лахни Новосанжарського району Полтавської області, яке складалося з двох дорослих, вік одного з них визначено в 40-45 років, іншого – як «старий», було знайдено дві посудини [11, с.28-33].

Жіночі дорослі поховання в цьому плані практично не відрізняються від чоловічих. Із 244 поховань дорослих з нашої вибірки лише 4 поховання визначено як жіночі. Серед їхнього поховального інвентарю не було глиняного посуду. Інші дослідники також не виділяють жіночі поховання в окрему групу за складом їх інвентарю.

Таблиця №3.**Склад і кількісний розподіл колективних поховань з посудом та без нього**

(відсоткове співвідношення вираховувалося від загальної кількості поховань окремих груп даної категорії поховань; вибірка Романа Лугового)

Колективні поховання					
Склад колективного поховання	Кількість з посудом	%	Кількість без посуду	%	Усього
Дорослий і дитина (двоє дітей); двоє дітей	4	31,25	11	68,75	16
	1				
Дорослі; чоловік і жінка	3	60	4	40	10
	3				
Усього	11	42,3	15	57,7	26

Таблиця №4.**Місцезнаходження посуду в могилі та його кількість у похованнях окремих категорій (вибірка Романа Лугового)**

Місцезнаходження посуду в могилі	Кількість посуду в похованнях дорослих	Кількість посуду в похованнях дітей	Кількість посуду в колективних похованнях
Біля голови	6	6	6
Перед обличчям	1	3	—
Біля лівого плеча	1	—	—
На плечовій кістці лівої руки	1	—	—
За спиною, у верхній частині	2	2	—
Біля лівої руки	—	—	1
Біля стоп ніг	1	—	—
У заповненні	2	2	2
У викиді	—	—	2

Для створення загальної картини й пояснення зафіксованих явищ необхідним є залучення відомостей про колективні поховання (табл.№3).

Питання про причини спільних поховань дорослого з дитиною або дітьми ще недостатньо вивчене й часто пояснюється або ритуальним убивством дитини зі смертю матері, або як результат одночасної смерті [9, с.85-86]. Ритуальні вбивства дітей практикували не лише у зв'язку із смертю матері, але й з інших причин (за особливостями народження, за кількістю дітей у родині, за особливостями племінного ладу чи військової ситуації) [29, с.310-311]. Залучимо інші дані. Так, в Орільсько-Самарському межиріччі колективні поховання складають 19% від вибірки, що не набагато відрізняються від встановленого Миколою Ричковим співвідношення колективних та індивідуальних поховань катакомбної культури Північного Причорномор'я, яке дорівнює 19,4% [8, с.85-86].

Проаналізувавши склад колективних поховань та розподіл посуду в них, дійшов до такого висновку: кількість поховань дорослого та дитини з посудом у складі інвентарю досить незначна – 4 (25% від загальної кількості поховань цієї групи), в той час, як поховань без посуду майже втричі більше. На мою думку, такий розподіл посуду не випадковий. Ймовірно, за віруваннями носіїв культури, дорослий, завдяки фізичному стану, соціальному статусу й належному рівню знань, міг опікуватися дитиною в потойбічному світі, тому їй не потрібні були допоміжні предмети.

Місцезнаходження посуду в могилі – це ще одне питання, яке хочу порушити в статті. Опираючись на дані, зафіксовані в таблиці 4, можна зробити висновок, що в більшості поховань, незважаючи на вікові категорії, посуд знаходився біля голови.

Таке розташування глиняного посуду щодо похованого навряд чи має випадковий характер, проте цю закономірність пояснити досить важко.

Таким чином, проаналізувавши наявні на сьогоднішній день відомості про поховання ямної культурно-історичної спільноти, можна зробити такі висновки:

1. Відсоток дитячих поховань незначний – 11,8%.
2. Кількість глиняного посуду в дитячих похованнях значно переважає (52,7%) аналогічний показник у дорослих похованнях (7,3%), що свідчить про його обов'язковий характер для певної категорії дітей та, зокрема, пов'язаний з проходженням ними обряду ініціації й набуття ознак повноцінних членів суспільства. Це дає підстави реконструювати один із аспектів свідомості й духовної культури носіїв ямної спільноти, який полягав у необхідності забезпечення дитячої категорії населення та прирівняних до них «неповноцінних» членів у потойбічному світі всім необхідним, у тому числі їжею та питвом.
3. Кількість колективних поховань дорослого та дитини превалює над колективними похованнями дорослих. Але кількість посуду останньої групи поховань більша, ніж у інших.
4. У більшості поховань ямної культури посуд знаходився біля голови.

Підсумовуючи, зазначу, що пізнання дитинства невід'ємне від історії суспільства та його соціальної самосвідомості. Вивчення духовної культури та детальний розгляд різних її елементів, пов'язаних з дитинством, вимагає подальших розробок.

-
1. Алексеева И.Л., Булатович С.А. Два кургана на Левобережье Днестровского Лимана // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древности. – Одесса-Запорожье, 1990. – Вып.1. – С.35-38.
  2. Андросов А.В., Яременко И.И., Мартюшенко Д.В. Курганы эпохи энеолита – бронзового века Каменского поля // Исследования по археологии Поднепровья: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1990. – С.12-13.
  3. Братченко С.М., Ключко В.І., Солтис О.Б. Металеві сокири ямної культури Середньої Наддніпряниці // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – №1-2. – С.8-14.
  4. Вязьмітіна М.І., Іллінська В.А., Покровська Є.Ф., Тереножкін О.І., Ковпаненко Г.Т. Кургани біля с.Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – Т.VIII. – С.22-135.
  5. Зіновіїв Климентій. Вірши. Приповісті посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – 391 с.
  6. Клейн Л.С. Кургани біля с.Троїцького // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – Т.VIII. – С.141-163.
  7. Ковалева И.Ф. Мир детства ямных племен Предстепья // Проблемы археологии Поднепровья: Сборник научных работ. – Днепропетровск: Днепропетровский державний університет, 1998. – Вып.1. – С.37-47.

8. Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины). – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1983. – 108 с.
9. Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Никулкин И.В., Яремака В.Н. Могильники эпохи бронзы на р.Заплавка в среднем Приорелье // Древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н.э.: Сборник научных трудов. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1983. – С.3-18.
10. Ковальова І.Ф., Маріна З.П., Тесленко Т.Л. Дослідження кургану доби бронзи поблизу с.Марганця Дніпропетровської обл. // Археологічні відкриття в Україні. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С.19-20.
11. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Охранные исследования курганов в Нижнем Поворсклье // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар. – Полтава: «Полтава», 1989. – С.28-33.
12. Куштан Д.П., Белих В.В., Кривенко М.П. Розкопки курганів біля смт.Драбів // Археологічні відкриття в Україні. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С.25-26.
13. Лугова Л.М. Курган эпохи бронзы поблизу селища Білики у Поворсклі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – №2. – 2003. – №1. – С.64-69.
14. Луговая Л.Н. Отчет о охранных исследованиях в зоне строительства Градижской ОС 1989 г. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – ІДС №03-481. – 19 арк.
15. Луговая Л.Н. Отчет о охранных раскопках курганов археологической экспедиции ПКМ в 1988 г. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – ІД №03-280. – 16 арк.
16. Луговая Л.Н. Отчет о раскопках археологической экспедиции ПКМ в 1980 г. в зоне строительства Орликовской оросительной системы и возле с.Красное в Кобеляцком районе Полтавской области // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – ІД №03-195. – 21 арк.
17. Луговая Л.Н. Отчет о раскопках археологической экспедиции ПКМ у с.Прилипка Козельщинского района и возле пгт.Белики Кобеляцкого района Полтавской области в 1984 г. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – ІДС №03-203. – 13 арк.
18. Луговая Л.Н. Отчет о раскопках у с.Малое Ладыжино Полтавского района в 1977 г. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – ІДС №04-127. – 9 арк.
19. Мельникова И.С. Раскопки курганов у с.Мушты и Кириленки // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С.59-65.
20. Милиця Г.Я., Потьомкина Т.М. Исследования кургана 2 у с.Октябрьское // Древности Северского Донца: Каталог археологических коллекций. – Луганск, 1992. – Вып.2. – С.28-32.
21. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Составители Е.Л.Гороховский, И.Н.Кулатова, Л.Н.Луговая, Ю.Ю.Моргунов, А.Б.Супруненко. – Полтава: Видання Полтавського краєзнавчого музею, 1985. – 54 с.
22. Плешивенко А.Г. Курган Вознесенский в городе Запорожье // Археологічні відкриття в Україні. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С.127-129.

23. Санжаров С.Н., Бровендер Ю.М., Евлевский А.В. Курганный могильник у с.Октябрьское и результаты исследования кургана 1 // Древности Северского Донца: Каталог археологических коллекций. – Луганск, 1992. – Вып.2. – С.20-27.
24. Санжаров С.Н., Подобед В.А. Исследования кургана 3 у с.Октябрьское // Древности Северского Донца: Каталог археологических коллекций. – Луганск, 1992. – Вып.2. – С.33-43.
25. Сиволап М.П. Новые материалы ямной культуры Левобережной Черкащины // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар. – Полтава: «Полтава», 1989. – С.33-36.
26. Сиволап М.П. Ритуальні малюнки вохрою з поховань ямної культури в Середній Наддніпрянщині // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – №2. – С.27-29.
27. Смирнов К.Ф. Курганы біля м.Великого Токмака // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – Т.VIII. – С.164-189.
28. Супруненко О.Б., Золотницький Б.І., Кулатова І.М. Курганы біля с.Карпусі під Полтавою. – Полтава: Археологія, 1996. – 88 с.
29. Фрейзер Джеймс. Золотая ветвь. – М.: Аст, 1998. – 784 с.
30. Фурманська А.І. Курган біля с.Долини // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – Т.VIII. – С.136-140.
31. Черняков И.Т., Станко В.М., Гудкова А.В. Холмские курганы // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1986. – С.53-96.
32. Черняков И.Т., Шевченко Н.П. Отчет о работе Градижской новострочечной экспедиции в 1987 г. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – №03-435. – 52 арк.
33. Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Шарафутдинова И.Н. О памятниках эпохи меди – ранней бронзы в бассейне р.Ингула // Древности Поингуля. – К.: Наукова думка, 1977. – С.7-36.
34. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Южной и Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1983. – 121 с.

© Roman Luhovy, 2013

THE QUANTITATIVE AND AGE DISTRIBUTION OF BURIALS OF THE PIT GRAVE CULTURE AND THE FOUND EARTHENWARE ON THE TERRITORY OF UKRAINE

The quantitative and age distribution of burials of the Pit Grave culture has been analyzed. Ceramics is stressed to be the most numerous finding among the burial inventory. It is stated, that the percentage of the child burials with the earthenware greatly overwhelms the similar index of the adult burials. The cause of this phenomenon has been found [Received on March 15, 2005]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, the Pit Grave culture, child and adult burials, earthenware, correlations

© Наталія Бурдо, 2013

АНТРОПОМОРФНІ ОБРАЗИ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Бурдо Наталія. Антропоморфні образи ранньотрипільської кераміки
// Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008.
Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеси
Пошивайла. – Олішине: Українське Народознавство, 2013. – Кн.ІV. – Т.1. – С.513-535.

- Народилася 30 березня 1953 року в Артемівську Донецької області. Закінчила історичний факультет Одеського державного університету імені Іллі Мечникова. Старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** походження трипільської культури; культурні контакти її носіїв; реконструкція сакральної сфери доби Трипілля.
- Автор 60 наукових праць, у тому числі кількох колективних монографій.

✉ Вул.Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна; тел. +38 (044) 4192718; факс +38 (044) 4183306

Проаналізовано оригінальну групу ранньотрипільської кераміки – антропоморфний посуд, знайдений під час розкопок поселень олександрівської групи. Розглянуто форми, орнаментальні композиції й елементи глиняних виробів. Аналіз цих даних дозволяє вважати, що антропоморфна кераміка належала до виробів, пов'язаних із сакральною сферою. Можливо, антропоморфні посудини символічно відтворювали постать Богині. Знаки-символи, якими насичені візерунки, що оздоблюють цю групу кераміки, відповідають певному числовому кодуванню. Ймовірно, вони є знаками Місяця в різних фазах, а також Змії. Поєднання в одному малюнку знаків Змії та Місяця дозволяє припускати існування уявлень про Місячну Змію, сакральний персонаж, який виступає атрибутом Місячної Богині [Одержано 28 грудня 2002]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, Трипілля, антропоморфний посуд, зрушоподібний посуд, наліплення, магічні символи, Місячна Змія, Велика Місячна Богиня, Олександрівка, Тимкове, Слобідка, Сабатинівка II

Традиційних та архаїчних суспільствах кераміка – як звичайний побутовий посуд, так і ритуальні глиняні вироби – наділена певним сакральним змістом. Можна розглядати різні аспекти цього феномену. Передовсім, необхідно зазначити, що вже сама термінологія, що вживається як у побуті, так і серед учених, які так чи інакше займаються керамологією, зіставляє посудину з людським тілом. Вона складається з частин, які називаються тулуб, горловина, шийка, плечики, боки, вушка, ручки і ніжки, тобто повністю відповідає людській фігурі, щоправда, без голови*. Остання обставина зафіксована в безлічі творів енеолітичних гончарів, що ліпили антропоморфні вироби, дуже поширені серед матеріалів трипільської

* Редакція «Української керамології» не поділяє думку автора статті про використання в сучасній українській керамології окремих із перелічених термінів на означення частин посуду

культури. Очевидно, що формальне уподібнення посудини людському тілу, про яке ми майже ніколи не замислюємося, дійшло до нас з глибини тисячоліть. Воно могло з'явитися тільки тоді, коли на зорі цивілізованого життя примітивні горщики перетворилися в різноманітний за формами й рясно забезпечений символічними знаками посуд, в якому було втілено сакральний світ наших предків і закарбовано магічні символи, що використовувалися ними для управління надприродними силами.

На початку третього тисячоліття нашої ери, яка надає величезного значення інформаційним системам, очевидно, що винахід людиною першого штучно створеного матеріалу – кераміки, був революційним, у тому числі й в інформаційних технологіях. Революційний, тому що було отримано вічний, з погляду людського життя, носій інформації, чим і скористалася давня людина. Давній посуд насичено різноманітними символами й знаками, які утворюють поки що малозрозумілу для нас образну мову, що містить інформацію про культури цивілізацій, які існували тисячі років тому.

Давній гончар, виготовляючи з глини посудину, її тулуб, боки, плечі й шийку, забезпечував її вушками й ручками щоразу, немовби наслідуючи божественний акт творення людини з глини, про що розповідається в міфах¹. Ім'я першої людини – Адам. До речі, воно збігається з поняттям «червона земля» (значення цього зв'язку наукою остаточно не встановлено). Це ім'я можна трактувати як наслідок створення Адама з червоної глини і «дихання життя» деміурга, яке можна розглядати як вияв магічної сили, що надала життя неживій глині. У зв'язку з цим, спадає на думку така особливість трипільського посуду, як традиція забарвлювати його в червоний колір. Це мало особливе значення для виробів тих трипільських гончарів, які користувалися глиною, що після випалювання давала черепок білого кольору. Мабуть, саме тому з давнини вважалося, що гончар володіє магічною силою перетворювати грудку глини в потрібну для нього річ, яку оздоблювали сакральними символами, й вона набувала магічних властивостей, що конкретизувалися певними знаками, відповідно до дійових ресурсів магії. При цьому магічні властивості посудини забезпечували не лише те, що на ній було зображено, – на посуд переходили магічні властивості інструмента, яким наносили зображення². Саме цим можна пояснити використання традиційних інструментів з кісток певних птахів і тварин, іклів кабана, мушлі, мотузки тощо для орнаменталізації посуду. Таке оздоблення мало приховане езотеричне, символічне, сакральне значення й надавало силу, за допомогою якої перенесення символу переходило до предмета.

Наблизитися до розуміння інформації, що дійшла до нас з глибини тисячоліть на трипільських черепках, можна, вивчивши тисячі таких артефактів, склавши докупи розбиті посудини, створивши типологію кераміки, що дасть змогу виявити струнку систему гончарних форм та орнаментальних композицій, відображаючи сакральний світ і магічні символи, які традиційно трипільці передавали від покоління до покоління впродовж двох тисячоліть.

Аналіз усього масиву артефактів, отриманих під час розкопок трипільських поселень, дозволяє стверджувати, що майже кожна посудина певною мірою належала до сакральної сфери життя. Необхідно зауважити, що ми розглядаємо

кераміку, знайдену серед руїн жител, які на заключному етапі свого існування перетворювалися в поховальні комплекси³. Перед нами не звичайне побутове начиння, а посуд, що використовували в сакральному ритуалі, завдяки чому він отримував священний статус і залучався до дії магічних сил. Того ж сенсу набувала й кераміка, знайдена під час археологічних розкопок у різноманітних комплексах, найчастіше в ямах, заповнення яких пов'язане з ритуалами жертвоприношення.

Форма, оздоблення та малюнки на посуді, як і археологічний контекст знахідок, надають гончарним матеріалам сакрального змісту. Найбільш яскраво він виражений серед глиняних виробів, які оздоблено символічними знаками, піктограмами, та серед таких ритуальних предметів, як черпаки, мініатюрні посудинки, посуд із зооморфними й антропоморфними елементами. Такий розподіл матеріалів носить дещо умовний характер і використовується для елементарного упорядкування артефактів, але не відображає внутрішній зміст символіки ритуальних речей.

Таким чином, посудина може поєднувати антропоморфні, зооморфні та орнітоморфні риси, передані доволі реалістично або суто символічно, що відповідають синкретичному сакральному образу. Антропоморфізм у трипільській кераміці вельми поширений. Певною мірою його можна вважати візитною карткою культури давніх землеробів. Власне, фігурний антропоморфний посуд з яскраво вираженими реалістичними формами або деталями трапляється рідко. Проте посудини, наділені окремими елементами-символами або знаками антропоморфізму, постійно вживалися в повсякденній практиці.

Посуд з антропоморфними символами з'явився на території сучасної України разом із появою трипільської цивілізації й характерний уже для найбільш ранніх фаз її розвитку. За майже двохтисячолітню історію трипільської культури антропоморфні символи на кераміці зазнали стилістичних модифікацій, відповідних змін стилів орнаменталізації і форм глиняних виробів. Серед формально систематизованих символічних зображень можна виділити різноманітні образи, які утворюють складну й стабільну систему сакрального світу трипільської цивілізації. Традиції трипільців, з одного боку, мають яскраві неповторні риси, а з іншого – знаходять відповідники серед матеріалів землеробської ойкумени Південно-Східної Європи, Середземномор'я, а також у міфології давніх цивілізацій Сходу, що вказує на їх витоки.

Щоб проілюструвати зазначені аспекти трипільської кераміки, звернемося до конкретних археологічних матеріалів. Під терміном «*антропоморфна кераміка*» маємо на увазі вироби з антропоморфними символами, які іноді певною мірою стилізовані, тому зрозумілі лише в контексті всього гончарного матеріалу, завдяки зіставленню зі зразками, яскраво оздобленими антропоморфними рисами. Антропоморфні посудини отримали свою назву внаслідок відтворення, хоча й схематично, людської фігури. Відомі дослідники цього типу посудин – Валентин Даниленко, Борис Рибаків, Марія Гімбутас – звертали увагу на трипільський антропоморфний посуд, проте їх висновки мали загальний характер. Натомість, ми вирішили зупинитися на більш детальному аналізі одного із типів антропоморфних посудин з майже неосяжного кола таких трипільських виробів.

Серед матеріалів раннього етапу трипільської культури в гончарних комплексах усіх поселень наявні антропоморфні посудини. Реконструйовані вироби походять з Олександрівки, Тимкового, Слобідки, Сабатинівки II. Найбільш яскраву колекцію антропоморфних посудин репрезентують колекції Одеського археологічного музею НАН України⁴. За даними ізотопного датування, ці пам'ятки відносяться до межі VI–V тис. до н.е. Це посудини, які в класифікаційних схемах носять назву «грушоподібні». Для цього типу посуду є характерними досить специфічні морфологічні ознаки, що, на наш погляд, зумовлені певними антропоморфними рисами. Вони мають форму майже тотожну українським чавунцям, якими, можливо, і нині деінде користуються господині в хатньому господарстві: невисокі вінця трохи схилені всередину, тулуб у вигляді сфери, придонна частина витягнута – становить до 1/3 загальної висоти посудини, циліндрична або трохи звужена донизу. Висота ранньотрипільських грушоподібних посудин коливається від 15 до 40 см.

Зазвичай цей тип посуду оздоблено різноманітною орнаментациєю. Здебільшого заглиблені орнаментальні композиції на цих посудинах утворено прокресленими лініями, канелюрами або відбитками штампа. Знахідки фрагментів грушоподібних посудин (наприклад, у Гребенюковому Яру) із рештками фарбування, що наносили після випалювання червоною вохрою на зони між візерунком, заповненим білою пастою, дозволяють припустити, що ранньотрипільські посудини, які ми сприймаємо як вироби з ритованим декором, були оздоблені поліхромним візерунком, що не зберігся, бо фарбу наносили після випалювання.

Аналіз технологічних особливостей ранньотрипільського посуду, зокрема грушоподібних посудин, дає підстави вважати, що, по-перше, заглиблені елементи орнаментациї виступали не як окремі частини оздоблення, а як основа для нанесення пастоподібної фарби. По-друге, ранньотрипільська поліхромія, яку нині ми можемо тільки реконструювати, бо фарба, нанесена після випалювання виробу, була нестійкою й погано збереглася, крім застосування мінеральних фарб, забезпечувалася системою випалювання. Так, чорне тло посудини ранньотрипільські гончарі отримували завдяки відновлювальному режиму випалювання кераміки. Таким чином, комплекс технологічних прийомів складався з методики випалювання й застосування мінеральних фарб – червоної вохри й білої пастоподібної маси. Цю масу, як з'ясував Віктор Петрунь⁵, виготовляли з різної сировини. Поєднання цих барвників забезпечувало ранньотрипільському посуду ту тріаду кольорів, яка притаманна саме культурі трипільської мальованої кераміки: чорний, червоний, білий. Ця обставина підкреслює не лише генетичне коріння останньої, але і єдину традицію сакральної сфери. На чорному тлі грушоподібної антропоморфної посудини відтворено червоною фарбою з білим облямуванням складну рухливу негативно-позитивну символічну орнаментальну композицію. Дуже часто до такої композиції включено два або чотири невеликих наліплених горбочки, які називають ручками-вушками. Вони можуть бути конічні, нагадуючи ріжки, соскоподібні, опуклі, інколи іншої форми. Їх розміщували симетрично в найширшій частині посудини. Грушоподібні посудини накривали покришками, оздоблення і конструкція яких відповідала посудині. Дві ручки-вушка з отворами приліплювали на краю так, щоб у них та ручки посудини можна було протягнути мотузку. Вона рухомо з'єднувала покришку з посудиною.

На грушоподібних посудинах найпоширенішим є візерунок зі штрихованих стрічок та зон, переважно білого кольору. До складних композицій входять такі елементи, як овали, кола, ромби, стилізоване зображення змії. Типовою орнаментальною композицією, якщо дивитися на посудину в плані, є візерунок у вигляді свастики, хрестоподібні композиції з овалів, концентричних окружностей, заштрихованих зон. Саме на грушоподібних посудинах поширені зміїні сюжети в різних варіантах.

Докладне обґрунтування антропоморфного змісту форми грушоподібних посудин і деяких інших форм кераміки належить Всеволоду Маркевичу⁶ і є важливим етапом у вивченні духовного світу трипільців. Знахідка на поселенні Нові Русешти антропоморфної грушоподібної посудини з «умовно-реалістичними» рисами дозволила її автору стверджувати, що та має певні скульптурні елементи й відтворює дві жіночі постаті, що стоять спинами одна до одної. Причому дві ручки-вухка передають «редуковані руки», парні мініатюрні наліплені горбочки – груди, опукла масивна частина тулуба відповідає гіпертрофованій «тазостегновій зоні», а донна частина – гомілкам і ступням. Трикутник Венери, оздоблений орнаментом у вигляді ромба, дозволяє стверджувати, що антропоморфне зображення, пов'язане із жіночою статтю. Всеволод Маркевич слушно порівнює особливості трактування фігурної посудини з теракотами і вважав можливим припущення, нібито антропоморфізм посудини, трикутник Венери з ромбом – символ вагітності, орнаментальні кола та ямки підпорядковані культу родючості, а жіноча постать з гіпертрофованими стегнами ототожнюється з верховним божеством трипільського пантеону. Причому *«ромб – символ вагітності або засіяного поля, кола – символи верховного чоловічого божества – сонця та місяця, ототожнюються з образом священного бика. Ряди канелюр передають, вочевидь, поняття про зоране поле, а ямки містять у собі поняття про закладене в землю насіння»*. Факт подвійності антропоморфної посудини Всеволод Маркевич пояснює як *«прояв великого жіночого божества у двох іпостасях подібно до месопотамських Нани – богині кохання та материнства, та Інани – богині війни»*⁷.

Звичайно, трактування окремих елементів багатокomпонентного та насиченого різноманітними символами антропоморфного образу, який відтворює грушоподібна посудина з Нових Русешт, викликає значні труднощі. Обмеженість у розумінні символів і сприйняття символіки як аналогії⁸ не наближає нас до реального сприйняття їх трипільцями, оскільки речі, які сприймалися давньою людиною як знакові, наділялися символічним змістом, логіку якого можна зрозуміти, передовсім, завдяки контексту всього комплексу знакової системи даного суспільства взагалі, а не вилучаючи з нього випадково окремі символи. Зіставлення грушоподібних посудин із виробом з Нових Русешт дозволили Всеволоду Маркевичу трактувати сферичний тулуб посудини як зону тазу та стегон, придонну – як ноги, а покришки до посудин – як частину стилізованої антропоморфної фігури, антропоморфні риси якої значною мірою редуковано порівняно з посудиною з Нових Русешт. Автор слушно наполягав на тому, що покришка була невід'ємною частиною грушоподібної посудини. Два виступи на покришках дуже стилізовано відтворюють руки, а центральна стовпчаста ручка – голову, тобто покришка відтворює верхню

частину антропоморфної фігури. Виступи на найбільшому діаметрі тулуба посудини, на його думку, або передають жирові складки на стегнах, або свідчать про полімастію.

Всеволод Маркевич прослідкував існування антропоморфних грушоподібних посудин до етапу С-II Трипілля-Кукутені. Всебічно аналізуючи грушоподібні антропоморфні трипільські посудини, автор висловив думку, що гіпертрофовані стегна фігури пояснюються уявленням про образ *«великої богині-матері, яка народжує усі земні та небесні блага»*⁹. Орнаментальні символи на посудинах, які не аналізовано докладно, теж пов'язані з ідеєю родючості, але автор не пояснив, чому різні знаки відображають одну ідею. Отже, ми вважаємо правильним твердження Всеволода Маркевича, що грушоподібні посудини є антропоморфними, але нам здається неаргументованою думка про те, що вони зображають богиню у двох іпостасях або велику богиню-матір. Пояснення різних елементів як редукованих частин жіночого тіла нам теж здається невдалим, доволі буквальним. Натомість очевидно, що грушоподібна посудина відтворює антропоморфний образ символічно. Всеволод Маркевич нагадав один із важливих принципів магії – *pars pro toto*. Виходячи з цього принципу, а також з того, що антропоморфна посудина є магічним об'єктом, у тому числі й завдяки сакральним знакам, які на ній містяться, проаналізуємо систему символів, яку утворює форма антропоморфної посудини та її оздоблення.

Сама форма посудини символізує антропоморфізм. Фігура дуже стилізована, опуклі форми дійсно з великою долею вірогідності дають підставу гадати, що вона символізує жіночий образ. Детальне зіставлення окремих елементів посудини з окремими частинами людського тіла ускладнене саме тому, що для відтворення образу сакральної істоти достатньо було зображення певних символів. Саме тому фігурні посудини насичені сакральною символікою, але досить мало нагадують реальну постать. Окрім незвичайної форми грушоподібної посудини, антропоморфними символами є два або чотири наліплення – невеликі, конічні горбочки, розташовані симетрично на середині тулуба, а також два – на краю покришки. Іноді трапляються антропоморфні посудини без наліплень, що можна розглядати як відсутність знаку. Є такі варіанти наліплень: конічні (їх називають соскоподібними, без отворів або з вертикальними отворами), опуклі, циліндричні, кільцеві. Останні зафіксовано лише в колекції з Олександрівки. Те, що ці знаки розташовані на одному місці, а також однаково включені в орнаментальну композицію, дозволяє зробити припущення, нібито вони мали подібну семантику.

Дослідники такі наліплення трактують як жіночі груди. Борис Рибаків вбачав у посудинах з 4-ма наліпленнями груди двох великих богинь, які відповідають слав'янським «рожаницям»¹⁰. Проте таке трактування символу не відповідає місцю розташування та кількості наліплень, бо їх, враховуючи покришку, може бути одна, дві або три пари, а може не бути зовсім. Причому нагадаємо, мова йде про матеріали з одного культурного комплексу, що виключає припущення про локальні особливості. Отже, наліплення – не конкретне зображення, а певний символ. Це підтверджує формальна подібність наліплень з отвором на посудинах з таким же наліпленням на животах та колінах деяких антропоморфних фігурок пізнішого

етапу – Трипілля В-I–B-II–C-I, наприклад, у Полівановому Яру, Раковці, Кошилівцях¹¹, Яблоні¹². В Яблоні знайдено мальовану фігурку, на животі якої розміщено наліплення з вертикальним проколом, навкруги якого стилізоване зображення змії, майже таке саме, як і змієподібні композиції на грушоподібних посудинах, що підкреслює формальну ідентичність цього знаку на жіночих статуетках й антропоморфних посудинах.

Оскільки наліплення на тулубі грушоподібних посудин абсолютно тотожні з тими, що знаходяться на животах фігурок або на колінах, то немає сенсу вважати їх зображенням грудей. Пропонуємо трактувати такі наліплення як знаки-символи певної сакральної антропоморфної, можливо, жіночої статі. В такому випадку дво-, три- або чотириразове відтворення цього знаку може пояснюватися як необхідність підсилити його магічну силу або ж відповідає діаді або тріаді богинь. Поклоніння останнім зафіксовано на інших трипільських матеріалах. Тобто, можна вважати, що гіпотеза Бориса Рибаківа про існування в трипільському пантеоні діади богинь є цілком слушною, але ніяких даних, окрім уяви дослідника, про те, що це – Велика Богиня, володарка світу, а тим більше для ототожнення їх з «рожаницями» немає. В цьому ми не бачимо сенсу ще й тому, що про останній персонаж буквально нічого, крім назви, не відомо й у слов'янській релігії.

Знаки-символи, що позначають антропоморфну сакральну істоту, входять до системи символічного візерунка. Вивчення системи знаків-символів найбільш плідно можна провести серед колекцій, у яких репрезентовано серії виробів, які добре збереглися. До таких належить збірка ранньотрипільської кераміки Одеського археологічного музею Національної академії наук України, насамперед, з поселення Олександрівка, розкопки якого в 1950-ті роки проводив Анатолій Єсипенко¹³, а також з Тимкового та Слобідки¹⁴, досліджуваних автором у 1980-х роках. Розглянемо конкретні вироби й проаналізуємо, де саме розташовані всі різновиди знаків-наліплень, на які ми звернули особливу увагу. Переважну більшість з них включено в певну систему¹⁵, точніше вони займають центральне положення орнаментальної композиції, яка під час огляду в плані утворює симетричні кругові хрестоподібні фігури, що складаються з чотирьох частин, іноді трапляються візерунки з трьох тотожних елементів. Конкретне оточення наліплень досить різноманітне. Можна виділити кілька сталих композицій. В Олександрівці знайдено кілька посудин, на яких наліплення розташовано в центрі медальйону з трьома колами.

Один із найяскравіших антропоморфних виробів – посудина зі зміями (мал.1). У плані орнаментальна композиція складається з чотирьох частин. Домінуючим елементом на тулубі є чотири зображення спіралеподібної змії з символічним малюнком голови (мал.1:2), де великі очі та рот передано трьома колами, фланковане круглими медальйонами з трьома вписаними в них колами з наліпленнями по центру; два протилежних наліплення мають вертикальні отвори. Медальйонів також чотири. Кожен із них оточено знизу роздвоєним хвостом змії, а зверху – рогатою фігурою з двома колами. Тобто, на антропоморфній посудині чотири медальйони з трьома колами й наліпленнями, чотири рогоподібні фігури з двома колами та чотири зображення спіралеподібної змії з трьома колами на кожній голові. Поміж рогоподібними фігурами кожну змієподібну спіраль виділено

1

Мал.1.

Антропоморфна посудина.

Глина, ліплення, риткування, фарбування,
h-26 см. Олександрівка, Одещина.

Трипільська культура.

Кінець VI – початок V тис. до н.е.

Дослідження Анатолія Єсипенка.

Одеський археологічний музей НАН України.

Фото Михайла Відейка

2

3

групою з вертикальних рисок; їх на неушкодженій частині налічується по 5-6. Взагалі, орнаментальна композиція складається з чотирьох частин на тубубі і двох – на донній частині, оздобленій двома парами фігур у вигляді видовжених овалів з «променями». Невисокі вінця оздоблено вісьмома групами вертикальних рисок; кількість рисок у групі неоднакова; вінця збереглися неповністю; на тій частині, де можливо підрахувати, їх налічується 7, 10, 11 (мал.1:3). Між групами рисок по краю вінця нанесено вісім груп ямок або коротких рисок; їх кількість стабільна – по 8 у кожній групі. Під час огляду зверху навкруги вінець видно орнаментальну композицію у вигляді зірки з вісьмома «променями».

Таким чином, можна констатувати, що на антропоморфній посудині зафіксовано числові коди, кратні 2 та 3, для головних елементів орнаментальної системи. Треба підкреслити, що в усіх випадках кількість рисок у групах також підпорядкована орнаментальному ритму, але узгоджується з числами 2 чи 3.

Серед елементів або сюжетів упевнено можна говорити про чотири змії. Безумовно, велике символічне навантаження надавалося колам. Вони групуються

так: чотири рази три кола – голова змії; чотири рази три кола в круглому медальйоні; чотири пари кіл у рогоподібних фігурах. У даній праці ми не можемо розгорнуто аргументувати значення такого елемента, як «коло», але вважаємо слушною гіпотезу Тараса Ткачука, який трактує чорне коло мальованого візерунка знаком повного Місяця¹⁶. В такому разі, розглянутий нами візерунок презентує синкретичний сакральний образ – Місячну Змію, в якому поєднані знаки «Змія» та «Місяць». Взагалі, посудина у вигляді антропоморфної, вірогідно, жіночої фігури, оздоблена символами Місячної Змії, вказує на зв'язок Богині, Місяця та Змії. Можливо, відтворено певний синкретичний сакральний образ.

Числове кодування орнаментальної композиції, komponування символів, відсутність орнаментальної ритміки під час зображення рисок дозволяють гадати, що на розглянутій антропоморфній посудині з Олександрівки символічний візерунок має певні ознаки сакральної піктограми.

Крім того, необхідно зауважити, що певну роль виконувала й кольорова символіка. Є всі підстави вважати, що після випалювання грушоподібну посудину розмальовували. Білою пастоподібною масою заповнювали прокреслений візерунок, вохристою фарбою вкривали всю поверхню тулуба. Таким чином, утворювався мальований білий візерунок на червоному тлі.

Круглі медальйони, але з чотирма хрестоподібно розміщеними колами або овалами та наліпленням у центрі, займають центральне місце в орнаментальних композиціях на кількох грушоподібних посудинах з Олександрівки (мал.2) та Тимкового. Інші елементи орнаментальних композицій відмінні від візерунка на описаній посудині. Здебільшого, орнамент у плані утворює композицію з чотирьох частин. Фігура у вигляді ромба з загнутими кутами утворюється штрихованим полем. Вона ніби обертається навкруги вінець проти годинникової стрілки. У фронтальній проекції кожен кут ромба утворює заштрихований трикутник, у який вписано дві несиметричні видовжені фігури – овал і сегмент (мал.2:1). Видовжені вершини трикутників утворюють заштриховану стрічку, звисають

Мал.2.

Антропоморфна посудина. Глина, ліплення, риткування, фарбування, h-25 см.

Олександрівка, Одещина. Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е.

Дослідження Анатолія Єсипенка. Одеський археологічний музей НАН України. Фото Михайла Відейка

Мал.3.
Антропоморфна посудина.
 Глина, ліплення, ритування, фарбування,
 h-15 см. Тимкове, Одещина.
Трипільська культура.
Кінець VI – початок V тис. до н.е.
 Дослідження Наталі Бурдо.
 Одеський археологічний музей НАН України.
 Фото Михайла Відейка

з вінець, оточують медальйон. Знизу медальйон оточують заштриховані стрічки, які утворюють кутові фігури; композиція під час огляду з дна має вигляд ромба із зігнутими видовженими кутами. Подібну невеликого розміру грушоподібну посудинку з Тимкового прикрашено візерунком, утвореним відбитками зубчастого штампа. Замість наліплення, в центрі медальйонів розташовано маленькі ручки з горизонтальними отворами (мал.3).

Унікальну за збереженістю антропоморфну грушоподібну посудину знайдено в одному з жител поселення Тимкове (мал.4). У плані орнаментальна композиція хрестоподібна, динамічна, повертається в напрямку годинникової стрілки навколо вінець¹⁷. Візерунок складається з чотирьох частин. Центром кожної з них є наліплення. Їх чотири – два протилежних з вертикальними отворами розташовано

Мал.4.
Антропоморфна посудина, віднайдена під час розкопок житла.
 Тимкове, Одещина. Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е.
 Одеський археологічний музей НАН України. Фото Михайла Відейка

2

3

Мал.5.

Антропоморфна посудина.

Глина, ліплення, риткування, фарбування, h-24,5 см.

Тимкове, Одещина. Трипільська культура.**Кінець VI – початок V тис. до н.е.**

Дослідження Наталі Бурдо. Одеський археологічний музей НАН України. Фото Михайла Відейка

на найбільш широкій опуклій частині тулуба (мал.5). Домінуючим компонентом композиції виступають чотири пари змій. Чотири змії звисають з вінець. Навкруги них утворюється в плані фігура ромба, а з фронтального боку – трикутник, у центрі якого розміщено видовжений овал або сегмент. Голови цих змій розташовано знизу наліплення. Ще чотири змії мають вигляд стрічки, яка утворює хрестоподібну в плані фігуру; їхні голови розміщено зверху наліплення. Отже, кожне наліплення оточене стилізованим зображенням змії із заштрихованих стрічок (мал.5:2). Голови змії, які прямують одна одній назустріч, іноді ледь торкаються наліпів, які вони оточують зверху та знизу. На головах змії вільними від штрихування лишаються по два кола – великі очі змії (мал.5:3). Знизу зміїна композиція підкреслена кутвою заштрихованою стрічкою, яка утворює ромб (вигляд з дна). По краю циліндричної донної частини грушоподібної посудини хрестоподібно розміщено чотири групи з 12 вертикальних рисок кожна.

Числовий код орнаментальної композиції на тимківській антропоморфній посудині – чотири: чотири сегменти-овали розміщено навкруги вінець; чотири наліплення оточують чотири пари змій, усього зміїних голів вісім; кожна з восьми змії має по парі очей-кіл, усього кіл шістнадцять. Сегменти-овали можна вважати знаками-серпанками, а кола – знаками повного Місяця, які надають змії місячну символіку.

Конічні наліплення поширені на грушоподібних посудинах з різними варіаціями зміїних сюжетів у орнаментальних композиціях із заштрихованих стрічок. Орнамент на одній з антропоморфних посудин з Олександрівки утворено відбитками дрібного зубчастого штампа (мал.6). Два невеликі конічні наліплення розташовано дещо вище середини тулуба в центрі кола, вільного від штампа, відбитки якого ніби

1

2

Мал.6. Антропоморфна посудина. Глина, ліплення, штампування, фарбування, h-26,5 см. Олександрівка, Одещина. Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е. Дослідження Анатолія Єсіпенка. Одеський археологічний музей НАН України. Фото Михайла Відейка

утворюють фон для великих фігур кіл і видовжених овалів, які їх фланкують. У нижній частині кулеподібного тулуба стрічка з відтисками штампа утворює фігуру у вигляді ромба. На циліндричній донній частині композиція складається зі стилізованого візерунка двох змій (мал.6:2), які прямують назустріч одна одній, і видовжених овалів посеред зміїних стрічок. З фону поміж заштампованими зонами утворюється «S»-подібна горизонтальна спіраль.

Деякі візерунки спрощені (мал.8:1), навіть складаються з чотирьох хрестоподібно розміщених концентричних окружностей, які оточують наліплення (мал.8:2). На інших наліплення оточує одна змія (мал.7:1), голову якої передано

Мал.7.

Антропоморфна посудина. Глина, ліплення, штампування, фарбування, h-27 см. Олександрівка, Одещина. Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е. Дослідження Анатолія Єсіпенка. Одеський археологічний музей НАН України. Фото Михайла Відейка

1

2

Мал.8.

Антропоморфна посудина.

Глина, ліплення, ритування, фарбування, h-13 см.
Тимкове, Одещина. Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е. Дослідження Наталі Бурдо.
Одеський археологічний музей НАН України.
Фото Михайла Відейка

у вигляді рогатої фігури, що нагадує єгипетську квітку папірусу¹⁸ з овалом у центрі (мал.7:2). Ще чотири таких овали розташовано у верхній частині тулуба. Вінця цієї посудини оздоблено шістьма (?) групами з шести ямок по три в ряду. На іншій антропоморфній посудині циліндричне наліплення оточує змія з такою самою головою, але без овалу (мал.10).

Чотири великих опуклих наліплення, два протилежних з яких мають вертикальні отвори, розташовано хрестоподібно на найширшій частині антропоморфної посудини з Олександрівки. Кожне наліплення оточує візерунок у вигляді заштрихованого кільця, в який уписано видовжені сегменти-знаки, що символізують серпанки Місяця, який старіє й зростає (мал.11). Орнаментальна композиція на тулубі цієї посудини утворена заштрихованими стрічками, що сходяться чотири рази під кутом; при погляді знизу – вони утворюють ромб; навкруги дна нанесено хрестоподібно чотири трикутники, в які вписано ромби. При погляді зверху вінця оточено ромбом; у кожному з його

Мал.9.

Антропоморфна посудина.

Глина, ліплення, h-12,5 см.
Тимкове, Одещина. Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е. Дослідження Наталі Бурдо.
Одеський археологічний музей НАН України.
Фото Михайла Відейка

Мал.10.

Антропоморфна посудина.

Глина, ліплення, штампування, фарбування, h-16 см.
Олександрівка, Одещина. Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е. Дослідження Анатолія Єсипенка.
Одеський археологічний музей НАН України.
Фото Михайла Відейка

1 2

3

Мал.11.

Антропоморфна посудина.

Глина, ліплення, штампування, фарбування, h-21,5 см.

Олександрівка, Оदेशина. Трипільська культура.**Кінець VI – початок V тис. до н.е.**

Дослідження Анатолія Єсипенка. Одеський археологічний музей НАН України. Фото Михайла Відейка

кутів зображено видовжений сегмент та овал (мал.11:2); цей візерунок ідентичний описаному вище, з посудини з Олександрівки (мал.2:2). Донну частину оздоблено типовою композицією з видовжених овалів з «променями» та чотирма групами вертикальних рисок по 12 у кожній (мал.19). З Олександрівки походить ще одна така сама посудина, але з двома наліпленнями замість чотирьох.

З-поміж грушоподібних посудин Олександрівки виокремлюються вироби з оригінальними наліпленнями у вигляді рельєфного кільця з радіальними рисками (мал.12, 13). Чотири наліплення, розміщені у верхній частині, мають маленькі отвори – проколи (мал.13:2). Наліплення у вигляді кільця розташовано в такій самій орнаментальній композиції, як і інші типи наліплень. Тобто, їх оточує елемент у формі концентричних кіл із заштрихованих стрічок, між якими зверху та знизу утворюються видовжені овали – серпанки (мал.13), або серпанки фланкують концентричні окружності з кільцевим наліпленням у центрі (мал.12:1). Символіка цього елемента ускладнюється тим, що концентричні кола утворюються стрічкою, в якій чергуються вертикальні та горизонтальні штрихи, причому окружність, яка оточує наліплення, утворена одним із типів стилізованого зображення змій, голови яких спрямовано назустріч одна одній (мал.12:1). Горловина посудин оточена фігурою ромба з уписаними овалами та сегментами. На одній з посудин біля кожного овалу з правого боку розташовано один великий сегмент (мал.13:1), на іншій – овал, фланкований двома сегментами – серпанками (мал.12:3). Вінця однієї з посудин оперізує ланцюжок з круглих ямок (мал.12:3). Донну частину оздоблено візерунком з видовжених овалів, плитчасте дно – чотирма групами з 12 вертикальних рисок

Мал.12.

Антропоморфна посудина.

Глина, ліплення, риткування,
фарбування, h-27 см.

Олександрівка, Одещина.

Трипільська культура.

Кінець VI – початок V тис. до н.е.

Дослідження Анатолія Єсипенка.

Одеський археологічний музей

НАН України. Фото Михайла Відейка

1

2

3

(мал.12:3). Отже, на антропоморфних посудинах з кільцевими наліпленнями можна прослідкувати стилізовані символи Місяця та змії, яка згорнулася в кільце.

Однією з деталей орнаменталії, характерної для антропоморфних посудин, є візерунок з ритмічних груп рисок на плитчастому дні, зазвичай 4 по 12. Вірогідно, вони пов'язані з календарними властивостями орнаментальної композиції, яка має певні риси піктографічних зображень.

Грушоподібні антропоморфні посудини мали покришки. Вони невисокі, напівсферичної форми, мають посередині циліндричну або грибоподібну ручку, часто оздоблену зверху таким самим зображенням кіл, як і в медальйонах на тулубі посудин. Іноді по краях покришки розташовано два (мал.15; 16:2) або чотири наліплення з отворами або без них. Окрім того, наскрізний отвір може бути зроблений у нижній частині циліндричної ручки (мал.15; 16:4). Візерунок покришок відповідає орнаментальним композиціям антропоморфних посудин. На них можна виділити від однієї до чотирьох орнаментальних зон, найчастіше це поверхні покришок та верх ручок; крім того, іноді оздоблено візерунком циліндричну частину ручки (мал.14:2; 16:1, 3), а в одному випадку – внутрішню поверхню покришки (мал.14:1). Орнаментальні композиції на покришках та на їх ручках, як правило, двосторонні, але іноді верх ручки оздоблено відповідно до кільцевого наліплення з насічками, як на тулубі посудини (мал.14:1, 2). Композиція на верхній частині ручки покришки частіше складається з двох кіл (мал.15; 16:1, 2) і відповідає зображенню голови змії або оздобленню медальйонів, але, на відміну від них, композиція там двостороння. До елементів орнаментальної композиції на покришках входять

1

2

Мал.13. Антропоморфна посудина.

Глина, ліплення, риткування, фарбування, h-26,5 см.

Олександрівка, Одещина. Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е.

Дослідження Анатолія Єсипенка. Одеський археологічний музей НАН України.

Фото Михайла Відейка

заштриховані фігури з овалами й колами, стилізовані зображення змій, яких, зазвичай, дві, а не чотири, як на тулубах посудин. Для покришок властивий оригінальний зміїний двосторонній сюжет, відмінний від зображень на тулубі посудини, але з такими ж елементами, як на останніх (мал.14:1; 15; 16:2). Одну з таких покришок з Олександрівки розмальовано всередині: білою фарбою нанесено хрестоподібну композицію, до якої входять чотири спіралі (мал.14:1). Трапляються й двосторонні зображення з концентричних окружностей (мал.16:4) або овалів (мал.34).

Щодо відповідності покришок антропоморфним посудинам, то треба підкреслити, що досить рідко їх знаходять у комплекті, як наприклад, в Олександрівці. Частіше трапляються посудини без покришок або покришки без посудин.

Підсумовуючи дані про орнаментальні композиції антропоморфних грушоподібних ранньотрипільських посудин, необхідно зауважити деякі важливі моменти. Нагадаємо, що є підстави вважати, що оздоблення їх було поліхромним, де головними кольорами були червоний, білий і чорний. Частина візерунків мала позитивно-негативний характер, що, з одного боку, ніби подвоювало певні елементи зображення, головним чином, спіральні, у різних кольорах, а з другого – відтворювало динамічні свастикоподібні фігури, які при погляді на посудину в плані рухалися в протилежних напрямках: за годинниковою стрілкою або навпаки. Фасадні розгортки посудин мають дві головні орнаментальні зони – яруси із складними візерунками: верхню на опуклому тулубі й нижню на циліндричному дні. Ще два не такі помітні яруси, на яких зазвичай розміщували групи вертикальних рисок, – це невисокі вінця та плитчасте дно. У плані орнаментальні композиції на антропоморфних посудинах переважно склалися з чотирьох частин навкруги

Мал.14.

Покрышки до антропоморфних посудин.

Глина, ліплення, риткування, фарбування,
h-5 (1), 5,3 (2) см. Олександрівка, Одещина.

Трипільська культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е.

Дослідження Анатолія Єсипенка.

Одеський археологічний музей НАН України.

Фото Михайла Відейка

вінець, які й утворювали згадані вище ромбічні й свастикоподібні фігури. Найбільш поширеним елементом композиції були змієподібні спіральні стрічки. Також важливе значення мали кола, концентричні окружності, овали, у тому числі й із «променями», сегменти. Певне числове кодування різних елементів, висвітлене вище, дозволяє гадати, що орнаментация на антропоморфних посудинах має окремі риси піктограми й відтворює певний сакральний зміст, пов'язаний з таким гіпотетично встановленим нами комплексом символів: Місяць, Змія, Богиня.

Можливо, візерунки, серед яких є символи Місяця в різних фазах, свідчать про причетність їх до місячного сакрального календаря. За даними Е.Бікермана¹⁹, майже всі народи на землі використовували фази Місяця для вимірювання часу; римляни стверджували, що «Місяць править місяцями». Більшість народів Середземномор'я починали відрахування місяця з появою нового серпанка. Ця традиція збереглася в релігійному календарі мусульман і досі, як і визначення деяких біологічних циклів людини й рослинного світу. Місяць відповідно до Сонця рухається із заходу на схід, тобто навпроти годинникової стрілки. Як згадувалося вище, серед орнаментальних композицій на антропоморфних посудинах спостерігаємо рух окремих фігур візерунка як у цьому, так і у зворотному напрямках. А серед елементів орнаменту встановлюються символи Місяця в різних фазах. Можливо, такі особливості ранньотрипільської орнаментации свідчать про використання під час підрахунку часу не тільки Місяця, але й Сонця. Причому

1

2

Мал.15.

Покришка до антропоморфної посудини.
Глина, ліплення, риткування, фарбування,
h-3,5 см. Тимкове, Одещина. Трипільська
культура. Кінець VI – початок V тис. до н.е.
Дослідження Наталі Бурдо.
Одеський археологічний музей НАН України.
Фото Михайла Відейка

всі елементи, які мають певне знакове навантаження, підпорядковані числовому коду, часто кратному 4, який мав сакральне значення в багатьох культурах, у тому числі і в Месопотамії²⁰. Мірча Еліаде назвав Місяць «універсальною мірою», а час, який вимірюється та керується фазами Місяця, «живим часом», бо він завжди співвідноситься з певною космічною реальністю²¹.

Поєднання в одному зображенні знаків змії й Місяця, виявлене на антропоморфних посудинах, на нашу думку, свідчить про існування синкретичного місячного персонажу трипільського сакрального світу – Місячної Змії. З цього приводу нагадаємо припущення Марії Гімбутас про поклоніння доіндоєвропейського населення старої Європи космічним силам, одна з яких виступає в образі Зміїної Богині²². Дослідниця вважає, що цей образ відтворюють жіночі постаті антропоморфних статуеток або фігурних посудин з головами або обличчям, яке нагадує зміїне, із зображенням спіральних сюжетів у оздобленні. Звернемо увагу на те, що Марія Гімбутас пояснила поєднання символів Богині та змії злиттям цих знаків у єдиний образ. Символіка змії, на її думку, відображає такі поняття, як «життєва сила», «перетворення», а зміїна спіраль символізує космічні життєві сили, подібні до значення: «божественне око», «сонячна енергія», «повний Місяць»²³. Останнє поєднає символи змії й Місяця.

До місячних істот відносить змію й Мірча Еліаде, який вважає, що сенс та магічна сила Місяця, символіка спіралі, змії, які виходять з інтуїції Місяця як норми ритмічних змін і закон плодючості, відомий уже з льодовикового періоду. Спіраль – місячна символіка, співвідноситься із символами води, жінки, плодючості²⁴.

Розповсюдження серед ранньотрипільських матеріалів, передовсім у орнаментатії антропоморфних посудин, спіралеподібних зміїних композицій у сполученні зі знаками Місяця в різних фазах дозволяє стверджувати, що вони насичені переважно місячною символікою, невідривно пов'язаною зі зміями. Останні, на нашу думку, виступають не як символи землі, а як місячні персонажі. Таким чином, ранньотрипільські антропоморфні посудини, які символічно відтворюють фігуру Богині, поєднують символіку Місяця, жінки, змії, що демонструє

1

3

2

4

8

Мал. 16.**Покришки до антропоморфних посудин.**

Глина, ліплення, риткування, фарбування,

h-6,5 (1), 7,5 (2), 8 (3), 7 (4) см.

Олександрівка, Одещина. Трипільська культура.**Кінець VI – початок V тис. до н.е.**

Дослідження Анатолія Єсипенка.

Одеський археологічний музей НАН України.

Фото Михайла Відейка

у світогляді трипільців конкретний прояв складних сакральних уявлень у системі космобіологічних поглядів людини архаїчного суспільства, яка «намагається до повної інтеграції космосу та людини у єдиний божественний ритм, сенс якої магічний та сотериологічний: володіючи прихованими силами, людина потрапляє у центри космічної енергії і так приходиться до абсолютної гармонії з Всесвітом»²⁵.

Ми вважаємо, що є всі підстави розглядати ранньотрипільські грушоподібні антропоморфні посудини як жіночу фігуру, оповиту Місячними Зміями. Можливо, що це постать місячної Зміїної Богині. Певні аналоги цьому знаходимо серед образів у трипільській скульптурі. Найбільш яскравий приклад – статуетка з Яблони²⁶. Фаянсові фігурки Богині, оповитої зміями, із символічними, у тому числі й спіральними, зміїними знаками, яка тримає в обох руках жезли у вигляді змій, знайдено в Кносському палаці й датовано 1600–1500 роками до н.е.²⁷ Вірогідно,

образ мікенської Богині зі зміями розвиває сакральний прототип, схематично втілений у трипільських артефактах. Але архетип образу місячної Зміїної Богині значно архаїчніший за трипільську культуру.

Традиція виготовлення антропоморфних посудин у Трипіллі могла бути успадкована від неолітичних культур Балкано-Карпатського регіону, з якими Трипільська культура пов'язана генетично. Звідси ланцюжок аналогій символічному сенсу місячної Зміїної Богині тягнеться через неоліт Півдня Балкан до неоліту Анатолії й Північної Месопотамії.

З першого шару Хаджилара (датованого 6000–5500 роками до н.е.) походить мальована фігурна антропоморфна посудина висотою майже 30 см, яку Марія Гімбутас вважала одним із найбільш ранніх зображень Зміїної Богині²⁸. Формально та стилістично наші грушоподібні посудини мають мало спільного з хаджиларською, але привертає увагу оздоблення посудини у вигляді жіночої фігури мальовкою зі спіралей – змії і місячного серпанку, що й зближує символічний зміст трипільського та анатолійського образів. Очі посудини – Зміїної Богині – інкрустовано обсидіаном. Як певну аналогію можна навести фрагмент покрешки з ранньотрипільського поселення Берново-Лука, на якому, за даними Володимира Збеновича, очі змії інкрустовано зернами мінералу червоного кольору²⁹.

Фрагменти мальованого «флакону» у вигляді жіночої фігури, висотою 30 см, знайдено в культовій ямі поселення халафської культури Яримтепе II. Автори дослідження вважали, що цю посудину виконано з рисами реалізму; зображення однієї з богинь племен халафської культури, вірогідно, богині плодючості, втілено в образі жінки³⁰. Формальна халафська антропоморфна посудина стоїть ще на більшій відстані від ранньотрипільських виробів, ніж хаджиларська. Фігура струнка й нагадує передовсім антропоморфні мальовані посудини середнього етапу Трипілля³¹. Крім того, серед мальованого оздоблення цієї фігури немає явних символів Місяця та змії. Але такі деталі посудини, як потовщення дна та зображення на животі фігури медальйону у вигляді розетки з чотирма пелюстками-овалами в центрі, змушують пригадати ранньотрипільські старожитності. Не викликає також сумніву, що до ями фрагменти посудини потрапили під час ритуалу; в той самий час і ранньотрипільські антропоморфні посудини використано під час відправлення ритуальних дій.

Отже, велике символічне навантаження форми й орнаменталізації грушоподібних посудин дозволяє вважати, нібито вони насамперед мали певне сакральне значення, що не виключає їх використання і з побутовою метою, бо майже весь побут архаїчної людини був просякнутий священним змістом. Великі коливання в розмірах антропоморфних посудин – від маленьких горщиків висотою до 20 см до зерновиків висотою до 50 см – не дозволяє стверджувати, що вони мали абсолютно однакове функціональне призначення.

Контекст знахідок антропоморфних посудин звичайно пов'язаний з обгорілими глинобитними руїнами будинків, де знаходять їх розвали *in situ*, переважно під обмазкою, на підлозі жител, як, наприклад, у Тимковому (мал.4). Але є надзвичайно цікаві дані про особливе використання грушоподібних посудин.

Так, у такій посудині, закритій не покрешкою, а невеликим горщиком, було знайдено кербунський скарб³², який складався з 853 предметів, серед них 444 –

вироби з міді. За даними Всеволода Дергачова, під час розкопок поселення біля Кербуні в Республіці Молдова було зафіксовано незвичайне скупчення майже 40 посудин, накритих великою покришкою з грибоподібною ручкою, виліпленою з крихкої маси зі значною домішкою половини. Серед них у великій грушоподібній посудині, подібній до тієї, в якій знайдено скарб, зафіксовано 10 невеликих посудин. Це скупчення Всеволод Дергачов пов'язав із житлом³³.

В Олександрівці під руїнами одного з жител знайдено розвал грушоподібної посудини з фрагментом нижньої частини антропоморфної фігурки³⁴. Антропоморфну невелику посудину (мал.8) з обгорілим зерном знайдено в ямі з прошарками попелу й випаленої глини в одному з жител поселення Тимкове³⁵.

Подібні знахідки підтверджують думку про використання антропоморфних посудин у певних ритуалах. Такі символічні атрибути цих гончарних виробів, як жіноча фігура, оздоблена знаками Місяця й змії, що відповідають сакральному образу місячної Зміїної Богині, можуть свідчити про те, що ритуали відправлялися на честь Великої Місячної Богині, яка мала космічне значення, а в її сфері були цикли відновлення Всесвіту, відродження, родючість.

Можливо, ця Богиня і є Білою Богинею Р.Грейвса. Цей образ він відтворив шляхом реконструкції з еллінських міфів і відніс до архаїчного періоду, коли «у давній Європі ще не було богів. Велика богиня вважалася безсмертною, незмінною та вічною» й уявлялася відповідно трьом фазам Місяця, адже вона, певною мірою, була Місяцем, новонародженим, повним та старим, у трьох іпостасях: дівою – весною, жінкою-молодицею – літом, та старою – зимою. Так вона уподібнювалася матері-землі, а також відповідала ще одній священній тріаді – діва перебувала у верхньому світі, жінка – на землі, а стара – у підземному світі³⁶.

---

¹ Пошивайло Ігор. *Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти*. – *Опішне: Українське Народознавство*, 2001. – С.118-120.

² Сидоров В.В. *Орнаментация керамики как магическое действие // Религиозные представления в первобытном обществе: Тезисы докладов*. – М.: Наука, 1987. – С.103-105.

³ Зиньковский К.В. *К итогам комплексного исследования трипольских памятников // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. – Тальянки, 1990. – С.74.

⁴ Автор висловлює щирю подяку директору Одеського археологічного музею Національної академії наук України В.Ванчугову та старшому науковому співробітнику фондів Л.Поліщук за можливість опрацювання матеріалів колекції музею.

⁵ Петрунь В.Ф. *О белых инкрустационных пастах керамики трипольских и некоторых других памятников территории Украины и сопредельных стран // Stratum plus*. – 2000. – №2. – С.474-482.

⁶ Маркевич В.И. *Антропоморфизм в художественной керамике культуры Кукутени-Триполье // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии*. – Кишинев: Штиинца, 1989. – С.26-36.

⁷ Там само. – С.29.

- ⁸ Чеснов Я.В. *Жест, тело и вещь // Религиозные представления в первобытном обществе: Тезисы докладов.* – М.: Наука, 1987. – С.51-52.
- ⁹ Маркевич В.И. *Антропоморфизм в художественной керамике культуры Кукутени-Триполье...* – С.30.
- ¹⁰ Рыбаков Б.А. *Язычество древних славян.* – М.: Наука, 1981. – С.202-203.
- ¹¹ Pogoseva A.P. *Die Statuetten der Tripolie-Kultur // Beitrage zur Allgemeinen und Vergemeinen und Vergleichenden Arheologie.* – 1985. – В.7. – S.184, abb.498; 189, abb.547; 221, abb.865.
- ¹² Sorokin V. *Civilizatiile eneolitice din Moldova.* – Chisinau, 1994. – Fig.31, 32.
- ¹³ Есипенко А.Л. *Раннетрипольское поселение Александровка // Материалы по археологии Северного Причерноморья.* – Одесса: Одесский археологический музей, 1957. – Вып.1. – С.10-23.
- ¹⁴ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.* – К.: Наукова думка, 1989. – С.5-29.
- ¹⁵ Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. *Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментации в междуречье Днестра и Южного Буга // Северное Причерноморье.* – К.: Наукова думка, 1984. – С.96-104.
- ¹⁶ Ткачук Т., Мельник Я. *Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд).* – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С.65.
- ¹⁷ Бурдо Н.Б. *Змія в ранньотрипільських орнаментах та міфах // Краткие сообщения Одесского археологического общества.* – Одесса, 1999. – С.26. – Мал.2, 8а.
- ¹⁸ Див., наприклад: Матье М.Э. *Искусство древнего Египта.* – М.–Л.: Искусство, 1961. – С.170. – Рис.82; с.267. – Рис.128; фото VI.
- ¹⁹ Бикерман Э. *Хронология древнего мира.* – М.: Наука, 1975. – С.13-14.
- ²⁰ Антонова Е.В. *Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии.* – М.: Наука, 1984. – С.70.
- ²¹ Элиаде М. *Трактат по истории религии.* – СПб.: Алетейя, 1999. – Т.І. – С.293-295.
- ²² Gimbutas M. *The Gods and Goddesses of Europe (7000 to 3000 B.C.). Myths, Legends and Cult Images.* – London: Thames and Hudson, 1974. – P.142-146.
- ²³ Gimbutas M. *The Language of the Goddesses.* – London: Thames and Hudson, 1989. – P.128, 324.
- ²⁴ Элиаде М. *Трактат по истории религии...* – Т.І. – С.293.
- ²⁵ Там само. – С.331.
- ²⁶ Маркевич В.И. *Далекое – близкое.* – Кишинев: Тимпул, 1983. – Рис.64.
- ²⁷ Эгейское искусство. – М.: Изобразительное искусство, 1971. – Рис.58-63.
- ²⁸ Gimbutas M. *The Language of the Goddesses.* – London: Thames and Hudson, 1989. – P.128, f.205.
- ²⁹ Збенович В.Г. *Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины.* – К.: Наукова думка, 1991. – С.32.
- ³⁰ Мунчаев Р.М., Мерперт Н.Я. *Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии.* – М.: Наука, 1981. – С.209, 212, 251, 252.
- ³¹ Маркевич В.И. *Антропоморфизм в художественной керамике культуры Кукутени-Триполье...* – С.27: рис.6.
- ³² Дергачев В.А. *Кэбунский клад.* – Кишинев: Tipografia Academiei de Stiinte, 1998. – С.119.
- ³³ Там само. – С.51-52: рис.35:2.

- ³⁴ Зиньковский К.В. *К итогам комплексного исследования трипольских памятников...* – С.74.
- ³⁵ Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. *Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області // Археологія.* – 1985. – №52. – С.80.
- ³⁶ Грейвс Р. *Мифы древней Греции.* – М.: Прогресс, 1992. – С.7.

© Natalya Burdo, 2013

THE ANTHROPOMORPHIC IMAGES OF THE EARLY TRYPILLIAN CERAMICS

The author analyses a distinctive group of the early Trypillian ceramics, the anthropomorphic earthenware, found during excavations of the Oleksandrivka group. The forms, ornamental compositions, and elements of the earthenware have been taken into the consideration. The analysis of these data gives a reason to consider the anthropomorphic ceramics to be connected with the sacral sphere. Anthropomorphic vessels could possibly recreate the stature of the Goddess symbolically. The symbolic signs, profusely found in patterns, decorating this group of ceramics, relate to a certain number code. They are likely to be the signs of the Moon in different phases, as well as of the Serpent. The combinations of the Serpent and the Moon signs in one picture gives a reason to presume the existence of the ideas of the Moon Serpent, a sacral character, which plays a role of the attribute of the Moon Goddess

[Received on December 28, 2002]

Key words: *cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, Trypillya, anthropomorphic crockery, pear-shaped crockery, stickings, magic symbols, Moon Serpent, Great Moon Goddess, Oleksandrivka, Tymkove, Slobidka, Sabatynivka II*

© Михайло Сохацький, 2013

КЕРАМІКА ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЗБРУЧАНСЬКЕ У ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Сохацький Михайло. Кераміка трипільського поселення Збручанське у Західному Поділлі // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.536-544.

- Народився 26 червня 1959 року в селі Більче-Золоте Борщівського району в Тернопільщині. Закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту імені В.Затонського (1985). Директор Борщівського краєзнавчого музею.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** пам'ятки трипільської культури в Західному Поділлі.
- Автор керамологічних публікацій у періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.Польова, 20, Борщів, Тернопільська область, 48700, Україна; тел. +38 (03541) 22894

Систематизовано матеріали з колекції кераміки поселення Збручанське (Борщівський район, Тернопільська область), яке відноситься до етапу В-II трипільської культури. На основі зіставлення й аналізу кераміки зроблено спробу прослідкувати шляхи розселення трипільців із Західного регіону на Схід. Поселення Збручанське в даному випадку було вихідним пунктом міграції трипільського населення з Верхнього Подністрів'я в район Середнього Побужжя. Твердження ґрунтується на аналізові гончарних матеріалів, зокрема, відмінностях у орнаментіці посуду різних поселень

[Одержано 15 грудня 2002]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, Збручанське, трипільська культура, миска, кубок, амфора, біконічна посудина, грушоподібна посудина, антропоморфна пластика, зооморфна пластика, Незвисько III, Середнє Побужжя, Поділля

1997 року експедиція Борщівського краєзнавчого музею проводила дослідження поселення середнього етапу трипільської культури біля села Збручанське в Тернопільській області. Необхідність охоронних розкопок виникла у зв'язку з розгортанням діяльності кам'яновидобувного кар'єру.

Поселення знаходиться за 6 км у південно-східному напрямку від села Збручанське, в урочищі Соколів, на правому березі р.Збруч. Воно займає високий язикоподібний останець, що поступово понижується із заходу на схід. Мис змикається на заході з основним масивом плато. Саме в цьому місці прослідковуються слабо виявлені контури земляного валу. Значну частину останця в давнину займало поселення. Нині на цьому місці знаходиться кар'єр. У радіусі 600 м навколо кар'єру бульдозером знято верхній шар землі товщиною 1-1,5 м, чим повністю знищено культурний шар. Лише в окремих місцях під час зачищення обриву виявлено

культурний шар, що містить уламки глинобитної обмазки, скупчення попелу, кісток тварин, фрагменти кераміки. Чітко простежено контури напівземлянкового житла.

Нижче зруйнованого поселення, на першій надзаплавній терасі р.Збруч, на поверхні орного поля зафіксовано скупчення фрагментів кераміки й випаленої глини. Для визначення характеру культурного шару було закладено розкоп. Уже на глибині 0,4 м від поверхні встановлено залягання непорушеного культурного шару. У розкопі знайдено уламки чотирьох зернотерок, обпалені вогнем камені, крем'яні знаряддя й відщепи, нуклеус, фрагменти кісток великої рогатої худоби, скупчення черепашок *Unio*. Суцільним пластом залягали плитки глиняної обмазки наземного житла. Вони були укладені в один шар.

До найчисельнішої категорії знахідок відносяться глиняні вироби, представлені двома групами: столовим і кухонним посудом.

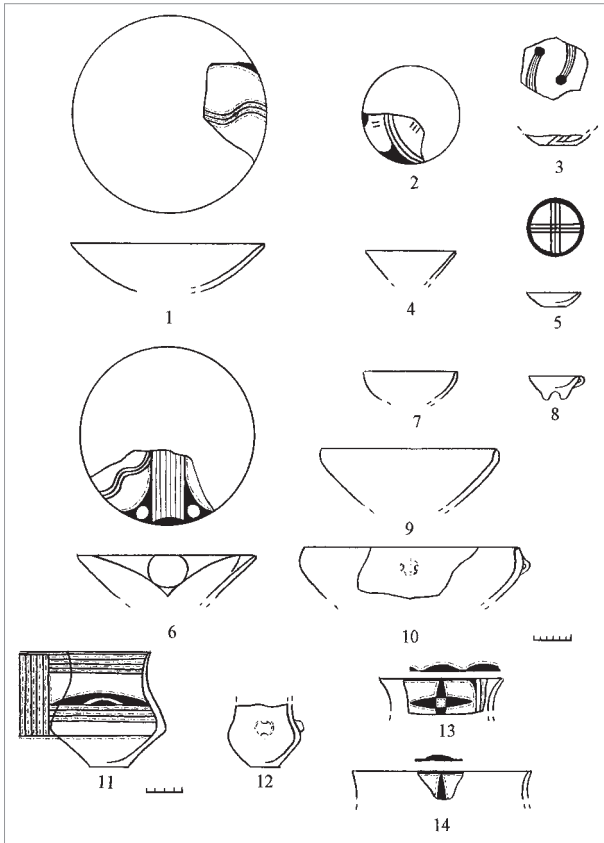
Для виготовлення столового посуду використовували глину місцевого походження. Формувальну масу за вмістом можна поділити на два види. Це – дрібноструктурна, тонкодисперсна глина без жодних домішок і глина, що містить у собі дрібнозернистий пісок. Переважну більшість орнаментованої столової кераміки виготовляли з ретельно промитої, відмудленої глиняної маси. Ймовірно, давні гончарі знаходили поклади такої якісної сировини безпосередньо поруч із поселенням: під час весняних і літніх розливів Збруча в низьких заплавах накопичувалися лесові мулисті відкладення. Під час обстеження обриву берега у відшаруваннях зафіксовано поклади намулистих суглинків. Можливо, вони й були основною сировинною базою.

Столовий посуд – світло-жовтого кольору, тонкостінний, добре випалений, зі старанно заглаженою зовнішньою поверхнею. В окремих посудинах із внутрішнього боку помітні грубі сліди від загладження. Огляд наявної кераміки дозволяє стверджувати, що трипільські гончарі для виготовлення посуду застосовували прийом горизонтального кільцевого наліплення. Деякі великі посудини з внутрішнього боку зберегли також і сліди вертикального загладження. Для надання відповідної форми, а також для посилення міцності посудини, очевидячки, майстри пальцями витягували глину від денця до вінець. Такий спосіб надання різноманітних форм глиняним посудинам був поширений на багатьох поселеннях середнього й пізнього періодів трипільської культури¹.

Вінець виліплювали з тієї ж грудки глини, що й стінки посудини. Вуха прикріплювали до стінки способом наліплення (мал.1:8, 10, 12). Денце разом із нижньою частиною стінок виготовляли з попередньо заготовленого округлого шматка глини.

Основні форми столового посуду представлені мисками, кубками, амфорами, біконічними, грушоподібними й кратероподібними посудинами тощо.

За фрагментами встановлено форми округлих і конічних мисок (мал.1:10). Більшість із них орнаментовані тільки з внутрішнього боку. Композиція візерунка складається з пари вигнутих стрічок із тонких ліній, які мають зафарбовані кружальця на кінцях, що опускаються від вінець до центру посудини, де заходять одна за одну (мал.1:3), а також із хрестоподібних композиційних схем, у яких поля залишено порожніми (мал.1:5). Аналогічні сюжети знаходимо на столовому посуді із Незвиська

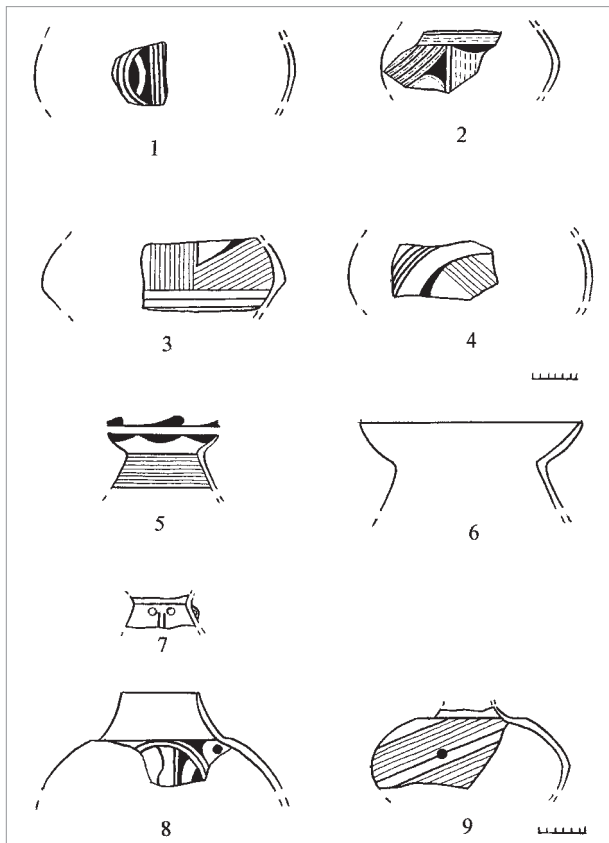
Мал.1.
Кераміка з поселення
Збручанське.
Трипільська культура.
Середній етап В-II.
Фонди Борщівського
краєзнавчого музею.
Малюнок Тараса Ткачука

III². Деякі миски неорнаментовані; серед них – невеличка мисочка на ніжках із зооморфним наліпленим орнаментом (мал.1:8).

Тонкостінний кубок має вузьке денце, дещо загострені плечі в нижній частині тулуба та увігнуто-циліндричну горловину з відігнутими назовні вінцями. Кубок прикрашено широкою орнаментальною смугою, розділеною вертикальними лініями на метопи, поля яких зайняті пасками з тонких паралельних ліній. Верхній орнаментальний фриз нанесено на вінця тонкими горизонтальними лініями у два кольори (мал.1:11).

Амфороподібні посудини мають плечі, вузьку горловину й різко відігнуті назовні лійчасті вінця. Під вінцями мальовка у вигляді пояса з тонких чорних ліній. Краї вінця зафарбовано напіввалами (мал.2:5).

Грушоподібні посудини за формою можна поділити на дві умовні групи. Перша представлена приземкуватою посудиною з широкими округлими плечами, майже зрізаноконічною верхньою частиною корпусу й невисокими, загнутими

Мал.2.
Кераміка з поселення
Збручанське.
Трипільська культура.
Середній етап В-II.
Фонди Борщівського
краєзнавчого музею.
Малюнок Тараса Ткачука

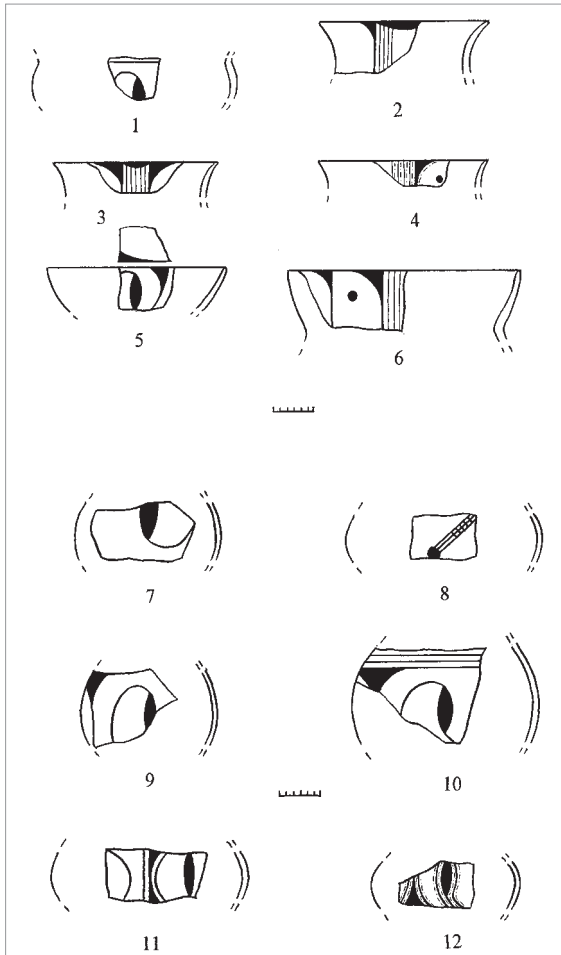
досередини вінцями. Орнаментальна схема має спрощений характер – навскісні тонкі лінії, які утворюють один фриз мальовки (мал.2:9). Висока посудина з широкими округлими плечами, що плавно переходять у прямі, майже вертикальні вінця, відноситься до другої групи (мал.2:8).

Досить багаточисельним є кратероподібний посуд середніх розмірів, з широкою горловиною й масивними прямими вінцями із заокругленими краями. Малюнок нанесено на зовнішню поверхню. Орнаментальна схема являє собою чотирипроменеву зіркоподібну метопну мальовку (мал.1:13, 14). Подібний прийом для орнаментування посуду застосовувався і на таких поселеннях, як Незвисько III у Верхньому Подністров'ї та Сосни у Середньому Побужжі⁴. Для мальовки кратероподібних посудин застосовували також «лицьовий орнамент». Частина «лицьового» сюжету, зокрема верхня пара овалів («очі»), переходила на широкі лійчасті вінця посудин (мал.3:1, 6).

Серед столового посуду, старанно виготовленого й добре випаленого, переважають мальовані посудини. Вони мають досить гладку поверхню, вкриту

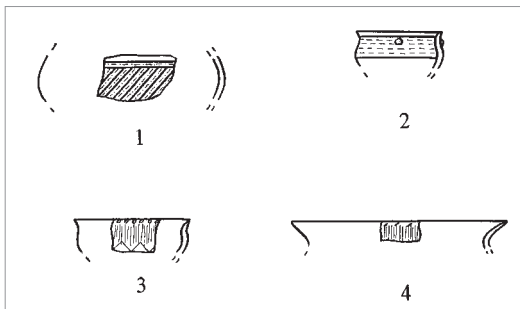
тонким шаром ангобу з віддуленої світлої глини й рівномірно пофарбовану світло-жовтою фарбою.

Посуд оздоблювали біхромною мальовкою (фарби: чорна з білою або темно-брунатна з білою), у якій чорний колір відіграє самостійну роль і використаний винятково для створення малюнка. Біла фарба виступає доповненням до основного чорнофарбового малюнка. Білі тонкі лінії створюють контур зображення, виконаного чорною фарбою, або створюють орнаментальні схеми паралельно з тонкими лініями чорної фарби. У зібраній колекції кераміки не виявлено посудин, у мальовці яких біла фарба виконувала б самостійну роль. Отже, орнамент у вигляді тонких ліній і крапок, виконаний білою фарбою, мав другорядний характер, її застосування підпорядковувалося основній схемі. Можливо, білим кольором виділяли окремі

Мал.3.
Кераміка з поселення
Збручанське.
Трипільська культура.
Середній етап В-II.
Фонди Борщівського
краєзнавчого музею.
Малюнок Тараса Ткачука

Мал.4.
Кераміка з поселення
Збручанське.
Трипільська культура.
Середній етап В-II.
 Фонди Борщівського
 краєзнавчого музею.
 Малюнок Тараса Ткачука

посудини, підкреслюючи їх естетичну привабливість. Для значного відсотка сюжетів характерним є контур, виконаний тонкою білою лінією. На думку деяких дослідників, саме таким чином оздоблювали посуд, задіяний у культових обрядах. Підтвердженням такого висновку може бути наявність білого контуру на мальовці моделі житла з поселення Ворошилівка⁵.

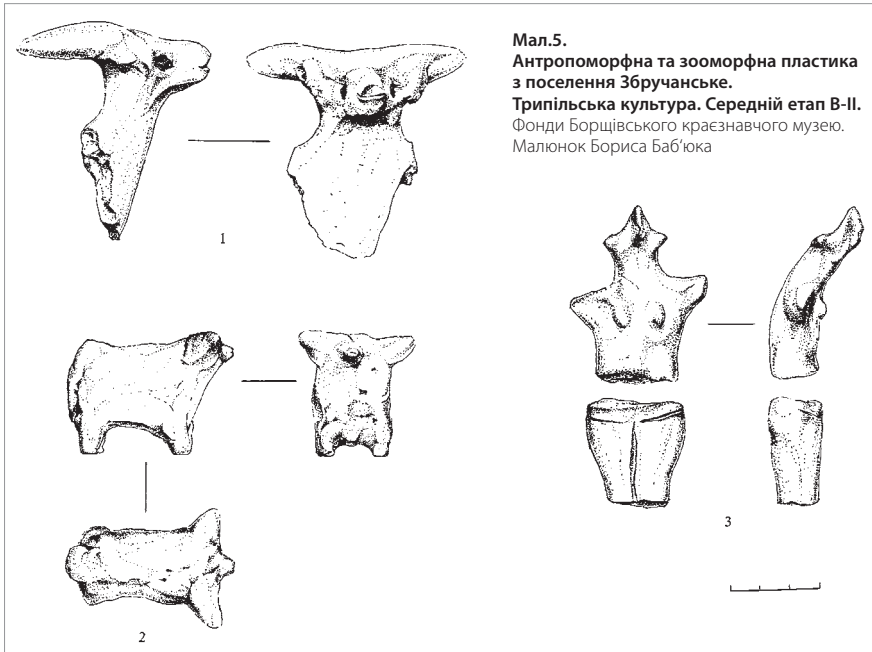
Червону фарбу на поселенні Збручанське використовували рідко. Серед гончарних матеріалів відзначено лише два випадки її застосування.

До столової кераміки належать також посудини без мальовки, поверхня яких добре заглажена або вкрита ангобом.

Кухонний посуд (менше 1% комплексу) виготовляли з формувальної маси зі значними домішками крупнозернистого піску, зерен кварцу і дрібного шамоту. Поверхня посудин була добре заглажена, черепок темно-сірого кольору, рівномірно випалений.

Кухонну кераміку репрезентовано горщиками. Їх вінця дещо відігнуті назовні. Плечі округлі, виділені слабо. Декоративний пояс сконцентровано лише на вінцях та на верхній частині плечей. Орнамент складають вертикальні заглиблені смуги на поверхні вінця, нижче – пальцеві вдавлювання (мал.4:3, 4).

Своєрідним доповненням до розмаїття форм столового посуду виступає повністю збережена скульптурка голови оленя (?) на вінцях великої орнаментованої миски (мал.5:1). Як правило, зооморфні наліплення трапляються частіше на кухонних горщиках. У даному випадку маємо досить реалістичне скульптурне зображення. Виріб добре випалений, має жовтогарячий колір. На поверхні простежуються залишки білої фарби, якою були повністю покриті голова тварини й частина миски. Масивна шия тварини плавно зливається з вінцями посудини. У скульптурі чітко простежуються деталі: витягнута морда, рот передано глибоко вдавненою горизонтальною лінією, виразно сформовані вуха. Потужні, ліроподібні роги різко відкинуті назад. Очі зображено за допомогою наскрізного горизонтального отвору біля основи витягнутої морди тварини. Отвір, як правило, призначався для шнура, за допомогою якого посудину підвішували та переносили. Отвір знайденої посудини повністю заповнено надзвичайно твердою кам'янистою речовиною темно-сірого кольору. Таким прийомом давній майстер досяг різкого контрасту очей та загального світлого фону скульптурки.

Мал.5.
 Антропоморфна та зооморфна пластика
 з поселення Збручанське.
 Трипільська культура. Середній етап В-II.
 Фонди Борщівського краєзнавчого музею.
 Малюнок Бориса Баб'юка

Зооморфна пластика здебільшого фрагментарна й малочисельна. Привертає увагу повністю збережена фігурка у вигляді бика з міцним тулубом і масивною головою (мал.5:2). Статуетку виготовлено з оранжевої глиняної маси, добре відмуленої, і суцільно покрито білою фарбою. Ноги стовпчасті, майже конічні, округлі в перетині, задні дещо вищі від передніх. Масивний хвіст утворено валикоподібним наліпленням. Спрямована вперед морда бика завершується розведеними в боки та дещо загнутими рогами.

Антропоморфну пластику представлено статуеткою у вигляді стилізованої жіночої постаті (мал.5:3), виготовленої з формувальної маси, що використовували для формування столового посуду. Вона має дископодібну сплюснену голівку, сформовану заціпуванням і посаджена на коротку шию, надто нахилена вперед. Торс приплюснутий. Руки у вигляді плечових виступів. Груди імітовано ледь помітними наліпленнями. Статеві ознаки передано заглибленими лініями. Від низу живота лінія, звужуючись, продовжується майже до колін, ніби розділяючи ноги. Частину фігурки (нижче колін) втрачено, але, очевидно, за формою вона була конічною. На добре заглаженій поверхні скульптурки збереглися сліди білої і темно-червоної фарби.

На основі кореляції форм і орнаменталістики гончарного посуду можна визначити місце й роль поселення Збручанське в межах локально-хронологічної групи генетично пов'язаних пам'яток, а також простежити їх топологічний розвиток і шляхи розселення.

На етапі В-II розвитку трипільської культури пам'ятки типу Незвисько III займали значну територію, межі якої на півночі сягали річки Горинь (Бодаки), а на сході – району Кам'янця-Подільського (Голосків)⁶.

У той час, коли почало заселятися Верхнє Подністрів'я, населення Середнього Подністрів'я переселилося до Середнього Побужжя, заселеного общинами східного ареалу. Очевидно, тут відбулося злиття двох груп трипільських поселень, що знайшло відображення в матеріальній культурі нового утворення, зокрема в кераміці – переважання мальованого посуду, притаманного населенню, яке переселилося, і наявність посуду, оздобленого заглибленим орнаментом, характерним для місцевих общин⁷.

Можна стверджувати про наявність контактів поміж носіями східно-трипільської культури та населенням Подністрів'я впродовж усього періоду розвинуеного Трипілля. Характер цих зв'язків був неоднозначний. Якщо на ранніх етапах існування культури контакти з населенням Подністрів'я мали ознаки обміну, результатом чого була імпортна мальована кераміка, то наприкінці етапу В-II фіксується якийсь імпульс із Верхнього Дністра на територію східнотрипільської культури. Кукутенські племена не могли просуватися на захід, бо за Прутом знаходилися густозаселені райони. Тому вони просунулися на схід. Найбільш ранні сліди цього явища помітні на Південному Бузі⁸.

На етапі Трипілля В-II в Середнє Побужжя проникла найбільш масова хвиля західного населення з Верхнього Подністрів'я, викликана переорієнтацією середньобузьких виробників на верхньодністровську крем'яну сировину⁹. Адже після масового заселення Верхнього Подністрів'я трипільськими племенами тут сформувалася локальна група Трипілля В-I–В-II – початку С-I зі спеціалізацією її носіїв на видобуванні кременю й солі¹⁰. Згодом, в уже обжиті райони Побужжя перемістилася й певна частина верхньодністровського населення, залишивши на своєму шляху пам'ятки типу Збручанське, Ворошилівка, Сосни. Для цих поселень властивими є риси, характерні й для матеріалів із Незвиська III: широке застосування в мальовці посуду білої фарби в поєднанні з чорною; червоної, білої з чорною та червоної з чорною фарбами¹¹.

Отже, поселення Збручанське було вихідним пунктом міграції трипільського населення з Подністрів'я в Середнє Побужжя. Вагомим аргументом на користь такого твердження є переважання білої фарби в мальовці посуду, де майже відсутня червона фарба, на відміну від Незвиська III, де є біла, багато червоної і чорної фарби в різних пропорціях. Порівняльний аналіз кераміки дозволяє віднести поселення Збручанське до першої фази шипинецької групи.

¹ Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинёв: Штиинца, 1981. – С.120.

² Ткачук Т.М. Керамічний комплекс з Незвиська III і його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С.13. – Мал.4.

³ Там само. – С.15. – Мал.11.

- ⁴ Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. – С.107. – Рис.28:4, 8.
- ⁵ Гусев С.О., Заєць І.І. Трипільське поселення Ворошилівка на Південному Бузі // Подільська старовина. – Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, 1993. – С.58.
- ⁶ Ткачук Т.М. Керамічний комплекс з Незвиська III і його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля... – С.12.
- ⁷ Круц В.О. Етапи і напрямки розселення племен трипільської культури // Подільська старовина. – Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, 1993. – С.37.
- ⁸ Цвек О.В. Зв'язки носіїв східнотрипільської культури з населенням Подністров'я // Наукові матеріали міжнародної археологічної конференції: Тези доповідей. – Заліщики: [Б.в.], 1998. – С.21-22.
- ⁹ Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е... – С.238.
- ¹⁰ Конопля В.М., Круц В.А., Рыжов С.Н. Трипольские памятники Верхнего Поднепровья // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей. – К.: Наукова думка, 1989. – С.103-104.
- ¹¹ Ткачук Т.М., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С.29.

© Mykhailo Sokhatsky, 2013

THE CERAMICS OF THE TRYPILLIAN SETTLEMENT OF ZBRUCHANSKE IN THE WESTERN PODOLIA

In this article the materials from the collection of ceramics of the Zbruchanske settlement on the Middle Dniester (Borshchiv District, the Ternopil Region), which relates to the stage of B-II of the Trypillian culture, are considered. On the basis of the comparison and analysis of ceramics the attempt to watch the ways of moving of the Trypillians from the western living region to the east is done. The settlement of Zbruchanske in this case was the initial item of migration of the Trypillian population from the Upper Dniester in the area of the Middle Buh. The important argument of this statement is the prevalence of white paint in vessels ornament. It is based on the analysis of ceramic materials, especially, on the peculiarities of the ornamentations of earthenware from different settlements

[Received December 15, 2002]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, Zbruchanske, the Trypillian culture, plate, cup, amphora, biconic vessel, pear-shaped vessel, anthropomorphic plastic art, zoomorphic plastic art, Nezvysko III, Middle Buh region, Podolia

© Ірина Мезенцева, 2013

КОЛЕКЦІЯ АМФОР У ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Мезенцева Ірина. Колекція амфор у збірці Національного музею історії України // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.545-552.

- Народилася 3 березня 1963 року в Києві. Закінчила Київський державний університет імені Тараса Шевченка (1989). Старший науковий співробітник Відділу найдавнішої історії Національного музею історії України.
- Автор керамологічних публікацій у періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.Володимирська, 2, Київ, 01003, Україна

✉ Вул.Вишгородська, 30, кв.92, Київ, 04074, Україна; тел. +38 (044) 4303290

Систематизовано відомості про колекцію амфор з Національного музею історії України. Прослідковано шляхи їх надходження в Північне Причорномор'я в різні хронологічні періоди. Проаналізовано відмінності форм. Зазначено, що амфори можна використовувати як датуючі матеріали під час дослідження різночасових пам'яток [Одержано 14 листопада 2003]

Ключові слова: культурна керамологія, музеологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, амфори, Національний музей історії України, Північне Причорномор'я, Коринф, Хіос, Самос, Лесбос, Родос, Синоп, Херсонес, Гераклея, Фасос

Серед розмаїття досліджуваних проблем давньої історії найважливіше місце посідає проблема вивчення економіки рабовласницького суспільства, зокрема античних центрів Північного Причорномор'я, їх великого економічного, торгового й культурного потенціалу, що мав вплив на інші території. Численні особливості історії й матеріальної культури античних міст вищезгаданого регіону залишаються ще досі недостатньо дослідженими. Особливо це стосується важливої категорії археологічних матеріалів – кераміки. Загальну увагу дослідники звертали на вивчення мальованого й чорнолакового посуду. При цьому залишається маловивченим ліплений кухонний, столовий і господарський посуд, зокрема амфори, хоча під час розкопок античних пам'яток вони складають, зазвичай, 80-85% усіх глиняних виробів і є найціннішим і найбільш масовим археологічним матеріалом античної доби. В амфорах, що виконували роль глиняної транспортної тари впродовж існування античного світу і в більш пізній час, зберігали й перевозили сипучі й рідкі продукти (головним чином, вино та олію). Ці товари, як і самі амфори, складали основну частину експорту різноманітних античних центрів.

Поява амфор часто пов'язується з достатньо високим рівнем розвитку товарного виноробства, добування олії та гончарного ремесла [1, с.42-49]. Це спричинило пожвавлення обмінних і товарних відносин, адже амфори відігравали роль не тільки тари, а й вимірювальних стандартних ємностей. Глиняна тара стала певною мірою відображенням високого рівня організації грецької торгівлі, оскільки саме вона вимагала високого ступеня стандартизації посуду й організації виробництва (деякі джерела в описові торговельних операцій часто як міру об'єму називали амфору) [4, с.110].

У Північне Причорномор'я амфори почали надходити одночасно з появою перших грецьких поселенців; їх імпорт не припинявся впродовж усього часу існування античних центрів. Їх виготовляли в різних майстернях, значну частину яких уже достатньо точно визначено хронологічно й географічно завдяки таврам, що стоять на амфорах. Дослідження амфор із чітко датованими таврами, фіксуванням хронологічних змін форм посудин та їх деталей роблять їх цінним датуючим матеріалом.

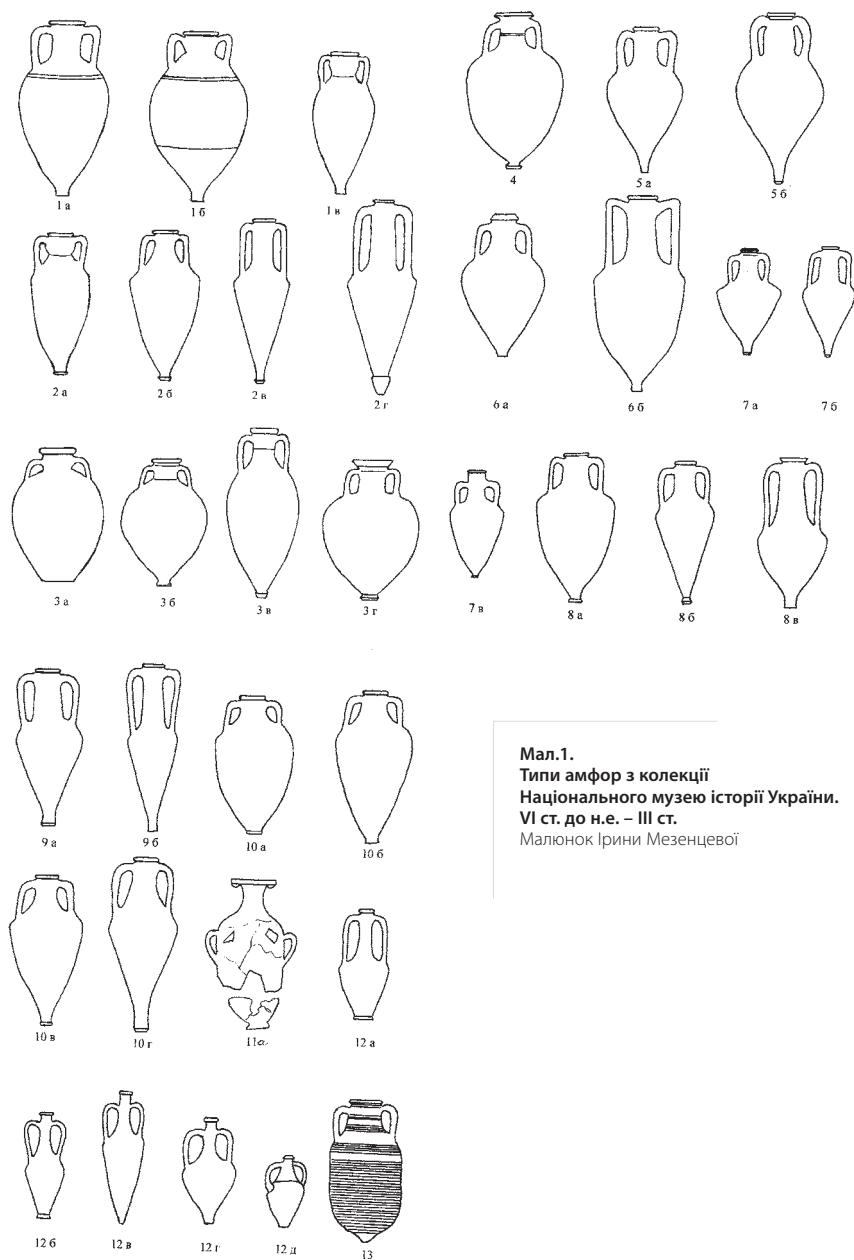
Тривале існування амфор, чисельність місць їх виробництва і масовий характер відіграють особливу роль у використанні цього матеріалу як хронологічного критерію для датування різноманітних пам'яток античної доби й мають велике значення у визначенні напрямків та обсягів торгово-економічних, культурних зв'язків різних центрів у різні хронологічні періоди.

Для дослідження гончарних матеріалів доримську добу в науці поділено на періоди архаїки, класики та еллінізму, що відповідають хронології основних змін виробництва й напрямків торгово-економічних відносин, зокрема імпорту. Так, в архаїчний і класичний періоди (VI–IV ст. до н.е.) розвиток економіки й торгівлі знаходився під іонійським впливом, водночас, як для періоду еллінізму (III–II ст. до н.е.) характерне переважання малоазійської орієнтації [3, с.34-47].

У Національному музеї історії України зберігається велика колекція гостродонних амфор (165 од. зб.). Більшість їх походить з розкопок Ольвії 1902–1905 та 1924–1940 років, частина – з розкопок Олексія Бобринського і Вікентія Хвойки в Середньому Подніпров'ї та з розкопок Інституту археології Академії наук України під керівництвом Лазаря Славіна й Олексія Тереножкіна на території України.

Особливості профілів вінець, форм тулуба, вух, горла та ніжок амфор, а також глини, з якої їх виробляли, дали нам можливість у межах окремих хронологічних груп виділити типи амфор. Така локалізація буде сприяти точнішому висвітленню торгово-економічних відносин із цілим рядом центрів античного світу.

Однією з найчисленніших груп кераміки в VI–V ст. до н.е. на території Північного Причорномор'я був посуд іонійського походження [5, с.296]. У поняття «іонійські центри» традиційно включають цілий ряд місцевостей Егейського басейну. З них центрами амфорного виробництва найбільш точно визначаються острови Хіос, Лесбос, Самос. На території Північного Причорномор'я продукція Хіосу з'явилася разом з першими переселенцями й зберегла своє значення до IV ст. до н.е. включно. Незважаючи на всі видозміни, амфори Хіосу залишилися найбільш поширеними з-поміж інших типів амфор. Численність хіоських амфор, зокрема на території Ольвії, пояснюється міцністю економіки острова й провідною роллю серед інших іонійських центрів.

Мал.1.
Типи амфор з колекції
Національного музею історії України.
VI ст. до н.е. – III ст.
Малюнок Ірини Мезенцевої

Найдавнішими зразками гончарної тари Хіосу (друга половина VI ст. до н.е.) на території Ольвії були так звані амфори з ангобом. Цей тип амфор мав високе горло у вигляді лійки, широкий яйцеподібний тулуб та широку низьку ніжку у вигляді піддону з циліндричним заглибленням на підшві. На плечах деяких – смуги лаку. Черепок у більшості – червонуватого й жовтуватого кольорів, покритий білим ангобом (мал.1:1а) (20 од. зб.) [6, с.114, мал.7:1, 2].

В останній чверті VI ст. до н.е. з'явилися перші хіоські амфори з «*пужким*» горлом. Вони мали коротке, трохи «*пужке*» горло й тулуб яйцеподібної форми, вінця у вигляді валика, ніжки низькі, трохи розширені донизу, з глибокою конічною ямкою. Деякі амфори оздоблено по плечах і вінцях горизонтальними смугами лаку. На горлі іноді зустрічаються діпінті, нанесені тим самим лаком, різні літери, тавра (мал.1:1б) (4 од. зб.) [6, с.14, мал.7:6]. Вважається, що цей тип амфор проіснував до початку V ст. до н.е. У другій чверті V ст. до н.е. з'явився ще один тип амфор. Він характеризується білим витягнутим «*стрункішим*» тулубом і ледь помітним підперезуванням у нижній частині горла, ніжка має чітке ребро (мал.1:1в) (18 од. зб.) [6, с.14, мал.7:7].

У 50-ті роки V ст. до н.е. на Хіосі почався випуск пізнього типу «*пужкогорлих*» амфор з чітким підперезуванням (мал.1:2а) (7 од. зб.) [6, с.14, мал.7:8]. Саме в цей час розпочалося продукування прямогорлих амфор (з високим циліндричним горлом) (мал.1:2б), які наприкінці століття поступилися місцем амфорам з «*протоковпачковою*» ніжкою (мал.1:2в) (4 од. зб.) [6, с.14, мал.7:9]. У першій третині IV ст. до н.е. хіоські амфори мали вже «*ковпачкову*» ніжку (мал.1:2г) (1 од. зб.) [6, с.14, мал.7:11]. Саме такі посудини в літературі називають хіоськими амфорами нового стилю. Можливо, що цими амфорами користувалися до III ст. до н.е.

Гончарна тара Самосу в кількісному відношенні займає друге місце після Хіосу. Самоський імпорт з розкопок Ольвії представлено досить різноманітними посудинами (5 од. зб.). Самоські амфори почали надходити в Північне Причорномор'я ще в другій чверті VI ст. до н.е. (мал.1:3а, 3б). Саме в цей час амфори мали кулясту форму, широкі відігнуті назовні вінця, невеликі вуха, які плавно переходили в плечі, причому ніжки зустрічаються двох видів: одна з циліндричним тулубом, трохи розширеною базою, здебільшого з чітким профілюванням і глибокою ямкою конічно- та конусоподібної форми (2 од. зб.), а інша – у вигляді широкого профільованого піддону (1 од. зб.) [6, с.16, мал.8:1, 2]. Одну з амфор (№549-149) орнаментовано на вінцях та під ручками смугами коричневої фарби. На горлі, під вінцями, збереглася коротенька хвиляста смуга такого ж кольору.

У першій половині V ст. до н.е. з'явився трохи інший тип амфор, невеликих за розміром, з невеликим горлом, «*пужкими*», іноді «*карнизоподібними*» вінцями, яйцеподібним тулубом, ніжкою зі складним профілюванням (мал.1:3в, 3г) (2 од. зб.). Треба зауважити, що саме в деяких формах складного профілювання ніжок іноді помітна єдність з формами ніжок біконічних фасоських амфор IV ст. до н.е. [6, с.16, мал.8:3, 4].

Амфори з грибоподібними вінцями (3 од. зб.) відносяться до типу Солоха-1. Вони відрізняються округлою формою тулуба з невисоким циліндричним горлом

та дуже широкими, об'ємними грибоподібними вінцями; ніжка широка. Черепок червонуватого й світло-коричневого кольору (мал.1:4). Такі амфори були поширені в V–IV ст. до н.е. [6, с.45, мал.26:1].

Досить незначною кількістю в колекції Національного музею історії України представлено амфори з острова Лесбос (5 од. зб.), Родосу (6 од. зб.), Синопи (5 од. зб.). З Лесбосу амфорна тара почала надходити з другої половини VI ст. до н.е. Впродовж усього періоду побутували амфори двох кольорів: сірого та червонуватого. Вони мали «пухкі» вінця, циліндричне горло, масивні в розрізі вуха, «стаканоподібну» ніжку (мал.1:5а) [6, с.19, мал.11:1, 2]. На початку V ст. до н.е. з'явився трохи інший тип амфор, який відрізнявся від попереднього більшою призмкуватістю тулуба та великою «припухлістю» горла (мал.1:5б) [6, с.19, мал.11:1, 2]. У другій половині IV ст. до н.е. надходження лесбоської тари майже припинилося.

Родоські амфори вирізняються ретельною обробкою. Їх світло-коричневий і рожевий черепок інколи покритий білим ангобом. Найбільш ранні посудини, ймовірно, можна датувати кінцем IV ст. до н.е. Вони мали невисокі навислі грибоподібні вінця, невисоке циліндричне горло, широкий тулуб (мал.1:6а) [6, с.41, мал.22:1, 5]. Загальною ознакою для ранньої родоської тари є гнучкий залом вух (на відміну від різкого залому на пізніх зразках). А вже з середини III до середини II ст. до н.е. родоські амфори мали високе пряме горло, круглі в розрізі вуха з різким заломом, конусоподібний тулуб і високу циліндричну ніжку (мал.1:6б).

Якщо вести мову про амфори Синопи, то, як вважається, завезення їх на територію Північного Причорномор'я розпочалося ще в першій половині IV ст. до н.е. Амфори синопського виробництва легко вирізняються з-поміж інших завдяки характерній вапняковій суміші, яка візуально простежується на зламі черепка. Черепок жовтогарячого кольору; в складі формувальної маси велика кількість піроксену й піску. Умовно синопські амфори можна поділити на 2 типи: перший мав конічний тулуб, різкий перехід до плечей, конічну ніжку. Більшість амфор цього типу виготовлено в IV ст. до н.е. (мал.1:7а, 7б). Другий тип відрізняється від першого відносно більшою висотою верхньої частини, яка досягала за рахунок похилих плечей; окрім того, вуха кріпилися значно нижче вінця, горло трохи «пухке». Цей тип амфор існував упродовж довгого періоду – з IV до III ст. до н.е. (мал.1:7в) [6, с.66, мал.16:7].

Незначною кількістю представлено амфори з Херсонесу. Це єдине античне місце на території Північного Причорномор'я, де виробництво амфорної тари в елліністичну епоху встановлено достеменно. Умовно амфори Херсонесу поділяються на три типи. Найдавнішу з них датовано серединою IV ст. до н.е. Амфори першого типу вже не ангобували, на них немає тавр. Вони мали трапецієподібні в розрізі вінця, невелике, високе горло й взагалі невелику верхню частину, «кулястий» тулуб (3 од. зб.) (мал.1:8а) [6, с.34, мал.16:8]. В амфорах другого типу верхня частина майже дорівнює нижній. Тулуб конусоподібно звужується, утворюючи плавню розширену базу, що має профільовану підшовну частину із закраїною. З'являються тавра з іменами, можливо, астиномів (3 од. зб.) (мал.1:8б) [6, с.34, мал.16:8]. Амфори третього типу (IV–III ст. до н.е.) характеризуються конічною формою тулуба при значній висоті горла та взагалі верхньої частини. При

цьому вінця в розрізі залишаються трапецієподібної форми (2 од. зб.) (мал.1:8в) [6, с.34, мал.16:8].

Важливе місце серед глиняної тари IV ст. до н.е. займають амфори Гераклеї. Вона була найбільшим експортером вина, олії, рибних страв. Гераклейські амфори мають певний набір ознак, що різнять їх від амфор інших центрів. Зокрема, для посуду Гераклеї притаманний рожевий і жовтогарячий колір черепка та велика кількість дрібного піску в складі формувальної маси. Головною особливістю гераклейських амфор є тавра, які мали енгліфічний характер (тавра на амфорах інших центрів, як правило, мають рельєфний характер). Умовно амфори, що зберігаються в колекції Національного музею історії України, можна поділити на два типи. Амфори першого типу мають стрункі пропорції, похилі плечі, циліндричну, з невеликим розширенням донизу ніжку, конічної форми ямку (мал.1:9а) (20 од. зб.) [2, с.100, табл.ХХІІ:42, 43]. Амфори другого типу (IV ст. – III ст. до н.е.) мають більш витягнуті форми, дуже високе циліндричне горло, конічний тулуб невеликого діаметра та високу профільовану ніжку (мал.1:9б) (17 од. зб.) [2, с.100, табл.ХХІІ:42, 43].

Значною кількістю амфор представлена колекція з острова Фасос. Перші зразки фасоської тари почали надходити на територію Північного Причорномор'я вже в V ст. до н.е. Амфори цього типу мали низьке горло, що плавно розширюється, пухкі, в розрізі трапецієподібні вінця, підкреслені врізною смугою, петлеподібні короткі вуха, низьку гострореберну ніжку з конічною ямкою (мал.1:10а). Черепок червоно-коричневого кольору (7 од. зб.).

У першій половині V ст. до н.е. в Північне Причорномор'я почали надходити амфори з трохи зміненими подовженими формами. Тулуб яйцеподібний, вуха короткі, масивні, нижній приліп знаходиться в середній частині плечей, низьке горло, циліндричної форми ніжка з невеликим заглибленням (мал.1:10б) (7 од. зб.).

До кінця V ст. до н.е. основним типом фасоської тари став біконічний (мал.1:10в) (6 од. зб.) [2, с.82, табл.VI, мал.17:б, 20:а]. З початку IV ст. до н.е. до III ст. до н.е. на території Північного Причорномор'я з'явився конічний тип тари. Він вирізняється «луккими» вінцями, більшою витягнутістю, конічною ніжкою – це тип протофасоський (мал.1:10г) [2, с.27, табл.V, мал.14:1] (5 од. зб.). На деяких амфорах на горлі під вінцями збереглися діпінті у вигляді «Δ», врізна літера «Α», тавра різних типів.

До унікальних можна віднести амфору з Коринфу. Основний напрям коринфського імпорту – Західне Середземномор'я, однак невелику кількість амфор цього центру знайдено й на території Північного Причорномор'я. Амфору з Коринфу, що зберігається в колекції Національного музею історії України, виготовлено в VI ст. до н.е. Вінця масивні, «комірцеподібні» із закраїнами та глибокою врізною підсічкою. Горло невисоке, циліндричне. Вуха короткі, еліпсоподібні, трохи вигнуті під кутом. Тулуб яйцеподібний, звужується донизу, утворюючи широкий кільцевий піддон з рельєфним оперізуванням та глибокою конічною ямкою (мал.1:11а) (1 од. зб.).

Незначною кількістю в колекції Національного музею історії України представлено амфори з італійських гончарних центрів (на жаль, конкретно центрів виготовлення не встановлено), які датуються проміжком часу з I ст. до н.е. до III ст.

Ці амфори надходили в ті часи, коли економічне й політичне життя Ольвії в більшості визначалося присутністю там римлян. Це так звані «світлоглинняні вузькогорлі амфори»; умовно їх можна поділити на 4 типи.

Тип А. Невеликі амфори на широкому піддоні, заввишки до 60 см. Горло вузьке й високе, вінця валикоподібні, в розрізі овальні, профільовані одним або двома жолобками (мал.1:12а, 12б) (4 од.зб.) [2, с.117, табл. XXVIII, рис.64:а, б, в]. Амфори датовано I ст. до н.е. – II ст.

Тип В. Для амфор цього типу є характерним вигнутий «веретенподібний» тулуб, який поступово звужується, утворюючи маленький кільцевий піддон, який настільки маленький і вузький, що амфору можна назвати гостродонною. Горло довге, циліндричне, вінця валикоподібні, іноді по краю є гребінець. Вуха прикріплені на горлі значно нижче вінець. На тулубі помітна слабка ребристість. Датуються такі амфори приблизно I ст. до н.е. (мал.1:12в) (2 од. зб.) [2, с.117, табл. XXVIII, рис.64:а, б, в].

Тип С. Амфори мають вузьке й високе горло з масивними виступаючими вінцями, скорочений слаборебристий тулуб, що закінчується невеликою вузькою ніжкою у вигляді кільцевого піддону. Їх можна датувати другою половиною II століття (мал.1:12г) (2 од. зб.) [2, с.117, табл. XXVIII, рис.64:а, б, в].

Тип Д. Маленькі амфори з доволі коротким тулубом, які закінчуються маленькою ніжкою. Горло вузьке, з масивними, неохайними вінцями. Поверхня тулуба в нижній частині ребриста. На горлі амфори зберігся напис червоною фарбою «ΠΙ». Датовано цей тип II–III століттями (мал.1:12д) (2 од. зб.) [2, с.119, табл. XXVII, мал.91:б].

Найбільшою в колекції Національного музею історії України можна назвати велику глиняну амфору червоного кольору зі складнопрофільованими вухами. Ця найбільша амфора заввишки 125 см. Вінця її масивні, являють собою дуже потовщений край горла. Тулуб трохи розширюється в нижній частині. Ніжка – конічна, оброблена на гончарному крузі. На горлі, плечах, тулубі збереглася ребристість. Вуха складного профілювання – зроблені зі щільного джгута глини, поверхня якого розсічена, неначе на два валики. Цю амфору датовано приблизно II–III століттями. Центр виготовлення не з'ясовано (мал.1:13) [2, с. III, табл. XXXI, мал.75:б].

Такою є стисла характеристика амфорного матеріалу в збірці Національного музею історії України. В хронологічному відношенні амфори можна розподілити таким чином: найдавнішими можна вважати амфори з Коринфу – VIII–V ст. до н.е., з середини VI ст. до н.е. постачали амфори в Північне Причорномор'я Хіос, Самос, Лесбос, Родос, Синопа, Херсонес, Гераклея, з V ст. до н.е. – Фасос, а з I ст. до н.е. почали поступати амфори з Італії.

Надійне датування амфорної тари дозволяє максимально точно з'ясувати хронологічні рамки античних археологічних комплексів, у яких амфорна тара складає, як правило, найбільш масову групу матеріалів. Аналіз глиняної тари дозволяє успішно вирішити деякі важливі історико-археологічні завдання і, передовсім, надійно обґрунтувати вузькочасові рамки для більшості відкритих пам'яток Північного Причорномор'я.

Цілком очевидна важливість і необхідність проведення подальших досліджень з опрацювання гончарних матеріалів. Робота ця об'ємна, копітка і вимагає багато зусиль. Однак вона необхідна, оскільки тільки на основі всебічного й детального вивчення цих матеріалів можливе найбільш повне висвітлення соціально-економічної історії античних міст Північного Причорномор'я.

1. Деопик Д.В., Круг О.Ю. Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профилированными ручками // Советская археология. – 1972. – №3. – С.42-49.
2. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – №23. – 178 с.
3. Лейпунская Н.А. Амфоры // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. – К.: Наукова думка, 1987. – С.34-47.
4. Лейпунська Н.А. Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії // Археологія. – 1973. – Вип.8. – С.45-58.
5. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VIII–II ст. до н.э. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1999. – 139 с.
6. Туровский Е.А., Николаенко М.Ю. Древние амфоры в Северном Причерноморье: Справочник-определитель. – К.: Списа, 2001. – 128 с.

© Iryna Mezentseva, 2013

THE COLLECTION OF AMPHORAE IN THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE UKRAINIAN HISTORY

The data on the collection of amphorae of the National Museum of the Ukrainian History have been systemized. The ways of their arrival to the Northern Black Sea region in the different chronological periods have been traced. The differences in forms have been analyzed. It has been stated, that the amphorae may be used as dating materials during the study of monuments of different epochs

[Received on November 14, 2003]

Key words: cultural ceramology, museological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, pottery materials, amphorae, the National Museum of the Ukrainian History, the Northern Black Sea region, Ukraine, Corinth, Chios, Samos, Lesbos, Rhodes, Sinop, Chersonesus, Heraclea, Thasos

© Володимир Колода, 2013

ПРО МЕТОДИКУ ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ГОНЧАРНИХ ГОРНІВ (попередній фотозвіт з розкопок городища в с.Мохнач)

Колода Володимир. Про методику дослідження ранньосередньовічних гончарних горнів (попередній фотозвіт з розкопок городища в с.Мохнач) // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Експеримент у сучасній керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – С.553-559.

- Народився 18 березня 1955 року. Закінчив історичний факультет Харківського державного університету імені Олексія Горького (1980). Завідувач науково-дослідної археологічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, доцент Кафедри історії України. Кандидат історичних наук.
- **Головний напрямок наукових досліджень:** середньовічна археологія; проблеми хозаро-слов'янських взаємин.

✉ Вул.Гвардійців Широненців, 21-Б, кв.192, Харків, 61054, Україна; тел. +38 (057) 7107269, +38 (096) 3406861;
e-mail: koloda_v@rambler.ru; koloda_v@mail.ru

Про дослідження гончарного горна салтівської археологічної культури (середина VIII – середина X століття), виявленого в селі Мохнач Харківської області. Подано методичні рекомендації щодо вивчення аналогічних виробничих споруд [Одержано 25 лютого 2008]

Ключові слова: культурна керамологія, археологічна керамологія, українська керамологія, гончарство, кераміка, салтівська археологічна культура, гончарне горно, методика розкопок, Мохнач

Польові дослідження одного з найбільш яскравих культурних явищ доби раннього середньовіччя – салтівської археологічної культури (середина VIII – середина X століття), що значною мірою відбиває старожитності Хозарського каганату, тривають понад століття. За цей час археологи-практики неодноразово звертали увагу на гончарні печі для випалювання кераміки – як самостійні, так і в комплексі з приміщеннями-майстернями. Їх зафіксовано на таких пам'ятках салтівського лісостепу, як Верхній Салтів, Жовтневе, Мачухи, Підгаївка, Роголик, Роганіна, Столбище I та II, Суворівське, Ютанівка [1, с.83-86; 2, с.219-224; 3, с.133-136; 5, с.267-278; 6, с.60-69; 7, с.331-334; 8, с.133-139; 9, с.88-89].

Вищезгадані горни мали дві камери – топкову (нижню) та випалювальну (верхню). Між ними існувала перегородка, крізь яку проходили «продухи» (канали для повітря), що забезпечували переміщення гарячого повітря з топки до виробів, що випалювалися. Топкову камеру, а також нижню частину випалювальної було

вирізано в глиняному (суглинковому) матеріку, що забезпечувало міцність усій ремісничій споруді. Верхня частина випалювальної камери мала вигляд глиняного склепіння, сформованого на каркасі з прутів. Про це свідчать численні уламки склепіння, виявлені на долівці й навколо верхньої камери.

Дослідження гончарного горна в салтівському культурному шарі городища Мохнач в Зміївському районі Харківської області [4, с.42-45] (комплекс №24, розкоп 10) проходило з урахуванням попереднього досвіду. Все це дозволило виявити й зафіксувати всі збережені конструктивні елементи горна. Також було відібрано зразки глин з різних частин споруди та рештки глиняного посуду, що містилися в камерах та продухах горна (7 шт.) з метою їх подальшого фізико-хімічного й термомеханічного аналізу. Це дозволить з'ясувати температурний режим випалювання в досліджуваній споруді.

Фізико-хімічні аналізи лише розпочато, тому публікацію слід розцінювати як своєрідний звіт про розкопки одного з гончарних горнів салтівської культури, що відображає нашу методику дослідження. Це стане в нагоді тим дослідникам, які вперше зіткнулися з такими об'єктами.

Супровідний коментар до ілюстративних матеріалів:

Мал.1. Загальний вигляд ремісничої майстерні гончаря, до якої прилягало гончарне горно (вигляд з південного сходу). Слід звернути увагу на те, що устя топкової камери горна оточене суглинком, який перепікся й має червоний колір. Такий самий колір мав ґрунт навколо випалювальної камери. Усередині горна – чорнозем з уламками глиняного перепеченого склепіння, а ззовні – передматерик.

Мал.1.

Загальний вигляд котловану гончарної майстерні. Городище Мохнач. Харківщина. 18.07.2007.
Фото Володимира Колоди. Власність автора

Мал.2.
Нижня частина
випалювальної камери.
Городище Мохнач.
Харківщина. 18.07.2007.
Фото Володимира Колоди.
Власність автора

Мал.3.
Горно з розчищеним устям
топкової камери. Городище Мохнач.
Харківщина. 09.09.2007.
Фото Володимира Колоди. Власність автора

Мал.2. Нижня частина випалювальної камери, розміщена в материковому суглинку. Видно кілька нерозчищених продуктів і рештки глиняної обмозки, з якої було сформовано й склепіння.

Мал.3. Горно з розчищеним устям топкової камери (вигляд з півдня). На даному етапі розкопок можна з'ясувати кут нахилу устя, товщину передньої стінки й рівень залягання дна топкової камери.

Мал.4. Вертикальний перетин міжкамерної перегородки в західній частині горна дозволяє повністю дослідити два крайніх західних продухи й вивчити вміст заповнення значної частини топкової камери.

Мал.5. Для зручності подальшого вивчення горна, в ньому було вирізано верхній західний сегмент (вигляд з півдня). Це полегшило роботу в тісному просторі

Мал.4.
Розріз західної
частини камери горна.
Городище Мохнач.
Харківщина. 09.09.2007.
Фото Володимира Колоди.
Власність автора

Мал.5.
Роботи з дослідження
камери горна.
Городище Мохнач.
Харківщина. 10.09.2007.
Фото Володимира Колоди.
Власність автора

Мал.6.
Горно зі знятим
верхнім західним
сегментом.
Городище Мохнач.
Харківщина. 10.09.2007.
Фото Володимира Колоди.
Власність автора

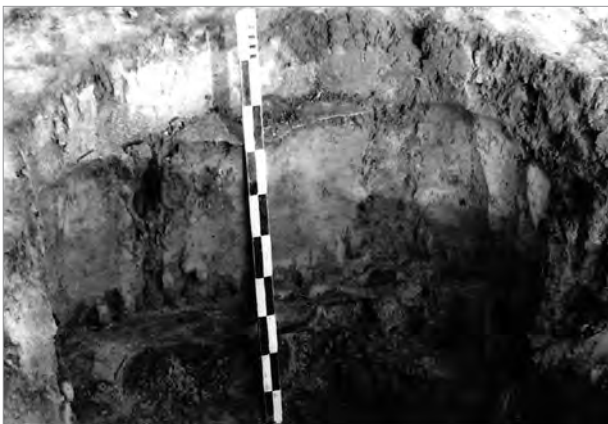
Мал.7.
 Остаточне розчищення
 передгорнового простору.
 Городище Мохнач.
 Харківщина. 10.09.2007.
 Фото Володимира Колоди.
 Власність автора

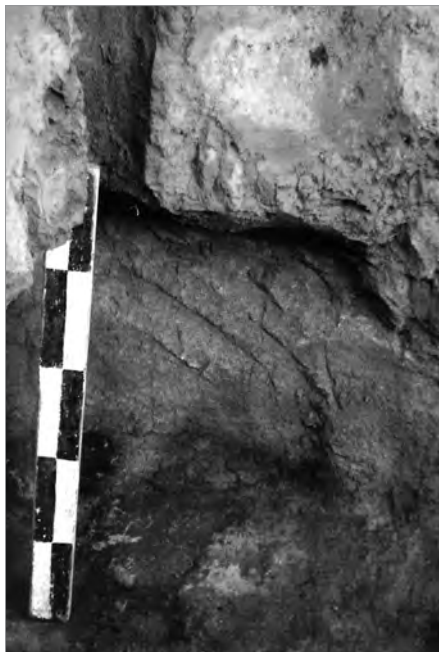

Мал.8.
 Перетин горна
 по центральній осі.
 Городище Мохнач.
 Харківщина. 10.09.2007.
 Фото Володимира Колоди.
 Власність автора

Мал.9.
 Перетин східної
 частини горна.
 Городище Мохнач.
 Харківщина. 10.09.2007.
 Фото Володимира Колоди.
 Власність автора

Мал.10.
Внутрішній простір топкової камери
з наявними слідами роботи інструмента.
Городище Мохнач. Харківщина. 10.09.2007.
Фото Володимира Колоди. Власність автора

топкової камери, дозволило повністю розчистити устя, а також з'ясувати ступінь прожарювання навколишнього матеріка під час випалювання в ремісничій споруді.

Мал.6. Після зняття верхнього сегмента (вигляд з півдня).

Мал.7. Ширина смуги прожарювання в різних місцях конструкції горна різна, залежно від ступеня впливу температури під час випалювання.

Мал.8. Перетин горна по центральній осі через три продухи (вигляд із заходу). Добре прослідковується стратиграфія топкової камери.

Мал.9. Перетин східної частини горна через два крайніх східних продухи (вигляд із заходу), після чого більш зручно повністю розчистити внутрішній простір топкової камери й провести всі необхідні вимірювання.

Мал.10. Внутрішня стінка топкової камери в східній частині споруди – помітні сліди роботи й розмір робочої частини інструмента майстра, що створював горно (найімовірніше – мотика-тесло, яка є характерним знаряддям для салтівського населення). Добре видно один із продухів, який звужується донизу, а також перепечене дно нижньої камери з плямами попелу.

Сподіваємося, що даний матеріал стане в нагоді всім дослідникам історії українського гончарства.

1. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. // *Археологические открытия на новостройках*. – М.: Наука, 1987. – Вып.2. – 200 с.
2. Колода В.В. Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина) // *Степи Европы в эпоху средневековья*. – Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 2001. – Т.2. – С.219–232.
3. Колода В.В. Спасательные работы на Верхнесалтовском поселении // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* – К.: Інститут археології НАН України, 2002. – С.133–136.
4. Колода В.В., Колода Т.О. Старожитності с.Мохнач та його округи // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – Полтава, 2001. – Ч.2. – С.42–45.
5. Красильников К.И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // *Советская археология*. – 1976. – №3. – С.267–278.
6. Красильников К.И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии Академии наук СССР*. – М., 1980. – №160. – С.60–69.
7. Ляпушкин И.И. Средневековые поселения близ ст.Суворовской // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – №62. – С.331–336.
8. Михеев В.К., Колода В.В. Новые находки гончарных печей салтовской культуры на Харьковщине // *Вестник Харьковского государственного университета*. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1992. – №363. – С.133–140.
9. Пархоменко О.В. Поселение салтовской культуры у с.Жовтневое // *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* – К.: Наукова думка, 1985. – С.84–95.

© Volodymyr Koloda, 2013

**ON THE TECHNIQUE OF THE STUDY OF THE EARLY MEDIEVAL POTTERY KILNS
(the Preliminary Photographic Report from the Excavation Site of the Settlement
in the Village of Mokhnach)**

The article deals with the studying of the pottery kiln of the Saltiv archaeological culture (mid-8th century – mid-10th century), located in the village of Mokhnach in the Kharkiv Region. The technical recommendations on the study of the similar manufacturing buildings are provided

[Received on February 25, 2008]

Key words: cultural ceramology, archaeological ceramology, Ukrainian ceramology, pottery, ceramics, Saltiv archaeological culture, pottery kiln, excavation technique, Mokhnach

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**брамович Роман 101
 Авдусин Даниил 391
 Адам 514
 Айона Хайме 420
 Алексеева И.Л. 510
 Алкин С.В. 479
 Андросов А.В. 510
 Андрушенко Оксана 14, 42,
 227, 239
 Антонов В.Ф. 382
 Антонова Е.В. 534
 Антонович 68
 Арциховський Артемій 128,
 130, 160, 162
 Афанасьев Г.Е. 559
- Б**аб'юк Борис 542
 Байрак Я. 330
 Балановський Олександр
 14, 15, 22, 28, 33, 39, 62,
 167, 248
 Барр Р. 383
 Белецкий В.Д. 346
 Белих В.В. 511
 Беляшевский Н.Ф. 76
 Березанська Софія 409, 507
 Берестнев С.И. 409
 Белавенець Митрофан 336, 340
 Белінська Л. 330
 Бидзиля В.И. 330
 Бібіков Сергій 92
 Бікерман Е. 529, 534
 Білоскурський Осип 336, 340
 Біляшівський 68
 Бірюльов Ю. 417
 Бобринская Екатерина
 158, 238
 Бобринская Лариса
 (Морозова) 138, 210
 Бобринские 156
- Бобринський Олександр 1, 4,
 6, 7, 12, 14-16, 18, 19, 24,
 27, 28, 32, 41, 43, 47, 54,
 56, 58-60, 63, 114, 116,
 118-121, 123-167, 169,
 174-179, 181, 184-189,
 191-195, 197-199,
 203-218, 221, 223-228,
 232, 234-238, 240, 241,
 248, 249, 254-257, 259,
 261, 263, 265, 267, 269,
 271, 273, 275, 277, 279,
 287, 288, 292, 303, 308,
 310, 312, 313, 317, 323,
 325, 330, 342-346, 382,
 384, 385, 387, 391-401,
 405
- Бобринський Олексій 546
 Болдин И.В. 131, 143, 255
 Болдырев В.В. 478
 Бондарчик В.К. 333
 Борисенко Валентина 5
 Бородин М.П. 331
 Бочкарьов В. 505, 506,
 508, 512
 Браим И.П. 333
 Братченко С.М. 510
 Бровендер Ю.М. 512
 Броніцький А. 493
 Брускетті-Мітрохіна А. 418
 Булатович С.А. 510
 Бунін Іван 160
 Бураковская Н.И. 333
 Бурдо Наталя 8, 63, 77-79,
 89-91, 95, 98, 228, 513,
 515, 517, 519, 521-523,
 525, 527, 529-531,
 533-535
 Бусел В.Т. 367
- В**агнер Вільгельм Ріхард 67
 Вайдахер Фрідріх 116, 228
 Ванчугов В. 533
 Варанкин Н.В. 143
 Васильев В.И. 308
 Васильева Д.И. 143
 Васильева Ирина 7, 14, 15, 18,
 25, 28, 32, 41, 45, 47, 52,
 56, 59, 60, 117, 120, 133,
 143, 148, 155, 162, 167,
 190, 191, 195, 228, 241,
 249, 255, 288, 289, 292,
 309, 311, 313, 315, 317,
 384, 388
 Ватутін 319
 Вебер-Фехнер 380
 Венера 414, 415, 517
 Вернадський Володимир 230
 Ветштейн Ріва 120, 121, 228,
 232, 324
 Визір Наталя 34, 239, 243, 244
 Вильковская Ирина 471
 Винниченко 448
 Виногородська Лариса 336,
 339, 340
 Відейко Михайло 8, 63, 84,
 89, 90, 100, 101, 122,
 228, 229, 238, 331, 481,
 483, 485-489, 491-497,
 499, 501, 503, 520-531,
 534, 535
 Віницька (Мезенцева) Галина
 120, 228, 232
 Віцько Іван 418
 Внуков Сергій 156
 Воеводский М.В. 279, 388, 391
 Вознесенская Г.А. 330
 Волгін 429
 Волков В.В. 273

- Волкова Олена 129, 130, 131,
139, 143, 160, 161, 234,
279, 280, 292, 311
- Володарець-Урбанович
Ярослав 161, 238
- Волосов В.А. 308
- Воробьев С.А. 388
- Вязьмітіна М.І. 510
- Г**аврилов К.Н. 306
- Гавриш Лариса 239
- Гавриш Петро 365
- Гаджиева Елена [Устинова]
344, 347, 349,
352, 356
- Галай Г. 331
- Гамке Р. 324
- Гамченко С.С. 68, 71
- Гаркуша Ю.Н. 478, 479
- Гаскевич Д.Л. 229, 233, 388
- Гедиміновичі
(Наримунтовичі) 449
- Гей А.Н. 346
- Гей Ірина 7, 18, 62, 131, 143,
158, 163, 211, 214, 228,
238, 241, 249, 257, 273,
274, 279, 280, 300, 301,
303, 305, 307, 308
- Гейко Анатолій 4, 7, 14, 19,
30, 38, 64, 119, 143, 147,
151-153, 163, 185, 199,
203, 206, 209, 210, 211,
228, 236, 239, 241, 249,
335, 337, 339-341, 388,
- Генінг Володимир 348, 356, 461
- Герасименко Юрій 27, 42
- Гершкович Я.П. 409
- Гирман Ольга 227
- Гиря Е.Ю. 346
- Гімбутас М. 515, 530, 532
- Гінес 420
- Гладилін Владислав 92, 93,
98, 229
- Глушков Е.В. 382
- Глушков Ігор 116, 118-120,
122, 229, 292, 295, 299,
349, 384, 388, 477, 478
- Глушкова Н.В. 382
- Глушкова Т.Н. 292
- Гобіно Жозеф Артюр 67
- Гоголь Іларіон 335
- Гоголь Микола 422, 429, 431
- Годик Э.Э. 382
- Голубець Орест 5
- Голубева Ірина 14, 15, 19, 26,
62, 167, 249
- Гончар Іван 15, 191
- Гончар Олень 16
- Горбачов Михайло 412
- Горбов Володимир 407, 409
- Горбунов І.І. 232, 333
- Городцов Василь 68, 120, 166
- Гороховский Е.Л. 511
- Горький М. 309
- Горький Олексій 318, 348, 553
- Готун Ігор 7, 14, 15, 19, 29, 52,
56, 105, 107-112, 167,
229, 233, 249, 295,
318-321, 323, 325, 327,
329, 331, 333, 388, 389
- Гошко Т.Ю. 105, 229
- Гражданкина Н.С. 477
- Граков Б.Н. 409
- Гребенчиков А.В. 292, 477, 478
- Гребенюк Л.А. 382
- Грейвс Р. 533, 535
- Гречко Денис 436
- Григорьев Г.В. 280
- Григорьев С.А. 389
- Григорян Э.А. 382
- Гринь Наталя 50
- Гриценко Павло 5
- Гришаева О.Е. 308
- Грінченко 448
- Грушевський М. 411
- Грушин С.П. 479
- Грязнов М.П. 257, 280, 308
- Губар Олександр 244, 245
- Гугля Володимир 339, 341
- Гудкова А.В. 512
- Гук 407
- Гуляев Ю.В. 382
- Гупало Віра 8, 19, 62, 114, 249,
448, 449, 451, 453, 455,
457, 459, 461
- Гурин Наталя 58
- Гуров Олександр 428
- Гусаков М.Г. 131, 143
- Гусар Людмила 5, 239
- Гусев С.О. 544
- Гутков А.И. 143, 255
- Д**авидан О.И. 434, 437, 441
- Давидова Юлія 5, 239
- Даниленко Валентин 515
- Данило Галицький 461
- Данченко Е.М. 308
- Данченко Леся 361, 362
- Данько Н. 418
- Данько О. 418
- Деопик Д.В. 552
- Дергачев В.А. 500, 502, 503
- Дергачов В.О. 229
- Дергачов Валентин 485, 489,
490, 499
- Дергачов Всеволод 533, 534
- Деревянко А.П. 478
- Деревянко Е.И. 292, 478, 479
- Джаникян Г.Г. 273
- Джексон Майкл 412
- Дзугаева Б. 143
- Добрецов Н.Н. 478
- Дохман И.А. 431
- Драгоманов Михайло 319
- Дребушак Валерий 472, 478
- Дребушак Татьяна 471, 478
- Дрекслер Л. 417
- Дружинин В.Н. 382
- Дубицька Н.Д. 69, 71, 73, 75-77,
92, 93, 106, 114, 231
- Дубовцева Екатерина 7, 14,
15, 20, 30, 33-35, 58, 167,
250, 348, 349, 351, 353,
355-357
- Дудкін В.П. 79, 229, 235, 238
- Дульнер Олександр 69
- Дураков Игорь 8, 63, 463, 465,
467, 468
- Дьяконов В.П. 382
- Дяченко Людмила 48
- З**вглевский А.В. 512
- Егорова Дарья 425
- Егорова Светлана 425
- Елизавета II 412
- Еліаде Мірча 530, 534
- Ермоленко А.Е. 382
- Ефремова А.М. 131
- З**вдоченко С.Г. 321
- Егорова Дарія 411
- Егорова Світлана 411
- Єршова Т. 331
- Єсіпенко Анатолій 519-521,
524-529, 531, 534
- Ж**адін 429
- Жданов Андрій 88, 342
- Жникруп Оксана 418
- Жук Михайло 421
- Жуциховская И.С. 292, 471,
477, 478, 480

- Ев'ялов Володимир 118, 229, 333
- Загній Г. 77, 106
- Задніков Станіслав 16
- Заєць І.І. 544
- Зайченко Валентина 229
- Заїка Тетяна 36
- Заливчий Андрій 245, 247
- Залишак Борис 471, 478
- Залізняка Леонід 91, 101, 103, 230
- Зарецький Іван 107, 120, 126, 127, 166, 230, 331, 336, 338-341, 362, 427-430
- Затонський В.П. 334, 536
- Заулошний 373
- Зах Віктор 350, 356, 467
- Захарук Юрій 483, 490, 493, 501
- Захожая Т.М. 356
- Збенович Володимир 532, 534
- Зевс 414
- Зеєст І.Б. 552
- Зеленин Д.К. 331
- Зеленчук Валентин 145, 146
- Земятченський П.А. 331
- Зими́на О.Ю. 356
- Зимунь 102
- Зинченко В.А. 331
- Зіновіїв Климентій 510
- Зіньковський Костянтин 6, 75-82, 85, 88-92, 94, 95, 98, 106, 122, 230, 234, 235, 533, 535
- Золотарьова Юлія 161
- Золотницький Б.І. 512
- Зубань Олена 5
- Зубань Наталя 14
- Зубарева Любов 471
- Іванов Г.Ф. 280
- Іванова Н.В. 143, 255
- Ивашченко Ю.Ф. 116, 230
- Іонов Н.Ф. 107, 230, 332
- Ипполитова Людмила 471
- Ісакович М.А. 382
- Іванова Світлана 407, 409
- Іллінська В.А. 510
- Інана 517
- Індикоплов Косма 368, 370, 371
- Іншаков Олександр 160, 238
- Ісус 424
- Іуда 424
- Кабанова Катерина 407, 409
- Кадров С. 493
- Казанский А.Ю. 479
- Казанцева О.А. 143, 255
- Казимі́р Олександр 105, 229, 233, 388
- Калинин А.Т. 193
- Калинина Ірина 7, 14, 15, 19, 20, 25, 34, 41, 48, 57, 62, 143, 168, 230, 250, 342, 343, 345, 347, 349, 352, 356
- Калюк О.П. 230, 326, 332
- Каменецкая Елена 391, 405
- Кандиба (Ольжич) Олег 120
- Кандинский 158
- Канигін Юрій 102
- Канівець В. 507
- Канівець Оксана 14
- Каразін Василь 15, 16, 251, 432, 436
- Карпман В.Л. 383
- Карунна Ольга 14, 227, 239
- Касіян Василь 250, 358
- Катерина II 156
- Качкан Володимир 233, 235
- Кепін Д.В. 332, 334
- Ким Ён Вон 478
- Кирсанов Р.С. 143, 255
- Кирчів Роман 5
- Киршбаум В. 331, 332, 333, 389
- Клейн Лев 507, 510
- Клименко Олена 5, 427, 430, 431
- Климова І.В. 143
- Клімт Г. 416
- Клінтон Білл 412
- Клочко В.І. 510
- Ключникова Р.М. 143
- Кніфіц-Лундер Драгіца 369
- Кобелева Лілія 8, 63, 463, 465, 467
- Ковалёва І.Ф. 510, 511
- Коваленко В.П. 332, 333, 389
- Коваленко Оксана 4, 7, 14, 18, 26, 30, 62, 64, 105, 117, 118, 120, 230, 239, 248, 294, 295, 297, 299
- Коваль Олександр 7, 105, 229, 318, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331, 333, 388
- Ковальова Ірина 505-508
- Ковальчук А.В. 143
- Ковпаненко Г.Т. 510
- Коека М. 332
- Козак Д.Н. 332
- Козача С.Л. 340
- Козловська Валерія 120
- Колода Володимир 8, 63, 433, 553-559
- Колода Т.О. 559
- Колупаєва Агнія 361, 362
- Колчин Б.А. 130, 332, 477
- Колчин Б.О. 318
- Кондратюк Юрій 184, 409
- Конопля В.М. 544
- Конюшенко Світлана 41, 49
- Корвін-Пиотровский А.А. 231, 233, 234,
- Корвін-Пиотровский А.Г. 230, 231
- Корвін-Пиотровский О. 84, 88, 94, 96, 98, 295
- Коробкова Г.Ф. 280, 308
- Королев Ф.Н. 332
- Короленко Володимир 248, 294, 335, 358, 364, 365, 368, 384, 406, 426, 504
- Корохіна Анастасія 14, 15, 30, 42, 57, 58, 168
- Корошець-Лаврич Тамара 369
- Корякова Людмила 349
- Косарев Михаїл 349, 350, 356
- Косарева А.П. 143
- Косарева-Денисова А.А. 143, 255, 409
- Косинская Любовь 355-357
- Кохан Вікторія 14, 244
- Кошовий Олег 361, 362
- Кравченко Я.Є. 332
- Краєва Л.А. 143, 255
- Красильников К.И. 559
- Краснов 411
- Кривенко М.П. 511
- Кривоногов С.К. 479
- Крип'якевич Іван 448, 461
- Кричевський Е.Ю. 75, 76
- Круг О.Ю. 332, 478, 552
- Круглікова Ірина 164, 231
- Круглянський К.К. 230, 332

- Крупа Тетяна 8, 14, 15, 22, 31, 35, 40, 45, 48, 168, 251, 432, 433, 435-441
- Круц В.А. 76, 77, 84, 95, 106, 231, 544
- Круц Володимир 295, 493
- Крыжицкий С.Д. 442
- Кузнецов М.С. 412
- Кузнецов О.М. 412
- Кузнецов Матвій 422, 429
- Кузьмина Е.Е. 308, 409
- Куйбышев Валериан 228, 230, 232
- Кулакова Л.С. 143
- Кулатова І.Н. 511, 512, 372
- Куликов 429
- Куліков Сергій 160
- Кульбака Валентина 14, 36
- Кульженко С.В. 333
- Кульська Алла 69
- Кульська Ольга 69, 70, 71, 73, 75-77, 80, 92, 93, 106, 120, 121, 231
- Кульський Леонід 69
- Курбанова Марія 160, 231, 238
- Куртин Б.А. 332
- Куценко 185
- Кущий П.Т. 321
- Кучера Михайло 360
- Кучмаренко Валентина 230
- Кущнір Віталій 8, 21, 250, 358, 359, 361, 363
- Кущнір Олександра 8, 21, 250, 358, 359, 361, 363
- Кущтан Д.П. 511
- Л**аврентьев 463, 469
- Лагодівська Олена 485, 486, 488, 490, 492, 494, 496, 497
- Ламберт 368, 369, 370
- Ламіна Е.В. 478
- Лашук Юрій 339, 341
- Ле Меніна 418
- Левіцький Й. 417
- Левіцький Казимир 417
- Лейпунская Н.А. 552
- Ленін 254, 348, 359, 406, 426
- Липс Ю. 280
- Лисенко С.Д. 229, 233, 388
- Лисенко С.І. 332
- Литвиненко Тетяна 41
- Лозинський Василь 228
- Ломан В.Г. 143, 184, 185, 255
- Ломоносов Михайло 15, 102, 128, 139, 251, 283, 390, 392
- Лопан О.В. 308
- Лопатина О.А. 131, 143
- Лопес Дженіфер 412
- Лосик Марія 14, 15, 19, 25, 31, 32, 37, 48, 52, 57, 62, 168, 249
- Лотова Э.В. 478
- Лугова Л.М. 511
- Луговий Роман 8, 63, 504, 505, 507-509, 511
- Львов 429
- Льядро 8, 251, 411-425
- Льядро Дольц Вінсенте 412
- Льядро Дольц Роза 412
- Льядро Дольц Хосе 412
- Льядро Дольц Хуан 412
- Любомірські 449
- Лянг Ольга 228
- Ляпушкин И.И. 559
- М**агомедов Борис 82
- Маєвський 68
- Майко Вадим 62, 250
- Макаревич М. 489
- Макаров Николай 205
- Макарова Тетяна 359-362
- Макарчук Степан 5, 145, 146
- Малишко А. 318
- Маліна Ярослав 75, 106, 231, 320, 332
- Малінова Рената 75, 106, 231, 320, 332
- Мальм В.А. 332
- Малаявін Олександр 297
- Малаявіна Ганна 297
- Манзура І.В. 500, 502
- Марина Зоя 507, 511
- Маркевич Всеволод 81, 82, 89-92, 95, 229, 517, 518, 533, 534, 543
- Маркін В. 429
- Маркс Карл 319
- Мартюшенко Д.В. 510
- Масленников Семен 429
- Маслов В.Е. 308
- Матвеев Ю.И. 383
- Матвійко Надія 244
- Матейко К.І. 332
- Матєє М.Э. 534
- Медведева М.В. 332
- Медлен Якоб фон 294
- Мезенцева Галина 120, 228, 232
- Мезенцева Ірина 8, 63, 545, 547, 549, 551
- Мельник Я. 534, 544
- Мельникова І.С. 511
- Менделеев Дмитрий 230, 292, 298
- Мерперт М.Я. 534
- Метка Людмила 14, 35, 41, 43, 48, 216, 225, 243
- Метлин Ю.Г. 97, 233
- Мечников Ілля 513
- Мжельская Т.В. 467, 468
- Миклухо-Маклай Н.Н. 280
- Милиця Г.Я. 511
- Милян Т.Р. 332
- Мирко Ірина 14
- Мирний Панас 244
- Михеев В.К. 559
- Мичурин 463
- Мікеланджело 416
- Міклавський А. 423
- Міцкевич 358
- Міщанин Віктор 14, 28
- Мовша Тамара 490, 496, 501, 502
- Могиленченко М. 107, 231
- Молодин Вячеслав 8, 63, 114, 115, 229, 469, 471, 473, 475, 477-479
- Монахов С.Ю. 552
- Моргунов Ю.Ю. 341, 511
- Морозова (Бобринская) Лариса 138, 210
- Мороховець Олена 14
- Моця А. 332
- Моця О.П. 333, 389
- Мочалов О.Д. 255
- Мстислав Данилович 448
- Мунчаев Р.М. 534
- Мунчаев Рауф 136, 148, 231
- Мурзін В'ячеслав 5
- Мусієнко Пантелеймон 97, 231
- Мухаметдинов В.И. 143
- Мушинка Микола 5
- Мильников В.П. 468, 478

- Мильникова Людмила 8, 63, 255, 292, 298, 463, 465, 467-469, 471, 473, 475, 477-480
- Мясников Л.Л. 383
- Мясникова Е.М. 383
- П**аєнко Михайло 5
- Назаркевич Христина 228
- Нана 517
- Наримунтовичі (Гедиміновичі) 449
- Нартова А.В. 478
- Наулко Всеволод 5, 478
- Невзорова І.В. 468
- Недопако Д.П. 330
- Немейцова-Павукова Віра 485
- Нестеров С.П. 478-480
- Никитина Г.Ф. 142, 211, 212, 231
- Николаєнко М.Ю. 552
- Никулкин І.В. 511
- Новожилова Катерина 155, 160, 231, 238
- О**всійчук Володимир 5
- Овчаренко Людмила 46-48, 58, 231, 431
- Окладников А.П. 468
- Олейников П.Т. 333
- Олександр, *князь* 449
- Ольжич (Кандиба) Олег 120, 228
- Омеляненко Василь 49, 54, 55, 247
- Орел Л. 333
- Орлов Григорій 156
- Орлов Р.С. 362
- Острозький Василь (Красний) 449
- Острозький Костянтин 449
- Острозький Федір 449
- Острозькі 448, 449
- Отроченко Віталій 88, 89, 94, 99, 100, 231, 232
- П**авлюк Степан 5, 146
- Падалка Я.І. 333
- Пакульський Н.А. 232, 333
- Пакульський М. 107
- Панасюк Галина 14, 227, 239
- Паньков С.В. 330, 333
- Парин В.В. 383
- Паринов Р.О. 468
- Пархоменко О.В. 559
- Парцингер Г. 478, 479
- Пассек Тетяна 68, 75, 76, 99, 232, 502
- Патокова Э.Ф. 534
- Пашкевич Г.А. 202
- Пеляшенко Костянтин 16
- Перевозчиков А.Н. 383
- Перевозчиков Вадим Іванович 161, 238
- Петраускас А.В. 7, 14, 15, 19, 30, 31, 38, 42, 52, 56, 57, 58, 105-112, 168, 229, 232, 233, 249, 295, 318-321, 323, 325, 327-329, 331, 333, 388, 389
- Петраускас О.В. 107-112, 229, 233, 295, 331, 333, 388
- Петраускене Анна 105, 229
- Петрашенко В.О. 333
- Петренко В.Г. 534
- Петров А. 333
- Петров Віктор 120, 489
- Петрова Н.Ю. 143
- Петрунь В.Ф. 516, 533
- Пещерева Е.М. 280
- Півторак Григорій 232
- Пікассо 424
- Платонов Сергій 83, 100
- Плейнерова І. 320
- Плонси Р. 383
- Пляшивенко А.Г. 511
- Подобед В.А. 512
- Покровська Є.Ф. 510
- Поліщук Л. 533, 534
- Полонська Н. 359, 361, 362
- Пономарєв Н.В. 333
- Попель А. 417
- Потьомкина Т.М. 511
- Пошехонова О.Е. 357
- Пошивайли, *родина* 49, 50, 245, 247
- Пошивайло Богдан Григорович 8, 14, 21, 39, 250, 336-339, 364-367
- Пошивайло Богдан Олександрович 14, 24, 34
- Пошивайло Ігор 5, 153, 154, 184, 191, 193, 232, 533
- Пошивайло Людмила 14, 41, 159, 226
- Пошивайло Мар'яна 59, 156, 224, 225, 226
- Пошивайло Микола 14
- Пошивайло Олесь 3-6, 12-17, 19, 21, 23-29, 31, 33, 35, 37, 39, 41-43, 45-47, 49, 51-55, 57, 59-61, 63, 65, 67, 69, 71, 73-75, 77, 79-81, 83, 85, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 98, 99, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143-145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 165-167, 169, 171, 173-179, 181-189, 191-195, 197-199, 201, 203-207, 209-211, 213-219, 221, 223, 225-229, 231-237, 239-241, 243, 248, 254, 281, 294, 300, 308, 309, 318, 330, 331, 333, 335, 342, 348, 358, 364, 368, 373, 384, 389, 390, 406, 411, 426, 427, 430-432, 445, 448, 463, 469, 481, 504, 513, 536, 545, 553
- Пошивайло Світлана 14, 29, 243
- Пошивайло Тарас 14, 24, 30, 45, 47, 48, 50, 52, 56, 57, 58, 60, 174, 175, 214-216, 239, 385, 386
- Пошивайло Тетяна 16
- Пошивайло Юрко 5, 13, 14, 17, 42, 44, 46, 213-215, 239
- Приймак В. 330, 372
- Примаков 294
- Прокопенко Інна 14
- Прусевич Олександр 107, 232, 333
- Путятин П.А. 257, 280
- Пушкина Тамара 391, 392
- Р**адченко Е.С. 333
- Радько Сергій 49, 52, 245
- Рамзаєв А.П. 383
- Раткин М.А. 229

- Рахно Костянтин 5, 8, 14, 21, 35, 37, 42, 163, 197, 198, 205, 208, 235, 236, 250, 368, 369, 371
- Рейган Рональд 412
- Рибаков Б.О. 107, 108, 130, 162, 323, 333, 359, 360, 361, 362, 367, 389, 391, 405, 515, 518, 519, 534
- Рибіцька М. 495
- Риккер К.Л. 334
- Рильський Максим 15, 251, 411
- Рисцов В'ячеслав 106, 107, 112, 122, 233, 333
- Ричков Микола 506, 509
- Роден О. 416
- Розанова Л.С. 333
- Розенфельд Ростислав 165, 233
- Розенфельдт І.Г. 308
- Ромашко В.А. 511
- Россова А.М. 332
- Рубин А.Б. 383
- Русанов І. 389
- Рыжов С.Н. 233, 544
- Рюриковичі 448
- Рябогіна Н.Е. 356
- С**авин А.Н. 468
- Сагайдак М.А. 230, 332
- Сайко Едді 407, 410, 471, 479, 480
- Сакун Валентина 14
- Салугина Наталья 7, 14, 15, 18, 25, 33, 38, 45, 52, 55, 56, 59, 60, 117, 120, 133, 143, 148, 168, 190, 191, 195, 217, 228, 241, 249, 255, 289, 292, 309, 311, 313, 315, 317, 384, 388
- Самарін Юрій 106, 107, 233, 333
- Самарський В.Б. 233
- Самоквасов Д.Я. 332
- Санжаров С.Н. 512
- Святополк Ізяславич 448
- Сегеда Сергій 233
- Селезнев В.І. 334
- Селівачов Михайло 5
- Селюченко Олександра 49, 50, 245, 247
- Семенов С.А. 280, 308
- Семченко Галина 97, 233
- Сеферова Н.І. 382
- Сиволап М.П. 512
- Сидоров В.В. 164, 233, 533
- Симонова Е.В. 143
- Синенко В.В. 321
- Синицина Г.В. 357
- Синькевич Е.А. 363
- Сінатра Френк 412
- Сінгатулін Рустам 8, 14, 15, 22, 30, 33, 40, 62, 248, 251, 373, 375, 377, 379, 381, 383,
- Сковорода Григорій 151, 333, 388, 433, 553
- Скочина С.Н. 356
- Славин Лазар 546
- Смирнов К.Ф. 512
- Сморж Леонід 240
- Соболев В.С. 471
- Солженіцин О. 91
- Солов'ян Тетяна 14, 36
- Солов'єва Е.І. 478
- Солонина Петро 427, 431
- Солтис О.Б. 510
- Сомкин П.Б. 383
- Сохацький Михайло 8, 63, 536, 537, 539, 541, 543
- Спанатій Любов 5
- Спаська Євгенія 336, 341
- Спільник Вікторія 48
- Спіцін 68
- Спіцін О.А. 71
- Станко В.М. 512
- Старовоїт Світлана 230
- Степаненко Микола 5
- Степанова Н.Ф. 143, 255
- Степовик Дмитро 5
- Стрельська Лариса 230
- Супруненко Олександр 372, 507, 511, 512
- Сухобоков О. 330
- Сюткін Валерій 412
- Т**акаси Такеучи 480
- Тарута Сергій 83, 100
- Тархов 373
- Телегіна А.Г. 383
- Телегін Д.Я. 501
- Тереножкін Олексій 510, 546
- Терехова Н.Н. 333
- Тесленко Т.Л. 511
- Тесля Наталя 244
- Тиманин Е.М. 383
- Тимохович С. 334
- Титов В.С. 308
- Титова О.М. 334
- Тихонова Наталья 143, 349
- Тищенко Олександр 360, 361, 363
- Ткачук Т.М. 521, 534, 538, 539, 540, 541, 543, 544
- Толмачева М.М. 333
- Толочко Петро 5, 363
- Топольов 504
- Трачук О.В. 105, 229
- Третьяков Ю.Д. 97, 233
- Троцька Валентина 8, 14, 21, 31, 34, 40, 48, 52, 57, 62, 112, 118, 233, 234, 244, 251, 384, 385, 387, 389
- Трубецький М. 101
- Труфанов А.Я. 356
- Тур 102
- Туровський Е.А. 552
- У**варова 154, 193
- Ульянов Дмитро 281, 300
- Усачёва І.В. 356
- Усачук А.Н. 407, 409
- Устинова (Гаджнева) Елена 344, 347, 349, 352, 356
- Устименко Олена 5
- Утєнко А.А. 382
- Ф**аберже 419
- Федевич Л. 331
- Федорина А.Н. 131
- Федоров Роман 349
- Федорович Е.Ф. 442
- Федорук Олександр 5
- Филипчук М.А. 332
- Філіпова Софія 359-363
- Філіпп, *принц* 413
- Франко Іван 145, 146, 358, 364, 448
- Фрейзер Джеймс 512
- Фриде М. 334
- Фришберг І.Л. 430, 431
- Фришберг Л. 230, 331, 332, 341, 362, 431
- Фурманов 368
- Фурманська А.І. 512
- Х**аненко Богдан 411, 424
- Ханенко Варвара 411, 424
- Харитоновна Олена 14, 16
- Хвойка Вікентій 66-68, 71, 74, 99, 359-363, 546

- Хлобыстин Л.П. 346, 347
 Хмелінський Ю. 417
 Хрипун Тетяна 14, 239
 Хрисогелос А. 332
 Худаш Михайло 5
- Ц**век Е.В. 81
 Цвек О.В. 544
- Цетлін Ю.Б. 7, 14-16, 18, 20, 24, 27, 28, 32, 33, 37, 39, 42, 43, 45, 52, 55, 56, 59, 60, 62, 63, 110, 112, 117, 119, 126, 128-131, 139, 143, 148, 158, 160, 161, 164, 168, 214, 215, 224-226, 233, 234, 241, 248, 280, 281, 283-285, 287, 289, 291-293, 357, 384, 389
- Ч**абанюк В.В. 77, 84-86, 228, 234
 Чаусідіс Нікос 369, 372
 Чемберлен Стюарт Хьюстон 67
 Чемякина М. 466, 468, 479
 Черненко Євген 240
 Чернецов В.Н. 357
 Черниш Катерина 78, 92
 Чернишевський Микола 15, 248, 251, 373
 Черных Е.Н. 231
 Черняков И.Т. 234, 512
 Черняков Іван 82
 Чеснов Я.В. 534
 Чечель Жанна 25, 223
 Чирка Ірина 14, 52
 Чопенко Ніна 134, 147, 184, 186, 187, 236
 Чуб Олена 14
 Чубатенко Ірина 407, 409
- Ш**агал М. 416
 Шапошникова Олімпіада 505, 506, 508, 512
 Шарафутдінова Ірина 505, 506, 508, 512
 Шарганова О.Л. 131
 Шарганова Ольга 8, 14, 15, 21, 31, 35, 40, 58-60, 143, 168, 251, 390, 391, 393-401, 403, 405
 Шатило М. 234
 Шатило Л.О. 94-98, 231, 234, 235, 238
- Шатило О. 94
 Шевцова Л. 229, 331
 Шевченко Євген 389
 Шевченко М.П. 512
 Шевченко Олександр 418
 Шевченко Тарас 49, 54, 94, 121, 228, 247, 481, 545
 Шибовіч Барбара 19, 62, 249
 Шилов Ю.А. 102-104, 235, 407, 410
 Школьна О. 5, 8, 15, 22, 40, 169, 251, 411, 413-423, 425
 Шмагало Ростислав 5
 Шмаглій Микола 79, 235, 485-491, 493, 496
 Шрамко Б.А. 201, 202, 408, 410
 Шрамко Ірина 14, 16, 167
 Штерн 68
 Стулар Бенджамін 369, 370
 Шульгіна Л. 334
 Шухевич В. 334
- Щ**егельський І.І. 334
 Щербаківський В. 120, 334
 Щербань Анатолій 5, 7, 8, 14, 16, 21, 25, 29, 36, 44, 45, 59, 118, 143, 147, 153, 163, 206, 209-212, 217, 232, 235, 236, 240, 241, 243, 246, 250, 251, 358, 359, 361, 363, 365, 385, 389, 406-409
 Щербань Богдан 59, 211, 240
 Щербань Олена 8, 14, 22, 39, 42, 45, 59, 251, 426, 427, 429, 431
 Щербина Владислав 413, 418, 421
- Ю**дичев Дмитро 243
- Я**гайло Владислав 449
 Яковенко Н. 100, 232, 462
 Яремака В.М. 511
 Яременко И.И. 510
 Яременко Лідія 230
 Яровата Вікторія 5
 Ярош Олександр 421
 Яхве 414
 Яценко Марія 50
 Яценко Оксана 239
- А**ftanazy R. 462
 Aurisicchio C. 383
- В**ecker H. 480
 Bobrnsky Aleksandr 4, 9, 10, 280, 347
 Boldyrev V.V. 480
 Bronicki A. 502
 Burdo N.B. 11, 499, 535
- С**ampanella L. 480
 Canati-Barbaro C. 383
 Ćemjakina M.A. 480
 Chvojka V. 363
 Czebreszuk J. 502
 Czerniak L. 501
- D**avidson M.M. 480
 Dimitrijevic S. 501
 Drebushak T.N. 480
 Drebushchak V.A. 480
 Dubovtseva Yekaterina 10, 357
 Durakov Igor 11, 468
- F**remova N.S. 480
 Fabbinder J. 480
- F**avero G. 480
 Ferri 379
 Flamini P. 480
- G**arkuša J.N. 480
 Gei I.A. 10, 280, 308
 Gimbutas M. 534
 Godlowska M. 500
 Grawford 379
 Grišin A.E. 480
 Guminski W. 501
- H**eyko Anatoly 10, 341
 Hoffman B. 480
 Holubowicz W. 405
 Hotun Ihor 10, 334
 Hupalo Vira 11, 462
- J**ankowska D. 501, 502
 Jastrzebski S. 501
- K**adrow S. 500, 501, 502
 Kalicz N. 500
 Kalinina Irina 10, 347
 Kobeleva Liliya 11, 468
 Koloda Volodymyr 11, 559
 Kosko A. 500, 501, 502
 Koval Oleksandr 10, 334
 Kovalenko Oksana 10, 299
 Koztowski J.K. 500
 Kruk J. 500, 501, 503
 Krupa Tetyana 11, 442

- Ktosinska E. 500
 Kukawka S. 502
 Kushnir Oleksandra 10, 363
 Kushnir Vitaly 10, 363
Lambert 372
 Lemorini C. 383
 Lladro 11, 425
 Luhovy Roman 11, 512
Makarova Tatyana 363
 Malinovi R. a. J. 334
 Manfredini A. 383
 Marčenko Ž.V. 480
 Matson F.R. 480
 Mayes H. 480
 Mezentseva Iryna 11, 552
 Miliskauskas S. 500, 501, 503
 Milojcic V. 500
 Molodin V.I. 11, 480
 Mylnikova Lyudmila 11, 468, 480
Nemejcova-Pavukova V.
 500, 501
 Nemeti I. 500
 Novicova O.I. 480
 Novotny B. 500
 Nunziante-Cesaro S. 383
Osolinski 462
 Ostrogski 462
Parzinger H. 480
 Petrauskas Andriy 10, 334
 Pogoseva A.P. 534
 Polonskaya N. 363
 Poshyvailo Bohdan 11, 367
 Poshyvailo Oles 2, 9
Paczkowski W. 502
 Rakhno Kostyantyn 11, 372
 Roman P. 500, 501
 Rourke 379
 Rubicka M. 501, 502
 Rybakov Boris 363
Salugina Nataliya 10, 317
 Schneeweib J. 480
 Sharganova Olga 11, 405
 Shcherban Anatoly 10, 11,
 363, 410
 Shcherban Olena 11, 431
 Shkolna Olga 11, 425
 Singatulin Rustam 11, 383
 Sochacki Z. 501
 Sokhatsky Mykhailo 11, 544
 Sorokin V. 534
 Štular Benjamin 372
 Sulimirskiy Filip 462
 Szmyt M. 501, 502, 503
Tasicó N. 500, 501
 Tite M.S. 293, 480
 Trotska Valentyna 11, 389
 Tsetlin Yury 10, 293, 299
Vasilyeva Irina 10, 317
 Videiko M. Yn. 11, 499, 500-503
Walewski Wladyslaw 462
Zinkovsky Kostyantyn 9
 Zoll-Adamikowa H. 462

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- А**встрія 417
 Автунічі 108, 110, 111, 229,
 319, 321, 322, 324, 331,
 332, 387, 388
 Адамовка 198
 Азак 238
 Азія 202
 Алат 302, 304
 Аллак 474
 Алтай 304, 305
 Алтин-депе 479
 Альмассері 412
 Амурський санаторій 476
 Анатолія 532
 Андреевське озеро 302
 Апеннінський півострів 103
 АР Крим 62, 103, 250
 Аратта 100, 102-104
 Армянська ССР 410
 Артемівськ 513
 Архангельська область 139
 Афіни 129
 Африка 136, 138, 202, 414
Баден 481, 483-485, 487-489,
 499
 Байрак 412
 Балкани 66, 67
 Балкано-Карпатський
 регіон 532
 Балкано-Карпатська зона 301
 Балтика 499
 Балтійсько-Чорноморський
 регіон 482
 Бараба 468, 478, 479
 Барабінська Лесостепь 474,
 475, 478, 479
 Баранівка 425
 Барнаул 130, 143, 255, 258, 479
 Барнаулське Приоб'є 474
 Барселона 412
 Барсова гора 353
 Белгород-Дністровський 76,
 78, 79
 Белгородка 362
 Бельгія 420
 Березова Лука, *поселення* 479
 Берново-Лука, *поселення* 532
 Бжезно 320
 Білики 511
 Білогородка 360
 Білорусія 102, 104, 114, 124,
 138, 140, 160,
 178, 208
 Більськ 59, 60, 408
 Більське городище 49, 59,
 60, 223-225, 247, 407,
 408, 410
 Більче-Злате (Вертеба) 485, 536
 Біскупін, *острів* 75, 320, 331
 Близьний Восток 137, 138, 181
 Бодаки (Горинь), *річка* 543
 Бондариха 302
 Бортничі 498
 Борхов, *городище* 302, 305, 306
 Борщів 8, 63, 536
 Борщівський район 536
 Боспор 552
 Боярка 319
 Брамка, *урочище* 495
 Брез'їв, *могильник* 21, 368,
 369, 371
 Брестська область 469
 Броночіце, *поселення* 483,
 487, 490, 499
 Брянська область 139, 306
 БССР 274
 Бубнівка 334
 Буг, *річка* 68
 Буго-Дніпровський регіон 85
 Буго-Дніпровське Межириччя
 482, 485
 Бугр 493
 Буди 412, 429
 Буковина 543, 544
 Булаховка 507
 Бурла 302
 Бурла-3 304
 Буринський район 169, 170, 175
 Бухарська область 139
 Быстрый Кульеган 356
Валенсія 412
 Велика Британія 101
 Велика Бугаївка 322, 333
 Великий Новгород 231
 Великий Токмак 512
 Верба 333
 Вербовець 358
 Вертеба (Більче Злате) 485, 536
 Верхнє Поволж'є 233, 280
 Верхнє Поднепрів'є 305,
 306, 391
 Верхнє Приоб'є 474, 478
 Верхнесалтовське
 поселення 559
 Верхнє Подністрів'я 536, 539,
 543, 544
 Верхній Дністер 482, 543
 Верхній Салтів 553
 Верхня Слобідка 496
 Верхня Волга 103
 Вишгород 318, 388
 Вишгородщина 318, 388
 Вільшани 432
 Вінницька область 140, 264
 Вінниця 544
 Вісла, *річка* 66, 67
 Україна 125
 Владивосток 478, 480

- Владикавказ 143
 Владимирская губерния 154, 193
 Вовча Поляна 412
 Возвягль, *городище* 322
 Вознесенський курган 511
 Воїнь 360
 Волга, *река* 67, 310
 Волго-Уральские степи 389
 Волго-Уральский регион 143, 310
 Волинська земля 448
 Волинь 448, 455, 461, 462, 490, 501
 Вологодская область 139
 Володимирська губернія 386
 Ворошилівка 541, 543, 544
 Воскресенск 333
 Воскресенский уезд 332, 333
 Восточная Европа 124, 125, 127, 128, 132, 137, 138, 140, 151, 157, 160, 161, 176, 180, 186, 187, 203, 208, 227, 238, 279, 292, 298, 317, 330, 331, 333, 346, 387, 405
 Восточноукраинская Лесостепь 409
 Вятка 331
 Вятская губерния 331, 332
Гадяцький район 364, 365
 Галичина 461, 543, 544
 Гелон 410
 Гераклея 545, 550, 551
 Гетьманщина 335, 340
 Глазовка 476
 Глинськ 19, 335, 336, 339, 340
 Глинське 384
 Глыбов, *городище* 302, 305-307
 Гньоздово 390, 391, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 404, 405
 Гомельская область 274
 Гординешти 481, 483-485, 488, 491, 493, 495, 496, 498, 499
 Горинь (Бодаки), *річка* 543
 Горно-Алтайск 280, 308
 Горный Елбан 302
 Городськ 481, 483, 487-491, 493, 495, 496, 498, 499
 Горошков, *городище* 302, 305-307
 Горький 383
 Горьковская область 139
 Гребені, *поселення* 92
 Гребенюків Яр 516
 Греция 129, 308, 535
 Гришковка 435-440,
 Громи 332
 Грудек Надбужний 493
 Грузия 183
 Гуцульщина 334
Давній Новгород 324
 Далекий Схід 463, 469
 Дальний Восток 138, 292, 472, 476-480
 Данку-І 498
 Дергачівський район 426
 Деревно 208
 Деревіка 493
 Десна, *річка* 7, 169, 170, 174, 175
 Диканька 358, 359, 406
 Дмитровский уезд 332
 Дніпро, *річка* 66-68, 70, 71, 85, 89, 453, 482, 483, 485, 489, 490, 495, 498, 499
 Дніпровське Лівобережжя 341
 Дніпровське Лівобережжя України 359, 406
 Дніпровське Лісостепове Лівобережжя 44, 153, 199, 210, 335
 Дніпропетровськ 16, 510, 511
 Дніпропетровська область 511
 Дністер, *річка* 66-68, 482, 483, 485, 490, 495, 534
 Довбиш 425
 Долини 512
 Домачевский район 469
 Донбас 46-49, 229, 231, 232, 247
 Донецк 559
 Донецька область 412, 513
 Драбів 511
 Драва, *річка* 488
 Древняя Европа 98, 231, 233, 234
 Древняя Русь 362, 389, 405
 Дубно 8, 448-451, 453-457, 459, 460, 461
 Думная, *гора* 474, 476
 Дунай, *річка* 453, 488
 Дьяково, *городище* 302
Евразия 102, 301, 303, 469, 478, 480
 Европа 67, 83, 384, 425, 481, 530, 533, 559
 Европейская Россия 346
 Европейская часть РСФСР 279
 Европейская часть СССР 139, 140, 182
 Егейський басейн 546
 Єгипет 103, 534
 Екатеринбург 7, 15, 20, 130, 143, 167, 227, 250, 279, 348, 354, 356
 Екатеринославская губерния 333
 Ереван 410
Жванець, *поселення* 490
 Житомирська область 140
 Житомирщина 121
 Жовтневе 553, 559
Завьялово-5 473, 474, 475
 Закавказье 178, 183
 Закарпатська область 140
 Закарпаття 330
 Заліщики 544
 Запад 119
 Западная Европа 137, 181, 183
 Западная Сибирь 7, 256, 348, 349, 351-357, 472, 473, 475, 476
 Западное Приамурье 478, 479
 Заплавка 511
 Запоріжжя 5, 185, 409, 510, 511
 Зауральє 343, 349, 352, 474, 476
 Захід 88
 Західна Европа 100, 335
 Західна Україна 19
 Західне Поділля 8, 536, 537, 539, 541, 543
 Західне Середземномор'я 550
 Західний регіон 536
 Західний Сибір 20, 348, 463
 Збруч, *річка* 536, 537
 Збручанське 8, 536-543
 Звонецьке 507
 Звягель 332
 Зеньковский уезд 430
 Зінківський район 364, 384
 Змиевский район 434-440, 554

- Золота Орда 309
 Зотинское городище 474, 475
 Зречі 21, 368, 369
- І**вановская область 139
 Игреково 355
 Игреково I 357
 Игреково II 357
 Ижевск 143, 196, 255, 293
 Инберень-7 474, 475
 Ингул, *река* 512
 Ингушетия 308
 Ипульский могильник 256
 Иртыш, *река* 304
- І**вано-Франківськ 534, 543, 544
 Івано-Франківська область 358, 417
 Івано-Франківщина 358
 Ізюмський район 19
 Індія 67
 Ірпінь 367
 Іспанія 411, 412, 414, 415, 417-422
 Італія 103, 420, 551
- І**ошкар-Ола 258
- К**авказ 67, 138
 Кагарлицький район 105
 Казаровичі 498
 Казахстан 143, 184, 304, 305, 335
 Кале 416
 Калининская область 139
 Калуга 143, 255
 Калужская губерния 333, 334
 Калужская область 139
 Кам'янець-Подільський (Голосків) 334, 543
 Каменная могила 102
 Каменные столбы 302
 Канівщина 121
 Караганда 143, 184, 185, 255
 Карельская АССР 139
 Карпати 89, 485, 499
 Карпатский бассейн 308
 Карпатська котловина 482, 485, 490
 Карпусі 512
 Катеринбург 181
 Катеринослав 137
 Кент 302, 304
 Кербуни 533
 Киево-Святошинський район 19, 319, 321
- Київ 5, 7, 8, 15, 16, 19, 22, 63, 69, 77, 94, 97, 103, 104, 143, 145, 163, 167-169, 178, 184, 191, 227-235, 249, 251, 255, 296, 318, 319, 330-334, 340, 341, 356, 359, 361-363, 367, 388, 389, 410-412, 418, 430, 431, 442, 462, 481, 487, 501, 510-513, 534, 544, 545, 552, 559
- Київська губернія 107, 230, 332, 333
 Київська держава 67
 Київська область 19, 69, 73, 274, 319, 322
 Київська Русь 8, 21, 91, 106, 250, 336, 358, 360-363
 Київщина 108, 319, 323, 327-329, 331, 359, 360
- Кириленки 511
 Кировская область 139
 Китай 103
 Кишинев 500, 533, 534, 543
 Книшівка 364, 365
 Книшівське городище 367
 Кобеляцький район 511
 Ковалівка 504
 Козельщинский район 511
 Коломиїщина, *поселення* 232
 Комарово 302
 Коми АССР 139
 Кондон-Почта, *поселение* 292, 479
 Корея 472
 Коринф 545, 550, 551
 Коропський район 333
 Коростень 106, 121, 425
 Косанри 474
 Косенівка-Вільховець 482
 Косів 8, 21, 99, 250, 358, 359
 Косін-35 490
 Костѣнки 102
 Костешти-IV 496
 Костолац 483, 485, 488
 Костромская область 139
 Коцофені 483, 485, 488
 Кошилівці 484, 488, 519
 Краків 19, 249
 Красна, *річка* 70
 Красный Камень 476
 Красный Яр 476
 Краснодар 130
- Красное 511
 Креничі 321, 324
 Крит, *остров* 154, 193, 324
 Кралевец 170
 Кралевецкий район 172
 Кузина Гора, *городище* 273, 274, 302, 303, 306, 307
 Кузнецкий уезд 333
 Куйбышев 114, 115, 130, 228, 230, 232, 279, 309, 388
 Куйбышевская область 139
 Кукутень-Трипілля 89, 90, 94, 234
 Курск 341
 Курская область 139, 256, 274
 Кустанайская область 304
 Кушніково 353
 Куяви 495
- Л**аба, *річка* 453
 Лабенщина, *городище* 302
 Ланда 432
 Ланцут-10 490
 Лахни 508
 Лебедь, *могильник* 302
 Левобережная Черкащина 512
 Легедзине 84, 86, 87, 95, 96
 Лендель 482
 Ленинград 233, 280, 308, 332, 334, 342, 356, 441, 502, 534
 Ленинградская область 139
 Лесбос 545, 546, 549, 551
 Ливобережье Днестровского Лимана 510
 Линево-1, *поселение* 8, 463-468, 474
 Линово 169, 170, 174, 175
 Липецкая область 139, 160
 Лисаковское 302, 304
 Литвин 455
 Литва 124, 140
 Лівобережжя 109
 Лівобережна Україна (Гетьманщина) 233
 Лівобережна Україна 144, 178, 197, 227, 232, 235, 333, 341, 372, 385, 389, 441, 510, 511, 512, 559
 Лівобережний Лісостеп України 44, 45, 153, 235, 246, 359, 389, 406
 Лісники 107, 229, 233, 319, 388

- Лісостепова Лівобережна Україна 504
 Лози 491, 493, 498
 Лондон 412
 Лохвицький уезд 332
 Лохвицький район 340
 Лтава 372
 Луганск 511, 512
 Лукаші 482
 Луцький повіт 448
 Львів 5, 8, 15, 19, 114, 168, 228, 249, 334, 362, 417, 448, 461
 Львівська область 139, 140, 198
 Львівщина 205
Мадрид 412
 Майдан Новий 493
 Майданецьке 79
 Майданецьке, *поселення* 79
 Майсен 420
 Макарів Яр 46, 229, 232
 Мала Азія 67, 103
 Мала Данилівка 426
 Мала Дуга 302, 304
 Малі Солонці 507
 Малиця 482
 Малое Ладжино 511
 Малополовецьке 111, 319, 321, 322, 324, 331
 Малопольща 485, 487, 490
 Марганець 511
 Марійская АССР 139
 Марібор 369
 Мачухи 553
 Медынский уезд 334
 Межиріч 49, 245
 Мекка 231, 238
 Мексика 297
 Месопотамія 530
 Николаїв 5
 Милоград, *городище* 274-276, 302, 305-307
 Мінськ 102, 114, 332
 Моздок 302
 Молдова 77, 82, 124, 140, 145, 146, 335, 481, 533
 Молюхів Бугор 493
 Мордовская АССР 139
 Москва 7, 8, 15, 16, 18, 21, 63, 97 102-104, 106, 113, 125, 129, 132, 141, 143, 147, 149, 153, 154, 158, 159, 163, 167, 168, 174-176, 178, 184, 185, 188, 189, 191-193, 195, 203, 204, 206, 211-213, 227-235, 241, 248, 249, 251, 254, 279-281, 292, 298, 300, 308, 317, 318, 325, 330-333, 346, 356, 357, 362, 363, 367, 373, 382, 383, 387-390, 405, 410, 411, 412, 419, 428, 552, 559, 461, 477-479, 502, 512, 533-535, 552, 559
 Московская губерния 332, 333
 Мохнач 8, 433-435, 553-559
 Мушты 511
 Мыльниково, *поселение* 473, 475
Надеждинское, *поселение* 475
 Надпорожжя 505
 Назрановский район 305
 Настасьино, *городище* 302
 Недвігівка, *хутір* 161
 Незвисько III 536, 537, 539, 543, 544
 Нижегородская губерния 333
 Нижнее III 353
 Нижнее Поволжье 288
 Нижнее Поворсклье 511
 Нижнее Поднепровье 409
 Нижнее Приобье 355, 357
 Нижний Амур 292, 479
 Нижний Тагил 356
 Ніл, *річка* 419
 Німеччина 67, 297, 417
 Нова Чортория 485-487, 491-498
 Новая Слобода 170
 Новгород 401
 Новгородская область 139
 Новий Майдан 493
 Новий Тукшум 309
 Нові Русешти, *поселення* 517
 Новоград-Волинський 332
 Ново-Пилипівка 510
 Новосанжарський район 507, 508
 Новосибирск 8, 63, 114, 115, 195, 227, 229, 255, 292, 299, 308, 356, 388, 463, 467-469, 477-480
 Новосибирское Приобье 474
 Новосибирська область 463, 464, 467, 469
 Новые Гончары 170
 Новый Свет 255
 Нью-Йорк 412
Обский бассейн 349
 Обухів 322
 Обухівський район 69, 73
 Обь, *река* 304
 Одеса 431
 Одесская область 76, 140, 535
 Одесса 230, 332, 388, 510, 534
 Одещина 76, 78, 79, 520-531
 Октябрьское 511, 512
 Олександрівка 75, 76, 513, 516, 518-521, 523-529, 531, 533, 534
 Олександрія 493
 Олешня 231, 386, 387
 Ольвия 120, 228, 231, 546, 548, 551, 552
 Омск 308
 Омская область 302
 Омь-1 466, 468, 479
 Опішне 2-8, 12-14, 16-19, 21, 22, 24, 44-50, 52, 54-60, 62, 99, 113-115, 123, 125, 128, 130, 133-135, 137, 141, 143, 145, 147, 150, 156, 158, 162, 163, 166-169, 174, 175, 178, 184, 185, 187-190, 197, 199, 206, 210-213, 215-217, 226-229, 231-235, 238-251, 254, 281, 294-296, 300, 308, 309, 318, 330-333, 335-340, 342, 348, 358, 359, 361, 363-366, 368, 373, 384-386, 389, 390, 406-408, 411, 426-428, 430-432, 444, 448, 463, 469, 481, 504, 513, 533, 536, 545, 553
 Орджонікідзе 130
 Ординське 463
 Оренбург 143, 195, 255
 Орльсько-Самарське міжріччя 506, 509
 Орловская область 139
 Орхово 469
 Осинное Озеро, *поселение* 478, 479

- Париж 412
 Пациків 417, 423
 Пензенская губерния 333
 Пензенська область 139
 Переверзево, *городище* 256
 Передня Азия 534
 Переяслав-Хмельницький 318, 333, 388
 Пермська область 139
 Петрешта 482
 Південний Буг 482, 543, 544
 Південно-Східна Європа 515
 Південь Балкан 532
 Південь України 46
 Північна Месопотамія 532
 Північна Німеччина 294
 Північне Причорномор'я 509, 545, 546, 548-552
 Північно-Західне Причорномор'я 409
 Північно-Східна Словенія 369
 Підгаївка 553
 Підгірці 498
 Пістинь 99
 Плакшино, *городище* 302, 306, 307
 Пліснеськ 455
 Побужжя 543
 Поварово, *могилиник* 302
 Поволжье 15, 133, 189, 228, 249, 279, 309, 311, 388
 Поворська 511
 Подгорці, *поселення* 274, 275, 278, 302, 305, 307
 Поділ 230, 332, 335, 336
 Поділля 106, 334, 536, 543, 544
 Подільська губернія 107
 Подніпров'я 103, 490, 507, 510
 Подністров'я 211, 212, 231, 543, 544
 Подольская губерния 232, 333
 Подонцовье 409
 Познань 75
 Поингульє 512
 Поліванів Яр 519
 Полісся 103, 208, 331, 333
 Полонне 425
 Полтава 5, 8, 63, 184, 185, 229, 230, 244, 294, 331, 332, 339, 340, 341, 362, 371, 368, 430, 431, 504, 511, 512, 559
 Полтавська губернія 107, 126, 127, 230-332, 341, 362, 430, 431
 Полтавська область 335, 340, 358, 364, 384, 406, 508, 511
 Полтавський район 335, 511
 Полтавщина 4, 13, 59, 60, 70, 168, 178, 242, 294, 296, 335-340, 359, 360, 364, 365, 368, 384-386, 406, 408, 426, 504, 511, 512
 Польще I 476
 Польща 19, 101, 229, 249, 320, 331, 417, 495
 Понт 499
 Попруття 499
 Поречье 154, 193
 Предстепье 510
 Прекукутень 482
 Приамурье 292, 474, 476-478
 Прииртышьє 474, 475
 Прикамье 343
 Прикарпаття 455, 501
 Прилипка 511
 Приморье 474, 477, 478
 Приобье 349
 Приорельє 511
 Присалаирье 467
 Пристав 368, 369, 370
 Притомье 476
 Приуральє 293
 Причерноморье 552
 Прибрежний 133
 Прут, *річка* 484, 485, 495, 499, 543
 Пруто-Дністровське Межиріччя 482, 495
 Пряшів 5
 Псков 346
 Псковская область 139
 Путивльський район 175
 Пятра-Нямц 90
 Радзейов 495
 Раковец 77, 81, 519
 Рассоховатка, *поселення* 81
 Рейн, *річка* 66, 67
 Республіка Ингушетія 305
 Республіка Білорусь 469
 Республіка Корея 478
 Ржищів 297
 Римська імперія 103
 Рипница 1, *поселення* 233
 Рівненська область 140, 264, 448
 Рогалик 553
 Роганіна 553, 559
 Родниківське 103
 Родос 545, 549, 551
 Рожнів 358
 Роменский уезд 332
 Роменський район 19, 335, 340
 Російська імперія 22, 91, 101, 103, 427
 Російська Федерація 7, 8, 15, 16, 18-22, 62, 63, 102, 114, 115, 117, 123, 132, 133, 147-149, 160, 161, 163, 167, 168, 175, 213, 248-251, 254, 258, 281, 297, 300, 309, 335, 342, 348, 367, 373, 390, 463, 469
 Росія 46, 67, 101, 102, 104, 105, 113-115, 119, 120, 124, 130, 138-140, 142, 143, 146, 160, 177, 189, 196, 197, 206, 208, 229, 241, 255, 279, 323, 331-335, 356, 386, 389, 417, 470, 471, 476, 478
 Ростов-на-Дону 238
 Ростовська область 161
 РСФСР 139, 169, 274, 405
 Румунія 90, 481
 Русская равнина 233
 Русь 102, 103, 332, 333, 359, 360-362, 385, 387, 391
 Рязанська область 139
 Сабатинівка II, *поселення* 513, 516
 Сава, *річка* 488
 Самара 7, 15, 18, 114, 115, 130, 133, 143, 148, 167, 168, 190-192, 195, 227-229, 249, 255, 258, 279, 292, 297, 309, 317, 346, 388, 405, 477
 Самаркандська область 139
 Самарська Лука 195
 Самарська область 117, 143, 155, 309
 Самос 545, 546, 548, 551

- Сандраки 485-488, 491-498
 Санкт-Петербург 7, 15, 19, 143, 158, 168, 231, 233, 234, 250, 280, 331-334, 340, 342, 346, 347, 389, 412, 418, 534
 Саратов 8, 15, 22, 167, 169, 248, 251, 333, 373, 383, 552
 Саратовская губерния 333
 Саратовская область 139
 Сартынья 355
 С-Будский район 169
 Свердловск 143, 195, 228, 230, 348, 388
 Свиридівка 340
 Свирч, *річка* 70
 Севастополь 103
 Север 357
 Северная Месопотамия 284, 534
 Северная Молдавия 543
 Северное Причерноморье 230, 409, 534, 552
 Северный Кавказ 183, 308
 Северный Прикаспий 292, 310
 Северо-Восточная Азия 388
 Северо-Восточное Приазовье 409
 Северо-Восточный Кавказ 305
 Северо-Западное Причерноморье 230, 512, 534
 Северский Донец 511, 512, 559
 Сейм, *річка* 7, 169, 170, 174, 175
 Середземномор'є 515, 529
 Середнє Побужжя 536, 539, 543, 544
 Середнє Подніпров'я 106, 232, 233, 318, 340, 384, 387, 389, 489, 546
 Середнє Подністров'я 543
 Середнє Придніпров'я 362, 363
 Середній Дніпро 482, 496
 Середня Наддніпрянина 510, 512
 Сибирь 119, 138, 250, 342, 356, 463, 467-469, 477, 478, 479
 Симбирская губерния 332
 Синоп 545, 549, 551
 Синташта, *поселение* 232
 Сідней 412
 Сімферополь 62, 250
 Скандинавия 103, 183
 Скопје 372
 Скопин 296
 Слобідка 513, 516, 519
 Слобідська Україна 15, 16, 251, 432
 Слобожанщина 46
 Слов'янськ 412
 Словаччина 5, 483
 Словенія 21, 368, 372
 Смоленская губерния 332, 333
 Смоленская область 139
 Смоленське Подніпров'я 21, 390, 390, 391, 405
 СНГ 143
 Сокаль 99
 Соколів 536
 Солоха-1 548
 Сосни 539, 543
 Софіївка 481-483, 488-490, 496, 498, 499
 Средиземное море 154, 193
 Средиземноморье 137, 181
 Среднее Поволжье 195, 288
 Среднее Приобье 357
 Средний Восток 137, 181
 Средний Дон 559
 Средняя Азия 138, 178, 280, 410, 479, 534
 РСРС 14, 65, 67, 101, 113, 114, 119, 120, 125, 128, 130-132, 138, 147, 153, 154, 160, 165
 СССР 114, 115, 135, 137, 138, 177, 181, 188, 227, 280, 332, 333, 346, 357, 362, 383, 388, 389, 405, 478, 480, 502, 552, 559
 Ставрополь 383
 Стайки, *поселение* 154, 193
 Сталинабад 479
 Сталінград 319
 Станіславів 417
 Стара Європа 89, 98
 Старая Ладога 434, 441
 Старшее Каширское 302
 Старые Гончары 170
 Старый Свет 255
 Степное Поднепровье 511
 Стіна-І, *поселення* 498
 Стічно 369, 370
 Столбище I, *поселення* 553
 Столбище II, *поселення* 553
 Стугна, *річка* 70
 Суворівське 553
 Суворовская, *станція* 559
 Судіївка 335
 Судова Вишня 455
 Суздаль 130
 Сула, *річка* 341
 Суми 425
 Сумська область 7, 19, 140, 169, 174, 175, 335, 340
 Сумщина 158, 170, 174, 428
 Сургут 356
 Сургутское Приобье 355, 356
 Суха Бобриця, *річка* 70
 Схід 67, 88, 136, 515, 536
 Східна Європа 46, 49, 59, 60, 100, 160, 166, 250, 342, 385, 431
 США 83, 101, 297, 412
 Таджикистан, *поселение* 232, 234
 Таллянки, *поселение* 232, 234
 Тальнівський район 79, 84
 Тальянки 84, 95, 100, 101, 231, 533
 Тамбовская область 139
 Тартас-1, *могильник* 475
 Татарская АССР 139
 Ташкентська область 139
 Ташково 302
 Тверь 280, 292, 356, 357, 357
 Тернопільська область 140, 536
 Тернопільщина 8, 63, 536
 Терпеньє 507
 Тетерев 208
 Тимковє 513, 516, 519, 521-523, 525, 530, 532, 533, 535
 Тиса 482, 488
 Тоболо-Ишимское междуречье 356
 Тоболо-Ишимье 357
 Тобольск 113, 114, 115, 230, 292, 356
 Товтра, *поселення* 495
 Тогучин 463, 469
 Токіо 412
 Тольятті 231, 297
 Томашівка 332
 Томск 357

- Томско-Нарымское Приобье 355, 356
- Томское Приобье 475
- Трипілля 66, 88-90, 92, 94, 99, 100, 101, 233, 234, 481-484, 490, 493, 495, 498-500, 513, 519, 532, 543
- Трипілля-Аратта 101, 103
- Трипілля-Кукутень 481, 482, 501, 502, 518, 533, 534
- Трипольє 102, 154, 193, 194, 500, 502, 503
- Троїцкий могильник 474, 479
- Троїцьке 507, 510
- Троя 103
- Троянів 483, 485-491, 493, 496, 498, 499
- Троянів (Городск) 489
- Тулиголове 172
- Тэджон 478
- Тюменская область 256
- Тюмень 356, 357
- Тянь-Шань 409
- У**дмуртская АССР 139
- Ужгород 341
- Узбекистан 139
- Українська ССР 7, 169, 175, 231, 360, 362
- Україна 3-8, 13-16, 18, 19, 21-23, 44, 46, 49, 54, 62, 63, 66-69, 82-85, 88-91, 94, 95, 98-104, 107-109, 112-116, 118, 120, 121, 123, 124, 130, 133-141, 143-147, 150, 158, 161, 163, 166-169, 175, 178, 179, 183, 185, 186, 189, 191, 192, 195, 197-199, 206, 208-210, 213, 216, 229-239, 241-251, 264, 294-297, 318-321, 323, 335, 339, 340, 358, 359, 361, 362, 364, 367, 368, 384-389, 406, 411, 412, 417, 418, 422, 424, 426, 444, 445, 448, 461, 481, 483, 485-492, 494, 496, 497, 504-507, 510, 511, 513, 515, 516, 519-531, 533, 534, 536, 545-547, 549-551, 553, 559
- Українська Радянська Соціалістична Республіка 231
- Українська РСР 330, 332, 544
- Українське Полісся 334
- Ульяновская область 139
- Ульянки (Уляники) 105
- Уманський район 332
- Урал 352, 354, 388, 409, 472, 476
- Урало-Західносибірський регіон 250, 348, 349, 351, 355
- Уральський регіон 347, 356
- УРСР 67, 69, 75, 77, 82, 85, 121, 231-233, 330, 332, 418, 448, 510, 512
- Усатове 481, 483, 498
- УССР 69, 76, 228, 274, 330
- Устиновка 474
- Уфа 143, 476
- У**аенца 420
- Фасос 545, 550, 551
- Фастів 318, 331
- Фастівщина 318, 331
- Франція 297, 417
- Фрунзе 409
- Х**абаровськ 297
- Хаджилар 532
- Халеп'я 69-74, 93, 121
- Харків 8, 14-16, 19, 22, 63, 167, 168, 228, 233, 249, 251, 340, 409, 412, 432, 553, 559
- Харківська губернія 333, 412
- Харківська область 19, 412, 426, 434-440, 553, 554
- Харківщина 412, 432, 433, 437, 554-559
- Херсонес 545, 549, 551
- Хіос 545, 546, 548, 551
- Хмельницька область 140, 198
- Ходосівка 19, 106-108, 111, 229, 233, 319, 321, 323, 327, 328, 329, 388
- Хозарський каганат 553
- Холмщина 493
- Хотылево 302, 303, 306, 307
- Хрещате-II, *урочище* 496
- Ц**ареборисівська фортеця 19
- Центральна Європа 8, 100, 137, 181, 481-483, 485, 487, 489, 491, 493, 495, 497, 499, 501-502
- Центральна Словенія 370
- Центральна Україна 462
- Центральна Америка 138
- Центральний Казахстан 280, 308
- Центральное городище 401, 404
- Центральное селище 401, 404
- Ч**апаїва 77
- Чапала, *округ* 297
- Чекист, *поселение* 475, 476
- Челябинск 143, 255, 258, 389
- Червоный Оскіл 19
- Черкасская область 79, 84, 140, 264, 332
- Черкащина 49, 86, 87, 95, 96, 245
- Чернавода 483
- Чернавода II 488
- Чернигов 431
- Черниговская губернія 107, 232, 331, 333, 431
- Черниговщина 331, 334
- Чернівецька область 140
- Чернігів 331, 332, 431
- Чернігівська область 110, 140, 333
- Чернігівщина 70, 231, 326, 332, 336, 341, 387
- Чехія 297, 417
- Чигирин 389
- Чилимка 356
- Чита 418
- Чича-1, *городище* 472-475, 478, 479
- Чорне море 67
- Чувашская АССР 139
- Ш**атрици 169-171, 173
- Шевченки 335
- Шпыколы 198, 205
- Шумер 103
- Э**кажево 302, 303, 305
- Экажевское 308
- Ю**го-Восточная Азия 512
- Южная Азия 512
- Южная Корея 474
- Южная Русь 474
- Южная Сибирь 280, 308
- Южный Буг, *река* 534
- Ютанівка 553

Яблонь 519, 531

Якутия 388

Яримтепе II, *поселення* 532

Ярославская область 139

Avtunychi 334

Baden 500, 503

Belgrad 500, 501

Berlin 480

Bialorus 405

Borschiv 11

Borshchiv District 544

Boston 480

Bratislava 500

Brezij 372

București 500, 501

Budapest 500

Cambrige 480

Central Europe 500-503

Chersonesus 552

Chios 552

Chisinau 534

Čiča 480

Corinth 552

Desna, *river* 10

Dlubni 500, 501

Dubno 11, 462

Europe 500, 501, 503

Gdańsk 501

Germania 501

Gnyozdovo 405

Gordinești 503

Gorodsk 503

Hadyach District 367

Heraclea 552

Hlynsk 341

Jordan 383

Kharkiv 11

Kharkiv Region 559

Khodosivka 334

Kiev 10, 11, 425

Kievan Rus 363

Knushivka 367

Kosiv 10, 363

Kraków 462, 500-502

Lesbos 552

Linyovo-1 11, 468

Ljubljana 372

Łódź 501

London 534

Lublin 501

Lviv 11

Malopolovetske 334

Middle Buh region 544

Middle Dnister 499, 544

Mokhnach 11, 559

Moldova 534

Moskow 10, 11

Netherlands 480

Nezvysko III 544

Northern Black Sea region 552

Nova Huta 500, 501

Novosibirsk 11

Novosibirsk Region 468

Oleksandrivka 535

Opishne 2, 4, 9, 10, 11, 431

Ostrava 334

Podolia 544

Poland 501

Poltava 11

Poltava Region 4, 367

Poznań 500, 501, 502

Pristava 372

Rhodes 552

Romania 500

Romny District 341

Rotterdam 480

Rus 363

Russia 280

Russian Federation 10, 11

Rzesów 500

Sabatynivka II 535

Saint Petersburg 10

Saltiv 559

Samara 10

Samos 552

Saratov 11

Seym, *river* 10

Sinop 552

Slobidka 535

Slovenia 372

Sofievka 500, 502, 503

Spain 425

Sumy Region 10, 341

Ternopil Region 11, 544

Thasos 552

Toruń 405, 502

Tripole 501, 503

Tymkove 535

Udine 372

Ukraine 2, 4, 9, 10, 11, 334,
512, 552

Ukrainian SSR 10

Upper Dnister 544

Ural and West Siberian
Region 357

Usatowe 503

Volun 462

Warszawa 462, 500, 501

Western Podolia 11, 544

Western Siberia 10, 357

Wrocław 462, 500, 501

Yekaterinburg 10

Zbruchanske 11, 544

Zeslawicach 500

Zreče 372

Інформація

Національний
музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному

*Мандруймо
Гончарською столицею України!*

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна

Тел: (+ 3 05355) 42415, 42416, 42417

Факс: (+ 3 05355) 42416

E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Музей відкрито щодня, окрім понеділка,
з 9-00 до 16-00 год.

www.opishne-museum.gov.ua

www.ceratology.gov.ua

Опішне

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нині селище Зінківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». Один із наймогутніших і найславніших центрів культурної самобутності українців, загально визнана столиця українського гончарства.

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неповдалі знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. 1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств. У добу середньовіччя в містечку збудовано розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найважливіших гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського мистця Василя Кричевського в стилі українського модерну). Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.

В Опішному функціонували найбільші в Україні гончарні завод «Художній керамік», що знаходився в системі «Укрхудожпрому», та гончарний завод «Керамік», підпорядкований «Укоопспілку». Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні. Нині тут діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських мистців, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спілки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнського літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думаю, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення народностверджуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного дійства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного; художників-керамістів – Юрка Лебіщак, Осипа Білоскурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена; письменників – Андрія Заливчого, Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка, історика літератури Назара Фіялковського; археолога Івана Зарецького; етнографів – Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка; керамолога й мистецтвознавця Юрія Лашука; публіциста й політичного діяча української діаспори Івана Майстренка.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000). Тут знаходиться постійнодіючий виконавчий орган УКТ – Правління.

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає), Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає), Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (на пострадянському просторі аналогів немає). Сформувався численний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні

На буревійних шляхах історії містечко не раз доценту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресало,
щоразу постаючи ще потужнішим Осердям Народної Духовності.
Занепали скіфські, праслов'янські городища, завмерло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.
У найтрагічніші і найзастійніші часи вознецітне мистецтво Опішненських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.
Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.
Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.
Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його місянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.
Спрагло припадить до цього Предковичного джерела Духовності Нації,
звідки незлічними струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Спілкування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.
Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим щільнішу
світлоносу Аuru Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистійть деструктивним космічним силам, Антидуху.
Гончарство – наймогутніша, хоча і найутаємнічіша Твердина
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.
Як не пригадати тут особливе обожнення гончарства японцями!
Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодні?!
У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почування й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад

**З дня на день, через літа у віки творить Опішне
гончарний літопис українського буття.**

Таїна його Величі – за сімома замками Історії.

Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.

**Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься
нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть**

світлоносні гончарі – чарівники-царі неосяжних вершин

Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.

Іхніми заповітними руками Опішне промовляє до Нас

Великомудрістю Предків.

Вслухаймося разом!

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномістецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник «Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів, гончарки Олександри Селюченко, філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Смержа, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо). Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, Тижнів Національного Гончарного Здвиження, свята Національного Дня гончаря

ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ – ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць

ДЕРЖАВНА СПЕЦІАЛІЗОВАНА ХУДОЖНЯ ШКОЛА-ІНТЕРНАТ І-ІІІ СТУПЕНІВ «КОЛЕГІУМ МИСТЕЦТВ У ОПІШНОМУ»

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури і туризму України.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, усебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежне судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний МУЗЕЙ-САДИБА всесвітньо відомої гончарки Олександри Селюченко

Опішне, Потапівщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 38 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 38 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Селюченко
Мандруймо
гончарською столицею
України!

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний МУЗЕЙ-САДИБА гончарської родини Пошивайлів

*Мандруймо
гончарською столицею
України!*

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 38 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 38 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

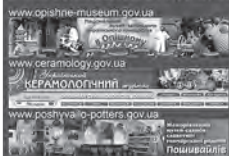

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Мандруймо гончарською столицею України!

Міські Млини, Полтавщина, 38165, Україна
Тел.: +38 (0532) 652773, +38 (094) 9631773, +38 (05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

МЕМОРИАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-САДИБА
філософа й колекціонера
опішнянської кераміки

Леоніда Сторжа

МУЗЕЙ МИСТЕЦЬКОЇ РОДИНИ КРИЧЕВСЬКИХ

МУЗЕЙ МИСТЕЦЬКОЇ РОДИНИ КРИЧЕВСЬКИХ

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Будинок Кричевського-Лебідьчака

(вул.Партизанська, 2, Опішне, Полтавщина, Україна, 38164; тел./факс +38 (05353) 42416;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net; www.opishne-museum.gov.ua)

НОВІ ВИДАННЯ

Видавництва «Українське Народознавство»
 Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Бібліографія українського гончарства. 2007:
Національний науковий щорічник.

80 грн.)

– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Вип.9. – 392 с.: іл.

Національний науковий щорічник охоплює публікації про українське гончарство, кераміку, керамологію 2007-го року. Тематичне спрямування матеріалів – археологія, історія, етнографія і мистецтво гончаровання. До реєстру включено книги, брошури, журнали, буклети, статті, повідомлення, що надійшли до Гончарської книгозбірні України та Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, а також Керамологічної бібліотеки України й Українського керамологічного архівного фонду Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Усі бібліографічні позиції мають анотації й суцільну нумерацію, починаючи з першого випуску. Подано додаток публікацій 2006 року, огляди й рецензії керамологічної літератури, інформацію про нові надходження до Гончарської книгозбірні України та Керамологічної бібліотеки України; короткі біографії й бібліографії публікацій гончаря, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Михайла Китриша; філософа й колекціонера опішнянської кераміки Леоніда Сморжа; коротку біографію українського скульптора, випускниці Макарово-ярівської керамічної художньо-промислової школи Лідії Трегубової й бібліографію книг з її приватної бібліотеки; список добродійників.

Для керамологів, етнологів, істориків, археологів, мистецтвознавців, краєзнавців, бібліотечних працівників, викладачів і студентів вищих навчальних закладів

Українська Керамологія:
Національний науковий щорічник. За рік 2007.
Українське гончарство доби козацтва.

80 грн.)

– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.1. – 264 с., іл.

Перший том третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» присвячено українському гончарству доби козацтва. До нього ввійшли доповіді Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» та статті вітчизняних керамологів, присвячені гончарству XVI – XVIII століть.

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

Українська Керамологія:
Національний науковий щорічник. За рік 2007.
Атрибуція кераміки в Україні.

110 грн.)

– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.2. – 376 с., іл.

У другому томі третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» подано матеріали Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Сучасні проблеми атрибування керамологічних колекцій в Україні» та статті, присвячені тожній тематиці.

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

Гейко Анатолій.

**Гончарство населення скіфського часу
Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.**

– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с., іл.

50 грн.

Монографію присвячено реконструкції гончарства населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Здійснено огляд історії дослідження поселенських і поховальних пам'яток. Аналіз і узагальнення матеріалів, у поєднанні з комплексним застосуванням методів техніко-природничих наук, експериментального моделювання, етноархеології, дозволили реконструювати технологію виготовлення глиняного посуду, з'ясувати його асортименті призначення.

Для керамологів, археологів, істориків, музейних працівників, викладачів та вчителів історії, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться стародавньою історією України.

Метка Людмила.

**Гончарство Слобідської України в другій половині XIX
– першій половині XX століття.**

– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 240 с., іл.

50 грн.

Монографія є першим комплексним дослідженням гончарства Слобідської України другої половини XIX – першої половини XX століття. В її основу покладено матеріали, зібрані автором у польових керамологічних експедиціях упродовж 2001–2004 років.

Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минулими рідного краю.

Овчаренко Людмила.

**Гончарство Макарового Яру
(друга половина XIX – перша половина XX століття).**

– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 252 с., іл.

60 грн.

Здійснено комплексне керамологічне дослідження гончарства крайнього східного гончарного осередку України. Охарактеризовано джерела й літературу з питань гончарства в с.Макарів Яр. Відтворено історичний розвиток місцевого промислу, з'ясовано причини його занепаду. Реконструйовано технологічний процес кустарного виробництва глиняних виробів; вивчено їх асортимент, функції, художні ознаки та способи збуту. Проаналізовано роль повітового земства у розвитку гончарного осередку. Вивчено обставини заснування, аспекти діяльності, вплив на промисел місцевої гончарної школи.

Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минулими рідного краю.

**Рахно Костянтин.
Перунове полум'я.**

150 грн.

Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів.

– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 448 с., іл.

Монографія є першим комплексним дослідженням ролі й місця міфологічних аспектів гончарства у традиційній культурі слов'янських народів. Уперше в керамології й етнології на підставі аналізу традиційних гончарських звичаїв та обрядів виготовлення посуду реконструйовано міфопоетичні уявлення слов'ян про процес гончарювання. Виявлено й охарактеризовано зв'язок гончарного ремесла з основними образами слов'янської міфології, зокрема, з богом грому Перуном, у контексті базових структур міфологічної моделі світу.

Для керамологів, етнологів, фольклористів, істориків, релігієзнавців, етнолінгвістів, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться міфологією, фольклором і традиційною культурою слов'ян.

Щербань Анатолій.

Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя.

50 грн.

– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с., іл.

Монографію присвячено дослідженню декору глиняних виробів самобутнього історико-культурного регіону – Лівобережної України – впродовж останньої третини VII тисячоліття до н.е. – XIII століття. Уперше проаналізовано майже восьмитисячолітню історію декору кераміки. Вивчено технологію нанесення декору, особливості елементів і композицій орнаментів, висловлено гіпотези щодо їх функцій.

Для керамологів, археологів, істориків, етнологів, мистецтвознавців, музейних працівників, краєзнавців, усіх, хто цікавиться мистецькою спадщиною давнього населення України.

ТРЕТЯ Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (1 липня – 30 жовтня 2011): Альбом-каталог.

280 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2012. – 408 с.: іл. + DVD

Про наймасштабнішу мистецьку подію в галузі української художньої кераміки 2011 року – ТРЕТЮ Національну виставку-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!». На ній було представлено найвидатніші досягнення вітчизняних мистців 2010 – першої половини 2011 року. Національні Виставки-Конкурси перетворилися в неформальні національні форуми творців української гончарної культури, щорічні з'їзди майстрів-гончарів, художників-керамістів, керамологів і мистецтвознавців.

У фундаментальному науковому альбомі-каталозі подано відомості про учасників і членів Жюри, каталог, анотації й концепції експонованих творів, фотолітопис подій, прес-бібліографії й багато інших матеріалів, важливих для осмислення унікального мистецького явища. Також опубліковано аналітичні статті відомих учених, роздуми мистців про актуальні питання розвитку сучасної художньої кераміки в Україні та світі, художні пошуки й здобутки, дискусійні питання організації й проведення Виставки-Конкурсу.

Видання продовжує академічну керамологічну серію «УКРАЇНА ГОНЧАРНА», яка знайомить читачів із творчим доробком учасників національних керамологічних виставок, конкурсів і симпозіумів.

Додатком до альбому є DVD-диск із відеофільмом про перебіг подій Виставки-Конкурсу.

Для художників-керамістів, майстрів-гончарів, керамологів, мистецтвознавців, культурологів, етнологів, музеєзнавців, краєзнавців, викладачів і студентів мистецьких навчальних закладів, керівників художніх галерей і музеїв, кураторів виставок.

**ДРУГИЙ Національний фотоконкурс у Опішному
«Гончарні ВІЗІІ країни» (30 червня – 30 жовтня 2011):
Альбом-каталог.**

140 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2012. – 192 с.: іл. + DVD

Про найбільш резонансну подію в галузі української керамологічної фотографії 2011 року – ДРУГИЙ Національний фотоконкурс «Гончарні ВІЗІІ країни». Наукове видання постає ефективним інструментом суспільного осмислення унікального мистецького явища, його аналізу, як учасниками імпрези, так і вченими, мистцями, глядачами. Подано відомості про фотомистців і членів Жюрі, каталог експонованих творів, фотолітопис подій, прес-бібліографію, інші важливі матеріали.

Альбом-каталог відображає калейдоскопічний спектр проблем і досягнень сучасної гончарної культури України: постаті, шокуючі події явища, красу творів і містику їх сприйняття глядачами й користувачами. Фотомистці досліджують психологію сприйняття глиняних виробів, первісне бажання людини уподібнюватися кераміці, виявляють ефекти містерії та зв'язку гончарства з надприродним, утаємниченим, фетишизмом, тотемізмом, з ритуальними практиками минулого, жертвоприношеннями, народженням нового й поверненням до минулого...

У виданні також йдеться про інші національно значущі заходи, що одночасно відбувалися в Гончарній столиці України – містечку Опішному, що в Полтавщині: відкриття єдиної в світовій культурі СТІНИ ГОНЧАРНОЇ СЛАВИ УКРАЇНИ; фотовиставку ПЕРШОГО Національного конкурсу керамологічних музейних експонатів «КераМузЕк–2011» та виставку Національного мистецького конкурсу «Національний музей гончарства – перлина України XXI сторіччя!»; повноцінне повернення імені славетного мистця, академіка Василя Кричевського на культурно-духовне поле Новітньої Української Держави й заснування Музею мистецької родини Кричевських.

Для керамологів, мистецтвознавців, культурологів, етнологів, музеєзнавців, краєзнавців, керівників художніх галерей і музеїв, кураторів виставок, художників-керамістів, народних майстрів і аматорів гончарства.

**Бібліографія українського гончарства. 2008:
Національний науковий щорічник.**

80 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2012. – Вип.10. – 408 с.: іл.

Національний науковий щорічник охоплює публікації про українське гончарство, кераміку, керамологію, які побачили світ в Україні 2008-го року. Тематичне спрямування матеріалів – археологія, історія, етнографія і мистецтво гончарювання. До реєстру включено книги, брошури, журнали, буклети, статті, повідомлення, що надійшли до Гончарської книгозбірні України та Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, а також Керамологічної бібліотеки України й Українського керамологічного архівного фонду Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Усі бібліографічні позиції мають анотації й суцільну нумерацію, починаючи з першого випуску. Подано додаток публікацій 2007 року, огляди й рецензії керамологічної літератури, інформацію про нові надходження до Гончарської книгозбірні України та Керамологічної бібліотеки України; короткі біографії й статті про відомого сучасного художника-кераміста Василя Боднарчука та відомого українського вченого, академіка НАН України, професора Степана Павлука; список добродійників.

Для керамологів, етнологів, істориків, археологів, мистецтвознавців, краєзнавців, бібліотечних працівників, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

Міщанин Віктор.

130 грн.

Репресивні заходи радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України (1930-ті – 1950-ті роки).

– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 736 с.: іл.

Монографія є першим ґрунтовним дослідженням репресивних заходів радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України впродовж 30-х – 50-х років ХХ століття. В основу книги покладено архівні документи, літературні й польові джерела, що стосуються мешканців гончарної столиці України – містечка Опішного – й навколишніх гончарних осередків сучасного Зіньківського району Полтавської області. Подано життєписи й матеріали фальсифікованих кримінальних справ гончарів, працівників гончарних підприємств, працівників і випускників гончарних шкіл, керамолога.

Для керамологів, істориків, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться трагічними сторінками в історії України й намагається унеможливити їх повторення в майбутньому.

Замовлення книз: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ДОБРОДІЇ!

**КЕРАМОЛОГИ, ТЕХНОЛОГИ, АРХЕОЛОГИ, ЕТНОГРАФИ,
ІСТОРИКИ, МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ, КУЛЬТУРОЛОГИ,
ХУДОЖНИКИ, ЖУРНАЛІСТИ, КРАЄЗНАВЦІ,
УСІ, КОМУ НЕ БАЙДУЖИЙ
ДУХОВНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ!
ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ
ЩИРОСЕРДНО ПРОСИТЬ ВАС НАДСИЛАТИ ЇЙ
УСІ ВАШІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПИТАНЬ ГОНЧАРСТВА
УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ,
В ОРИГІНАЛАХ ЧИ КСЕРОКОПІЯХ**

Усі Ваші публікації, публікації про Вас
будуть включені до анотованих статей
«Бібліографії українського гончарства»

Умовою публікації в щорічнику Ваших матеріалів є наявність їх у Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за такою схемою:

для книг: Автор. – Назва книги. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – Кількість сторінок;

для статей: Автор. Назва статті // Назва періодичного видання (книги), де надрукована стаття. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – №. – Випуск. – Том. – День. – №№ сторінок.

Гончарська книгозбірня України,
Вул.Партизанська, 102,
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42416, 42475;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

«Бібліографію українського гончарства»
за 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 роки
можна замовити за адресою:

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164,
тел./факс (05353) 42416, 42175;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

ББК 63.3 (4 Укр)46 + 85.125 (4 Укр)

У45

**УКРАЇНЬКА КЕРАМОЛОГІЯ: Національний науковий щорічник. За рік 2008:
Експеримент у сучасній керамології /** За редакцією доктора історичних наук
Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – 592 с.: іл.

ISSN 1810-4835

Упорядник і науковий редактор
заслужений діяч науки і техніки України,
доктор історичних наук, професор

Олеся ПОШИВАЙЛО

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук

Людмила МЕТКА

Літературні редактори

Людмила ГУСАР

Олеся ПОШИВАЙЛО

Вікторія ЯРОВАТА

Коректори

Людмила ГУСАР

Олеся ПОШИВАЙЛО

Юрко ПОШИВАЙЛО

Укладачі покажчиків

Оксана АНДРУШЕНКО

Ольга КАРУННА

Галина ПЛАНАСЮК

Тетяна ХРИПУН

Макет

Юлія ДАВИДОВА

Юрко ПОШИВАЙЛО

Комп'ютерний набір

Тетяна ПЕТРЕНКО

Юлія ДАВИДОВА

Художній редактор
заслужений працівник
культури України

Юрко ПОШИВАЙЛО

Переклад англійською мовою
кандидат історичних наук,

Костянтин РАХНО

Директор випуску

Юрко ПОШИВАЙЛО

• **Наукове видання** •

Інститут керамології

– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42175; e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net;
www.ceramology-inst.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net;
www.opishne-museum.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

«Українське Народознавство»

Видавництво Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net;
www.ceramology.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Формат 60x90/16
Гарнітура Calibri
Умовн. друк. арк. 37,0
Тираж 200 прим.

Друк ТОВ «Майстер Книг»
Вул.Виборзька, 84, Київ; тел. +38 (044) 3532514
e-mail: info@masterknyg.com.ua
Свідоцтво: ДК№3861 від 18.08.2010